

બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા ગુરુપર્યં સાતુશ્રી રામદાસ લાલજી મહારાજ.
 કચ્છગઢ શીમાવાળા.

वैद्यविद्योद्धारक सद्धर्मपरायण राजवैद्य वैद्यराज श्री प्रभुराम एवतराम.

૨૧. ડૉ. પ્રાણાચાર્ય હોંકર પાપટભાઈ પ્રભુરામ -૭. શી
પ્રભુરામ આયુર્વેદિકે નેજના અસ્થ.પદ અને નંચાસક.

પડિત પ્રાગલ મૃણલ ધરાદવ, કચ્છ ગઢશીસાવાળા.

શાનવીર શ્રી. શ્રી. રામચંદ્ર માધવરામ ભટ્ટ.
 મુજબ દેશીયોગના પ્રાચીન મંત્ર

દાનવીર મહાનાયકાર બહેન કુમારશ્રી નરવરસિંહજી ભગવતસિંહજી
બહાદુર ગણેશ દરબાર.

મહાન દાનવંતા જ્ઞાતિભક્તા માતૃશ્રી સ્વામીજી,

॥ १ ॥ नरमल्लर श्रीमान् रोक कमलि - दामज के पी
 श्री बाबा गा मातिना भाउ प्रेसीट

નરસિંહચંદ્ર । મ । ન દાનવી

આમાન્ રાઠ વાવડબાઈ હુગ નિહ જાનડ, શ્રી લાખા ૫૫ જ્ઞાતિના ગ્રેસીડ

સ્વ. શ્રીમાન નેઠ ભદ્રવજી હુગરગિહુ ગાંગજી.

મહામહાશય બહાનુ દાનવી
શ્રીમાન શેઠ પ્રાનટભાઈ દયાળ દનિઆળી સાગાળા પ્રાતિના વાઈસ પ્રેસીડેન્ટ.

સાખાવતો અને ધર્મ દાનવીર થીમાનો
 ૧ નં. ગેઠ મિકમદાસ હીરજી ગોવિંદજી. ૨ નં. શેઠ પુરુષોત્તમ હી ગોવિંદજી.

૩ નં. ગેઠ લીલાધર ગોવિંદજી. ૪ નં. શેઠ રત્નસિંહ હીરજી ગોવિંદજી.

૨૫. દાનવીર શ્રીમાન શેઠ જીઠાભાઈ ભૂવચંદ બાબુ.

દાનવીર શ્રીમાન્ શેઠ ભગનાનદામ જીનાજીમ ઉર્ફ કાકુભાઈ
(શેઠ ખીમજી વિશ્રામવાળા)

મત્રીતિમાન્ દાનધર્મવીર શ્રીમાન્ શે ગણેશદામ જેઠાભાઈ,
ગેઠ ગણેશદામ જયન્મવાળા.

૨૫. દાનવીર ગવમહાદુર શ્રીમાન ગેઠ કેશવજી નથુ મેસર જે પી

દાનવીઃ શ્રીમાન્ શેઠ નેલુભિડભાઈ તેગયાજી
શ્રી લોણાણા યુવક પરિચરના પ્રમુખ

શ્રી હાલિમ ગોવિંદ મોહીવાળા.

સનાતન'ર્મ પગથલુ ગેઠ જમના'સ હરખલ સપ્તી.

શ્રીમદ્ભગવાદગીતાપ્રકાશ પં. મનાતિ.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

આન્વયબોધિની
ગુજરાતીટીકાસહિતક.

(અવતરણિકા, મૂળશ્લોક, પદ્યછેદ, વ્યુત્પત્તિ-સમાસ,
અન્વયાર્થ, ભાવાર્થ અને ટિપ્પણિકા સમેતા.)

અનુવાદક:

વિદ્યાભાસ્કર, જ્યોતિર્વિભૂષણ, દેવસવાયરપતિ, મહોપદેશક,
પ્રાણાચાર્ય, પ્રધાનિષ્ઠ, પંડિત શ્રીકૃષ્ણ મોહનજી શર્મા-
“ કાર્તીતિક. ”

સંન્યાસઃ કર્મયોગઃ નિઃશ્રેયસકરાલુભો
તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિદિષ્યતે ॥

“ કર્મસંન્યાસ ” અને “ કર્મયોગ ” એ બન્ને શ્રેષ્ઠ
આપનારા છે, પરંતુ એ બન્ને યોગોમાં કર્મસંન્યાસથી કર્મયોગ
વિશિષ્ટ છે.

આવૃત્તિ ૧ લી, વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૭. ઇસ્વી સન ૧૯૩૧.

મૂલ્ય: રૂ. ૫.

મુદ્રક—રઘુનાથ રામચંદ્ર બખસે, 'મુળધર્મવેદન પ્રેસ',
સર્વ-દસ બ્લોક ઇન્ડિયા સોસાયટી બિલ્ડિંગ,
સેન્ટ્રલ રોડ, ગિરમામ, મુળધર્મ.

પ્રકાશક—પદ્મિત્રીકૃષ્ણ મોહનજી શર્મા, કાર્તીકિક પુસ્તકાલય,
પ્રીન્સેસ રોડ, બર્યા બિલ્ડિંગ, મુળધર્મ, નં. ૨.

श्रीमद्भगवद्गीतास्वरूपम्

પ્રસ્તાવના

(પ્રતિપાઘવસ્તુસ્વરૂપદર્શન)

યં સમ્પૂજ્ય યુષાઃ પરાં પરિહરન્તો યાન્તિ તત્સત્પદમ્ ।

ગીતાજ્ઞાનમુપેત્ય કર્મેકુશલા ધ્યાયન્તિ યં યોગિનઃ ॥

ભવત્યારાધ્ય હૃદિ સ્થિતં યમચિરાત્પશ્યન્તિ સિદ્ધાઃ સ્વયં ।

તં તત્ત્વાર્થવિદાસ્તમેકમમલં શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રં ભજે ॥

અર્થઃ—પંડિતો—જ્ઞાનીઓ જે (પરમાત્મા) ને સારી રીતે—અનન્ય ભાવથી—પૂજી—મળીને “ મોક્ષપ્રાપ્ત કરવામાં અંતરાય—વિમુક્તિ ” માયાને તણી સાક્ષાત્—અવિનાશિ—બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે, કર્મકુશળ યોગિઓ ગીતાસંબંધી જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી જે (પરમાત્મા) નું ધ્યાન કરે છે તેમ જ સિદ્ધપુરુષો પોતા હૃદયમાં—આત્મરૂપે—રહેલા જે (પરમાત્મા) ને ભક્તિવડે આરાધી—સેવીને સત્વર જીએ છે, તે તત્ત્વ—મહાવાક્ય—પ્રતિપાઘ—બ્રહ્મસ્વરૂપ—વસ્તુને જાણનારા તત્ત્વવેત્તાઓએ પ્રાપ્ત કરાવવા એક નિર્મળ—માયોપાધિરહિત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને હું બહુ ધું—અહર્નિશ—રમકું છું.

મનુષ્યમાત્રની તમામ પ્રવૃત્તિઓ સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની નિવૃત્તિ માટે હોય છે, પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્ય જન્મતાં જ અચ્છેદ્ય સુખ કે દુઃખના ઉત્પાદક—હેતુઓને જાણી શકતો નથી, પણ ક્રમશઃ જેમ જેમ હિમર મોટી થતી આવે તેમ તેમ અનેક જન્મ-માર્ગિય પુણ્ય અને પાપના ફોદાવ-શાસે શુભાશુભ શિદ્ધાશુવડે જોતાં તે તે સુખ ક્રિયા દુઃખને અનુભવે છે—ભોગવે છે, જે નિવમાનુસાર પ્રવત્તતા વ્યાવહારિક શિદ્ધાશુપ્રસંગે “ પારમાર્થિક શિદ્ધાશુના સંસ્કારો કલ્યાણ—મોક્ષ—દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ કરનારા છે ” એવી સામાન્ય જાણના ઉત્પત્તિ થાય છે, તો તે તરફ—તે સંબંધી માધન—વિશ્વસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવા તેના અવસોકન અને અભ્યાસ તરફ—

મનુષ્ય સ્વયં આકર્ષાય છે અને, એ સંબંધી શાસ્ત્રશિક્ષણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. શાસ્ત્રશિક્ષણ માટે સદ્ગુરુના આશ્રયની આવશ્યકતા છે. તેને માટે શ્રીમદ્ભગવતમાં કહ્યું છે કે:-

“તસ્માદ્ગુરું પ્રપદ્યેત જિજ્ઞાસુઃ શ્રેય ઉત્તમમ્ ।
શાલ્વે પરે ચ નિષ્ણાતં વ્રહ્મણ્યુપસમાશ્રતમ્ ॥

તે શિક્ષા માટે ઉત્તમ-આત્મતિક કલ્યાણ-સુખ-મોક્ષસુખને જાણવા ઇચ્છતો મનુષ્ય શાલ્વ અને પરશ્વહમાં નિષ્ણાત તથા બ્રહ્માનંદમાં જ આશ્રય-સુખ માનનાર સદ્ગુરુ પાસે જાય.” શ્રુતિ પણ એ પ્રમાણે જ આદેશ કરે છે કે:-

“તદ્વિજ્ઞાતૈર્થ સ ગુરુમેવાડભિગચ્છેત્ સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં વ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ।

તેના શિક્ષણ માટે તે અધિકારી હાથમાં સમિધ-પદ્મદાઢ લઈ શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ પાસે જાય.” એ પ્રમાણેનો અંગીકાર કરી ગુરુ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા થાય, પરંતુ દેશ, કાલ, પાક અને પાત્રના અનુકૂલ સમયના વ્યવહાર હોતાં પ્રસ્તુત પ્રસંગે વર્તમાન કાળમાં તેવા ગુરુની પ્રાપ્ત અને સમયનો અવકાશ મળવો જાદુ કષ્ટ સાધ્ય જણાતાં મનુષ્યો પર ઉપકાર યુદ્ધિવાળા વિદ્વાન્ આચાર્યોએ અનેક ઉત્તમ ઋથો લખ્યા. તેમાં પ્રવેશ કરતા મંદાધિકારી સાકર્મ-સ્નાન-સંધ્યા અને સ્તોત્રપાઠાદિ તરફ લક્ષ રાખે એ સ્વાભાવિક છે. એમ જાદુધા મનુષ્યમાત્રનું લક્ષ આત્મશ્રેયસ્ માટે “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા” તરફ જાય એ સદ્ગુરુ હોવાથી મારું લક્ષ પણ એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું જ અનુશીલન કરવા તરફ ગયું.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પાઠમાં મારી વિશેષ પ્રવૃત્તિ થતાં તેનો અર્થ સમજવા મારી ઇચ્છા વધી અને તે માટે ભગવાન્ સુશ્રુત મહર્ષિના કથનનું સ્મરણ ગયું કે:-

“યયા સ્વરશ્ચન્દનમારવાહી મારસ્ય વેત્તા ન હ ચન્દનસ્ય ।
एवं हि शास्त्राणि ब्रह्मन्यधीत्य चार्थेषु मूढाः स्वरवद्ब्रह्मन्ति
શુક્તમૂલસ્થાન અ-૪૩.

જેમ ચન્દનના બારને વિપાકનાર અધેકા કેવળ નેના બરને જ સમજે છે કિન્તુ તેના સુગંધી આદિ ગુણોને સમજતો નથી તેમ જ મનુષ્ય બહુશાસ્ત્રોનું અધ્યયન-શિક્ષણ લઈને-પાઠ માત્ર જાણીને પણ જ્ઞે તેના અર્થને સમજે નહિ તો તે પણ અધેકાની માફક મત્ર તે જાણે નો જોળે જ વિપાકે છે-વહન કરે છે ? અર્થાત્ કાંઈ પણ જાણના અભ્યાસ તેના અર્થ જાણ્યા વિના નકામે છે.

ભગવાન યારક મહર્ષિએ પણ એ બાબતમાં જણવ્યું છે કે:-

“સ્થાણુરય મારહારઃ કિલ્લામૂલધીત્યવેદ ન ધિઃ જાનાતિ ચોડ્યમ્ ॥
ચોડ્યમ્ જ્ઞાત્સકલ મદ્રમસ્તુતે નાકમેતિ જ્ઞાનવિધૂનવાપ્તમ્ ॥

નિલ્ક-અ ૧ પૃ ૧૮.

જે પુરુષ વેદનો અભ્યાસ કરી તેના અર્થને જાણતો નથી તે માણસ સાકડાના હુક-થાળવાની માફક વેદનો બર ઊંડાનારો જ થાય છે, પરંતુ જે મનુષ્ય વેદના અર્થને જાણે છે તે પ્રજા યજ્ઞેયા વેદના જ્ઞાનવડે પોતાના સજ્જા પાપોને ધોઈ નાખતો થઈ સર્વ પ્રકારના કર્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે અને સ્વર્ગ (ભોક્ષ) ને પામે છે.”

આ ઉપર કહેલા પ્રમાણોએ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો અર્થ સમજવા માટે લક્ષ ખચી મને પ્રેરણા કરી, પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમના વ્યવહારિક પ્રસંગે શુરુપ્રાપ્તિ કરવામાં બાધક બન્યા અને તેમાં સમજના અભાર તથા દેહલાક વર્તમાન કાળના ગુરુઓ પણ ઉદરપૂર્તિમાં મુગ્ધ થયા એટલે પ્રવૃત્તિ તરફ જ મહાયના હોવા થયાથ જ્ઞાન આપવા અરક શ વાળા જ ન જાણતા સંસ્કૃત બાળ્યકરો અને દીકાકારોને જ મેં ગુરુ માન્યા અને શ્રીશાકરબાબુ તથા મધુસૂદની અને શકરાનની નિગેરે મી.ઓ.વાચવા હું પ્રવૃત્ત થયો પણ તે વાચન તો ખાસ અધ્યતન અને વાકરજાદિ શાસ્ત્રો હોય તેવાને માટે જ સુવર્મ જણાય અને વખતોવખત હિનિધદ્માબ્યો, વદ્દર્શનબાબ્યો અને અન્ય વેદાવશાસનબધી પચદશીપ્રભૃતિ આકર અથોની દીકાઓ અવલોકવા મેં પ્રવૃત્તિ વધારી વધારિ વાકરજાદિ સુદ્ધિ-ક્ષિતને માટે તે શ્રમ અનુકૂલ જણાયો, પણ અધ્યતન-સમય સ્વર્થે

મનુષ્ય સ્વયં આકર્ષાવ છે અને, એ સંબંધી શાસ્ત્રશિક્ષણમાં પ્રવૃત થાય છે. શાસ્ત્રશિક્ષણ માટે સદ્ગુરુના આશ્રયની આવશ્યકતા છે. તેને માટે શ્રીમદ્-ભાગવતમાં કહેલું છે:-

“તસ્માદ્ગુરું પ્રપદ્યેત જિજ્ઞાસુઃ શ્રેય ઉત્તમમ્ ।
શાસ્ત્રે પરે ચ નિષ્ણાતં બ્રહ્મણ્યુપસમાશ્રિતમ્ ॥

તે શિક્ષા માટે ઉત્તમ-આત્મતિક કલ્યાણ-સુખ-મોક્ષસુખને જાણવા ઇચ્છતો મનુષ્ય શાસ્ત્ર અને પરબ્રહ્મમાં નિષ્ણાત તથા બ્રહ્માનંદમાં જ આશ્રય-સુખ માનનાર સદ્ગુરુ પાસે જાય. ” કૃતિ પણ એ પ્રમાણે જ આદેશ કરે છે કે:-

“તદ્વિજ્ઞાતૃયં સ મુરુમેવાડમિગચ્છેત સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ।

તેના શિક્ષણ માટે તે અધિકારી હાથમાં સમિધ-ચરકાદિ લઈ શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ પાસે જાય.” એ પ્રમાણેનો અંગીકાર કરી ગુરુ ગ્રાહ કરવા ઇચ્છા થાય, પરંતુ દેશ, કાલ, પાક અને પાત્રના અનુકૂલ સમય તબક્કા હોતાં પ્રસ્તુત પ્રસંગે વર્તમાન કાળમાં તેવા ગુરુની પ્રાપ્ત અને સુખ્યનો અવકાશ મળવો બહુ કष्ट સાધ્ય જણાતાં મનુષ્યોપર ઉપકાર ભુદ્ધિવાળા વિદ્વાન્ આચાર્યોએ અનેક ઉત્તમ ઐયો લખ્યા, તેમાં પ્રવેશ કરતા મંદાધિકારી સત્કર્મ-સ્નાન-સંધ્યા અને સ્નાનપાઠાદિ તરફ લક્ષ રાખે એ સ્વાભાવિક છે એમ બહુધા મનુષ્યમાત્રનું લક્ષ આત્મશ્રેયસુ માટે “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા” તરફ જાય એ સહજ હોવાથી મારું લક્ષ પણ એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું જ અનુશીલન કરવા તરફ મથું.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પાઠમાં મારી વિશેષ પ્રવૃત્તિ થતાં તેનો અર્થ સમજવા મારી ઇચ્છા વધી અને તે માટે ભગવાન સુશ્રુત મહર્ષિના કથનનું સ્મરણ થયું કે:-

“યથા સ્વરશ્ચન્દનભારવાહી મારસ્ય વેત્તા ન તુ ચન્દનસ્ય ।
एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य चार्थेषु सूदाः स्वरवद्ब्रह्मन्ति
सुखसूनस्थान अ-૪૧૩.

જેમ ચન્દનના બારને ઉપાડનાર ગધેડા કમળનેના બારને જ સમજે છે કિન્તુ તેના સુગંધી આદિ ગુણોને સમજતો નથી તેમ જ મનુષ્ય જહુશાસ્ત્રોનું અધ્યયન-શિક્ષણ લઈને પાક માત્ર જાણીને પણ જો તેના અર્થને સમજે નહિ તો તે પણ ગધેડાની માફક માત્ર તે શાસ્ત્રનો બોલ જ ઉપાડે છે-વહન કરે છે. અર્થાત્ કાંઈ પણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેના અર્થ જાણ્યા વિના નહીં થાય છે.

મગવાત્ પારક મહર્ષિએ પણ એ જાગૃતમાં જણાવ્યું છે કે:-

“સ્થાણુરયં મારહારઃ કિલામૂઢધીત્યં વેદં ન વિદિતાતિ યોડ્યમ્ ॥
યોડ્યમ્ જ્ઞાતસકલં મદ્રમન્સુતે નાકમેતિ જ્ઞાનવિષ્ણુતપાપ્મા ॥”

ત્રિક-અ. ૧. સ્. ૧૮.

જે પુરુષ વેદનો અભ્યાસ કરી તેના અર્થને જાણતો નથી તે માણસ સાકડાના ઠુંક-ચાંબલાની માફક વેદનો બાર ઉપાડનારો જ થાય છે, પરંતુ જે મનુષ્ય વેદના અર્થને જાણે છે તે પ્રાપ્ત થએલા વેદના જ્ઞાનવડે પોતાનાં સધળાં પાપોને ધોઈ નાંખનાર થઈ સર્વ પ્રકારના કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે અને સ્વર્ગ (મોક્ષ) ને પામે છે.”

આ ઉપર કહેલાં પ્રમાણાએ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો અર્થ સમજવા માફક ધક્કા ખેંચી મને પ્રેરણા કરી, પરંતુ મૂઢશ્યામ્રમનાં બાવરારિક પ્રસંગો શુરુપ્રાપ્તિ કરવામાં બાધક બન્યા અને તેમાં સમજના અભાવ તથા કેટલાક વર્તમાન કાળના ગુરુઓ પણ ઉદરપૂર્તિમાં મુંઝવણ એટલે પ્રવૃત્તિ તરફ જ મંડાયલા હોતાં થયે એ જ્ઞાન આપવા અરજ થવાળી જ ન બજાતાં સંસ્કૃત ભાષ્યકારો અને ટીકાકારોને જ મેં ગુરુ માન્યા અને શ્રીશંકરભાષ્ય તથા મધુસૂદની અને શંકરાચાર્ય ગિરેરે ટીકાઓ વાંચવા હું પ્રવૃત્ત થયો; પણ તે વાંચન તો ખાસ વ્યુત્પન્ન અને બાંકરબાદિ શાસ્ત્રજ્ઞ હોય તેવાને માટે જ સુલભ જણાયું અને વખતોવખત ઉપનિષદ્ભાષ્યો, પદ્ધર્શનભાષ્યો અને અન્ય વેદાંતશાસ્ત્રસંબંધી પંચદશીપ્રભૃતિ આકર ગ્રંથોની ટીકાઓ અવલોકવા મેં પ્રવૃત્તિ પ્રધારી. યદ્યપિ બાંકરબાદિ સુશિ-
ક્ષિતને માટે તે શ્રેય અનુદેશ જણાયો, પણ અવ્યુત્પન્ન-ચાંદ્ય, સ્ત્રી

તદન અપરિચિતને તો તે અકિંચિત્કર જ છે, એમ જણાતાં હાલમાં એ પ્રમાણે જ માનનારા વિદ્વાનોએ તેવા મંદધિકારીઓ માટે સ્વસ્વદેશની ભાષાઓમાં ટીકાઓ રચેલી જાણી તે તરફ મારું સક્ષ ગયું. તેમાં શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી વિગેરે કેટલીક મરાઠી, હિંદી અને ગુજરાતી ટીકાઓ મેં વાંચી. અલબત્ત તે તે પરિશ્રમે લોકો પકારક જણાયા અને લોકોમાં બહુ પ્રવૃત્ત થયા છે, તથાપિ કેટલીક સાન્વય-પદાર્થબોધિની ટીકાઓ એવી જણાઇ કે, જે સાધારણ સંસ્કૃત બહુલો હોય તો જ તે તે શ્લોકોના અર્થને અન્વયથી ધટાવી-ચોળ શકે, પણ મોટા શબ્દો કે જે સમાસ અને ંયુત્પત્તિથી વધેલા હોય તેના અર્થને જાણી શકે નહિ, તેમ પદ્યછેદ, સમાસ, ંયુત્પત્તિ અને શ્લોકની અવતરણિકા-શ્લોક લખવાનું પ્રયોજન-સમજે નહિ. તેથી જ મારી ધૃત્વા યર્ષ કે એ એકાદ એવું પણ પુસ્તક હોય કે જેમાં બહુધા-શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના તમામ શબ્દોના સમાસ-ંયુત્પત્તિ, સાન્વય-અર્થજ્ઞાન અને અવતરણિકા પણ હોય તો બહુ સારું.

એ ભાવનાનુસાર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની અનેક અંગ્રેજીદાર થએલી પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનવતી માની અને આ અંગ્રેજી દક્ષત એ અર્થને નહિ જાણનારા મંદ અને મધ્યમાધિકારીઓ-વિવાધિઓ માટે જ સાન્વય સમાસ, ંયુત્પત્તિ વિગેરેનું જ્ઞાન આપનારી “સાન્વયબોધિની” ગુજરાતી ટીકા લખવા માટે એ સંબંધી અન્ય આચાર્યો તથા વિદ્વાન સાક્ષરોનાં રચેલાં ભાષ્યો તથા ટીકાઓનો સહારો-આશ્રય લેવા વત્ન કર્યો. નિરીક્ષા-પ્રસંગે અંધકર્તાની કરવા યોગ્ય શિક્ષાચાર પ્રજ્ઞાસિદ્ધાન્તું પણ અને રમરણ થયું કારણ:-

“મદ્ગલાદીનિ મદ્ગલમધ્યાનિ મદ્ગલાન્તાનિ ચ શાસ્ત્રાણિ પ્રયન્તે વીરપુરુષાણ્યાયુષ્મત્પુરુષાણિ ચ મવન્તિ । અધ્યેતારશ્ચ વૃદ્ધિ-યુક્તા યથા સ્યુઃ ।

જે શાસ્ત્રોના આરંભમાં, મધ્યમાં અને અંત-સમાપ્તિમાં મંગસાયરણ હોય તે શાસ્ત્ર-અર્થો પ્રચિત-લોકોમાં પ્રસિદ્ધિને પામેલાં-સ્તોત્ર યાપ છે અને તે વીરપુરુષોને તથા દીર્ઘાયુ પુરુષોને ઉત્પન્ન

કરનારા થાય છે. તેમ જ તે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરનારાઓ પણ સંપૂર્ણ સુદિવાળા થાય છે.”

એ શ્રી પાતાંજલ મહાભાષ્યના આશ્રમથી આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પ્રારંભપ્રસંગે ભગવાન મહર્ષિ શ્રીવેદવ્યાસજીએ મંગલાચરણ કર્યું છે કે કેમ? એ તપાસવું અનુકૂળ માન્યું અને

“ ઘન્વનં ગુરુદેવાનાં મહશાન્તિર્દ્વિજાર્ચનમ્ ।

શુભદ્રવ્યાવલોકસ્ય મન્નસં પરિચક્ષતે ॥

ગુરુઓ અને દેવતાઓનું વંદન, અદ્વયંતિ, આકાશોનું પૂજન અને શુભ વસ્તુનું અવલોકન એ મંગલ કહેવાય છે.” તથા

“ દેવતાવાચકાઃ શબ્દા યે ચ મદ્રાદિવાચકાઃ ।”

તે સર્વે નૈવ નિઘાઃ સ્યુર્લિપિતો ગણતોઽપિ યા ॥

જે દેવતાવાચક શબ્દો અને કલ્યાણવાચક શબ્દો છે તે લેખનથી કે ગણતરી નિર્દિત થતા જ નથી.”

એ પ્રમાણના આધારે વિચારતાં મંગલાચરણ કે જે,

“ આશીર્વાદમસ્તિકયાવસ્તુનિર્દેશો વાઙ્મયિ તન્મુસ્વમ્ ।

આશીર્વાદ, નમસ્કાર અને વસ્તુનિર્દેશ એ પ્રારંભિત મંથાદિકનું મુખ્ય છે.” તથા

“ મંગલં ત્રિવિધં પ્રોક્તં શાસ્ત્રાદીનાં મુક્તાવિયુ ।

આશીર્વાદનમસ્કારવસ્તુનિર્દેશમેદતઃ ॥

શાસ્ત્રાદિકની રચનાના પ્રારંભ, મધ્ય કે સમાપ્તિના પ્રસંગે આશીર્વાદ, નમસ્કાર અને વસ્તુનિર્દેશ એ પ્રકારે ગણ્ય પ્રકારનું મંગલ કહેવાય છે.” વળી

“ સમાપ્તિપ્રતિવચ્ચકીમૂતદ્વરિતવિશેષવિધાતકત્વં મદ્વલત્વમ્ ।

સમાપ્તિને રોકનારા કાષ્ઠપિણ્ડ પ્રકારના વિશેષોના નાશ કરનાર જે કર્મ તે મંગલ કહેવાય છે.” તેમાં

“ સ્વસ્ય પરસ્ય વેષ્ઠાર્થશંસનમાશીર્વાદઃ”

પોતાના કે બીજા કાષ્ઠના ઇચ્છિત અર્થનું કથન તે આશીર્વાદરૂપ મંગલ કહેવાય છે.”

“સ્વનિષ્ઠાત્ કર્ણવિષયકજોધામુકૂલી વ્યાપારો નમસ્કારઃ ।

પે તામા નહેવા અપર્યા-સધુતારૂપ જ્ઞાનને અનુકૂલ જે વર્તન-ઉદ્યોગ તે નમસ્કાર-મંગલ કહેવાય છે.” તથા

“સે દ્વિતમદેવતાગુણગણોક્તિર્વસ્તુનિર્દેશઃ ।

પે ત ના અનિપુણ્ય દેવતાદિકના ગુણસમૂહનું કથન તે વસ્તુનિર્દેશ મંગલ કહેવાય છે.”

એમ એ ત્રણ પ્રકારે મનાયલા મંગલોભાથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પ્રારંભમયે પણ સુદ્ધની તૈયારીમા જ અર્જુનના વિષાદને મટાડવા અલ્પ સમયમા દુરવેના ઉત્તરગા-સાહસિકપણરૂપ વિમ્બના ભયથી મંગલચરણ અવરણ કર્તવ્ય હોવા બતા શ્રી વેદવ્યાસજીએ એ શિષ્ટવ્યવહારમાં પ્રજ્ઞા રાખી બચવારૂ કયો જે કે કેમ કે તે તપાસતા પ્રથમના એ પ્રકારના-આશીર્વાદ અને નમસ્કારાત્મક મંગલ તો નથી જણાતા પરંતુ ત્રીજું વસ્તુનિર્દેશાત્મક મંગલ કરના પ્રારંભમા જ કુરુક્ષેત્ર કે જે મહાપવિત્ર રણભૂમિ છે અને જેમા જતાં જ મનુષી બુદ્ધિ ધર્મવાળી યદ્ધ જાય છે તે પરમ દૃષ્ટ કુરુક્ષેત્રની પ્રથમોગ્ય ‘ધર્મક્ષેત્રે’ ‘ધર્મક્ષેત્રમા’ એ યજ્ઞ યોજી વસ્તુ-ક્ષેત્રનું શુભકથા કરી શિષ્ટ ચર પાલન કરેલ છે, અથવા ‘ધર્મક્ષેત્રે’ એ કલ્યાણ વાયક યજ્ઞને યોજી પ્રરંભ સફળ કરેલ છે એમ જણાય છે. હવે

“અધિકારી જ સંબંધો વિષયક પ્રયોજનમ્ ।

આદી રુવેપુ ધંચેપુ સાચ્યમેતદ્યતુષ્ઠયમ્ ॥

સર્વે ધંચોના અદિ-પ્રારંભમાં જ પ્રારંભિત ધંચનો અધિકારી, ધંચનો સંબંધ, ધંચનો વિષય અને ધંચ રચવાનું પ્રયોજન એ ચાર અવરણ કહેવાં જોઇએ ” તેમ જ

“અધિકારિણમાદાસ્તે ફલસિદ્ધિર્વિશેષતઃ ।

સિદ્ધિઃ શ્રેષ્ઠપ્રવૃત્તીનાં સમ્બન્ધકયનાઘતઃ ।

તત્ક્રમાત્સર્વેપુ શાસ્ત્રેપુ સંબંધઃ પૂર્વમુચ્યતે ॥

જો સાર્યક્ષાતસમ્બન્ધ ઓતું ઓતા પ્રયત્નતે ॥

મંથાદી સેન ચક્રદયઃ સમ્બન્ધઃ સપ્રયોજનઃ ॥

ફલસિદ્ધિ કેવળ અધિકારીને જ થાય છે; કારણ,

શ્રોતાઓની પ્રવૃત્તિઓની ફળસિદ્ધિ અંચનાં સંબંધના કથનથી જ છે તેથી સર્વશાસ્ત્રોમાં તેનો સંબંધ પ્રથમ જ કહેવાય છે. વળી જાણેજો અર્થ-વસ્તુસ્વરૂપ અને જાણેજો સંબંધ એ જાનેને સાંભળવા માટે જ શ્રોતાઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી અંચના આરંભમાં જ પ્રયોજનગ્રહિત સંબંધનું કથન કરવું જોઈએ. ” વળી

“સર્વસ્યૈયં હિ જ્ઞાત્રસ્ય કર્મણો યાગપિ કસ્યચિત્ ।

યાવત્પ્રયોજનં નોક્તં તાવત્કેન ન ગૃહ્યતે ॥

પ્રયોજનમનુદ્દિશ્ય ન મન્દોગપિ પ્રવર્તતે ॥

• કિમેવાશ્રમિષ્યેયં સ્યાદિતિ પૃથ્વસ્તુ કેનચિત્ ।

યદિ ન પ્રોચ્યતે તસ્મૈ ફલશૂન્યં તુ તન્નૈવેત્ ॥

સર્વ શાસ્ત્રોનું કે કોઈ પણ કર્મ-કાર્યનું ત્યાં સુધી પ્રયોજન કહેવાનું નથી ત્યાં સુધી કોઈ પણ તેનો સ્વીકાર કરતું નથી. વળી પ્રયોજન સિવાય મંદબુદ્ધિવાળો માણસ પણ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, તથા ‘આ પ્રારંભિત કાર્યમાં કહેવાનું શું છે ?’ એમ જો કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો હોય અને જો તેને પ્રત્યુત્તરરૂપે કંઈ કહેવામાં ન આવે તો તે ફલશૂન્ય-નિષ્ફળ થાય છે.”

આ સર્વ જોતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો અવલુપ્તિકારી લુપ્ત કરવા દેખી સ્વકર્મને તે સ્વજનનો વધ કરનાર હોતાં પાપરૂપ માની વિષાદ કરતો લુપ્ત કરવાથી રોકાયેલો અર્જુન છે. આ શ્રીગીતાશાસ્ત્રનો સંબંધ જ્ઞાનગ્રહિત અર્જુનને જ્ઞાન આપી અધિકારી કરવારૂપ છે, કારણ જ્ઞાન એ વેદાંત-પ્રતિપાદ બ્રહ્મવિદ્યા અથવા સ્વસ્વરૂપ જાણવા માટે છે. તે જાણવાનો અધિકારી કોણ હોઈ શકે તે માટે ભગવાન શંકરાચાર્યે કહેલું છે કે:—

“વિવેકિનો વિરક્તસ્ય શમાદિગુણશાલિનઃ ।

સુસુષોરેવ હિ બ્રહ્માજિહ્વાસાયોગ્યતા મતા ॥

વિવેકી, વિરક્ત અને શમ આદિ પદ્ધતિના ગુણનું પાલન કરનારને જ બ્રહ્મ જાણવાની ધૃત્તાની યોગ્યતા માનેલી છે.” તથા,

“વિવેકશ્ચ વિરાગશ્ચ સંપત્તિપદક્રમેવ ચ ।

મુમુક્ષુરેતિ ચત્વારિ સાધનાન્યાધિકારિણઃ ॥

વિવેક, વિરાગ, સંપત્તિપદ (શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન) તથા મુમુક્ષુતા એ પ્રમાણે એ ચાર અધિકારી થવાનાં સાધન છે, અને તેથી એ ચાર સાધનવાનુ જે હોય તે જ અધિકારી મનાય છે.”

પરંતુ એ ચારે સાધનો પ્રાપ્ત થવાં જુદું કઠણ છે, કારણ:—

“બ્રહ્મ સત્યં જગન્નિમિથ્યેત્યેવંરૂપો વિનિશ્ચયઃ ।

સોડ્યં નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ સમુદાહતઃ ॥

‘બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત્ ખોટું છે’ એ પ્રકારનો જે નિશ્ચય તે નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો “વિવેક” એ પહેલો આધિકાર કહેવાય છે.”

“તદ્વિરાગ્યં જિહ્વાસા ચા કુર્દાનશ્રવણાદિભિઃ ।

વૈશ્વાદિવ્રત્તપર્યન્તે દ્યનંતે મોગ્યવસ્તુનિ ॥

દેહ આદિ બ્રહ્મપર્યંત જેટલા ભોગ્ય પદાર્થો છે તેમને સાંભળવાની કે જોવાની પણ ઇચ્છા ન થવી તેનું નામ જ “વિરાગ્ય-વિરાગ” એ બીજો અધિકાર કહેવાય છે.

“વિરજ્ય વિષયવ્રાતાદોષદૃશા મુહુર્મુહુઃ ।

સ્વલક્ષે નિયતાવસ્થા મનસઃ શમ ડહ્યતે ॥

ઈન્દ્રિયોના વિષયોના સમૂહથી તેમાં દોષદૃષ્ટિવડે પારંપાર વિરાગીને પોતાના લક્ષ્ય-બ્રહ્મજ્ઞાનમાં મનની નિયમિત અવસ્થા તે “શમ” એ પહેલી સંપત્તિ કહેવાય છે.”

“વિષયેભ્યઃ પરાવર્ત્ય સ્થાપનં સ્વસ્વગોલકે ।

ઉમયેષામિન્દ્રિયાણાં સ દમઃ પરિકીર્તિતઃ ॥

જાતેન્દ્રિય અને ક્રોધેન્દ્રિય એ બન્નેનું તે ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી રોક્ષાય કરી પોતાના ત્રાણક-સ્થાન-પર સ્થિર કરવું તે “દમ” એ બીજી સંપત્તિ કહેવાય છે.”

“વાહ્યાનાલંબનં વૃત્તેરેવોપરતિરુત્તમા ॥

ત્યાગ કરાયથી બાહ્ય વસ્તુઓનું અનાલંબન-અસ્વીકાર-વૃત્તિનું. એયનું-તબક્કા વિષયો પરથી વૃત્તિનું વાળવું એટલે તે તરફ જતી મનોવૃત્તિનું સર્વથા રોકાણ કરવું તે અતિ ઉત્તમ “ ઉપરતિ ” એ ત્રીજી સંપત્તિ કહેવાય છે.”

“સહનં સર્વદુઃસ્થાનામપ્રતીકારપૂર્વકમ્ ।

ચિન્તાવિલાપરહિતં સા તિતિક્ષા નિગદ્યતે ॥

દુઃખોનો ઉપાય કર્યા પછર તે સંબંધી ચિંતા અને વિલાપ-અમડા-ટપી રહિત થવું તથા ટાક, તડકા, નિભારી, ફિકર વિગેરે દુઃખોને સહન કરવાં તે “ તિતિક્ષા ” એ ચોથી સંપત્તિ કહેવાય છે.”

“શાસ્ત્રસ્ય ગુરુવાક્યસ્ય સત્યબુદ્ધ્યાયધારણમ્ ।

સા શ્રદ્ધા કવિતા સન્નિર્યયા વસ્તુપલમ્યતે ॥

શાસ્ત્ર અને ગુરુ તથા આપ્ત-અનુભવી વૃદ્ધોનાં વચનોનો સત્ય-બુદ્ધિથી સ્વીકાર કરવો તેને સત્પુરુષો “શ્રદ્ધા” એ પાંચમી સંપત્તિ કહે છે. કે, જે શ્રદ્ધાવડે વસ્તુ-ધાર્મિકતાપદાર્થ-સ્વસ્વરૂપ-બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરાય છે.

“સર્વદા સ્થાપનં બુદ્ધેઃ શુદ્ધે વ્રજાણિ સર્વથા ।

તત્સમાધાનમિત્યુક્તં ન તુ ચિત્તસ્ય લાલનમ્ ॥

હંમેશ બુદ્ધિનું શુદ્ધ પરબ્રહ્મ-સ્વસ્વરૂપ-માં સર્વપ્રકારે સ્થાપન કરવું તે “ સમાધાન ” એ છઠી સંપત્તિ કહેવાય છે, પરંતુ ચિત્ત-મનનું સાધન-ધર્મ પ્રમાણે વર્તન-રમણ તે સમાધાન કહેવાય નહિ.” એ સંપત્તિપદ્ધતિ (ત્રીજી અધિકાર) પૂરું થયું.

“અહંકારાદિદેહાન્તાન્બન્ધાનજ્ઞાનકલ્પિતાન્ ।

સ્વસ્વરૂપાયબોધેન મોક્તુમિચ્છા મુમુક્ષુતા ॥

પોતાના સ્વરૂપ-બદ્ધતાનું જ્ઞાન થવાથી અહંકારને આદિ સધાદેહપર્યંત અતાને કરી કલ્યાણલાં બંધનોને છોડવાની ઇચ્છા એટલે મોક્ષની ઇચ્છા તે “ મુમુક્ષુતા ” એ ચોથો અધિકાર કહેવાય છે.”

એ પ્રમાણે આ મોક્ષશાસ્ત્રમાટે એ ચાર સાધનોથી સંપન્ન હોય તે જ અધિકારી કહેવાય છે.

આ શાસ્ત્રનો વિષય બ્રહ્મજ્ઞાન-સ્વસ્વરૂપ જાણી સ્વયં કૃત્વત્વાદિ અભિમાનને તજવારૂપ છે, અને પ્રયોજન અર્જુનને જ્ઞાનદ્વારા કર્તૃત્વાદિ અભિમાનથી મુક્ત કરી મુક્ત કરાવવારૂપ છે.

એમ આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપરિપક્વના અધિકારી, સંબંધ, વિષય અને પ્રયોજન જાણ્યા પછી “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા”ના મંત્ર, ઋષિ, છંદ, દેવતા, બીજ, શક્તિ, કીલક અને વિનિયોગ એ સંબંધનો વિચાર કરતાં તે માટે પણ આ સ્થળે થોડું લખવું ઇષ્ટ જણાયું.

શાસ્ત્રનિયમ પ્રમાણે વેદ, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ એ મંત્રભાગ કહેવાય છે, જે માટે મેદિનીકાષઠાર લખે છે કે—

“મન્ત્રો વેદવિશેષે સ્યાદ્દેવાર્ચનાશ્ચ સાધને ॥

ગુહ્યવાદેઽપિ ચ પુમાનેવં મન્ત્રવિદો વિદુઃ ॥

મંત્ર એ મત્રિ ધાતુથી થએલ છે અને તે ગુપ્ત પ્રભોધ માટે યોજેલ છે. એ મંત્ર દેવતા વિગેરેના સાધનપ્રસંગે ચારે વેદના મત્રો માટે અને ગુપ્તવાદ માટે છે, તેમ જ તે પુરિલગ-નરજાતિ-છે એમ મંત્રને જાણનારાઓ જાણે છે.”

૧૧ી મંત્રબ્રાહ્મણયોર્વેદનામધેયમ્ અર્થાત્ મંત્ર અને બ્રાહ્મણ એ બન્નેનું નામ ‘વેદ’ રાખેલ છે. તથા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તો સર્વ ઉપનિષદોનો સારાંશ જ છે એટલે “इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ॥૧૮-૬૩॥ હે અર્જુન! એ પ્રમાણે ગીતાદ્વારા તને મેં ગુપ્તથી પણ ગુપ્ત જ્ઞાન કહ્યું” એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ-મહાન આપ્ત પુરુષના વચનથી પણ આ શ્રી ગીતાજી તે પરમ ગુપ્ત જ્ઞાન હોવાથી મંત્રરૂપ જ છે, અને તે મંત્ર માટે હૃદયગ્ય ઉપનિષદની શ્રુતિ આદેશ કરે છે કે—

“यो ह वा अविदितापेक्षच्छन्दोऽविनियोगो दैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति स्याणुं वर्च्छति गर्तं वा प्रातिपद्यते वा प्रमीयते पापीयान् भवति ॥

જે માણસ ઋષિ, છંદ, આદિ ભણ્યા વિના અને વિનિયોગ તથા દેવતા ભણ્યા વિના વૈદિક શાસ્ત્રના મંત્રવડે વચ કરાવે, છે અથવા વેદ ભણાવે છે તે હુંક જેવો ખાડામાં પડે છે અથવા ખાડારૂપ મનાય છે અને અતિ પાપી થાય છે. ” તેમ જ ભગવાન વેદવ્યાસ કહે છે કે:—

“ અવિદિત્વા ઋષિં છન્દો દૈવતં યોગમેવ ચ ।

યોઽધ્યાપયેજ્જપેદ્વાપિ પાપીયાન્ જાયતે ॥ સઃ ॥

ઋષિ, છંદ, દેવતા, અને વિનિયોગને ન ભણીને જે ભણાવે છે કે જપે છે તે મદાપાપી થાય છે.

એ જ ન્યાય આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાશ્રમાટે હોતાં એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાશ્રી માલામંત્રનું અનુદાન યોગવિધાયક છે. પરંતુ અનુદાનકર્તાએને મંત્રો જપતાં જપતાં તેમ જ પ્રભુભજન-ભકિતરૂપ અનુદાનો કરતાં કરતાં પશુ સિદ્ધ નહિ થવાનું કારણ ભગવાને પોતે જ આ શ્રીગીતાશ્રમાં અનુનિર્ણયે કહેલ છે કે:—

“ અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

જે અધિકારપ્રાપ્તપુશ્પો બીજે કોઈ પણ જેમને ચિંતન કરવા યોગ્ય નથી એવા યજ્ઞ’ મને સર્વપ્રકારે ઊપાસે છે-ભજે છે તે નિત્ય-નિરંતર-પ્રતિદિન આરા જ ધ્યાનમાં રહેનારા યોગિએને મારી પ્રાપ્તિરૂપ યોગ અને તેનું રક્ષણરૂપ ક્ષેમ, એ જન્નેને હું યજ્ઞાનું છું. ”

આ એક જ શ્લોકમાં ભગવાને સાધકને એટલું ગુપ્ત જ્ઞાન આપ્યું છે કે જે તે સંબંધમાં સાધક સંપૂર્ણ લક્ષ રાખે તો અવશ્ય તે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે જ. કારણ એ શ્લોકમાં પ્રથમ જ ‘અનન્ય’ શબ્દ રાખ્યો છે તેનું કારણ એનકે એક આત્રવચનો યજ્ઞને જપ કરે પણ બીજા આત્રવની મુચ્છા ન કરે, બીજે ‘પર્યુપાસતે’ શબ્દ તેનું કારણ એ જ કે સર્વ પ્રકારનું દાસ્યું, યાદ્યું, ખાતું, પીતું તેમજ જે કંઈ બોલ્યું વિચરે તે તમામ પરમાત્માની ઊપાસનારૂપ જ માને. પણ ત્રીજે ‘નિત્યાભિયુક્તા’ એ શબ્દ છે તેનું કારણ એ જ કે પ્રતિદિન મનને મધ્યસ્થ જાળી યોગમાં જ તે બેડે અને એમ કીટબુંદ-ન્યાયથી

અર્થાત્ જેમ ભમરો કીડાને પકડી ટાંચી પોતાના ધરમાં રુંધી રાખી ચાલ્યો જાય છે અને પછયારે કીડાને ભમરાનું જ ધ્યાન રહેતાં તે ભમરો જ બની જાય છે, તે પ્રમાણે એકતાનવૃત્તિથી જ તે સિદ્ધિ મેળવી શકે. તે માટે ભગવાન પોતે જ જહ્વા અધ્યાત્મના દશમા સ્વેકથી જણાવે છે કે:—

“યોગી યુક્તોત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिमह ॥

યોગીએ એકલાં જ રહીને, પોતાના ચિત્તને નિયમમાં—સ્થિર રાખીને વ્યાજ્ઞા વિનાનો બની તમામ પરિગ્રહ-ઉપાધિથી રહિત થઈ એકાત સ્થાનમાં જ પોતાના આત્માને યોગમાં—સાધ્ય તરફ જોડેલો.” તેમ

“छुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युद्धितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरम् ॥

तत्रैकाग्र मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपावश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥

પવિત્ર દેશમાં, અતિ ઉચું નહિ તેમ અતિનીચું પણ નહિ એવું દર્બ, મૃગચર્મ અને વજ્રવજ્ર આસન સ્થાપીને, ત્યાં ને આસન ઉપર બેસીને ચિત્ત અને ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને જેણે રોકી છે એવો થઈને તેણે મનને એકાગ્ર કરીને અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે યોગને સાધવો એ પ્રમાણે યોગી પુરુષ યોગસંબધી સમાધિવખતે યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા યમ, નિયમ અને આસન વિગેરેના શિક્ષણપૂર્વક જો અનુષ્ઠાન કરે તો અવશ્ય સિદ્ધિને પામે. આ પ્રસંગે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પણ યોગ શાસ્ત્ર હોવાથી સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન સાધકે કેવી રીતે યોગ સાધવો તે માટે ખીજા યોગના અયોમાં જે જણાવવામાં આવેલું છે તે પણ આ શ્રીગીતામંત્ર અથવા અન્ય સાધ્ય મંત્રના સાધક—અનુષ્ઠાની મતુષ્યોએ અવશ્ય મનન કરવા યોગ્ય છે.

૪ યોગ એ શબ્દ યુજ્ઞ અને યુજિર્ એ બે ધાતુઓથી સિદ્ધ થાય છે. યુજ ધાતુ સમાધિ અર્થમાં અને યુજિર્ ધાતુ યોગ અર્થમાં છે. તેને ઘડ્ય પ્રત્યય થતાં યોગ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે, અને તેની વ્યુત્પત્તિ “યુજ્યતે યુનક્તિ

હતિ વા યોગઃ જ્ઞેયમ્ ॥ અથવા જ્ઞેય છે તે યોગ. ” એવી રીતની થાય છે. અથવા યોજન-જ્ઞેયું તે યોગ છે. મેદિનીક્રિયકાર યોગશબ્દનો અર્થ આપ્રમાણ કરે છે—

“યોગોઽપૂર્વાર્થસમ્પ્રાપ્તૌ સંગતિધ્યાનયુક્તિષુ ।

સપુરુષૈર્યપ્રયોગે ચ વિષ્કમ્માદિષુ મેષજે ॥

વિશ્વવધવાતકે દ્રવ્યોપાયસંનહનેષ્વપિ । કાર્મણેઽપિ ચ હતિ ॥

અપૂર્વ અર્થ-વસ્તુ-પદાર્થ-ધન-ની સંપ્રાપ્તિ, સંગતિ-જ્ઞેયી, જ્ઞાન અને યુક્તિમાં, સ્થરીરને સ્થિર કરવાના પ્રયોગમાં, વિષ્કંભ વિગેરે યોગિમાં, ઔષધપ્રયોગમાં, વિશ્વબ્ધ-વિશ્વાસયોગના ધાતકર્તામાં, દ્રવ્ય-વસ્તુ, ઉપાય અને સંહનનમાં તથા કાર્મણ-ક્રિયાસંયોગમાં યોગ શબ્દનો વપરાસ છે. ”

ભગવાન પતાંજલિ યોગ શબ્દનો અર્થ “યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ અર્થાત્ ચિત્તતીવૃત્તિઓનો નિરોધ-રોકાણ તેનું નામ યોગ, ” એમ કરે છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે નંદી ભગવદ્રીતાની ટીકામાં

લક્ષ્યકર્તાં સમાસાદ્ય નિર્ઘિકારતયાત્માનિ ।

મનસો નિશ્ચલત્વેન સ્થિતિર્યોગ ઇતીર્યતે ॥

લક્ષ્યની સાથે એકતા પામીને નિર્વિકારપણાવડે પોતાની યુક્તિમાં નિશ્ચલ મનથી સ્થિતિ થવી તે યોગ કહેવાય છે ” એમ અર્થ કરે છે. એથી યોગ શબ્દ તમામ બ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક કાર્યોમાં જ્ઞેયપદા માટે વપરાયો છે. બ્યાવહારિક એટલે કાર્મણુ ઉદ્યોગ કરવા તેમાં ચિત્તની વૃત્તિઓને ઓતપ્રોત-એકતાન કરવાથી જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. પારમાર્થિક એટલે ધાર્મિક કે ઇશ્વરોપાસના, ભક્તિ અને જ્ઞાન-સમાધિ વિગેરેમાં પણ ચિત્તની એકાગ્રતા-એકતાન વૃત્તિ થવાથી જ સિદ્ધિ થાય છે. મારે જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જ્ઞેયતાવાસને એ એકતાનવૃત્તિશરક ઉત્તમ યોગ-શાસ્ત્ર કહેલ છે.

યોગ એ દક્રિયોગ, રાજયોગ, લયયોગ અને મંત્રયોગ એમ ચાર પ્રકરનો કહેલો છે.

હૃદયોગનું લક્ષણુ:—હકાર એ સૂર્ય વાયક છે અને હકાર એ ચંદ્ર વાયક છે એટલે પિંગલા-નાકના જમણા તરફના નસકારામાં વહેતા પ્રાણુરૂપ સૂર્ય અને ધમ-નાકના ડાબા તરફના નસકારામાં વહેતા પ્રાણુરૂપ ચંદ્રનો જે ક્રિયાદ્વારા યોગ-બેઝાણુ કરી શકાય છે તેને ‘હૃદયોગ’ કહેવામાં આવે છે. એ હૃદયોગ યોગનાં અષ્ટાંગ-યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ તથા મુદ્રા વિગેરેના અભ્યાસવડે કુંડ-સિનીતુ ઉત્થાન કરી સૂર્ય અને ચંદ્રનો પ્રવાહ સિધિલ કરી સાધી શકાય છે. અને તેની સિદ્ધિદ્વારા પ્રાણવાયુનો સુષુપ્ત્ત્યા-અન્ને નસકારાઓના મધ્યદેશમાં પ્રવેશ કરાવવો એ હૃદયોગનો મુખ્ય હેતુ છે તથા તેથી દશમા ઈન્દ્રિયનામાં પ્રાણવાયુને રોકી સમાધિના અપ્રતિમ આનંદદ્વારા બ્રહ્મસ્થિતિની પરમદશાએ પહોંચવું એ હૃદયોગનો અંતિમ હેતુ છે.

લયયોગનું લક્ષણુ:—પોતાનું લક્ષ અભ્યંતરમાં એટલે સાંધ્ય અથવા ઉપાસ્યમાં જ સ્થિર હોય અને નિમિષપરહિત દૃષ્ટિ બહાર હોય તે સાંભવી મુદ્રા કહેવાય છે. એ સાંભવી મુદ્રા અને યમ, નિયમ તથા પ્રાણાયામ વિગેરેના ત્રાટક મુદ્રાદિ યોગાભ્યાસવડે ધ્યેય દેવતાદિમા તદ્દાકાર વૃત્તિ કરી શકાય અને શ્રવણ દર્શન વિગેરે બાહ્ય વિષયવ્યાપારની સર્વથા વિસ્મૃતિ બની રહે તેને ‘લયયોગ’ કહેવામાં આવે છે. તે લયયોગનો હેતુ-પણ વૃત્તિને બ્રહ્માકાર કરીને સ્વસ્વરૂપાનંદ-બ્રહ્માનંદમાં મસ્ત રહેવાનો જ છે.

રાજયોગનું લક્ષણુ:—ક્ષિપ્તા, મુદ્ધા, વિક્ષિપ્તા, એકાગ્રા અને નિરુદ્ધા એ પાંચ પ્રકારની ચિત્તની વૃત્તિઓનો જેવડે સર્વથા નિરોધ કરીને ચૈત-ચક્રક્રિયાના વિહિત વહન વડે જે સાધનદ્વારા ચિત્તને સાંધ્યમાં બેઠી શકાય તે ‘રાજયોગ’ કહેવાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મનિષ્ઠાવડે ચિત્તને સ્વસ્વરૂપમાં જ સંલગ્ન કરી રાજવાનો સરલ માર્ગ તે ‘રાજયોગ’ બોલ્યો. એ રાજયોગનો હેતુ પણ ધ્ય્ચિત્તના અભ્યંતરમાં પ્રવેશ કરી ચિત્તની એકાગ્રતા કરી બ્રહ્માનંદમાં મગ્ન થવા રૂપ છે.

મંત્રયોગનું લક્ષણુ:—સદ્ગુરુના ચરણે જઈ યોગશાસ્ત્રના વિધાન અંશો જ સંપૂર્ણ શિક્ષણ લઈ-અભ્યાસ કરી પોતાના સાંધ્ય-ધૃષ્ટદેવના

મંત્રની યથાથ દીક્ષા લઈ તથા યોગના તમામ નિયમોનું શિક્ષણ લઈ
શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી દશશુદ્ધિઓ અવશ્ય જાણવાં યોગ્ય છે. જેમ કે:-

“ વેશકાલૌ તથા પાક-પાત્રે દિવસ્થાનમાસનમ ।

વાદ્મનઃશબ્દ્ હત્યેતાઃ કમશો દશ શુદ્ધયઃ ॥

૧-દેશશુદ્ધિ (યાત્રિક એકાંત શુદ્ધતીર્થ કે નિર્જન વનપર્વતાદિ સ્થળ),
૨-કાલશુદ્ધિ (ઉત્તમ નિરુપદ્રવ-મહાનદ્યાત્રયોગ વિગેરેથી નિર્ણીત મુહૂર્તથી
સૂચિત સમય), ૩-પાકશુદ્ધિ (યથોક્ત વસ્તુઓ કે જે સાધનોપયોગી
સામગ્રીરૂપે હોય તે તથા પોતાનું અપ્રમાદી-સાત્ત્વિક આહાર વિગેરે), ૪-
પાત્રશુદ્ધિ (જે સાધક હોય તે શુદ્ધ ચરિત્રવાન અને તમામ સત્ત્વગુણ વિશિષ્ટ
સાત્ત્વિક વ્યવહારવાન હોય તે તથા જે અનુષ્ઠાનના ઉપયોગી તથા પોતાને
અવશ્ય જોઈતી જ માત્ર કે જેથી કોઈ પ્રકારે વિશેષ ભયકારક અડચણ ન
નડે તેવી પાત્ર-આમન-આચ્છાદનાદિ શુદ્ધ વસ્તુનો જ સંક્ષેપસંગ્રહ),
૫-દિક્કશુદ્ધિ (પૂર્વાભિમુખ અથવા ઉત્તરાભિમુખ સ્થિત થઈ રહેવું તે),
૬-સ્થાનશુદ્ધિ (જેમાં જીવ, જંતુ, વાયુ, ગરમી, વિગેરે ઉપદ્રવો ન હોય
તેવું યોગસાધન માટે યોગશાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે જનાવેલું યોગમંદિર),
૭-આસનશુદ્ધિ (યોગશાસ્ત્રોક્ત ૪ આસનો પૈકી મુખ્ય સ્વસ્તિકાદિ સ્થાના-
સનથી ચૈલાજિનકુશોત્તરમ-વસ્ત્ર, મૃગચર્મ અને ફર્શથી ક્ષેપેતું હોય
તે આસન), ૮-વાદ્મશુદ્ધિ (કામળ, નમ્ર, શાન્તિ અને સરળતાથી બોલવું
તે), ૯-મનશુદ્ધિ (કોઈપણ અન્ય વિષયો કે પદાર્થો અથવા બાહ્યવૃત્તિઓ
વશ મનને નહિ જવા દેતાં સ્વલક્ષ વશ જ સતત સ્થિર રાખવું તે), અને
૧૦-શબ્દશુદ્ધિ (બાકરણ, ન્યાય અને વેદાંતાદિ સત્ત્વશ્રોત્રોદ્ધારા જેમ કોઈ
પ્રકારે સહજ પણ અશુદ્ધ કે અસત્ ઉચ્ચાર ન થાય તે), એમ એ દશ
શુદ્ધિનું યથાર્થ પરિપાલન કરી સાધક જે ક્રિયાના સાધનરૂડે પોતાના ધ્યેય-
દેવતાદિ-રૂપ જ થઈ જાય છે તે “ મંત્રયોગ ” કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે એ ચાર પ્રકારના યોગ ગુણ ગુણ વર્ણવેલા છે, પરંતુ
તેમનું સાધ્ય-ધ્યેય-દષ્ટિબિંદુ એક જ હોવાથી તેમના હેતુ કે તેમની
સિદ્ધિમાં ભેદમાત્ર પણ ભેદ નથી. તેથી જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણયદ્રે શ્રીમદ
ભગવદ્ગીતાના છઠા અધ્યાયના ૪૬ માં સ્તોત્રમાં કહ્યું છે કે -

“તપસ્યિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।
કર્મિભ્યઃપ્રધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી મવાર્જુન ॥

હે અર્જુન ! યોગી તપસ્વીથી અધિક-શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનીથી પણ અધિક માનેલ છે અને કર્મી-યજ્ઞાદિ કર્મ પરાયણોથી પણ અધિક-શ્રેષ્ઠ છે તે માટે તું યોગી જ થા.” એટલે યોગ એ કલ્યાણનાં સર્વ સાધનોમાં પ્રધાન-મુખ્ય છે. અને આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહેલું અને શ્રી વેદવ્યાસે સ્મરણ કરીને રચેલું ખાસ યોગપ્રતિપાદક-શિક્ષક શાસ્ત્ર છે. તે આ શ્રીમદ્ગીતાના અંતમાં ૧૮ મા અધ્યાયના અંતે ૭૫ માં સ્લોકમાં સંજયે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને ખુલ્લું કહેલું છે કે:-

“દ્યાસપ્રસાદાચ્ચક્રુતવાનેતદ્ગુહ્યમહં પરમ્ ।

યોગં યોગેશ્વરાત્કૃપ્ણાત્સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! મેં આ શ્રીગીતારૂપ અત્યંત શુભ યોગ શ્રીમહા-મુનિ વેદવ્યાસજીના પ્રસાદ-વરદાનથી (અહિ એમાં એક જ) સાક્ષાત્ યોગેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના પોતાના મુખથી અર્જુન પ્રત્યે કહેતાં સાંભળ્યું છે.” છતાંદિ પ્રમાણથી પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાને આત્મતક સુખ પ્રાપ્ત થવા માટે આ એક જ યોગશાસ્ત્ર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ કરવો અત્યંત આવશ્યક છે. એ માટે વરાહપુરાણમાં શ્રીમદ્ગીતાના આઠાઅધ્ય-યર્જુન પ્રસંગે શ્રીવિષ્ણુ પરમાત્માનું જ કથન છે કે:-

“પ્રારબ્ધં મુજ્યમાનો હિ ગીતામ્યાસરતઃ સદા ।

સ મુક્તઃ સ સુખી લોકે કર્મણા નોપલિપ્યતે ॥

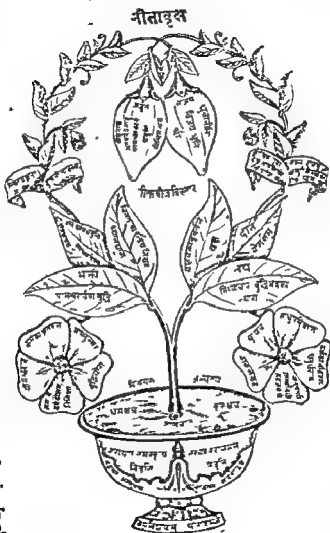
પ્રારબ્ધને ભોગવતો માણસ જો હમેશાં શ્રીમદ્ગીતાના અભ્યાસમાં પ્રીતિ રાખે તો તે મુક્ત-જીવનમુક્ત અને લોક-જગત્-માં સુખી થાય છે તથા કર્મવડે લેપાતો જ નથી.” તેમ વિષ્ણુ ભગવાન્ કહે છે કે:-

“ગીતાશ્રયેઽહં તિષ્ઠામિ ગીતા મે ચોત્તમં ગૃહમ્ ।

ગીતાજ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય ગ્રીલ્લોકાન્પાલયમ્યહમ્ ॥

હું પોતે ગીતાના આશ્રયમાં રહું છું અને ગીતા જ મારું ઉત્તમ ઘન

श्रीमद्भगवद्गीतावृक्षः

છે. વળી ગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય લઇને હું ત્રણે લોક (સ્વર્ગલોક, મૃત્યુલોક અને પાતાલ લોક) ને પાળું છું.”

તે પ્રકારે જ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અંતમાં ૧૮ મા અધ્યાયના ૭૦ મા શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રે પોતે જ કહ્યું છે કે:-

“અદ્યેષ્યતે ચ ચ હમં ધર્મ્યં સંવાદમાવયોઃ ।

જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥

હે અર્જુન! જે મનુષ્ય આપણા બન્ને વચ્ચે ચાલેલા આ શ્રીગીતા-રૂપ સંવાદનો અભ્યાસ કરશે તે જ્ઞાનરૂપી તેના ધર્મથી હું તેને પ્રિય થઈશ એમ મારું માનવું છે.” વળી

“ય હમં પરમં ગુહ્યં મદ્ભક્તેષ્વભિધાસ્યતિ

ભક્તિ મયિં પરાં કૃત્વા મામેવૈવ્યત્યસંશયઃ ॥

જે પુરુષ આ અત્યંત ગુપ્તજ્ઞાન મારા ભક્તોમાં ફેલાવશે તે મારી ઉત્તમ ભક્તિ કરીને મને જ પામશે એમાં સંશય નથી.

આ પ્રમાણે હોવાથી એ ભગવાનનાં વચનોથી પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ-ચંદ્રને પ્રસન્ન કરી તદ્દપપ્રાપ્તિની ભાવનાથી જ આ પરમ ઉત્તમ મંથની ટીકા કરવાની દિશત મેં કરી છે. ને કે

“ક શાસ્ત્રં ગીતાઋયં હરિમુસસરોજાંઙ્ગિગલિતં

કં ધ્યાત્માકં બુદ્ધિવિષયવિષયકે નિપતિતા ॥

તથાપિ શ્રીકાન્તપ્રસુગુણલક્ષ્મીવિરચિતં

કટાક્ષં સ્વચ્છાચ્છં હનુસૂતવતાં કિંજ સુલભમ્ ॥

શ્રી પરમાત્માના મુખ્યક્રમણમાંથી નીકળેલું આ શ્રીગીતાનામનું શાસ્ત્ર કયાં ? અને વિષયરૂપી વિષયમય કાદવમાં પડેલી અમારી બુદ્ધિ કયાં ? તથાપિ લક્ષ્મીકાંત પરમાત્માના ધણા ગુણોરૂપી લક્ષ્મીએ રચેલા અતિ સ્વચ્છ અને નિર્મળ કટાક્ષને અનુસરનારા ભક્તજનોને શું સુલભ નથી ?” વળી

“ઈદં ગીતાશાસ્ત્રં પરમપુરુષાર્થકાનિલયં
ત્રિકાળદં વેદાર્થં સકલમિદં સંગૃહ્ય કથિતમ્ ॥
સ્વયં શ્રીકૃષ્ણેન શ્રુતિવિશદતત્ત્વેન વિભુના
જપાદ્વિચાનાજ્ઞાનાચ્છૃતમાપિ ફલત્યેવ સુધિયામ્ ॥

આ શ્રી ગીતાશાસ્ત્ર પરમપુરુષાર્થનું ઘર છે, અને શ્રુતિ-વેદ ના પવિત્ર તત્ત્વરૂપ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રે પોતે જ કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણ કાંઈપી સમગ્ર વેદાર્થનો સંગ્રહ કરી આ શ્રીગીતાજીમાં કહેલું છે. માટે જ સારી બુદ્ધિવાળા બકતજનોને જપથી, ધ્યાનથી અને જાનથી એ શ્રીગીતાશાસ્ત્રનું શ્રવણ અવશ્ય ફળે છે. તેમ જ

“કૃતિભિરપિ કૃતં યજ્ઞ પ્રશંસન્તિ લોકે ।
કિંતુ મિતમતિનેહાહં પ્રવૃત્તસ્તથાપિ ॥
મમ મયતુ કથંચિત્કૃષ્ણપાદેન્નુરાગો- ।
સ્થિતિ મનસિ નિધાય ક્ષન્તુમર્હન્તિ સન્તઃ ॥

ઉત્તમ વિદ્વાનોએ કરેલાંને પણ બ્યારે લોકમાં વખાણતા નથી ત્યારે સામાન્ય બુદ્ધિવંતે હું જે આ દીકા રચવા પ્રવૃત્ત થયો છું તેથી વધારે શું થવાનું છે ? તો પણ કોઈ પ્રકારે પણ મારો શ્રીકૃષ્ણચરિત્રના ચરણારવિંદમાં પ્રેમ યાગો એ મારા મનનો હેતુ હૃદયમાં સ્થાપિત કરવા પુરુષો અને ક્ષમા કરવા યોગ્ય થશે જ.”

એ પ્રમાણે સારસ્વતચાહલકુલાવતંસ પંડિતવર્ય શ્રી સદાનંદના કથનાનુસાર તથા—

“હૃન્દઃસન્દર્ભગર્ભપ્રભુગહનગિરામૃગયજુસામસીમા-
મીમાંસામાંસલાન્તઃકરણપરિણમત્સંગતીનાં ગતિઃ ક્વ ॥
કાસ્માકં ધીરધીરા તદપિ રચયિતું માપ્યમુદ્યોગમાજાં
પ્રાગત્મ્યં દિશ્મવાચામિવ કુતુકરતાઃ ક્ષન્તુમર્હન્તુ સન્તઃ ॥

વેદના શબ્દાર્થને સંપૂર્ણ સંબંધ નેના ગર્ભમાં આવેલ છે એવી પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચરિત્રની વાણી કે જે-ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ-ની

સીમા-અવધિ-છેડારૂપ અને મીમાંસાથી પુષ્ટ થએલા અ-તઃકરણની પરિણામને પામેલી સંગતિ-સંયોગવાળી છે તેની ગતિ ક્યાં? અને ધીરજ વિનાની અમારી બુદ્ધિ તે ક્યાં? તો 'પણ મહત્ કાર્યરૂપ બાળ્ય-રચવાનો ઉદ્યોગ કરનારા અમોને બાલકોની વાણીની પેઠે કુતૂહલમાં પ્રીતિ કરતા સંતપુરુષો-વિદ્વાનો ક્ષમા કરવાને યોગ્ય હો (એવી અમારી પ્રાર્થના છે)."

એ પ્રમાણે સર્વતંત્રસ્વતંત્ર શ્રી મુર્ખોદ્રશિષ્ય શાશ્વેદયતિકૃત ગીતાર્થ-સંગ્રહના વાક્યોને અનુસરી કેવળ કોઈ પણ પ્રકારે પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાના ઉદ્દેશથી સતપુરુષો યોગ્ય માની સ્વીકારશે જ, કારણ:—

“કામં વાચઃ કતિષિદફલાઃ સન્તુ લોકે પ્રયુક્તાઃ

સન્ત્યેતાન્મેન્મધુરિપુકયાસંસ્તવાઃ કામદોગ્ધયઃ ॥

યદ્વદ્ધાનં મવતિ વિફલં દત્તમશ્રોત્રિયેભ્યઃ

પાત્રે દત્તૈર્મવતિ નિતરાં ધન્યતા મૂરિદાસુઃ ॥

મંત્રજાનુકૂલ કેટલીક લૌકિક વાર્તાથી ચોળેલી-કચેલી વાણી લોકમાં વપર્થ જાય છે પણ એજ વાણી જે મધુનામના દેવના શત્રુ-ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની કથારૂપે રતવેલી-ચોળેલી હોય તો તે કામધેનુની પેઠે સર્વ-અમીટ આપનારી થાય છે. જેમ કે અશ્રોત્રિય-અયાસિક-અપાત્રને આપેલું દાન વિફલ થાય છે પણ સતપાત્રને દીધેલા દાનથી હમેશ ઉદારદાતાની ધન્યતા થાય છે. તેમ મારે આ ઉદ્યોગ પણ નિષ્ફળ તો નહીં જ જવાનો."

આમ માની મને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની સાન્વયજોધિની ગુજરાતી ટીકા લખવાની આવના ઉત્પત્તિ ચતાં ટીકા લખના મેં પ્રારંભ કર્યો.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની ઉત્પત્તિ અને ઉપયોગ.

‘एकोऽहं बहु स्याम्’ એ શ્રુતિના કથનાનુમાર ભગવાનને “એક હું તે બહુરૂપ શાઉ” એમ મંત્રજા ચતાં જ આ દરમ્યાન રૂપાવરજંગમાત્મક સમસ્ત જગત્ ઉત્પત્તિ થયું. તેમાં ઉદ્ભૂત પ્રાણુવાન સમુદ્ધ (મનુષ્યો અને પશુ પક્ષિ વિગેરે) મંદની મંત્રજાવાળો અને

અનિષ્ટને ત્યાગ કરવાવાળો છે એમ હોતા તે પરમકૃપાળુ પ્રભુએ જગત્પર અનુગ્રહ કરી જગતના વિધાતા-અતુર્મુખ-પરમેષ્ઠીને ઈષ્ટ-પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિના ઉપાય તરીકે પોતાના નિઃશ્વાસરૂપ ઝકડ, યજુસ્, સામ અને અથર્વ એ ચાર નામનો એક જ વેદ ચાર પ્રકારે પ્રમેદ્યો, અને તેનો ઉપયોગ લેવા મરિચ્યાદિ મહર્ષિસમ ઉત્પન્ન થયો. તે મહર્ષિ મહાત્માઓએ, એ ચાર પ્રકારે વિભાગાત્મક વેદ દુર્ગમ્ય માની તેના પ્રત્યેક વિભાગ (વેદ)ના મંત્ર, બ્રાહ્મણ આરણ્યક અને ઉપનિષદ એમ ભિન્ન ભિન્ન બહુ વિભાગો પૃથક્ કર્યા, તથા પિ અથનિરૂપણ કરવા શુભ મતાના અભાવે કર્મકાંડ ઉપાસનાકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ એવા તેના વિભાગ પાડ્યા એટલે યજ્ઞ યાગ, પ્રયેગાદિ માટે દ્રવ્ય, પદાર્થ અને તે તે પદાર્થના અધિષ્ઠતા દેવતા આદિના મંત્રોની યોજનારૂપ કર્મકાંડ, આત્મા (બ્રહ્મ) અને અનાત્મા (દેશ-જગત્)મા કોની ઉપાસના કરવી, એ બ્રાહ્મણ અને ઈટલાક ઉપનિષદ વિભાગગમ્ય 'ઉપાસના કાંડ તથા આત્મજ્ઞાન-સ્વરૂપાતુ સધાનરૂપ સંવિદ્યાનંદ-બ્રહ્મ-પ્રાપ્તિ માટે આરણ્યક અને અવશિષ્ટ ઉપનિષદ ભાગગમ્ય 'જ્ઞાનકાંડ' એમ આધિકારીની સાધન શુભમતા માટે એ ત્રણ વિભાગ કર્યા

એમ સિદ્ધ મરિચ્યાદિ મહર્ષિઓ અને સાધન કાંડત્રય દર્શક ચાર પ્રકારે વેદ અને મંત્ર વિભાગાદિ ઉત્પન્ન થયા, પરંતુ તે ત્રણ કાંડ યજ્ઞોપામ નારૂપ કર્મપ્રાધાન્ય-પ્રવૃત્તિધર્મ અને કર્મફળત્યાગરૂપ નિવૃત્તિધર્મરૂપે બેદિત હોતા તેના સાધક પ્રજ્ઞપતિઓ પ્રવૃત્તિનક્ષણધર્મમા પ્રવૃત્ત થયા તથા અન્ય સનકાદિકો નિવૃત્તિ લક્ષણધર્મમા પ્રવૃત્ત થયા અને પોતાના સાધક-સ્વર્ગોદિ સુખકર લોકલોકોતરપ્રાપ્તિ તથા સ્વાત્મદર્શન-સંવિદ્યાનંદ-બ્રહ્મારિમભાવને પામ્યા

એ પ્રવૃત્તિનક્ષણ અને નિવૃત્તિલક્ષણ એ પ્રકારનો વેદોક્ત કાંડ ત્રયાત્મક કે જે 'યતોઽમ્યુદયનિ શ્રેયસિદ્ધિ સઘર્મ અર્થાત્ જેથી અમ્યુદય-સર્વ પ્રકારે લૌકિક તથા પારમાર્થિક સુખોની સિદ્ધિ અને નિ શ્રેયઃ-મોક્ષની સિદ્ધિ થાય તે ધર્મ' એ ભગવાન કૃષિનદેવના સિદ્ધાન્ત રૂપ લક્ષણવાળો બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો અને આશ્રમિઓએ કર્યાણુ થયેલ

માટે અનુષ્ઠિત ધર્મ બહુકાળ વ્યતીત થતાં અનુજ્ઞાનકર્તાઓ કામનાપરા-
યણ થઈ જવાથી હ્રાસ પામતાં વિવેક અને વિજ્ઞાનના કારણભૂત ધર્મ
અધર્મવડે લોપાનો ગયો અને અધર્મ વધતો ગયો. તે સમયે

“યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્મવાતિ મારત ॥

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ॥

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંમવામિ યુગે યુગે ॥

હે અર્જુન ! ત્યારે ત્યારે ધર્મનો લોપ થાય છે અને અધર્મનું
ઉત્થાન-ઉકેલું-ઉત્પન્ન થવાનું થાય છે ત્યારે હું મારા આત્માને અર્જુ-
ન તથા સાધુ-ઉત્તમ પુરુષોની સર્વથા રક્ષા કરવા માટે અને દુષ્કર્મ-
નીયપુરુષોનો નાશ કરવા માટે જ હું યુગયુગમાં ઉત્પન્ન થાઉં
શું.” એ સિદ્ધાન્તાનુસાર જગતની સ્થિતિનું પરિપાલનકર્તા સ્વયં શ્રી-
નારાયણ-વેંણુ સાર્વભૌમ શ્રી બ્રહ્માના બ્રાહ્મણપણાની રક્ષા કરવા માટે
જ દેવતાઓ, પૃથ્વી અને ઋષિમુનિઓની પ્રાર્થનાથી વસુદેવની પત્ની
દેવકીને વિષે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રપે ઉત્પન્ન-પ્રકટ થયા, કારણ વર્ણાશ્રમના
બેદવાળો ધર્મ બ્રાહ્મણત્વની રક્ષાથી જ રક્ષિત થાય છે.

તે ભગવાન નારાયણ પોતે જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, બલ, પરાક્રમ અને
તેજ વિગેરેથી સદા સંપન્ન હોવાથી તેમણે પોતાની ત્રિમુક્તાત્મિકા વેંણુથી
માયા કે જે મૂલ પ્રકૃતિ કહેવાય છે તેને વશ કરી પોતે અજન્મા, અવિ-
નાશી ભૂત-પ્રાણિમાત્રના ઈશ્વર, નિત્ય, શુદ્ધબુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ, હોતાં
પોતાની માયાના બળે દેહવાનની પેઠે અને જન્મવાનની પેઠે લોકોપર અનુ-
ચરકર્તા હોય તેમ જણાય છે.

પોતાના પ્રયોજન વિના કેવળ પ્રાણિઓપર અનુચરની ધ્વજાથી
અને અધિક ગુણગણા અધિકારીને તે પ્રાપ્ત થતાં ધર્મ પ્રચલિત થશે-
સર્વત્ર પ્રસરશે એમ ઇચ્છી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે શોક અને મોહમાં લપટાવેલા
સ્વધર્મના જ્ઞાનને ભૂવેલા, પોતાના આત્મ-પ્રિયતામ ભકત અર્જુનને
નિમિત્ત કરી, એ પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્તિ લક્ષણવાળા બે પ્રકારના ધર્મને

ઉપદેશ કરવાની ભાવના-ધૃત્તિ કરી અને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાના મિત્રે મહાભારત યુદ્ધ કરાવ્યું.

એ યુદ્ધના પ્રારંભથી અંતપર્યંત વર્ણનની ભાવનાથી ભગવાન, મહાર્ષિ વેદવ્યાસજીએ, નવરસનો પ્રવાહ વરસાવનારો, રાજનીતિયુક્ત કર્મ કરવાની કુશળતા બતાવનારો, વેદાન્ત, સામ્બાદિ સદુપદેશયુક્ત, વેદના અનધિકારી સ્ત્રીચ્છાદિકોના કલ્યાણમાટે વેદાર્થપ્રતિપાદક, અદારપર્વામક ઇતિહાસરૂપ મહાભારત નામનો ગ્રંથ રચ્યો. તેમાં જ્યારે ઉપરોક્ત ત્યારે વેદનો સાર-વેદાન્ત, અને ત્રણે કાકડું સાર્યકપાલુ પ્રતિપાદન કરવાનું જણાયું ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે સરણે આવેલા અર્જુનને ગીતારૂપ જ્ઞાન કહેયું. તે જ જ્ઞાન બ્રહ્મા સમન્વય થવા માટે વ્યાસકૃત સૂત્રો અને ઉપનિષદગમ્ય જાણી,

“સર્વોપનિષદો ગાયો દોગ્ધા ગોપાલનન્દન.”

પાર્થો વત્સઃ સુધીર્મોક્તા કુર્યં ગીતામૃતં મહત્ ॥

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે, ગોપાલનન્દન શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર દોહન કરનારા ગોપાલ-ગોવાળ છે, અર્જુન વાછડો છે, સુધી-જ્ઞાની પુરુષ તેનો બોક્તા છે અને ગીતારૂપી મોટું અમૃત તે દૂધ છે.” એ કથનાનુસાર અર્જુનને વાછડારૂપે નિમિત્ત કરી, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે કરેલા મર્વે ઉપનિષદોરૂપ ગાયોના દોહનથી ઉદ્ભવેલું ગીતામૃતરૂપી દૂધ જ્ઞાનકાંડરૂપ છે. તેમાં બ્રહ્મ-સ્વસ્વરૂપ-આત્મપ્રાપ્તિ માટે કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠા એમ ઉપાય અને ઉપેયભૂત બંને નિષ્ઠાઓને અધિકારમાં લેવા આ ગીતાશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયું છે. અર્થાત્ મહાભારતભરત બીષ્મપર્વમાં આ ગીતાશાસ્ત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે પોતાના મુખથી સર્વથા અધિકારી એવા અર્જુનને કહ્યું છે. એટલે જ્યારે અર્જુન જન્મે સેનાઓની વચ્ચે રથને રખાવી ઉભો, આત્માર્થ, પિતા, પિતામહ વિગેરેને યુદ્ધનેમાટે સામે જ ઉભેલા બ્રહ્મને દુઃખ પામવા લાગ્યો અને માંડીવ ધનુષ્યનો ત્યાગ કરી રથપર બેસી ગયો, ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે અર્જુનને આ શ્રી ગીતાશાસ્ત્રનો પ્રબોધ કર્યો ત્યારથી આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પ્રવૃત્ત થઈ છે.

આ ગીતાશાસ્ત્રના અંદાર અધ્યાયો છે. તેનાં ૭ ૭ અધ્યાયરૂપ ત્રણ ભાગ કરેલા છે; કર્મકાંડ-પૂર્વપદ્ધતિ નામનો પ્રથમ ભાગ, ઉપાસનાકાંડ-મધ્યમ પદ્ધતિ નામનો દ્વિતીય ભાગ અને જ્ઞાનકાંડ-ઉત્તર પદ્ધતિ નામનો તૃતીય ભાગ કહેવાય છે. તેમાં ઉપાસનાકાંડ કર્મ અને જ્ઞાન એ બન્ને કોડોમાં પ્રાપ્ત થતા સર્વ વિધોનાં હનન કરનારી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા કહેવાય છે. તે ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા કર્મમિત્રા, શુદ્ધા (કેવળ ભગવદ્ભક્તિ નિષ્ઠા) અને જ્ઞાનમિત્રા એમ ત્રણ પ્રકારની છે.

પ્રથમના કર્મકાંડમાં કર્મ અને કર્મભાગપૂર્વક વિશુદ્ધાત્મા 'ત્વમ્' પદાર્થનું ઉપપત્તિસહ નિરૂપણ કરાય છે, દ્વિતીય ઉપાસનાકાંડમાં ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠાના વર્ણનરૂપ માર્ગવડે ભગવાન પરમાનંદરૂપ "તત્" પદાર્થ જાણી શકાય છે અને તૃતીય જ્ઞાનકાંડમાં તે "તત્" અને "ત્વમ્" એ બન્ને પદાર્થોનું એકવ- 'અસ્તિ-' છે. એ "તત્ત્વમસિ (તે-જહા તું પોતે છે)" વાક્યાર્થ રૂપક વર્ણવાય છે. એમ આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં એ ત્રણે કોડોનો પરસ્પર સંબંધ છે.

આ ગીતાના ઉપદેશના પ્રારંભમાં જ ભગવાને જન્મેલા મનુષ્ય માત્રની કર્મની સાથે જ ઉત્પત્તિ હોવાથી અર્જુનને " કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે " ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે કહેનો જ ઉપદેશ કર્યો છે અને "દેવાન્ માણસતાડનેન " ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે આશ્રમધર્મો તથા " શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ " ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે વર્ણુધર્મો કહ્યા છે. એ વર્ણુધર્મ અને આશ્રમધર્મ બન્ને જાણવા યોગ્ય આત્મશોધ-સ્વસ્વરૂપને જાણવાના ઉપાયરૂપ હોતાં " તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ યજ્ઞેન વાનેન તપસાડનાશકેન-તે એ પરબ્રહ્મ-સ્વસ્વરૂપને વેદના મહાવાક્યોવડે, યજ્ઞવડે, દાનવડે તથા અનાશક તપવડે, આહવાજો જાણી શકે છે. " વિગેરે પ્રતિષ્ઠાએ, કર્મભોગને જ્ઞાનના ઉપાયપણા તરીકે પ્રતિપાદન કરેલ છે. અને આ શ્રી ગીતાશાસ્ત્રમા પણ " સંન્યાસસ્તુ મહાવાહો " ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે એમ જ પ્રતિપાદન કરેલું છે.

વળી " અમયં સર્વમૂલેભ્યો દત્વા નૈષ્કર્મ્યમાચરેત્ " ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં કર્તવ્ય કર્મના સંન્યાસથી જ નૈષ્કર્મ્ય પ્રાપ્તિને બતાવે છે, મારે

નેષ્કર્મ્યાર્થાતિ કર્મોના આરંભની-કર્મ દરવાની શી જરૂર ! એમ જો શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર એ છે કે, જ્ઞાનવિનાના કેવલ કર્મપરિત્યાગ માત્રથી જ નેષ્કર્મ્ય સક્ષણ સિદ્ધિને પ્રમાય નહિ માટે જ કર્મ અવશ્ય કરવાયોગ્ય છે; કારણ " કર્મણેવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ " ઇત્યાદિ વાક્યો સૂચવે છે કે જનકરાજ વિગેરે મહાજ્ઞાની પુરુષો પણ કર્મોના ફળત્યાગ પૂર્વક કર્મો કરવાથી જ સિદ્ધિને પામ્યા છે, નહિ કે કેવળ કર્મત્યાગથી.

વળી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ " જો કે મારે કંઈ પણ કર્તવ્યકર્મ નથી તથાપિ લોકસમુદાય-લોકશિક્ષણાર્થં હું પણ કર્મ કરું છું એમ લોકસંગ્રહમેવાઽપિ સપશ્યન્ કર્તુમર્હસિ—લોકસમુદ જોઇને-જાણીને હું પણ કર્મ કરવા યોગ્ય છે " એ પ્રમાણે કર્મ માટે અર્જુનને બોધ આપેલ છે. માટે જ આ ગીતાશાસ્ત્ર સર્વે વર્ણુના કે આત્રમના, કર્મ-ઉપાસના કે જ્ઞાનના અભ્યાસીઓને મમાનપણથી અતિ ઉપયોગી હોવાથી અત્યંત માન્ય કરવા યોગ્ય છે.

આ ગીતાશાસ્ત્રનો પહેલો અધ્યાય અને બીજા અધ્યાયના દશ શ્લોકો એ ઉપોદ્ધાતરૂપ છે, અને બીજા અધ્યાયના "અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં" એ અગિઆરમા શ્લોકથી ગીતા શાસ્ત્રનો પ્રારંભ થાય છે. બીજા અધ્યાયમાં માંડપયોગ, ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્મયોગ, ચોથા અધ્યાયમાં જ્ઞાન; કર્મ અને સંન્યાસયોગ, પાંચમા અધ્યાયમાં સંન્યાસયોગ, છઠ્ઠા અધ્યાયમાં દ્યાનયોગ, સાતમા અધ્યાયમાં જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનયોગ, આઠમા અધ્યાયમાં તારક જલ્પયોગ, નવમા અધ્યાયમાં રાજવિદ્યારાજગુણયોગ, દશમા અધ્યાયમાં વિભૂતિયોગ, અગીયારમા અધ્યાયમાં વિશ્વરૂપગુણદર્શનયોગ, બારમા અધ્યાયમાં ભક્તિયોગ, તેરમા અધ્યાયમાં પુરુષપ્રકૃતિવિવેકયોગ, ચૌદમા અધ્યાયમાં ગુણત્રયવિભાગયોગ, પંદરમા અધ્યાયમાં પુરુષોત્તમયોગ, સોલ્લમા અધ્યાયમાં દેવાસુરસંપદ્ધિભાગયોગ, સત્તરમા અધ્યાયમાં સાર્વિકી, રાજસી અને તામસી એમ ત્રિવિધવિભાગયોગ અને અઠારમા અધ્યાયમાં મોક્ષ-મંન્યાસયોગ તથા ઉપસંહાર કરેલ છે. તેમાં ત્રીજા અધ્યાયથી અઠારમા અધ્યાય સુધીના સોલ્લ અધ્યાય, બીજા અધ્યાયમાં સૂત્રરૂપે

વર્ણવ્યા છે, તે સર્વે શ્રોત્રીની અવતરણિકાદ્વારા સુગમતાથી સમજાશે. એ પ્રમાણે આ ગીતાશાસ્ત્રની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા છે.

આ ગીતાશાસ્ત્રમાં સઘજો વ્યવહાર અને કર્મમાર્ગની પ્રવૃત્તિનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે, એ માટે વિશેષ કહેવા જેવું રહેતું નથી. એટલું જ નહિ, પણ જે આ શાસ્ત્રમાં નહિ હોય તે લોકમાં પણ અત્યંત દુર્લભ છે એમ કહિયે તોપણ અતિશયોકિત નથી.

આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપરિપદ્ધતિ સહુથી પહેલું શ્રીમદ્ભગવાદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે ભાષ્ય કર્યું છે. ત્યાર પછી રવાભી શ્રીઆનંદતીર્થકૃત મધ્વભાષ્ય, આચાર્ય શ્રીરામાનુજકૃત રામાનુજભાષ્ય, શ્રીલંકારાનંદી ટીકા, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયની અમૃતતરંગિણી ટીકા, નીલકંઠી ટીકા વિગેરે અનેક ભાષ્યો અને ટીકાઓ સંસ્કૃતભાષામાં થયેલ છે. એટલું જ નહિ પરંતુ આ શાસ્ત્રપર અરબી, ફારસી, જર્મની, અંગ્રેજી, હિંદી અને ગુજરાતી વિગેરે અનેક ભાષાઓમાં અનેક ટીકાઓ રચાઈ છે. એથી જ આ શાસ્ત્રનું પરમેષ્વરપ્રેમપણું પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે.

**શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલાં-દૈવીસંપત્ તથા
આમુદી સંપત્નાં પાત્રોની સમજ.**

પાત્રોનાં નામઃ— પાત્રોની આધ્યાત્મરૂપે સમજ

પાંડુ—પાંડવોના પિતા=પાંડુ એટલે વર્ણદીન (રંગરહિત) અથવા નિર્મલ, તે વિવેકનું નામ છે.

કુંતી } પાંડુની સ્ત્રી તથા { કુંતી—દિવ્યવિજ્ઞાતિનું આદર્પણ કરનારી
} પાંડવોની માતા { સ્થિત-સારિચક્રી મતિ.

માદ્રી " " માદ્રી—ઉગ્રાનું સ્વપ્ન કરીને શાંતિનો આવેશ

પ્રકટાવનારી ક્ષમા ક્ષમાને બુદ્ધિની બીજ દ્વા આદિ શુભવૃત્તિ-
ઓના ઉપસક્ષણરૂપ બાળુપી

સારિવક્રી મતિ—કૃતીરૂપ—એને ત્રણ પુત્રો થયા

ક્ષમા—માદ્રીરૂપ—એને બે પુત્રો થયા

વિવેક—પાકુરૂપ—એ પાકુરૂપ વિવેકના સમાગમથી સારિવક્રી મતિ તથા
ક્ષમાને ઉકત-પાત્ર પુત્રો નહિ થયા કેમકે—

વિવેક કે જે નિત્યાનિત્યને પૃથક કરે તેનો જડ એવી સારિવક્રી મતિ
સાથે કે જડ એવી ક્ષમાની સાથે સાક્ષાત્ સબધ સબધે જ નહિ માટે
તે સ્ત્રીઓના પ્રાપ્ત થવે આઠપાંચેના પાત્ર જડ તત્ત્વોના સૂક્ષ્મ ને શુદ્ધ
પરમાણુઓથી તેઓ ઉત્પન્ન થયા એમ શ્રીમદ્ભારતમા નિરૂપણ કર્યું છે

સારિવક્રી મતિ (કૃતી) ના ત્રણ પુત્રો:—

૧ સદ્ધર્મ—યુધિષ્ઠિર (કામાદિ-કોરવો-ની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે
દૈવાસુર-મદ્ભારતરૂપ-સ આમમા અડગપણે સ્થિર રહેનાર) બ્યોમ-
આકાશ તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયો છે

૨ સાહસ—બીમ (અન્યને બચકર લાગે એવું કંઈ કરી શકનાર)
વાયુતત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયો છે

૩ મદવિરાગ-અર્જુન-સ્વેત (વાસનાઓનો ત્યાગ કરી મન્યાસ-
મોક્ષમાર્ગ તરફ લઇ જનાર) તેજસ્ તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયો છે

ક્ષમા (માદ્રી) ના બે પુત્રો:—

૧ ઉપદ્રમ—નકુલ (વિશેષરૂપ સર્પનું બક્ષણ કરનાર) બળ
તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયો છે.

૨ ભકિત—સહદેવ (આત્મદેવની માથે રહેનાર) પૃથ્વી તત્ત્વથી
ઉત્પન્ન થયેલ છે.

વ્યોમાદિ જનકોના સદ્ગર્ભાદિ પાંચે પુત્રોમાં ઉત્તરેલા સ્વભાવનું દિગ્દર્શન—

કારણનો સ્વભાવ જેમ કાર્યમાં આવે છે તેમ જ ઉક્ત એ પાંચે (સદ્ગર્ભાદિ) પુત્રોમાં પોતપોતાના જનક-પિતા (આકાશાદિ પંચમહા-ભૂતો) નો સ્વભાવ પ્રધાનપણે વર્તે છે. વ્યોમ (આકાશ) તરત બળવાળું હોવા છતાં સ્થિર સ્વભાવવાળું હોવાથી અને વાયુ તરત પરાક્રમી છતાં અતિ ચંચલ હોવાથી તે (આકાશ તથા વાયુ) જ-ને તરત જોમનામાં પ્રધાન પણે વર્તે છે એવા સદ્ગર્ભ (યુધિષ્ઠિર) તથા સાહસ (ભીમ) ને મુદ્ધમાં મુખ્ય નાયકની જગા નહિ આપતા જોના મૂલમાં અસૌકિક આક-ર્ષણ શક્તિ રહેલી છે એવા મહાજલવાન અને નિયમિત પરાક્રમને દર્શાવનાર તેજસ્ તરતથી કિતપન થયેલા મંદવિરાગ (અર્જુન) ને દૈવાસુરસં-ગ્રામમાં મુખ્ય યોદ્ધાની જગ્યા આપી છે.

આત્મદેવ (શ્રીકૃષ્ણ)

દૈવી સંપત્તિના સાચા સહાયક વા નેતા આત્મદેવ (શ્રીકૃષ્ણ) જ છે માટે તેમને મંદવિરાગ (અર્જુન) ના સારથિ કલ્પ્યા છે. તેઓ સત્તારૂર્તિ આપવા વિના બીજી કંઈ ક્રિયા કરનાર નહિ હોવાથી તેઓ એ મુદ્ધમાં યોદ્ધારૂપે ગણાયા નથી.

આત્માભિમુખવૃત્તિ (દ્રૌપદી)

આત્માભિમુખવૃત્તિ—દ્રૌપદી (દુપદ-શીઘ્રગતિવાળા-તીવ્ર વેગવાળા શુદ્ધ પ્રેમ-ની પુત્રી) એ સદ્ગર્ભાદિ પાંચેની પત્ની કરાવી છે.

ઉદાસીનતા (સુભદ્રા)

ઉદાસીનતા સુભદ્રા (જીવનું સારી રીતે કલ્યાણ કરનારી) તે મંદવિરાગની પત્નીરૂપે જ જોએ માટે તેને તે (મંદવિરાગ-અર્જુન) ની પત્નીરૂપે કલ્પી છે.

આત્માભિમુખવૃત્તિ (દ્રોષદી) ના પાંચ પુત્રો

આત્માભિમુખ વૃત્તિને સદ્ગુણોદિ પાંચ બાઈઓથી, અનુક્રમે દિવ્ય ચન્દ્રાદિના જ્ઞાનરૂપ પાંચ (પ્રતિરિંધ્ય, શ્રુતસેન, શ્રુતકીર્તિ, શતાનીક અને શ્રુતકર્મા) પુત્રો થયા છે.

ઉદાસીનતા (મુભદ્રા) નો એક પુત્ર.

મદવિરાગ (અર્જુન) થી ઉદાસીનતા (મુભદ્રા) ને પેટે સયમ-અનિમન્યુ (ચારે તરફ પ્રકાશ કરનારના એક વિષયમાં થનારા ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ) ની ઉત્પત્તિ થઈ છે

દેવી સંપત્તિના સૈન્યની વ્યૂહ રચના.

દેવી સંપત્તિના સૈન્યની વ્યૂહરચના એકાગ્રતાએ-ધૃષ્ટદ્યુમ્ને (ઉગ્ર જ્યોતિએ-અનેક થં-અધિકાર-પણાનો તિરસ્કાર-નાશ કરનાર પ્રકાશે) કરી છે અને તે પણ ચોગ્ય જ છે

એ સેનાના મહારથીઓ (ચાપ્લાઓ)

એ (દેવી સંપત્તિની) સેનામાં શ્રધ્ધા (યુધ્ધાન-ચેતનનો પ્રકાશ કરવાને હરહમેશ અભિનાયવાન), વીર્ય-ઉત્સાહ (ઉત્તર્કાભ-જેનું ઉત્તમ બળ છે તે), સ્મૃતિ (ચેકિતાન-પૂર્વના પ્રસંગોને જાણનાર), સમાધિ (વિરાટ-વિશેષપણે આત્મામાં રહેનાર-શોભનાર), વિચાર (કાશીરાજ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોને પ્રકાશ આપનાર અથવા પ્રકાશીને શોભનાર), યમ (ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-આપણોનું નિવારણ કરનારઓમાં શ્રેષ્ઠ), નિયમ (શેખ-શેખ-મ ગળદાતા), આસન (કુવિભોજ-દિવ્ય ત્રિભૂતિનું આકર્ષણ કરનારી શક્તિનું-સાત્ત્વિકી મતિનું પાલન કરનાર), પ્રાણાયામ (યુધ્ધામ-યુ ચેતનની અભિવ્યક્તિ-પ્રગટ કરવું એ જ જેની મુખ્ય ક્રિયા છે તે) પ્રત્યાહ્વા (પુરુષોત્ત-મન્દિરોના સમૂહને જીવનાર), શુદ્ધમેમ (દુષ્ટ

શીઘ્રગતિવાળો-પરમાત્મા ભણી તીવ્ર વેગવાન) અને શાંતિ (શિખંડી-સર્પરૂપ દુષ્ટવાસનાઓને મળી જનાર), એ મહાયોદ્ધાઓ છે.

બન્ને સેનાઓનું સ્થાન (રહેઠાણ) :—

એ બન્ને (દૈવાસુરસંપદ્મ-પાંડવ-કૌરવ) પક્ષની સેનાઓ ધર્મનું અનુષ્ઠાન-પાલન-ચર્ચ શકે એવા સ્થાનમાં એટલે કે અકૂટાર્થ અધિકારી મનુષ્યશરીરના હૃદયપ્રદેશમાં યુદ્ધ કરવા માટે નિરંતર સજ્જ-તૈયાર થઈને રહે છે.

આસુરી સંપત્તિનાં પાત્રોની સમજ

મોહ-ધૃતશત્રૂ-દુર્યોધનનો પિતા (શરીરરૂપી દેશને મમતાપૂર્વક ધારણ કરનાર બનાદિ અવિવેક) એ આસુરી સંપત્તિમાં મુખ્યપદ છે. એને સારાસારનો વિવેક નથી માટે તેને આંધળો કહ્યો છે.

મોહના પુત્રો

કામ-(સદ્ધર્માદિની સાથે દુષ્ટ રીતે યુદ્ધ કરનારા- નીચ ક્રિયાવાળા) દુર્યોધન આદિ મોહના એકસોને એક પુત્રો કહ્યા છે.

આસુરી સંપત્તિવાળી સેનાના મહારથીઓમાં 'અસ્મિતા-ભીષ્મ (ચિરકાળી આત્મચાન ન થાય ત્યાંસુધી રહેનાર), સંસ્કાર-દ્રોણ (દવવાના-વાસનારૂપે પરિણામ પામવાના-સ્વભાવશીલ), અવધા-કૃપ (એક વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુની કલ્પના કરાવનાર), રાગ-કણ્ઠ (જીવનની બાજુ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર), અભિનિવેશ, નયદ્રવ્ય (દૃશ્યવસ્તુમાં અનુરાગ-પ્રીતિપામીને ઉત્કૃષ્ટરૂપે રહેનાર), વૌસના-અશ્વત્થામા (સંયમ

૧ અસ્મિતા બન્ને પક્ષમાં મુખ્ય ગણવાને યોગ્ય હોવાથી તેને પિત્રામદ્યું ૩૫ આપ્યું છે.

૨ સંસ્કાર અને અવિદ્યા એ જીવનની પ્રવૃત્તિના મુખ્ય હેતુઓ હોવાથી તેમને દ્રોણત્યાર્થ તથા કૃપાત્યાર્થ વરીકે અસ્વાયંની સજ્જા આપવામાં આવી છે.

૩ વાસનાનો હૃદય સરકારમાંથી થાય છે માટે વાસનાને સરકાર- (દ્રોણાત્યાર્થ) ના પુત્ર (અશ્વત્થામા) નું ૩૫ આપ્યું છે.

યજ્ઞને જીવના મનમાં રહેનાર અથવા સ્વચ્છશરીરના નાશથી પણ નારા નદિ પામનાર), અશ્રદ્ધા-ભૂરિક્ષતા (જગતમાં જેનું બહુ પણ સામગ્રીમાં આવે છે તે), વેગ-વિષયોભાસી ઇન્દ્રિયોના ધસારે -શય (માલની પેઠે પ્રાણિઓના શરીરોના મર્મસ્થાનોમાં વ્યથા-પીડા-કરનાર), તત્પરતા-વિષયભોગમાં આતુરતા કૃતરમાં (સંસારમાં બમાવનાર-કર્મનું રક્ષણ કરનાર) ચિંતા-પ્રાપ્તવિષયના રક્ષણનું ચિન્તન-ભગદત્ત (પદાર્થમાં રહેલા રાજસ તામસ સ રકારો જીવને આપનાર) અને સ્વાર્થપરાયણતા-ચકુનિ (મમળી નામના પદ્મીના જેવું પરિણામે અદ્વિતકર વતન) એ અગ્યાર મહાયોદ્ધાઓ છે

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વર્ણુમાં આવેલા કોરવ-પાઠ-વોની સેનાના મુખ્ય નાયકો તથા અન્ય મહાયોદ્ધાઓ વિગેરેને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ઉપર પ્રમાણે દેવી તથા આસુરી સ પતિના પાત્રો પૂર્વે આપીએ લેખ્યા-વર્ણુઆ છે

સહાયકોને અભિનન્દન.

મને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું અનુશીલન મારી કુમાર અવસ્થાથી જ હું હું મ્હાર કચ્છ દેશમાં મારી નિવાસભૂમિ ગદશીસા આમમાં હતો ત્યારે સાધુવર્ધ શ્રીરામદાસજી પાસે વ્યાકરણ અને કાવ્યનો અભ્યાસ કરતો તે વખતે વેદશાસ્ત્ર સ પત્ર વેદતાયાર્થ પઠિતરાજ શુરદેવ શ્રીપીતામ્બરજી કૃત દશે ઉપનિષદોના દ્વિંદી બાળ્યે તેમની આજ્ઞાનુસાર તેઓ લખાવતા અને હું લખતો તે પ્રસંગે સર્વોપનિષદો ગાવો દોમયા ગોપાલનન્દનઃ ॥ પાર્યો વત્સ સુધીર્મોક્તા દુર્ગ્ધ ગીતામૃત મહત્ ॥ એ મ્લોક જાણ્યો ત્યારથી જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા સધળા વેદ, વેદાંગ અને ઉપનિષદાદિ વેદાંગ જ્ઞાન પ્રકાશક મસ્થાનોમાં મુખ્ય જાણી મારા ઉત્તમ અનુજ્ઞાનરૂપ માનેલ છે અને અવસર પ્રાપ્ત થતા એ ગીતા શાસ્ત્રની સરળ, ગુજરાતી, બાલ-પ્રબોધિની ગીતા લખવાની અત્યવ ઉત્ક્રાંતિ રાખેલ પરંતુ સ સાર સમુદના

અનેક તરલ તરંગોમાં પ્રાકૃતન સ્ફુટ પુણ્યોદય પ્રાપ્ત થતાં જ તે અવસર મળી શકે-ભાવ-ધ્વજા-સંયોગ મળે-એ ન્યાયાનુસાર મારાં ધર્મપત્નીએ પોતાનાં શીક્ષણ માટે પદ-પદાર્થનો બોધ થાય તેવી ગીતા લખવા પ્રેરણા કરી. અને તેની ઇચ્છાનુસાર સંવત્ ૧૯૬૫ માં તે ટીકા લખી તૈયાર કરેલ, અને પ્રકાશન માટે પણ ઘણી વખત ઇચ્છા કરી પણ વ્યાવહારિક ધનસંક્રાંતિની અનુકૂળતા મળી નહિ પરંતુ સંવત્ ૧૯૮૦ ની સાલમાં દેવી પ્રેરણાથી શ્રીમાન્ શેઠ જગનલાલ ગોપાલજીને પોતાનાં માતાજી ગંગાસ્વરૂપા જનાબાઈ તથા તેમનાં પ્રિયપુત્ર સ્વર્ગવાસી ગોવર્ધનદાસ ઉદ્દે મંગલદાસના સ્મરણાર્થે મારી પાસેથી જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની ટીકા કરાવી છપાવવા ઇચ્છા થઈ અને તેમને મેં તૈયાર કરેલી ગીતાની જીર્ણપ્રત-પરથી ટીપી કરાવી આપી અને છપાવવાનો સ્વતંત્ર હક આપ્યો. અને તેમણે ખડુ જ ઉદારતાથી તેની બે હજાર પ્રત છપાવી અધિકારિ-ઓને વિના મૂલ્ય અર્પણ કરી અને તે લોકોમાં તરત વિશેષ આકર્ષક બની ખપી ગઈ, જેથી કેટલાંક વેદાંત વિચારસી બહુત સ્ત્રી પુરુષો કે જેઓ વિના મૂલ્ય ગીતા લેવા અચકાય તેવા લોકોના, ભાડીયા અને વણિક-વૈશ્યોની અતિ આગ્રહી માંગણીઓ થઈ પરંતુ તમામ નફો ખપી જવાથી અને તે પુસ્તકનો પ્રકાશન હક શ્રીમાન્ જગનલાલ ગોપાલજીને આપેલ હોવાથી તેની નવીન રચનાનુસાર નવી ટીકા લખી તૈયાર કરી પરંતુ તેટલામાં જ લોકોમાં સ્વરાજ પ્રાપ્તિ સંબંધી મહોદી પ્રવૃત્તિ આવી, તેનાં અંગે અથવા દેવ-પ્રારબ્ધવશાત્ લોકોમાં ધનસંક્રાંતિનો પ્રારંભ થયો. હવે દાણિક આયુષ્ય અને શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા હોતાં કરેલો પરિશ્રમ સફળ થવા આશ્રયની આવશ્યકતા માની કચ્છ કોઠારા નિવાસી શ્રીભાગવતાચાર્ય પંડિત જયરામ ઉકરજા બ્યાસની સાથે વાર્તા થતાં તેમણે પોતાના ઉદારભાવથી તેમનાં યજમાન્ શ્રીમાન્ શેઠ રત્નસિંહ હીરજી ગોવિંદજી પાસેથી બેસો પુસ્તક લેવા આશ્રય આપવાનું કબુલાવ્યું અને તેમણે તે પેટે રૂ. ૩૦૦ ત્રણસો આપ્યા. હવે ઇચ્છા આગળ વધી અને મારા સ્વદેશ સ્થાનિક યજમાન્ સનાતન ધર્મપ્રજ્ઞાવીના સરળતાપૂર્વક પરમ ઉપાસક શ્રીમાન્ શેઠ પ્રાગજીભાઈ દયાળ હરિયાણી પાસે તે વાર્તા પ્રકટ કરતાં તેમણે રૂ. ૪૦૦ ચારસો આપવા ઉદારવૃત્તિ બતાવી તે જ વખતે મુંબઈ વેબવ પ્રેસમાં પોતે મારી

સાથે પધારી પુસ્તક છપાવવાનું સર કરાવી આપાવ્યું, ત્યાર પછી મુનર્થ શહેરમાં મને પરમ આશ્રય આપનાર લોદ્ધાણા મહાજનના અમલ્લી શ્રીમાન્ જ્ઞાનજી ભાઈ કુંગરસી ગામજી પાસે જતા તેમજી પશુ પ્રત ૨૫૦ 'બસોપયાસ' લેવા ઉદાર આશ્રય આપ્યો અને તે પેટે રૂ ૫૫૦ (આઠ પાચસો) આપ્યા જેથી ગીતા છપાવવાની ચરૂઆત કરી પરંતુ એ વખતે સ્વદેશ અળવળમાં લોકના મન પ્રવિદ્ધિન વિશેષ રોકાતા હોવાના અને કુટલાકે અનિર્ણયે અકરિમકે અલુધાર્યો સમય રોકનારા પ્રસંગોએ ચાર પાચ માસમાં કામ પાર પાડવાની ધારણાને-૪-૫ ધણો વખત લેવા પધારી દીધી અને તે હાલે પરિપૂર્ણ પરિણામવતી ચતા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા છપાઈ પૂરી થઈ

આ પ્રસંગે મારે સર્વથી પહેલાં આ અર્થને છપાવવામાં જેમજી મને પોતાનો જ માની આશ્રય આપ્યો છે અને તેથી જ હું આ પુસ્તક છપાવવા સમયે જન્મ્યો છું તે શ્રીમાનો શેઠ ધીલાલજીભાઈ કુંગરસિંહ ગામજી, શેઠ પ્રાગજી દયાળ હરિઆણી, શેઠ રત્નસિંહ હીરજી ગોવિંદજી શેઠ કર્મસિંહ જામજી એન્ડ સન્સ (શેઠ વસનજી તથા શેઠ ડરવાણજી કર્મસિંહ અને શેઠ ભવજીભાઈ મેષજી) શેઠ સર પુરુષોત્તમદાસ ઠંકરદાસ નામદ, શેઠ રણુ છોડદાસ જેરામ એન્ડ કા. શેઠ કાકુભાઈ જીવણદાસ તે શેઠ ખીમજી વિશ્વામ, શેઠ જ્ઞાનજીભાઈ જ્યદવજી મોનાણી કચ્છ કાટડી કોહીનૂર, શેઠ નેણસીભાઈ તેજપાળ, શેઠ મૂલજીભાઈ સુદરજી જોડીઆવાલા, શેઠ વીરજીભઈ પેર જ, શેઠ હરિભાઈ જોડાભાઈ બ્રુમદ ઉદ્ધૃં હરિજીજી શેઠ કાલીદાસ નારાયણજી હ શેઠ કાળીદાસ ગોવિંદજી, શેઠ ધર્મસિંહ ભવાનજી, શેઠ ગોવર્ધનદાસ ગોવિંદજી ભાણજી વિગેરેનો અત્યંત ઉપકાર માનું છું (એએ તથા અન્ય ઉદાર આશ્રવદાતાઓના અમર નામ આ અર્થની અતે આપવામાં આપ્યા છે)

આ પ્રસંગે શાસ્ત્રી તુલજીશંકર ધીરજસમે પ્રેમ સંશોધન કરના અતિ પરિશ્રમ અને ખર્ચપૂર્વક મદદ આપી છે તેથી તેમનો ઉપકાર માનું છું તથા મુળધર્મવત પ્રેમના મૈનેજર શ્રીમાન્ સિદ્ધમે એ બહુ ધીરજથી અત્યંત ભાવપૂર્વક આ શ્રીમદ્ગીતાજી રુદ્ધ અને સુશોભિત યાવ તેમ જાસ સમયનો જોગ આપી મદદ આપી છે તેમનો પશુ હ ઉપકાર માનું છું

લખૌ કાતાતિઃ

આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની ટીકામાં આશ્રયરૂપ લીધેલા
ગ્રંથોનાં કર્તાઓનું આભાર સહ અભિનન્દન.

(૧) શાકુંરભાષ્ય (૨) આનન્દગિરી ટીકા (૩) આનન્દતીર્થ (મધ્ય) ભાષ્ય (૪) જયતીર્થકૃતા પ્રમેયદીપિકા ટીકા (૫) રામાનુજભાષ્ય (૬) અમૃતતરંગિણી-પુષ્ટિસંપ્રદાયનુસારિણી ટીકા (૭) ભારતભાવદીપ-નીલકંઠવિરચિત (૮) તત્ત્વપ્રકાશિકા-કેશવ કારમીરી ભટ્ટાચાર્યકૃતા (૯) ગૂઢાર્થ દીપિકા-મધુસૂદનસરસ્વતીકૃતા (૧૦) તાત્પર્યપ્રભોધિની-શકું-ચનન્દકૃતા (૧૧) સુબોધિની-શ્રીધરસ્વામિકૃતા (૧૨) ભાવ પ્રકાશ-સદાનન્દકૃત (૧૩) ભાષ્યોત્કર્ષદીપિકા-ધનપતિસૂરિકૃતા (૧૪) પરમાર્થપ્રપા-દેવજીપંડિતસૂર્યકૃતા (૧૫) અર્થસંગ્રહ-રાઘવેન્દ્રકૃત (૧૬) અભિનવગુણાર્થવ્યાખ્યા (૧૭) ગૂઢાર્થ તત્ત્વાલોક (૧૮) બાલગંગાધરતિલકકૃતાનુવાદ (૧૯) જ્ઞાનેશ્વરી ટીકા (૨૦) વિશ્વનાથ સદાશમ પાઠકસંકલિતા ગુર્જરી ટીકા (૨૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાકૃત-કલ્યાણ (૨૨) રહસ્ય-દીપિકા-મહારાજશ્રીનથુરામચર્મકૃતા (૨૩) તત્ત્વાર્થબોધિની-નામિકા ટીકા-બ્રહ્મમિષ્ટ-પંડિત શ્રીપીતાંબર પુરુષોત્તમભટ્ટ ઉપનામક પરમાનન્દસરસ્વતીસ્વામિકૃતા (૨૪) મનુસ્મૃતિ (૨૫) સ્મૃતિરત્નાકર (૨૬) ધર્મસિન્ધુ (૨૭) થોડાવલક્ય-સ્મૃતિ મિતાદેશા ટીકા (૨૮) પંચ્યદશી (૨૯) શ્રીમદ્ભાગ-વત (૩૦) ન્યાયદર્શન (ન્યાયસૂત્ર) ગૌતમકૃત (૩૧) વેદાન્તદર્શન (વ્યાસવિરચિત) (૩૨) યોગસૂત્ર (મહારાજશ્રીનથુરામચર્મકૃતગુર્જરીટીકાસમેત) (૩૩) વેદાન્ત સિદ્ધાન્તાદર્શ (૩૪) અષ્ટોત્તરશ્લોકોપનિષદ્ (૩૫) સુભાષિત-રત્નભાણડાગાર (૩૬) સંતપ્રયબ્રાહ્મણ (૩૭) યજુર્વેદસંહિતા

श्रीमच्छङ्कराचार्याः

श्रीमद्रामानुजाचार्याः

श्रीमन्मध्वाचार्याः

श्रीमद्रहमाचार्याः

श्रीवज्रानिम्बरमहाराजः

આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની ટીકામાં આશ્રય૩૫ લીધેલા
ગ્રંથોના કર્તાઓનું આભાર સહ અભિનન્દન.

(૧) શાકુંભાષ્ય (૨) આનન્દગિરી ટીકા (૩)
આનન્દતીર્થ (મધ્વ) ભાષ્ય (૪) જયતીર્થકૃતા પ્રમેયદીપિકા
ટીકા (૫) રામાનુજભાષ્ય (૬) અમૃતતરંગિણી-પુષ્ટિસમ-
દાધાનુસારિણી ટીકા (૭) ભારતભાવદીપ-નીલકંઠવિરચિત
(૮) તત્ત્વપ્રકાશિકા-દેશવ કારમીરી ભટ્ટાચાર્યકૃતા (૯) ગૂઢાર્થ
દીપિકા-મધુસૂદનસરસ્વતીકૃતા (૧૦) તાત્પર્યબ્રહ્મોદિની-ચક્ર-
ચાનન્દકૃતા (૧૧) મુખોદિની-શ્રીધરસ્વામિકૃતા (૧૨) ભાવ
પ્રકાશ-સદાનન્દકૃત (૧૩) ભાષ્યોત્કર્ષદીપિકા-ધનપતિમૂરિકૃતા
(૧૪) પરમાર્થપ્રભા-દેવરાખંડિતસૂર્યકૃતા (૧૫) અર્થસંગ્રહ-
રામવેન્દ્રકૃત (૧૬) અભિનવશુભાચાર્યબ્યાખ્યા (૧૭) ગૂઢાર્થ
તત્ત્વાલોક (૧૮) બાલગગાધરતિલકકૃતાનુવાદ (૧૯)
જ્ઞાનેશ્વરી ટીકા (૨૦) વિચિનાથ સદાશમ પાઠકસંકલિતા ગુર્જરી
ટીકા (૨૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-કલ્યાણ (૨૨) રહસ્ય-
દીપિકા-મહાવાજશ્રીનયુરામચર્મકૃતા (૨૩) તત્ત્વાર્થબ્રહ્મોદિની-
નામિકા ટીકા-બ્રહ્મનિષ્ઠ પડિત શ્રીપીતાંબર પુરુષોત્તમજી
ઉપનામક પરમાનન્દસરસ્વતીસ્વામિકૃતા (૨૪) મનુસ્મૃતિ
(૨૫) સ્મૃતિરત્નાકર (૨૬) ધર્મસિન્ધુ (૨૭) યાજ્ઞવલ્ક્ય-
સ્મૃતિ મિતાક્ષરા ટીકા (૨૮) પચ્ચદશી (૨૯) શ્રીમદ્ભાગ-
વત (૩૦) ન્યાયદર્શન (ન્યાયસૂત્ર) ગૌતમકૃત (૩૧)
વેદાન્તદર્શન (વ્યાસવિરચિત) (૩૨) યોગમૂત્ર (મહા-
વાજપતીનયુરામચર્મકૃતગુર્જરીટીકાસમેત) (૩૩) વેદાન્ત
સિદ્ધાન્તાદર્શ (૩૪) અધ્યોત્તગ્યતોષનિપદ (૩૫) મુખ્યવિત-
રત્નભૂષકાગાર (૩૬) ચતુષ્પદબ્રાહ્મણ (૩૭) ચતુર્વેદસંહિતા

(૩૮) ઋગ્વેદસંહિતા (૩૯) અથર્વવેદસંહિતા (૪૦)
સામવેદસંહિતા.

ઉપર જણાવેલાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની ટીકા કરવામાં
આશ્રય રૂપ થયેલાં ભાષ્ય અને ટીકાગ્રંથોના કર્તાઓનો તથા
વિશેષતઃ શ્રી કલ્યાણ ભગવદ્ગીતાકું, શ્રીમાન્ વિશ્વનાથ
સદારામ પાઠકસંકલિત ગુર્જર ભાષાન્તર, પંડિત શ્રી પીતાં-
બરજી કૃત હિંદીભાષ્યમાંથી તથા મહારાજ શ્રી નથુરામ
શર્મકૃત ગુર્જરભાષાન્તરવિગેરેમાંથી ટિપ્પણિયથ પ્રલોકો,
કેટલાંક ઉપયોગી ચિત્રો અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલાં
દેવી સંપત્ત અને આસુરી સંપત્તનાં પાત્રોનું વર્ણન વિગેરે લખવામાં
વિશેષ આશ્રય મળવાથી તે તે ગ્રંથોના રચયિતા મહાત્માઓનો
આ સ્થલે હું ઉપકાર માનું છું અને ઇચ્છું છું કે તે તે ગ્રંથોનું
અવલોકન પણ વાચકવૃંદને આનંદજનક થશે, इत्योम् ॥ शान्तिः ॥

મુંબઈની ગીતાપાઠશાલાના આચાર્ય વેદશાસ્ત્રસંપન્ન
શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રી ગોડશેનો અભિપ્રાય.

प्रशमयितुं प्रतिकूलं दैवं कर्तातिकेन मुनिनेदम्
गीतागंगामज्जनमारुह्य मतिमतां वरेण्येन ॥ १ ॥
विदुषां विपत्तिबह्वौ प्रायः प्राकट्यमेति माहात्म्यम्
तिलग्रादिषु दृष्टमिदं स्वर्णागरुचंदनेक्षुतुल्हेषु ॥ २ ॥
स्वार्थं भगीरथेन हि यद्यपि गंगं जलं समानीतम् ॥
जातं तथापि दैवात् शान्तिकरं मुक्तिदं च सर्वेषाम् ॥ ३ ॥
तद्वादिदं गीताया विवरणमतिमंजुलं हृदयहारि ॥
गुर्जरकंठाभरणं मृयादाबालगोपालम् ॥ ४ ॥

શ્રીકૃષ્ણવૃષવિરચિતા ગીતાન્યર્યાસ્તુ ગુર્જરમુલાબ્જે ॥

નરહરિશર્માઽઽશાસ્ત્રે સરલહૃદયપાઠકેમ્ય ઇદમ્ ॥ ૧ ॥

ગુજરાતી સારાંશ.

પોતે અદ્વિતીય જ્યોતિઃશાસ્ત્રજ્ઞ હોવાથી પોતાના સર્વિધ્ય માલના દુર્લેખના પ્રતિહાર માટે પંડિતજીએ ગીતાના મનનરૂપી ગંગાજલમાં ડુબકી મારી બેસવાનું નક્કી કર્યું. આ વાત તો તેમની અતુલ વિદ્વત્તાને, બુદ્ધિમત્તાને અને પરિપાકાવસ્થાને ઉચિતજ થયું ॥ ૧ ॥

દુનીયાની રીત છે કે, સારા સારા વિદ્વાનો ઉપર જ્યારે ભયંકર આક્રમ્ત આવી પડે ત્યારેજ તેમનાં અંગમાં રહેલા અદ્ભુત શુષ્ણોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. ઉદાહરણુ દયો કે, મહાશય લોકમાન્ય તિલક જ્યારે નાહક જેલમાં છ વર્ષ પૂરાણા ત્યારે તે ગીતામાંજ મજ્જન કરવા બેઠા અને પોતાનાં દુર્લેખી છ વર્ષોને છ ઠહાક જેવાં ગણી “કર્મયોગ” નામના પુસ્તકદ્વારા અખિલ ભૂગોળને મંડિત કરી નાંખ્યો. સારાં માણસો તો સોના જેવાં કીંમતી, અગરુ જેવા સ્વાર્પણુ કરી દુનીયાને આનંદિત કરવાવાળાં, ચંદનની ગોડે પોતે ઘસાયે ખાઈ દુનીયાને ખુશબો આપવાવાળાં અને ચેરકી જેવાં મધુર હોય છે, પરંતુ આ ત્યારે જણાની વિપત્તિનો મહાન્ લાભ તો આપણને જ મળે છે. તેમજ પંડિતજીના ગીતામજ્જનનું પણ સમજવું ॥ ૨ ॥

મહારાજા જાગીરદે જેમ પોતાના પિતરોના ઉદ્ધારાર્થે જાગીરથીજ સ્વર્ગમાંથી ભક્ષોકમાં પધરામણી કરી તે કાંઈ પરોપકાર વાસ્તે નહતી, પરંતુ બધા મફતીઆઓને પણ પોતપોતાના પિતરોના ઉદ્ધારનું તે મોટું સાધન થયું—આર્યાવર્તને શાન્તિનું

તેજ સાધન થયું, સાધકોને તો તે ગંગાપ્રવાહ “સ્વર્ગારોહણ-
વૈજયન્તી” થયું. તેમજ પંડિતજીના ગીતામંજરનું પણ સમજ
લેવું ॥ ૩ ॥

પંડિતજી પોતે સરસ્વતીના ઉપાસક હોવાથી તેમની ભાષા
શૈલી બહુજ મનોહર, મધુર અને જ્યોત્સ્વી બની છે. આ ગીતા
બાળગોપાલોથી લઈ યુવાન કે વૃદ્ધ લગણુ તમામ ગીતાભ્યાસી-
ઓને કઠાબરણ થઈ પડે તેમા કંઈ નવાઈ નથી. તે સરસ્વતી
માતાના કૃપાકટાક્ષનું ફળ છે ॥ ૪ ॥

શ્રીકૃષ્ણકાર્તીતિક પંડિતવરે રચેલ આ ગીતાનું ધરધરમાં
ગાયન ચાલે અને ગીતા નામ સાર્થક થાય એમજ આપનો નરહરિ
શાસ્ત્રી આપ સદ્દૃઢ્ય પાઠકો પાસે પ્રાર્થે છે. ॥૫॥ ઇતિ શમ્ ॥
શાસ્ત્રી નરહરિ.

॥ શ્રીગણેશાય નમઃ ॥

શેઠ ગોકુલદાસ તેજપાલ સસ્કૃતપાઠશાલાના મુખ્ય અધ્યાપક
પંડિત શ્રી રમાપતિ મિશ્રનો અભિપ્રાય.

મુવૈ તા ૨૦-૪-૧૯૩૧

જ્યોતિર્વિત્ પંડિત શ્રીકૃષ્ણ મોહનજી કાર્તીતિક—સંકલિત ગુજ-
રાતી ટીકા, ભાવાર્થ, પદચ્છેદ, સમાસ ઔર ટીપ્પણસહિત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
ઔર ઉસની પ્રસ્તાવનાકો ધ્યાનપૂર્વક દેસા હૈ ॥ જ્યોતિષીજીને શ્લાઘ્ય
પરિશ્રમ કિયા હૈ યહ સત્ય ડન છોગોંકો અવગત હોગા જો અતિ
સ્વલ્પ સસ્કૃતકે જ્ઞાતા હોનેપર યો અક્ષરાર્થ જાનનેમેં સમર્થ બનેંગે ॥
જ્યોતિષીજીકા ટીપ્પણસગ્રહ આપકે પરિશ્રમકા પ્રકાશક હૈ ॥

રમાપતિ મિશ્ર

(५)

॥ श्री ॥

जयपुरनिवासी महाभट्टोपाध्याय पंडित श्री गिरिधर शर्मा
चतुर्वेदी अने श्रीवर्णाश्रमस्वराज्यसंघ-काशी-ना भानुभक्तो
भट्टोदय स्वामी श्री दयानन्दजी महाराज जी. ओ.
ने आलिप्राय.

मोहमयीवास्तव्येन सुप्रसिद्धेन विदुषा श्रीकृष्णजीमोहनजी
शर्मणा कार्तान्तिकमहाभागेन गुर्जरभाषामय्या टीकया तिलकिता
श्रीमद्भगवद्गीता मया दृष्टा ॥ इह साधारणानामपि जनानां भगवद्गीताशया-
वबोधाय कार्तान्तिकमहाभागेन बहु प्रयतितम् ॥ श्लोकानामन्वयस्त-
दनुपदार्थस्तदनुतात्पर्यप्रकटनमिति रम्येयं न्याख्यानशैली ॥ गुर्जर-
भाषाभाषिणो जना उपयुज्य ग्रन्थमिमं लभान्विता भवेयुः ग्रन्थकृतः
श्रमं च सफलमेपुरित्याशास्ते

वैशाख शुक्ल १० चंद्रकाशरे	} गिरिधरशर्मा चतुर्वेदः (जयपुरवास्तव्यः) दयानन्दः (काशीवर्णाश्रमस्वराज्यसंघः)
विक्रमसंवत् १९८८	
शाके १८५३	
सुबह ता. २४-४-१९३१	

॥ श्रीगुरोः शरणम् ॥

पंडितराज श्री राजेश्वर शास्त्रीजी द्राविड
अने

पंडित देवनाभक आचार्य पन्नेने आलिप्राय.

सुप्रसिद्धकार्तान्तिकपदापदानैः मुम्बापुरीवास्तव्यैः पण्डितप्रवर-
श्रीकृष्णमोहनशर्ममहोदयैः प्रकाशितं रमणीयसन्निवेशं श्रीभगवद्गीता-
पुस्तकमवलोकयन्तो वयं नितरां मोदामहे ॥ अत्र हि प्राचीनटीकास्वप्यति-

દુર્લભાનાં પ્રતિપદવ્યુત્પત્તિપ્રકારાણાં સન્નિવેશનેન પૂર્વાચાર્યપ્રદર્શિત-
પથા ગુર્જરભાષયા મૂલાર્થનિવેદનેન સાધારણજનનામપ્યુપકારકરેણ
પદચ્છેદવિન્યાસેન દુસ્સહેષુ વિવાદાસ્પદસ્યલેષુ પરિશુદ્ધતર્કાવટ્ઠ-
ટિપ્પણ્યુપનિવન્ધેન ચ સર્વાદ્વીષાં રમણીયતાં પુણ્યદિદં પુસ્તકં સત્યમેવ
દેશભાષયા ભીતાર્થસધિજિગમિષૂનાં સંસ્કૃતભાષાવ્યુત્પત્તિસૂનાં દુરુહત-
સ્વજિજ્ઞાસૂનાં ચ સાહાય્યમવશ્યં કરિષ્યતીતિ નઃ પ્રત્યયઃ ॥ કાર્તાન્તિક-
મહોદયા એવંવિધાનિ લોકોપકારકાણિ કાર્યાણિ વિદધાનાઃ સુચિરં
જીવ્યામુરિતિ જગદીશ્વરમન્યર્પયમામે ॥

મિતિ વૈદ્યાલ્લ શુકલ ૧૦ સોમે }
વિક્રમસંવત્ ૧૯૮૭ } શ્રીરાજેશ્વરશાસ્ત્રી દ્વાવિદઃ { વળાંકમસ્ત્રરાજ
તારિખ ૨૩-૪-૧૯૩૧ } દેવનાયક આચાર્યઃ { સંપ-ફાશી.

યોગેશ્વર, બ્રહ્મનિષ્ઠ, મહાત્માશ્રી નથુરામશર્માનો
અભિપ્રાય.

કાશ્મીર શુકલ ૬-૧૯૮૭

વિદ્યાભારતર, બ્રહ્માત્મવિભૂષણ, દેવસવાયસ્પતિ, મહોપ-
દેશક, પ્રાણાચાર્ય ઇત્યાદિ પદવીધર પાંડત શ્રીકૃષ્ણ મોહનજી
શર્માએ-શ્રી કાર્તાતિકજીએ-અવતરલિખા, મૂળપ્રલોક, પદચ્છેદ,
વ્યુત્પત્તિસમાસ, અન્વય અને અન્વયાર્થ, લાઘ્યાર્થ તથા ટિપ્પણી
સહિત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. તે પુસ્તક
વિલોકતાં અમારો તે પુસ્તક સંબંધી નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય
થયો છે.

આ પુસ્તક શ્રીભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને તથા થોડું સંસ્કૃત જાણનાર જિજ્ઞાસુઓને બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એવું છે. તેમાં વાપરેલા કાગળ ને છપાઈ સારાં છે.

સદ્ગર્ભનિષ્ઠ રાજાઓએ તથા ધનાઢ્યોએ આ ગ્રન્થની વિશેષ પ્રતો લઈ દીન વિદ્યાર્થીઓને તથા દીન જિજ્ઞાસુઓને વિનામૂલ્યે આપવી ભેઈએ. આસ્તિક ગૃહસ્થોએ એ પુસ્તક પોતાના પુસ્તકાલયમાં રાખવા ભેઈવું છે.

નથુરામ શર્મા,

—:0:—

શ્રી ઐતરભાર્તવિદ્વત્પારષદના માનદર્મગ્રી, અલંકાર-
ભૂષણ પંડિત ધનંજય મુરારિ પાંધીનો અભિપ્રાય.

જ્યોતિર્વિભૂષણ, વિદ્યાભાસ્કર, મહોપદેશક, પ્રાણાચાર્ય, પંડિત શ્રીકૃષ્ણમોહનજી શર્મા કાર્તાતિકજીએ હાલમાંજ પ્રસિદ્ધ કરેલું “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા” નું અવલોકન મેં કર્યું. આ ગ્રન્થની ઉપયોગિતા હરેક અભ્યાસીથી સમજી શકાય તેવી છે. જેને સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ નહિ હોય તેવા ભગવદ્ગીતાના ભક્તો માટે તો આ ગ્રન્થ એક આશીર્વાદ સમાન છે. આ મહા-નિબંધની રચના અદ્વિતીય છે. “ભગવદ્ગીતા” બધાં ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રો, દર્શનશાસ્ત્રો અને સ્મૃતિઓના પણ સારરૂપ હોવાથી એક સૂત્રગ્રન્થ છે, તેમાંના શ્લોકોની પરંપરા-પૂર્વાપર સંબંધ-શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિથી ચોજવાની આવશ્યકતા રહે છે, એ પૂર્વાપર સંબંધનું વિવરણ આ નિબંધમાં કરવામાં આવ્યું છે અને તેને અવતરણિકા એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે અવતરણિકા સાગ્યેજ ઈન્દ્ર કોઈ ભાષાંતરમાં નજરે

पुस्तकस्यास्य पठनाज्ज्ञासुजनानां बहवोऽज्ञानविकल्पाः संभ्रमाश्च
 भानुप्रकाशात्तिमिरमिव विदष्टा भवेयुः ॥ एतस्मिन्ग्रन्थे टिप्पण्यादिपु
 मुद्रापितानि प्रमाणान्यनमूलान्यप्रतिमानि सन्ति ॥ प्रतिपादितविषयस्ये-
 दानीमावश्यकतां गाम्भीर्यं बोधकत्वमिति विरचायेतृणां भवतामखिलमपि
 विशेषतः प्रशंसनीयमेवास्तीति भूयो भूयोऽनेकशो धन्यवादान्प्रकटयामः
 सूचयामश्च गीता प्रेमिजनैर्धनाश्रयदानेन साहाय्यं करणीयमिति ॥ एत-
 द्पुस्तकसंस्करणे कालद्रव्यव्ययानुरूपं लब्धेन गीताप्रेमिजनाश्रयेण
 मवच्छ्रमा अपनेप्यन्त इत्याशास्महे ॥

परोपकृतिबुद्ध्या यद्गीताभाषान्तरं कृतम्
 तेनास्तु कीर्तिरनिशं श्रीवाम्देव्याः प्रसादतः ॥
 सदाऽहं स्मरणीयश्च विशेषज्ञापनाय भो
 येन स्नेहलतावृद्धिर्मवेद्युष्मत्प्रसादतः ॥
 मेनोमाशङ्करसुतदुर्गाशङ्करशालिणः
 अलमेतेन लेखेन सुज्ञेपु बहुशो नमः ॥
 त्रिपद्यवस्विन्दुशके प्रजापत्याख्यवत्सरे
 माधवासितपञ्चम्या लेख्यं वै लिखितं गुरौ ॥

डि. दुर्गाशङ्करशास्त्री

શ્રીભગવદ્ગીતાના ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું નમસ્કારાત્મક મંગલાચરણ.

શ્રીકૃષ્ણો યોઽર્જુનસ્પાવનિમરહરણાયોત્સુકઃ સારાયિત્વં
સ્વીકૃત્ય ત્યક્તશસ્ત્રં તમપહતધિયં કંપયુક્તં સમીક્ષ્ય ॥

સંવોધ્ય શાત્રધર્માનતિતરાવિમલં: સાંખ્યતત્ત્વાર્થવોધે:

ગીતાં પ્રોવાચ તસ્મૈ પરમભગવતે સ્તાન્નતિઃ પ્રેમપુષ્પા ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ ભૂમિનો ભાર ઉતારવાને ઉત્સુક થઈને, અર્જુનના સારથિ બની, મૂઢતાથી કંપાયમાન થઈ શત્રુનો ત્યાગ કરી બેઠેલા અર્જુનને અત્યંત નિર્મલ જ્યેષ્ઠ સાંખ્યશાસ્ત્રના મતપ્રમાણે તત્ત્વબોધપૂર્વક શાત્રધર્મને ઉપદેશ કરી તેના પ્રતિ ગીતાનું જ્ઞાન કહ્યું, તે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને મારા પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ છે. ૧.

શ્રીમત્કૃષ્ણોક્તગીતાર્થવિવરણપરં: શ્રદ્ધાન્નાચાર્યવર્યે-

રન્યાચાર્યેર્યથોક્તા પરમતમયનં: સંપ્રદાયપ્રસિદ્ધયૈ ॥

સ્વે રાષ્ટ્રેઽર્જ્ય: સ્વમાપાધિરપિ નિગદિતા તદ્દદુષ્કે સદીકાં

ગીતાં તાં ગુર્જરાવાંશિમલવિવરણં: કૃષ્ણકાર્તાતિકોઽહમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—જેમ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના શ્રીમુખવડે નિકળેલી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની ભાષ્યરૂપ ટીકા શ્રીપૂત્યપાદ શંકરાચાર્ય ભગવાને કરેલી છે, પોતાના સંપ્રદાયોની પ્રસિદ્ધિને માટે સમાનુભયાર્થ, વલ્લભાચાર્ય, નિંબાર્ક, મધ્વાચાર્ય આદિઓએ પણ પરમતોનું અંહન કરી સ્વમત પ્રમાણે ટીકાઓ કરેલી ॥ અને પોતપોતાના દેશેમાં સ્વસ્વભાષાઓ વડે અનેક વિદ્વાનોએ પણ

સર્વે દેવાશ્ચ ઋપયો યોગિનઃ પન્નગાશ્ચ ચે ।

ગોપાલા ગોપિકા વાપિ નારદોદ્ધવપાર્ષદૈઃ ।

સહાયો જાયતે શીઘ્રં યત્ર ગીતા પ્રવર્તતે ॥ ૫ ॥

જ્યાં “ગીતા” નું પુસ્તક હોય અને જ્યાં તેને પાઠ થતો હોય ત્યાં પ્રયાગ વિગેરે સર્વ તીર્થો રહે છે, તેમ સર્વ દેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ, નાગો, ગોવાળો અને ગોપીઓ પણ નારદ, ઉદ્ધવ અને પાર્ષદ-સેવક-વર્ગની સાથે ત્યાં રહે છે; અને જ્યાં “ગીતા” નું પઠન વગેરે હોય છે ત્યાં તેજ વખતે સહાય આવી મળે છે. ૪-૫.

યત્ર ગીતાવિચારશ્ચ પઠનં પાઠનં શ્રુતમ્ ।

તત્રાહં નિશ્ચિતં પૃથ્વી નિવસામિ સદૈવ હિ ॥ ૬ ॥

જે ઠેકાણે “ગીતા” સંબંધી વિચાર ચાલે છે, તેમ જ્યાં તેનું પઠન, પાઠન અને શ્રવણ થાય છે ત્યાં હે પૃથ્વી ! હું નિરંતર જ નિવાસ કરું છું. ૬.

ગીતાશ્રયેઽહં તિષ્ઠામિ ગીતા મે ચોત્તમં ગૃહમ્ ।

ગીતાજ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય ત્રીંલોકાન્પાલયામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

હું “ગીતા” ના આશ્રયમાં રહું છું, “ગીતા” એ મારું ઉત્તમ ગૃહ છે અને “ગીતા” ના જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને હું ત્રણે લોકોનું પાલન કરું છું. ૭.

ગીતા મે પરમા વિદ્યા બ્રહ્મરૂપા ન સંશયઃ ।

અર્ધમાત્રાસરા નિત્યા સ્વાનિર્વાચ્યપદાત્મિકા ॥ ૮ ॥

“ગીતા”એ અર્ધમાત્રાના અક્ષરરૂપ, નિત્ય અને પોતાના અવલુનીય પદોષાળી મારી પ્રદારૂપ ઉત્તમ વિદ્યા છે એમાં સંશય નથી. ૮.

ચિદાનન્દેન કૃષ્ણેન પ્રોક્તા સ્વમુલ્લિખિતોઽર્જુનમ્ ।

વેદત્રયી પરાનન્દા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનસંયુતા ॥ ૯ ॥

વળી એ “ગીતા” ચિદાનન્દસ્વરૂપ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે સ્વમુખે અલુનીને કહી છે, અને તેથી એ ત્રણે વેદરૂપ, પરમ આનન્દસ્વરૂપ તથા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનથી ભરેલી છે. ૯.

યોઽષ્ટાદશ જપો નિત્યં નરો નિશ્ચલમાનસઃ ।

જ્ઞાનસિદ્ધિં સ લભતે તતો યાતિ પરં પદમ્ ॥ ૧૦ ॥

જે મનુષ્ય સ્થિર મનથી નિરંતર “ગીતા” ના અઠારે અધ્યાયનો પાઠ કરે છે તે જ્ઞાનની સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે અને પછીથી પરમ પદને પામે છે. ૧૦.

પાઠેઽસમર્થઃ સમ્પૂર્ણે તતોઽર્થ પાઠમાચરેત્ ।

તદા મોદાનર્જ પુણ્યં લભતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૧૧ ॥

“ગીતા” ના અઠારે અધ્યાયનો સંપૂર્ણ પાઠ કરવાને જે મનુષ્ય અશક્ત હોય તે જો અર્ધા ભાગનો પાઠ કરે તો તે “ગોદાન” નું કૃષ્ણ મેળવે છે એમાં સંશય નથી. ૧૧.

ત્રિમાસં પઠમાનસ્તુ ગંગાસ્નાનફલં લભેત્ ।

પદશં જપમાનસ્તુ સોમયાગફલં લભેત્ ॥ ૧૨ ॥

જે મનુષ્ય “ગીતા” ના ત્રીજા ભાગનો એટલે છ અધ્યાયનો પાઠ કરે છે તે “ગંગાસ્નાન”ના ફલને પામે છે, અને છઠ્ઠા

ભાગનો એટલે ત્રણ અધ્યાયનો પાઠ કરે છે તે “સોમયજ્ઞ”નું રૂળ મેળવે છે. ૧૨.

एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ।

रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ॥ ૧૩ ॥

જે મનુષ્ય ભક્તિયુક્ત મન વડે રોજ એક અધ્યાયનો પાઠ કરે છે તે રુદ્રલોકને પામે છે અને ત્યાં રુદ્રનો ગણ થઈ લાંબા વખત સુધી રહે છે. ૧૩.

अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः ।

स याति नरतां यावन्मन्वन्तरं वसुंधरे ॥ ૧૪ ॥

હો પૃથ્વી ! જે મનુષ્ય એક અધ્યાય, એક શ્લોક અથવા શ્લોકના એક ચરણનો પણ નિત્ય પાઠ કરે છે તે મનુષ્ય મન્વન્તર સુધી મનુષ્યપણાને-મનુષ્યના જન્મને-જ પામતો રહે છે. ૧૪.

गीतायाः श्लोकदशकं सप्त पंच चतुष्टयम् ।

द्वौ त्रीनेकं तदर्थं वा श्लोकानां यः पठेन्नरः ॥ ૧૫ ॥

चन्द्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ।

गीतापाठसमायुक्तो मृतो मानुषतां व्रजेत् ॥ ૧૬ ॥

गीताभ्याસં पुनः कृत्वा लभते मुक्तिमुचमाम् ।

गीतेत्युच्चारसंयुक्तो त्रियमाणो गतिं लभेत् ॥ ૧૭ ॥

જે મનુષ્ય “ગીતા” ના દશ, સાત, પાંચ, ચાર, બે, ત્રણ, કે એક શ્લોકનો અથવા અર્ધા શ્લોકનો પણ પાઠ કરે તે દશ હજાર વર્ષ સુધી અવશ્ય ચંદ્રલોકને પામે છે, વળી “ગીતા” નો સારી રીતે પાઠ કરનાર મનુષ્ય ત્રણ પછી પણ

ફરીને મનુષ્ય જ થાય છે, અને એમ મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત કરીને “ગીતા” નો ફરીને અભ્યાસ કરી ઉત્તમ પ્રકારની (અપુનરાવર્તિની) મુક્તિને પામે છે. મરતી, વેળાએ “ગીતા” એમ ઉચ્ચાર કરનાર મનુષ્ય પણ સદ્ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૫-૧૭.

ગીતાર્થશ્રવણાસક્તો મહાપાપયુતોઽપિ વા ।

વૈકુઠં સપવાન્નોતિ વિષ્ણુના સહ મોદતે ॥ ૧૮ ॥

વળી “ગીતા” ના અર્થના શ્રવણમાં આસક્ત મનુષ્ય મહા પાપી હોય તો પણ તે વૈકુંઠને પામે છે અને ત્યાં વિષ્ણુ ભગવાન સાથે આનંદ ભોગવે છે. ૧૮.

ગીતાર્થ ધ્યાયતે નિત્યં કૃત્વા કર્માણિ ભૂરિશઃ ।

જીવન્મુક્તઃ સ વિદ્વેયો દેહાન્તે પરમં પદમ્ ॥ ૧૯ ॥

અનેક પ્રકારનાં કર્મો કર્યા છતાં પણ જે મનુષ્ય નિરંતર “ગીતા” ના અર્થનું ધ્યાન કરે છે તેને આ લોકમાં જીવન્મુક્ત ભણવો અને તે મૃત્યુ પછી પરમપદને પામે છે. ૧૯.

ગીતામાથિત્ય વહ્વો ભૂમ્મજો જનકાદયઃ ।

નિર્ધૂતકલ્મષા લોકે ગીતા યાતાઃ પરં પદમ્ ॥ ૨૦ ॥

આ “ગીતા” ના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને જનક વિગેરે ઘણા રાજાઓ પાપરહિત થઈને લોકમાં પરમ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી અક્ષય પદને પામ્યા છે. ૨૦.

ગીતાયાઃ પઠનં કૃત્વા માહાત્મ્યં નૈવ યઃ પઠેત્ ।

દયા પાત્રો યત્તસ્ય શ્રમ એવ મુદાહતઃ ॥ ૨૧ ॥

જે મનુષ્ય “ગીતા” નો પાઠ કરીને માહાત્મ્યનો પાઠ કરતો નથી તેનો પાઠ મિથ્યા થાય છે અને તે તેના શ્રમરૂપ જ કહેવાય છે. ૨૧.

एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति यः ।

स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥ २२ ॥

જે મનુષ્ય એ “ગીતા” નો માહાત્મ્યસહિત પાઠ કરે છે તે તેમાં કહેલા ફલને મેળવે છે અને દુર્લભ એવી ઉચ્ચ ગતિને પામે છે. ૨૨.

सूत उवाच—सूतपुराणि क वेद्याः—

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।

गीतान्ते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥ २३ ॥

જે મનુષ્ય “ગીતા” નો પાઠ કર્યા પછી મેં કહેલા “ગીતા” ના આ સનાતન “માહાત્મ્ય” નો પાઠ કરે છે તે તેમાં કહેવામાં આવેલા ફલને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૩.

इति श्रीवाराहपुराणे धराविष्णुसंवादे श्रीगीता-

माहात्म्यं सम्पूर्णम् ।

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામંત્રઃ ।

ૐ અસ્ય શ્રોયદ્ભગવદ્ગીતામાલામંત્રસ્ય ભગવાન્ વેદવ્યાસ
ઋષિઃ ॥ અનુષ્ટુપ્ છન્દઃ ॥ શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા દેવતા ॥ અશોચ્યા-
નન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદૌથ માપસે ઇતિ વીજમ્ ॥ સર્વધર્માન્પ-
રિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ઇતિ શક્તિઃ ॥ અર્હ ત્વાં સર્વપાપેભ્યો
મોક્ષાયિષ્યામિ મા શુચ ઇતિ કીલકમ્ ॥ શ્રીકૃષ્ણપ્રીત્યર્થે પાઠે
વિનિયોગઃ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—ૐ (પરબ્રહ્મ વાચક શબ્દ છે.) આ શ્રીમદ્ભગવ-
દ્ગીતારૂપ માલાના મંત્રના ભગવાન્ વેદવ્યાસ ઋષિ છે,
અનુષ્ટુપ્ છંદ છે, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા દેવતા છે, તથા “ શોચ્ય
કરવાને અયોગ્ય એવાં સંબંધીઓને તું શોચ કરે છે અને
મોક્ષદા બુદ્ધિવાળા પડિતો બોલે તેવાં ભાષણો કરે છે । ” એ
બીજ તત્ત્વ-સારાંશ છે, “સમજા ધર્મેનિઃ સર્વથા ત્યાગ કરી માત્ર
એક હું જ શરણુ છું એમ માની મને જ પ્રાપ્ત થા” એ શક્તિ છે,
“ હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, શોક ન કર,” એ કીલક
(ખીલો-મેખ) છે અને શ્રીકૃષ્ણની પ્રીતિ માટે જ પાઠ કરવામાં
એનો વિનિયોગ છે.

ન્યાસાઃ ।

નૈનં છિન્દન્તિ સસ્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ । ઇત્યંગુષ્ઠાભ્યાં નમઃ ॥

“ એ આત્માનું શસ્ત્રો છેદન કરતાં નથી અને અગ્નિ એને
બાળી શકતો નથી. ” એથી બન્ને અંગુઠાઓને નમસ્કાર કરે છું.

ન ચૈનં ક્લેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ । इति तर्जनीभ्यां नमः॥

“એને જળ લીંબવી શકતું નથી અને વાયુ સુકાવી શકતો નથી ” એથી બન્ને તર્જની આંગળીઓને નમસ્કાર કરું છું.

अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

इति मध्यमाभ्यां नमः ॥

“એ છેદાય તેવો નથી । એ બાળી શકાય તેવો નથી । એ લીંબાય તેવો નથી । અને શોષાય તેવો પણ નથી । ” એથી બન્ને મધ્યમા આંગળીઓને નમસ્કાર કરું છું.

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ।

इत्यनामिकाभ्यां नमः ॥

“એ નિત્ય છે, સર્વમાં રહેલો છે, સ્થાણુ-સ્થિર, હાલે ચાલે નહિ એવો અને સનાતન-માથી ન છે.” એથી બન્ને અનામિકા આંગળીઓને નમસ્કાર કરું છું.

पदमे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सदस्रशः ।

इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॥

“હે પાર્થ ! આ મારાં સેંકડો અને હજારો સ્વરૂપોને બો,” એથી બન્ને કનિષ્ઠિકા આંગળીઓને નમસ્કાર કરું છું.

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ।

इति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥

“તે અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય-મનોહર તેમજ અનેક વર્ણ-રંગ અને આકારનાં છે.” એથી બન્ને હાથનાં તળીઓ અને બન્ને હાથનાં પૃષ્ઠોને નમસ્કાર કરું છું.

અંગન્યાસાઃ ।

નૈનં હિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ । ઇતિ હૃદયાય નમઃ ॥

એથી હૃદયને નમસ્કાર કરું છું -હૃદયને સ્પર્શ કરવો.

ન ચૈનં ક્લેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ । ઇતિ શિરસે સ્વાહા ॥

એથી શિરસુ-મસ્તકને 'સ્વાહા' હો!-મસ્તકને સ્પર્શ કરવો.

અન્હેયોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેયોઽશોષ્ય એવ ચ । ઇતિ શિરોધૈ વૃષ્ટ્ ॥

એથી શિખાને 'વૃષ્ટ' હો-શિખાને સ્પર્શ કરવો.

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોઽયં સનાતનઃ । ઇતિ કવચાય હુમ્ ॥

એથી કવચ-ખીબાક્ષરને 'હુમ્' હો-હાથે, હાથે જુમથો ખલે અને જુમથો હાથે હાથે ખલે સ્પર્શ કરવો.

પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશઃ । ઇતિ નેત્રત્રયાય વૌષટ્ ॥

એથી ત્રણે નેત્રોને 'વૌષટ્' હો-અંગુઠો અને અનાભિકાથી નેત્રોને સ્પર્શ કરવો.

નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ । ઇતિ અસ્ત્રાય ફટ્ ॥

એથી અસ્ત્રાને 'ફટ્' હો-અપટી પગાડતાં મસ્તકની આબુખાબુ હાથ ફેરવી બે આંગળીથી હાથા હાથમાં તાળી પાડવી.

અથ ધ્યાનમ્ ।

પાર્યાય પ્રતિબોધિતાં ભગવતા નારાયણેન સ્વયં

વ્યાસેન ગ્રયિતાં પુરાણમુનિના મધ્યેમહાભારતમ્ ॥

અદ્વૈતામૃતવર્ષિણીં ભગવતીમષ્ટાદશાધ્યાયિની-

મંત્ર ત્વાપનુસંધામિ ભગવદ્ગીતે ભવદ્વેષિણીમ્ ॥ ૧ ॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતે અર્જુનને ઉપદેશેલી, પ્રાચીન મહામુનિ શ્રી વેદવ્યાસજીએ મહાભારતમાં ગુણેલો, અદ્વૈત-રૂપી અમૃતને વર્ષાવનારી, ભગવતી એટલે એશ્વર્ય, વીર્ય, યશશ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના સ્થાન-સ્વરૂપ, અદ્વાર અધ્યાયવાળી અને જન્મ-મરણને તથા અહંતા મમતારૂપ સંસારને ટાળનારી હે માતા ભગવદ્ગીતા ! હું તારું ધ્યાન કરું છું. ૧.

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલયુદ્ધે ફુલ્હારવિંદાયતપત્રનેત્ર ॥

યેન ત્વયા ભારતતૈલપૂર્ણઃ પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ॥૨॥

વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને ખીલેલા કમળ જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા હે વ્યાસ ભગવન્ ! આપ દે જેમણે મહાભારતરૂપી તેલ પુરીને આ ગીતારૂપ જ્ઞાનદીપક પ્રકટાવ્યો છે તેમને નમસ્કાર હો ! ૨.

પ્રપન્નપારિજાતાય તોત્રવૈત્રેકપાણયે ॥

જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુદ્ધે નમઃ ॥ ૩ ॥

શરણે આવેલાને કલ્પવૃક્ષ પેઠે ઇચ્છિત રૂપ આપનાર, એક હાથમાં શાબુકરૂપ નેતરનો દંડ ધારણ કરનાર, જ્ઞાનમુદ્રાપુક્ત

અને ગીતારૂપી અમૃતનું દોહન કરનાર એવા શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર હો. ૩.

સર્વોપનિષદો ગાવો દોમ્ધા ગોપાલનંદનઃ ॥

પાર્યો વત્સઃ સુધીર્ધોક્તા દુગ્ધં ગીતામૃતં મદત્ ॥ ૪ ॥

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે; તેના દોહનારા ગોપાલ-
નંદન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ છે; તે દુધનો લોકતા (પીનારો) ઉત્તમ
ભુદ્ધિશાળી અર્જુનરૂપ વત્સ (વાછરડો) છે; અને મોટું
ગીતામૃતરૂપી દુધ છે. ૪.

વસુદેવસુતં દેવં કંસચાણૂરમર્દનમ્ ॥

દેવકીપરમાનંદં કૃષ્ણં વંદે જગદ્ગુરુમ્ ॥ ૫ ॥

વસુદેવના પુત્ર, કિંચ રૂપવાળા, કંસ અને ચાણૂર દૈત્યોનો
નાશ કરનાર તેમજ દેવકીને પરમ આનંદ આપનાર એવા
જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણને હું વંદન કરું છું. ૫.

મીષ્મદ્રોણતટા જયદ્રથજલા ગાંધારનીલોત્પલા ।

શલ્યગ્રાહવતી કૃપેણ વહની કર્ણેન વેલાકુલા ॥

અશ્વત્થામાવિકર્ણયોરમક્રરા દુર્યોધનાવર્તિની ।

સોત્તીર્ણા સ્વલુ પાંદર્વ રણનદી કૈવર્તકઃ કૈશવઃ ॥૬॥

શીઘ્ર અને દ્રોણરૂપી તટ-કિનારાઓવાળી, જયદ્રથરૂપી
જળવાળી, શકુનિરૂપી નીલ કમળવાળી, શલ્યરૂપી ઝૂડવાળી,
કૃપાચાર્યરૂપી પ્રવાહવાળી, કર્ણરૂપી મોતવાળી, અશ્વત્થામા

અને વિકર્ણરૂપી ભયાનક મગરમચ્છવાળી અને દુર્યોધનરૂપી ઘુમરીવાળી એવી રણસંઘામરૂપી નદીને ખરેખર શ્રીકૃષ્ણરૂપી નાવિક વડે જ પાંડવો તરી ગયા. ૬.

પારાશર્યવચઃસરોજમમલં ગીતાર્થગંધોત્કટં

નાનાશ્યાનકકેસરં હરિકયાસંવોધનાવોધિતમ્ ॥

લોકે સજ્જનપટ્ટપદૈરહરહઃ પેપીયમાનં મુદા

ભૂયાદ્ધારતપંકજં કલિમલપ્રધ્વાસિ નઃ શ્રેયસે ॥ ૭ ॥

પરાશરના પુત્ર શ્રીબ્યાસ યુનિની વાણીરૂપી સરોવરમાં ઉગેલું, ગીતાના અર્થરૂપ ઉત્તમ મુગંધવાળું, નાના પ્રકારનાં આખ્યાનોરૂપી કેસરવાળું, હરિકથાના ઉપદેશ વડે પ્રકુલ થયેલું, જગત્માં સજ્જનરૂપી ભ્રમશયો નિરંતર આનંદપૂર્વક લેના રસનું પાન કરે છે એવું અને કલિકાલનાં પાપનો વિનાશ કરનારું એવું મહાભારતરૂપી નિર્મળ કમળ અમારું કલ્યાણ કરનારું થાયો ! ૭.

મૂકં ફરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમહં વંદે પરમાનંદમાધવમ્ ॥ ૮ ॥

લેમની કૃપા મુંગા માણસને વાચાળ કરે છે, અને પાંગળાને પર્વત ઓળંગાવે છે તે પરમાનંદસ્વરૂપ માધવને હું વંદન કરું છું—૮.

યં બ્રહ્માવરુણેંદ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વન્તિ દિવ્યૈઃ સ્તવૈ-

વેદૈઃ સાંગપદક્રમોપાનિપદૈર્ગાયાંતિ યં સામગાઃ

ધ્યાનાવસ્થિતતદ્ભવેન મનસા વશ્યંતિ યં યોગિનો

યસ્માંતં ન વિદુઃ સુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥૯॥

બ્રહ્મા, વરુણ, ઇન્દ્ર, અરુદ્ર અને વાયુ (વગેરે દેવો) દિવ્ય
સ્તોત્રો વડે જેમની સ્તુતિ કરે છે, સામવેદનું ગાન કરનારા
મુનિઓ વેદાંગ (શિક્ષા આદિ), યજુર્, ક્રમ અને ઉપનિષદ-
સહિત વેદો વડે જેમની સ્તુતિ ગાય છે, ધ્યાનમાં સ્થિર થએલા
મુનિઓ તેમાં તન્મય થઈ રહેલા મનવડે જેમનાં દર્શન કરે છે,
અને દેવો તેમજ અમુરો જેમના પારને બાંધી શક્યા નથી
એવા તે દેવ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને (મારા) નમસ્કાર હો ! ૯.

॥ इति ध्यानम् ॥

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને આપેલુ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનુ જ્ઞાન.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન । મા કર્મફલદેહુર્મમા તે સગોડસ્ત્યકર્મણિ ॥
 હે અર્જુન ! તને કર્મભાજ અધિકાર હો, ક્યારે પણ ફળમાં અધિકાર ન હો, તેમ કર્મના
 ફળને હેતુ-મરણ્ય તું ન થા ! અને તારો સગ અકર્મમાં પણ ન હો!

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीता.

अध्याय १ लो

उपोद्घात.

वैशंपायन ऋषिर्बुध्न्य जनमेजय प्रत्ये युद्धोत्साहं
कथेन अने अर्जुननो विधाद.

अवतरणिकाः—द्रोणोना अग्रणी राजा धृतराष्ट्रना पुत्र दुर्योधने
अनेक छजयी पांडवोनुं राज्य पयाव्यु, अने तेर वरम पछी श्रीकृष्ण भग-
वाने बहुत समझव्या छतां पांडवोने कंर्ष पक्ष नहि आपवानुं तेले कष्टु सारे
पांडवोओ क्षीरवो आमे युद्ध करवानो निश्चय कयो. जेथी अन्ने पक्षो, जे
स्थानमां हावनुं सिन्धी शहर वसाव्युं छे तेज हस्तिनापुरना आमपाभना
'कुक्षेत्र' नामना भेदानमा पूर्ण अने पश्चिम भागमां जोडवाध युद्ध करवा
ओकः यथा. आ जेध (गी.म.पर्व-अध्याय १) पोताना पुत्र दुर्योधनना

અન્યાયથી શોય કરતા વિચિત્રવીરના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે સત્યવતીના પુત્ર શ્રી વેદવ્યાસજીએ આવી કહ્યું કે, “હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમારા પુત્રો તેમજ સર્વ રાજાઓનો પરસ્પર નાશકારક કાળ આવ્યો છે, એમ અપરાધુનો ચતા બેઠેલું માનુ છું, અને તે સર્વનો નાશ થવાનોજ છે માટે એ યુદ્ધનો ઉદ્યોગ દેવેન્દ્રગથીજ થવાનું માની રોય કરશો નહિ અને તમે પ્રસાદ્યક્ષુ (અર્ધ) છો માટે જો તમને એ અગ્રામને પ્રલક્ષ જોવા ઇચ્છા હોય તો હું તમને દિવ્યદ્રષ્ટિ આપુ કે જેથી અહિંજ એક સધળું તમારા જોવામા આવે ” સારે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે, “હે બ્રહ્માપ્રેષ્ટ વ્યાસજી ! હું પોતાના સબધીઓનો નાશ પ્રલક્ષ જોવા ઇચ્છતો નથી, પણ જો તમારી કૃપા હોય તો યુદ્ધના સધળા સમાચાર સાંભળવા ઇચ્છુ છું ” સારે વેદવ્યાસજીએ સન્ય નામના સૂતને દિવ્યચક્ષુ આપ્યા જેથી તે સર્વજ્ઞ બન્યો અને તેને તેમજો આજ્ઞા કરી કે, “રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને યુદ્ધનું સધળું વૃત્તાંત કહી સંભળાવજો ”

સાર પછી પોતાના કૂર પુત્ર દુર્યોધનને યુદ્ધ કરવાના ઉદ્યોગમા નહિ પડતા અનેક ગોત્રજ, ગુરુઓ અને સબધીઓના હનનરૂપ પાપમાથી બચવા માટે સમજાવવા વેદવ્યાસજીએ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને બહુ કહ્યું, (બીજમપર્વ-અધ્યાય ૩ જો) પણ ‘પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને પોતે અમભરવા અમમર્થ છે, કારણ તે મારું માનતો નથી’ એમ ખોટું કહી પોતાના પુત્રોનું સૈન્ય મોટું હોવાથી તેઓ છત્રે અને મ્હોટું રાજ્ય ભોગવશે એવા પોતાના પુત્રોના વિજયરૂપી લોભમા આસક્ત રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે વ્યાસજીનું કહ્યું સ્વીકાર્યું નહિ, આથી વ્યાસજી સારથી ચાલ્યા ગયા (બીજમપર્વ-અધ્યાય ૪ થો)

પછી રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર બહુ વિચારમા પડ્યા, અને બન્ને સેનાઓમાના રાજાઓના દેગદેશાતરો જાણનાના મિત્રો ષ્ટલાક ધૃતીના ખડગવિભાગ તથા દેશ સિગેરના પ્રત્યે સજ્જને પૃથ્વા સારે સજ્જે તેનું તથા બન્ને મેનાની રચનાનું સંપૂર્ણ વર્ણન કર્યું અને કુરુક્ષેત્ર બીજમપિતામહ પડ્યાનું (મરણ પામ્યાનું) પણ કહ્યું આ સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ ઝાઝ ક્યો અને પાડવોનું સૈન્ય થોડું છે પણ પાડવો પોતે ધર્મમુદ્ધિવાળા, મહાનનિદ તથા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર તરફથી દેવી સહાયવાળા છે અને પોતાના પુત્રો દુર્યોધનાદિ ઝોરવોનું સૈન્ય મ્હોટું છે, પણ તેઓ અધર્મવૃત્તિવાળા, નિર્મલ અને દેવી સહાય વિનાના છે

એમ ભણી તેમનો વિજ્ય ઇચ્છતા રાત્રી ધૃતરાષ્ટ્ર યુદ્ધનું વૃત્તાંત ભણવાની ઇચ્છાથી પોતાની સાંભે બેઠેલા સંજય નામના સારથિને પોતાનો હિત ચાહનારો ભણી આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા: (લીભમપર્વ—અધ્યાય ૨૫ થી આરંભી ૪૨ સુધી.)

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ । ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે:—

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ॥

મામકાઃ પાણ્ડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સજ્જય ॥ ૧ ॥ .

પદચ્છેદઃ—ધર્મક્ષેત્રે, કુરુક્ષેત્રે, સમવેતાઃ, યુયુત્સવઃ, મામકાઃ, પાણ્ડવાઃ, ચ, એવ, કિમ્, અકુર્વત, સજ્જય.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધારયતીતિ ધર્મઃ, ધ્રિયતે વિશ્વમ્ અનેન વા ધારયતિ લોકાન્ વા ધરતિ લોકાન્ સઃ ધર્મઃ, ક્ષયતિ વા ક્ષીયતે તત્ ક્ષેત્રમ્, ધર્મસ્ય ક્ષેત્રં ધર્મક્ષેત્રમ્ તસ્મિન્ ધર્મક્ષેત્રે । કુરોઃ ક્ષેત્રમ્ કુરુક્ષેત્રમ્ તસ્મિન્ કુરુક્ષેત્રે । યોદ્ધુષિચ્છવઃ યુયુત્સવઃ । મમ इति કાર્યતિ પ્રસિદ્ધિ ગતા મામકાઃ અયવા મમ इમે અનુકમ્પ્યાઃ પુત્રાઃ મામકાઃ । પાણ્ડોઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ પાણ્ડવાઃ । રાગદ્વેષાદિદોષાણાં કૃતઃ સમ્યક્ જયઃ યેન સઃ સંજયઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે સંજય । . . .

અર્થ—અને અર્થ—સજ્જય છે સંજય ! ધર્મક્ષેત્રે ધર્મ-બુદ્ધિ પ્રકાશવાના સ્થાનરૂપ એવા, કુરુક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રમાં, સમવેતાઃ એકલા થએલા, (અને) યુયુત્સવઃ યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતા, મામકાઃ મારા પુત્રાદિકો, ચ અને, પાંડવાઃ પાંડવો, એવ ખરેખર, કિમ્ શું, અકુર્વત કરતા હતા ? (તે ચોક્કસ સવિસ્તાર અને ઠંડો.)

ભાવાર્થ:—ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે:—“હે સંજય! ધર્મના સ્થાન-
રૂપ એવા કુરૂક્ષેત્રમાં એકઠા થઈને યુદ્ધ કરવાને ઈચ્છતા, મારા
પુત્રવગેરેએ અને પાંડુના પુત્રોએ ત્યાં શું કર્યું? તે તું મને કહે. ૧.

અવતરણિકા:—ધૃતરાષ્ટ્રનો એવી રીતનો પ્રશ્ન સાંભળી તેને સંજય
નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે —

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે.—

દૃષ્ટ્વા તુ પાન્ડવાનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ॥

આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

પદ્ધેદ:—દૃષ્ટ્વા, તુ, પાન્ડવાનીકમ્, વ્યૂઠમ્, દુર્યોધનઃ,
તદા, આચાર્યમ્, ઉપસંગમ્ય, રાજા, વચનમ્, અબ્રવીત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મનિતિ નીવત્પનેન તત્ અનીકમ્,
પાન્ડવાનામ્ અનીકમ્ પાન્ડવાનીકમ્ તત્ । વિશેષેણ ઉદ્ધતે સ્મ્ એતિ
વ્યૂઠમ્ તત્ । દુ સ્ત્રેન યુધ્યતે અસૌ દુર્યોધનઃ । આચર્યતે અનૈન વા
આચિનોતિ આચરતે વૈતિ આચાર્ય. તમ્ આચાર્યમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તદા તે સમયે, વ્યૂઠં વ્યૂઠમાં
ગોઠવાયેલા, પાન્ડવાનીકં પાંડવોના સૈન્યને, દૃષ્ટ્વા જોઈને, રાજા
રાખ, દુર્યોધનઃ દુર્યોધન (તુ લોદ્દર્શક અન્વય), આચાર્યમ્
આચાર્યને, ઉપસંગમ્ય પ્રાપ્ત થઈને, (પાસે જઈને આ પ્રમાણે)
વચનમ્ વાક્ય, અબ્રવીત્ કહેવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—તે સમયે વજ્ર નામના વ્યૂઠમાં ગોઠવાયેલા
પાંડવોના સૈન્યને જોઈને, રાખ દુર્યોધન આચાર્ય એવા દ્રોણ
શુરુની પાસે જઈને, આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો: ૨.

અવતરણિકા:—રાજા દુર્યોધન પાંડવોની મોટી બધાનક સેનાને
જેવા માટે દ્રોણાચાર્યને કહે છે:—

પદયૈતાં પાણ્ડુપુત્રાણામાચાર્ય મહતીં ચમૂમ્ ॥

વ્યૂઢાં દ્રુપદપુત્રેણ તવ શિષ્યેણ ધીમતા ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—પદય, પતામ્, પાણ્ડુપુત્રાણામ્, આચાર્ય,
મહતીમ્, ચમૂમ્, વ્યૂઢામ્, દ્રુપદપુત્રેણ, તવ, શિષ્યેણ, ધીમતા.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—પાણ્ડો: પુત્રા: પાણ્ડુપુત્રા: તેષામ્ પાણ્ડુ-
પુત્રાણામ્ । દ્રુપદસ્ય પુત્ર: દ્રુપદપુત્ર: તેન દ્રુપદપુત્રેણ । શાસિતું યોસ્ય:
શિષ્ય: તેન શિષ્યેણ । ધી: અસ્ય અસ્તિ ઇતિ ધીમાન્ તેન ધીમતા ।

અન્યથા અને અર્થ:—આચાર્ય હે આચાર્ય ! તવ તમારા,
ધીમતા બુદ્ધિમાન્, શિષ્યેણ શિષ્ય, દ્રુપદપુત્રેણ દ્રુપદના પુત્ર ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્નવટે, વ્યૂઢાં બ્યૂહ રથનામાં ગોઠવાયેલી, પાણ્ડુપુત્રાણામ્
પાંડુના પુત્રોની, પતામ્ આ, મહતીમ્ મોટી, ચમૂમ્ સેનાને, પસ્ય
તમે જુઓ.

ભાવાર્થ:—હે આચાર્ય ! આપના બુદ્ધિમાન્ શિષ્ય
દ્રુપદરાજાના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વજ્રનામની મહાસેનાનક બ્યૂહ-
રથનામાં ગોઠવેલી પાંડવોની આ મોટી સેનાને તમે જુઓ. ૩.

અવતરણિકા:—પાંડવોની સેનામાં માત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એક જ નથી,
પણ બીજા ઘણા શત્રુવીર મોઢાઓ છે, એમ જણાવવાને માટે દ્રોણાચાર્યને
દુર્યોધન તણ સ્વોક્તી કહે છે:—

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા મીમાર્જુનસમાયુધિ ॥

યુયુધાનો વિરાટશ્ચ દ્રુપદશ્ચ મહારથ: ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અત્ર, શૂરાઃ, મહેષ્વાસાઃ, भीमार्जुनसमाः, युधि, युयुधानः, विराटः, च, द्रुपदः, च, महारथः.

व्युत्पत्तिसमासाः—विक्रान्तानपि शृणोति इति शूरा । इयवः म्र्यन्ते क्षीयन्ते एभि इति इष्वासा, महान्त इष्वासा धनूषि येषा ते महेष्वासा । भीमश्च अर्जुनश्च भीमार्जुनौ, ताभ्या समा तुल्याः भीमार्जुनसमा । रथ अस्य अस्तीति रथ, महाश्चासौ रथश्च महारथ ।

અન્યથા અને અર્થ —અત્ર અહીં, યુધિ યુદ્ધભૂમિમાં, મહેષ્વાસાઃ મોટા ધનુષ્યોને ધારણ કરનાર, भीमार्जुनसमा: भीम અને અર્જુનના સમાન, શૂરાઃ શૂરવીર છે, (જેવા કે) યુયુધાન યુયુધાન, વિરાટ વિરાટ રાજા, ચ અને, મહારથઃ મહારથી, (ચ સમુચ્ચાયાર્થ) દ્રુપદઃ દ્રુપદ.

સાધાર્થઃ—હે શૂરો ! અહીં યુદ્ધભૂમિને વિષે મોટા ધનુષ્યોને ધારણ કરનાર, भीम અને અર્જુનના સમાન બલવાન શૂરવીર પુરૂષો છે, જેવા કે સાત્વિકિ, વિરાટ, અને મહારથી દ્રુપદ.૪.

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥

पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥

પદચ્છેદઃ—ધૃષ્ટકેતુઃ, ચેકિતાનઃ, કાશિરાજઃ, ચ, વીર્યવાન્, પુરુજિત્, કુન્તિભોજઃ, ચ, શૈવ્યઃ, ચ, નરપુંગવઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—धृष्टो निर्भय वेतुर्वज्रो यस्य स धृष्टकेतु । मदया राजा काशिराज । वीर्यं यस्य अस्तीति वीर्यवान् । पुरं जयतीति पुरजित् । नराणां नरोऽपि वा पुंगव नरपुंगव ।

અન્વય અને અર્થ:—ચ અને, ધૃષ્ટકેતુઃ ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિ-
તાનઃ ચેકિતાન, વીર્યવાન્ પરાક્રમી, કાશિરાજઃ કાશીનો રાજા,
પુરુજિત્ પુરુજિત્, ચ અને, કુંતિભોજઃ કુંતિભોજ, ચ અને,
નરપુંગવઃ પુરુષોમાં ઉત્તમ, શૈબ્યઃ શૈબ્ય નામનો રાજા.

સાવાર્થ:—અને ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, પરાક્રમી કાશીરાજ,
પુરુજિત્ અને કુંતિભોજ તેમ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવે. શૈબ્ય નામનો
રાજા પણ છે. ૫.

યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાન્ત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ॥

સૌભદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વે એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—યુધામન્યુઃ, ચ, વિક્રાન્તઃ, ઉત્તમૌજાઃ, ચ,
વીર્યવાન્, સૌભદ્રાઃ, દ્રૌપદેયાઃ, ચ, સર્વે, એવ, મહારથાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યુધિ આસમન્તાત્ મન્યુઃ ક્રોધો यस્ય
સઃ યુધામન્યુઃ । વિશેષેણ ક્રાન્તઃ इति વિક્રાન્તઃ । ઉત્તર્મ ઔજઃ यस્ય
સ ઉત્તમૌજાઃ । સુમદ્રાયાઃ અપત્યં પુમાન્ સૌભદ્રઃ । દ્રુપદસ્ય અપત્યં સ્ત્રી
દ્રૌપદી, દ્રૌપદ્યાઃ અત્યાનિ પુમાંસઃ દ્રૌપદેયાઃ । મહાન્તશ્ચ તે રથાઃ
(રથિનઃ) इति મહારથાઃ* ।

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, વિક્રાન્તઃ શૂરવીર,
યુધામન્યુઃ યુધામન્યુ, ચ અને, વીર્યવાન્ પરાક્રમશીલ, ઉત્તમૌજાઃ

* एको वज्रसहस्राणि द्रौपदेयस्तु धनिनाम् ।

शयशस्यवर्णिषश्च महारथ इति स्मृतः ॥

એ યોધા ૧૨૫૦ના લગ્નવાળોની સાથે એકલો લડે અને સમ્ર થવાવામાં
તથા યુદ્ધસામ્રાજમાં એ પ્રવી નુ દોષ તેને મહારથી કહેવામાં આવે છે.

ઉત્તમૌજ, સૌમદ્રઃ અભિમન્યુ, ચ અને, દ્રૌપદેવાઃ દ્રૌપદીના પ્રતિવિન્ધ્યાદિ પાંચપુત્રો, (એ) સર્વે બધા, एव च महारथाः મહારથીઓ, (વર્તન્તે છે).

ભાવાર્થઃ—વળી શૂરવીર યુધામન્યુ, પરાક્રમશીલ ઉત્તમૌજ, સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ અને દ્રૌપદીના પ્રતિવિન્ધ્યાદિ પાંચ પુત્રો વિગેરે બધાજ ખરેખર મહારથીઓ છે. ૬.

અવતરણિકાઃ—પાડવોની મહાખલિષ્ટ મહારથીઓથી યોગ્યપદ્ધી સેનાને ભેદી મનમાં ભય પામેયો છતાં પણ દ્રોણાચાર્ય વખતે બાણી બીજ એમ માની પોતાની સેના તેમની સેના કરતાં પણ મોટી અને શુસ્તાદાર તેમજ બળવાળી છે એમ દર્શાવવા દુર્યોધન કહે છે —

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ॥

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

પદચ્છેદઃ—અસ્માકમ્, તુ, વિશિષ્ટાઃ, યે, તાન્, નિબોધ, દ્વિજોત્તમ, નાયકાઃ, મમ, સૈન્યસ્ય, સંજ્ઞાર્થમ્, તાન્, બ્રવીમિ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ શિષ્ટાઃ વિશિષ્ટાઃ । દ્વિઃ જાયન્તે इति द्विजाः, દ્વિજેષુ ઉત્તમઃ દ્વિજોત્તમઃ તત્સંબુદ્ધી હે દ્વિજોત્તમ । નયન્તીતિ નાયકાઃ । સેનાયાં સમવૈતિ इति सैन्यम्, તસ્ય સૈન્યસ્ય । સંજ્ઞાર્થે इति संज्ञार्थम् ।

અન્વય અને અર્થઃ—દ્વિજોત્તમ હે બ્રાહ્મણ્યેષ્ટ આચાર્ય ! અસ્માકં આપણા, (તુ હેદદર્શક અન્વય), યે જે, વિશિષ્ટાઃ શુભ્ય (યોદ્ધાઓ છે), તાન્ તેમને, નિબોધ તમે બાણીકર્યો, મમ મારા,

સૈન્યસ્ય સૈન્યના, એ જે, નાયકાઃ સરદારો, (છે) તાન્ તેમને, તે આપની, સંજ્ઞાર્થ જાણુને માટે, વ્રવીમિ હું કહું છું.

ભાવાર્થ:—હે પ્રાહલ્યોમાં શ્રેષ્ઠ આચાર્ય ! આપણા પશુ મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને આપ જાણી લ્યો, અને તેથી મારી સેનાના જે નાયકો છે તેમનાં નામ આપની જાણુને માટે હું કહું છું તે આપ સાંભળો. ૭.

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ॥

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

પદચ્છેદ:—भवान्, भीष्मः, च, कर्णः, च, कृपः, च, समितिजयः, अश्वत्थामा, विकर्णः, च, सौमदत्तिः, तथा, एव, च.

व्युत्पत्तिसमासाः—भाति इति भवान् । विभ्यति शत्रु-
रस्मादिति भीष्मः । किरनि-शरीरे सुखम् इति कर्णः वा कर्णयति मिनत्ति
इति कर्णः । कृपा अस्य अस्तीति कृपः । समयन्ति अस्यां सा समितिः,
तां समितिं संग्रामं जयतीति समितिजयः । अश्वस्य इव स्याम बलं
यस्य सः अश्वत्थामा । सौमदत्तेः अपत्यं पुमान् सौमदत्तिः ।

અત્યય અને અર્થ:—भवान् આપ, च અને, भीष्मः
ભીષ્મપિતામહ, च અને, कर्णः કર્ણ, च અને, समितिजयः યુદ્ધમાં
જય મેળવનારા, कृपः કૃપાચાર્ય, अश्वत्थामा અશ્વત્થામા, च
અને, विकर्णः વિકર્ણ (દુર્યોધનનો નાનો ભાઈ), च અને, तथा
एव તેજ પ્રમાણે, सौमदत्तिः ભૂરિદ્રવા (પશુ છે).

ભાવાર્થ:—આપ, ભીષ્મપિતામહ, ધર્મ, યુદ્ધમાં જય મેળવનાર કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામાજી, વિકર્ણ, તથા ભૂરિશ્રવા એ આપ સર્વ મારામાં મુખ્ય મુખ્ય પરાક્રમશીલ યોદ્ધાઓ છે. ૮.

અન્યે ચ બહવઃ શૂરા મદર્યે ત્યક્તજીવિતાઃ ॥

નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદ:—અન્યે, ચ, બહવઃ, શૂરાઃ, મદર્યે, ત્યક્ત-
જીવિતાઃ, નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ, સર્વે, યુદ્ધવિશારદાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મમ અર્થ મદર્ય તસ્મિન્ મદર્યે । ત્યક્તં
જીવિતં ચૈ તે ત્યક્તજીવિતા । પ્રહિયતે એમિંમિતિ પ્રહરણર્તન, નાના
અનેકાનિ શસ્ત્રાણિ પ્રહરણાનિ યેવા તે નાનાશસ્ત્રપ્રહરણા । યુદ્ધે વિશા-
રદા નિપુણા યુદ્ધવિશારદા ।

અન્યથા અને અર્થ:—ચ અને, અન્યે બીજા, બહવઃ ઘણા,
શૂરાઃ શૂરવીરો, મદર્યે મારે માટે, ત્યક્તજીવિતા. જેમણે જીવન
અર્થથી કરેલાં છે એવા, નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ અનેક જાતનાં શસ્ત્ર
વગેરે પ્રહાર કરવાનાં સાધનોવાળા છે. (તેમજ એ) સર્વે બધા,
યુદ્ધવિશારદાઃ યુદ્ધમાં અતિ પ્રવીણ (છે).

* અથસ્યેવ હિ યત્સ્યામ નદ્વત પ્રદિશો ગતમ્ ।

અથ યામેવ ચાલોઽય તત્માત્માના મવિષ્યમિ ॥

મહાભારત ।

શબ્દ કરતા ઘોડાની સમાન જેનું બળ ચોક્કિસ ફેલાયતું છે, એવો આ બાળક-
અશ્વત્થામા-અશ્વના જેવા બળવાળો, જેવા નામથી પ્રસિદ્ધ પામશે

મહાભારત.

સાવાર્ય:—તેમ બીજા પણ ઘણા શૂરવીરો છે કે જેમણે મારી ખાતર જીવનની પણ દરકાર નથી કરી તેવા, અને અનેક જાતનાં પ્રહાર કરવાનાં શસ્ત્રાદિક સાધનોવાળા છે, એટલુંજ નહિ પણ તે બધા સુદ્ધકલામાં ઘણા પ્રવીણ યોદ્ધાઓ છે (ને તે સર્વ આપણા પક્ષમાં રહેલા છે). ૯.

અવતરણિકા:—સૈન્યની વિપુલતા અને સેનાધિપતિની ઉત્તમતાને અંગે થોતાના સૈન્યની મહત્તા બતાવતાં કહે છે —

अपर्याप्तं तद्वस्त्राकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

पदच्छेदः—अपर्याप्तम्, तत्, अस्माकम्, बलम्, भीष्माभिरक्षितम्, पर्याप्तम्, तु, इदम्, एतेषाम्, बलम्, भीष्माभिरक्षितम्.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—परितः आप्तुम् इष्टं वा पर्याप्यत इति पर्याप्तम्, न पर्याप्तम् अपर्याप्तम् । भीष्मेण अभिरक्षितं भीष्माभिरक्षितम् । बलमत्यास्ति इति बलं सैन्यम् । भीमेन अभिरक्षितं भीमाभिरक्षितम् ।

અનન્ય અને અર્થઃ—અસ્માકમ્ આપણું, તત્ તે, અપર્યાપ્તમ્ અનંત (અતુલ્ય), વલમ્ સૈન્ય, મીમામિરક્ષિતમ્ લીભવટે સારી રીતે રક્ષાયેલું, (છે અને) एतेषाम् એમનું (પાંડવોનું), તુ તો, इदम् આ, વલમ્ સૈન્ય, પર્યાપ્તમ્ થોડું (પરા-લવ પમાડી શકાય તેવું), અને મીમામિરક્ષિતમ્ લીભવટે રક્ષાયેલું છે.

ભાવાર્થ:—વળી હે શુરો ! આપણું તે સૈન્ય પાર વિનાનું એટલે ન જીતી શકાય તેટલું ઘણું મોટું છે અને વળી તે ભીષ્મવડે રક્ષાયલું છે, પણ એમનું (પાંડવોનું) એ સૈન્ય તો થોડું એટલે જીતી શકાય તેટલું નાનું અને તે ભીમવડે રક્ષાયેલું છે. ૧૦.

અવતરણિકા:—આ રીતે પોતાનું સૈન્ય પ્રજ્વળ છે, તો પણ પોતે સાવધાન રહેવું આવશ્યક છે, એમ માની આઘાતપે કિંવા ડરથી નહિ, પણ સર્વથી કર્તાવ્યવિમુખ ન થવાય એ હેતુથી કહે છે —

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

પદચ્છેદ:—અયનેષુ, ચ, સર્વેષુ, યથાભાગમ્, અવ-
સ્થિતાઃ, ભીષ્મમ્, એવ, અભિરક્ષન્તુ, ભવન્તઃ, સર્વે, એવ, હિ.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—भागम् अनतिक्रम्य इति यथाभागम् ।
अवतिष्ठन्ति स्म ये ते अवस्थिता । अभितः रक्षन्तु अभिरक्षन्तु ।

અન્વય અને અર્થ:—ભવન્તઃ આપ, સવ બધા, એવ જ, સર્વેષુ સઘળા, અયનેષુ વ્યૂહ પ્રવેશના માર્ગોમાં, યથાભાગમ્ પોતા-
પોતાના વિભાગ પ્રમાણે (યોગ્યસ્થાનમાં), અવસ્થિતાઃ સ્થિરતાથી ઉભા રહ્યા થકા, ભીષ્મમ્ ભીષ્મને, એવ જ, હિ અવશ્ય રીતે, અભિરક્ષન્તુ ચોતરફથી રક્ષો.

ભાવાર્થ:—આપ સર્વે વ્યૂહપ્રવેશના માર્ગોમાં પોતા-
પોતાના વિભાગ પ્રમાણે મળી, યોગ્ય સ્થાનોમાં ઉભા રહીને, અવશ્ય રીતે ભીષ્મનું જ સાવચેતીથી રક્ષણ કરો !. કારણ કે સેનાધિપતિના રક્ષણમાં જ સર્વ સૈન્યનું રક્ષણ સમાયલું છે માટે તેમનું રક્ષણ કરવામાં જ સર્વેએ તત્પર રહેવું. ૧૧.

અવતરણિકા:—આવી રીતે દુર્યોધનનો પોતાના પર અત્યંત ભાવ જોઈ, તેને હર્ષ ઉપભવવા તથા શત્રુઓને ભય ઉત્પન્ન કરવા માટે ભીષ્મ-પિતામહે સિંહમમાન ગર્જના કરીને જે શંખનાદ કર્યો તે સખ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે —

તસ્ય સઙ્ગનયન્ હર્ષ કુરુવૃદ્ધઃ પિતામહઃ ॥

સિંહનાદં વિનયોચ્ચૈઃ શક્ત્વં દધ્મૌ પ્રતાપવાન્ ॥૧૨॥

પદચ્છેદ:—તસ્ય, સઙ્ગનયન્, હર્ષમ્, કુરુવૃદ્ધઃ, પિતામહઃ, સિંહનાદમ્, વિનય, યુચ્ચૈઃ, શક્ત્વમ્, દધ્મૌ, પ્રતાપવાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ જનયતીતિ સઙ્ગનયન્ । કુરુણા કુરુપ વા વૃદ્ધઃ કુરુવૃદ્ધઃ । મહાન્ ચ અસૌ પિતા ચ પિતામહઃ । સિંહસ્ય નાદ ઇવ નાદઃ સિંહનાદઃ તં સિંહનાદમ્ । પ્રતાપઃ અસ્ય અસ્તીતિ પ્રતાપવાન્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—પ્રતાપવાન્ પ્રતાપી, (એવા) કુરુવૃદ્ધઃ કૌરવોમાં વૃદ્ધ, પિતામહઃ ભીષ્મ-પિતામહ, તસ્ય તે (દુર્યોધન) ને, હર્ષમ્ હર્ષ, સઙ્ગનયન્ ઉપભવતા યકા, સિંહનાદમ્ સિંહના જેવો નાદ, વિનય કરીને, યુચ્ચૈઃ મોટે સાદે, શક્ત્વમ્ શંખને, દધ્મૌ વગાડવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—પ્રતાપી અને કૌરવોમાં વૃદ્ધ ભીષ્મ પિતામહે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપભવવા માટે સિંહના જેવો નાદ કરીને-ઉચ્ચે સ્વરે પોતાનો શંખ વગાડ્યો. ૧૨.

અવતરણિકા:—ભીષ્મ પિતામહનો આવી રીતનો ઉચ્ચ જોઈને બીજા યોદ્ધાઓએ પણ સેનાધિપતિની ગૂઢ સૂચનાનો સ્વીકાર કરી જે પ્રવૃત્તિ કરી તે કહે છે —

તતઃ શંખાશ્ચ મેર્યશ્ચ પણવાનકગોમુખાઃ ॥

સહસૈવામ્યહન્યન્ત સ શબ્દસ્તુમુલોઽભવત્ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—તતઃ, શંખાઃ, ચ, મેર્યઃ, ચ પણવાનક-
ગોમુખાઃ, સહસા, એવ, અમ્યહન્યન્ત, સઃ, શબ્દઃ, તુમુલઃ,
અભવત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શામ્યતે વિગ્નમ્ એભિઃ इति શંખાઃ ।
ત્રિમેતિ યામ્યઃ પરસેના इति મેર્યઃ । પણવાશ્ચ આનકાશ્ચ ગોમુખાશ્ચ
પણવાનકગોમુખાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તતઃ ત્યાર પછી, શંખાઃ શંખો,
ચ અને, મેર્યઃ ભેરીઓ, ચ અને, પણવાનકગોમુખાઃ મૃદંગો,
નગારાંઓ તથા રણશિંગાંઓ, સહસા તુરત, એવ જ, અમ્ય-
હન્યન્ત વગડાવા લાગ્યાં, (અને) સઃ તે, શબ્દઃ શબ્દ, તુમુલઃ
ધણો મોટો, અભવત્ થયો.

ભાવાર્થઃ—સેનાપતિ ભીષ્મ પિતામહે જ્યાં શંખનાદ
કર્યો કે તેજ વખતે અન્ય યોદ્ધાઓ પણ પોતપોતાનાં શંખો,
ભેરીઓ, મૃદંગો, નગારાં અને રણશિંગાંઓ તુરતજ વગડવા
લાગ્યા અને તે શંખાદિનો તે શબ્દ ધણો મોટો ગગન-
ભેદી થયો. ૧૩.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રકારે દુર્યોધનની સેનાનો ઉદ્ભવ કહી દે
પાંડવોની સેનાનો ઉદ્ભવ મંજ્ય કહે છે.—

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્યન્દને સ્થિતૌ ॥

માધવઃ પાણ્ડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શસ્ત્રૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥૧૪॥

પદચ્છેદઃ—તતઃ, શ્વેતૈઃ, હૃયૈઃ, યુક્તે, મહતિ, સ્યન્દને, સ્થિતૌ, માઘવઃ, પાણ્ડવઃ, ચ, एव, दिव्यौ, शङ्खौ, प्रदध्मतुः.

व्युत्पत्तिसमासाः—श्वेतन्ते प्रकाशन्ते इति श्वेताः तैः श्वेतैः । ह्र्यान्ति वेगेन चलन्ति इति ह्र्याः तैः ह्र्यैः । मह्यते पूज्यते इति महान् तस्मिन् महति । स्यदः शीघ्रगतिः अस्य अस्ति इति स्यन्दनः तस्मिन् स्यन्दने । मायाः लक्ष्म्याः घवः इति माघवः, अयवा मघोः गोत्रापत्यं पुमान् माघवः । पाण्डोः अपत्यं पुमान् पाण्डवः । दिवि भवौ दिव्यौ तौ । प्रकर्षेण दध्मतुः प्रदध्मतुः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તત ત્યાર પછી, શ્વેતૈઃ ધોળા, હૃયૈઃ ધોડાઓ વડે, યુક્તે બેડાયલા, મહતિ મોટા, સ્યન્વને રથને વિષે, સ્થિતૌ બેઠેલા, માઘવઃ શ્રીકૃષ્ણ, ચ અને, પાણ્ડવઃ અર્જુન, एव પણ, (તેવી રીતે) दिव्यौ દિવ્ય, शङ्खौ (બે) શંખોને, प्रदध्मतुः વગાડવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—પછી સદેદ ધોડાઓ યુક્ત એવા મોટા રથમાં બેઠેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ તે પ્રભાણે પોતા-પોતાના દિવ્ય શંખો વગાડવા લાગ્યા. ૧૪.

અવતરણિકાઃ—શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુને કયા શંખ વગાડ્યા તે દેહવા સાથે બીજાઓએ પણ જે જે શંખો વગાડ્યા તે નીચેના બે શ્લોકમાં જણાવે છે.—

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ॥

पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

पदच्छेदः—पाञ्चजन्यम्, हृषीकेशः, देवदत्तम्, धन-
ञ्जयः, पौण्ड्रम्, दध्मौ, महाशङ्खम्, भीमकर्मा, वृकोदरः.

व्युत्पत्तिसमासाः—पञ्चजने दैत्ये भयः पञ्चमनात् दैत्यात्
वा उत्पन्नः पाञ्चजन्यः तं पाञ्चजन्यम् । हृषीकाणाम् इन्द्रियाणाम् ईशः
हृषीकेशः । देवैः दत्तः देवदत्तः तं देवदत्तम् । धनम् जयतीति धनञ्जयः ।
पुण्ड्रस्य अयं पौण्ड्रः तं पौण्ड्रम् । महाश्वात्सौ शंखश्च महाशंखः तम्
महाशंखम् । भीमानि भयंकराणि कर्माणि यस्य सः भीमकर्मा । वर्कते
पाचयति इति वृकः, वृकस्य उदरमिव उदरं यस्य स वृकोदरः ।

अन्वयः अने अर्थः—हृषीकेशः धन्द्रियोना स्वाभी
श्रीकृष्ण, पाञ्चजन्यम् पाञ्चजन्य नामना शंभने, धनञ्जयः
अर्जुन, देवदत्तम् देवदत्त नामना शंभने, (अने) भीमकर्मा
भयंकर कर्म करनार, वृकोदरः भीमसेन, पौण्ड्रम् पौंड्र नामना,
महाशङ्खम् मोटा शंभने, दध्मौ वगाडवा लाग्यो.

भावार्थः—धन्द्रियोना निरामक भगवान् श्रीकृष्ण पाञ्च
जन्य, अर्जुने देवदत्त अने भयंकर कर्म करनार भीमे पौं
नामने अने पोतपोताना मोटा शंभने वगाडवा. १५.

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

पदच्छेदः—अनन्तविजयम्, राजा, कुन्तीपुत्रः, युधि-
ष्ठिरः, नकुलः, सहदेवः, च, सुघोषमणिपुष्पकौ.

व्युत्पत्तिसमासाः—अनन्तान् शत्रून् विशेषेण जयति वा
अनन्तः विजयो यस्मिन् स. अनन्तविजयम्, तम् अनन्तविजयम् ।
कुन्त्याः पुत्रः कुन्तीपुत्रः । युधि तिष्ठति इति युधिष्ठिरः । सुघोषश्च
मणिपुष्पकश्च सुघोषमणिपुष्पकौ तौ । सुघोषमणिपुष्पकौ

अन्वयः अने अर्थः—कुन्तीपुत्रः कुन्तीना पुत्र, राजा
राजा, युधिष्ठिरः युधिष्ठिर, अनन्तविजयम् अनन्तविजय नामना
शब्दने, (तेभ्यः) नकुलः नकुल, च अने, सहदेवः सहदेव,
सुघोषमणिपुष्पकौ सुघोष अने भक्षिपुष्पक नामना पोताना
शब्दने (वगाडवा लाभ्या).

भावार्थः—कुन्तीना पुत्र राजा युधिष्ठिरे अनन्तविजय
नामना पोताना शब्द तथा नकुल अने सहदेवे सुघोष अने
भक्षिपुष्पक नामना पोताना शब्द वगाडवा. १६.

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ॥

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ॥

सौभद्रश्च महाबाहुः शंसान् दध्मुः पृथक् पृथक् १८

पदच्छेदः—काश्यः, च, परमेष्वासः, शिखण्डी, च,
महारथः, धृष्टद्युम्नः, विराटः, च, सात्यकिः, च, अपराजितः,
द्रुपदः, द्रौपदेयाः, च, सर्वशः, पृथिवीपते, सौभद्रः, च, महाबाहुः,
शंसान्, दध्मुः, पृथक्, पृथक्.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કાશ્યા ભવ કાશ્ય । પરમ ઇવ્વાસો
 ધનુર્યમ્ય સ પરમેવ્વાસ । શિસ્વડ ઇમશ્ચુશૂન્યતા અસ્તિ અસ્ય ઇતિ શિસ્વડી ।
 મહાન્ રથો યમ્ય સ વા મહાન્ ચાસૌ રથ (રથી) ચ મહારથ । ધૃષ્ણોતિ
 પરાભવ કરોતિ ઇતિ ધૃષ્ટમ્, ધૃષ્ટ દ્યુમ્ન બલ યમ્ય સ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન । ન
 પરાજિત અપરાજિત । દ્રોપદ્યા અપત્યાનિ પુમામ દ્રોપદેયા । સર્વસ્માદિતિ
 સર્વશ । પૃથિયા પતિ પૃથિર્વાપતિ તત્સન્નુદ્ધૌ હે પૃથિર્વાપતે ।
 સુભદ્રાયા અપત્ય પુમાન્ સૌમદ્ર । મહાન્તૌ બાહૂ યસ્ય સ મહાબાહુ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—પૃથિર્વાપતે હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર !
 પરમેવ્વાસ મોટા ધનુષ્યને ધારણ કરનાર, કાશ્ય કાશીરાજ,
 મહારથ મહારથી, શિસ્વડી શિખડી, ચ અને, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન
 દ્રુપદનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ચ અને, વિરાટ વિરાટરાજ, ચ
 અને, અપરાજિત બીજાથી પરાજય ન પમાડી શકાય તેવો,
 સાત્યકિ સાત્યકિ, ચ અને, દ્રુપદ રાજા દ્રુપદ, ચ અને,
 દ્રોપદેયા દ્રોપદીના પુત્રો, ચ અને, મહાબાહુ મોટાડી બુજાઓ-
 વાળો, સૌમદ્ર સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ, (એ સર્વે) સર્વશ-
 ચોતરફથી, (પોતપોતાના) પૃથક પૃથક ભુદા ભુદા, રાજાન્
 શ ખોને, વધુ વગાડવા લાગ્યા

સાવાર્થઃ—હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! મોટા ધનુષ્યને
 ધારણ કરનાર કાશીનો રાજા, મહારથી શિખડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન,
 વિરાટ, અજેય સાત્યકિ, દ્રુપદ તથા દ્રોપદીના પુત્રો, અને
 આબનળાદુ સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ એ સર્વ ચોમેરથી પોત-
 પોતાના ભુદા ભુદા શ ખો વગાડવા લાગ્યા ૧૭-૧૮

અવતરણિયઃ—એ શ ખોનો તન્દ્રેયો યો તે કહે છે —

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ॥

નમશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—સઃ, ઘોષઃ, ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્, હૃદયાનિ, વ્યદારયત્, નમઃ, ચ, પૃથિવીમ્, ચ, એવ, તુમુલઃ, વ્યનુનાદયન્,

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ઘોષયતીતિ ઘોષઃ । ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય અપ-
સ્યાનિ પુમાંસઃ ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ તેષાં ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્ । વિશેષેણ અદારયત્ इति
વ્યદારયત્ । પૃયતે इति પૃથિવીં તામ્ પૃથિવીમ્ । તૌતિ इति તુમુલઃ ।
વિશેષેણ અનુનાદયતીતિ વ્યનુનાદયન્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સઃ તે, તુમુલઃ એટલે ભયંકર, ઘોષઃ
અવાજ—શબ્દ, નમઃ આકાશ, ચ અને, પૃથિવીમ્ પૃથ્વીને, ચ,
એવ પણ, વ્યનુનાદયન્ ગળવતો, ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્ ધૃતરાષ્ટ્રના
પુત્રોનાં, હૃદયાનિ હૃદયોને, વ્યદારયત્ ચીરી નાંખવા લાગ્યો.

ભાવાર્થઃ—શંખોના તે મહાન્ ભયંકર શબ્દ આકાશ
અને પૃથ્વીને પણ ગળવી મૂકતો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનાં હૃદયોને
ચીરી નાંખવા લાગ્યો. અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ વગેરેના તે શંખોના
શબ્દથી હૃયોધન વગેરેનાં હૃદય જાણે ભવિષ્યનું સૂચન થતું હોય
તેમ કમ્પાયમાન થઈ ગયાં. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે મેનિકાની પ્રવૃત્તિ કહી શત્રુનેન્ધની
ગોકવળી જેઈ તેપર પોતાનું સુદૃઢસૈન્ય જતાવતુ એવા નિશ્ચયવાળા મંત્રામ-
કેશણ અર્જુનની કુશળતા જતાવવા હવે તેની પ્રવૃત્તિ કહે છે —

અથ વ્યવસ્થિતાન્દદ્ધા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ॥

પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે ઘનુરુદ્ધમ્ય પાણ્ડવઃ ॥ ૨૦ ॥

હપીકેશ તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ॥

પદચ્છેદઃ—અથ, વ્યવસ્થિતાન્, દૃષ્ટા, ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્, કપિવજઃ, પ્રવૃત્તે, શસ્ત્રસપાતે, ધનુઃ, ઉદ્યમ્ય, પાણ્ડવઃ, હપીકેશમ્, તદા, વાક્યમ્, ઇદમ્, આહ, મહીપતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કપિ હનુમાન્ ધ્વજાયા यस્ય સ કપિધ્વજ । સહ પાત સપાત, શસ્ત્રાણા સપાત શસ્ત્રસપાત તસ્મિન્ શસ્ત્રસપાતે । મહ્યા પૃથ્વીયા પતિ મહીપતિ તત્સન્બુદ્ધૌ હે મહીપતે ।

અન્યથ અને અર્થઃ—મહીપતે હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! અથ ત્યારપછી, ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્ ધૃતરાષ્ટ્રના (તમારા) પુત્રોને, વ્યવસ્થિતાન્ (યુદ્ધ માટે) ગોઠવાઈને ઉભેલા, દૃષ્ટા જોઈને, શસ્ત્રસપાતે શસ્ત્રો પડવાની, પ્રવૃત્તે પ્રવૃત્તિ ચર ચતા, કપિધ્વજ હનુમાનના ચીન્હવાળીધ્વજવાળો, પાણ્ડવ અર્જુન, ધનુ ધનુષ્યને, ઉદ્યમ્ય સંભળ કરીને, તદા તે વખતે, હપીકેશમ્ ઇન્દ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણને, ઇદમ્ આ (પ્રમાણે) વચન, આહ કહેવા લાગ્યે.

ભાવાર્થઃ—હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્યારપછી તમારા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને જ્યારે યુદ્ધને માટે ગોઠવાઈને તૈયાર થઈ ઉભેલા અર્જુનને જોયા એટલે જેની ધ્વજાપર હનુમાનનું ચિન્હ છે એવો અર્જુન પણ પોતાના ધનુષ્યને સંભળ કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યે. ૨૦

અવતરણિકા — જીનાઓના મધ્યમા રથને લઈ જનાનું કારણ ખતાવતો અર્જુન શું કહે છે તે જણાવે છે —

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન બોલ્યોઃ—

સેનયોરુમયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥ ૨૧ ॥

યાવદેતાન્નિરીક્ષેઽહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ॥

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્નરણસમુદયમે ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદઃ—સેનયોઃ, હમયોઃ, મધ્યે, રથમ્, સ્થાપય, મે, અચ્યુત, યાવત્, ઇતાન્, નિરીક્ષે, અહમ્, યોદ્ધુકામાન્, અવસ્થિતાન્, કૈઃ, મયા, સહ, યોદ્ધવ્યમ્, અસ્મિન્, રણસમુદયમે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સિનાતિ બ્રાતાતિ ઇતિ સેના, સેના ચ સેના ચ સેને તયોઃ સેનયોઃ । ન ચ્યુતઃ અચ્યુતઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે અચ્યુત । યોદ્ધુઃ કામયન્તે તે યોદ્ધુકામાઃ તાન્ યોદ્ધુકામાન્ । રણનં રણઃ વા રણ્યન્તે અસ્મિન્ ઇતિ રણઃ, સમ્યક્ ઉદયમઃ સમુદયમઃ, રણસ્ય સમુદયમઃ રણસમુદયમઃ તસ્મિન્ રણસમુદયમે ।

અર્થઃ—અર્જુન હે શ્રીકૃષ્ણ ! મેં મારા, રથમ્ રથને, હમયોઃ બન્ને, સેનયોઃ સેનાઓની, મધ્યે વચ્ચેમાં, સ્થાપય ઉભો રાખો, (કે) યાવત્ જ્યાંથી અથવા જ્યાંસુધીમાં, યોદ્ધુકામાન્ યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા થઈને, અવસ્થિતાન્ સ્થિરતાથી ઉભેલા, ઇતાન્ બેઠેલા, અહમ્ હું, નિરીક્ષે જોઈ શકું, (અને) અસ્મિન્ આ, રણસમુદયમે રણના સમારંભમાં, મયા મારે, કૈઃ કોની, સહ સાથે, યોદ્ધવ્યમ્ યુદ્ધ કરવાનું છે ?

ભાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ, તમે મારા રથને બન્ને સેનાઓની વચ્ચે ઉભો રાખો કે જ્યાંથી યુદ્ધની ઇચ્છાથી તેણે થઈ ઉભેલા

એમને હું જોઈ શકું, અને સ્વપ્નમારંભમા મારે કોની સાથે
યુદ્ધ કરવું જોઈએ તે પણ હું સમજી શકું ૨૧-૨૨

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય एतेऽत्र समागताः ॥

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્વુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદઃ—યોત્સ્યમાનાન, અવેક્ષે, અહમ્, યે, एते,
અત્ર, સમાગતાઃ, ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય, દુર્વુદ્ધેઃ, યુદ્ધે, પ્રિયચિકીર્ષવઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યોત્સ્યતે इति યોત્સ્યમાના તાન્
યોત્સ્યમાનાન્ । સમ્યક્ આગતા સમાગતા । દુષ્ટા બુદ્ધિ યમ્ય સ
દુર્બુદ્ધિ તસ્ય દુર્બુદ્ધે । કર્તુમ્ન ઇચ્છન્તિ વિકીર્ષન્તિ, વિકીર્ષન્તિ તે
ચિકીર્ષવઃ, પ્રિયસ્ય ચિકીર્ષવઃ પ્રિયચિકીર્ષવઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(વળી) દુર્બુદ્ધે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા,
ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનનું, યુદ્ધે યુદ્ધમાં, પ્રિય
ચિકીર્ષવઃ પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા, જે જો, एते આ, અત્ર
અહીંઆ સમાગતા આવેલા છે, (તે) યોત્સ્યમાનાન યુદ્ધ કરવા
ઇચ્છનારાઓને, (પણ) અહમ્ હું, અવેક્ષે જોઉં

ભાવાર્થઃ—વળી દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યો-
ધનનું યુદ્ધમાં પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા જેઓ અહીંઆ આવેલા
છે તેવા યુદ્ધ કરવા ઇચ્છનારાઓને પણ હું જોઈ શકું ૨૩

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે અર્જુને પ્રેરના રીતે પણ અહિંસા
ધર્મનો અધિકાર કરી અર્જુનને યુદ્ધ નહિ કરવા માટે પ્રયત્ન આણ્યા ।
એવી ધૃતરાષ્ટ્રના મનની આરામ દૂર કરનારા તેમની મજલ્ય કરે છે —

સસ્રય ઉવાચ । સંજય કહે છે -

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ ૨૪ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—એવમ્, ઉક્તઃ, હૃષીકેશઃ, ગુડાકેશેન, ભારત, સેનયોઃ, ઉભયોઃ, મધ્યે, સ્થાપયિત્વા, રથોત્તમમ્, ભીષ્મ-દ્રોણપ્રમુખતઃ, સર્વેષામ્, ચ, મહીક્ષિતામ્, ઉવાચ, પાર્થ, પશ્ય, એતાન્, સમવેતાન્, કુરુન્, ઇતિ.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—ગુડાનાયા નિદ્રાયા ઈશ ગુડાકેશ । ભરતસ્ય રાજા વશે જાત ભારત તત્સવુદ્ધૌ હે ભારત । રથેષુ ઉત્તમઃ રથોત્તમ તમ્ રથોત્તમમ્ । ભીષ્મશ્ચ દ્રોણશ્ચ ભીષ્મદ્રોણૌ તયો પ્રમુખત ભાષ્મ-દ્રોણપ્રમુખત । મહીમ્ ઇક્ષતે ઇચ્છતિ ઇતિ મહીક્ષિત તેષામ્ મહીક્ષિતામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ભારત હે ભરતવંશી ધતશઘ્ન । ગુડાકેશેન નિદ્રાને છતનાર અર્જુને, એવમ્ એ પ્રમાણે, ઉક્તઃ કહેવાયલા, હૃષીકેશઃ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, ઉભયો બન્ને, સેનયોઃ સેનાઓની, મધ્યે વચમાં, ભીષ્મદ્રોણપ્રમુખતઃ ભીષ્મ પિતામહ અને દ્રોણાચાર્યની સાન્નિધ્યમાં, ચ અને, સર્વેષામ્ સર્વ, મહીક્ષિતામ્ રાજાઓની સમક્ષ રથોત્તમમ્ હિતમ રથને, સ્થાપ-યિત્વા ઉઠેા કરીને, ‘ પાર્થ ! હે પૃથા-કુંતી-ના પુત્ર અર્જુન ! સમવેતાન્ એકઠા થએલા, એતાન્ આ, કુરુન્ કૌરવોને, પશ્ય ભે ” ઇતિ એ પ્રમાણે, ઉવાચ કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ પ્રમાણે અર્જુનવડે કહે-
વાયલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, બન્ને સેનાઓની વચ્ચે ભીષ્મ અને
દ્રોણની સાન્નિધ્યમાં તેમજ અન્ય રાજાઓની સમક્ષ, ઉત્તમ રથને
ઉભો રાખીને “હે કુંતાના પુત્ર અર્જુન ! તું આ એકઠા મળેલા
કૌરવોને જો” એ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૨૪-૨૫.

તत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ॥

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखीस्तथा ॥૨૬॥

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥

પદચ્છેદ:—તત્ર, અપશ્યત્, સ્થિતાન્, પાર્થઃ, પિતૃન્, અથ, પિતામહાન્, આચાર્યાન્, માતુલાન્, ભ્રાતૃન્, પુત્રાન્, પૌત્રાન્, સર્વાન્, તથા, શ્વશુરાન્, સુહૃદઃ ચ, એવ, સેનયોઃ, ઉભયોઃ, અપિ.

व्युत्पत्तिसमासाः—પૃથાયાઃ અપત્યં પુમાન્ પાર્થઃ । પાન્તિ
ઇતિ પિતરઃ તાન્ પિતૃન્ । *પુનામ્નો નરકાત્ ત્રાયંતે ઇતિ પુત્રાઃ તાન્
પુત્રાન્ । પુત્રસ્ય અપત્યાનિ પુમાંસઃ, પૌત્રાઃ તાન્ પૌત્રાન્ । શુ અશ્રુવતે
ઇતિ શ્વશુરાઃ તાન્ શ્વશુરાન્ । શોમનં હૃદ્ હૃદયં યેષાં તે સુહૃદઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—તત્ર ત્યાં યુદ્ધભૂમિમાં, પાર્થઃ અર્જુન, ઉભયોઃ બન્ને, સેનયોઃ સેનાઓમાં, સ્થિતાન્ ઉભા રહેલા, પિતૃન્ ભૂરિશ્રવાદિ પિતૃપક્ષના વડીલોને, અથ તેમજ, પિતામહાન્ ભીષ્મ વિગેરે પિતામહોને, આચાર્યાન્ દ્રોણ, કૃપાચાર્યાદિ આચાર્ય-

* પુનામ્નો નરકાયસ્માપિતર ત્રાયંતે મૃત । તસ્મત્તુત્ર ઇતિ મોક્તઃ સ્વપમેષ સ્વય-
મૃત । મત્તુ જે મટિ પુનામના નરકમાંથી પિતાને પુત્ર તારે છે તે મટિ જ અમૃત
જે પોતે જ એને પુત્ર એમ કહ્યું છે

થોને, માતુલાન્ શસ્થાદિ મોસાળ પક્ષનાઓને, આતૃન્ ભીમ, દુયો-
ધનાદિ ભાઈઓને, પુત્રાન્ અભિમન્યુ, લક્ષ્મણુ ઇત્યાદિ પુત્રોને,
પૌત્રાન્ લક્ષ્મણુના પુત્ર વિગેરે પૌત્રોને, તથા અને, સત્ત્વીન્ અશ્વ-
ત્થામાદિક મિત્રોને, શ્વશુરાન્ દ્રુપદ વિગેરે શ્વશુરોને, ચ અને,
સુહૃદઃ સાત્યકિ, કૃતવર્માદિ પરમ મિત્રોને, અપિ યજ્ઞ, ઇવ યરે-
ખર, અપદ્યત્ જોવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—ત્યાં યુદ્ધભૂમિમાં અર્જુને, જન્ને સેનાઓમાં
ઉભા રહેલા પોતાના ભૃશિશ્વવાદિ કાકાઓને, ભીષ્માદિ પિતા-
મહોને, દ્રોણ, કૃપાચાચાદિ આચાર્યોને, શસ્થ વિગેરે મામાઓને,
ભીમ, દુયોધન વિગેરે ભાઈઓને, અભિમન્યુ, લક્ષ્મણુ ઇત્યાદિ
પુત્રો, તેમજ તેમના પુત્રો એટલે કે પોતાના પૌત્રોને, અશ્વત્થા-
માદિક મિત્રોને, દ્રુપદ વિગેરે શ્વશુરોને અને સાત્યકિ, કૃતવર્મા
વિગેરે મિત્રોને યજ્ઞ જોયા ૨૬.

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌન્તેયઃ સર્વાન્વંધૂનવસ્થિતાન્॥૨૭॥

કૃપયા પરયાઽવિષ્ટો વિષીદન્નિદમવ્રવીત્ ।

પદચ્છેદઃ—તાન્, સમીક્ષ્ય, સઃ, કૌન્તેયઃ, સર્વાન્,
વંધૂન્, અવસ્થિતાન્, કૃપયા, પરયા, આવિષ્ટઃ, વિષીદન્, ઇદમ્,
અવ્રવીત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ ઈક્ષિત્વા ઇતિ સમીક્ષ્ય । કુન્ત્યાઃ
અપત્યં પુમાન્ કૌન્તેયઃ । વધ્નાતિ ઇતિ વંધુઃ તાન્ વંધૂન્ । કલ્પતે અનયા
ઇતિ કૃપા, તથા કૃપયા । આ સમન્તાન્ વિષ્ટઃ વ્યાપ્તઃ આવિષ્ટઃ । વિશેષેણ
સંદિતિ ઇતિ વિષીદન્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—સ: તે, કાંતેય: કુન્તીનો પુત્ર અર્જુન, અવસ્થિતાન્ (યુદ્ધ માટે યથાસ્થિત) ગોઠવાયલા એવા, તાન્ તે, સર્વાન્ સર્વ, વન્ધૂન્ સગામબંધીઓને, સર્માશ્ચ ભેધને, પરયા ઘણી, કૃપયા હયાથી, આવિષ્ઠ: ઘેરાયલો, (યધને) વિર્ણદન્ ખેદ પામતો, હૃદમ્ આ (પ્રમાણે વચન), અત્રવીત કહેવા લાગ્યો.

સાવાર્થ:—અર્જુન, પોતાના બધા સગામબંધીઓને યુદ્ધ માટે બરાબર ગોઠવાયલા ભેધને અત્યંત હયાથી ગળગળો થધને ખેદ પામતો લગવાનું આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો: ૨૭.

અવતરણિકા:—આત્મજ્ઞાનને યથાય નહીં જાણનાર અર્જુન, પોતાને અને બીજાઓને મબધી નર નીતણી યુદ્ધમાં પોતાનો અને સ્નેહીઓનો વિનાશ થવાનો પ્રમગ ધારી અને મ મધી જતોની દિઆ કમ્પી એ મહા પાપ છે એમ માની આદ્દિદેવે ‘ યુદ્ધમાયી પાઠ ન હ’વા૧૫ ’ પોતાના પરમ ધર્મને ભૂલી જઈ, મતાન્ ગોઠમાવના ડુબી ખેદ કરતો કમ્પો શુ કહેવા લાગ્યો તે કહે છે

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે -

દૃષ્ટ્વં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપરિચતમ્ ॥ ૨૮ ॥

સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ મુક્ષં ચ પરિશુષ્યતિ ॥

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદ:—દૃષ્ટ્વા, દ્રષ્ટ્વમ્, સ્વજનમ્, કૃષ્ણ, યુયુત્સમ્, સમુપસ્થિતમ્, સીદન્તિ, મમ, ગાત્રાણિ, મુક્ષમ્, ચ, પરિશુષ્યતિ, વેપથુ:, ચ, શરીરે, મે, રોમહર્ષ:, ચ, જાયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વસ્ય જનઃ સ્વજનઃ તમ્ સ્વજનમ્ ।
કર્ષયતીતિ કૃષ્ણઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે કૃષ્ણ ! યોદ્ધુમિચ્છુઃ યુયુત્સુઃ તમ્
યુયુત્સુમ્ । સમ્યક્ સાવધાનતયા ઉપસ્થિતઃ સમુપસ્થિતઃ તં સમુપસ્થિતમ્ ।
પરિતઃ સર્વતઃ શુષ્યતિ ઇતિ પરિશુષ્યતિ । રોમ્ણાં હર્ષઃ રોમહર્ષઃ ।

અર્થ—અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! હમમ્ આ,
સમુપસ્થિતમ્ સારીરીતે (ગોઠવાઈને) સ્થિર ઉભેલા, સ્વજનમ્
મારા કુટુંબી જનોને, યુયુત્સુમ્ યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાવાળા, જુદા
ભેદને, મમ મારા, ગાત્રાણિ અવયવો, સીદન્તિ શિથિલ થઈ
જાય છે, ચ અને, મુલમ્ મોઢું, પરિશુષ્યતિ અત્યંત સુકાય છે,
ચ તેમ, મે મારા, શરીરે શરીરમાં, વેપથુઃ કંપ, ચ અને, રોમહર્ષઃ
રોમાંથ (રૂવાંડાંતું ઉછું થવું તે) જાયતે થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! સારી રીતે ગોઠવાઈને તૈયાર થઈ
ઉભેલા આ મારા કુટુંબીઓને યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાવાળા ભેદને
મારા અવયવો શિથિલ થઈ જાય છે, માંડું મોઢું અત્યંત સુકાય
છે, શરીર એકદમ કંપાયમાન થઈ જાય છે અને રોમાંથ ખડાં
થાય છે. ૨૮-૨૯.

ગાણ્ડીવં સંસતે હસ્તાત્ત્વક્ ચૈવ પરિદહ્યતે ॥

ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ॥૩૦॥

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ॥

પદચ્છેદઃ—ગાણ્ડીવમ્, સંસતે, હસ્તાત્, ત્વક્, ચ, એવ,
પરિદહ્યતે, ન, ચ, શક્નોમિ, અવસ્થાતુમ્, ભ્રમતિ, ઇવ, ચ, મે,
મનઃ, નિમિત્તાનિ, ચ, પશ્યામિ, વિપરીતાનિ, કેશવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગાણ્ઠિઃ અસ્ય અસ્તીતિ સંજ્ઞાયામ્ ગાણ્ઠીવમ્ । પરિતઃ દહ્યતે ઇતિ પરિદહ્યતે । કશ્ચ ઈશશ્ચ કેશૌ બ્રહ્મેશૌ તૌ વાતિ ગચ્છતિ પ્રેરયતીતિ કેશવઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે કેશવ ।

અ-વય અને અર્થઃ—વળી કેશવ હે કેશવ ! ગાણ્ઠીવમ્ ગાંડીવ (નામનું માફ ધનુષ્ય), હસ્તાત્ હાથમાંથી, સંસતે પડી જાય છે, ચ તેમ, ત્વક્ આમડી, એવ પણ, પરિદહ્યતે ચોતરફથી બળે છે, ચ અને, અવસ્થાતુમ ઉભો રહેવાને (પણ), ન, શક્નોમિ હું શક્તિમાન નથી, ચ તેમ, મે માફ, મનઃ મન, અમતિ, ઇય ભમતું હોય તેમ થાય છે, ચ અને વિપરીતાનિ ઉલટાં, નિમિત્તાનિ શત્રુનો (અપશત્રુનો), પશ્યામિ હું જોઉં છું.

ભાવાર્થઃ—વળી હે શ્રીકૃષ્ણ ! ગાંડીવ નામનું આ માફ ધનુષ્ય હાથમાંથી પડી જાય છે, આમડી પણ ચોતરફથી બળે છે, હું ઉભો રહેવાને પણ શક્તિમાન થતો નથી, માફ મન જાણે ભમતું હોયની તેણું થાય છે અને હું અશુભ શત્રુનો જોઉં છું. ૩૦

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ॥ ૩૧ ॥

ન કાઙ્ક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, ચ, શ્રેયઃ, અનુપશ્યામિ, હત્વા, સ્વજનમ્, આહવે, ન, કાઙ્ક્ષે, વિજયમ્, કૃષ્ણ, ન, ચ, રાજ્યમ્, સુખાનિ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિશયેન પ્રશસ્યં શ્રેયઃ । આહ્યન્તે શત્રવઃ અત્ર ઇતિ આહવઃ તસ્મિન્ આહવે । વિશેષેણ જયઃ વિજયઃ ત્તમ્ વિજયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ વળી, આહવે યુદ્ધમાં, સ્વજનમ્ પોતાના કુટુંબીઓને, હત્વા હણીને, શ્રેયઃ કલ્યાણને, ન, અતુષ્ટમિદમિ, હું પાછળથી જોતો નથી. (અને તેથી) કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! વિજયમ્ વિજયને, ન, કાઢે હું ચહાતો નથી, ચ તેમ, રાજ્યમ્ રાજ્યને, ચ અને, સુખાનિ સુખોને (પણ), ન (કાઢે) ચહાતો નથી.

ભાવાર્થઃ—વળી યુદ્ધમાં મારા કુટુંબીઓને હણીને પાછળથી મારું કલ્યાણ થઈ શકે એમ પણ હું જોઈ શકતો નથી અને તેથી હે શ્રીકૃષ્ણ ! હું વિજયને, રાજ્યને કે સુખોને પણ ચાહતો નથી. અર્થાત્ સ્વજનોનો નાશ કરીને અને વિજય વિજેરે મેળવવાની ઈચ્છા નથી. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—ક્ષત્રિયમાત્રને રાજ્યની આકાંક્ષા હોવી જોઈએ. કારણ કે તે વડે તે પોતાના પુત્ર ભાઈ વિજેરે સ્વજનોની સગવડ ખૂટ કરી શકે છે. એમ કદાચ ભગવાન કહે તો તેના જવાબમાં અર્જુન કહે છે:

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥

येषामर्थे काक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ३३

પદચ્છેદઃ—કિમ્, નઃ, રાજ્યેન, ગોવિન્દ, કિમ્, ભોગૈઃ, જીવિતેન, વા, યેષામ્, અર્થે, કાંક્ષિતમ્, નઃ, રાજ્યમ્, ભોગાઃ, સુખાનિ, ચ, તે, ઇમે, અવસ્થિતાઃ, યુદ્ધે, પ્રાણાન્, ત્યક્ત્વા, ધનાનિ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ— ગાવં મુવં ધેનું સ્વર્ગં વા વિન્દતે इति ગોવિન્દઃ તત્તંબુદ્ધૌ હે ગોવિન્દ । મુજ્યન્તે इति ભોગાઃ તૈઃ ભોગૈઃ ।

અન્ય અને અર્થ:—ગોવિન્દ હે ગોવિન્દ !, ન અમને, રાજ્યેન રાજ્યવડે કિમ્ શુ ? (તેમજ) મોગે વિષયભોગોવડે, વા અથવા, જીવિતેન જીવન વડે (પણ), કિમ્ શુ (લાભ) ? (કારણ કે) ચેપામ્ જેઓની, અથ ખાતર, ન અમે, રાજ્યમ્ રાજ્ય, કાઢક્ષિતમ્ ઇચ્છ્યુ છે, ચ અને, મોગા ભોગો, (તેમજ) સુખાનિ સુખો, (ઇચ્છ્યા છે), તે તેઓ, હમે આ (તો), પ્રાણાન્ પ્રાણો, ચ તથા, ધનાનિ ધનોને, ત્યક્ત્વા છોડીને, યુદ્ધે યુદ્ધમા, અવસ્થિતા સ્થિર થઈને ઉભા છે

ભાવાર્થ:—હે ગોવિન્દ ! રાજ્ય, વિષયભોગ અથવા તો જીવનથી અમને શો લાભ ? કારણ કે જેઓની ખાતર અમે રાજ્ય, ભોગો અને સુખોને ઇચ્છીએ છીએ, તેઓ તો પોતાના પ્રાણ ધન વિગેરે બધું છોડીને અહીં યુદ્ધમા ઉભેલા છે ૩૩

અનંતરશિક્ષા—યુદ્ધમા તેમણે મળુ ઉભેના છે તે કહે છે

આચાર્યા: પિતર: પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહા: ॥

માતુલા: શ્વશુરા: પૌત્રા: શ્યાલા: સંવન્ધિનસ્તથા ૩૪

પદ્મકેદર:—આચાર્યા:, પિતર:, પુત્રા:, તથા, એવ, ચ, પિતામહા:, માતુલા:, શ્વશુરા:, પૌત્રા:, શ્યાલા:, સંવન્ધિન:, તથા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ વન્ધ સમ્બન્ધ, સમ્બન્ધ અસ્તિ ચેપા તે સમ્બન્ધિન ।

અન્ય અને અર્થ:—આચાર્યા દ્રોણાચાર્યાદિ આચાર્યો, પિતર કાકાઓ, પિતામહા સ્ત્રીધમ વિગેરે દાદાઓ, પુત્રા અભિ અન્યુ તથા પ્રતિવિન્ધ્યાદિ પુત્રો, ચ અને, તથા એવ તેમજ,

હણવાને, ન, હચ્છામિ હું નથી ઇચ્છતો (તો), મહીકૃતે (કેવળ)
પૃથ્વીને માટે (તો), કિમ્ શુ (ઈચ્છું) ?

ભાવાર્થ:—હે મધુસૂદન ! એઓ મને મારતા હોય તો
મણુ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ એ ત્રેલોક્યના રાજ્યની પ્રાપ્તિને
માટે પણ હું એઓને હણવા ઇચ્છતો નથી તો પછી એક પૃથ્વીના
રાજ્ય માટે તો કેમજ હણવાને ઇચ્છું ? નજ ઇચ્છું. ૩૫.

અવતરણિકા:—રાજ્ય ક્વચિત્ મળે તો પણ અમને મહા ભયંકર
પાપ એવા લાગે ભયથી કહે છે.

નિહત્ય ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્નઃ કા પ્રીતિઃ સ્યાજ્જનાર્દન ॥
પાપમેવાશ્રયેદસ્માન્હત્વૈતાનાતતાયિનઃ ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદ:—નિહત્ય, ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્, નઃ, કા, પ્રીતિઃ, સ્યાત્,
જનાર્દન, પાપમ્, એવ, આશ્રયેદ્, અસ્માન્, હત્વા, ઇતાન્,
આતતાયિનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જનાન્ અર્દયતીતિ જનાર્દનઃ, અથવા
જનાન્ અર્દતિ ગચ્છતિ પ્રેરયતીતિ જનાર્દનઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે જનાર્દન !
આતતેન વિસ્તીર્ણેન શસ્ત્રાદિના અયિતું શીલં યેષાં તે આતતાયિનઃ તાન્ ।

અન્વય અને અર્થ:—જનાર્દન હે જનાર્દન ! ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્
ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનાદિને, નિહત્ય હણીને, નઃ અમને, કા
શે, પ્રીતિઃ આનંદ, સ્યાત્ થાય ? (કારણકે) ઇતાન્ એ, આત-
તાયિનઃ આતતાયીઓને, હત્વા હણીને (તો), અસ્માન્ અમને,
પાપમ્ પાપ, એવ જ, આશ્રયેદ્ લાગે.

ભાવાર્થ:—હે જનાર્દન ! ધૃતરાષ્ટ્રના એ દુર્યોધનાદિકોને હણીને અમને શો આનંદ થવાનો હતો ? કારણ કે આતતાયિ એને હણીને તો અમને કેવલ પાપજ લાગે. ૩૬.

૧. અવતરણિકા:—યુદ્ધ રાત્ર્યુષ્ણના ખરા ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં તો પોતાનાંજ સમાઓનો વિનાશ થતો હોવાથી ખરા મુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ માની અર્જુન કહે છે:

તસ્માન્નાર્હાં વયં હન્તું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ સ્વવાન્ધવાન્ ॥

સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવૃ॥૩૭॥

પદચ્છેદ:—તસ્માત્, ન, અર્હાઃ, વયમ્, હન્તુમ્, ધાર્ત-
રાષ્ટ્રાન્, સ્વવાન્ધવાન્, સ્વજનમ્, હિ, કથમ્, હત્વા, સુખિનઃ,
સ્યામ, માધવ.

૧ ‘અપ્રિદો ગરદશ્રેષ્ઠ ઇક્ષ્વાણિર્ધનાપહઃ । શ્વેતદારહરશ્રેષ્ઠ વદેતે હ્યાતનાયિનઃ ॥’ इति
सूते: एतेषां च सर्वप्रकारैराततायिस्वात् । ‘आततायिनपायान्नं हन्यदेषाविचारयन् ।
नाततायिषधे दोषो हन्तुर्मनति कश्चन ॥’ ‘न हिंसात्’ इति धर्मशास्त्रात् ‘आततायिर्न
हन्यात्’ इति अर्णशास्त्रस्य दुर्बलत्वात् अस्मान् पापमेव आपयेदिति दशेयति पार्थः ॥

“આજ લગાડનાર, હેર આપનાર, શસ્ત્ર હાથમાં રાખીને મારવા આવનાર
ધનનું હરણ કરનાર, શ્વેત-અમીનને ખુચથી લેનાર, તથા સ્ત્રીનું હરણ કરી લઈ,
જનાર, એ છ મનુષ્ય આતતાયી કહેવાય છે.” એ ધર્મશાસ્ત્રના સ્મૃતિવાક્યથી
દુર્યોધનાદિકોનું બધી રીતે આતતાયિપણું સાબીત થાય છે, અને તેથી સ્મૃતિના
“આતતાયીને એકદમ કઈ પણ વિચાર વિના હણવો, તેમ કરતાં આતતાયીને
વધ કરનારને કોઈ પણ ભતનું પાપ લાગતું નથી.” એ નિયમ પ્રમાણે તેઓને
વધ કરવો ભઈએ, એ સિદ્ધ થાય છે, છતાં પણ “કોઈની દિસા ન કરવી” એ
ધર્મશાસ્ત્ર, “આતતાયીને મારવો” એ અર્થશાસ્ત્રથી વિરોધ બઘવતું હોવાથી
દુર્યોધનાદિકોના વધથી અમને જરૂર પાપજ લાગે, એ વાત અર્જુનના હૃદયમાં દૃઢ
થયેથી હોવાથી તે આપ્રમાણે બોલ્યો છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વસ્ય જનઃ સ્વજનઃ તમ્ સ્વજનમ્ । સુલ્લભમ્
અસ્તિ યેષાં તે સુલ્લભિનઃ । માયાઃ લક્ષ્મ્યાઃ ધવઃ માધવઃ તત્સંવુદ્ધૌ હે માધવ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તસ્માત્ તેથી, ધાર્તરાષ્ટ્રાન્, દુર્યો-
ધનાદિ, સ્વવાન્ધવાન્ પોતાના બંધુઓને, હન્તુમ્ હણવાને,
યયમ્ અમે, ન, અર્હાઃ યોગ્ય નથી, હિ કારણ કે, સ્વજનમ્ પોતાના
કુટુંબીઓને, હત્વા હણીને, માધવ હે માધવ ! (અમે) સુલ્લભિનઃ
સુખી, કથમ્ કેવી રીતે, સ્યામ થઈએ ?

ભાવાર્થઃ—તેથી દુર્યોધન વિગેરે અમારા પોતાના બંધુ-
ઓને અમે હણવાને માટે યોગ્ય નથી, કારણ કે સ્વજનોને
મારીને હે માધવ ! અમે કેવી રીતે સુખી થઈએ ? કદી ન થઈ
શકીએ. ૩૭.

અવતરણિકાઃ—‘સ્વજનની હિમારૂપ દોષથી થતું પાપ બંને પક્ષને
અમાન લાગે તેમ છે, છતાં દુર્યોધનાદિકા જેમ પાપને ન ગણકારતા યુદ્ધ
કરવા તૈયાર થયા છે તેમ તમારે પણ પાપ ન ગણવું અને યુદ્ધ કરવું’ એમ
કર્માચ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે તો તેને માટે અર્જુન એ મોકળી કહે છે

યદ્યપ્યેતે ન પશ્યન્તિ લોભોપહતચેતસઃ ॥

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥ ૩૮ ॥

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ॥

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યન્નિર્જનાર્દન ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદઃ—યદ્યપિ, એતે, ન, પશ્યન્તિ, લોભોપહતચે-
તસઃ, કુલક્ષયકૃતમ્, દોષમ્, મિત્રદ્રોહે, ચ, પાતકમ્, કથમ્,

ન, જ્ઞેયમ્, અસ્માભિઃ, પાપાત્, અસ્માત્, નિવર્તિતુમ્, કુલક્ષ-
યકૃતમ્, દોષમ્, પ્રપશ્યાદ્ધિઃ, જનાર્દન.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—લોભેન ઉપહતાનિ ચેતાંસિ ચેષાં તે
લોભોપહતચેતસઃ । કુલ્લસ્ય સયઃ કુલ્લસયઃ, કુલ્લસયેન કૃતઃ કુલ્લક્ષ-
યકૃતઃ તસ્ય કુલ્લક્ષયકૃતમ્ । દુપ્યતીતિ દોષઃ તસ્ય દોષમ્ । દ્રુઢ્યતીતિ
દ્રોહઃ, મિત્રસ્ય દ્રોહઃ મિત્રદ્રોહઃ તસ્મિન્ મિત્રદ્રોહે । પાતયતિ નરકે इति
પાતકમ્ તત્ પાતકમ્ । પ્રકર્ષેણ પશ્યન્તીતિ પ્રપશ્યન્તઃ તૈઃ પ્રપશ્યાદ્ધિઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચદ્યપિ જો કે, લોભોપહતચેતસઃ
લોભથી હણાયલું (નિવેકરહિત થયેલું) છે ચિત્ત જેમનું એવા,
એલે એઓ, કુલક્ષયકૃતમ્ કુલની હિંસાથી થતા, દોષમ્ દોષને
(પાપને), ચ તેમજ, મિત્રદ્રોહે મિત્રના દ્રોહથી થતા, પાતકમ્ પાપને,
ન, પશ્યન્તિ જોતા નથી, (તો પણ) જનાર્દન હે જનાર્દન ! કુલક્ષ-
યકૃતમ્ કુલના નાશથી થતા, દોષમ્ પાપને, પ્રપશ્યાદ્ધિઃ જોતા એવા,
અસ્માભિઃ અમારે, અસ્માત્ આ, પાપાત્ પાપમાંથી, નિવર્તિતુમ્
નિવૃત્ત થવાને, કયમ્ શા માટે, ન, જ્ઞેયમ્ ન જાણવું જોઈએ ?

ભાવાર્થઃ—જો કે લોભથી નિવેકરહિત ચિત્તવાળા એ
દુર્યોધન વિગેરે કુળની હિંસાથી થતા પાપને અને મિત્રોના દ્રોહથી
થતા પાપને જોઈ શકતા નથી, તોપણ હે જનાર્દન ! કુલના
નાશથી થતા પાપને જાણતા એવા અમોએ આ (કુલના વિના-
શરૂપ) પાપથી નિવૃત્ત થવાને શા માટે ન જાણવું જોઈએ ? ૩૮-૩૯.

અવતરણિકાઃ—“ કુલના નાશથી એવો કો દોષ લાગે છે ? અને
તેથી શી હાનિ થશે, કે જોયી તું મુદ્ધ કરવા ધ્રુજીતો નથી ? ” એમ
બગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહેવ કહે તો તેને માટે અર્જુન કહે છે :

કુલક્ષયે પ્રણશ્યન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ॥

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્તનમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥ ૪૦ ॥

પદચ્છેદઃ—કુલક્ષયે, પ્રણશ્યન્તિ, કુલધર્માઃ, સનાતનાઃ, ધર્મે, નષ્ટે, કુલમ્, કૃત્તનમ્, અધર્મઃ, અભિભવતિ, ઉત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કુલમ્ય ક્ષય કુલક્ષય તસ્મિન્ કુલક્ષયે । પ્રર્ષેણ નશ્યન્તિ ઇતિ પ્રણશ્યન્તિ । ધારયન્તીતિ ધર્મા, કુલસ્ય ધર્મા કુલધર્માઃ । ન ધર્મ અધર્મ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—કુલક્ષયે કુલને નાશ થતા, સનાતના પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા (એવા), કુલધર્મા કુલના (ઉચિત) ધર્મો, પ્રણશ્યન્તિ નાશ પામે છે, ઉત (સમુચ્ચય વાચક અન્યથ), અને ધર્મે ધર્મ (અગ્નિહોત્રાદિ), નષ્ટે નાશ થઈ જતા, અધર્મ અધર્મ, કૃત્તનમ આખા, કુલમ્ કુલને, અભિભવતિ ચીતરફથી ઘેરી લે છે.

ભાવાર્થઃ—કુલના પુરોનો નાશ થતાં કુલપરંપરાથી ચાલ્યા આવતા કુલોચિત ધર્મો ધર્માચરણ કરનારના અભાવથી નષ્ટ થઈ જાય છે, અને એ પ્રમાણે એ અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મો નાશ પામતા બાકી રહેલા આખા કુલને અધર્મ ઘેરી લે છે. અર્થાત્ આખા કુલમાં અધર્મ ફેલાય છે ૪૦.

અવતરણિકાઃ—કુલને નાશ થવાથી બીજા પણ અનર્થકારક દોષો થાય છે તે જો છે

અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યન્તિ કુલસ્ત્રિયઃ ॥

સ્ત્રીપુ દુષ્ટાસુ વાર્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અધર્માભિમવાત્, કૃષ્ણ, પ્રદુષ્યન્તિ, કુલ-
સ્ત્રિયઃ, સ્ત્રીપુ, દુષ્ટાસુ, વાર્ણેય, જાયતે, વર્ણસંકરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ભવતીતિ ભવઃ, અમિતઃ ભવઃ અભિમવઃ,
અધર્મસ્ય અભિમવઃ અધર્માભિમવઃ તસ્માત્ અધર્માભિમવાત્ । પ્રકર્ષેણ
દુષ્યન્તિ પ્રદુષ્યન્તિ । કુલસ્ય સ્ત્રિયઃ કુલસ્ત્રિયઃ । વૃષ્ણેઃ અપત્યં પુમાન્
વાર્ણેયઃ તત્સંબુદ્ધૌ વાર્ણેય । વર્ણાનાં સંકરઃ વર્ણસંકરઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! અધર્માભિમવાત્
અધર્મના દેલાવાથી, કુલસ્ત્રિયઃ કુલની સ્ત્રીઓ, પ્રદુષ્યન્તિ દૂષિત
અર્થાત્ વ્યભિચારિણી થઈ જાય છે, (અને એ પ્રમાણે) સ્ત્રીપુ
સ્ત્રીઓ દુષ્ટાસુ દુષ્ટ થતાં, વાર્ણેય હે વૃષ્ણિવંશમાં ઉત્પન્ન થએલ
શ્રીકૃષ્ણ ! વર્ણસંકરઃ વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા, જાયતે
પેદા થાય છે.

લાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! આ પ્રમાણે અધર્મના દેલાવો
થવાથી કુલની સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી થઈ જાય છે, અને એ
પ્રમાણે સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી થતાં કુલમાં બધી પ્રજા વર્ણસંકર
પેદા થાય છે. ૪૧.

અવતરણિકાઃ—વર્ણસંકર પ્રજા થવાથી અને તેનાં દેવાં ગંભીર પરિ-
ણામો આવે છે તે અર્જુન કહે છેઃ

સંકરો નરકાયૈવ કુલગ્નાનાં કુલસ્ય ચ ॥

પતન્તિ પિતરો હ્યેષાં લુપ્તાપિષ્ઠોદકક્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥

પદચ્છેદઃ—સંકરઃ, નરકાય, એવ, કુલગ્નાનામ્,
કુલસ્ય, ચ, પતન્તિ, પિતરઃ, હિ, એષામ્, લુપ્તાપિષ્ઠોદકક્રિયાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સંક્રિયતે इति संकरः । कुलं घन्तीति कुलघ्नाः तेषाम् कुलघ्नानाम् । पिण्डश्च उदकं च पिण्डोदके, एतयोः समाहारः पिण्डोदकम्, पिण्डोदकस्य क्रियाः पिण्डोदकक्रियाः, लुप्ताः पिण्डोदकक्रियाः येषां ते लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સંકરઃ વર્ણસંકર પ્રભા, કુલઘ્ના-નામ કુલનો નાશ કરનારાઓના, ચ તથા, કુલસ્ય કુલના, નર-કાચ નરકવાસ-અધોગતિને-માટે, एव च, (પ્રવર્તતે થાય છે) હિ અને તેથી, (વર્ણસંકર પ્રભા નાસ્તિક થતી હોવાથી) લુપ્તપિ-ણ્ડોદકક્રિયાઃ લોપાયેલી છે પિંડદાન અને તર્પણાંજલિની ક્રિયા જેમની એવા, (થવાથી) एषाम् એમના, पितरः પિતૃઓ, (પણ) પતન્તિ અધોગતિને પામે છે.

ભાવાર્થઃ—વર્ણસંકર પ્રભા, કુલનો નાશ કરનાર જે પુરૂષો છે તેમને તથા આખા કુલને અધોગતિમાં નાંખનારી થાય છે; અને તેથી વર્ણસંકર પ્રભા નાસ્તિક થવાને લીધે તે પિતૃ-ઓની ક્રિયા ન કરતી હોવાથી પિંડદાન, અને તર્પણાંજલિની ક્રિયાઓ જેમની લુપ્ત થઈ ગઈ છે એવા તેમના પિતૃઓ પણ નરકમાં પડે છે. ૪૨

दौषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ॥

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४३॥

पदच्छेदः—दौषैः, एतैः, कुलघ्नानाम्, वर्णसंकरकारकैः, उत्साद्यन्ते, जातिधर्माः, कुलधर्माः, च, शाश्वताः.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કુલં ધ્વન્તીતિ કુલઘ્નાઃ તેષામ્ કુલઘ્ના-
નામ્ । કુર્વન્તિ તે કારકાઃ, વર્ણસ્ય સંકરઃ વર્ણસંકરઃ, વર્ણસંકરસ્ય કારકાઃ
વર્ણસંકરકારકાઃ તૈઃ વર્ણસંકરકારકૈઃ । જાતેઃ ધર્માઃ જાતિધર્માઃ ।
કુલસ્ય ધર્માઃ કુલધર્માઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કુલઘ્નાનામ્ કુલનો નાશ કરનારા-
ઓના, વર્ણસંકરકારકૈઃ વર્ણસંકર પ્રભ ઉત્પન્ન કરનારા, एतैઃ એ,
દોષૈઃ દોષોવડે, જાતિધર્માઃ જાતિના-ક્ષત્રિયત્વાદિના ધર્મો, च
અને, શાશ્વતાઃ શાશ્વત-નિરંતરના, કુલધર્માઃ કુલધર્મો, उत्सा-
द्यन्તે નાશ પામી જાય છે.

ભાવાર્થઃ—કુલનો નાશ કરનારાઓના એ વર્ણસંકર પ્રભ
ઉત્પન્ન કરનારા દોષોવડે ક્ષત્રિયત્વાદિ વગેરે જાતિના ધર્મો તથા
પરંપરાથી આવ્યા આવતા અથવા રહેનારા કુલધર્મો પણ નાશ
પામી જાય છે. ૪૩.

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥

नरकेऽनियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉત્સન્નકુલધર્માણામ્, મનુષ્યાણામ્, જના-
ર્દન, નરકે, અનિયતમ્, વાસઃ, ભવતિ, इति, અનુશુશ્રુમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉત્સન્નાઃ નષ્ટાઃ કુલધર્મા એવાં તે ઉત્સ-
ન્નકુલધર્માઃ તેષામ્ ઉત્સન્નકુલધર્માણામ્ । न नियतम् અનિયતમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—જનાર્દન હે જનાર્દન ! (આ
પ્રભાણે), ઉત્સન્નકુલધર્માણામ્ જેમના કુલના ધર્મો નાશ પામ્યા

છે એવા, મનુષ્યાણામ મનુષ્યોનો, અનિયતમ્ અનિશ્ચિત સમય સુધી, નરકે નરકમાં, વાસઃવાસ, મવતિ થાય છે, इति એ પ્રમાણે, અનુશુશ્રુમ અમે પરંપરાથી સાંભળીએ છીએ.

ભાવાર્થ:—હે જનાર્દન ! આ પ્રમાણે જેમના કુલધર્મો નાશ પામ્યા છે એવાં મનુષ્યોનો અનિશ્ચિત સમય સુધી અર્થાત્ ધણા લાખા વખત સુધી નરકમાં વાસ થાય છે, એ પ્રમાણે અમે આચાર્યો પાસેથી સાંભળ્યું છે. ૪૪.

अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ॥

यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

પદ્ધેદઃ—અહો, વત, મહત્, પાપમ્, કર્તુમ્, વ્યવસિતાઃ, વયમ્, યત્, રાજ્યસુખલોભેન, હન્તુમ્, સ્વજનમ્, ઉદ્યતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રાજ્યસ્ય સુખ રાજ્યસુખમ્, રાજ્યસુખસ્ય લોભઃ રાજ્યસુખલોભ તેન રાજ્યસુખલોભેન । મહાશ્વાસૌ પાપ મહાત્પાપ, ત મહત્પાપમ્ । સ્વસ્ય જન સ્વજન. ત મ્વજનમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અહો, વત અરેરે (અત્યન્ત ખેડ દર્શક અભ્યયો) (ખરેખર), વયમ્ અમે, મહત્ મોટું, પાપમ્ પાપ, કર્તુમ્ કરવાને, વ્યવસિતા તૈયાર થયા છીએ, યદ્ (કે) જે, રાજ્યસુખલોભેન રાજ્યસુખના લોભથી, સ્વજનમ્ પોતાના કુટુંબીઓને, હન્તુમ્ હણવાને માટે, ઉદ્યતાઃ (અમે) તૈયાર થયા છીએ.

ભાવાર્થઃ—અરેરે ! ખરેખર અમે મોટું પાપ કરવાને તૈયાર થયા છીએ, કે જે રાજ્ય-સુખના લોભથી અમે અમારા પોતાના કુટુંબીઓનો નાશ કરવા માટે તૈયાર થયા છીએ. ૪૫.

અવતરણિકા — “જો તું શસ્ત્રનો લાગ કરી યુદ્ધ નહિ કરે તો તારા શત્રુઓ તને વગર હથિયાળનો જોઈ ઝેડ કરશે અથવા મારી નાખશે ” એમ કદાચ શ્રીકૃષ્ણ કહે તો તેને માટે અર્જુન કહે છે

યદિ મામપ્રતીકારમશસ્ત્રં શસ્ત્રપાણયઃ ॥

ધાર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥

પદચ્છેદઃ—યદિ, મામ્, અપ્રતીકારમ્, અશસ્ત્રમ્, શસ્ત્રપાણયઃ, ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ, રણે, હન્યુઃ, તત્, મે, ક્ષેમતરમ્, ભવેત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન કૃત પ્રતીકાર યેન સ અપ્રતીકાર તમ્ અપ્રતીકારમ્ । ન વિચ્યતે શસ્ત્ર યસ્ય સ અશસ્ત્ર તમ્ અશસ્ત્રમ્ । શસ્ત્રાણિ પાણિષુ યેષાં તે શસ્ત્રપાણય । વિશેષેણ ક્ષેમમ્ ક્ષેમતરમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યદિ જો, અપ્રતીકારમ્ બચવાનો ઉપાય ન કરતા (અને), અશસ્ત્રમ્ શસ્ત્રરહિત એવા, મામ્ મને, શસ્ત્રપાણય હાથમા હથીઆર ધારણ કરેલા, ધાર્તરાષ્ટ્રા ધૃત રાષ્ટ્રના પુત્રો, રણે રણભૂમિમા, હન્યુ મારી નાખે, (તો) તત્ તે, મે મારે માટે, ક્ષેમતરમ્ વિશેષ કટ્યાણકારક, મયેત્ થાય

સાવાર્થઃ—કદાચ બચવાનો ઉપાય ન કરતા અને શસ્ત્રરહિત એવા મને, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો રણભૂમિમા મારી નાખે તો તે પણ મારે માટે વિશેષ કટ્યાણકારક થાય. ૪૬

અવતરણિકાઃ—ઉપર પ્રમાણે અર્જુનનું વક્તવ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને નિવેદિત મ્હી, લાગ પછી શુ થયું તે મન્ય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે

૧ “પ્રાણજાળાન્વિ પ્રહતો ધમ પ્રાણમતામહિલા” — પૈતાના પ્રાણનું કાળ કરવા કરતા પ્રાણીઓની દિશા ન કરવી એ પરમ ધર્મ છે એમ માની અર્જુનનું આ કહેવું છે

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:-

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥

વિસૃજ્ય સશરં ચાપં શોકસંવિગ્નમાનસઃ ॥ ૪૭ ॥

પદચ્છેદઃ—એવમ્, ઉક્ત્વા, અર્જુનઃ, સંખ્યે, રથોપસ્થે, ઉપાવિશત્, વિસૃજ્ય, સશરમ્, ચાપમ્, શોકસંવિગ્નમાનસઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—उपतिष्ठतीति उपस्थ, रथस्य उपस्थः रथोपस्थः तस्मिन् रथोपस्थे । शरेण सहितं सशरम् । शोकेन संविग्नं संदिग्धं मानसं यस्य सः शोकसंविग्नमानसः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુનઃ અર્જુન, સંખ્યે રથસંસ્થા-
મમાં, એવમ્ એ પ્રમાણે, ઉક્ત્વા કહીને, સશરમ્ બાણસહિત,
ચાપમ્ ધનુષ્યને, વિસૃજ્ય છોડીને, શોકસંવિગ્નમાનસઃ શોકથી
ડોલાયમાન ચિત્તવાળો (યદને), રથોપસ્થે રથના ઉપર, ઉપા-
વિશત્ બેસી ગયો.

સામાર્થ્યઃ—અર્જુન રથસંસ્થામમાં એ પ્રમાણે બેલીને
બાણસહિત ધનુષ્યને છોડીને શોકથી ડોલાયમાન ચિત્તવાળો
યદને રથના ઉપર બેસી ગયો. અર્થાત્ સુદ્ધ ન કરવું એવા ૬૬
વિચારથી શત્રુને નાખી દઇને શોકાક્રુલ થઇ બેસી ગયો. ૪૭.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृ-
ष्णार्जुनसंવાदे श्रीकृष्णकामान्तिकप्रणीतसान्वयबोधिर्न्यागुर्जर-
टीकायाम् अर्जुनविषाद-योगो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथतर्कल्लिङ्गः—“अहिमा भोयी त्रे धर्म उ” એમ માની નાશના તુરંત ભોભની ખાતર રતનનોતો મહાગ કરી, મહાપાપ વટોરી, ૮૧-ધર્મના નાશથી પિતૃઓમહિત નરકમા પડુ ચોજ્ય નથી” એની બુદ્ધિથી પુણ્યમાથી અર્જુનની વિમુખતા માબળીને, પોતાના પુત્રોનો શત્રુ-દેશ નાશ નહિ પામે એમ માની સ્વસ્થ હૃદયે બેઠેલા ગત્ત ધૃતગત્તને તેની ખોની આશા દૂર કરનાના ઉદ્દેશથી મન્ય આ પ્રમાણે કહ્યા વા એ -

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે -

તં તથા કૃપયાવિષ્ટમશ્રુર્ણાકુલેક્ષણમ્ ॥

વિપીદંતમિદં વાક્યમુગ્રાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—તમ્, તથા, કૃપયા, આવિષ્ટમ્, અશ્રુર્ણાકુ-
લેક્ષણમ્, વિપીદન્તમ્, ઇદમ્, વાગ્યમ્, ઉવાચ, મધુસૂદનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અશ્રુમિ પૂર્ણે અતઃ આકુલે દેક્ષણે
યમ્ય મ અશ્રુર્ણાકુલેક્ષણ તમ્ અશ્રુર્ણાકુલેક્ષણમ્ । વિપીદંતીતિ વિપીદન્ત
તમ્ વિપીદન્તમ્ । મધુ દૈત્યવિશેષ મૂદયતીતિ મધુસૂદન ।

અન્વય અને અર્થઃ—મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્, તથા
તે (પૂર્વમાં કહ્યા) પ્રમાણે, કૃપયા કૃપાથી, આવિષ્ટમ્ વ્યાપ્ત,
અશ્રુર્ણાકુલેક્ષણમ્ આંશુઓથી ભરાયેલી અને તેથી-આકુલ બેઠે
ન શકાય તેવી-આંખોવાળા, (અને) વિપીદન્તમ્ ખેડ કરતા
(એવા), તમ્ તે (અર્જુન)ને, ઇદમ્ આ (પ્રમાણે), વાગ્યમ્
વચન, ઉવાચ કહેવા ગયા.

ભાવાર્થ:—હે રાજન્ ! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્નેહને લીધે અત્યંત હયાથી વ્યાસ અને આંસુઓના લરાવાથી જેનાં નેત્રો આકુલ વ્યાકુલ થઈ ગયાં છે એવા અને તેથીજ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ખેદ કરતા એવા અર્જુનને જોઈને તેને આ પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યા. ૧.

અવતરણિકા:—ઉપરી યુદ્ધને પ્રેરનાર ગ્રાહ્યી ઉપજેલા અત્યંત મોહના કાગળથી, અર્જુન કાર્યાકાર્ય (શુ કરવું અને શુ નહિ કરવું) બૂધી વધસ્વધર્મથી વિમુખ થયો છે અને તેથી યુદ્ધનું પશ્ચિમાભ વિપરીત આવશે એમ માની ઉત્તેજક વચનોથી સ્વધર્મમા પ્રેરવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તેને નીચે પ્રમાણે મમતાવવા લાગ્યા.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે —

કુતરત્વા કદમલમિદં વિપમે સમુપસ્થિતમ્ ॥

અનાર્યજુષ્ટમશ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨ ॥

પદરૂઢિ:—કુતઃ, ત્વા, કદમલમ્, ર્દમ્, વિપમે, સમુપ-સ્થિતમ્, અનાર્યજુષ્ટમ્, અશ્વર્ગ્યમ્, અકીર્તિકરમ્, અર્જુન.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્પૂર્ણધર્યાદિષ્ટગુણમમ્પત્તઃ શ્રીકૃષ્ણઃ અતएव મગઃ અસ્ય અમ્બીતિ મગવાન્ । ન આર્યાઃ અનાર્યાઃ, અનાર્યઃ જુષ્ટમ્ અનાર્યજુષ્ટમ્ । સ્વર્ગે મત્તમ્ શ્વર્ગ્યમ્ ન અશ્વર્ગ્યમ્ અશ્વર્ગ્યમ્ । ન કીર્તિઃ અકીર્તિઃ તાં કરોત્તાનિ અકીર્તિકરમ્ ।

૧ દેવદંડ મયદ્રવ્ય વિદ્યાયા વદામ મિદં ।

જાનવેત્યદોક્ષેષ વાગ્મી મગ દર્શિત્વા ॥

સમગ્ર એવર્ષ, ચૌદ વિદ્યા, યશ, શ્રી, દાન વગેરે પેનાન્વ એક વસ્તુને 'મગ' કહેવામાં આવે છે અને ને જોતામા દોષ તે ભગવાન્ કહેવ વ છે.

અન્વય અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! અનાર્યજુષ્ટમ્ અનાર્યોએ સેવેલું, અસ્વર્ગ્યમ્ સ્વર્ગમાં નહિ લઈ જનારું, (અને) અકીર્તિકરમ્ અપકીર્તિ કરનારું, इदम् આ, કસ્મલમ્ મલિન-પણું-નિર્બલપણું, વિષમે અયોગ્ય વખતે, ત્વા તને, કુતઃ કયાંથી, સમુપાસ્યિતમ્ ધયું ?

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! આર્ય જનોએ નહિ સેવેલું, સ્વર્ગમાં નહિ લઈ જનારું અર્થાત્ અધોમતિ કરનારું અને અપકીર્તિ કરનાર આ મલિનપણું-નિર્બલપણું આવા અયોગ્ય પ્રસંગે તારામાં કયાંથી આવ્યું ? ૨.

ક્લૈવ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્ય નૈતત્ત્વચ્યુપપદ્યતે ।

હુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ક્લૈવ્યમ્, મા સ્મ ગમઃ, પાર્ય, ન, एतत्, ત્વાયિ, ઉપપદ્યતે, હુદ્રમ્, હૃદયદૌર્બલ્યમ્, ત્યક્ત્વા, ઉત્તિષ્ઠ, પરંતપ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્લૈવ્યસ્ય ભાવઃ ક્લૈવ્યમ્ તત્ । દુર્બલ્યસ્ય ભાવઃ દૌર્બલ્યમ્, હૃદયસ્ય દૌર્બલ્યમ્ હૃદયદૌર્બલ્યમ્ તત્ । પરાન્ (શત્રૂન્) તાપયતીતિ પરંતપઃ તત્સંવુદ્ધૌ હે પરંતપ ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્ય હે પૃથાના પુત્ર ! ક્લૈવ્યં નપુંસકને યોગ્ય એવા અર્ધૈર્યને, મા સ્મ ગમઃ તું પ્રાપ્ત ન થા, एतत् એ, ત્વાયિ તારા માટે, ન, ઉપપદ્યતે યોગ્ય નથી, (માટે) હુદ્રમ્ હલકા કારણથી ઉત્પન્ન થયેલ-હુદ્લક, (એવા) હૃદય-દૌર્બલ્યમ્ હૃદયના દુર્બલપણને, ત્યક્ત્વા છોડીને, પરંતપ હે શત્રુઓને તાપ આપનાર (અર્જુન) ! ઉત્તિષ્ઠ તું ઉભો થા.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! તું નખુંસકને યોગ્ય એવા અર્ધેર્યને એટલે નિર્બલતાને ન પામ, કારણ કે એ તારા (જેવા ક્ષત્રિયને) માટે યોગ્ય નથી. માટે હૃદયની શુદ્ધકર્ક દુર્બલતાને છોડીને, હે પરંતપ ! તું (યુદ્ધ કરવા માટે) ઉભો થા. ૩.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધ માટે પ્રેરણાઓ આપી, ગોસ્થી પ્રેરણા આપીને લીધે કઈપણ ન અમનતા અર્જુન પહેલાં પોતાનો અભિપ્રાય જેમનો તેમ પાછો ભગવાન પ્રત્યે કહે છે

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે —

કથં भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ॥

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદ:—કથમ્, भीष्मम्, अहम्, संख्ये, द्रोणम्, च, मधुसूदन, इषुभिः, प्रतियोत्स्यामि, पूजार्हो, अरिसूदन.

व्युत्पत्तिसमासा:—विभेति शनवः यस्मात् स भीष्म तम् भीष्मम् । अरीन् सूक्ष्यतीति अरिसूदन तत्संबुद्धौ हे अरिसूदन । पूजाम् अर्हत, इति पूजार्ह ।

અન્યથ અને અર્થ:—મધુસૂદન હે મધુસૂદન ! भीष्मम् भीष्મ, च અને, द्रोणम् દ્રોણાચાર્યની સામે, संख्यે યુદ્ધમાં, अहम् હું, इषुभिः બાણોવડે, कथम् કેવી રીતે, प्रतियोत्स्यामि યુદ્ધ કરીશ ? (કારણ કે) अरिसूदन હે શત્રુવિનાશક ભગવન્, (भीष्म અને द्रोण બન્ને પુષ્પ ચંદન વિગેરેથી) पूजार्हો પૂજવા યોગ્ય છે

ભાવાર્થ:—હે મધુસૂદન ! યુદ્ધમાં भीष्મ અને द्रोणा-ચાર્યની સામે બાણોવડે હું કેવી રીતે પ્રહાર કરીશ ? કારણ કે,

હે ભગવન્, તેઓ બન્ને તો મારે અવશ્ય પૂજન કરવા યોગ્યજ છે તેથી મારે તેમને યુદ્ધમાં પ્રહારો કરવા યોગ્ય નથી. ૪.

અપતરણિકા:—‘યુદ્ધ ન કરવાથી રાજ્ય મળશે નહિ, અને તેથી ભોગઅર્થ પણ રહેશે નહિ, તો પછી આણ્વિકા મારે બિશ્વા મેળવવા મારે આમનેમ બટકવું પડશે,’ એ સંકા નો કદિ શ્રીકૃષ્ણ કરે તો ‘તે બિશ્વાન પણ અમને, શુશ્રોને ન દણીને ઈષ્ટ છે, પરંતુ યુદ્ધ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ હોવા છતાં પણ શિષ્ટ વર્ગનો વધ થાય તેવું યુદ્ધ, કેવળ પોતાની વૃત્તિ-આણ્વિકા અર્થે કરવું એ મહા પાપ છે’ એમ માની અર્જુન કહે છે:

गुरुनहत्वा हि महानुभावान्

श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ॥

हत्वार्थकामास्तु गुरुनिहैव

भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—ગુરુન્, અહત્વા, હિ, મહાનુભાવાન્, શ્રેયઃ, ભોક્તુમ્, ભૈશ્યમ્, અપિ, ઇદ્, લોકે, હત્વા, અર્થકામાન્, તુ, ગુરુન્, ઇદ્, એવ, ભુઙ્જીય, ભોગાન્, રુધિરપ્રદિગ્ધાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન હત્વા અહત્વા । મહાન્ અનુમાનઃ યેષાં તે મહાનુભાવાઃ તાન્ મહાનુમાતાન્ । અતિશયેન પ્રશસ્યમિતિ શ્રેયઃ । પિતાર્ણાં મમ્હો ભૈશ્યમ્ । અર્થઃ એવ ક્રમઃ યેષાં તે અર્થસમાઃ તાન્ અર્થસમાન્ । ગૃણન્તિ ધર્મે વા ગિરંતિ અજ્ઞાનમ્ ઇતિ ગુરવઃ તાન્ ગુરુન્ । ભુઙ્ગ્યન્તે ઇતિ ભોગાઃ તાન્ ભોગાન્ । રુધિરેણપ્રસ્રવેણ દિગ્ધવાઃ ઇતિ રુધિરપ્રદિગ્ધાઃ તાન્ રુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ।

અન્વય અને અર્થ:—મહાનુભાવાન્ મોટા માહાત્મ્ય-
વાળા એટલે વેદ, વેદાંગનું અધ્યયન, તપ, આચાર વિગેરેથી
પ્રભાવશાલી (એવા), ગુરુન શુરુઓને, અહત્વા હણ્યા સિવાય,
હિ જ, રહ આ, લોકે લોકમાં, ઐશ્વર્ય ભિક્ષાથી ભેળવેલું અન્ન,
અપિ પણ. મોક્તુમ ખાવાને માટે, શ્રેયઃ કલ્યાણકારક, (છે
પરન્તુ) અર્થકામાન્ અર્થ-ધન દ્રવ્યાદિની ઇચ્છાવાળા, ગુરુન
શુરુઓને, હત્વા હણીને, તુ તો, રહ અહીં (આ લોકમાં),
રુધિરપ્રવિગ્ધાન્ લોહીથી ખરડાયલા, મોગાન્ ભોગોને, એવ જ,
સુજીય હું ભોગલું !

ભાવાર્થ:—વેદાદિના અધ્યયનથી તથા તપ, આચાર
વિગેરેથી મહા-પ્રભાવશાલી શુરુઓને હણ્યા સિવાય કવચિત્
આ લોકમાં ભિક્ષાજ્ઞ પણ ખાવું પડે તો તે પણ વિશેષ કલ્યાણ-
કારક હું માનું છું, પરન્તુ ધનલોભી શુરુઓને જો હું રાજ્યસુખા-
દિની ઇચ્છાથી હણું તો તો આ લોકમાં લોહીથી ખરડાયલા
ભોગોને જ હું ભોગલું ! એટલે શુરુઓને મારીને રાજ્ય સુખ-
ભોગવવા કરતાં ભિક્ષાજ્ઞ ખાવું સાફ એમ માફ માનવું છે. ૫.

અવતરણિકા:—‘ ક્ષત્રિઓને સ્વધર્મ પ્રભાવે યુદ્ધ જ શ્રેયસ્કર છે, ’
એમ જો હોય તો તેને માટે અર્જુન કહે છે

ન ચૈતદ્વિદ્વાઃ કતરન્નો ગરીયો

યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુઃ ॥

યાનેવ હત્વા ન જિજીવિષામ-

સ્તેઽવરિયતાઃ પ્રમુખે ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, ચ, ઇતદ્, વિદ્મઃ, કતરત્, નઃ, ગરીયઃ, ઇ, વા, જયેમ, યદિ, વા, નઃ, જયેયુઃ, યાન્, એવ, હત્વા, ન, જીવિષામઃ, તે, અવસ્થિતાઃ, પ્રમુલ્લે, ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિશેયેન ગુરુ ઇતિ ગરીયઃ । જીવિતુમ્
જ્ઞામઃ ઇતિ જિજીવિષામઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ચ વળી, નઃ અમારું (અમારે માટે), કતરત્ કયું, ગરીયઃ શ્રેષ્ઠ (છે), યદ્ કે, વા અથવા, જયેમ અમે જીતીએ, વા અથવા, યદિ બે, નઃ અમને, જયેયુઃ તેઓ જીતે, ઇતદ્ એ, ન, વિદ્મઃ અમે જાણતા નથી, (પરંતુ) યાન્ જેમને, હત્વા હણીને, ન, એવ, જિજીવિષામઃ અમે જીવવાને નથી જ ઇચ્છતા, તે તે, ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, (તો અમારી) પ્રમુલ્લે સામેજ, અવસ્થિતાઃ સ્થિર થઈને ઉભેલા છે.

ભાવાર્થઃ—વળી અમારે માટે શિક્ષાત્ત શ્રેષ્ઠ છે કે અથવા યુદ્ધ તે પણ અમે જાણતા નથી તેમ અમે તેમને જીતીશું વા તેઓ અમને જીતશે. તે પણ અમે જાણતા નથી. વળી કદાચ અમને જય મળે તોપણ જેમને હણીને અમે જીવવા નથી જ ઇચ્છતા તે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તો યુદ્ધમાં અમારી સામેજ યુદ્ધ માટે મોખરે ઉભેલા છે. ૬.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે એક તરફ પાપ અને ખીજ તરફ સ્વધર્મ એમ બંનેથી મુઝાએયો અશુભ પોતાને કયો માર્ગ ઠપાણકારક છે તે જણાવાના હેતુથી બગવાનને પૂછે છે:

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વમાનઃ

પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મસંમૂઢચેતાઃ ॥

યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રહ્મિ તન્મે

શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વા પ્રપન્નમ્ ॥૭॥

પદચ્છેદઃ—કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ, પૃચ્છામિ, ત્વામ્, ધર્મસંમૂઢચેતાઃ, યત્, શ્રેયઃ, સ્યાત્, નિશ્ચિતમ્, બ્રૂહિ, તત્, મે, શિષ્યઃ, તે, અહમ્, શાધિ, મામ્, ત્વામ્, પ્રપન્નમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કૃપણસ્ય ભાવ કાર્પણ્યમ્, કાર્પણ્યસ્ય દોષ કાર્પણ્યદોષ, તેન ઉપહત સ્વભાવ યસ્ય સ કાર્પણ્યદોષોપહત સ્વભાવ । ધર્મેણ સમૂઢ ચેત યસ્ય સ ધર્મસમૂઢચેતા । અતિશયેન પ્રશસ્યમ્ ઇતિ શ્રેય ।

અન્વય અને અર્થઃ—કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવ (આત્મ જ્ઞાનની ખામીને લઇને પોતાના સબધીઓનો વિયોગ કેમ સહન થશે ? આવી ભાવનારૂપ) કાર્પણ્ય-દીનતા-ના દોષથી સ્વભાવમાં વિકૃતિ પામેલો એવો, (અને) ધર્મસમૂઢચેતા ધર્મના જ્ઞાનવિષયમાં અવિવેક-સાક્ષારના વિચારરહિત થયેલ છે ચિત્ત જેનું એવો (હું) ત્વામ્ તમને, પૃચ્છામિ પૂછુ છું (કે માટે) યત્ જે, નિશ્ચિતમ્ નિશ્ચિત કરાયલું, શ્રેય કલ્યાણ, સ્યાત્ હોય, તત્ તે, (તમે) મે મને, બ્રૂહિ કહો, અહમ્ હું, તે આપનો, શિષ્ય શિષ્ય છું, (માટે) ત્વામ્ આપને, પ્રપન્નમ્ શરણે આવેલા (એવા), મામ્ મને, શાધિ આપ ઉપદેશ આપો

ભાવાર્થઃ—દીનતાના દોષથી જેનું અત કરણ સુઝાઈ ગયું છે એવો અને કર્તવ્યાકર્તવ્યમાં સદેહયુક્ત ચિત્તવાળો હું આપને પૂછુ છું કે, હે ભગવન્ ! માટે માટે જે નિશ્ચિત કરાયલું પરમ

શ્રેય-કલ્યાણ-હોય તે મને કહો, અર્થાત્ શું કરવાથી મારું કલ્યાણ થાય તે આપ મને કહો, હું આપનો શિષ્ય છું અને આપને શરણે આવેલો છું માટે આપ મને ઉપદેશ આપો ! ૭.

અવતરણિકા:—અત્યારે યુદ્ધસમયે કર્તવ્ય કર્મ છોડીને વિષયાન્તર તરફ દોડી જઈ પરમકલ્યાણનીજ સા કરણથી ઈચ્છા રાખે છે ! એમ કલ્યાણ ભગવાન પ્રશ્ન કરે તો તેને માટે કહે છે:

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ॥

अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

પદ્ધેદ:—ન, હિ, પ્રપશ્યામિ, મમ, અપનુદ્યાદ્, યદ્, શોકમ્, ઉચ્છોષણમ્, ઇન્દ્રિયાણામ્, અવાપ્ય, ભૂમૌ, અસપત્નમ્, ક્રુદ્ધમ્, રાજ્યમ્, સુરાણામ્, અપિ, ચ, આધિપત્યમ્.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—શોષતિ યેન સઃ શોકઃ । ઉચ્છોષયતીતિ ઉચ્છોષણઃ તમ્ ઉચ્છોષણમ્ । રાજઃ રૂઢમ્ રાજ્યમ્ । સુષ્ઠુ રાજન્તે રિતિ સુરાઃ । ન વિદ્યતે સપત્નઃ શત્રુઃ યસ્મિન્ તત્ અસપત્નમ્ તત્ । આધિ-પત્તેઃ માવઃ આધિપત્યમ્ તત્ ॥

અન્વય અને અર્થ:—મૂમૌ પૃથ્વી ઉપર, અસપત્નમ્ નિષ્કંટક-શત્રુરહિત, ક્રુદ્ધમ્ ધનધાન્યાદિથી સમૃદ્ધ (એવું). રાજ્યમ્ રાજ્ય, ચ અને, સુરાણામ્ દેવોનું, આધિપત્યમ્ અધિપતિ પાછું, અવાપ્ય મેળવીને, અપિ પણ, યદ્ જે, ઇન્દ્રિયાણામ્ ઇન્દ્રિ-

ચેને, ઉચ્છોષણમ્ અત્યંત સૂકાવી નાખનાર, મમ મારા, શોકમ્ શોકને, અપનુદ્યાદ્ દૂર કરે, (તત્ તેવું કંઈપણ,) હિ ખરેખર, ન, પ્રપદ્યામિ હું જોતો નથી.

ભાવાર્થ:—પૃથ્વીપર નિષ્કંટક અને અનેક પ્રકારની સમૃદ્ધિયુક્ત એવું રાજ્ય, તેમ દેવોના રાજા ઇન્દ્રની પદવી પણ મને પ્રાપ્ત થાય તો પણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! ઇન્દ્રિયોને અત્યંત સૂકાવી નાખનારા મારા શોકને જે કોઈ દૂર કરી શકે એવું કંઈપણ હું જોતો નથી. અર્થાત્ કોઈપણ રીતે મારો શોક દૂર થઈ શકે તેમ નથી. ૮.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે અર્જુને પોતાનો અભિપ્રાય ભગવાનને જણાવ્યો, તે વાત સંજય પૃતરાષ્ટ્રને કહે છે

સસ્રય ઉવાચ । સંજય કહે છે—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

પદચ્છેદ:—એવમ્, ઉક્ત્વા, હૃષીકેશમ્, ગુડાકેશઃ, પરતપઃ, ન, યોત્સ્યે, ઇતિ, ગોવિન્દમ્, ઉક્ત્વા, તૂષ્ણીમ્, બભૂવ, હ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—હૃષીકાણા ઇન્દ્રિયાણામ્ ઈશઃ હૃષીકેશ તમ્ હૃષીકેશમ્ । ગુડાકાયા નિદ્રાયાઃ ઈશ ગુડાકેશ । પરાન્ તાપયતીતિ પરતપઃ । ગાઃ વિન્દતે ઇતિ ગોવિન્દ. તમ્ ગોવિન્દમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—પરંતપઃ યત્રુજ્ઞોને તપાવનાર (એવો), ગુડાકેશઃ નિદ્રાને છુતનાર અર્જુન, હૃષીકેશમ્ ઇન્દ્રિયોના પ્રવર્તક-સ્વામી-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને, એવમ્ એ પ્રમાણે,

ઉક્ત્વા કહીને, (વળી) ન, ચોત્સ્યે હું યુદ્ધ કરીશ નહિ, કિંતુ એ પ્રમાણે, ગોવિન્દમ્ ગોવિન્દને, ઉક્ત્વા કહીને, તૂળ્ણમ્, હ ચુપજ, વમૃત્વ થઈ ગયો.

ભાવાર્થ:—શત્રુઓને તપાવનાર અને નિદ્રાને છૂતનાર એવો અર્જુન ઈન્દ્રિયોના ઈશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ઉપર પ્રમાણે કહીને વળી “ હે શ્રીકૃષ્ણ હું યુદ્ધ કરીશ નહિ ” એમ ગોવિન્દ શ્રીકૃષ્ણને કહીને ચુપચાપ થઈને કંઈપણ બોલ્યો નહિ, પણ શાંત થઈ ગયો. ૯.

અવતરણિકા:—અર્જુન એ પ્રમાણે બોલીને શાંત થઈ ગયા પછી ભગવાને શું કહ્યું તે સંખ્ય કહે છે:

તમુવાચ હૃષીકેશઃ પ્રહસન્નિવ ભારત ॥

સેનયોરુભયોર્મધ્યે વિપીદંતમિદં વચઃ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—તમ્, સ્વાચ, હૃષીકેશઃ, પ્રહસન્, ઇવ, ભારત, સેનયોઃ, રુભયોઃ, મધ્યે, વિપીદન્તમ્, ઇદમ્, વચઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રહસતિ કિંતુ પ્રહસન્ । ભરતસ્ય અપત્યં પુમાન્ ભારતઃ તત્સંબંધૌ હે ભારત । વિપીદિતિ કિંતુ વિપીદન્ તમ્ વિપીદન્તમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મારત હે ભરતવંશોત્પન્ન ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! (ત્યાર પછી) ઉભયોઃ બન્ને, સેનયોઃ સેનાઓની, મધ્યે વચમાં, વિપીદન્તમ્ શોક કરતા (એવા), તમ્ તે (અર્જુન) ને, હૃષીકેશઃ ઈન્દ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, પ્રહસન્, ઇવ ભણે હસતા હોયની તેની આક્રમક થઈને, ઇદમ્ આ, વચઃ વચન, સ્વાચ કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—હે ભરતવથોત્પન્ન ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્યારપછી બને સેનાઓની વચ્ચે એ પ્રમાણે શોક કરતા અર્જુનને ઇંદ્રિયોના નિયામક એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, બાણે કે ઉપહાસ કરતા હોય તેમ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

અવતરણિકા:—“ **દृષ્ટ્વા તુ પાણ્ડવનોદ્ગમ—**પાણ્ડવોના મૈત્ર્યને જોઈને ” ઇત્યાદિ પ્રથમાધ્યાયના બીજા સ્લોકથી તે “ **ન ચોત્સ્ય હતિ ગોવિન્દમુક્તરા તૂર્ણો વમૂવ હ** ” એ બીજા અધ્યાયના નવમા સ્લોક સુધી શોક, મોહ વિગેરે સમારના મરણરૂપ દોષોનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું, તેમજ અર્જુનને રાજ્ય, ગુરુ, પુત્ર, મિત્ર ઉપકાર કરનારા સ્વજનો, અને મળધીઓ તરફ “ **હુ તેમનો, અને તેઓ મારા,** ” એવી મમત્વ બુદ્ધિથી તેમના મોહ અને વિયોગ નિમિત્ત, શોક અને મોહ બતાવ્યા. શોક અને મોહથી અર્જુનનું ચિત્ત ઘેરાઈ જવાથી, વિવેક અને વિજ્ઞાન રહિત થયેના અર્જુનને, યુદ્ધ કરવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે એમ સમજી યુદ્ધમાં પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થયેનો છતાં, હિંસા કરવાથી પાપ લાગશે એવા બચથી તેમથી એક પામી નિવૃત્તિ લેના નિશ્ચય કર્યો, અને પારકો ધર્મ ભિક્ષાથી જીવન નિભવડું તેનો સ્વીકાર કરવા તેનાર થયો. શોક અને મોહ જેમના ચિત્ત ઉપર આરુઢ થયા હોય, તેના સર્વ પ્રાણિઓને પોતાના ધર્મનો ત્યાગ અને પરધર્મનું એવન કરવાની અવળી બુદ્ધિ મૂઝે છે, અને કદાચ તેઓ પોતાના ધર્મનું આચરણ કરે તો પણ તેઓની કાયા, વાણી અને મનની પ્રવૃત્તિ ક્યની આશા યુક્ત અને કર્તા, ભોખાના અભિમાન સહિત થાય છે, અને એ પ્રમાણે અભિમાન થનાથી તેમને ધર્મ અને અધર્મના સંચયથી ઇટ-દેવયોનિમાં જન્મ, અનિટ-પશુ પક્ષી ઇલાદિની યોનિમાં જન્મ, અથવા ઇટ-અનિટ-મિશ્ર-મુખદુ અમિશ્ર મનુષ્યયોનિમાં જન્મ પારણ કરવો પડે છે, અને એ પ્રમાણે દરેકનું મમાન્યક અવિરત ચાલે છે, તેટલા માટે તે મમાનના બીજા-કાણુ રૂપ શોક, અને મોહની ગતિ તે પુનઃપાપરૂપ કર્મમાત્રના ફળના ત્યાગ સહિત જ્ઞાનરિના બંધ થતી નથી, તેથી અર્જુનને અધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરવાને નિમિત્તે કર્મના ફળના ત્યાગયુક્ત આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાન વાસુદેવ બધા મનુષ્યોની ઉપર કૃપા વન્નાવના દેવથી અર્જુનને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

શ્રીમગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ માપસે ॥

ગતાસૂનગતાસૂંશ્ચ નાનુશોચંતિ પંડિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અશોચ્યાન્, અન્વશોચઃ, ત્વમ્, પ્રજ્ઞાવાદાન્,
માપસે, ગતાસૂન્, અગતાસૂન્, ચ, ન, અનુશોચન્તિ, પંડિતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શોચિતું યોગ્યાઃ શોચ્યાઃ, ન શોચ્યાઃ
પ્રશોચ્યાઃ તાન્ અશોચ્યાન્ । પ્રકર્ષેણ જ્ઞાયતે અનયા સા પ્રજ્ઞા, પ્રજ્ઞાયાઃ
વ્રજ્ઞાઃ પ્રજ્ઞાવાદાઃ તાન્ પ્રજ્ઞાવાદાન્ । અસ્યન્તે લીપ્યન્તે ઇતિ અસવઃ,
ગતાઃ અસવઃ યેષાં તે ગતાસવઃ તાન્ ગતાસૂન્ । ન ગતાઃ અસવઃ
યેષાં તે અગતાસવઃ તાન્ અગતાસૂન્ । પંડ્યા અસાધારણા બુદ્ધિઃ અસ્તિ
યેષાં તે પંડિતાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(હે અર્જુન ।) ત્વમ્ તું, અશો-
ચ્યાન્ શોક ન કરવા યોગ્યનો, અન્વશોચઃ શોક કરી રહ્યો
છે, ચ તથા, પ્રજ્ઞાવાદાન્ પંડિતોનાં જેવાં વચનો, માપસે બોલે છે,
(પરંતુ) પંડિતાઃ આત્માસંબંધી બુદ્ધિવાળા, ગતાસૂન્ મરેલા-
ઓનો, ચ અને, અગતાસૂન્ જીવતાંઓનો, ન, અનુશોચન્તિ
શોક કરતા નથી.

ભાવार्થઃ—હે અર્જુન । જેમનો શોક કરવા જેવો નથી
તેમનો તું શોક કરે છે, અને આત્મજ્ઞાનીઓનાં જેવાં વચનો
બોલે છે પરંતુ આત્મજ્ઞાનીઓ તે મરેલાં કે જીવતાંનો કદિપણ
શોક કરતા નથી, અને તે પ્રમાણે તારે પણ કોઈના શોક કરવો
યોગ્ય નથી. ૧૧.

અવતરણિકા:—મરેલાં અને જીવતાં પ્રાણિઓ એ કલ્પનામાત્ર છે, વસ્તુતઃ પ્રાણિમાત્ર નિત્ય ઇશ્વરનાં અંશ હોઇને નિત્યજ છે, તેથી તેઓને મારે શોક કરવો યોગ્ય નથી તે કહે છે:

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ॥

ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, તુ, એવ, અહમ્, જાતુ, ન, આસમ્, ન, ત્વમ્, ન, હમે, જનાધિપાઃ, ન, ચ, એવ, ન, ભવિષ્યામઃ, સર્વે, વયમ્, અતઃ, પરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અધિકં પાન્તીતિ અધિપાઃ, જાયન્તે ઇતિ જનાઃ, જનાનામ્ અધિપાઃ જનાધિપાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અહમ્ હું, તુ (લેહદર્શક અન્યથા,) જાતુ કોઈ પણ સમયે, ન, આસમ્ ન હતો, ન એમ નથી, એવ તેમજ, ત્વમ્ તું, ન ન (હતો), હમે આ, જનાધિપાઃ રાજાઓ, ન ન (હતા), ચ અને, અતઃપરમ્ હવે પછી, વયમ્ આપણે, સર્વે બધા, ન ભવિષ્યામઃ નહિ, કોઈ શું, (ઈતિ) ન એમ (પણ) નથી.

ભાવાર્થઃ—હું કોઈ પણ સમયે નહિ હતો એમ નથી, તેમજ તું તથા આ સઘળા રાજાઓ પણ નહિ હતા એમ નથી, અને હવે પછી પણ આપણે બધા નહિ હોઈશું એમ નથી. અર્થાત્ ત્રણે કાલમાં આપણે હતા, છીએ અને હોઈશું અને તેજ પ્રમાણે ભૂતમાત્રનું, ઇશ્વરના અંશ તરીકે અસ્તિત્વ છે તેથી નિત્ય અને અવિનાશિ સ્વરૂપે કોઈનો પણ શોક કરવો ભ્રમજ નહિ. ૧૨.

અવતરણિકાઃ—આત્મા કેવી રીતે નિત્ય-અવિનાશી છે : તે વિષે દ્વંદ્વંત આપી ભગવાન કહે છે.

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ॥

તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિર્ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—દેહિનઃ, અસ્મિન્, યથા, દેહે, કૌમારમ્, યૌવનમ્, જરા, તથા, દેહાન્તરપ્રાપ્તિઃ, ધીરઃ, તત્ર, ન, મુહ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી તસ્ય દેહિનઃ । કુર્ણપ્ત્ મારઃ કામો યસ્ય સઃ કુમારઃ, કુમારસ્ય ભાવઃ કૌમારમ્ । યૌર્તાતિ યુવા, યૂનઃ ભાવઃ યૌવનમ્, । જીર્યન્તે અઙ્ગાનિ યસ્યામ્ અવસ્થાયાં સા જરા । અન્ય દેહઃ દેહાન્તરઃ, દેહાન્તરસ્ય પ્રાપ્તિઃ દેહાન્તરપ્રાપ્તિઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યથા જેમ, દેહિનઃ આત્માની, અસ્મિન્ આ, દેહે દેહમાં, કૌમારમ્ કુમાર અવસ્થા, યૌવનમ્ યુવાવસ્થા, (અને) જરા વૃદ્ધાવસ્થા, (છે) તથા તેવીજ રીતે, દેહાન્તરપ્રાપ્તિઃ બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ (થવી તે પછુ છે), (અને તેથી) ધીરઃ ધીર પુરૂષ, તત્ર તે વિષયમાં, ન, મુહ્યતિ મોહ પામતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જેવી રીતે આત્માની આ એક જ શરીરની અંદર કુમારાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા એમ ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિ થાય છે, તેવી જ રીતે એ આત્માને એક શરીર છોડી બીજાં બીજાં શરીરોમાં પછુ જવું પડે છે અને તેથી કોઈ પછુ નિમિત્તે મૃત્યુ પામી દેહાન્તરને પ્રાપ્ત થવાના વિષયમાં સ્થિરબુદ્ધિવાળો ધીરપુરૂષ મોહ પામતો નથી, અર્થાત્ આત્માને અનિત્ય કે ક્ષણધ્વંસી ન માનતાં અવિનાશીમાની પંથ—મહા-

ભૂતના આ શરીરનેજ અસ્થિર માની તે કાલાન્તરે નાશ પામવાનું છે એમ માની તેનો શોક કરતો નથી. ૧૩

અવતરણિકા — આત્મા નિલ હોવાને લઈને, તથા શોક, મોહાદિકે લલુપ્થ સી હોવાથી તેમનો અભાવ માની લઈએ, તોપણ તેમના નિમિત્તે થતા સુખદુઃખોથી તેઓનું નિનારણુ ધણી મુશ્કેલીથી થઈ શકે છે એમ મ્હાથ અર્જુન શકે કરે તો તેના સંબંધમાં ભગવાન કહે છે

નાત્રાસ્પર્શસ્તુ કૌંતેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ॥

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—માત્રાસ્પર્શઃ, તુ, કૌંતેય, શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ, આગમાપાયિનઃ, અનિત્યાઃ, તાન્, તિતિક્ષસ્વ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મીયન્તે આભિ વિષયા इति માત્રા, સ્પૃશન્તીતિ સ્પર્શ માત્રાણા સ્પર્શ માત્રામ્પર્શા । કુન્ત્યા અપત્ય પુમાન્ કૌંતેય તત્સન્નદ્વૌ હે કૌંતેય । શીત ચ ઉષ્ણ ચ શીતોષ્ણમ્, સુખ ચ દુઃખ ચ સુખદુઃખે, શીતોષ્ણાભ્યા સુખદુઃખે દદતીતિ શીતોષ્ણ સુખદુઃખદા । આગમશ્ચ અપાયશ્ચ આગમાપાયૌ, આગમાપાયૌ સ્ત યેષાં તે આગમાપાયિન । ન નિત્યા અનિત્યા ।

અન્યથ અને અર્થઃ—કોન્તેય હે કુન્તીના પુત્ર અર્જુન ! માત્રાસ્પર્શા ધન્દ્રિયોના વિષયો, તુ તો શીતોષ્ણસુખદુઃખદા ટાડું ઉનુ તથા તેની અસરથી સુખ અને દુઃખ આપનારા, આગમાપાયિન આવવાના અને જવાના સ્વશાપવાળા, (અને) અનિત્યા લાભો વખત નહિ રહેનારા, (છે માટે) ભારત હે ભરતકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા અર્જુન ! તાન્ તે વિષયોને, તિતિક્ષસ્વ તું સહન કર, અર્થાત્ તેમાં હર્ષ શોક રાગ નહીં

ભાવાર્થ:—હે કૌંતેય ! ઇન્દ્રિયોના વિષયો—ચન્દ્ર, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ-શીતતા તથા ઉષ્ણતાને લીધે સુખદુઃખ આપનારા છે તેમજ આવડું અને જડું એવા સ્વભાવના અર્થાત્ અસ્થિર રહેનારા અને લાંબો વખત ન ટકી રહે તેવા છે માટે તે વિષયોથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ અને દુઃખોને તું સહન કર. અર્થાત્ તેમાં હર્ષ કે શોક કર નહો. ૧૪.

અવતરણિકા:—શીનોશ્વાદિ વિષયોને મદન કરવાથી શું ફળ થાય છે તે હવે કહે છે

યં હિ ન વ્યયયંત્યેતે પુરુષં પુરુષર્પમ ॥

સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદ:—યમ્, હિ, ન, વ્યયયન્તિ, એતે, પુરુષમ્, પુરુષર્પમ, સમદુઃખસુખમ્, ધીરમ્, સઃ, અમૃતત્વાય, કલ્પતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પુર્યાં શેતે इति પુરુષઃ, પુરુષાણામ્ ઋપમઃ પુરુષર્પમઃ તત્ સંવુદ્ધૌ હે પુરુષર્પમ । દુઃખં ચ સુખં ચ દુઃખસુખે, સમે દુઃખસુખે યસ્ય સઃ સમદુઃખસુખઃ તથા સમદુઃખસુખમ્ । વિયં રાતીતિ ધીરઃ । અમૃતસ્ય ભાવઃ અમૃતત્વમ્ તસ્મૈ અમૃતત્વાય ।

અન્વય અને અર્થ:—પુરુષર્પમ હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! સમદુઃખસુખમ્ તુલ્ય છે સુખ અને દુઃખ બેને (એવા), યમ્ બે, ધીરમ્ નિત્ય આત્માના જ્ઞાનયુક્ત, પુરુષમ્ પુરુષને, એતે ઇન્દ્રિયોના વિષયો, ન, વ્યયયન્તિ બ્યયા કરતા નથી, સઃ તે (પુરુષ), તિ અવશ્ય રીતે, અમૃતત્વાય મોક્ષને માટે, કલ્પતે યોગ્ય થાય છે.

ભાવાર્થ:—હે પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! સુખ અને દુઃખ બંને જેને સમાન છે એવા તેમજ ધીર એટલે આત્મજ્ઞાની એવા જે પુરુષને ઇન્દ્રિયોના વિષયો વ્યથા કરતા નથી, તે પુરુષ મોક્ષને માટે જરૂર યોગ્ય થાય છે. અર્થાત્ વિષયોના વેગને રોકવાની શક્તિ જે સહિષ્ણુતા-તિતિક્ષા તે અમૃતત્વ-ઈશ્વરની સામ્યા-વસ્થા મેળવવામાં ખાસ સાધનરૂપ છે અને તેથી મોહાદિક છાડી વિષયોમાંથી વિરક્ત રહી શોકનો પરિત્યાગ કરવો એ જ યોગ્ય છે. ૧૫.

અવતરણિકા:—શીતોષ્ણાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રતીત થાય છે, છતાં પણ આત્માને બાધ કરવામાં તે વ્યર્થ જેવા છે, ઉલ્લુક આત્માની સત્યતા-નિસત્ય-જાણીને, શોક, મોહ ન લાગીને શીતોષ્ણાદિ સુખદુઃખાદિ ભાવો સહન થઈ શકે તેવા છે અને તેથી તે સહન કરવા બેઠએ તે વાત જાણીએ છે.

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ॥

ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽતસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, અસતઃ, વિદ્યતે, ભાવઃ, ન, અભાવઃ, વિદ્યતે, સતઃ, ઉભયોઃ, અપિ, દૃષ્ટઃ, અન્તઃ, તુ, અનયોઃ, તત્ત્વદર્શિભિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિદ્યતે સત્ તસ્ય તત્ વા ન સત્ અસત્ તસ્ય અસતઃ । ન ભાવઃ અભાવઃ । તત્ત્વં પશ્યન્તિ તે તત્ત્વ-દર્શિનઃ તૈઃ તત્ત્વદર્શિભિઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અસતઃ અસત્ય-નશ્વર વસ્તુનું, ભાવઃ હોવાપણું-અસ્તિત્વ, ન, વિદ્યતે નથી, (તેમ) સતઃ સત્ય-નિત્ય-વસ્તુનું, અભાવઃ ન હોવાપણું, (પણ) ન, વિદ્યતે નથી,

અનયોઃ આ, ઉમયોઃ ણન્ને-સત્ અને અસત્-નો, અપિ પણ, અન્તઃ અન્ત-નિર્ણય, તત્ત્વદર્શિમિઃ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વડે, દ્વષ્ટઃ જોવાયેલો છે.

હોવાર્થઃ—અસત્ વસ્તુનું હોવાપણું, અને સત્ વસ્તુને નાશ કદિ થતો જ નથી અને તેમાં તે સત્ અને અસત્ એ બન્નેનો નિર્ણય પણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વડે કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ અસત્ વસ્તુ સદા અનિત્ય હોવાથી સત્-આત્મા ઉપર તેનો કંઈ પણ પ્રભાવ નથી, એટલે ઇન્દ્રિયાદિકાના વિષયો આત્માને કંઈપણ અસર કરી શકતા નથી. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—તે સત્ જ છે, કે ને નિત્ય છે? તેને માટે કહે છે:

અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ येन सर्वमिदं ततम् ॥

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—અવિનાશિ, તુ, તદ્, વિદ્ધિ, યેન, સર્વમ્, इदम्, ततम्, विनाशम्, अव्ययस्य, अस्य, न, कश्चित्, कर्तुम्, अर्हति.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિદ્યતે વિનાશઃ યસ્ય તત્ અવિનાશી તત્ । વિશેષેણ નાશઃ ફળિ વિનાશઃ તન્ન વિનાશમ્ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ નાશો વિસ્યતો વા યસ્ય તત્ અવ્યયમ્ તસ્ય અવ્યયસ્ય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યેન જેના વડે, इदम् આ, सर्वम् અધુ, ततम् વ્યાપ્ત થયેલું છે, તદ્ તેને, તુ તો, अविनाशि नाश न थाय તેવું, विद्धि તું જાણ, (અને) अस्य એ, अव्ययस्य અઅ-

ડના, વિનાશમ્ નાશને, કર્તુમ્ કરવાને માટે, કશ્ચિત્ કોઈ, (પણ) ન, અર્હતિ યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થ:—જેના વડે આ બધું જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે, તેને તું અવશ્ય રીતે અવિનાશિ જાણ, અને એ અવિનાશિ એવા અખંડ બ્રહ્મનો નાશ કરવાને કોઈ પણ યોગ્ય નથી. અર્થાત્ એ કોઈનાથી પણ નાશપાત્રી શકે તેવું નથી. ૧૭

અવતરણિકા:—સત્ વસ્તુનું દર્શન કરાવીને હવે ‘અસત્’ વસ્તુ શું છે ! તેને માટે ભગવાન કહે છે

અંતવંત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ॥

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્યુદ્ધસ્વ ભારત ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદ:—અન્તવન્તઃ, ઇમે, દેહાઃ, નિત્યસ્ય, ઉક્તાઃ, શરીરિણઃ, અનાશિનઃ, અપ્રમેયસ્ય, તસ્માત્, યુદ્ધસ્વ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અન્તઃ અસ્તિ યેષાં તે અન્નવન્તઃ । દિહ્યન્ત ઇતિ દેહાઃ । શરીરમ્ અસ્ય અર્પ્તીતિ શરીરો તસ્ય શરીરિણઃ । નાશ અસ્તિ યસ્ય સઃ નાશી, ન નાશી અનાશી તસ્ય અનાશિનઃ । પ્રકર્ષેણ મીયતે ઇતિ પ્રમેયઃ, ન પ્રમેયઃ અપ્રમેય. તસ્ય અપ્રમેયસ્ય ।

અન્વય અને અર્થ:—નિત્યસ્ય નિરંતર અસ્તિત્વવાળા, અનાશિનઃ નાશરહિત, (અને) અપ્રમેયસ્ય પ્રત્યક્ષ, અનુમાનાદિ પ્રમાણોથી ન પાત્રી શકાય તેવા—અપરિચ્છેદ્ય, શરીરિણ. આત્માનાં, ઇમે આ, દેહાઃ શરીરો, અન્તવન્તઃ નાશપત્ર, ઉક્તાઃ કહેલાં છે, (માટે) ભારત હે સરતપંશી અર્જુન ! તસ્માદ્ તેથી યુદ્ધસ્ય તું યુદ્ધ કર.

ભાવાર્થ:—નિત્ય, નાશરહિત અને કોઈનાથી પણ માપમાં ન આવી શકે એવા આત્માનાં આ બધાં શરીરો નાશવંત કહેવામાં આવ્યાં છે. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્રના જે દેહો છે તે કાલાન્તરે નાશ પામવાનાજ છે માટે હે ભરતવંશી અર્જુન! તેથી તું શોકનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધ કરવાને ઉભો થા. ૧૮.

અવનરણિકા:—‘હું યુદ્ધમાં ઉભેલા યોદ્ધાઓનો હણનાર થઈશ અને તેઓ મારા વડે હણાશે’ એવી અર્જુનની અસત્ય-ધુદ્ધિના પરિહાર માટે શ્રીકૃષ્ણ કોપનિપટ્ટની બેઠકયાઓ પોતાના ઉપદેશની સંગતિમાં કહે છે:

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ॥

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥૧૯॥

પદચ્છેદ:—યઃ, એનમ્, વેત્તિ, હન્તારમ્, યઃ, ચ, એનમ્, મન્યતે, હતમ્, ઉભૌ, તૌ, ન, વિજાનીતઃ, ન, અયમ્, હન્તિ, ન, હન્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—હન્તીતિ હન્તા તં હન્તારમ્ । વિશેષેણ જાનીતઃ ઇતિ વિજાનીતઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે, એનમ્ એ (આત્મા) ને, હન્તારમ્ હણનારો, વેત્તિ બાણે છે, ચ તથા, યઃ જે, એનમ્ એને, હતમ્ હણાયેલો, મન્યતે માને છે, તૌ તેઓ, ઉભૌ બન્ને, ન, વિજાનતઃ (કંઈપણ સત્ય) બાણના નથી, (કારણ કે) અયમ્ આ (આત્મા), (કોઈને) ન, હન્તિ હણતો નથી, (અને કોઈનાવડે) ન, હન્યતે હણાતો (પણ) નથી.

૧ હન્તા કેમન્યતે હન્તુ દનયેન્મન્યતે હતમ્ । ઉભૌ તૌ ન વિજાનીતો નાયં હન્તિ ન હન્યતે ॥ ક. વ. ૨-૧૯ ॥

ભાવાર્થ:—જે પુરૂષ એ આત્માને હણનારો માને છે, તથા જે એને હણાયલો માને છે, તેઓ બન્ને સત્ય શું છે તે જાણતા નથી, કારણ કે આ આત્મા કોઈને હણતો પણ નથી તેમ કોઈનાથી હણાતો પણ નથી. અર્થાત્ એ અવિનાશી હોવાથી એનો નાશ થતોજ નથી તેમ એ કોઈનો વિનાશ પણ કરતો નથી. ૧૯.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં આત્મા, નાશ કરવાની અથવા નાશ થઈ જવાની ક્રિયાથી રહિત એટલે કે અવિક્તિય-વિકારરહિત છે એમ જણાવ્યું, તેનાજ અનુસધાનમાં આત્માનું અવિકારિપણ હવે નીચેના શ્લોકથી વિશેષ દૃઢ કરે છે.

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિ-

જ્ઞાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ॥

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, જાયતે, મ્રિયતે, વા, કદાચિદ્, ન, અયમ્, ભૂત્વા, ભવિતા, વા, ન, ભૂયઃ, અજઃ, નિત્યઃ, શાશ્વતઃ, અયમ્, પુરાણઃ, ન, હન્યતે, હન્યમાને, શરીરે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન જાયતે અસૌ ઇતિ અજઃ । પુરા મવઃ પુરાણઃ । શસ્યતિ ઇતિ શશ્વત્, શશ્વન્ મવઃ શાશ્વતઃ । હન્યતે યત્ તત્ હન્યમાનમ્ તસ્મિન્ હન્યમાને ।

૧ ન જાયતે મ્રિયતે વા વિષયોભાવ કુનશ્ચિન્નમશ્રુત્વમશ્ચિત્ । અજો નિત્ય શાશ્વ-
તોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૧૯-૨૦ ॥

આ બન્ને ઋચાના અર્થ મૂળશ્લોકોને મળવાજ છે.

અન્ય અને અર્થઃ—અયમ્ આ (આત્મા), કદાચિત્ કોઈપણ વખતે, ન, જાયતે જન્મતો નથી, વા અથવા, ન, મિયતે મૃત્યુ (પણ) પામતો નથી, વા અથવા, મૃત્વા યદને, મૃયઃ ફરીને, ન, મયિતા થનાર (પણ) નથી, (તેમ) અયમ્ આ (આત્મા), અજઃ જન્મરહિત, નિત્યઃ નિરંતર રહેનાર, શાશ્વતઃ જુના વખતનો, પુરાણઃ આદિ કાલથી જ નવો—શરીરની વૃદ્ધિ હ્રાસાદિ ક્રિયા વિનાનો, (અને) શરીરે શરીર, હન્યમાને નાશ થઈ જતાં (પણ) ન, હન્યતે હણતો નથી.

સાવાર્થઃ—આ આત્મા કોઈપણ વખતે જન્મતો અથવા મરતો નથી, તેમજ કોઈપણ વખતે એક વખત થઈને ફરી થનાર પણ નથી; વળી આ આત્મા જન્મરહિત, નિત્ય રહેનારો, પ્રાચીન વખતનો, આદિ કાલથી જ નવો એટલે શરીરની વૃદ્ધિ હ્રાસાદિ ક્રિયા વિનાનો, અને શરીરનો નાશ થઈ જવા છતાં પણ કદિ નાશ ન થાય તેવો છે. અર્થાત આ આત્મા આદિ અને અંતમાં એટલે કોઈ પણ સમયમાં તથા હરકોઈ અવસ્થામાં વિકૃતિથી રહિત છે, અને તેથીજ તારે એનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—આત્મા કોઈને હણતો નથી તેમ કોઈનાથી હણાતો પણ નથી એ જે વાત ઉપર બાણાવી, તેજ અર્થનો પુનઃ ભગવાન સ્વયં ઉપસંહાર કરે છે:

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમચ્યયમ્ ॥

કયં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ હંતિ કમ્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—વેદ, અવિનાશિનમ્, નિત્યમ્, યઃ, એનમ્, અજમ્, અચ્યયમ્, કયમ્, સઃ, પુરુષઃ, પાર્થ, કમ્, ઘાતયતિ, હન્તિ, કમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિનાશ અસ્તિ અસ્ય સં વિનાશી, ન વિનાશી અવિનાશી તમ્ અવિનાશિનમ્ । ન જાયતે અસૌ અજ તમ્ અજમ્ । ન વ્યેતિ ઇતિ અવ્યય તમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્થ હે અર્જુન ! ત્વં જે પુરૂષ, જનમ્ એ આત્માને, નિત્યમ્ સર્વદા વિદ્યમાન અજમ્ જન્મરહિત, અવ્યયમ્ ક્ષય વિનાનો, (અને) અવિનાશિનમ્ વિનાશરહિત, વેદ બાણે છે, સ તે, પુરુષ પુરૂષ, કમ્ કોનો, કથમ્ કેવી રીતે, ઘાતયતિ ઘાત કરાવે છે ? અથવા પોતે કારણ બૂત થઈ, કમ્ કોને, હન્તિ હણે છે

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! જે પુરૂષ એ આત્માને સર્વદા વિદ્યમાન, જન્મરહિત, ક્ષયવિનાનો અને વિનાશરહિત બાણે છે, તે પુરૂષ કોનો કેવી રીતે ઘાત કરાવે છે ? અથવા તો પોતે કારણરૂપ થઈ કોને હણે છે ? અર્થાત્ આત્મા કર્તાલોકતાના અભિમાનરહિત હોઈને કોઈને પશુ નાશ કરાવતો નથી કે કોઈને પશુ મારતો નથી ૨૧.

અવતરણિકા — ‘ઉપર પ્રમાણે કદાચ આત્મા અવિનાશી ૪ એમ સ્વીકારી લઉં તોપણ શરીરો વિનાશી હોવાથી યુદ્ધમાં તેમનો અવશ્ય નાશ તો થાય જ, તો પછી બીજાઓના શરીરો કે જેમનાથી અને મુકૂતો આપી શકાય છે, તે શરીરોનો યુદ્ધ વડે માટે નાશ કરવો એ કેમ બની શકે ? એવી અર્જુનની પ્રશ્ન થાય તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ૨૨ કે

વાસાસિ जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદઃ—વાસાસિ, જીર્ણાનિ, યથા, વિઘાય, નવાનિ, મૃહાતિ, નરઃ, અપરાણિ, તથા, શરીરાણિ, વિઘાય, જીર્ણાનિ, અન્યાનિ, સંપાતિ, નવાનિ, દેહી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન પરાણિ અપરાણિ તાનિ અપરાણિ । શીર્યન્તે જ્ઞાનિ શરીરાણિ તાનિ । દેહઃ અમ્ય ઋત્તાતિ દેહી ।

અન્યથ અને અર્થઃ—યથા જેવી રીતે, નર. પુરૂષ, જીર્ણાનિ જુના, વાસાસિ વસ્ત્રોને, વિઘાય છોડીને, અપરાણિ ખીલ, નવાનિ નવા, મૃહાતિ ઋદ્ધ્ય-ધારણ-કરે છે, તથા તેવી રીતે, દેહી આત્મા, જીર્ણાનિ જુના, શરીરાણિ શરીરોને, વિઘાય છોડીને, અન્યાનિ ખીલ, નવાનિ નવાઓને, સંપાતિ પ્રાપ્ત થાય (કરે) છે

સાવાર્થઃ—જેવી રીતે પુરૂષ જુના વસ્ત્રોને છોડીને ખીલ નવા વસ્ત્રોને ધારણ કરે છે, તેવી રીતે આ આત્મા જુના અને નવનાં શરીરોને છોડીને ખીલ નવા શરીરોને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ જીર્ણ શરીરોને છોડીને નિરતર નવા શરીરોને આત્મા ધારણ કરે છે, તેથી સુદૃઢ કરતા કરતા વૃદ્ધ થયેલા બીભાહિ કેના શરીરોનો નાશ કરવામા આવે તો ઉલ્લુએ યુદ્ધ દ્વારા તેમને વધુ પુઠ્ઠ પ્રાપ્ત થાય અને સ્વધર્મથી મૃત્યુ થવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ યોગિ મળે માટે તેમ માનીને પણ તારે યુદ્ધ કરવું તે વિશેષ ઈષ્ટ છે ૨૦

અવતરણિકા —“દેહનો નાશ થતા જતા તેની અદ્ય ન્દેન આત્માનો વિનાશ ન થતો નથી. દાખલા તરીકે જેમ તોઈ એક ધનુષી ભય ભારે તે ધનુષી અદ્ય એવી વસ્તુઓનો પણ નાશ થાય એ તેવી જ રીતે આ માતો પણ દેહની માથે નાશ થવો જોઈએ,” એવી મહા ય ય ના તેના ઉત્તરમા બનવાનું ત્રીકુંબુ આ માનુ અવિનાશિપાત્ર અને અવિભંગિપાત્ર મી ૧ પ્રમટે એ ૧૭

નૈનં છિંદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ॥

ન ચૈનં કલેદયંત્યાપો ન શોપયતિ મારુતઃ ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, એનમ્, છિંદન્તિ, શસ્ત્રાણિ, ન, એનમ્, દહતિ, પાવકઃ, ન, ચ, એનમ્, કલેદયન્તિ, આપઃ, ન, શોપયતિ, મારુતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શસ્યતે એભિઃ इति શસ્ત્રાણિ । પુર્નતિ इति પાવકઃ । મરુત્ એવ મારુતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—એનમ્ એ આત્માને, શસ્ત્રાણિ શસ્ત્રો, ન, છિંદન્તિ છેદતાં નથી, એનમ્ એને, પાવકઃ અગ્નિ, ન, દહતિ બાળતો નથી, ચ તેમજ, એનમ્ એને, આપઃ પાણી, ન, કલેદયન્તિ ભીંજાવી શકતાં નથી, (અને) મારુતઃ પવન, ન, શોપયતિ સુકાવી (પછી) શકતો નથી.

ભાવાર્થઃ—એ આત્માને શસ્ત્રો છેદતાં નથી, એને અગ્નિ બાળતો નથી, એને પાણી ભીંજાવી શકતું નથી, અને પવન સૂકાવી શકતો પછી નથી. અર્થાત્ આત્મા અવિનાશી અને નિર્વિકાર હોવાથી એમાં કોઈ પણ ભાતને ફેરફાર થતો નથી અને તેથીજ એ શરીર સાથે નાશ પણ પામી શકતો નથી. ૨૩,

અવતરણિકા—ઉપર પ્રમાણે આત્માનુ અવિકારીપણું કહી તેની અવિક્રિયા વિશેષ દૃઢ ક્રન્તા કહે છે

અચ્છેદ્યોડયમદાહ્યોડયમક્રેદ્યોડશોપ્ય એવ ચ ॥

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચ્છલોડ્યં સનાતનઃ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અચ્છેદઃ, અયમ્, અદાહઃ, અયમ્, અક્ષેદઃ, અશોષ્યઃ, એવ, ચ, નિત્યઃ, સર્વગતઃ, સ્થાણુઃ, અચલઃ, અયમ્, સનાતનઃ.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—હેતુમ્ શક્ય ડેચ, નચ્છેદ્ય અચ્છેદ્ય । ન્યુમ્ શક્ય દહ્ય, ન ન્યહ અન્યહ । કેતુમ્ શક્ય ક્ષેચ, ન ક્ષેચ અક્ષેચ । શોષુમ્ શક્ય શોષ્ય, ન શોષ્ય અશોષ્ય । સર્વ ગત સર્વગત । તિષ્ઠતિ ઇતિ સ્થાણુ । ચલ્તીતિ ચલ, ન ચલ અચલ । સના યવ ઇતિ સનાતન ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અયમ્ આ (આત્મા), અચ્છેદ્ય શસ્ત્રોવડે ન છેદી શકાય તેવો, અદાહ્ય અગ્નિવડે ન બાળી શકાય તેવો (છે વળી) અયમ્ આ (આત્મા), અક્ષેદ્ય પાણીવડે ભીંજવી ન શકાય તેવો, ચ અને, અશોષ્ય પવન વડે સુકવી ન શકાય તેવો, એવ જ (છે), (વળી) અયમ્ આ (આત્મા), નિત્ય નિરંતર રહેનારો, સર્વગત સર્વ જગ્યાએ વ્યાપ્ત, સ્થાણુ સ્થિર, અચલ કદી ડોલાયમાન ન થાય તેવો, (અને) સનાતન ધણા પુરાણા વખતનો છે

સાવાર્થઃ—આ આત્મા શસ્ત્રો વડે છેદી શકાય તેવો નથી, અગ્નિ વડે બાળી શકાય તેવો નથી, પાણી વડે ભીંજવી શકાય તેવો નથી અને પવન વડે સુકવી શકાય તેવો પણ નથી, પરંતુ એ આત્મા નિરંતર રહેવાવાળો, સર્વ જગ્યાએ વ્યાપ્ત, અર્થાત્ સર્વવ્યાપક, સ્થિર, કદી ડોલાયમાન ન થાય તેવો અને ઘણા પ્રાચીન વખતનો છે ૨૪

અવગમજિહ્વા —આત્મા જગદ્ધર્મી હતુ ઈલાહી પ્રયત્નપ્રમાણ રૂપી નદિન દેવાથી તેનું સંગે અત્યંત શ્રેય ૫

અવ્યક્તોઽયમર્ચિત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ॥

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તઃ, અયમ્, અચિન્ત્યઃ, અયમ્, અવિકાર્યઃ, અયમ્, ઉચ્યતે, તસ્માદ્, એવમ્, વિદિત્વા, એનમ્, ન, અનુશોચિતુમ્, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન્યજ્યતે इति વ્યક્ત, ન વ્યક્તઃ અવ્યક્તઃ । ચિન્તિતુ યોગ્ય ચિન્ત્ય, ન ચિન્ત્ય અચિન્ત્ય । વિકર્તુ શક્યઃ વિકાર્ય, ન વિકાર્ય અવિકાર્ય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અયમ્ આ (આત્મા), અવ્યક્તઃ પ્રકટ ન દેખાય તેવો, અયમ્ આ, અચિન્ત્ય ચિંતનમાં ન આવી શકે તેવો, (અને) અયમ્ આ, અવિકાર્ય વિકારરહિત, ઉચ્યતે કહેવાય છે, તસ્માદ્ તેથી, એનમ્ એ આત્માને, એવમ્ એ પ્રમાણે (ઉપર પ્રમાણે), વિદિત્વા જાણીને, અનુશોચિતુમ શોક કરવાને, ન, અર્હસિ તું યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થઃ—આ આત્મા પ્રત્યક્ષ દેખાય તેવો નથી, ચિન્તનમાં આવી શકે તેવો નથી અને વિકારરહિત કહેવાય છે, તેથી એ પ્રમાણે એ આત્માને નિષ્ક્રિય અને નિર્વિકાર જાણીને તારે એને શોક કરવો યોગ્ય નથી. અર્થાત્ એ જધા નાશ પામશે એવી ભુદ્ધિથી તું યુદ્ધથી વિરામ પામી નવધર્મમાંથી બ્રહ્મ ન થા અને મિથ્યા શોક ન કર. ૨૫.

અવતરણિકા—આત્માને કશ્ચિત્ ગ્રંથપિણુ ગીને વિનાગી માની લેવામાં આવે તો પાતુ તે ગોચર કૃત્વા યોગ્ય નથી ને કહે ૩

અથ ચૈનં નિત્યજાતં નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્ ॥

તથાપિ ત્વં મહાવાહો નૈનં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અથ, ચ, એનમ્, નિત્યજાતમ્, નિત્યમ્, વા, મન્યસે, મૃતમ્, તથાપિ, ત્વમ્, મહાવાહો, ન, એનમ્, શોચિતુમ્, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિયમેન નિયતં વા ભવ નિત્યમ્, નિત્ય જાત. નિત્યજાતઃ તમ્ નિત્યજાતમ્ । મહાન્તા વાહૂ યસ્ય સ મહાવાહુ, તત્સબુદ્ધૌ હે મહાવાહો ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અથ ચ જો કે, એનમ્ એને, નિત્ય-જાતમ્ સદા જન્મ પામેલો, વા અથવા, નિત્યમ્ સદૈવ, મૃતમ્ મરણ પામેલો, મન્યસે તું માને છે, તથાપિ તો પણ, મહાવાહો હે મોટી બુદ્ધવાળા અર્જુન! ત્વમ્ તું, ઇદમ્ એ પ્રમાણે (પૂર્વોક્ત રીતે), શોચિતુમ્ શોક કરવાને, ન, અર્હસિ યોગ્ય નથી.

સાવાર્થઃ—જો કે એ આત્માને તું કહાચિત્ નિરંતર જન્મ લેતો અને સદૈવ મરણ પામતો માની લે, તો પણ, હે મહાવાહુ અર્જુન! તું ઉપરોક્ત રીતે શોક કરવાને યોગ્ય નથી. ૨૬.

અનતગણિકા —આત્માને જન્મ-મૃત્યુની ઉપાધિયુક્ત કહાચિત્ માનનામા આવે તો પણ તેનો શોક કરવો ન જોઈએ, તે વિષયમા કાળ્ય બતાવે છે

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ॥

તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદઃ—જાતસ્ય, હિ, ધ્રુવઃ, મૃત્યુઃ, ધ્રુવમ્, જન્મ, મૃતસ્ય, ચ, તસ્માત્, અપરિહાર્યે, અર્થે, ન, ત્વમ્, શોચિતુમ્, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પરિહર્તુમ્ શક્યઃ પરિહાર્યઃ, ન પરિહાર્યઃ અપરિહાર્યઃ, તસ્મિન્ અપરિહાર્યે । અર્ચ્યતે इति अर्थः, તસ્મિન્ અર્થે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—હિ કારણ કે, જાતસ્ય જન્મેલાનો, મૃત્યુઃ નાશ, ધ્રુવઃ ચોક્કસ (જ છે), ચ અને, મૃતસ્ય મરેલાનો, જન્મ જન્મ (પણ), ધ્રુવમ્ ચોક્કસ, (છે) તસ્માદ્ તેથી, અપરિહાર્યે અવશ્ય થવાવાળા, અથ વિષયમાં, ત્વમ્ તું, શોચિતુમ્ શોચ કરવાને, ન, અર્હસિ યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થઃ—કારણ કે જે જન્મે છે તેનો નાશ ચોક્કસ જ છે અને મરેલાનો જન્મ પણ ચોક્કસ જ થાય છે, માટે જે વસ્તુ અવશ્ય થવાવાળી છે તે વિષયમાં તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૭.

અનુવર્તિકા —“ કાર્યકારણસ્વરૂપ પ્રાણિઓના શરીરોને અત્યુચક્ષીને શોક અવશ્ય રીતે થાય એ નિર્વિવાદ છે ” એવી અર્જુનની માન્યતાને દૂર કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તાદીનિ, ભૂતાનિ, વ્યક્તમધ્યાનિ, ભારત, અવ્યક્તનિધનનાનિ, એવ, તત્ર, કા, પરિદેવના.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વ્યક્તમ્ અન્યક્તમ્, અન્યક્તમ્ આદિ યેષાં તાનિ અવ્યક્તાદીનિ । વ્યક્તં મધ્યે યેષાં તાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ । અન્યક્તં નિધનં યેષાં તાનિ અવ્યક્તનિધનનાનિ । પરિતઃ દેવના પરિદેવના ।

અન્વય અને અર્થ:—મારત હે ભરતવશમા ઉત્પન્ન થએલ અર્જુન ! મૂતાનિ પંચમહાભૂતો અથવા તે! તેનાથી ઉત્પન્ન થએલા પ્રાણિમાત્ર, અવ્યક્તાદીનિ આદિમા અવ્યક્ત-અપ્રકટ, દ્યુક્તમધ્યાનિ મધ્યમા વ્યક્ત-પ્રકટ, (અને) અવ્યક્ત-નિધનનિ અતમા-મરણાવસ્થામા અવ્યક્ત-અપ્રકટ, एव જ, (છે માટે) તજ તે વિષયમા, પરિદેવના શોકનિમિત્ત વિલાપ, કા શો (કરવો) ?

ભાવાર્થ:—હે ભારત ! ભરતવશી અર્જુન ! પ્રાણિમાત્ર આદિકાલમા અપ્રકટ-ન જણાય તેવા છે, મધ્યકાળમા પ્રકટ એટલે પ્રત્યક્ષ જણાતા છે અને અત્તાવસ્થામા યજ્ઞ કરીને અપ્રકટજ-ન જણાય તેવા છે, માટે તે વિષયમા શોક કરી વિલાપ કરવો શા કામનો ? માટે તુ એ શોક છોડીને તારૂં યુદ્ધરૂપ કર્તવ્ય કરવા તૈયાર થા. ૨૮

અપરતરણિકા — ‘શુદ્ધ આત્મા ધણી કટથી નાણી સકાય તેવો જે અને મોહથી ઉપજેથી જાતિ મર્ધને સાધારણ છે, તેથી માત્ર તુજ આવી રીતે આત્મતાનમા જમિત થએલો છે એમ નથી, પરંતુ ધણી ખગની સ્થિતિ એનીજ છે, તે વાત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મ્હે છે

आश्चर्यमपश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्दति तथैव चान्यः ॥

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદઃ—આશ્ચર્યવત્, પશ્યતિ, કશ્ચિત્, એનમ્, આશ્ચર્ય-
વત્, વદતિ, તથા, એવ, ચ, અન્યઃ, આશ્ચર્યવત્, ચ, એનમ્,
અન્યઃ, શૃણોતિ, શ્રુત્વા, અપિ, એનમ્, વેદ, ન, ચ, એવ, કશ્ચિત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આઃ ઇતિ ચર્યતે અભિનીયતે ઇતિ આશ્ચ-
ર્યમ્, આશ્ચર્યમ્ ઇવ ઇતિ આશ્ચર્યવત્ । ક ઇતિ કશ્ચિત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કશ્ચિત્ કોઈ માણસ, એનમ્ એ
આત્માને, આશ્ચર્યવત્ આશ્ચર્ય જેવો, પશ્યતિ જુએ છે, ચ અને,
અન્યઃ બીજો, તથા, એવ તેજ પ્રમાણે, આશ્ચર્યવત્ આશ્ચર્ય જેવો,
વદતિ કહે છે, ચ અને, અન્યઃ બીજો (વળી) કોઈ, એનમ્ એ
આત્માને, આશ્ચર્યવત્ આશ્ચર્ય જેવો, શૃણોતિ સાંભળે છે, ચ
અને, કશ્ચિત્ કોઈ માણસ, શ્રુત્વા સાંભળીને, અપિ પણ, એવ
ખરેખર, એનમ્ એને, ન, વેદ જાણતો નથી

હોવાર્થઃ—કોઈ માણસ એ આત્માને આશ્ચર્ય જેવો
જુએ છે, અને બીજો તે જ પ્રમાણે આશ્ચર્ય જેવો કહે છે, અને
બીજો કોઈ એ આત્માને આશ્ચર્ય જેવો સાંભળે છે, અને કોઈ
માણસ સાંભળીને પણ એને જાણતો નથીજ. અર્થાત્ આત્માનું
વિશુદ્ધ જ્ઞાન જાગ્યેજ કોઈને થાય છે અને તેથી તેને સર્વ
આશ્ચર્ય સમાન જુએ છે અથવા કહે છે. અથવા તો તેને સત્ય
રીતે જોનાર, કહેનાર, સાંભળનાર અને જાણનાર કોઈકજ હોવાથી
તે આશ્ચર્ય જેવુંજ છે, એટલે આત્માનું જ્ઞાન મેળવવું દુર્ધટ છે. ૨૯

અવતરણિકા—આત્માનું અવિનાશિયત્વ તથા ગરીબનું વિનાશિયત્વ
ઉપર પ્રમાણે કહીને ‘જોક ન કરવા જોઈએ’ એમ બચાવના ઉપમાત્મક
રૂપે કહે છે

દેહી નિત્યમવધ્યોઽયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ॥

૧ તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥૩૦॥

પદચ્છેદઃ—દેહી, નિત્યમ્, અવધ્યઃ, અયમ્, દેહે, સર્વસ્ય, ભારત, તસ્માત્, સર્વાણિ, ભૂતાનિ, ન, ત્વમ્, શોચિતુમ્, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—દેહ અમ્ય અસ્તિ ઇતિ દેહી । હન્તુ યોગ્ય વધ્ય, ન વ ય અવધ્ય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત, અયમ્ આ, દેહી આત્મા, સર્વસ્ય બધાના, દેહે શરીરમાં, નિત્યમ્ નિરંતર, અવધ્ય. વધ ન કરી શકાય તેવો (છે), તસ્માત્ તેથી, ત્વમ્ તુ, સર્વાણિ બધા, ભૂતાનિ પ્રાણિઓનો, શોચિતુમ્ શોક કરવાને માટે, ન, અર્હસિ યોગ્ય નથી

ભાવાર્થઃ—હે ભારત-અર્જુન । આ આત્મા, સર્વ પ્રાણિ-માત્રના શરીરમાં હંમેશાં અવધ્ય એટલે કોઈપણ રીતે વધ ન કરી શકાય તે પ્રમાણે રહેલો છે, તેથી તું બધા પ્રાણિઓનો વિનાશ થશે અને મને હિંસાનું પાપ લાગશે એ પ્રમાણે શોક કરવાને યોગ્ય નથી અર્થાત્ તેવો ખોટો શોક છોડી કર્તવ્ય કરવા તૈયાર થા ૩૦.

અવતરણિકા —આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય ત્યારેજ તેવા પુરુષને રોકમોહ ન થાય, પણ આત્મજ્ઞાનગદિત સમારી પ્રાણિઓને તો તે થવા નબળ છે, અને તેથી અર્જુનને તે પ્રમાણે શોક મોહ થાય અને તેથી તે શુદ્ધ કન્ટો બધ ગ્રહે એ સ્વાભાવિક છે તો તેના પશ્ચિદાગ માટે, બગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘અધર્મે અમળને પણ તારે અવશ્ય શુદ્ધ કન્ટુ બેઝમે’ એમ અર્જુનને બીછ રીતે મમલત્વે છે

સ્વધર્મમપિ ચાવેક્ષ્ય ન વિકંપિતુમર્હસિ ॥

ધર્મ્યાદિ યુદ્ધાચ્છેયોઽન્યત્ક્ષત્રિયસ્ય ન વિચિતે ॥૩૧॥

પદચ્છેદઃ—સ્વધર્મમ્, અપિ, ચ, અવેક્ષ્ય, ન, વિકમ્પિ-
તુમ્, અર્હસિ, ધર્મ્યાત્, હિ, યુદ્ધાત્, શ્રેયઃ, અન્યત્, ક્ષત્રિયસ્ય,
ન, વિચિતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—સ્વસ્ય ધર્મઃ સ્વધર્મઃ તમ્ સ્વધર્મમ્ ।
વિશેષેણ કમ્પિતુમ્ इति વિકમ્પિતુમ્ । ધર્માદ્ અનપેતમ્ ધર્મ્યમ્ તસ્માત્
ધર્મ્યાત્ । યુદ્ધ્યતે इति યુદ્ધમ્ તસ્માત્ યુદ્ધાત્ । ક્ષતાત્ ત્રાયતે इति
ક્ષત્રિયઃ તસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—ચ વળી, સ્વધર્મમ્ પોતાના ધર્મને,
અપિ પણ, અવેક્ષ્ય બેઠને—વિચારીને, વિકમ્પિતુમ્ ડગવાને માટે,
ન, અર્હસિ તું યોગ્ય નથી, હિ કારણ કે, ધર્મ્યાત્ ધર્મયુક્ત (ધર્મ-
પ્રબરક્ષણના ધર્મ-ખાતર કરવામાં આવતા), યુદ્ધાત્ યુદ્ધ
સિવાય, ક્ષત્રિયસ્ય ક્ષત્રિયનું, અન્યત્ બીજું, શ્રેયઃ કલ્યાણ, ન,
વિચિતે નથી.

સાવાર્થઃ—વળી યુદ્ધ કરવું એ પોતાનો ધર્મ છે એમ
પોતાના ધર્મને સમજીને પણ, તું યુદ્ધમાંથી કમ્પાવમાન થવાને
લાયક નથી, કારણ કે પ્રબરક્ષણ જેવા ધર્મયુક્ત યુદ્ધ સિવાય
ક્ષત્રિયને બીજું કલ્યાણકારક કંઈજ નથી, માટે સ્વધર્મ સમ-
જીને પણ તારે શોકનો ત્યાગ કરી યુદ્ધ કરવુંજ યોગ્ય છે. ૩૧

અવતરણિકાઃ—“યુદ્ધ એ ક્ષત્રિયનો પરમ ધર્મ છે, અને તેથી
ક્ષત્રિયો પ્રયત્નપૂર્કે તે મેળવવા યત્ન કરે છે. તને તો સુબાગ્યથી આ યુદ્ધ

અનાયાસે પ્રાપ્ત થયું છે, તો તે પ્રમગ્નો લાભ લઈ, તારે તો અનરય યુદ્ધ કરવું ભેષ્ય, " તે વાત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે

યદૃચ્છયા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ ।

સુखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥૩૨॥

પદ્ચ્છેદઃ—યદૃચ્છયા, ચ, ઉપપન્નમ્, સ્વર્ગદ્વારમ્, અપાવૃતમ્, સુखिनः, ક્ષત્રિયાઃ, પાર્થ, લભન્તે, યુદ્ધમ્, ઈદૃશમ્.

व्युत्पत्तिसमासाः—ચાકતી ઇચ્છા યદૃચ્છ તયા યદૃચ્છયા । સુષુ અર્જયત ઇતિ સ્વર્ગમ્ સ્વર્ગમ્ય દ્વારમ્ સ્વર્ગદ્વારમ્ તત્ । અપગતમ્ આવૃતમ્ આવરણ યસ્ય તત્ અપાવૃતમ્ તત્ । સુखम् અસ્તિ યેષા તે સુखिन । ક્ષતાત્ ત્રાયન્તે ઇતિ ક્ષત્રિયા । પૃથાયા અપત્ય પુમાન્ પાર્થ તત્સન્બુદ્ધો પાર્થ । અનેન સદૃશમ્ ઇતિ ઈદૃશમ્ તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ વળી, યદૃચ્છયા કોઈપણ ભતની પ્રાર્થના વિના-અનાયાસે, ઉપપન્નમ્ પ્રાપ્ત થયેલા, (અને) અપાવૃતમ્ ખુદ્ધા, સ્વર્ગદ્વારમ્ સ્વર્ગના દરવાજા ઉપ, ઈદૃશમ્ આના જેવા, યુદ્ધમ્ યુદ્ધને (તો), પાર્થ હે પાર્થ ! સુखिन સુખી-લાગ્ય શાળી, ક્ષત્રિયા ક્ષત્રિયો, (જ) લભન્તે મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—વળી સાક્ષાત ખુદ્ધુ સ્વર્ગતુ દ્વાર હોય તેની સમાન અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલુ આવુ યુદ્ધ તો, હે પાર્થ ! કોઈ સુખી-પુણ્યશાલી અને લાગ્યશાળી ક્ષત્રિયો-૪ મેળવી થકે છે, માટે તુ પણ બીજે વિચાર છોડી સ્વર્ગદ્વારરૂપ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા ૩૨.

અનત-શ્લોકા —એ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવું એ તારૂં મન્ય છે, છતાં જો તુ યુદ્ધ નહિ કરે તો તેનું મૃત્યુ અનિ-પરિણામ આવશે તે જણાવે છે

અથ ચેત્ત્વમિમં ધર્મ્યં સંગ્રામં ન કરિષ્યસિ ॥

તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ॥૩૩॥

પદચ્છેદઃ—અથ, ચેત્, ત્વમ્, શ્મમ્, ધર્મ્યમ્, સંગ્રામમ્, ન, કરિષ્યસિ, તતઃ, સ્વધર્મમ્, કીર્તિમ્, ચ, હિત્વા, પાપમ્, અવાપ્સ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કીર્ત્યતે જનાઃ યયા સા કીર્તિઃ તામ્ કીર્તિમ્ । પિચતિ મક્ષયતિ કર્તારમ્, પાન્તિ જનાઃ આત્માનમ્ અમ્માત્મ ડતિ વા પાપમ્ તત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અથ, ચેત્ અગર જો, ત્વમ્ તું, શ્મમ્ આ, ધર્મ્યમ્ (ધર્મના રક્ષણાર્થ) ધર્મયુક્ત એવા, મંચામમ્ યુદ્ધને, ન, કરિષ્યસિ નહિ કરે (તો), તતઃ તેથી, સ્વધર્મમ્ પોતાના ધર્મને, ચ અને, કીર્તિમ્ કીર્તિને, હિત્વા હણીને, પાપમ્ પાપને, અવાપ્સ્યમિ પામીશ.

ભાવાર્થઃ—(હે અર્જુન !) અગર જો તું આ તારા પોતાના સ્વધર્મરૂપે રહેતું ધાર્મિક યુદ્ધ કરીશ નહિ તો તેથી પોતાના ધર્મને અને કીર્તિને નાશ કરી તું પાપને મેળવીશ. અર્થાત્ યુદ્ધ નહિ કરવાથી તું તારા ધર્મમાંથી થઈ થઈશ એટલું જ નહિ, પરંતુ લોકમાં તારી અપદીતિ થશે અને સાથે તું પાપને ભોક્તા પણ બનીશ. ઠઠ.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રભાણે યુદ્ધના ત્યાગથી સ્વધર્મ અને કીર્તિ એ બે ઇંદ્રિય વસ્તુઓની અપ્રાપ્તિ થવા સાથે સ્વધર્મમાંથી પાપની પ્રાપ્તિ પણ થશે, એમ જાણારી એથીપણ વિશેષ અનર્થ થવાનો છે, ને બનવાનું જાણવું છે.

અકીર્તિં ચાપિ ભૂતાનિ કથયિષ્યંતિ તેઽવ્યયામ્ ॥

સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અકીર્તિમ્, ચ, અપિ, ભૂતાનિ, કથયિષ્યન્તિ, ને, અવ્યયામ્, સંભાવિતસ્ય, ચ, અકીર્તિઃ, મરણાત્, અતિરિચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન કીર્તિઃ અકીર્તિઃ તામ્ અકીર્તિમ્ । વ્યયતે ઇતિ વ્યયઃ, ન વિચ્યતે વ્યયઃ યસ્યાઃ સા અવ્યયા તામ્ અવ્યયામ્ । સમ્યક્ ભાવિતઃ ઇતિ સંભાવિતઃ તસ્ય સંભાવિતસ્ય । મ્રિયતે અનેન ઇતિ મરણમ્ તસ્માત્ મરણાત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—જ અને, મૂતાનિ પ્રાણિઓ, તે તારી, અવ્યયામ્ લાંબા વખત સુધીની, અકીર્તિમ્ અપકીર્તિને, કથયિષ્યન્તિ કહેશે, જ અને, (તેઓ) સંભાવિતસ્ય બહુ માન પામેલાને, (તે) અકીર્તિઃ અપકીર્તિ, મરણાત્ મરણથી, અપિ પણ, અતિરિચ્યતે વિશેષ છે.

ભાવાર્થઃ—તેમજ મનુષ્યો તારી લાંબા વખત સુધી અપકીર્તિ ગાશે, અને એ પ્રમાણે જો અપકીર્તિ થઈ તો પછી તારા જેવા અત્યંત સન્માનિત પુરુષને અપકીર્તિ મરણથી પણ વિશેષ દુઃખદ છે. એટલે સુદની ખીડા કરતાં પણ સુદ કયાં નિવાય છવયું તને વિશેષ ખીડાકારક થશે. ૩૪.

અવતરણિકાઃ—“તટસ્થ લોક બંને મારી નિંદા કરે, પણ બ્રાહ્મ દ્રોણાદિક મહારથીઓ તો મને દયાળુ સમજી અવશ્ય અભિનંદન આપને” એવી અર્જુનની ધારણાને અમલ કરાવવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

મયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યંતે ત્વાં મહારથાઃ ॥

યેષાં ચ ત્વં વહુમતો ભૂત્વા યામ્યસિ લાઘવમ્ ॥૩૫॥

પદચ્છેદઃ—મયાત્, રણાત્, ઉપરતમ્, મંસ્યન્તે, ત્વામ્, મહારથાઃ, યેષામ્, ચ, ત્વમ્, વહુમતઃ, ભૂત્વા, યામ્યસિ, લાઘવમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મીચતે અનેન ઇતિ મયમ્ તસ્માત્ મયાત્ । રણન્તિ પરસ્પર પુરુષા યસ્મિન્ સ રણ તસ્માત્ રણાત્ । મહાન્તશ્ચ તે રથાશ્ચ મહારથા, મહારથા સન્તિ યેષા તે મહારથા । વહુભિર્ગુણે મત વહુમત । લઘોર્ભાવ લાઘવમ્ તત્ ।

અન્યથા અને અથઃ—ચ અને, યેષામ્ જેઓનાં, ત્વમ્ તુ, (અત્યાર સુધી) વહુમત. બહુ (શુણેાથી યુક્ત હોઈને) સન્માન પામેલો, (છે તેવો) મૂત્વા યઈને, (તે) મહારથા મોટા ભીખ્માદિક મહારથીઓ, ત્વામ્ તને, રણાત્ રણમાંથી, મયાત્ બયને લઈને, ઉપરતમ્ નિવૃત્ત થયેલો, મસ્યન્ત માનશે, (અને તેથી તુ) લાઘવમ્ ક્ષુલ્લકેતાને, યામ્યસિ પામીશ

ભાવાર્થઃ—અને જેઓના મનમાં તારા માટે-તારા અદ્વિતીય શુણેા માટે અત્યાર સુધી માન છે, તે ભીખ્માદિક મોટા મોટા મહારથીઓ તને રણમાંથી બયને લઈને પલાયન કરી ગએલો માનશે અને તેથી તેઓની દૃષ્ટિમાં પણ યુદ્ધ ન કરવાથી તું અત્યંત હલકો પડી જઈશ ઓ,

અવતરણિકા —એ પુનઃ નહિ પણ એથીએ વિગત ૬ અ બીન્દુ છે તે કહ્યું છે

અવાચ્યવાદાંશ્ચ વહૂન્વદિષ્યંતિ તવાહિતાઃ ॥

નિંદંતસ્તત્ર સામર્થ્યં તતો દુઃસ્વતરં નુ કિમ્ ॥૩૬॥

પદચ્છેદઃ—અવાચ્યવાદાન્, ચ, વહૂન્, વદિષ્યન્તિ, તવ, અહિતાઃ, નિન્દન્તઃ, તત્ર, સામર્થ્યમ્, તતઃ, દુઃસ્વતરમ્, નુ, કિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વક્તું યોગ્યાઃ વાચ્યાઃ, ન વાચ્યાઃ અવાચ્યાઃ, અવાચ્યાશ્ચ અમી વાદાશ્ચ અવાચ્યવાદાઃ, તાન્ અવાચ્યવાદાન્ । હિતમસ્તિ યેષાં તે હિતાઃ, ન હિતાઃ અહિતાઃ । નિન્દન્તિ તે નિન્દન્તઃ । સમર્થસ્ય ભાવઃ સામર્થ્યમ્ તત્ । અતિશયેન દુઃસ્વમ્ હતિ દુઃસ્વતરમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ વળી, તવ તારા, અહિતાઃ શત્રુઓ, તવ તારા, સામર્થ્યમ્ બળની, નિન્દન્તઃ નિંદા કરતા, વહૂન્ ઘણા, અવાચ્યવાદાન્ ન બોલવાના શબ્દો, વદિષ્યન્તિ બોલશે, નુ ખરેખર, તતઃ તેથી, દુઃસ્વતરમ્ વિશેષ દુઃખ, (તને) કિમ્ શું ?

ભાવાર્થઃ—વળી તારા શત્રુઓ તારા બળની નિંદા કરતા તને (હિંચકારો, નિર્બળ વગેરે) ન કહેવાના શબ્દો કહેશે, ખરેખર આથી વિશેષ દુઃખ તારા જેવા એક શૂરવીરને માટે બીજું શું હોઈ શકે ? ૩૬.

અવતરણિકાઃ—આગળ અગ્નિને “અમે તેમને છતી શું ચા તેઓ અમને છતારો તે પણ અમે બાણુતા નથી” એમ કહેલું તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે મુદ્ધમાં નય થાય કે પરાજય થાય તે બન્નેમાં પણ પરિણામમાં તે અવશ્ય લાભ જ છે, તે જાણવાનું કહે છે.

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગ જિત્વા વા ભોક્ષ્યસે મહીમ્ ॥
તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌંતેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

પદચ્છેદઃ—હતઃ, વા, પ્રાપ્સ્યસિ, સ્વર્ગમ્, જિત્વા,
વા, ભોક્ષ્યસે, મહીમ્, તસ્માત્, ઉત્તિષ્ઠ, કૌંતેય, યુદ્ધાય,
કૃતનિશ્ચયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મહ્યતે પૂજ્યતે इति મહી, તામ્ । કૃત
નિશ્ચય યેન સ કૃતનિશ્ચય ।

અન્વય અને અર્થઃ—વા અથવા, હત. હણાયલો (હણા-
ઇને), સ્વર્ગમ્ સ્વર્ગને, પ્રાપ્સ્યસિ તું પામીશ, વા અથવા, જિત્વા
જય પામીને, મહીમ્ પૃથ્વીને, ભોક્ષ્યસે ભોગવીશ, તસ્માત્ તેથી,
કૌંતેય હે કુંતાના પુત્ર-અર્જુન ! યુદ્ધાય યુદ્ધને માટે,
કૃતનિશ્ચય નિશ્ચય કરીને, ઉત્તિષ્ઠ ઉભો થા.

ભાવાર્થ—અથવા તો જો તું યુદ્ધમાં એમનાથી હણાઈશ
તો પણ તું સ્વર્ગને પામીશ, અને જો જય પામીશ તો તો પૃથ્વીને
ભોગવવાનો જ છે, માટે હે કૌંતેય ! ‘યુદ્ધ કરવું જ છે’ એમ
નિશ્ચય કરીને તું યુદ્ધ કરવા માટે ઉભો થા. ૩૭.

અવતરણિકા—“શુર ઇલાદિ શિષ્ટોનો યુદ્ધમાં વધ કરવો પડે
તેથી પાપ અરજ્ય થાય, તો પછી યુદ્ધમાં મર્યા બાદ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ ક્યાથી
થાય ? અથવા યુદ્ધમાં જીતીને પણ વેગનિદાથી વેરાયવા અમને ભોગ તથા
મુખની પ્રાપ્તિ ક્યાથી થાય ?” આવી અર્જુનની રાક્ષસ સમાધાન માટે
“કામનારહિત યદ્ધિમમાનદૃષ્ટિથી તથા સ્વર્ધર્મ મમજીને યુદ્ધ કરતા તને
પાપ નહિ લાગે ” એવા આત્મયથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાલાભૌ જયાજયૌ ॥

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદઃ—સુખદુઃખે, સમે, કૃત્વા, લાભાલાભૌ, જયા-
જયૌ, તતઃ, યુદ્ધાય, યુજ્યસ્વ, ન, એવમ્, પાપમ્, અવાપ્સ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુશોમનાનિ સ્થાનિ इन्द्रियाणि યસ્મિન્
તત્ સુખમ્, દુષ્ટાનિ સ્થાનિ इन्द्रियाणि યસ્મિન્ તત્ દુઃખમ્, સુખં ચ
દુઃખમ્ ચ સુખદુઃખે, તે સુખદુઃખે । લાભશ્ચ અલાભશ્ચ લાભાલાભૌ, તૌ
લાભાલાભૌ । જયશ્ચ અજયશ્ચ જયાજયૌ, તૌ જયાજયૌ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સુખદુઃખે સુખ અને દુઃખને,
લાભાલાભૌ લાભ અને ગેરલાભને, (અને) જયાજયૌ જય અને
પરાજયને, સમે સમાન, કૃત્વા કરીને, તતઃ ત્યારપછી, યુદ્ધાય
યુદ્ધને માટે, યુજ્યસ્વ તું તૈયાર થા, (અને) એવમ્ એ પ્રમાણે
(કરવાથી), પાપમ્ પાપને, ન, અવાપ્સ્યસિ તું પામીશ નહિ.

સાવાર્થઃ—સુખ તથા દુઃખને, લાભ અને ગેરલાભને,
તથા જય અને પરાજયને સમાન માનીને તું યુદ્ધ કરવા માટે
તૈયાર થા, એટલે લાભાલાભ વિગેરેનો કંઈપણ વિચાર તારે
કરવો નહિ અને જો એ પ્રમાણે તું કરીશ તો તને કદીપણ પાપ
લાગવાનું નથી. ૩૮.

અવતરણિકાઃ—“સ્વધર્મ સમજીને યુદ્ધ કરે તેને પાપ ન લાગે.
એમ માની લેવામાં આવે તો પણ, મને યુદ્ધ કરવાનો આવશ્યક ઉપદેશ
આપવો જોઈએ નહિ, કારણ કે “ય યનં વેન્તિ હન્તારમ્” તથા
“કયં સ પુરુષઃ પાર્યં કં ઘાતયતિ હન્તિ કમ્” ઇત્યાદિ વચનોથી તો
ખાસ માનીને જ પાપ ન લાગવાનો સંભવ છે, પણ હું તો કર્તા, બ્રાહ્મણના

અભિમાનશન્ય, શુદ્ધસ્વરૂપ જ્ઞાની યથો નથી, અને તેથી યુદ્ધ કરીને તેનું ક્ષણ હું ભોગવીશ એવું મને જ્ઞાન છે તેથી, તેમજ પ્રકાશ અને અધકાર બન્ને એકજ વખતે એક જગ્યામા રહી શકતા નથી, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેની સાથે સ્થિતિ રહી શકે નહિ એટલે હું પણ હજી કર્મને માનતો હોવાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ મેળવી શક્યો નથી અને તેથીજ પાપને અંગે યુદ્ધ કરવું મારે માટે ઠીક નથી ” એવો અર્જુનનો અભિપ્રાય સમજીને વિદ્વાન અને અવિદ્વાનની દશાના ભેદ પ્રમાણે, જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેના ઉપદેશની આવશ્યકતા હોવાથી ભગવાન તે કહે છે

एषा तेऽभिहिता साख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ॥

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

पदच्छेदः—एषा, ते, अभिहिता, सांख्ये, बुद्धिः, योगे, तु, इमाम्, शृणु, बुद्ध्या, युक्तः, यया, पार्थ, कर्मबन्धम्, प्रहास्यसि.

व्युत्पत्तिसमासाः—सम्यक् ख्यायते प्रमथ्यते वस्तुतत्त्वम् अनया इति साख्या उपनिषद् तथा वेद्यते यत्तत् साख्यम्, तस्मिन् सांख्ये । कर्मैव धर्माधर्माख्य बन्ध कर्मबन्ध, तम् कर्म-बन्धम् । बुध्यते अनया इति बुद्धि । युज्यते परमात्मानं येन स-योग, तस्मिन् योगे । प्रकर्षेण हास्यसि त्यजसि इति प्रहास्यसि ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! એષા આ, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, તે તને, સાંખ્યે જ્ઞાનયોગમાં, અભિહિતા કહેવામા આવી, (હવે) યોગે કર્મયોગમાં, હમામ્ આ (હું કહીશ તે બુદ્ધિ) ને, શ્રુણુ તું સાંભળ, (કે) યયા જે, બુદ્ધ્યા બુદ્ધિ વડે, યુક્તઃ ભેડા-એડો (તું), કર્મબન્ધમ્ કર્મના બન્ધનને, પ્રહાસ્યસિ ઇડી શકીશ.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! આ તને જે અત્યારમુધી કહ્યું તે જ્ઞાનયોગમાં રાખવાની બુદ્ધિ કહી, હવે કર્મયોગમાં બુદ્ધિને કેવી રીતે રાખવી તે હું તને કહું છું તે તું સાંભળ, કે જે બુદ્ધિ વડે યુક્ત થએલો તું કર્મનાં બંધનોને છોડી શકીશ. ૩૬.

નૈહામિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિચતે ॥

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત્ ॥૪૦॥

પદ્મચ્છેદ:—ન, રૂઢ, અમિક્રમનાશઃ, અસ્તિ, પ્રત્યવાયઃ, ન, વિચતે, સ્વલ્પમ્, અપિ, અસ્ય, ધર્મસ્ય, ત્રાયતે, મહતઃ, ભયાત્.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—અમિક્રમ્યતે કર્મણા પ્રાપ્યતે યત્કલં સઃ અમિક્રમઃ, અમિક્રમસ્ય નાશઃ અમિક્રમનાશઃ । સુષ્ટ્વ અત્યન્તમ્ અલ્પમ્ ઇતિ સ્વલ્પમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—રૂઢ આ (કર્મનાં બંધનો છુટી જાય તેવા કર્મયોગનું અનુદાન કરવામાં આવે તેવા) કર્મયોગમાં અમિક્રમનાશઃ કર્મના આરંભનો નાશ, ન, અસ્તિ નથી, (તેમ) પ્રત્યવાયઃ વિદ્યપ્રતિબંધ, (પણ) ન, વિચતે નથી, (કારણ કે) અસ્ય આ, ધર્મસ્ય ધર્મનું, સ્વલ્પમ્ થોડું (સેવન), અપિ પણ, મહત્ મોટા, મયાત્ ભયમાંથી, ત્રાયતે રક્ષણ કરે છે.

ભાવાર્થ:—કર્મનાં બંધનો છોડાવે તેવા આ કર્મયોગનું અનુદાન કરવામાં કર્મના આરંભનો કે કર્મનો નાશ નથી, તેમજ પ્રતિબંધ પણ નથી, કારણકે નિષ્કામકર્મયોગનું થોડું પણ અનુદાન કયારેક મહાન્ ભયમાંથી છોડાવે છે. અર્થાત્ કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા દરેકે થોડે થોડે પણ નિષ્કામ કર્મયોગ કરવો. ૪૦.

અવતરણિકા—જ્ઞાનયોગમાં જે બુદ્ધિ હોવી જોઈએ તે, તથા હવે પછી કહેવામાં આવનાર કર્મયોગલક્ષણા બુદ્ધિ કેવા લક્ષણવાળી હોવી જોઈએ : તે વિષે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનંદન ॥

વહુશાખા હ્યનંતાશ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદઃ—વ્યવસાયાત્મિકા, બુદ્ધિઃ, એકા, રૂઢ, કુરુ-
નંદન, વહુશાખાઃ, હિ, અનંતાઃ, ચ, બુદ્ધયઃ, અવ્યવસાયિનામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—વ્યવસાય એવ આત્મા યસ્યા સા
વ્યવસાયાત્મિકા—નિશ્ચયાત્મિકા—ઉપાયોપેયબુદ્ધિ । નન્દયતીતિ નન્દન,
કુરુણા નન્દન. કુરુનંદન, તત્સમુદ્ભૌ કુરુનંદન । વહ્વ્ય. શાખા-
યાસા તા વહુશાખા । ન વિદ્યતે અન્ત યાસા તા અનંતા । ન
વિદ્યતે વ્યવસાય —નિશ્ચય. યેષા તે અવ્યવસાયિનઃ, તેષામ્ અવ્યવસાયિનામ્ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—કુરુનંદન હે કુરુવંશને (સુદૃઢ
તોથી) આનંદ આપનાર અર્જુન ! રૂઢ આ કલ્યાણના માર્ગમાં,
વ્યવસાયાત્મિકા નિશ્ચયાત્મક, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, એકા એકજ છે, ચ
પણ, અવ્યવસાયિનામ્ અપ્રામાણિક એવી અનિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ-
વાળા લોકોની, બુદ્ધયઃ બુદ્ધિઓ, (તો) વહુશાખાઃ અનેક કાંટાઓ
વાળી, (અને) અનંતા ઘણી છે.

ભાવાર્થઃ—હે કુરુનંદન ! કલ્યાણના માર્ગમાં—નિષ્કામ
કર્મયોગમાં નિશ્ચયાત્મક એવી જ્ઞાનયુક્ત બુદ્ધિ એકજ છે, પણ
પ્રમાણરહિત એવી અનિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવાળા લોકોની બુદ્ધિઓ
તો અનેક કાંટાઓવાળી અને ઘણા પ્રકારની છે. અર્થાત્ તેવા

લોકોની બુદ્ધિની કોઈપણ પ્રકારની જ્ઞાનયોગ કે કર્મયોગમાં સ્થિરતા રહેતી નથી. ૪૧.

અવતરણિકા:—“ સિતબુદ્ધિવાળા લોકોની બુદ્ધિ એટલે નિશ્ચય-
ત્મિક કેમ થતી નથી ? ” એવી શંકાના ઉત્તરમાં ભગવાન ‘ શ્રીકૃષ્ણ તેમ ન
થવા માટે શું પ્રતિબંધક છે ’ તે ત્રણ સ્લોકોથી દર્શાવે છે:

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદંત્યવિપશ્ચિતઃ ॥

વેદવાદરતાઃ પાર્યં નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥ ૪૨ ॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ॥

ક્રિયાવિશેષવહુલાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાપહૃતચેતસામ્ ॥

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥૪૪॥

પદચ્છેદઃ—યામ્, હમામ્, પુષ્પિતામ્, વાચમ્, પ્રવદન્તિ,
અવિપશ્ચિતઃ, વેદવાદરતાઃ, પાર્યં, ન, અન્યત્, અસ્તિ, इति,
વાદિનઃ, કામાત્માનઃ, સ્વર્ગપરાઃ, જન્મકર્મફલપ્રદામ્, ક્રિયાવિ-
શેષવહુલામ્, ભોગૈશ્વર્યગતિમ્, પ્રતિ; ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્, તયા,
અપહૃતચેતસામ્, વ્યવસાયાત્મિકા, બુદ્ધિઃ, સમાધૌ, ન, વિધીયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્યેણ વદન્તિ इति પ્રવદન્તિ । વિપ્રકુટં
ચિન્તયન્તિ તે વિપશ્ચિતઃ, ન વિપશ્ચિતઃ અવિપશ્ચિતઃ । વેદયન્તિ ધર્માધર્મો
इति વેદાઃ, વેદાનાં વાદાઃ વેદવાદાઃ, વેદવાદેષુ રતાઃ વેદવાદરતાઃ । વદન્તિ
તે વાદિનઃ । કામે આત્મા અંતઃકરણં યેનાં તે કામાત્માનઃ । સ્વર્ગઃ એવ

પરઃ શ્રેષ્ઠઃ પુરુષાર્થઃ યેષાં તે સ્વર્ગપરાઃ । કર્મણઃ ફલમ્ કર્મફલમ્, જન્મૈવ કર્મફલં જન્મકર્મફલમ્, તત્પ્રદદતીતિ જન્મકર્મફલપ્રદા, તાં જન્મકર્મફલપ્રદામ્ । બહુ લાન્તીતિ બહુલાઃ, ક્રિયાણાં વિશેષાઃ ક્રિયાવિશેષાઃ, ક્રિયાવિશેષાઃ એવં બહુલાઃ યસ્યાં સા ક્રિયાવિશેષબહુલા તામ્ । ભોગશ્ચ એશ્વર્યં ચ ભોગૈશ્વર્યં, ભોગૈશ્વર્યયોઃ ગતિઃ પ્રાપ્તિઃ ભોગૈશ્વર્યગતિઃ, તામ્ ભોગૈશ્વર્યગતિમ્ । ભોગશ્ચ એશ્વર્યં ચ ભોગૈશ્વર્યં, ભોગૈશ્વર્યયોઃ પ્રકર્ષેણ સક્તાઃ ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાઃ, તેષામ્ ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્ । અપહૃતાંને ચેતાંસિ યેષાં તે અપહૃતચેતસઃ, તેષામ્ અપહૃતચેતસામ્ । સમ્યક્ આધીયતે અસ્મિન્ સર્વમ્ ઇતિ સમાધિ, તસ્મિન્ સમાધૌ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ! વેદવાદરતાઃ વેદના અર્થવાદમાં પ્રીતિવાળા, (અને) અન્યથા (સકામ કર્મ સિવાય આત્મજ્ઞાન વિગેરે) બીજું કંઈ, ન, અસ્તિ નથી, ઇતિ એ પ્રમાણે, વાકિનઃ બોલવાવાળા, અવિપશ્ચિતઃ અજ્ઞાનથી મૂઢ એટલે કાર્યા-કાર્યના બાનરહિત લોકો, ચામ્ જે, હમામ્ આ (વેદમાં બીજું કંઈપણ નથી એવી), પુષ્પિતામ્ ફુલથી ભરેલી વિપલતાની માફક ફરતી સુંદર, ઘાચમ્ વાણીને, પ્રવદન્તિ બોલે છે; કામાત્મનઃ કામના-ઓની અલિલાવામાં જે મનુષ્ય તંત્રકરણ છે એવા (અને) સ્વર્ગપરાઃ સ્વર્ગનેજ પરમ પુરુષાર્થ માનનારાઓ, ભોગૈશ્વર્યગતિમ્ ભોગ-વિલાસ અને એશ્વર્ય-વૈભવની પ્રાપ્તિ, પ્રતિ માટે, જન્મકર્મ-ફલપ્રદામ્ જન્મરૂપી કર્મના ફલોને આપનારી, ક્રિયાવિશેષ-બહુલામ્ અગ્નિહોત્રાદિક તથા બીજી ક્રિયાઓ જેમાં વિશેષ કરવી પડે તેવી, પુષ્પિતામ્ છટાદાર, વાચમ્ વાણીને, પ્રવદન્તિ બોલે છે, (પરંતુ) તથા તે દાંભિક વાણીવડે, અપહૃતચેતસામ્ જે આંધળા ચિત્તવાળા, (અને તેથીજ) ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્ વિલાસ અને

વૈભવમાં લાગેલું છે ચિત્ત જેમનું એવાઓની, વ્યવસ્થાયાત્મિકા આત્મજ્ઞાન સંબંધી-શુદ્ધ-ચિન્માત્ર સ્વરૂપિણી નિશ્ચયાત્મિક, બુદ્ધિ: બુદ્ધિ, સમાધૌ ચિત્તનું ઇશ્વર સાથે ઐક્ય સાધવારૂપ સમાધિમાં, ન, વિધીયતે વ્યવસ્થિત થતી નથી.

હાવાર્ય:—હે પાર્થ ! વેદના મિથ્યા અર્થવાદમાં પ્રીતિ-વાળા અને સકામ કર્મસિવાય આત્મજ્ઞાન તથા મોક્ષ ઇત્યાદિ બીજું કંઈ છેજ નહિ એમ બોલવાવાળા મૂઢ લોકો, જ્યારે કૂલોથી શોભતી વિષલતાની માફક સુંદર એવી છટાદાર વાણીને બોલે છે, ત્યારે વિલાસ અને વૈભવની દિશા તરફ અભિલાષી અંતઃકરણ વૃત્તિવાળા અને સ્વર્ગનેજ પરમ પુરૂષાર્થ માનનારાઓ ભોગવિલાસ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિને માટે એ વાણીને જન્મ અને કર્મનાં ફેલોને આપનારી તથા અગ્નિહોત્રાદિક બીજી ઘણી ક્રિયાઓ જેમાં કરવી પડે છે એવી રીતની બોલે છે, પરંતુ તે વેદના અર્થવાદયુક્ત ઉપરોક્ત વાણીવડે ખેંચાએલા ચિત્ત-વાળા, અને વિલાસ તથા વૈભવ પ્રત્યે જેમનું ચિત્ત લાગેલું છે એવા મનુષ્યોની આત્માસંબંધી નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ ઇશ્વરેકાગ્રતા (સમાધિ) માં લાગતી નથી એટલે ક્યારે પણ સ્થિર થઈ તે ઇશ્વરનું તાદાત્મ્ય સાધી શકતી નથી. ૪૨-૪૪.

અવતરણિકા:—સમાધિમાં નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ સારે કાંની થાય છે તે વાત જણાવે છે

ત્રૈગુણ્યવિપયા વેદા નિર્લૈગુણ્યો મવાર્જુન ॥

નિર્દેહો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન ॥૪૫॥

પદ્મચ્છેદ:—ત્રૈગુણ્યવિપયા:, વેદા:, નિર્લૈગુણ્ય:, મવ, અર્જુન, નિર્દેહ:, નિત્યસત્ત્વસ્થ:, નિર્યોગક્ષેમ:, આત્મવાન.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ત્રયાણા ગુણાના ભાવ ત્રૈગુણ્યમ્, ત્રૈગુણ્યમેવ 'વિષયો યેષા તે ત્રૈગુણ્યવિષયા । નિર્ગતં ત્રૈગુણ્ય યસ્માત્સ નિસ્ત્રૈગુણ્ય । નિર્ગતાનિ સુખદુઃખસજ્જાનિ દ્વન્દ્વાનિ યસ્માત્સ નિર્દ્વન્દ્વ । નિત્ય સર્વદા સત્ત્વગુણે તિષ્ઠતીતિ નિત્યસત્ત્વસ્થ । યોગશ્ચ ક્ષેમ ચ યોગક્ષેમે, નિર્ગતે યોગક્ષેમે યસ્માત્ સ નિર્યોગક્ષેમે । આત્મા અસ્ય અસ્તીતિ આત્મવાન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! વેદો વેદો, ત્રૈગુણ્યવિષયા સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણોને પ્રતિપાદન કરવાવાળા (છે, માટે તું) નિસ્ત્રૈગુણ્ય ત્રણ ગુણોના ભાવોથી રહિત, નિર્દ્વન્દ્વ સુખદુઃખની સજ્જાવાળા હર્ષ શોકાદિ દ્વન્દ્વોથી મુક્ત, નિત્યસત્ત્વસ્થ સદા સત્ત્વગુણોના આશ્રય કરી રહેનારો, નિર્યોગક્ષેમ ન મેળવેલી ચીજને મેળવવી અને મેળવેલીનું રક્ષણ કરવું એવી સ્થિતિથી રહિત, (અને) આત્મવાન્ ચિત્તને નિયમમાં રાખનારો, મય યા

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! વેદો ત્રણ ગુણોનું પ્રતિપાદન કરનાર જ છે માટે તું એ ત્રણ ગુણોના ભાવોથી રહિત, સુખ દુઃખ અને હર્ષશોકાદિના દ્વન્દ્વો વિનાનો, સદા સત્ત્વગુણોના આશ્રય કરી રહેનારો, અપ્રાપ્ત વસ્તુને મેળવવામાં અને મેળવેલીનું રક્ષણ કરવામાં યત્ન રહિત અને છૂતેલા ચિત્તવાળો થા ૪૫

૧ અનુપાત્તસ્ય ઉપાદાન યોગ । ઉપાનસ્ય રક્ષણ ક્ષેમ । ન મેળવેલી વસ્તુને મેળવવી એનું નામ યોગ અને મેળવેલી વસ્તુનું રક્ષણ કરવું એનું નામ ક્ષેમ

અવતરણિકા:—આત્માનું સત્ત્વ જ્ઞાન ચિત્તશુદ્ધિ યાત્રા દ્વારા જ થાય છે, અને તે ચિત્તશુદ્ધિ, બધાં વેદોક્તા કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તો જ પ્રાપ્ત થાય, તેથી વેદોનો આશ્રય તો કરવો જ પડે અને તોપછી નિર્ગુણ ચંવાય જ નહિ, એવી સંક્રાન્તિ પરિહાર માટે ભગવાન કહે છે.

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ॥

તાવાન્તર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥

પદચ્છેદ:—યાવાન, અર્થઃ, ઉદપાને, સર્વતઃ, સંપ્લુતોદકે, તાવાન, સર્વેષુ, વેદેષુ, બ્રાહ્મણસ્ય, વિજાનતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—યત્પરિમાણમ્ અસ્યેતિ યાવાન. ઉદમ્ ઉદકમ્ પીયતે અસ્મિન્ इति ઉદપાનમ્, તસ્મિન્ ઉદપાને । સર્વસ્માદિતિ સર્વતઃ । સંપ્લુતમ્ ઉદકં યસ્મિન્ તત્ સંપ્લુતોદકમ્, તસ્મિન્ સંપ્લુતોદકે । તત્ પરિમાણમસ્યેતિ તાવાન । બ્રહ્મ વેદં શુદ્ધં ચૈતન્યં વા વોત્તે અર્ષતે વા इति બ્રાહ્મણઃ । વિશેષેણ જાનાતીતિ વિજાનન્, તસ્ય વિજાનતઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—સર્વતઃ ચોતરફથી, સંપ્લુતોદકે જલથી ખૂબ છલોછલ ભરાયલા, ઉદપાને જલાશયમાં, યાવાન જેટલો, અર્થઃ સ્નાન-પાનાદિક અર્થ (સરે છે), તાવાન તેટલો જ અર્થ, વિજાનતઃ વ્યુત્પન્ન ચિત્તવાળા, બ્રાહ્મણસ્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ થવાની ઈચ્છાવાળા બ્રાહ્મણને, સર્વેષુ બધા, વેદેષુ વેદોમાં (સધાય) છે.

ભાવાર્થ:—નાના જલાશયમાં જેટલો સ્નાનપાનાદિક અર્થ સાધી શકાય છે તેટલો જ અર્થ ચોતરફથી ખૂબ ભરાયલા જલાશયમાં પણ સરે છે, તેવી જ રીતે વિદ્વાન્ બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણને પણ બ્રહ્મજ્ઞાન માટે બધા વેદોમાં અનાયાસે તેટલો જ અર્થ

સરે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનનિષ્ઠને કર્મફલની અપેક્ષા ન રહેતાં તેનાથીજ તેની સર્વ સિદ્ધિ થઈ જાય છે. ૪૬.

અવતરણિકા — “ઉપનિષદ્ વિગેરેના સેવનથી મારે પણ આત્મજ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, તથા યુદ્ધ વિગેરે પ્રવૃત્તિમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ, તો પછી ‘યુદ્ધ કર’ એવી પ્રેરણા મને આપ કેમ કરો છો ?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન અર્જુનને માટે ખાસ વિહિત ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ॥

મા કર્મફલહેતુર્મૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

પદચ્છેદઃ—કર્મણિ, એવ, અધિકારઃ, તે, મા, ફલેષુ, કદાચન, મા, કર્મફલહેતુઃ, મૂઃ, મા, તે, સંગઃ, અસ્તુ, અકર્મણિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અધિકરણમ્ અધિકાર. । ફલતિ ઇતિ ફલમ્, કર્મણા ફલં કર્મફલમ્, કર્મફલ હેતુઃ પ્રયોજનં યસ્ય સં કર્મ-ફલહેતુઃ । ક્રિયતે યત્ તત્ કર્મ, ન કર્મ અકર્મ, તસ્મિન્ અકર્મણિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તે તારો, કર્મણિ કર્મ—કર્મયોગમાં, એવ જ, અધિકારઃ અધિકાર (છે), કદાચન કદાં પણ વખતે, ફલેષુ કર્મના ફલોમાં (અધિકાર), મા નથી (માટે તું) કર્મફલહેતુઃ કર્મનાં ફલનો હેતુ—ઉત્પાદક, મા, મૂઃ ન થા (અને) તે તારી, અકર્મણિ ન કરવા લાયક કર્મમાં અથવા કર્મ ન કરવામાં, સંગઃ આસક્તિ, મા અસ્તુ ન થાઓ.

સાવાર્થઃ—તારો તો કર્મમાં—કર્મયોગમાં—જ અધિકાર છે, પરંતુ કદાંપણ વખતે કર્મનાં ફલ જો ખાસ જાનવનું કારણ છે, તેમાં તારો અધિકાર નથી, એટલે કે કરવા યોગ્ય કર્મો ફલની

ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને તું કર, પણ કર્મનાં ફલોની આશાવાળો ન થા. અર્થાત્ કર્મનાં ફલરૂપ પરિણામની ઇચ્છા રાખનાર ન થા, તેમ ન કરવા લાયક કર્મમાં અથવા કર્મ ન કરવામાં પણ તને આસક્તિ ન થાયો, એટલે કે કર્મ કરવામાં જ તારો અધિકાર હોવાથી તું યુદ્ધ કરવા રૂપ કર્મમાં જ પ્રવૃત્ત થા. ૪૭.

અવતરણિકા:—ઉપરનીજ વાત વિસ્તારપૂર્વક કહે છે:

યોગસ્યઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ॥

સિદ્ધ્યસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥૪૮॥

પદચ્છેદઃ—યોગસ્યઃ, કુરુ, કર્માણિ, સન્નમ્, ત્યક્ત્વા, ધનંજય, સિદ્ધ્યસિદ્ધયોઃ, સમઃ, ભૂત્વા, સમત્વમ્, યોગઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યોગે તિષ્ઠતીતિ યોગસ્યઃ। સજ્યન્તે પ્રાણિનઃ અસ્મિન્નિતિ સન્નઃ, તં સન્નમ્ । ન સિદ્ધિઃ અસિદ્ધિઃ, સિદ્ધિશ્ચ અસિદ્ધિશ્ચ સિદ્ધ્યસિદ્ધયે, તયોઃ સિદ્ધ્યસિદ્ધયોઃ । ધનં જયતીતિ ધનંજયઃ, તત્સં-બુદ્ધૌ હે ધનંજય । સમસ્ય ભાવઃ સમત્વમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ધનંજય હે ધનંજય, ! સન્નમ્ આસક્તિને, ત્યક્ત્વા છોડીને. યોગસ્યઃ યોગમાં રહીને, સિદ્ધ્ય-સિદ્ધયોઃ કર્મની સફલતા અને નિષ્ફલતામાં, સમઃ સમાન, મૃત્વા ધર્મને, (તું) કર્માણિ કર્મોને, કુરુ કર, (દારણ્યકે) સમત્વમ્ કાર્યની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાનભાવ—કેદેગરહિતપણું, યોગઃ કર્મયોગ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે ધનંજય ! આસક્તિને છોડીને નિષ્કામ-ફલની ભાવનારહિત-કર્મયોગનો આશ્રય કરીને, તથા કર્મની

સફલતા અથવા નિષ્ફલતામાં સમાન ભાવવાળો થઈને તું કર્મો કર, કારણકે સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ-મા જે સમાન ભાવ તેનું જ નામ યોગ છે અર્થાત્ સુદ્ધમાં પણ તું જયપરાજયરૂપ ફલની આકાંક્ષા વિનાનો થઈને “ સુદ્ધ તારું કર્મ છે ” એમ સમજી તું તેમાં પ્રવૃત્ત થા. ૪૮.

અવતરણિકા — ‘ કામ્ય-સકામ કર્મનું સેવન બ્રહ્મજન તુચ્છ છે ’, તે જણાવે છે

દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ॥

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥ ૪૯ ॥

પદચ્છેદઃ—દૂરેણ, હિ, અવરમ્, કર્મ, બુદ્ધિયોગાત્, ધનઙ્ગય, બુદ્ધૌ, શરણમ્, અન્વિચ્છ, કૃપણાઃ, ફલહેતવઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વરમ્ અવરમ્ । બુદ્ધે યોગ બુદ્ધિ યોગ, તસ્માત્ બુદ્ધિયોગાત્ । કૃપા કુર્વન્તિ, કૃપ્યન્તે કૃપન્તે વા તે કૃપણા । ફલમેવ હેતુ યેષા તે ફલહેતવ ।

અત્યય અને અર્થઃ—ધનઙ્ગય હે ધનંજય ! બુદ્ધિયોગાત્ નિષ્કામ કર્મયોગથી, કર્મ કોઈ પણ કામ્ય કર્મ, દૂરેણ અત્ય ત, અવરમ્ નિકૃષ્ટ-હલકુ (છે), હિ માટે, બુદ્ધૌ સમત્વબુદ્ધિવાળા કર્મયોગ અથવા જ્ઞાનયોગમાં (જ્ઞાને માટે), શરણમ્ આશ્રયને, અન્વિચ્છ તું ઈચ્છ, (કારણકે) ફલહેતવઃ ફળની ઈચ્છાથી હેતુપૂર્વક કર્મ કરવાવાળા (તો), કૃપણા દીન-રંક જેવા છે.

ભાવાર્થઃ—હે ધનંજય (અર્જુન) ! નિષ્કામ કર્મયોગ સિવાય બીજું કોઈ પણ કામ્ય કર્મ અત્યંત હલકું જ છે, માટે તું તેવા કામ્ય કર્મનો ત્યાગ કરીને કર્મયોગ અથવા માંખ્યયોગનો આશ્રય .

મેળવવાની ઈચ્છા રાખ, કારણકે ફક્તની ઈચ્છાથી જે કામ કરવા-
વાળા છે તે તો દેવળ દીન-ગરીબ છે. અર્થાત્ તું તેવો દીન જેવો
ફલાકાંધી ન થતાં નિષ્કામ કર્મ કરવામાં તૈયાર થા. ૪૬.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે કામ્ય-સકામ કર્મની તુલ્યતા કહીને
હવે ફરી નિષ્કામ કર્મયોગનું ઉત્તમપણું કહે છે.

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ॥

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्॥૫૦॥

પદચ્છેદ:—બુદ્ધિયુક્તઃ, જહાતિ, રૂહ, ઉભે, સુકૃતદુષ્કૃતે,
તસ્માત્, યોગાય, યુજ્યસ્વ, યોગઃ, કર્મસુ, કૌશલમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—બુદ્ધિયા યુક્તઃ બુદ્ધિયુક્તઃ । સુકૃતં ચ
દુષ્કૃતં ચ સુકૃતદુષ્કૃતૈ, તે સુકૃતદુષ્કૃતૈ । કૌશલસ્ય ભાવઃ કૌશલમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—રૂહ આ લોકમાં, બુદ્ધિયુક્તઃ
સાંખ્ય-આત્મજ્ઞાન સંબંધી-અથવા નિષ્કામ કર્મયોગ સંબંધી
બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, સુકૃતદુષ્કૃતૈ પુણ્ય અને પાપ, ઉભે બંનેને,
જહાતિ છોડે છે, તસ્માત્ તેથી, યોગાય કર્મયોગને માટે, યુજ્યસ્વ
તું તૈયાર થા, (કેમકે) કર્મસુ કર્મમાં, કૌશલમ્ (બંધનનાં કાર
ણરૂપ કર્મો હોવા છતાં પણ ઇન્દ્રિયની આરાધના વડે ઇન્દ્રિયાર્થ
કર્મ કરી નિષ્કામ વૃત્તિથી મોક્ષ સંપાદન કરવાની) (જે) ચતુરાઈ
(તે), યોગઃ નિષ્કામ કર્મયોગ (અસ્તિ છે).

ભાવાર્થ:—આ લોકમાં આત્મજ્ઞાન અથવા નિષ્કામ કર્મ-
યોગ સંબંધી બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, સ્વર્ગ નરકનાં કારણરૂપ પુણ્ય
અને પાપ બંનેને છોડે છે એટલે, તે સ્વર્ગાદિ કોઇપણ ફક્તની

અપેક્ષારહિત કર્મ કરતો હોવાથી તેને પુણ્ય અથવા પાપ કંઈ પણ ભોગવવાનો પ્રસંગ આવતો નથી અને તેથીજ તું તેવા નિષ્કામકર્મયોગ માટે તૈયાર થા. કેમ કે કર્મ બંધનના કારણરૂપ હોવા છતાં પણ ઇશ્વરની આરાધના વડે ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી નિષ્કામ વૃત્તિયુક્ત થઈ કર્મ કરતાં જે મોક્ષ સંપાદન કરવાનું આતુર્ય તેનુંજ નામ યોગ (કર્મયોગ) છે. ૫૦.

અવતરણિકા:—“કુકૃત-પાપનો ત્યાગ કરવો એ તો સર્વથા ઉચિત છે, પણ સુકૃત-પુણ્યનો જે ત્યાગ કરવામાં આવે તો સાચો પુરુષાય સાધી શકાય નહિ” એવી શંકાના પરિહાર માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમાં કર્મફલનો માત્ર ત્યાગ કરવાથીજ અત્યંત શ્રેષ્ઠ પુરુષાયની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કહે છે:

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ॥

જન્મબંધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

પદચ્છેદઃ—કર્મજમ્, બુદ્ધિયુક્તાઃ, હિ, ફલમ્, ત્યક્ત્વા, મનીષિણઃ, જન્મબંધવિનિર્મુક્તાઃ, પદમ્, ગચ્છન્તિ, અનામયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્મમ્યઃ જાતમ્ કર્મજમ્ તત્ । મનીષા ઇષામ્ અસ્તીતિ મનીષિણઃ । જન્મૈવ બન્ધઃ જન્મબન્ધઃ, તસ્માત્ વિશેષેણ નિતાન્તં મુક્તાઃ । ઇતિ જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તાઃ । ન વિચિત્તે આમયઃ યમ્મિન્તત્ અનામયમ્ તત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—બુદ્ધિયુક્તાઃ જ્ઞાની અથવા નિષ્કામ કર્મયોગમાં સમાન બુદ્ધિવાળા, મનીષિણઃ આત્મજ્ઞાનનિષ્ઠ બુદ્ધિશાલી પુરુષો, હિ અરેખર, કર્મજમ્ કર્મથી ઉત્પન્ન થતા,

ફલમ્ ફલને, ત્યક્ત્વા છોડીને, જન્મવન્ધવિનિર્મુક્તાઃ જન્મરૂપી બંધનથી મુક્ત થયેલા, અનામયમ્ બધી જાતના ઉપદ્રવો રહિત-શાંત (એવા), પદમ્ મોક્ષરૂપી પદને, ગચ્છંતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—પાપ-પુણ્યની ગણનારહિત તથા જ્ઞાન અને નિઃક્રમ કર્મયોગમાં સમખુદ્ધિવાળા આત્મજ્ઞાની પુરુષો તો કર્મથી પેદા થતાં ફલને છોડી દઈ, જન્મરૂપી બંધનથી મુક્ત થઈને સર્વ જાતના ઉપદ્રવો રહિત અને શાંત એવા મોક્ષરૂપી પરમપદને પામે છે. ૫૧.

અવતરણિકાઃ—“નિઃક્રમ કર્મયોગના પાલન વડે ઉત્પન્ન થતી સાત્ત્વિક ચિત્તશુદ્ધિથી સમાનતાવાળી બુદ્ધિ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય ?” એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિપ્યતિ ॥

તદા ગંતાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨॥

પદચ્છેદઃ—યદા, તે, મોહકલિલમ્, બુદ્ધિઃ, વ્યતિતરિપ્યતિ, તદા, ગન્તા, અસિ, નિર્વેદમ્, શ્રોતવ્યસ્ય, શ્રુતસ્ય, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યસ્મિન્ કાલે યદા । મુહ્યતે અનેન ઇતિ મોહઃ, મોહ એવ કલિલમ્ કાલુષ્યમ્ મોહકલિલમ્, તત્ । વિશેષેણ અતિશયેન ચ તરિપ્યતિ ઇતિ વ્યતિતરિપ્યતિ । તસ્મિન્ કાલે તદા । ગચ્છતિ ઇતિ ગન્તા । નિર્વેદ્યતે અનેન ઇતિ નિર્વેદઃ, તમ્ નિર્વેદમ્ । શ્રોતું યોગ્યં શ્રોતવ્યમ્, તસ્ય શ્રોતવ્યસ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—યદા જ્યારે, તે તારી, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, મોહકલિલમ્ અવિવેકપાણું કે જે ચૈતન્ય અને જડતા વિવેક

જ્ઞાનને કલુષિત કરીને વિષયો તરફ અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે તેને, વ્યતિતરિપ્યતિ અવશ્ય રીતે ઓળંગી જશે, તદા ત્યારે, શ્રોતવ્યસ્ય ભવિષ્યમાં સાંભળવા લાયક, ચ અને, શ્રુતસ્ય ભૂતકાળમાં સાંભળેલા (કર્મોનાં ફલો રૂપી વિષયો તરફ) ના નિર્વેદમ્ વૈરાગ્યને, પ્રાપ્સ્યસિ તુ પામીશ.

ભાવાર્થ:—જ્યારે તારી બુદ્ધિ અવિવેકરૂપી કલુષિતતા કે જે આત્મા-ચૈતન્ય, અને જડના વિવેકવાળા જ્ઞાનને ભૂલાવી વિષયો તરફ અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે તેને વિશેષે કરી ઉદભંધી જશે એટલે જડ તથા ચૈતન્યના જ્ઞાનવાળી થઈ મોહમાંથી મુક્ત થશે ત્યારે ભવિષ્યમાં સાંભળવાનાં અને ભૂતકાળમાં સાંભળેલાં કર્મોનાં ફલોરૂપી વિષયો તરફ તને નિર્વેદ-ગ્લાનિ-વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થશે. અર્થાત્ મોહનો નાશ થવાથી તારી બુદ્ધિ વૈરાગ્યયુક્ત થઈ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરી આપોઆપ નિષ્કામ કર્મ કરવા તરફ પ્રેરાશે. પર

અવતરણિકા:—“એ પ્રમાણે થયેલી અંતઃકરણની શુદ્ધિ વડે, જેને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયેલો છે એવા પુરુષને પછી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ખામ કરીને ક્યારે થાય ?” તેના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ॥

સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૩ ॥

પદચ્છેદ:—શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના, તે, યદા, સ્થાસ્યતિ, નિશ્ચલા, સમાધા, અચલા, બુદ્ધિઃ, તદા, યોગમ્, અવાપ્સ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—(અનેકમાધ્યસાધનસમ્બન્ધપ્રકાશન)શ્રુતિ-ભિઃ(શ્રવણૈઃ) વિશેષેણ નાનાપ્રમાણેણ પ્રતિપન્ના इति શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના ।

નિર્ગતં ચલં યસ્યાઃ સા નિશ્ચલા । સમ્યક્ આધીયતે ચિત્તમસ્મિન્ ઇતિ
સમાધિઃ વ્રજ્ય, તસ્મિન્ સમાધૌ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યદા જ્યારે, શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના અનેક
સાધ્ય-સાધનસંબંધનો પ્રકાશ કરતાં એવાં કર્મફલનાં શ્રવણો-
વડે અનેક માર્ગે દોરવાયેલી-(સંશયો વડે વિશેષ પામેલી)
તે તારી, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, સ્થાસ્યતિ સ્થિર થઈને રહેશે, (અને)
નિશ્ચલા વિશેષ, અથવા ચલનરહિત (થઈને), સમાધૌ આત્મામાં,
અચલા વિકલ્પવર્જિત થશે, તદા ત્યારે, (તું) યોગમ્ વિવેક-
બુદ્ધિ-તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ યોગને, અવાપ્સ્યસિ પામીશ.

ભાવાર્થઃ—અનેક સાધ્ય-સાધન સંબંધનો પ્રકાશ કરતાં
કર્મફલનાં શ્રવણો વડે સંશયયુક્ત થઈને અનેક રસ્તે દોરવાયેલી
એટલે ચંચલ એવી તારી બુદ્ધિ જ્યારે સ્થિર થઈને રહેશે, અને
વિશેષરહિત થઈને આત્મામાં વિકલ્પવર્જિત એટલે એકનિષ્ઠતા-
વાળી થશે ત્યારે તું સમાનભાવવાળી વિવેકબુદ્ધિ-તત્ત્વજ્ઞાન-
રૂપ યોગને પામીશ. ૫૩.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે જેને વિવેક બુદ્ધિથી આત્મનિષ્ઠા થઈ
સમાધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય, અર્થાત્ જેની પ્રજ્ઞા સ્થિર થઈ હોય તેવાઓનાં
સમગ્ર ભણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો પૂછે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:-

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા માપા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ॥

સ્થિતધીઃ કિં પ્રમાપેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪ ॥

પદચ્છેદઃ—સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય, કા, માપા, સમાધિસ્થસ્ય,
કેશવ, સ્થિતધીઃ, કિમ્, પ્રમાપેત, કિમ્, આસીત, વ્રજેત, કિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ જ્ઞાયતે અનયા इति પ્રજ્ઞા, સ્થિતા પ્રજ્ઞા यस્ય સઃ સ્થિતપ્રજ્ઞઃ, તસ્ય સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય । માપ્યતે કથ્યતે અનયા इति માપા । સમાધૌ તિષ્ઠતીતિ સમાધિસ્થઃ, તસ્ય સમાધિસ્થસ્ય । કશ્ચ ईशश्च केशौ, तौ वाति गच्छति प्रेरयति अथवा वापयति उत्पादयति नियमयति साम्या ज्ञानं प्रापयति इति केशवः, तत्सबुद्धौ हे केशव । स्थिता धीः यस्य सः स्थितधीः । प्रकर्षेण भूषेत इति प्रमापेत ।

અન્યથા અને અર્થઃ—‘કેશવ હે કેશવ ! સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય સ્થિરબુદ્ધિવાળા એવા, સમાધિસ્થસ્ય પરમાત્માના ધ્યાનરૂપી સમાધિમાં રહેલાની, માપા વાણી, કા કેવી, (હોય ? અને) સ્થિતધીઃ સ્થિર બુદ્ધિવાળો, કિમ્ શુ, પ્રમાપેત બોલે (છે, તેમ) કિમ્ કેવી રીતે, આસીત બેસે (છે, અને) કિમ્ કેવી રીતે, વ્રજેત જાય (છે) ?

ભાવાર્થઃ—“ હે કેશવ ! જેની બુદ્ધિ સ્થિર થએલી છે એવા પરમાત્માના ધ્યાનરૂપી સમાધિયુક્ત પુરુષની ભાષા- (ભાષણ-લક્ષણ) કેવી હોય છે ? તેમ તે સ્થિરબુદ્ધિવાળો કેવી રીતે બોલે છે ? કેમ બેસે છે એટલે બાહ્ય ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં કેવી રીતે રાખે છે ? અને કેમ ચાલે છે ? અર્થાત્ વિષયોને કેવી રીતે સેવે છે ? અર્થાત્ સ્થિતપ્રજ્ઞના જે જે લક્ષણો હોય તે બધાં લક્ષણો આપ મને કહો. ૫૪.

૧ ક इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सः देहिनाम् ।

आवा तथाद्वसभूलो तस्यात्प्रेषणनामवान् ॥ इति मुनिः ॥

‘ક’ એ બ્રહ્માણુ નામ છે અને ‘ઈશ’ તે સર્વ પ્રાણિમાનવો દેશર ૬ એ અમારી બન્નેની ઉત્પત્તિ વમારાથી થએલી હોવાથી તમે ‘કેશવ’ એ નામવાળા છો.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ચાર પ્રશ્નો પૃથગામા આવતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, મુમુક્ષુએ ખામ યત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કર્યા જેવા, જીવનમુક્ત-સ્વભાવ વાળાના હાથણ-ખેતર, જેમણે અને ચાતુર વિગેરેનું વર્ણન કરતા સ્થિત-પ્રજા અને કહેવો તે બે સ્વોક્તી કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે -

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ॥

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

पदच्छेदः—प्रजहाति, यदा, कामान्, सर्वान्, पार्थ, मनोगतान्, आत्मनि, एव, आत्मना, तुष्टः, स्थितमग्नः, तदा, उच्यते.

द्व्युत्पत्तिसमासाः—प्रकर्षेण जहाति प्रनहाति। काम्यन्त इति
कामा, तान्। मनसि गता मनोगता, तान् मनोगतान्।

અન્યથા અને અર્થ:—પાર્ય છે પાર્ય ! મનોગતાન્ હૃદ-
યમા પ્રવેશ ધર્મ રહેલા, સર્વાન્ બધા, કામાન્ કામની વાસના-
અભિલાષોને, ચદા ત્યાદે, (પુરૂષ) પ્રજ્ઞાતિ છોડે છે,
(અને) 'આત્મનિ આત્મામા, ઇવ જ, તુષ્ટ સંતુષ્ટ-પ્રસન્ન રહે
(છે), તદા ત્યાદે, (તે) સ્થિતપ્રજ્ઞ સ્થિરબુદ્ધિવાળો, ઉચ્ચતે
હૃદયેવાય છે

१. यदा सर्व प्रभुत्वान्ते एवमा येन्य ह्यभिधिनः ।

अथ भर्तुः श्रुतो मयः पदं प्रदा सदाश्रुते ॥ इति श्रुते ॥

ત્યારે જે મનુષ્યના કન્યમા અશ્રવણ હોય તો તેણે સુરે વાળાના કામચકારો તેની બહારથી ધુગી બાંધે ત્યારે મત્વ-મનુષ્ય આ દેશમાં અમૃત-જીવન મુખ ધારે અને ત્યારેજ પ્રાણને-અત્માન કમુખને મેળે છે-ભોજવે છે

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! હૃદયમાં રહેલી ઝાંધી અભિલાષાઓને જ્યારે પુરૂષ છોડી દે છે, અને આત્મા વડે આત્મામાં જ પ્રસન્ન થઈ રહે છે ત્યારે તે સ્થિરશુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફ દેહાકાંક્ષાવાળી અભિલાષાઓ-કામનાઓનો ત્યાગ કરી આત્મામાં આત્માથી સંતોષ માની પ્રસન્ન રહે તે જ તે 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' કહેવાય છે ૫૫

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ॥

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ૫૬ ॥

પદચ્છેદ:—દુઃખેષુ, અનુદ્વિગ્નમનાઃ, સુખેષુ, વિગતસ્પૃહઃ, વીતરાગભયક્રોધઃ, સ્થિતધીઃ, મુનિઃ, ઉચ્યતે.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—ન વિચિતે ઇદ્વિગ્ન ક્ષુભિત મન યસ્ય સ અનુદ્વિગ્નમનાઃ । વિગતા સ્પૃહાઃ યસ્ય સઃ વિગતસ્પૃહઃ । રાગશ્ચ ભયં ચ ક્રોધશ્ચ રાગભયક્રોધા, વીતા. અપગતા. રાગભયક્રોધાઃ યસ્માત્ સ વીતરાગભયક્રોધ । મન્યતે અનેન ઇતિ વા મનનશીલત્વાત્ મુનિઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—દુઃખેષુ ત્રિવિધ દુઃખોમાં, અનુદ્વિગ્નમનાઃ ઉદ્દેગરહિત મનવાળો, સુખેષુ સુખોમાં, વિગતસ્પૃહઃ ઇચ્છાઓ જેની નીકળી ગયેલી છે એવો, (અને) વીતરાગભયક્રોધઃ રાગ-આસક્તિ, ભય અને ક્રોધ જેમાંથી નીકળી ગયા છે એવો, મુનિઃ મનનશીલ-આત્મચિંતન કરનાર પુરૂષ, સ્થિતધીઃ સ્થિરશુદ્ધિવાળો, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, અને આધિદૈવિક એ ત્રિવિધ દુઃખોમાં પણ જેનું મન ઉદ્દેગરહિત છે, સુખો

પ્રાપ્ત કરવામાંથી અથવા તે તે ભોગવી આનંદ પામવામાંથી જેની ઇચ્છા હોય તેમજ જેમાંથી આસક્તિ, ભય અને ક્રોધાદિ દોષો નીકળી ગયા છે એવો આત્મચિંતન કરનાર અને મનનશીલ જે કર્મફલત્યાગી પુરુષ છે તે ‘ સ્થિતપ્રજ્ઞ ’ નામ સ્થિરબુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. ૫૬.

અવતરણિકા:—એમ સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ કહી હવે ‘ સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ બોલે છે ? ’ તેના જવાબમાં કહે છે.

યઃ સર્વત્રાનભિસ્નેહસ્તત્તત્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ॥

નામિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

પદચ્છેદ:—યઃ, સર્વત્ર, અનભિસ્નેહઃ, તત્, તત્, પ્રાપ્ય, શુભાશુભમ્, ન અમિનન્દતિ, ન, દ્વેષ્ટિ, તસ્ય, પ્રજ્ઞા, પ્રતિષ્ઠિતા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્વસ્મિન્ન ઇતિ સર્વત્ર । અમિતઃ સ્નેહઃ અમિસ્નેહઃ, ન વિદ્યતે અમિસ્નેહઃ યસ્ય સઃ અનમિસ્નેહઃ । શુભં ચ અશુભં ચ એતયોઃ સમાહારઃ શુભાશુભમ્, તત્ । અમિતઃ નન્દતિ ઇતિ અમિનન્દતિ ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, સર્વત્ર દેહ, ઇન્દ્રિય જીવિત ઇત્યાદિ સર્વમાં, અનભિસ્નેહઃ સ્નેહરહિત હોઈ, તત્ તત્ તે તે, શુભાશુભમ્ શુભ અને અશુભને, પ્રાપ્ય પામીને, ન, અમિનન્દતિ હર્ષ પામતો નથી, (તેમ) ન, દ્વેષ્ટિ દ્વેષ કરતો નથી, તસ્ય તેની, પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર થએલી છે (એમ જાણવું).

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ દેહ, ઇન્દ્રિય, જીવિત ઇત્યાદિ સર્વ વસ્તુમાત્રમાં સ્નેહરહિત હોઈને શુભાશુભ કર્મનાં ફલોથી ઉત્પન્ન

યતાં પુણ્યપાપ અથવા સુખદુઃખાદિને પામીને હુર્ષ પામતો નથી
અથવા કોઈનો દ્વેષ કરતો નથી અર્થાત્ સ્તુતિનિંદારૂપ વાણી
ખાસતો નથી તેની બુદ્ધિ સ્થિર થએલી છે એમ બાણુવું. ૫૭.

અવતરણિકા:—“સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ બેસે છે એટલે બાણેન્દ્રિયોને કંપી
રીતે વશ રાખે છે ?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ૭ શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽઙ્ગાનીવ સર્વશઃ ॥

ઇન્દ્રિયાણોન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

પદચ્છેદઃ—યદા, સંહરતે, ચ, અયમ્, કૂર્મઃ, અઙ્ગાનિ,
ઇવ, સર્વશઃ, ઇન્દ્રિયાણિ, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ, તસ્ય, પ્રજ્ઞા, પ્રતિષ્ઠિતા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ હરતિ ઇતિ સંહરતે । સર્વસ્માદ
ઇતિ સર્વશઃ । ઇન્દ્રેણ દુર્ગયાનિ ઇન્દ્રિયાણિ, તાનિ ઇન્દ્રિયાણિ । અર્વ્યંતે
યાચ્યન્તે ઇતિ અર્થાઃ, ઇન્દ્રિયાણા અર્થાઃ વિષયા ઇન્દ્રિયાર્થા, તેભ્યઃ
ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યદા બ્યારે, અયમ્ આ પુરુષ,
કૂર્મઃ કાચખો, અઙ્ગાનિ (પોતાનાં) અંગોને, ઇવ જેમ, (તેમ)
ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયોને, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી,
સર્વશઃ ચારે તરફથી, સંહરતે જેથી લે છે, (ત્યારે) તસ્ય તેની,
પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર થએલી છે

ભાવાર્થઃ—બ્યારે આ પુરુષ કાચખો જેમ પોતાનાં
અંગોને એમરથી સંકોચી લે છે, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિ-
યોના શબ્દાદિ વિષયોમાંથી જેથી લે છે એટલે તેમને નિયમમાં
રાખે છે ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ ॥ એમ બાણુવું. ૫૮.

ઈચ્છા વગેરે સર્વ રહે છે અને તે પુનઃ શક્તિ આવતા ઉત્તેજીત થાય છે, પરંતુ આ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા કર્મચોગીને તો પરમાર્થ-તત્ત્વ-પ્રાપ્તિને જાણ્યા પછી આસક્તિ પણ છૂટી જાય છે એટલે તેને તો ફરીને કોઈપણ વિષયોની અભિલાષા રહેતી નથી અર્થાત્ તે નિરાસક્ત અને શુદ્ધસ્વરૂપ થઈ જાય છે, અને તેથી જ તે 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' કહેવાય છે ૫૯

અવતરણિકા:—“અહમ્ સારી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તે જ પ્રજ્ઞા સ્થેર છે અને તે પ્રજ્ઞાની સ્થિરતા જેને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા હોય તેણે પ્રથમ તો ઇન્દ્રિયોને પોતાના વશમાં રાખવી જોઈએ, કારણ કે પુરુષના મનને વિવેક તરફ ખેંચી અધોગતિ કરનાર ઇન્દ્રિયો જ છે” તે કહે છે

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

પદચ્છેદ:—યતતઃ, હિ, અપિ, કૌન્તેય, પુરુષસ્ય, વિપ-શ્ચિતઃ, ઇન્દ્રિયાણિ, પ્રમાથીનિ, હરન્તિ, પ્રસભમ્, મનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—યતતિ ઇતિ યતન્, તસ્ય યતત । પુરૈ શેતે ઇતિ પુરુષ, તસ્ય પુરુષસ્ય । વિપ્રકૃષ્ટ નિશ્ચિનોતિ ચેતતિ ચિન્તયતિ વા વિપશ્ચિત્, તસ્ય વિપશ્ચિત્ । પ્રમર્ષેણ મગ્નન્તીતિ પ્રમાથીનિ । પ્રગતા સમા—વિચાર અમ્માત્ ઇતિ પ્રસભમ્ તત્ । મન્યતે ઇતિ મન તત્ ।

અન્વય અને અર્થ—કાન્તેય હે કુતાંજના પુત્ર અર્જુન! યતત થત કરતા એવા, વિપશ્ચિત શુદ્ધિમાન, પુરુષસ્ય પુરુષની, અપિ પણ, પ્રમાથીનિ એવા ઉત્પન્ન કરવાવાળી—બલવાળી,

इन्द्रियाणि धन्द्रियो, मनः मनने, प्रसमम् जणात्कारथी, हि भरे-
भर, हरन्ति (विषयो तरङ्) जे'ची જાય છે.

ભાવાર્થ:—હે કુંતાણના પુત્ર અર્જુન ! ધન્દ્રિયોને નિય-
મમાં રાખવાનો યત્ન કરતા બુદ્ધિમાન પુરુષની પણ સ્વભાવથી
જ ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરવાવાળી બલિષ્ઠ ધન્દ્રિયો તેના મનને બલા-
ત્કારથી વિષયો તરફ જો'ચી જાય છે માટે આત્મનિષ્ઠ થવા સાફ
પ્રથમ ધન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી. ૬૦.

અવતરણિકા:—“ ધન્દ્રિયો મનને બલાત્કારથી વિષયો તરફ ધસડી
જાય છે તો તેનો ઉપાય શો કરવો ? ” તે જણાવે છે

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ॥

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૧॥

पदच्छेदः—तानि, सर्वाणि, संयम्य, युक्तः, आसीत,
मत्परः, वशे, हि, यस्य, इन्द्रियाणि, तस्य, प्रज्ञा, प्रतिष्ठिता.

व्युत्पत्तिसमासाः—सम्यक् यत्वा इति संयम्य । अहमेव
परः यस्य सः मत्परः । प्रति स्पीयतेऽस्म इति प्रतिष्ठिता ।

અન્વય અને અર્થ:—તાનિ તે, સર્વાણિ બધી (ધન્દ્રિ-
યો) ને, સંયમ્ય વશમાં રાખીને, યુક્ત: સાવધાન થઇને, મત્પર:
હું જ જેનો પરમ આશ્રય હું તેવો (થઇને પુરુષ), આસીત રહે,
(કારણકે) યસ્ય જેની, ઇન્દ્રિયાણિ ધન્દ્રિયો, હિ ખરેખર, વશે
વશમાં (છે), તસ્ય તેની, પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર છે.

ભાવાર્થ:—તે સર્વ ધન્દ્રિયોને પોતાના વશમાં રાખીને
સાવધાનતાથી આરામાંજ એકનિષ્ઠતા રાખી પુરુષે રહેવું. અર્થાત

તેથી ધન્વિયો નિયમમાં રહેશે, અને એ પ્રમાણે જે પુરુષની ધન્વિયો ખરેખર વશમાં હોય છે તેની જ બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ બાણુવું. ૬૧.

અવતરણિકા:—બાણેન્દ્રિયોના મંથનના અભાવમા દેવ બાણુપી હવે તેના અભાવે મન સયમ ન રહેવાથી જે અર્થની પરંપરા થાય છે, તે ભગવાન કહે છે.

ધ્યાયતો વિષયાનુપુંસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ॥

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥૬૨॥

ક્રોધાઙ્ગવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ॥

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥૬૩॥

પદચ્છેદઃ—ધ્યાયતઃ, વિષયાન, પુંસઃ, સદ્ગઃ, તેષુ, ઉપજાયતે, સદ્ગાત્, સંજાયતે, કામઃ, કામાત્, ક્રોધઃ, અભિ-જાયતે, ક્રોધાત્, મવતિ, સંમોહઃ, સંમોહાત્, સ્મૃતિવિભ્રમઃ, સ્મૃતિ-ભ્રંશાત્, બુદ્ધિનાશઃ, બુદ્ધિનાશાત્, પ્રણયતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધ્યાયતીતિ ધ્યાયન્, તસ્ય ધ્યાયતઃ । સમ્યક્ મોહઃ સંમોહઃ । વિશેષશ્ચાસૌ ભ્રમશ્ચ વિભ્રમઃ, સ્મૃતેઃ વિભ્રમઃ સ્મૃતિવિભ્રમ । સ્મૃતેઃ ભ્રંશઃ સ્મૃતિભ્રંશઃ, તસ્માત્ સ્મૃતિભ્રંશાત્ । બુદ્ધેઃ નાશઃ બુદ્ધિનાશઃ તસ્માત્ બુદ્ધિનાશાત્ । પ્રકર્ષેણ નદયતિ ઇતિ પ્રણયતિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વિષયાન્વિષયોનું, ધ્યાયતઃ ચિંતન કરનાર, પુંસઃ પુરુષને, તેષુ તે વિષયોમાં, સંગઃ આસક્તિ, ઉપજાયતે એક થાય છે, (અને તે) સદ્ગાત્ આસક્તિથી, કામઃ તૃષ્ણા,

જાયતે થાય છે, કામાત્ તે તૃપ્તિ (માં ક્યાંય પણ પ્રતિબંધ આવવા) થી, ક્રોધઃ ક્રોધ, અભિજાયતે અત્યંત થાય છે, ક્રોધાત્ ક્રોધથી, સંમોહઃ કાર્યાકાર્યના ભાનરહિત કરનાર અવિવેક, ભવતિ થાય છે, સંમોહાત્ અવિવેકથી, સ્મૃતિવિમ્નમઃ (શાસ્ત્ર તથા આચાર્યોના આપેલા ઉપદેશજન્ય સંસ્કારવાળી) યાદશક્તિ નાશ પામી જાય છે, સ્મૃતિભ્રંશાત્ સ્મૃતિ નાશ પામવાથી, બુદ્ધિનાશઃ બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, (અને) બુદ્ધિનાશાત્ બુદ્ધિનો નાશ થવાથી, પ્રણયતિ તે મનુષ્ય પોતે પણ નાશ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—વિષયોતું ચિંતન કરનાર પુરૂષને તે તે વિષયોમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને આસક્તિ થવાથી કામના થાય છે, કામનામાં પ્રતિબંધ આવવાથી એટલે તે પોતાની કામના પૂર્ણ ન થવાથી પછી તેને ક્રોધ થાય છે, ક્રોધથી અવિવેક-મોહ થાય છે, અવિવેકથી ઉપદેશજન્ય શુભ સંસ્કારવાળી સ્મૃતિ નષ્ટ થાય છે, સ્મૃતિનો નાશ થવાથી કાર્યાકાર્યના વિવેકવાળી ઉત્તમ પ્રકારની બુદ્ધિનો પણ નાશ થાય છે અને બુદ્ધિનો નાશ થવાથી મનુષ્ય પોતે પણ નાશ પામી જાય છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને ન જીતનાર મનુષ્ય ઉત્તરોત્તર અધોગતિને પામે છે. ૬૨—૬૩.

અવતરણિકાઃ—હવે “સ્થિત્યતઃ કેવી રીતે ચાલે છે એટલે કેવી રીતે વિષયોને સેવે છે ?” તે કહે છે:

રાગદ્વેપવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ॥

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

પદચ્છેદઃ—રાગદ્વેપવિયુક્તૈઃ, તુ, વિષયાન્, ઇન્દ્રિયૈઃ, ચરન્, આત્મવશ્યૈઃ, વિધેયાત્મા, પ્રસાદમ્, અધિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રજ્યતે એનેનં એતિ રાગઃ, દ્વેષિ એનેનં એતિ દ્વેષઃ, રાગશ્ચ દ્વેષશ્ચ રાગદ્વેષૌ, તામ્યાં વિયુક્તાનિ રાગદ્વેષવિયુક્તાનિ, તૈઃ રાગદ્વેષવિયુક્તૈઃ । ચરતિ એતિ ચરન્ । અતતિ સર્વાન્ વ્યાપ્નોતિ એતિ આત્મા, આત્મનઃ વશ્યાનિ આત્મવશ્યાનિ, તૈઃ આત્મવશ્યૈઃ । વિધાતું કર્તું શક્યઃ વિધેયઃ, વિધેયઃ આત્મા—અંતઃકરણં યસ્ય સઃ વિધેયાત્મા । પ્રસાદ્યતે એનેનં જનઃ એતિ પ્રસાદઃ, તમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વિધેયાત્મા સ્વાધીન ચિત્તવાળો, તું તો, રાગદ્વેષવિયુક્તૈઃ રાગ અને દ્વેષથી રહિત, (અને) આત્મવશ્યૈઃ આત્માને વશ એવી, ઇન્દ્રિયેઃ ઇન્દ્રિયો વડે, વિષયાન્ વિષયોને, ચરન્ પ્રાપ્ત કરતો, પ્રસાદમ્ પ્રસન્નતાને, અધિગચ્છતિ પામે છે

ભાવાર્થઃ—સ્વાધીન ચિત્તવાળો પુરૂષ તો રાગ અને દ્વેષથી રહિત અને પોતાને વશ એવી ઇન્દ્રિયો વડે, વિષયોનું સેવન કરતો કરતો પ્રસન્નતાને પામે છે અર્થાત્ રાગદ્વેષરહિત ઇન્દ્રિયોથી વિષયોનું સેવન કરતાં તેને કામક્રોધાદિ થવાનો સંભવ રહેતો નથી અને તેથીજ તે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી ઉત્તરોત્તર આત્મનિષ્ઠ થઈ પ્રસન્નતા-આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૪.

અવતરણિકાઃ—“પ્રસન્નતા થવાથી અન્તમા શો પરમ સામ ધાય છે !” તે કહે છે

૧ અગ્નિસદ્ધાત્તયા લોહમગ્નિમુપગચ્છતિ ।

આત્મસદ્ધાત્તયા મચ્છત્યાત્મનમિન્દ્રિયાદિન્મ્ ॥

જેમ અગ્નિના સગથી લોહ અગ્નિરૂપ થઈ જાય છે તેમ જ આત્માના સગથી ઇન્દ્રિયાદિક સર્વ આત્મારૂપ થઈ જાય છે.

પ્રસાદે સર્વદુઃસ્વાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ॥

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ વૃદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રસાદે, સર્વદુઃસ્વાનામ્, હાનિઃ, અસ્ય, ઉપજાયતે, પ્રસન્નચેતસઃ, હિ, આશુ, વૃદ્ધિઃ, પર્યવતિષ્ઠતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—સર્વાણિ ચં તાનિ દુઃસ્વાનિ ચ સર્વદુઃસ્વાનિ, તેષાં સર્વદુઃસ્વાનામ્ । પ્રસીદતિ ઇતિ પ્રસન્નમ્, પ્રસન્નં ચેતઃ યસ્ય સ. પ્રસન્નચેતાઃ, તસ્ય પ્રસન્નચેતસઃ । પરિતઃ અવતિષ્ઠતે ઇતિ પર્યવતિષ્ઠતે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રસાદે પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં, અસ્ય આ પ્રસાદ પામેલા પુરુષનાં, સર્વદુઃસ્વાનામ્ સર્વ દુઃખોનો, હાનિઃ નાશ, ઉપજાયતે થાય છે, (અને) હિ તેથી, પ્રસન્નચેતસઃ પ્રસન્ન ચિત્તવાળા પુરુષની, વૃદ્ધિઃ બુદ્ધિ, આશુ તત્કાળ, પર્યવતિષ્ઠતે સારી રીતે સ્થિર થાય છે.

સાવાર્થઃ—પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં પુરુષનાં બધાં દુઃખોનો નાશ થાય છે એટલે તેને સુખદુઃખાદિમાં કોઈ પણ બાતનું તે રૂપે જ્ઞાન રહેતું નથી અને તેથી સ્વચ્છ અંતઃકરણવાળા તે પુરુષની બુદ્ધિ પણ યહી તત્કાળ સ્થિર થાય છે, અર્થાત્ તેની સ્થિર બુદ્ધિમાં આત્મચિંતન વિના ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો પડછાયો પણ પડતો નથી અને તેથીજ તે ઉચ્ચ કોટિ તરફ જઈ શકે છે. ૬૫.

અવતરણિકાઃ—“ઉપર કહેલી સ્વચ્છાન્ત કન્ધુ વૃત્તિવાળો પુરુષ જ્ઞાતિ ભોગવે છે, પણ અજ્ઞાતને સુખ હોતું નથી,” તે કહે છે:

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તમ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ॥

ન ચાભાવયતઃ શાંતિરશાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥૬૬॥

પદચ્છેદઃ—ન, અસ્તિ, બુદ્ધિઃ, અયુક્તસ્ય, ન, ચ, અયુક્તસ્ય, ભાવના, ન, ચ, અભાવયતઃ, શાન્તિઃ, અશાન્તસ્ય, કુતઃ, સુખમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ન યુક્તઃ અયુક્તઃ, તસ્ય અયુક્તમ્ય । ભાવ્યતે આત્મા અનયા ઇતિ ભાવના । ભાવયતીતિ ભાવયન્, ન ભાવયન્ અભાવયન્, તસ્ય અભાવયત । ન શાન્ત અશાન્તઃ, તસ્ય અશાન્તસ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—અયુક્તસ્ય જેણે ઇન્દ્રિયોને વશ કરી નથી તેવાને, બુદ્ધિ, બુદ્ધિ, ન, અસ્તિ નથી, ચ અને, અયુક્તસ્ય ઇન્દ્રિયનિગ્રહરહિતને, ભાવના ધ્યાન (પશુ), ન નથી, ચ અને, અભાવયતઃ ધ્યાન ન હોય તેવાને, શાંતિઃ શાન્તિ, ન નથી, (અને તો પછી) અશાન્તસ્ય શાન્તિ વિનાના પુરુષને, સુખમ્ સુખ, કુતઃ ક્યાંથી (હોઈ શકે) ?

ભાવાર્થઃ—જે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરી શકતો નથી તેવા પુરુષને આત્મજ્ઞાનની નિષ્ઠાવાળી બુદ્ધિ હોતી નથી અને તેવી ભાવના પણ હોતી નથી, અને તેવાને ભાવના ન હોય એટલે શાન્તિ પણ નથી, અને તો પછી એવા શાન્તિવિનાના પુરુષને સુખ ક્યાંથી હોઈ શકે ? અર્થાત્ જે પરમ સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને જ નિયમમાં રાખતાં શીખવું જોઈએ, અને તો જ પરમ શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૬૬.

અવતરણિકા — ઇન્દ્રિય નિગ્રહ ન કરનાર પુરુષની પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ સ્થિર નથી હોતી, તેનું કારણ જણાવે છે

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ॥

तदस्य हरति प्रज्ञां वायુर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇન્દ્રિયાણામ્, હિ, ચરતામ્, યત્, મનઃ, અનુવિધીયતે, તત્, અસ્ય, હરતિ, પ્રજ્ઞામ્, વાયુઃ, નાવમ્, દ્વ, અમ્ભસિ.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—ચરન્તિ તાનિ ચરન્તિ, તેણાં ચરતામ્ । અનુ પશ્ચાત્ વિધીયતે ઇતિ અનુવિધીયતે । પ્રવર્ણેણ જ્ઞાયતે અનયા સા- પ્રજ્ઞા, તામ્ । વાર્તાતિ વાયુઃ । નુચતે પ્રેર્યતે ઇતિ નૌઃ, તામ્ । આમોતિ આપ્યતે વાં ઇતિ અમ્ભઃ, તસ્મિન્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મનઃ મન, યત્ જે (ઇન્દ્રિયોને અનુલક્ષીને), ચરતામ્ વિષયો તરફ ફરતી, ઇન્દ્રિયાણામ્ ઇન્દ્રિયો, અનુવિધીયતે તરફ જાય છે, તત્ તે, વાયુઃ પવન, અમ્ભસિ પાણીમાં, નાવમ્ નાવને, દ્વ જેમ, (તેમ) અસ્ય આ પુરુષની, પ્રજ્ઞામ્ બુદ્ધિને, હરતિ સન્માર્ગમાંથી દૂર લઈ જાય છે.

ભાવાર્થઃ—ઇન્દ્રિયોની વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થતાં જે ઇન્દ્રિયને અનુલક્ષીને મન તેના વિષયો તરફ જાય છે તે ઇન્દ્રિય, પવન જેમ પાણીમાં નાવને ખેંચીને લઈ જાય તેમ તે પુરુષની બુદ્ધિને ખેંચીને સુમાર્ગથી દૂર લઈ જાય છે એટલે તે પુરુષને વિષયોમાં પ્રવૃત્ત કરી અસન્માર્ગમાં દોરે છે અને તેથી તેની પ્રજ્ઞા સ્થિર ન થતાં તે સમુદ્રકાદિચુકલ થઈ અધોગતિને પામે છે. ૬૭.

અવતરણિકાઃ—“ઇન્દ્રિયનિગ્રહવાળા પુરુષની જ બુદ્ધિ ગિય થાય છે અને તેમ ગિયતપ્રત્ય કહેવાય છે” તે વાતનો ઉપસંહાર કરે છે:

તસ્માદસ્ય મહાવાહો નિગૃહીતાનિ સર્વશઃ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, યસ્ય, મહાવાહો, નિગૃહીતાનિ, સર્વશઃ, ઇન્દ્રિયાણિ, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ, તસ્ય, પ્રજ્ઞા, પ્રતિષ્ઠિતા.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—नितरां गृहीतानि निगृहीतानि ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મોટી ભુખવાળા અર્જુન ! તસ્માત્ તેથી, યસ્ય જેની, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી, સર્વશઃ બધી રીતે—ઓમેરથી, નિગૃહીતાનિ નિગ્રહ કરાયેલી છે, તસ્ય તેની (જ), પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર થએલી છે.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહુ અર્જુન ! આ ઉપર તને જે બધું કહ્યું તે પરથી જેની ઇન્દ્રિયો ઓમેરથી વિષયોમાંથી સારી રીતે ખેંચીને નિયમમાં રાખવામાં આવેલી છે, તેજ પુરૂષની બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ જાણવું અને તેજ આત્મનિષ્ઠ થઈ શકે છે, એમ તું માન. ૬૮.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે “સ્થિતપ્રજ્ઞ” ના લક્ષણો કહીને મુમુક્ષુઓએ મનસહિત “ઇન્દ્રિયનિગ્રહ” માટે અતિ પ્રયાસ કરવો જોઈએ એમ જણાવ્યું, વિવેક અને વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તેવાને તો પોતાની મેળે જ મનસહિત બધી ઇન્દ્રિયોનો સંયમ થઈ જાય છે, એ પણ કહ્યું, હવે “અવિદ્યાનો રોધ કરવાવાળા બ્રહ્મવિદ્યા પડે બધા વ્યવહારની મમૂય નિવૃત્તિ થઈ જાય છે” એમ કહેવાની ઇચ્છાથી તથા કર્મો અવિદ્યાની દશામાં કરવામાં આવે છે, પરંતુ સમ્પૂર્ણ જ્ઞાનદશામાં નહિ, એ વાતનો પ્રકાશ કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ॥

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ॥૬૯॥

પદ્ધેદઃ—યા, નિશા, સર્વભૂતાનામ્, તસ્યામ્, જાગર્તિ, સંયમી, યસ્યામ્, જાગ્રતિ, ભૂતાનિ, સા, નિશા, પશ્યતઃ, મુનેઃ.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિતરાં શેરતે પ્રાણિનઃ યસ્યાં સા નિશા । મવન્તિ જાયન્તે इति ભૂતાનિ, સર્વાણિ ચ જ્ઞાનિ ભૂતાનિ સર્વભૂતાનિ, તેષાં સર્વભૂતાનામ્ । સમ્યક્ યમઃ અસ્ય અસ્તીતિ સંયમી । પશ્યતીતિ પશ્યન્, તસ્ય પશ્યતઃ । મન્યતે જાનાતિ इति મુનિઃ તસ્ય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સર્વભૂતાનામ્ બધાં પ્રાણીઓની, યા જે, નિશા રાત્રિ (છે), તસ્યામ્ તેમાં, સંયમી ઇન્દ્રિય-નિગ્રહવાળા, જાગર્તિ જાગે છે (અને), યસ્યામ્ જે રાત્રિમાં, ભૂતાનિ પ્રાણીઓ, જાગ્રતિ જાગે છે, સા તે, પશ્યતઃ આત્મતત્ત્વને જોનાર, મુનેઃ મુનિની, નિશા રાત્રિ (છે).

ભાવાર્થઃ—બધાં પ્રાણીમાત્રની જે રાત્રિ છે, તેમાં ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ કરી આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળો યુક્ત જાગે છે, અને સર્વ પ્રાણીઓ જેમાં જાગે છે તે આત્મજ્ઞાની મુનિની રાત્રિ છે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાની લોકોને કોઈ તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયો તરફ અપેક્ષા ન હોવાથી તેઓ સદા નિવૃત્ત જેવા થઈ ગયા હોય છે, એટલે

૧ નિદ્રાથી જાગૃત્તાને ચો માત્ર ઉપપન્નતે ।

તં માર્ગં માત્રયન્ સાદાદદ્યતન્દમમ્ભુતે ॥ વાસિષ્ઠે ॥

નિદ્રાના આરંભમાં-આરંભકાળમાં અને બનૃત થવાના અંતમાં જે બાવ વસ્તુ યાવ છે તે બાવને જ સદેવ મનુષ્ય રાખી શકે તો સાક્ષાત્ અદ્વયતંદ્ર-પ્રજ્ઞાતંદ્રને જોઈ શકે.

જે આત્મજ્ઞાનમાં લોકોને રાત્રિ જેવો અંધકાર હોય છે તેમાં જ્ઞાનીઓ સતેજ હોય છે અને જે લૌકિક વ્યવહારમાં લોકો પ્રવૃત્ત હોય છે તેમાં જ્ઞાનીઓને અંધકાર જણાય છે એટલે તેઓ તેમાં નિરપેક્ષ રહે છે. મંત્રયોગ પ્રમાણે “નિપીથે નીરવે કાલે મંત્રયોગં સમારમેત-મધ્યરાત્રિમાં જ્યારે માણસ, પક્ષી વિગેરે કોઇ પણ જીવ જાગે ત્યારે શબ્દસચ્ચાર જ ન હોય તે વખતે મંત્રયોગનો પ્રારંભ કરવો.” એ સિદ્ધાંતથી લોકોની જે રાત્રી (સૂવાનો વખત) તેમાં સંયમી-મંત્રનું અનુષ્ઠાન કરનાર દીક્ષિત જાગે છે અને જેમાં ભૂતો-પ્રાણિમાત્ર જાગે છે તે સમય તેવા અનુષ્ઠાનપરાયણ સંયમીને રાત્રીસમાન-સૂવાનો છે. ૬૯.

અવતરણિકા:—નિષ્કામ તથા સકામ પુરુષોમાં કોણ શાંતિ મેળવી શકે છે ? તે કહે છે

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠં

સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત્ ॥

તદ્વત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે

સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥ ૭૦ ॥

પદચ્છેદઃ—આપૂર્યમાણમ્, અચલપ્રતિષ્ઠમ્, સમુદ્રમ્, આપઃ, પ્રવિશન્તિ, યદ્વત્, તદ્વત્, કામાઃ, યમ્, પ્રવિશન્તિ, સર્વે, સઃ, શાન્તિમ્, આપ્નોતિ, ન, કામકામી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પૂર્યને અર્થે પૂર્યમાણ, આસમન્તાત્ પૂર્યમાણઃ આપૂર્યમાણઃ, તમ્ । ચલતીતિ ચલ, ન ચળ અચળ, અચઙ

પ્રતિષ્ઠા યસ્ય સઃ અચલપ્રતિષ્ઠઃ, તસ્ય અચલપ્રતિષ્ઠમ્ । સમ્ સમીચીના
તદ્વા જલચરવિશેષા યસ્મિન્, વા સહ મુદ્રયા મર્યાદયા વર્તતે इति
સમુદ્રઃ, તસ્ય સમુદ્રમ્ । યસ્ય યેન વા તુલ્યં યદ્વત્ । કામ્યન્તે इति
કામાઃ । કામયન્તે અસૌ કામી, કામાનાં કમી કામકામી ।

અર્થઃ—આપૂર્યમાણમ્ ચોતરફથી જલના
પ્રવાહોથી ભરાતાજ (અને) અચલપ્રતિષ્ઠમ્ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન
કરે તેવા, સમુદ્રમ્ સમુદ્રમાં, યદ્વત્ જેવી રીતે, આપઃ પાણી,
પ્રવિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, તદ્વત્ તેજ પ્રમાણે, યમ્ જે પુરૂષ પ્રતિ,
સર્વે બધા, કામાઃ અભિલાષો, પ્રવિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, સઃ તે,
શાન્તિમ્ શાન્તિને, આપ્નોતિ મેળવે છે, પરન્તુ, કામકામી કામ-
નાઓની ઈચ્છાવાળો પુરૂષ, ન નહિ—(શાંતિ) મેળવતો નથી.

ભાવાર્થઃ—ચોતરફ જલસમૂહથી ભરાયેલા અને અચળ
મર્યાદાવાળા સમુદ્રમાં જેમ પાણી પ્રવેશ કરે છે અને એકરૂપ
થઈ જાય છે તેજ પ્રમાણે જે પુરૂષમાં બધી કામનાઓ પ્રવેશ કરી
શાંત થઈ જાય છે તેજ પુરૂષ શાન્તિને મેળવે છે, પણ જે
કામનાઓને મેળવવાની ઈચ્છાવાળો હોય છે તે શાંતિ મેળવી
શકતો નથી. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાની જ સમુદ્ર જેટલો ગંભીર અને
ઉદાર તથા નિમ્નહવાન હોય છે. ૭૦.

અવતરણિકાઃ—ખરી રીતે કામનાઓનો ભાગ અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ
વગેરે મુક્ત હોય તેજ પુરૂષ શાંતિ મેળવે છે તે વાત જણાવે છે:

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્પુમાંશ્ચરતિ નિઃસ્પૃહઃ ॥

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાંતિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

પદચ્છેદઃ—વિહાય, કામાન્, યઃ, સર્વાન્, પુમાન્,
ચરતિ, નિઃસ્પૃહઃ, નિર્મમઃ, નિરહંકારઃ, સઃ, શાન્તિમ્, અધિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ હિત્વા इति વિહાય । નિર્ગતા.
સ્પૃહાઃ યસ્માત્ સઃ નિઃસ્પૃહઃ । નિર્ગતઃ મમ. યસ્માત્ સઃ નિર્મમઃ ।
નિર્ગતઃ અહંકારઃ યસ્માત્ સ નિરહંકાર. ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે, પુમાન્ પુરુષ, સર્વાન્ બધા,
કામાન્ કામેને, વિહાય છોડીને, નિઃસ્પૃહઃ સ્પૃહારહિત, નિર્મમઃ
મમતારહિત, (અને) નિરહંકારઃ અહંભાવ વિનાનો, (થઈને)
ચરતિ ફરે છે, સઃ તે (પુરુષ), શાન્તિમ્ (અવિદ્યા અને તેનાથી
ઉત્પન્ન થતાં કાર્યોની નિવૃત્તિરૂપ નિર્વાણની) શાંતિને, અધિ-
ગચ્છતિ મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષ સર્વ કામનાઓને છોડી ઈધને સ્પૃહા-
રહિત થઈ મમતાનો અને અહંકારનો પણ ત્યાગ કરીને
સંસારમાં ફરે છે તેજ પુરુષ આત્મનિષ્ઠ થઈ મોક્ષરૂપ પરમ
શાન્તિને પામે છે. ૭૧.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રભાણે અશ્વમે પૃથક્ષા પ્રશ્નના ઉત્તરને અગે
સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણોનું વર્ણન કરી શાંતિના અધિકારીનું પણ દિગ્દર્શન કરાવ્યું,
હવે કર્મયોગના આચરણના ફલરૂપે પ્રાપ્ત થતી જ્ઞાનનિદ્રા વડે જે ફલ પ્રાપ્ત
થાય છે તેનું મૂલ્યન કરી ઉપમહાર કરે છે

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥

स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

૧ વિજ્ઞાય ચત્રમાત્રણાં દેવતાણ્યો મૃતોજય ।

સદ્ગુહ્યો નામ રાજર્ષિર્મંત્રેતે મુનિર્મોર્ધવાન્ ॥

પરમાત્મ નામનો સર્વોચ્ચ દેવતાઓદ્ધાન પોતાની અત્યાવરણા બધી કરી
એકજ સુદર્ભમાં (જેજ પરીમાં) યુક્તિને પ્રાપ્ત થયો.

પદચ્છેદઃ—एपा, ब्राह्मी, स्थितिः, पार्थ, न, एनाम्, प्राप्य, विमुह्यति, स्थित्वा, अस्याम्, अन्तकाले, अपि, ब्रह्म-निर्वाणम्, कच्छति.

व्युत्पत्तिसमासाः—ब्रह्मणि भवा ब्राह्मी । पातीति पः पर-
मात्मा, तम् अर्पयते इति पार्थः, अथवा पृथायाः कुन्त्याः अपत्यं पुमान्
पार्थः, तत्संबुद्धौ हे पार्थ । विशेषेण मुह्यति इति विमुह्यति । अन्तस्य कालः
अन्तकालः, तस्मिन् अन्तकाले । ब्रह्मणि निर्वाणम् ब्रह्मनिर्वाणम्, तत् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! એવા આ, બ્રાહ્મી
બ્રહ્મસંબંધી, સ્થિતિઃ જ્ઞાનનિષ્ઠા છે, એનામ્ એ સ્થિતિને, પ્રાપ્ય
મેળવીને, (પુરૂષ) ન, વિમુહ્યતિ મોહ પામતો નથી, (અને)
અંતકાલે મરણના વખતમાં, અપિ પણ, અસ્યામ્ આ બ્રહ્મસંબંધી
જ્ઞાનનિષ્ઠામાં, સ્થિત્વા રહીને, બ્રહ્મનિર્વાણમ્ પરબ્રહ્મમાં લયને,
કચ્છતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! આ ઉપર જે બ્રહ્મસંબંધી જ્ઞાન
નિષ્ઠાનું વર્ણન કર્યું, તે સ્થિતિને મેળવીને મનુષ્ય મોહ પામતો
નથી અને એ જ્ઞાનનિષ્ઠામાં મરણ વખતે એક ક્ષણમાત્ર પણ
જો પુરૂષ નિર્ભર રહે તો તે બ્રહ્મમાં જ લય થવા રૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત
કરે છે એમાં સંશય નથી. ૭૨.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीतसा-
न्वयबोधिधिन्यां गुर्जरटीकायां सांख्ययोगो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

— ૦ ૦ —

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે અર્જુનને યુદ્ધ કરવામા પાપ માની
 ગોકમા વ્યાકુન થયેને જાણી તેનો ગોક અને મોહ બતાવવા ઉપેદ
 થાત રૂપે પ્રથમાધ્યાય ક્યો તે પછી શોક અને મોહની નિવૃત્તિ માટે દેહ
 અને આત્માનો વિવેક, તેના આધનભૂત અમગ કર્મયોગ તથા સત્વશુદ્ધિપૂર્વક
 ભગવાનના આશ્રયવડે માધ્ય સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સયમ અને તેથી સ્થિતપ્રતા
 તેનુ કળ, સર્વ કુખની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમ સાતિ, વિગેરે ગીતાના સઘળા
 રાસાર્થના મણેપરૂપે બીજા અંત્યાય ક્યો હવે બાકીના સોવ અધ્યાયોમા તે
 મમથી વિગેરે રહેટનરૂપે વર્ણન કરે છે તેમા પ્રથમ બીજા અધ્યાયમા પ્રવૃત્તિ
 તથા નિવૃત્ત્યાત્મક શાસ્ત્રની શાખા જેવી એક સાખ્ય એટલે જ્ઞાનયુક્ત-કર્મ-
 ત્યાગ મમથી, અને બીજી કનની ઇન્દ્રિયરહિત કર્મ કરવા મમથી એ બે પ્રકારની
 યુદ્ધિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહી, તેમા “પ્રજહાતિ યદા કામાન્” ત્યાથી
 લઇને અંત્યાયના અત સુધી, જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને રહેનાઓને શમદમાદિ-
 આધનપુર સર “કર્મમન્યામ” કરવો એ ખાસ કર્તવ્ય કહ્યુ, અને તેને વળગી
 ગહેવામા જ કૃતાર્થતા છે એમ “પયા વ્રાહ્મી સ્થિતિ” ઇત્યાદિ શ્લોકો વડે
 મિહાત રૂપે કહ્યુ, અને અર્જુનને નો “કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે” “મા તે
 સજ્જોઽસ્ત્વકર્મણિ” ઇત્યાદિ વડે કર્મ કરવુ એજ ખાસ કર્તવ્ય કહ્યુ, પણ
 કર્મથી જ ખામ શ્રેય મગે છે, એમ જણાવ્યુ નહિ એટલે આ બે સ્થિતિમાથી
 કઈ સ્થિતિમા રહેનુ યોગ્ય છે તેનો નિશ્ચય ન થતા એ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર
 કરીને આકુન યુદ્ધિવાળો થઇને અર્જુન આ ત્રીજા અધ્યાયમા પૂછવા લાગ્યો
 કે, “ભક્ત અને ક્રયાણુની ચાચના વાળા એવા મને સાક્ષાત્ પરમ શ્રેયને
 પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ સાખ્ય-યુદ્ધિ મળવાવીને પણ, વળી અનેક
 અનર્થોથી ગુચારેના અને પરિણામે અનન્ય શ્રેયને કદિ ન મેળવી આપનારા
 એના કર્મોમા શા માટે પ્રેરો છો ?” વળી અર્જુનને “જ્ઞાનનિષ્ઠા એજ
 બન્નેમા ઉત્તમ છે” એમ કહેવામા આવેનુ હોવાથી શુભફલ-શ્રેય પ્રાપ્તિ
 રૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠા તરફ તે એકદમ ઉત્કટિત થઇને ચિત્તશુદ્ધિપૂર્વક થોતાનો પણ

જ્ઞાનનિષ્ઠામાં અધિકાર છે, અને કર્મ કરવાનો ઉપદેશ તો ભારપૂરક પોતાને આપેલો જ છે પરંતુ એ એમાંથી જ્ઞાનનિષ્ઠા વધારે શ્રેયસ્કર છે એમ માનતો અર્જુન ભગવાન પાસેથી સત્વર નિર્ણય કરાવી લેવાની ઉતાવળમાં ગભરાતો ગભરાતો ‘આ સાહે’ કે ‘તે સાહે’ એમ મંથનમાં પડી જમને પૂછવા લાગ્યો:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

જ્યાયસી ચૈત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ॥

તત્કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયાસિ કેશવ ॥ ૧ ॥

પદ્મચ્છેદ:—જ્યાયસી, ચેત્, કર્મણ:, તે, મતા, બુદ્ધિ:, જનાર્દન, તત્, કિમ્, કર્મણિ, ઘોરે, મામ્, નિયોજયાસિ, કેશવ.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—કર્મયોગાત્ અતિશયેન પ્રશસ્યા इति ज्यायसी । जनान् देवविपक्षभूतान् अर्दयति पीडयतीति जनार्दन:, तत्संबुद्धौ, वा सर्वैर्जनैरर्द्यते याच्यते स्वाभिलषितसिद्धये इति जनार्दन:, तत्संबुद्धौ, वा जनं जननं तत्कारणमज्ञानं च साक्षात्कारेण अर्दयति हिनस्ति इति जनार्दन:, तत्संबुद्धौ हे जनार्दन । घोरयती इति घोरम्, तस्मिन् घोरे ।

અન્યથા અને અર્થ:—જનાર્દન હે જનાર્દન ! તે આપને, કર્મણ: કર્મયોગથી, બુદ્ધિ: સાંખ્યબુદ્ધિ, જ્યાયસી વિશેષ શ્રેષ્ઠ, મતા માનવામાં આવેલી, ચેત્ હોય, તત્ તો, ઘોરે ભયંકર એવા, કર્મણિ કર્મમાં, કેશવ હે કેશવ ! મામ્ મને, કિમ્ શા માટે, નિયોજયાસિ બેઠો છો ?

ભાવાર્થ:—હે જનાર્દન ! જગર ભો આપ કર્મયોગથી આત્મસંબંધિની બુદ્ધિ-જ્ઞાન-ને વિશેષ શ્રેષ્ઠ માનતા હો, તો ભયંકર એવા આ બુદ્ધિથી અમાનુષ કર્તવ્યમાં, હે કેશવ !

મને શા માટે ઝેરો છે ? એટલે જ્ઞાન જેવી શ્રેષ્ઠ વસ્તુનો ત્યાગ કરાવી આવા કર્મરૂપી નિષ્કૃષ્ટ માર્ગમાં મને શા માટે જોડો છે ? ૧

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ॥

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

પદચ્છેદઃ—વ્યામિશ્રેણ, ઇવ, વાક્યેન, બુદ્ધિમ્, મોહ-યસિ, ઇવ, મે, તત્, એકમ્, વદ, નિશ્ચિત્ય, યેન, શ્રેયઃ, અહમ્, આપ્નુયામ્.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—विशेषेण आसमन्तात् मिश्रम् इति व्यामिश्रम्, तेन व्यामिश्रेण । उच्यते यत् तत् वाक्यम्, तेन वाक्येन । अतिशयेन प्रशस्यमिति श्रेयः, तत् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(વળી) વ્યામિશ્રેણ સંદેહ પેદા કરે તેવાં મિશ્ર વચનો વડે જાણે કે મારી બુદ્ધિને આપ મોહ પમાડતા હો, ઇવ ની (તેમ આપ કહો છે), તત્ તેથી, એકમ્ એક વસ્તુનો, નિશ્ચિત્ય નિશ્ચય કરીને, વદ કહો (કે), યેન જેથી, અહમ્ હું, શ્રેયઃ કલ્યાણને, આપ્નુયામ્ મેળવી શકું !

ભાવાર્થઃ—હે ભગવન્ ! વળી સંદેહ પેદા કરે તેવાં મિશ્ર વચનો વડે જાણે કે મારી બુદ્ધિને આપ મોહ પમાડતા હો ની તેમ આપનાં વચનોથી મને લાગે છે ! માટે જ્ઞાન અને કર્મ એ બેમાંથી એક વિષયનો નિર્ણય કરીને આપ મને કહો, કે જેથી તે માર્ગનાં ગ્રહણથી હું પરમ કલ્યાણને પામી શકું. ૨

અવતરણિકાઃ—અનુનના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મત્સ્ય વસ્તુસ્થિતિ શી છે તે જ્ઞાતિથી સ્પષ્ટ રીતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

લોકેઽસ્મિન્દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનથ ॥

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—લોકે, અસ્મિન્, દ્વિવિધા, નિષ્ઠા, પુરા, પ્રોક્તા, મયા, અનથ, જ્ઞાનયોગેન, સાંખ્યાનામ્, કર્મયોગેન, યોગિનામ્.

હ્યુત્પત્તિસમાસા:—દ્વે વિધે પ્રકારૌ યસ્યા: સા દ્વિવિધા । નિષ્ઠીયતે ઇતિ નિષ્ઠા । પ્રકર્ષેણ ઉક્તા પ્રોક્તા । ન વિદ્યતે અથં પાર્ષ યસ્મિન્ સઃ અનથઃ, તત્સંબુદ્ધૌ અનથ । જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનય, યુજ્યતે બ્રહ્મણા અનેન ઇતિ યોગઃ, જ્ઞાનમ્ એવ યોગઃ જ્ઞાનયોગઃ, તેન જ્ઞાનયોગેન । સમ્યક્ સ્થાપયતે આત્મતત્ત્વમ્ અનયા સા સંખ્યા બુદ્ધિઃ, તસ્યાં તિષ્ઠન્તિ ઇતિ સાંખ્યાઃ, વા સાંખ્યમ્ આત્મવિષયવિવેકજ્ઞાનમ્ અસ્તિ યેષાં તે સાંખ્યાઃ, તેષામ્ સાંખ્યાનામ્ । કર્મેવ યોગઃ કર્મયોગઃ, તેન કર્મયોગેન । યોગઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ, તેષામ્ યોગિનામ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—અનથ હે પાપરહિત અર્જુન ! અસ્મિન્ આ, લોકે લોકમાં, મયા મે', પુરા પહેલાં, દ્વિવિધા બે પ્રકારની, નિષ્ઠા સ્થિતિ, પ્રોક્તા કહી (છે, એક) જ્ઞાનયોગેન જ્ઞાનરૂપી યોગવડે, સાંખ્યાનામ્ જ્ઞાનીઓની, (અને બીજી) કર્મયોગેન નિષ્કામ કર્મયોગવડે, યોગિનામ્ કર્મયોગીઓની.

૧ અવિદ્યાયા મૃત્યુર્મીતિર્વા વિજ્યાશૃતમશ્નુતે ।

અવિદ્યા કર્મસંજ્ઞાક્રમ્યા તૃતીયા શક્તિરિષ્યતે ॥ હનિ શુભે ॥

અવિદ્યા એટલે કર્મ નામની એક જુદી ત્રીજી શક્તિ કહેવામાં આવે છે અને તે કર્મવડે પુરૂષ મૃત્યુ એટલે પ્રમાદને તરીકે તેના કારણરૂપ અતઃકારણના મગને ઘેર નાંખી વિદ્યા એટલે જ્ઞાનવડે અમૃત એટલે મોક્ષને પામે છે-એવે છે.

ભાવાર્થ:—હે નિષ્કામ અર્જુન! આ લોકમાં મેં જે પ્રકારની સ્થિતિ પહેલાં તને કહી, એક તો પહેલી જ્ઞાનયોગવડે જ્ઞાનીઓની અને બીજી નિષ્કામ કર્મયોગવડે કર્મયોગીઓની, એટલે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનમાર્ગવડે પોતાની પ્રવૃત્તિ કરે છે જ્યારે કર્મયોગી નિષ્કામ કર્મયોગવડે પોતાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૩.

અવતરણિકા:—કર્મ ન કરવાથી અને માત્ર મન્યાસથીજ માણુમ સિદ્ધિને નથી પામતો તે કહે છે

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ॥

न च संन्यमनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ૪ ॥

૧ અનધીયાલિલાન્વેદાનાનદેવાલિલાન્નુભવ ।

અવત્પાદ્ય છુતગ્રંથો ન સમ્પત્તિમર્હતિ ॥

સર્વે વેદોનો અભ્યાસ કર્યા વિના, સર્વે દેવોનો યજ્ઞ કર્યા વિના અને પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા વિના શ્રાદ્ધશુ સન્યાસ લેવા ધૌર્ય થઈ શકતો નથી

અકુવાન્વિહિત કર્મ નિન્દિતઞ્ચ સમાચરન્ ।

પ્રચરન્નિન્દિયાર્થેષુ નર પતનમુચ્છતિ ॥

વિદિત કર્મ નહિ કરતા નિન્દિત કર્મોનું આચરણ કરતો મનુષ્ય હિંદ્રિયોના વિરયોમા લોહપ થઈ વર્તતા પતન પામે છે—૧૨૬ પ્રતિ અમન કરે છે

કુર્વન્નેવેહ કમાણિ જિજીવિષ્ણુત્ સમા ।

અથ ત્વયિ નાન્યથેતાડસ્તિ ન કર્મ લિપ્યતે નરે ॥ શ્રુતિ ॥

આ મોક્ષમાર્ગમા વિદિત કર્મોનું આચરણ કરતા જ સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવી પણ નિષ્કામ કર્મથી તો મૃત્યુ જ થાય, એ પ્રમાણે સમજતા તે કુળાકાક્ષારહિત મોક્ષપ્રાપ્ત કર્મ તારાપર લેવાયમાન નહિ થાય, અર્થાત્ કર્મ જોગને માટે નહિ થાય ।

૨ પ્રત્યક્ત્વવિવેકાય સન્યાસ સર્વકર્મણામ્ ।

શ્રુત્યા વિધીયતે તસ્માત્ તત્ત્વાગ્મી પતિતો મયેત્ ॥

પ્રત્યક્ તત્ત્વ (પ્રજ્ઞાન) ના વિવેક માટે સર્વે કર્મોના સન્યાસ—ત્યાગ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે માટે તે વિવેક વિના ત્યાગ પાત્ર થઈ જાય છે

પદચ્છેદઃ—ન, કર્મણામ્, અનારમ્ભાત્, નૈષ્કર્મ્યમ્, પુરુષઃ, અશ્રુતે, ન, ચ, સંન્યસનાત્, एव, સિદ્ધિમ્, સમધિ-ગચ્છતિ,

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન આરંભઃ અનારંભઃ, તસ્માત્ અનારંભાત્ । નિર્ગતં કર્મ યસ્માત્ સઃ નિષ્કર્મા, નિષ્કર્મણઃ માવઃ નૈષ્કર્મ્યમ્, તત્ । પુરિ દેહે સીદતીતિ પુરુષઃ, વા પુરાણિ શરીરાણિ સરાતિ પ્રાપ્નોતિ इति પુરુષઃ, । સમ્યક્ ન્યાસઃ ત્યાગઃ વિદ્યતે યસ્મિન્ કર્મણિ તત્ સંન્યસનમ્, તસ્માત્ સંન્યસનાત્ । સિધ્યન્તે સંપદ્યન્તે કર્માણિ યસ્યાં સા સિદ્ધિઃ, । તામ્ સિદ્ધિમ્ । સમ્યક્ અધિગચ્છતિ इति સમધિગચ્છતિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પુરુષઃ પુરુષ, કર્મણામ્ કર્મોને, અનારંભાત્ આરંભ ન કરવાથી, નૈષ્કર્મ્યમ્ કર્મરહિતપણાને-જ્ઞાનને, ન, અશ્રુતે પામતો નથી, ચ તેમ, સંન્યસનાત્ કર્મોને ત્યાગ કરવાથી, एव પણ, સિદ્ધિમ્ મોક્ષસિદ્ધિને, ન, સમધિ-ગચ્છતિ મેળવતો નથી.

ક્ષાવાર્થઃ—પુરુષ કર્મોને ન કરવામાત્રથી જ કર્મરહિત-પણાને એટલે જ્ઞાનને પામતો નથી, તેમ અન્યાસથી એટલે કર્મોને ત્યાગ માત્ર કરવાથી પણ મોક્ષની સિદ્ધિને મેળવતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનથી જેમ તેમ નિષ્કામ કર્મ કરવાથી પણ પુરુષ સિદ્ધિને-મોક્ષને મેળવી શકે છે. ૪.

અનતરણિકાઃ—કર્મોને ત્યાગ કરવા માત્રથી કદી પણ નિદ્ધિ થતી નથી એ વાત ઉપર કહી. અર્થાત્ કર્મન્યાય એટલે કર્મોને ત્યાગ એમ નહિ, પણ કર્મોમાં આમકિત-ગગ દ્વેષ ધ્વિયાદિ છોડી નિષ્કામવૃત્તિથી-કલામિ-લાવરહિત કર્મ કરવાં તેને જ કર્મન્યાય કહેવામાં આવે છે. કાન્સુ કર્મોને

ત્યાગ એ તો કોઈનાથી પણ ન બની શકે તેની વસ્તુ છે, એમ પ્રમાણથી હવે પછીના શ્લોકમાં ફરીબૂત કરે છે

નહિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ॥

કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, હિ, કશ્ચિત્, ક્ષણમ્, અપિ, જાતુ, તિષ્ઠતિ, અકર્મકૃત્, કાર્યતે, હિ, અવશઃ, કર્મ, સર્વઃ, પ્રકૃતિજૈઃ, ગુણૈઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ક્ષણોતિ હિનસ્તિ આયુ. इति क्षणः, तम् क्षणम् । कर्माणि करोतीति कर्मकृत्, न कर्मकृत् अकर्मकृत् । न वशः अवशः । प्रकृष्टा कृतिः कार्यं यस्य सा प्रकृतिः, प्रकृत्याः जायन्ते इति प्रकृतिजा, तै प्रकृतिजैः । गुणयन्ति इति गुणाः, तैः गुणैः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કશ્ચિત્ કોઈ પણ પુરુષ, ક્ષણમ્ એક ક્ષણ, અપિ પણ, અકર્મકૃત્ કર્મ કર્યા વગરનો, જાતુ કદાચિત્, ન, તિષ્ઠતિ રહેતો નથી, હિ કારણ કે પ્રકૃતિજૈઃ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા, ગુણે ગુણો વડે, સર્વઃ દરેક પુરુષ, અવશઃ પોતાની ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ, હિ ખરેખર, કર્મ કરે, કાર્યતે કરવાની પ્રવૃત્તિમાં પડે છે.

૧ જ્ઞાનમુત્યયતે પુત્રાં ક્ષયાત્યાપરય કર્મણ ।

યથાઽદ્વંશતલપ્રસ્થે પદ્યત્યાત્માનમાત્માનિ ॥ રમુતિ ॥

પ્રાપ (નિષિદ્ધ) કર્મેણી ક્ષય થવાથી પુરોના આત કરણો સ્વચ્છ થઈ તેમને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને જેમ આદર્શ (આન્ધ્રા) નું તલ સ્વચ્છ-મયવિનાનું હોનાં પોતે પોતાને તેમાં ભેઈ શકે છે તેમ તેને સ્વસ્વરૂપ પણ પોતાનામાં જણાય છે

ભાવાર્થ:—કોઈ પણ પુરુષ એક ક્ષણમાત્ર પણ કર્મ કર્યા વગરનો ક્યારે પણ રહી શકતો નથી, કારણ કે સ્વભાવજન્ય સત્ત્વ, રજ્જ, તમ, ઇત્યાદિ ગુણો દરેક પુરુષને પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ કર્મોમાં અવશ્ય રીતે જોડે છે જ. અર્થાત્ પ્રકૃતિના ગુણોને આધીન થઈ દરેક માણસ કર્મ કરવામાં પ્રેરાય છે અને તેથી તે કર્મ કર્યા સિવાય ક્યારે પણ રહેતો નથી. પ.

અવતરણિકા:—કદાચ કોઈ પુરુષ હકથી કર્મ ન કરતાં કર્મેન્દ્રિયોને રોકી રાખીને દૈતુકની ખાતર કર્મ ત્યાગી થાય તો તેની શી ગતિ થાય ? તે જાણાવવા સાથે તે માણસ આત્માને જાણતો ન હોવા છતાં અને અશુદ્ધ-મલિન અંતઃકરણવાળો હોવા છતાં, પણ કેવળ હકથી કર્મેન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને શાસ્ત્રવિહિત ખાસ કર્તવ્ય કર્મ કરતો નથી, અને માત્ર દૈતુકની ખાતર જ કર્મોનો લાગ કરે છે એટલે તેણે કર્મયોગને તો પહેલાં જ છોડી દીધેલો હોવાથી, અને સાંખ્યયોગને ન જાણવા છતાં પણ દંભ સ્વીકાર કરેલો હોવાથી તે ઉભયતોબ્રહ્મ થાય છે અને ખરૂં ત્રેય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી તે જાણવે છે:

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ ॥

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥

પદચ્છેદઃ:—કર્મેન્દ્રિયાણિ, સંયમ્ય, ચઃ, આસ્તે, મનસા, સ્મરન્, ઇન્દ્રિયાર્થાન્, વિમૂઢાત્મા, મિથ્યાચારઃ, સઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ:—કર્મણાં સાધકાનિ ઇન્દ્રિયાણિ કર્મેન્દ્રિયાણિ । સમ્ સમ્યક્ યન્ત્વા ઇતિ સંયમ્ય । મન્યતે ઇતિ મનઃ, તેન મનસા । સ્મરતીતિ સ્મરન્ । અર્ચ્યન્તે ઇતિ અર્ચાઃ, ઇન્દ્રિયાણામ્ અર્ચાઃ ઇન્દ્રિયાર્થાઃ, તાન્ ઇન્દ્રિયાર્થાન્ । મુહ્યતિ ઇતિ મૂઢઃ, વિશેષેણ મૂઢઃ આત્મા યસ્ય સઃ વિમૂઢાત્મા । મિથ્યા અસન્ આચારઃ યસ્ય સઃ મિથ્યાચારઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે, વિમૂઢાત્મા કર્તૃવ્યાકર્તૃવ્યના જ્ઞાનરહિત તથા રાગ-દ્વેષાદિથી ભલિન અંતઃકરણવાળો પુરુષ, કર્મેન્દ્રિયાણિ વાક, પાણિ-હસ્ત, પાદ, પાત્ર-ગુદા, ઉપસ્થ-જનનેન્દ્રિય, એ કર્મેન્દ્રિયોને, સંયમ્ય નિગ્રહમાં રાખીને, દ્વિન્દ્રિયાર્થાન્ શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ ઈન્દ્રિયોના વિષયોને, મનસા મનબંડે-મનમાં, સ્મરન્ સ્મરણ કરતો, આસ્તે એસે છે-રહે છે, સઃ તે, મિથ્યાચારઃ અસત્ય-પાપી-આચરણ-વાળો, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—કર્તૃવ્યાકર્તૃવ્યના જ્ઞાન વિનાનો અને રાગ-દ્વેષાદિથી ભલિન અંતઃકરણવાળો જે પુરુષ વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ગુદેન્દ્રિય એ કર્મેન્દ્રિયોને પરાણે નિયમમાં રાખીને, મનમાં શબ્દરૂપરસાદિ ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું સ્મરણ કરતો રહે છે, તે પુરુષ પાપાચરણી એટલે દંભી કહેવાય છે. કારણકે બહારથી વિષયોનો ત્યાગ કરવા છતાં મનથી ખાસ વિષયોને સેવતો હોવાથી તે વધારે પાપી ગણાય છે અને તે કદી પણ વિષયોમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી ૬.

અવતરણિકાઃ—આથી બધા કર્મોનો ત્યાગ ન કરતા ચિત્તશુદ્ધિને માટે જે નિષ્કામ કર્મ કરનારો પુરુષ છે તે બ્રહ્મ છે તે જણાવે છે

યરિત્વદ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમતેઽર્જુન ॥

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, તુ, ઇન્દ્રિયાણિ, મનસા, નિયમ્ય, આરમતે, અર્જુન, કર્મેન્દ્રિયૈઃ, કર્મયોગમ્, અસક્તઃ, સઃ, વિશિષ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—નિતરાં યન્ત્વા इति नियम्य । कर्मणां इन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि, तैः कर्मेन्द्रियैः । कर्मेव योगः कर्मयोगः, तम् कर्मयोगम् । न सक्तः असक्तः ।

અન્યથા અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન! તુ પણ, ય: ને (પુરુષ), ઇન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, મનસા મનવડે, નિયમ્ય નિય-મમાં રાખીને, અસક્ત: ફક્ત ધર્મચારહિત થયો થકો, કર્મેન્દ્રિયૈ: હસ્તપાદાદિ કર્મેન્દ્રિયોવડે, કર્મયોગમ્ કર્મયોગનું, આરમ્ભતે અનુધાન કરે છે, સ: તે, વિશિષ્ટતે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! પણ ને પુરુષ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને મનવડે સંયમમાં રાખીને, હસ્તપાદાદિ કર્મેન્દ્રિયો વડે ફક્તની ધર્મચારહિત થઈને કર્મયોગનું અનુધાન કરે છે તે જ પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે. એટલે તેવા પુરુષોને કર્મો કંઈ પણ બંધનકારક થતાં નથી પણ સિદ્ધિ મેળવવામાં પરમ સાધનરૂપ થાય છે. ૭.

અવતરણિકા:—“એ પ્રમાણે તું પણ મનથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોને નિયંત્ર કરીને કર્મેન્દ્રિયો વડે વિહિત કર્મ કર, અને તેમાંજ તારૂં શ્રેય રહેલું છે,” એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ॥

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—નિયતમ્, કુરુ, કર્મ, ત્વમ્, કર્મ, જ્યાય:, હિ, અકર્મણ:, શરીરયાત્રા, અપિ, ચ, તે, ન, પ્રસિદ્ધચેત્, અકર્મણ:.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—નિતરાં યતમ્ इति नियतम्, तत् नियतम् । अतिशयेन प्रशस्तम् इति ज्यायः । न कर्म अकर्म, तस्मात् अकर्मणः ।

શરીરસ્ય યાત્રા વૃત્તિઃ શરીરયાત્રા । પ્રકર્ષેણ સિદ્ધચેત્ત્વમિતિ પ્રસિદ્ધચેત્ત્વમિતિ
 ન વિદ્યતે કર્મ યસ્ય સઃ અકર્મા, તસ્ય અકર્મણઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ત્વમ્ તું, નિયતમ્ શાસ્ત્રવિહિત
 નિત્ય કરવા લાયક, કર્મ કર્મોને, કુરુ કર, અકર્મણ કર્મો ન
 કરવા રૂપ અકર્મથી, કર્મ કર્મો કરવા રૂપ કર્મ, હિ ખરેખર,
 જ્ઞાયઃ ઉત્તમ છે, ચ અને, અકર્મણઃ કર્મરહિત એવા, તે
 તારી શરીરયાત્રા શરીરની વૃત્તિ, અપિ પણ ન, પ્રસિદ્ધચેત્ત્વમિતિ સારી
 રીતે સિદ્ધ થશે નહિ.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! તું પણ શાસ્ત્રમાં કહેલાં નિર-
 તર કરવા લાયક કર્મો કરતો રહે, કારણ કે કર્મ ન કરવા રૂપ
 અકર્મ કરતાં કર્મો કરવા રૂપ કર્મ અવશ્ય ઉત્તમ છે. વળી
 એ ઉત્તમ છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તું ને કવચિત્ કર્મ નહિ
 કરે તો તારા શરીરનો નિર્વાહ પણ સારી રીતે ચાલશે નહિ.
 અર્થાત્ ક્ષાત્રવૃત્તિથી તારે આશ્રવિકા ચલાવવાની હોવાથી ને
 તું તારાં તે શાસ્ત્રવિહિત કર્મો નહિ કરે તો બીજી રીતે તને
 પ્રાણપ્રાણતુ સાધન નથી એટલે તેમ સમજીને પણ શાસ્ત્રવિહિત
 કર્મ કરવામાં હું તાર પર યા. ૮.

અપતરણિકાઃ—“ કર્મણા વધ્યતે જન્તુઃ એ કૃતિ પ્રમાણે કર્મો
 તો ખાસ બંધન કરવાવાળા માનવામાં આવેલા છે, તો પછી હે ભગવન્ !
 મુમુક્ષુ એવા મને નાહક શા માટે કર્મ કરવા પ્રેરે છે ?” એવી અર્જુનની
 શંકાના જવાબમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મબંધનઃ ॥

તદર્થં કર્મ કૌતેય મુક્તસંગઃ સમાચર ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—યજ્ઞાર્થાત્, કર્મણઃ, અન્યત્ર, લોકઃ, અયમ્, કર્મવન્ધનઃ, તદર્થમ્, કર્મ, કૌન્તેય, મુક્તસંગઃ, સમાચર.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—इज्यन्ते देवताः अनेन इति यज्ञः, “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेः यज्ञः ईश्वरः, तस्मै नाम तस्य प्रीतये (यत् કર્મ ક્રિયતે) इति यज्ञार्थम्, तस्मात् यज्ञार्थात्; अथवा यज्ञः एव अर्थः यस्य કર્મણઃ તત્ યજ્ઞાર્થમ્, તસ્માત્ યજ્ઞાર્થાત્, वा यज्ञस्य अर्थः यज्ञार्थः तस्मात् यज्ञार्थात् । अन्यस्मिन् इति अन्यत्र । कर्मैव बन्धनं यस्य सः કર્મવન્ધનઃ । તસ્મૈ ઇતિઃતદર્થમ્ । કુન્ત્યાઃ અપત્યં પુમાન્ કૌન્તેયઃ, તત્સંબુદ્ધી કૌન્તેય । સજ્યન્તે જન્તવઃ એનેન ઇતિ સજ્ઞઃ, મુક્તઃ ત્યક્તઃ સજ્ઞઃ ફલ્લભિલાષઃ યેન સઃ મુક્તસંગઃ । સમ્યક્ આચર ઇતિ સમાચર ।

અન્વય અને અર્થઃ—યજ્ઞાર્થાત્ યજ્ઞ એટલે જે પરમેશ્વર તેની આરાધનાના હેતુ સિવાય, અન્યત્ર બીજા કોઈ પણ, કર્મણઃ કર્મવડે, અયમ્ આ, લોકઃ લોક, કર્મવન્ધન. કર્મનાં બંધનવાળો છે, (માટે) કૌન્તેય હે કુન્તીસુત અર્જુન ! (તું પણ) મુક્તસંગઃ કર્મનાં ફલોની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને, તદર્થમ્ યજ્ઞના હેતુ માટે—પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ, કર્મ કર્મો, સમાચર કર.

બાવાર્થઃ—“યજ્ઞ એટલે ઈશ્વરજ” એવી શ્રુતિના પ્રમાણથી તે પરમેશ્વરની આરાધનાના હેતુ સિવાય એટલે તે પ્રભુપ્રીત્યર્થ કરવામાં આવતાં કર્મ સિવાય બીજા કોઈ પણ કારણથી કરવામાં આવતાં કર્મવડે આ જીવલોક કર્મથી બંધન પામે તેવો છે, માટે હે કૌન્તેય ! તું પણ કર્મના ફલની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને યજ્ઞને માટે એટલે તે પ્રભુપ્રીત્યર્થજ કર્મ કરનારો થા. અર્થાત્ તેથી તું બંધન પામીશ નહિ. ૯.

અવતરણિકા:—“આ પ્રમાણે પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે યથાર્થ કર્મ કરું એ સૌથી ઉત્તમ છે, અને તેનાથી કર્મનિબંધન ચતુ નથી,” એ વાતનું ઉપરના શ્લોકમાં પ્રતિપાદન કરીને સૃષ્ટિની ન્યારથી ઉત્પત્તિ થઈ સારથી જ એ માલેલું છે, એ પ્રમાણે ઉપદેશની પગપરા પોતાના પ્રતિપાદ્ય અર્થમાં ચર્ચિતાર્થ કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે ત્રણ શ્લોકો વડે કહે છે

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ॥

અનેન પ્રસવિપ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિવટ્કામધુક્ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદ:—સહયજ્ઞાઃ, પ્રજાઃ, સૃષ્ટ્વા, પુરા, ઉવાચ, પ્રજાપતિઃ, અનેન, પ્રસવિપ્યધ્વમ્, एषઃ, વઃ, અસ્તુ, ઇટ્કામધુક્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—યજ્ઞેન સહિતાઃ સહયજ્ઞાઃ । પ્રકર્ષેણ જાયન્ત્વેતિ પ્રજાઃ, પાતીતિ પતિઃ, પ્રજાના પતિઃ પ્રજાપતિઃ । ઇપ્યન્ત્વેતિ ઇષ્ટાઃ, કામ્યન્ત્વેતિ કામા, ઇષ્ટાશ્ચ તે કામાશ્ચ એતિ ઇટ્કામાઃ તાન્ વોઽસ્તીતિ ઇટ્કામધુક્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—પુરા પહેલાં—સૃષ્ટિના આદિકાળમાં, સહયજ્ઞાઃ યજ્ઞસહિત, પ્રજાઃ પ્રજાઓને, સૃષ્ટ્વા સર્જીને (તે પ્રજાને) પ્રજાપતિ. પ્રજાપતિ—બ્રહ્મા, ઉવાચ કહેવા લાગ્યા (કે) અનેન આ યજ્ઞવડે, પ્રસવિપ્યધ્વમ્ તમે ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિને મેળવો, एषઃ એ યજ્ઞ, વ. તમને, ઇટ્કામધુક્ ઇષ્ટકામનાઓને આપનાર, અસ્તુ થાઓ !

સાવાર્થ:—સૃષ્ટિના આદિકાળમાં યજ્ઞસહિત પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરીને તેમને પ્રજાપતિએ કહ્યું હતું કે, “હે પ્રજાઓ !

આ યજ્ઞવટે તમે ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિને મેળવો અને એ યજ્ઞ તમારી ઈષ્ટ કામનાઓ આપનાર થાઓ. અર્થાત્ એ યજ્ઞથી તમે તમારી ઈચ્છા પ્રમાણેની કામનાઓને પરિપૂર્ણ કરો. ૧૦.

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः ॥

परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

પદચ્છેદઃ—દેવાન્, માવયત, અનેન, તે, દેવાઃ, માવ-
યન્તુ, વઃ, પરસ્પરમ્, માવયન્તઃ, શ્રેયઃ, પરમ્, અવાપ્સ્યથ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દીવ્યન્તિ इति देवाः, तान् देवान् । परः
परश्च इति परस्परम् । अतिशयेन प्रशस्यम् इति श्रेयः । भावयन्ति
इति भावयन्तः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અનેન આ યજ્ઞ વટે (હવિ વગેરે
હોમી), દેવાન્ દેવોને, માવયત તમે મંત્રુષ્ટ કરો, (અને) તે તે, દેવાઃ
દેવો, વઃ તમને સર્વને, માવયન્તુ વૃષ્ટિ વિગેરેથી અન્નની ઉત્પત્તિ
કરીને આનંદ યુક્ત કરો, (અને એ પ્રમાણે) પરસ્પરમ્ એક
બીજાને, માવયન્તઃ અબ્યુદયથી આનંદિત કરતા, પરમ્ ઉત્તમ,
શ્રેયઃ કલ્યાણને, અવાપ્સ્યથ તમે પ્રાપ્ત કરશો.

ભાવાર્થઃ—આ યજ્ઞ વટે તમે દેવોને બલિ વિગેરે
આપીને સંતોષ પમાડો અને એ પ્રમાણે તમારાથી સંતુષ્ટ થયેલા
તે દેવો તમારી સર્વની પણ વૃદ્ધિ વિગેરેથી અન્નની ઉત્પત્તિ કરીને
વૃદ્ધિ કરો, અને એ પ્રમાણે પરસ્પર એક બીજાની અભિવૃદ્ધિ
કરતા તમે પરમ કલ્યાણને પામશો. ૧૧.

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ॥

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇષ્ટાન્, ભોગાન્, હિ, વઃ, દેવાઃ, દાસ્યન્તે
યજ્ઞભાવિતાઃ, તૈઃ, દત્તાન્, અપ્રદાય, . એભ્યઃ, યઃ, ભુક્તે,
સ્તેનઃ, એવ, સઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભુજ્યન્ત ઇતિ ભોગાઃ, તાન્ । યજ્ઞેન
ભાવિતાઃ પૂજિતાઃ ઇતિ યજ્ઞભાવિતાઃ । ન પ્રદાયોતિ અપ્રદાય । સ્તેનયતિ
ઇતિ સ્તેનઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યજ્ઞભાવિતાઃ યજ્ઞવટે પૂજાયલા,
દેવાઃ દેવો, હિ ખરેખર, વઃ તમોને, ઇષ્ટાન્ ઇચ્છિત, ભોગાન્
ભોગો, દાસ્યન્તે આપશે, (ખરંતુ) તૈઃ તે દેવોએ, દત્તાન્ આપેલા
ભોગો, એભ્યઃ એમને, અપ્રદાય નહિ આપીને, યઃ જે પુરુષ,
ભુક્તે ભોગવે છે, સઃ તે, સ્તેનઃ ચોર, એવ જ (છે).

ભાવાર્થઃ—યજ્ઞવટે પૂજાયલા દેવો તમોને તમારી ઇચ્છા
પ્રમાણેના ભોગોને અવશ્ય આપશે, ખરંતુ તે દેવોએ આપેલા
ભોગો તે દેવોને અર્પણ કર્યા વિનાજ જે પુરુષ ભોગવે છે તે
ચોરજ છે. અર્થાત્ ચોરના જેટલુંજ તેને પાપ લાગે છે. ૧૨.

૧ દેહપ્રાણેન્દ્રિયાણ્યેવ તર્પયત્તેષ તત્કરઃ ।

દેવર્ષમનવાકૃત્ય દેવસ્તાપહરોઽધમઃ ॥

૨. દેવતાના ઋણુમાંથી મુક્ત થયા વિના પેતાનાં દેહ, પ્રાણ અને
ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરેછે તે દેવતાઓનું ધન ચોરનારો મહાન્ અધમ ચોર છે.

અવતરણિકા — “ધર્મને માટે કર્મ કરવાનો છે” એ વાતને વધારે
૬૬ કરવાને માટે ‘તે ન કરવામા આવે તો મહાપાપ લાગે છે,’ તે ભગવાન
કહે છે

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકિલ્બિષૈઃ ॥

મુક્તે તે ત્વં પાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ॥૧૩॥

પદ્મચેદઃ—યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ, સંતઃ, મુચ્યન્તે, સર્વ
કિલ્બિષૈઃ, મુક્તે, તે, ત્વ, અપમ્, પાપાઃ, યે, પચન્તિ, આત્મ-
કારણાત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શિષ્યતે इति શિષ્ય, યજ્ઞસ્ય શિષ્ય
યજ્ઞશિષ્ય, તત્ અશ્નન્તિ તે યજ્ઞશિષ્ટાશિન । કેલયતિ કીલ્ચન્તિ
વિપયેષુ તાનિ કિલ્બિષાણિ, સર્વાનિ ચ તાનિ કિલ્બિષાણિ ચ સર્વકિલ્બિષાણિ,
ત સર્વકિલ્બિષૈ । અયતે ગચ્છતિ દાનાદિનાં इति અવમ્, તત્ । પાપમસ્તિ
યેવા તે પાપા । આત્મન કારણમ્ આત્મકારણમ્, તસ્માત્ આત્મકારણાત્ ।

૧ પદ્મયજ્ઞ “ વાટો હોમગ્રાનિધીનાં સપમા તપનં શાલિ ।

અર્ધો પદ્મ મહાયજ્ઞા મહાવજ્ઞાદિનામકા ॥

વેદવેદાંગોત્તુ પકન (અગ્નયજ્ઞ), હોમ (દેવયજ્ઞ), અતિથિની યેવા (મનુષ્ય
યજ્ઞ) તર્પણ (પિતૃયજ્ઞ) અને જલ (ભૂતયજ્ઞ) એ પાંચ મહાયજ્ઞો । અગ્નયજ્ઞ વગેરે
નામથી પ્રસિદ્ધ છે

૨ પદ્મમૂળ “ કણ્ઠની વેળની જુડી રઝકુમી જ માગની ।

પદ્મમૂળ જાદુગ્યસ્ય તામિ સ્વર્ગ ન વિન્દતિ ॥

પદ્મમૂળાદૈવ પદ્મ પદ્મવજીઅવોદ્ધતિ ॥

ખાણી થી મુઠો, ખાણીઆ, અને ઝાડુ એ ચૃદચરને પાંચ પાપ
છે એથી તે સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી પરંતુ તે પાંચ પ્રકારના પાપકર્મથી
યતું પાપ પાંચ મહાયજ્ઞો કરવાથી તે ત્યારી શકે છે

અન્વય અને અર્થ:—યજ્ઞાદિષ્ટાદિનઃ યજ્ઞ કરતા બાકી બચેલુ અન્ન ખાવાવાળા, સન્તઃ સત્પુરુષો, સર્વકિલ્બિસૈઃ બધી જાતનાં પાપોમાથી, મુચ્યન્તે મુક્ત થઈ જાય છે (માટે) જે જે પુરુષો, આત્મકારણાત્ કેવળ પોતાના પ્રયોજનથીજ, પવન્તિ રાધે છે, તે તે, પાપાઃ પાપીઓ, તુ તો, અઘમ્ પાપને (જ), મુક્તે લોગવે છે

ભાવાર્થ:—યજ્ઞ ક્યાં પછી તેમાથી બાકી બચેલું અન્ન ખાનાર જે સત્પુરુષો છે તે તો બધી જાતનાં પાપોમાથી મુક્ત થઈ જાય છે, પરંતુ જે પુરુષો કેવળ પોતાના પેટની ખાતરજ રાધે છે તે મહા પાપાત્માઓ તો કેવળ પાપનેજ લોગવે છે. અર્થાત્ તેવા પુરુષો પ્રતિદિન પાપનોજ સંચય કરતા રહે છે ૧૩.

અવતરશ્લોકાઃ—‘આ સંસારચક્રની પ્રવૃત્તિનો હેતુ પણ કર્મ જ છે,’ તે પરપરાથી બતાવી ‘તે ઉપરાથી પણ કર્મ કરતા રહેવુંજ જોઈએ,’ એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

અજ્ઞાન્નવન્તિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ॥

યજ્ઞાન્નવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥ ૧૪ ॥

પદ્ધેદઃ—અજ્ઞાત્, ભવન્તિ, ભૂતાનિ, પર્જન્યાત્, અન્ન-સંભવઃ, યજ્ઞાત્, ભવતિ, પર્જન્યઃ, યજ્ઞઃ, કર્મસમુદ્ભવઃ.

૧ અગ્નિ પ્રાણાદિદુર્ગ સમ્યગ્દિવ્યમુપનિષ્ઠને ।

આદિ-માઝ્યાયને શ્રુતિશ્રુતેરન્ન તન્ન યજ્ઞા ॥ મત્ત ॥

અગ્નિમા હોમાધથી બ્રહ્મવિ જરાગરા શ્રી-આત્મિયને સૂચને પડેથી જે અગ્ને સૂચથી વરસાદ થાય છે, વરસાદથી અન્ન થાય છે તથા અન્નથી પ્રભ ઉત્પન્ન થાય છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અઘટે इति अन्नम्, तस्मात् अन्नात् ।
पिपर्ति इति पर्जन्यः, तस्मात् । सम्यक् भवतीति संभवः, अन्नस्य संभवः
अन्नसंभवः । सम्यक् उद्भवः समुद्भवः, कर्मण्यः समुद्भव यस्य सः
कर्मसमुद्भवः ।

અન્નય અને અર્થઃ—અન્નાત્ ખાપેલા અન્નમાંથી
(વીર્યાદિના પરિણામે), મૂતાનિ પ્રાણીઓ, મવન્તિ (ઉત્પન્ન)
થાય છે, પર્જન્યાત્ વૃષ્ટિથી, અન્નસંભવઃ અન્નની ઉત્પત્તિ (થાય
છે,) યજ્ઞાત્ યજ્ઞથી, પર્જન્યઃ વૃષ્ટિ, મવતિ થાય છે, (અને એ)
યજ્ઞઃ યજ્ઞ, કર્મસમુદ્ભવઃ ઋત્વિક્ષ અને યજ્ઞમાનના વ્યાપારરૂપ
કર્મથી ઉત્પન્ન થએલો (છે.)

ભાવાર્થઃ—ખાપેલા અન્નથી વીર્યાદિના પરિણામે પ્રાણી-
ઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અન્નની ઉત્પત્તિ વૃષ્ટિથી છે, વૃષ્ટિ યજ્ઞથી
થાય છે, અને તે યજ્ઞ ઋત્વિક્ષ અને યજ્ઞમાનના વ્યાપારથી એટલે
ઉપાર્થના ઉપાસનરૂપ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ આ
પરથી પ્રાણિમાત્રનો ઉત્પત્તિનું મૂળ કર્મ એમ સમજી તું કર્મ
કરવામાં તત્પર થા. ૧૪.

અવતરશ્લોકઃ—“કર્મની ઉત્પત્તિ પણ અન્નમાંથી થએલી હોવાથી
અને તે પણ યજ્ઞમાં રહેલું હોવાથી યજ્ઞાર્થે કર્મ કરવામાં દોષ નથી,” તે કહે છે:

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—કર્મ, બ્રહ્મોદ્ભવમ્, વિદ્ધિ, બ્રહ્મ, અક્ષર-
સમુદ્ભવમ્, તસ્માત્, સર્વગતમ્, બ્રહ્મ, નિત્યમ્, યજ્ઞે, પ્રતિષ્ઠિતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વૃંહતિ વૃદ્ધિમાપ્નોતિ इति ब्रह्म वेदः, वा प्रकृतिः—प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरम्, स उद्भवः कारणं यस्य तत् ब्रह्मोद्भवम्, तत् । न क्षरतीति अक्षरम्, अक्षरम् ब्रह्म परमात्मा, तस्मात् समुद्भवः उत्पत्तिः यस्य तत् अक्षरसमुद्भवम्, तत् । सर्वेषु वस्तुषु गतम् सर्वगतम् । प्रतिष्ठीयते स्म इति प्रतिष्ठितम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કર્મ કર્મને, બ્રહ્મોદ્ભવમ્ વેદોમાંથી ઉત્પન્ન-પ્રવૃત્ત થયેલું, વિદ્ધિ તું જાણ, (અને) બ્રહ્મ વેદો, અક્ષરસમુદ્ભવમ્ અક્ષરબ્રહ્મરૂપ પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તસ્માત્ તેથી, સર્વગતમ્ દરેક વસ્તુમાં રહેલ અવિનાશિ, બ્રહ્મ બ્રહ્મ, નિત્યમ્ સર્વદા, યજ્ઞે યજ્ઞમાં, પ્રતિષ્ઠિતમ્ રહેલું છે (એમ તું જાણ).

ભાવાર્થઃ—કર્મને વેદોમાંથી પ્રવૃત્ત થયેલું તું જાણ, અને વેદો અક્ષર બ્રહ્મરૂપ પરમાત્મામાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલા છે અને તેથી તે બ્રહ્મ પણ દરેક વસ્તુમાં રહેલું અને અવિનાશિ હોવાથી સર્વદા યજ્ઞમાં રહેલું છે. અર્થાત્ તે યજ્ઞરૂપ પરમાત્માની પ્રોત્યર્થ કર્મ કરવામાં દોષપણ બાતતું પાપ લાગતું નથી એમ માની તું કર્મ કર. ૧૫.

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—एवम्, प्रवर्तितम्, चक्रम्, न, अनुवर्तयति, इह, यः, अघायुः, इन्द्रियारामः, मोघम्, पार्थ, सः, जीवति.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રકર્ષેણ વર્તિતમ્ એતિ પ્રવર્તિતમ્, તત્ ।
 ચેક્રીયતે એતિ ચક્રમ્, તત્ । અર્થં પાપરૂપં આયુઃ યસ્ય સઃ અવાયુઃ ।
 ઇન્દ્રિયૈઃ વિષયેષ્વેવ આ સમન્તાત્ રમતીતિ ઇન્દ્રિયારામઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—એવમ્ (પરમેશ્વરની વાણીભૂત
 વેદ-ગ્રંથથી પુરુષોની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે વિગેરે) એ
 પ્રમાણેના, પ્રવર્તિતમ્ પરમેશ્વરે પ્રવર્તાવેલા, ચક્રમ્ સંસાર-
 ચક્રને, યઃ જે પુરુષ, રૂઢ આ લોકમાં, ન, અનુવર્તયતિ નથી અનુ-
 સરતો, પાર્થ હે પાર્થ ! સઃ તે પુરુષ, અવાયુઃ પાપરૂપી જીવન
 ગાળનાર, (અને) ઇન્દ્રિયારામઃ ઇન્દ્રિયોથી કેવળ વિષયોમાંજ
 આનંદ માનનારો થકો, મોઘમ્ બ્યર્થ, જીવતિ જીવે છે.

સાધાર્થ:—“પરમેશ્વરની વાણીરૂપ વેદ-ગ્રંથથી પુરુષોની
 કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અને તેથી તે કર્મોનું પરિણામ યજ્ઞ, તે યજ્ઞોથી
 વૃષ્ટિ, વૃષ્ટિથી અન્ન અને અન્નથી પ્રજા, ફરીને વળી તે પ્રજાની
 કર્મમાં પ્રવૃત્તિ વિગેરે,” એ પ્રમાણે પરમાત્માએ ચલાવેલા
 આ સંસારરૂપી ચક્રને જે માણસ આ લોકમાં અનુસરતો
 નથી એટલે તેના પ્રમાણે ચાલતો નથી, હે પાર્થ ! તે પુરુષ
 કેવળ પાપી જીવન ગાળનાર, ઇન્દ્રિયો વડે ઇન્દ્રિયોના વિષ-
 યોમાં આનંદ લોગવનાર અને તેથીજ બ્યર્થ જીવન ગાળનારો
 છે, એટલે તેના જીવનનું કાંઈપણ સાદૃશ્ય નથી એમ તુ’માન. ૧૬.

અવતરણિકા:—‘ન કર્મણામનારંમાત્’ ઇત્યાદિથી લઈને
 ‘શરીરયાત્રાપિ ચ તે’ ત્યાં સુધીના શ્લોકમાં “આત્મજ્ઞાન” પ્રાપ્ત
 કરવા માટે ફક્તની ઇચ્છાસહિત નિષ્કામ કર્મોમાનું અનુષ્ઠાન કરવાનું
 પ્રતિપાદન કરેલું છે, ત્યાર પછી “યજ્ઞાર્યાત્ કર્મણઃ” ત્યાંથી લઈને
 “મોઘં પાર્થ સ જીવતિ” ત્યાં સુધીના શ્લોકોવડે, આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન
 થયું હોય તેવાને માટે પ્રશ્નોપયોગી કર્મોમાનું આચરણ કરવાનું અને

કર્મયોગ ન આચરવામા શો દોષ છે તે કહ્યું તેમ આત્મતત્ત્વને જ જાણનાર
કર્મયોગીને આત્મજ્ઞાની થવાની સ્થિતિ મારે પણ પ્રવચન કરવામા
આવ્યું, પરંતુ હવે “એ પ્રમાણે ચનાવાથેના સસારચક્રને આત્મવિત્
જ્ઞાનીએ અને અનાત્મવિત્ કર્મયોગીએ બધાએ ચલાવવું કે આત્માને ન
જાણનાર, અને અશુદ્ધ અત કરણવાળાએ જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને મારે
તે ચક્રનું અનુકરણ કરવું” એ પ્રમાણે અશુદ્ધને ક્વચિત્ સંશય થાય
એમ ધારીને પોતે જ સાત્ત્વનો વિવેક-ગણે રુ કરવું અને દોણે શુ ન
કરવું તે-જણાવનાના હેતુથી, ‘જ્ઞાનીએ તે પ્રમાણે વર્તવાની જરૂર નથી,’
એમ બે રેખાથી બગનાનું કહે છે

યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ॥

આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥ ૧૭ ॥

પદ્મહેલ્લ—યઃ, તુ, આત્મરતિઃ, एव, સ્યાત્, આત્મ
તૃપ્તઃ, ચ, માનવઃ, આત્માનિ, एव, ચ, સંતુષ્ટઃ, તસ્ય, કાર્યમ્,
ન, વિદ્યતે ।

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રમન્તે પ્રાણિન યસ્યાસા રતિ, આત્માનિ
રતિ આત્મરતિ । આત્માનિ તૃપ્ત આત્મતૃપ્ત । મનો અપત્ય પુમાન્
માનવ । સમ્યક્ તુષ્ટ સંતુષ્ટ । કર્તુમ્ યોગ્યમ્ કાર્યમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તુ પર તુ, ય જે, માનવ મનુષ્ય,
આત્મરતિ આત્મામાજ પ્રીતિવાળો, ચ અને, આત્મતૃપ્ત (ઉપાધિ
માત્રમાથી નિવૃત્ત ઘટ્ટ) આત્મામાજ આનંદનો અનુભવ લેનારો,
ચ તેમ આત્માનિ આત્મામા, एव જ, સંતુષ્ટ અત્યંત પ્રસન્ન, एव
ખરેખર, સ્યાત્ હોય, તસ્ય તેવાને, કાર્યમ્ કાર્ય-ખાસ કર્મ
કરવાપણું, ન, વિદ્યતે રહેતું નથી

ભાવાર્થ:—પણ જે પુરુષ આત્મામાંજ પ્રીતિવાળો, ઉપાધિ માત્રથી રહિત થઈને આત્માને વિષેજ આનંદ લોગવનારો અને આત્મામાંજ સંતોષ માની પ્રસન્ન થનારો હોય તેવા પુરુષને ખાસ કંઈપણ કર્તવ્ય કર્મ રહેતું નથી. ૧૭.

અનતરણિકા:—“આત્મજ્ઞાનીને કર્મ અથવા અકર્મથી કંઈપણ સ્વાર્થ હોતો નથી” તે કહે છે:

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદ:—ન, એવ, તસ્ય, કૃતેન, અર્થ:, ન, અકૃતેન
 હહ, કશ્ચન, ન, ચ, અસ્ય, સર્વભૂતેષુ, કશ્ચિત્, અર્થવ્યપાશ્રય:

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન કૃતમ્ અકૃતમ્, તેન । સર્વાણિ ચ જ્ઞાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, તેષુ સર્વભૂતેષુ । ક: ઇતિ કશ્ચિત્ । વિશેષેણ અપ-સમીપમ્ આશ્રયઃ વ્યપાશ્રયઃ, અર્થે મોક્ષે વ્યપાશ્રયઃ ઇતિ અર્થ-વ્યપાશ્રયઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—હહ આ લોકમાં, તસ્ય તે આત્મ-જ્ઞાની પુરુષને, કૃતેન કર્મ કરવાવડે કરીને, અર્થઃ કોઈ પણ ખાસ પુણ્યરૂપી અર્થ વા સ્વાર્થ, ન નથી, (તેમ) એવ જ, અકૃતેન કર્મ ન કરવાથી, કશ્ચન કોઈ ખાસ (પ્રત્યવાય-પ્રતિબંધ અથવા)

। જ્ઞાનામૃતેન વૃક્ષસ્ય વૃત્તકૃત્વસ્ય યોગિનઃ ।

નૈવાર્ણલિ કિચ્છિત્કર્ત્તવ્યમાર્ણિ ચેન્ન સ તત્તત્તિ ॥ સ્મૃતિઃ ॥

એટલે જ્ઞાનરૂપી અમૃતવડે વૃક્ષ વ્યવેશ, કૃતકૃત્ય એવા યોગીને કંઈપણ કર્મ કરવાડ નથી, અને જો તે કરવાનું રથું છે એમ માને તો તે વત્તવેલા (શોભી) નથી

સ્વાર્થ, ન નથી, ચ અને, અસ્ય આ આત્મજ્ઞાનીને, સર્વભૂતેષુ સમસ્ત પ્રાણિઓમાં, કશ્ચિત્ કોઈ પણ, અર્થવ્યપાશ્રયઃ ભોક્ષરૂપી તેના સાધ્ય અર્થમાં ખાસ આશ્રયભૂત, ન નથી.

ભાવાર્થ:—આ લોકમાં તેવા આત્મજ્ઞાની પુરુષને કર્મો કરવાથી કોઈપણ પ્રકારનો ખાસ પુણ્યરૂપી અર્થ કે સ્વાર્થ નથી જ, તેમ કર્મો ન કરવાથી પણ ખાસ પ્રત્યવાય એટલે દોષ અથવા તો કંઈ સ્વાર્થ નથી, તેમ એ આત્મજ્ઞાનીને સમસ્ત પ્રાણિઓમાં કોઈપણ પ્રાણી, તેના ભોક્ષરૂપી સાધ્ય અર્થમાં આશ્રયભૂત પણ નથી. અર્થાત્ કર્મ કરે કે ન કરે તો પણ તે આત્મજ્ઞાનીને લાભ કે હાનિ નથી તેમ પોતાના ભોક્ષરૂપ અર્થમાં કોઈ પ્રાણીઓ સાથે તેને સ્વાર્થનું પ્રયોજન પણ નથી એટલે તે તો કર્મથી નિર્લિપ્તજ છે એમ તું માન. ૧૮.

અવતરણિકા:—“પણ તું અર્જુનનો આત્મવિત્ થયેલો ન હોવાથી, જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે કર્મો કરવાનોજ અધિકારી છે,” તે ઉપદેશ હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને આપે છે:

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદ:—તસ્માત્, અસક્તઃ, સતતમ્, કાર્યમ્, કર્મ, સજાચર, અસક્તઃ, હિ, આચરન્, કર્મ, પરમ્, આપ્નોતિ, પૂરુષઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન સક્તઃ અસક્તઃ । સમ્યક્ આચરતિ સમાચર । આ સમન્તાત્ ચરતીતિ આચરન્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, અસક્તઃ ફલના સંગરહિત (થઈને), સતતમ્ સદા, કાર્યમ્ કરવા લાયક-શાસ્ત્ર-વિહિત, કર્મ કર્મોનું, સમાચર તું આચરણ કર, હિ કારણ કે, પૂરુષઃ પુરુષ, અસક્તઃ ફલની ઈચ્છારહિત (થઈને), કર્મ કર્મોનું, આચરન્ આચરણ કરતો થકો, પરમ્ મોક્ષને, આપ્નોતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! તેથી તું પણ ફલમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના કરવાને યોગ્ય એવાં શાસ્ત્રવિહિત જે કર્મો હોય તેનું આચરણ કર, કારણ કે જે. પુરુષ ફલની ઈચ્છારહિત થઈને યોગ્ય કર્મોનું અનુબંધન કરે છે તે સૌથી શ્રેષ્ઠ એવા મોક્ષને પામે છે. અને તેથી તું પણ નિવૃત્તિથી આ યુદ્ધરૂપ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થા. ૧૯.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં પિન્ધમપણે શાસ્ત્રવિહિત કર્મો કરવાથી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે' તે વાત કહી, તેની સંગતિમાં શિષ્ટ-માન્ય-જનકાદિ રાજાઓનાં દૃષ્ટાંત આપી તે વાતને વધુ દલીલૂત કરવાના હેતુથી હવે જગવાન્ કહે છે:

કર્મणૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ॥

લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપश्यन्कर्तुमर्हસि ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદ:—કર્મણા, એવ, હિ, સંસિદ્ધિમ્, આસ્થિતાઃ, જનકાદયઃ, લોકસંગ્રહમ્, એવ, અપિ, સંપश्यन्, કર્તુમ્, અર્હસિ.

૧ અજ્ઞાનો જ્ઞાનવં કર્મ જ્ઞાનિનો લોકસંગ્રહાત્ ।

અદૈવ ભુતિર્ન મહો સા મુક્તાનન્દશ્રુતિદા ॥

અજ્ઞાનીઓને કર્મ જ્ઞાનોત્પાદક છે અને જ્ઞાનિઓને લોકસંગ્રહ માટે જ છે. મારા માટે એજ સાક્ષાત્ મતોત્પન્ન કારણ છે અને તે મુક્તાપણના આનંદની પરિપૂર્ણ કરનારી ક્રિયા છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ સિદ્ધિઃ સંસિદ્ધિઃ, તામ્ સંસિદ્ધિમ્ । આ સંપંતાત્ સ્પિતાઃ આસ્થિતાઃ । જનકઃ આદિઃ યેષાં તે જનકા દય । સમ્યક્ ગૃહ્યતે લોકઃ જનેન ઇતિ સંગ્રહઃ, લેખ્યન્ત ઇતિ લેખા, લેખનાં સંગ્રહઃ સ્વે-સ્વે ષર્મે પ્રવર્તનમ્ ઉત્તમાર્ગાન્નિવર્તનમ્-ઇતિ લોકસંગ્રહ, તમ્ લોકસંગ્રહમ્, વા લેખાય સંગ્રહઃ (શિસાર્થમ્) ઇતિ લોકસંગ્રહ, તમ્ । સમ્યક્ પश्यतीति સપश्यन् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—જનકાદયઃ જનકાદિ રાજર્ષિઓ (પણ), હિ ખરેખર, કર્મણા કર્મવડે, એવ જ, સંસિદ્ધિમ્ સારી તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ સિદ્ધિને, આસ્થિતાઃ પ્રાપ્ત થયા (છે), (તેમ સમજી અથવા) લોકસંગ્રહમ્ લોકોનું નિયમન કરી તેમના કલ્યાણને, સંપદ્યન્ સારી રીતે તત્ત્વદષ્ટિથી જોઈને, અપિ પણ, કર્તુમ્ કર્મો કરવાને, એવ જ, અર્હસિ તું યોગ્ય છે.

હાવાર્થઃ—જનકાદિ રાજર્ષિઓ પણ ખરેખર કર્મ વડેજ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ ઉત્તમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા છે, એટલે એ પ્રમાણે સમજીને અથવા તો લોકોને પ્રમાર્ગમાંથી અટકાવીને પોત પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચલાવવા માટે તેમનું શિક્ષણથી નિયમન કરી કલ્યાણ કરવું યોગ્ય છે એમ જણીને પણ તારે કર્મો કરવાં જ યોગ્ય છે. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—“હુ કર્મો કરતો ગુ તો પણ તેથી લોકોનું કલ્યાણ થતા માટે તેમને શી અસર થવાની છે?” એવી અર્જુનને શકા થાય તો તેના સમાધાન માટે નીચેના શ્લોકમા ભગવાન જણાવે છે

યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ॥

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—યત્, યત્, આચરતિ, શ્રેષ્ઠઃ, તત્, તત્, એવ,
 ઇતરઃ, જનઃ, સઃ, યત્, પ્રમાણમ્, કુરુતે, લોકઃ, તત્, અનુવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આસમન્તાત્ સમ્યક્તયા ચારતિ ઇતિ
 આચરતિ । અતિશયેન પ્રશસ્તઃ શ્રેષ્ઠઃ । ઇના કામેન તરતિ ઇતિ ઇતરઃ ।
 જન્યતે ઇતિ જનઃ । પ્રકર્યેણ મીયતે અનેન ઇતિ પ્રમાણમ્, તત્ પ્રમાણમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—શ્રેષ્ઠ. ઉત્તમ (પુરુષ), યત્ ને,
 યત્ ને, આચરતિ આચરણ કરે છે, તત્ તે, તત્ તે, એવ
 ન, ઇતરઃ પ્રાકૃત-સામાન્ય કામનાવાળો, જનઃ મનુષ્ય (પણ),
 (આચરતિ આચરણ કરે છે. અને), સઃ તે ઉત્તમ પુરુષ, યત્
 ને વસ્તુને, પ્રમાણમ્ પ્રમાણ, કુરુતે માને છે, લોકઃ સામાન્ય
 લોકો, (પણ) તત્ તેને (ન), અનુવર્તતે અનુસરે છે

ભાવાર્થઃ—ઉત્તમ પુરુષ નેવું નેવું આચરણ કરે છે, તે
 તે પ્રમાણે જ બીજા સામાન્ય મનુષ્યો પણ વર્તે છે, અને તે
 શ્રેષ્ઠ પુરુષ ને વસ્તુને પ્રમાણ માને છે તેને જ સામાન્ય લોકો
 અનુસરે છે. એટલે સર્વ લોકો ઉત્તમ મનુષ્યને જ અનુસરતા
 હોવાથી તું જે પ્રમાણે નિષ્કામ કર્મ કરીશ તે પ્રમાણે લોકો
 પણ કરશે એટલે તેમનું તે કલ્યાણ તારા આધારે જ છે એમ
 સમજ તું કર્મ કર. ૨૧.

અવતરણિકા —“એ પ્રમાણે ઉત્તમ પુરુષોએ લોકોને સદાચારી
 કર્મના હેતુથી પોતાના કર્તવ્ય તરફ પણ શુભ કર્મો કરતા રહેવું જોઈએ,”
 એમ કહી બગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના જ દ્રષ્ટાવથી તેને દૃઢ કરે છે

ન મે પાર્યાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિપુ લોકેષુ કિંચન ॥

નાનવાસમવાસવ્યં વર્તે એવ ચ કર્મણિ ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, મે, પાર્ય, અસ્તિ, કર્તવ્યમ્, ત્રિપુ, લોકેષુ, કિંચન, ન, અનવાત્તમ્, અવાત્તવ્યમ્, વર્તે, એવ, ચ, કર્મણિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્તુમ્ ઉચિતમ્ કર્તવ્યમ્ । ન અવાત્તમ્ અનવાત્તમ્ । એવ સમીપે આપ્તુમ્ ઉચિતમ્ इति અવાત્તવ્યમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્ય હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન ! ત્રિપુ ત્રણે, લોકેષુ લોકોમાં, મે મને, કિંચન કંઈપણ, કર્તવ્યમ્ કર્મ કરવાનું, ન, અસ્તિ નથી, (તેમ) અનવાત્તમ્ ન મેળવેલું, અવાત્તવ્યમ્ મેળવવા જેવું, ન નથી, ચ તોપણ, એવ ખરેખર, કર્મણિ કર્મોમાં, વર્તે હું વર્તું છું.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! આ ત્રણે લોકોમાં મને કંઈપણ ખાસ કર્મ કરવા જેવું બાકી નથી, તેમ ન મેળવેલું કંઈપણ મેળવવા જેવું નથી. એટલે એ પ્રમાણે હોવા છતાં પણ હું કર્મોમાં નિરંતર પ્રવૃત્ત રહું છું જ. અર્થાત્ લોકકલ્યાણ સમ-જીને પણ હું કર્મ કરું છું, કે જેથી લોકો મને અનુસરીને તે પ્રમાણે કર્મ કરે. ૨૨.

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ॥

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

પદચ્છેદઃ—યદિ, હિ, અહમ્, ન, વર્તેયમ્, જાતુ, કર્મણિ, અતન્દ્રિતઃ, મમ, વર્ત્મ, અનુવર્તન્તે, મનુષ્યાઃ, પાર્થ, સર્વશઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તન્દ્રા અસ્ય સંજાતા इति तन्द्रितः, ન તન્દ્રિતઃ અતન્દ્રિતઃ । વર્તન્તે અનેન इति वर्त्म, તત્ । મનોઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ મનુષ્યાઃ । સર્વસ્માત્ इति सर्वशः ।

અન્વય અને અર્થઃ—યદિ જો, અહમ્ હું, હિ ખરેખર, જાહુ કદાચિત્, કર્મણિ કર્મમાં, અતન્દ્રિત. આલસ્ય રહિત, ન, વર્તેયમ્ વર્તન ન રાખું, (તો) પાર્થ હે પાર્થ ! મનુષ્યાઃ (ખધાં) મનુષ્યો, મમ મારા, વર્ત્મ માર્ગને, સર્વશઃ બધી રીતે, અનુવર્તન્તે અનુસરે.

ભાવાર્થઃ—જો ખરેખર હું કદાચિત્ કર્મમાં આલસ્ય-રહિત થઇને પ્રવૃત્તિ ન કરું, તો હે પાર્થ ! મનુષ્ય. માત્ર, મેં મહુણ કરેલા માર્ગનું જ બધી રીતે અનુકરણ કરે, એટલે તે પણ કર્મમાર્ગનો ત્યાગ કરી સ્વેચ્છા પ્રમાણે વર્તે, તેથીજ હું કર્મ કરું છું અને તું પણ માટેજ કર્મ કર. ૨૩.

અવતરણિકાઃ—પોતે ઇન્ન કરે તો શી હાનિ યાય ? તે ભગવાન કહે છે:

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ॥

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

પદચ્છેદઃ—ઉત્સીદેયુઃ, ઇમે, લોકાઃ, ન, કુર્યામ્, કર્મ, ચેત્, અહમ્, સંકરસ્ય, ચ, કર્તા, સ્યામ્, ઉપહન્યામ્, ઇમાઃ, પ્રજાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્મ સહ ક્રિયન્તે મિત્રાઃ વર્ણાઃ અસ્મિન્ વા સંકૃણન્તિ इति संकरः, તસ્ય સંકરસ્ય । કરોતીતિ કર્તા ।

અન્ય અને અર્થ:—અહમ્ હું, કર્મ (જગત્ની સૃષ્ટિ, સહારૂપ અથવા બીજી પદ્ધતિ) કર્મ, ન ન, કુર્યામ્ કર્ ચેત્ તે, હમે આ, લોકા લોકો, ઉત્સીદ્યેય (કર્મલોપથી) નાશ પામી જાય, ચ અને, સકરસ્ય વર્ણસકર પ્રજાનો, કર્તા કરનાર, સ્યામ્ હું થાઉં, (અને) હમા આ, પ્રજા પ્રજાઓને, ઉપહન્યામ્ હું હણનારો થાઉં

ભાવાર્થ:—જો હું કર્મ ન કરું, તો આ લોકો પણ કર્મોનો ત્યાગ કરે અને તેમ જો કરે તો કર્મ લોપથી જો લોકો નાશ પામી જાય, અને તેથી પ્રજા વર્ણસકર થતા તે વર્ણસકર પ્રજાનો કરનારો હું થાઉં અને આ પ્રજાઓને હણનારો પણ હું થાઉં, અર્થાત્ તેથી જ હું કર્મ કરું છું એમ તું માન અને તેમ સમજીને પણ કર્મ કરવામાં તું પ્રવૃત્ત થા ૨૪

અવતરણિકા — ‘આ પ્રમાણે આ જગત્ચક્રના ચાલનમાં પોતે તથા શ્રી અને શિવવર્ગજ નિમિત્તભૂત છે’ એમ મ્હોને હવે ભગવાન ઉપસહાર કરે છે

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાસો યથા કુર્વતિ ભારત ॥

કુર્યાદ્વિદ્વાસ્તથાસક્તશ્ચીર્ણલોકસગ્રહમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદ:—સક્તાઃ, કર્મણિ, અવિદ્વાસઃ, યથા, કુર્વન્તિ, ભારત, કુર્યાન્, વિદ્વાન્, તથા, અસક્તઃ, ચીર્ણપુઃ, લોકસંગ્રહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિદન્તીતિ વિદ્વાસ, ન વિદ્વાસ અવિદ્વાસ । વેત્તીતિ વિદ્વાન્ । ન સક્ત અસક્ત । વર્તુમ્ ઇચ્છુ ચીર્ણપુ । લોકમ્ય સગ્રહ લોકમગ્રહ, તથા લોકસગ્રહમ્ ।

અન્ય અને અર્થ:—ભારત હે ભારત ! અવિદ્વાસ અને લોકો, યથા જેવી રીતે, કર્મણિ કર્મમાં, સક્તા આસક્તિવાળા

યઇને, કુર્વન્તિ (કર્મ) કરે છે, તથા તેવી જ રીતે, લોકસંઘમ્ લોક-શિક્ષણ-કલ્યાણ, ચિકીર્ષુઃ કરવા ઇચ્છનાર, વિદ્વાન્ સુત પુરુષ, અસક્તઃ આસક્તિ ન રાખીને, કુર્યાત્ (કર્મ) કરે.

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! અજ્ઞાન લોકો કર્મનાં ફલમાં આસક્તિવાળા યઇને એટલે ફલની ઇચ્છાથી જેવી રીતે કર્મ કરે છે, તેવી જ રીતે લોકને શિક્ષણ આપવાના એટલે તેમનું કલ્યાણ કરવાના ઉદ્દેશથી કર્મ કરવા ઇચ્છનાર સુતપુરુષે આસક્તિ ન રાખીને કર્મો કરવાં જોઇએ. ૨૫.

અવતરણિકાઃ—“કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશથીજ લોકકલ્યાણ કાં ન કરવું, અને કર્મો જ કરવાથી લોકકલ્યાણ થાય તેમાં શા હેતુ છે ?” એવા આત્મીયના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

ન બુદ્ધિભેદં જનયેદ્જ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ॥

જોપયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥૨૬॥

પદચ્છેદઃ—ન, બુદ્ધિભેદમ્, જનયેત્, અજ્ઞાનામ્, કર્મ-સક્લિનામ્, જોપયેત્, સર્વકર્માણિ, વિદ્વાન્, યુક્તઃ, સમાચરન્.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પિચતે અનેન ઇતિ ભેદઃ, બુદ્ધેઃ મેદઃ બુદ્ધિભેદઃ, તં બુદ્ધિભેદમ્ । ન જાનન્તિ તે અજ્ઞાઃ, તેષામ્ અજ્ઞાનામ્ । કર્મણિ સદ્ઃ આસક્તિઃ અસ્તિ યેષાં તે કર્મસક્લિનઃ, તેષામ્ કર્મસક્લિનામ્ ।

૧ અજ્ઞાનાર્દશબુદ્ધય સર્વ મદ્દેનિ ચો વદેત્ ।

મહાનિર્યમ્કાદેષુ સ તેજ વિવિધોત્તિનઃ ॥

અજ્ઞાનીને અથવા અર્ધદબ્ધને કર્મગિ.જ્ઞા આપ્યા વિના “સર્વ મદ્દ-આ-અપશુ” થાય છે ” એમ જે કહે તે તેને મદ્દાદા નરકમાં એકી દે છે-ફેકી દે છે.

સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તાનિ સર્વકર્માણિ । વેત્તીતિ વિદ્વાન્ । સમ્યક્ આચરતિ ઇતિ સમાચરન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વિદ્વાન્ જ્ઞાનવાન્ પુરુષ, યુક્તઃ સાવધાન (ધર્મને), સર્વકર્માણિ બધા વિહિત કર્મોને, સમાચરન્ આચરતો, કર્મસદ્ધિનામ્ કર્મમાં આસક્તિવાળા, અજ્ઞાનામ્ અજ્ઞાની લોકોના, બુદ્ધિભેદમ્ બુદ્ધિના ભેદને, ન, જનયેત્ ઉત્પન્ન કરે નહિ, (પણ) જોપયેત્ (કર્મમાં તેમને) પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવે.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાની પુરુષે સાવધાન મનવાળા ધર્મને બધાં વિહિત કર્મોનું આચરણ કરવું, પણ પોતે જ્ઞાની હોવાથી તે નિમિત્તે કર્મમાં આસક્તિવાળા અજ્ઞાન લોકોની બુદ્ધિમાં ભેદ ઉત્પન્ન કરવો નહિ, એટલે સદા તેમને કર્મમાં—કર્મ કરવામાં પ્રીતિવાળા કરવા, અને તેમ નિષ્કામ કર્મ કરતાં તેઓ જ્ઞાન મેળવા શક્તિમાન્ થશે. ૨૬.

અવતરણિકાઃ—‘અજ્ઞાન મનુષ્યો કર્મોમાં કેવી રીતે આસક્ત થાય છે’ તે કહે છે

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ॥

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃતેઃ, ક્રિયમાણાનિ, ગુણૈઃ, કર્માણિ, સર્વશઃ, અહંકારવિમૂઢાત્મા, કર્તા, અહમ્, ઇતિ, મન્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્રિયન્તે તાનિ ક્રિયમાણાનિ । અહં ક્રિયતે અનેન ઇતિ અહંકારઃ, વિશેષેણ મૂઢ. વિમૂઢ, અહંકારેણ વિમૂઢઃ આત્મા અંત કરણં યસ્ય જ્ઞા અહંકારવિમૂઢાત્મા । કરોતીતિ કર્તા ।

અન્યથા અને અર્થ:—કર્માણિ યથાં કર્મો, સર્વશઃ સર્વ રીતે, પ્રકૃતે: પ્રકૃતિના, ગુણૈઃ સત્ત્વ, રજ, તમ એ ગુણો વડે, ક્રિયમાણાનિ કરવામાં આવે છે, (અને તેથી) અહંકારત્રિમૂઢાત્મા અહંકારથી જ્ઞાનરહિત થએલું છે અંતઃકરણ જેનું (એવો પુરુષ), અહમ્ હું, કર્તા (કર્મેણ) કરનાર હું, હતિ એ પ્રમાણે, મન્યતે માને છે.

ભાવાર્થ:—યથાં કર્મો સત્ત્વ, રજ અને તમ એ પ્રકૃતિના ગુણો વડે કરાવવામાં આવે છે એટલે ગુણોને લીધેજ મનુષ્ય સર્વ કર્મ કરે છે, છતાં પણ અહંકારથી મૂઢ અંતઃકરણવાળો પુરુષ “કર્મેણ કરનાર હું જ હું.” એ પ્રમાણે અભિમાનથી મિથ્યા માને છે અને તેને લીધે જ તે કર્મમાં આસક્ત થઈ બંધનને પામે છે. ૨૭.

તત્ત્વવિત્તુ મહાવાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ॥

ગુણા ગુણેષુ વર્તેત ઇતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥ ૨૮ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—તત્ત્વવિત્, તુ, મહાવાહો, ગુણકર્મવિભાગયોઃ, ગુણાઃ, ગુણેષુ, વર્તન્તે, ઇતિ, મત્વા, ન, સજ્જતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તત્ત્વં વેત્તાંતિ તત્ત્વવિત્ । મહાન્તૌ બાહ્ યસ્ય સઃ મહાનાહુઃ, તત્ત્વંવુદ્ધૌ મહાનાહો । વિવિધઃ ભાગઃ વિભાગઃ, ગુણાશ્ચ કર્માણિ ચ ગુણકર્માણિ, ગુણકર્મણાં વિષયૌ ગુણકર્મવિભાગૌ, તયોઃ ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—ત પણ, મહાવાહો હે મહાબાહુ અર્જુન! ગુણકર્મવિભાગયોઃ ગુણ અને કર્મવિષય ગણા, તત્ત્વવિત્

તત્ત્વને જાણનાર પુરુષ, ગુણાઃ શુભો-ધન્દ્રિયો, ગુણેષુ શુભોભાં-
વિષયોભાં, વર્ત્તન્તે પ્રવર્ત્તે છે (પણ હું નહિ), इति એ પ્રમાણે,
મત્વા માનીને, ન, સજ્જતે (કર્મમાં) આસક્ત થતો નથી.

ભાવાર્થ:—પણ હે અર્જુન ! શુભ અને કર્મના વિલાગ
એટલે શુભ શું અને કર્મ શું ? એના તત્ત્વને જાણનાર જ્ઞાની
પુરુષ, 'ધન્દ્રિયો ધન્દ્રિયોના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત રહે છે, પણ આત્મા
નહિ' એમ સમજી પોતે કર્મમાં આસક્ત થતો નથી અને 'હું
કર્તા છું' એ પ્રમાણે કર્તાપણાનું અભિમાન પણ રાખતો નથી. ૨૮.

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ॥

तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविज्ञ विचालयेत् ॥ २९ ॥

पदच्छेदः—प्रकृतेः, गुणसंमूढाः, सज्जन्ते, गुणकर्मसु,
तान्, अकृत्स्नविदः, मन्दान्, कृत्स्नवित्, न, विचालयेत्.

व्युत्पत्तिसमासाः—सम्यक् मूढाः संमूढाः, गुणैः सत्त्वादिभिः
संमूढाः गुणसंમૂढાઃ । ગુણાશ્ચ કર્માણિ ચ ગુણકર્માણિ, તેષુ ગુણકર્મસુ । ન
કૃત્સ્નસ્ અકૃત્સ્નસ્, અકૃત્સ્નં વિદન્તિ તે અકૃત્સ્નવિદઃ, તાન્ અકૃત્સ્ન-
વિદઃ । મન્દન્તે સ્વપન્તિ તે મન્દાઃ, તાન્ મંદાન્ । કૃત્સ્નં વેત્તીતિ
કૃત્સ્નવિત્ । વિશેષેણ ચાલયેત્ इति વિચાલયેત્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—પ્રકૃતેઃ પ્રકૃતિ-માયાના, ગુણ-
સંમૂઢાઃ સત્ત્વાદિ શુભોવડે મૂઢ થઈ ગએલા પુરુષો, ગુણકર્મસુ
ધન્દ્રિયો અને તેનાં કર્મોમાં, સજ્જન્તે (અમે કરીએ છીએ એમ)
આસક્ત થાય છે, (૫૨'૮) અકૃત્સ્નવિદઃ પુરુષ હું નહિ જાણનારા,

(તથા) મન્દાન્ મન્દબુદ્ધિવાળા, તાન્ તેમને, કૃત્સ્તવિત્ સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાન્ મનુષ્ય, ન, વિચાલયેત્ ચલાયમાન કરે નહિ.

ભાવાર્થ:—માયાના સર્વ, રજ, તમ એ ગુણોવડે કર્તવ્યાકર્તવ્યમાં મૂઢ બુદ્ધિવાળા થએલા પુરુષો, ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોનાં કર્મોમાં અહંભાવથી આસક્ત થાય છે, પરંતુ તેવા અપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા તેમજ બુદ્ધિહીન પુરુષોને જ્ઞાની મનુષ્યે કર્મમાંથી ચલાયમાન કરવા ભેદજ્ઞ નહિ. અર્થાત્ તેમને કર્મ-માર્ગમાં પ્રવર્તાવી ઉત્તરોત્તર નિષ્કામ કર્મથી યોગનિષ્ઠ થવાનો ઉપદેશ આપવો, પણ તેમને કર્મમાંથી બ્રૂટ કરી તેમનો અધઃપાત કરવો નાહ. ૨૯.

અવતરણિકા:—‘ત્યારે કર્મમાં અધિકારી એવા જ્ઞાનહીન મુમુક્ષુએ કેવી રીતે કર્મો કરવાં ભેદજ્ઞે ?’ તે મંબંધમાં ભગવાન્ કહે છે.

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ॥

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુદ્ધ્યસ્વ વિગતઞ્જ્વરઃ ॥૩૦॥

પદચ્છેદ:—મયિ, સર્વાણિ, કર્માણિ, સંન્યસ્ય, અધ્યાત્મચેતસા, નિરાશીઃ, નિર્મમઃ, ભૂત્વા, યુદ્ધ્યસ્વ, વિગતઞ્જ્વરઃ.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ ન્યસ્ય ઇતિ સંન્યસ્ય । આત્મનિ અધિ ઇનિ અધ્યાત્મમ્, ચેતયતે ઇતિ ચેતઃ, અધ્યાત્મં ચ તત્ ચેતઃ ઇતિ અધ્યાત્મનેનઃ, તેન અધ્યાત્મચેતસા । આશાસ્તિ આશાસનમ્ અનયા ઇનિ આશીઃ, નિર્ગતા આશીઃયસ્માત્ સઃ નિરાશીઃ । મમેદમ્ ઇતિ માવઃ મમઃ, નિર્ગતઃ મમઃ યસ્માત્ સઃ નિર્મમઃ । વિશેષેણ ગતઃ જ્વરઃ યસ્ય સઃ વિગતઞ્જ્વરઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અધ્યાત્મચેતસા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની વિવેકબુદ્ધિથી, મયિ મારામાં, સર્વાણિ બધાં, કર્માણિ કર્મોને, સંન્યસ્ય અર્પણ કરીને, નિરાશીઃ આશારહિત, (અને) નિર્મમઃ મમતારહિત, મૂત્વા થઈને, વિગતજ્વરઃ શોક વિનાનો થયેલો, શુદ્ધસ્વ તું શુદ્ધ કર.

ભાવાર્થ:—આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની વિવેકબુદ્ધિથી મારામાં બધાં કર્મો અર્પણ કરીને આશારહિત અને મમતારહિત થઈને શોકવિનાનો બનીને તું શુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થા. અર્થાત્ તેજ પ્રમાણે હરેક મનુષ્યે સર્વ કર્મ ભગવાનને અર્પણ કરી મમત્વાદિ રહિત થઈ કર્મ કરવાં ૩૦.

અવતરણિકા — ‘એ પ્રમાણે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાથી કેટલું શુભ પરિણામ આવે છે’ તે ભગવાન જણાવે છે

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ॥

श्रद्धावंतोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेषां कर्मभिः ॥ ૩૧ ॥

પદચ્છેદ:—યે, મે, મતમ્, હદમ્, નિત્યમ્, અનુતિષ્ઠન્તિ, માનવાઃ, શ્રદ્ધાવન્તઃ, અનસૂયન્તઃ, મુચ્યન્તે, તે, અપિ, કર્મભિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મનોઃ અપત્યાનિ પુમાંમઃ માનવાઃ । શ્રદ્ધા અસ્તિ યેષાં તે શ્રદ્ધાવન્તઃ । અસૂયન્તિ તે અસૂયન્તઃ, ન અસૂયન્તઃ અનસૂયન્તઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—યે જે, માનવાઃ મનુષ્યો, મે મારા, હદમ્ આ, મતમ્ મતને, નિત્યમ્ નિત્ય, અનુતિષ્ઠન્તિ પાલન કરે છે, તે તેઓ, અપિ પણ, શ્રદ્ધાવન્તઃ શ્રદ્ધાવાળા, અનસૂયન્તઃ

(તથા) અદેખાઈ રહિત થએલા, કર્મભિઃ પાપપુણ્યરૂપ કર્મોથી, મુચ્યન્તે મુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:—જે મનુષ્યો મારા આ મતનું નિત્ય પાલન કરે છે, તે મનુષ્યો પણ શ્રદ્ધાવાળા અને ઈર્ષ્યારહિત થઈને પાપ પુણ્યરૂપ કર્મોથી મુક્ત થઈ જાય છે, એટલે કર્મના બંધનથી તેઓ બંધાતા નથી. ૩૧.

અવતરણિકા:—જન મંગ રહીને કર્મોનું અનુધ્યાન અવશ્ય કરવું જોઈએ, તેમાં જેઓ એ પ્રમાણે કર્મોનું અનુધ્યાન કરે છે તેઓ તે શુભાશુભથી નિર્મુક્ત થઈ જાય છે, પણ જેઓ તે પ્રમાણે કર્મોનું ધન નથી કરતા તેમની શી ગતિ થાય છે? તે કહે છે

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ॥

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्निविद्धि नष्टानचेतसः ॥ ૩૨ ॥

પદચ્છેદ:—યે, તુ, एतत्, अभ्यसूयन्तः, न, अनुतिष्ठन्ति, मे, मतम्, सर्वज्ञानविमूढान्, तान्, निविद्धि, नष्टान्, अचेतसः.

વ્યુત્પાત્તિસમાસા:—અભિતઃ સર્વેન અસૂયન્તઃ ઇતિ અમ્યસૂયન્ત । સર્વસ્ય કર્મણઃ જ્ઞાનમ્ ઇતિ સર્વજ્ઞાનમ્, સર્વજ્ઞાને વિમૂઢાઃ સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાઃ, તાન્ સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાન્ । ન વિચિત્રે ચેતઃ યેષાં તે અચેતમ્, તાન્ અચેતસઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—તુ પણ, યે જેઓ, एतत् આ, મેં મારા, मतम् મતની, अभ्यसूयन्त. ઈર્ષ્યા કરતા થકા, (એ મતને) ન, अनुतिष्ठन्ति અનુચરતા નથી, તાન્ તેમને, सर्वज्ञानविमूढान્ દરેક પ્રકારના જ્ઞાનમાં મૂઢ, अचेतसः અવિચેત્રી, (અને) नष्टान્ દરેક પુરુષાર્થમાંથી શ્વેત થયેલા, विद्धि તું જાણ.

ભાવાર્થ:—પણ જેઓ આ મારા મતની ઈર્ષ્યા કરે છે, અને જે મત પ્રમાણે વર્તન કરતા નથી તેમને દરેક પ્રકારના જ્ઞાનમાં અજ્ઞાનતાથી મૂઠ થએલા, અવિવેકી અને દરેક પુરુષાર્થ-માંથી પણ બ્રહ્મ થયેલા તું બાણ. ૩૨.

અવતરણિકા:—“અજ્ઞાનીઓ આપના મત પ્રમાણે શા કારણથી વર્તતા નથી ?” અને અન્ય માણેના આશ્રય કરી આપનાથી પ્રતિદૂલ વર્તન કરતા કેમ બહીતા નથી ?” એવી અર્જુનને બ્રાતિ થાય તો તે દૂર કરવા માટે ભગવાન કહે છે.

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ॥

પ્રકૃતિં યાંતિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥૩૩॥

પદચ્છેદઃ—સદૃશમ્, ચેષ્ટતે, સ્વસ્યાઃ, પ્રકૃતેઃ, જ્ઞાનવાન, અપિ, પ્રકૃતિમ્, યાન્તિ, ભૂતાનિ, નિગ્રહઃ, કિમ્, કરિષ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાનમ્ અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાનવાન । નિગ્રહ્યન્તે જનાઃ અનેન ઇતિ નિગ્રહઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—જ્ઞાનવાન જ્ઞાની, અપિ પણ, સ્વસ્યાઃ પોતાની, પ્રકૃતેઃ પ્રકૃતિને, સદૃશમ્ અનુસાર, ચેષ્ટતે વર્તન કરે છે, (કારણકે) ભૂતાનિ પ્રાણીઓ, પ્રકૃતિમ્ પોતાની

૧ મહાહાનિમ્નધાણા દુષ્ટચિત્તમુદ્ધતે ।

પ્રકૃતેર્વશવર્તિત્વ રાગદ્વેષો ચ પ્રબળી ॥

પરમર્ષચિત્તં ચેત્યુક્ત દુર્માર્ગવાદકાઃ ।

મહાનો ત્યાગ, અશુચી-દુષ્ટાઈ-બીભત્ત પુર ઈચ્છતું. દુષ્ટચિત્તપણું, મદના, પ્રકૃતિ વશ થવું, બહુ રાગ અને દ્વેષ તથા પરમર્ષમાં પ્રાપ્તિપત્તિ—ને બધા પોતા માર્ગ દોરનારા છે

(પોતાને અનુકૂલ વિષયમાં આસક્તિ) અને (પ્રતિકૂલ વિષયમાં) દ્વેષ, વ્યવસ્થિતૌ રહેલા છે, (તેથી પુરુષ) તયોઃ તે રાગ અને દ્વેષ બન્નેના, વશમ્ આધીનપણામાં, ન, આગચ્છેત્ ન આવે, હિ કારણ કે, તૌ તેઓ બન્ને, અસ્ય આ મુમુક્ષુ પુરુષના, પરિપન્થિનો પ્રતિપક્ષીઓ-વિરોધીઓ છે.

ભાવાર્થ:—એક ઇન્દ્રિયને બીજી ઇન્દ્રિયોના અથવા પોતાના પણ અનુકૂલ વિષયમાં આસક્તિ અને પ્રતિકૂલ વિષયમાં દ્વેષ સ્વાભાવિક જ રહેલ છે, પુરુષે તેથી તે રાગ અને દ્વેષને આધીન કરી થયું નહિ, કારણ કે તે બન્ને આ મુમુક્ષુ પુરુષની પોતાની ઈષ્ટસિદ્ધિમાં વિરુદ્ધ ભાગ ભજવનારા છે એટલે મુમુક્ષુના માર્ગના કંટકરૂપ છે. ૩૪.

અવતરણિકા:—‘રાગ અને દ્વેષથી ઉશ્કેરાયેલા મનરાજો શાશ્વતી હાકીકતને પણ અન્યાયા માને એ અબલિત છે, અને તેથી બીજાને આમ સ્વા યોગ્ય ધર્મને પોતાનો ધર્મ માની લે તો ને ધણું અનુચિત છે’ એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

●શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ॥

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥ ૩૫ ॥

* આ શ્લોકમાં સ્વધર્મ અને પરધર્મ વિષે જે વર્ણન છે, તે અર્જુનને અરવિન્દ ઉપદેશમાં પોતાના સ્વાધર્મ તથા જૈદરયધર્મનો ત્યાગ કરી શિશુદિ પૂનિવળા યનિધર્મનો સ્વીકાર ન કરવા ભાગ્યનું છે. ૫ ધર્મનો દેખીતો અથ આપણામાના ઘણા લોકો પોતાના ધર્મમાંથી વટલાઈને બીજા ધર્મમાં જઈને તે એમ સમજે છે એક સનાતન ધર્મ વટલાઈને મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી બને એ અનર્થન થઈ જાય છે તેમ આટલું સ્ત્રવિય, ચેત્યાદિ કોઈ પણ પોતાપોતાના સ્વાભાવિક ધર્મથી વિરુદ્ધ પડે તો તે પત્તુ વટલાઈ જવા એટલું જ જાણે અને અપ્રગટન છે એમાં માત્ર નથી એટલે મનુષ્યોને સ્વધર્મમાં રહેવા તરફ યત્ન કરવો જોઈએ

પદચ્છેદઃ—શ્રેયાન્, સ્વધર્મઃ, વિગુણઃ, પરધર્માત્, સ્વનુષ્ટિતાત્, સ્વધર્મે, નિધનં, શ્રેયઃ, પરધર્મઃ, મયાવહઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિશયેન પ્રશસ્યઃ इति શ્રેયાન્ । સ્વસ્ય ધર્મઃ સ્વધર્મઃ । વિગતઃ ગુણઃ યસ્માત્ સઃ વિગુણઃ । પરસ્ય ધર્મઃ પરધર્મઃ, તસ્માત્ પરધર્માત્ । સુષ્ટુ અનુષ્ટિતઃ સ્વનુષ્ટિતઃ, તસ્માત્ સ્વનુષ્ટિતાત્ । નિર્ગતં પ્રાણરૂપે ધર્મં યસ્માત્ તત્ નિધનમ્ । મયમ્ આવહ-તીતિ મયાવહઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સ્વનુષ્ટિતાત્ સારી રીતે—સુખથી પાળી શકાય એવા, પરધર્માત્ પારકાના ધર્મ કરતાં, વિગુણઃ શુભ વિનાનો પણ, સ્વધર્મઃ પોતાનો ધર્મ, શ્રેયાન્ અત્યંત કલ્યાણ-કારી છે, (કારણકે) સ્વધર્મે પોતાના ધર્મમાં (ચુસ્તપણે રહીને), નિધનમ્ મરણ થાય તો પણ, શ્રેયઃ કલ્યાણકારક છે, (પણ) પરધર્મઃ પારકાનો ધર્મ, મયાવહઃ બય ઉત્પન્ન કરે તેવો છે.

ભાવાર્થઃ—સારીરીતે—સુખથી પાળી શકાય એવા પારકાના ધર્મ કરતાં શુભરહિત એટલે ખામીવાળો પણ પોતાનો ધર્મ અત્યંત કલ્યાણકારક છે, કારણકે પોતાના ધર્મનું દૃઢ પણ પાલન કરતાં મરણ થાય તો તે પણ શુભ છે, પણ પારકાનો ધર્મ તો કેવળ ભયંકરજ છે એટલે પોતાને અધોગતિએ જ લઈ જનારો છે. અર્થાત્ તેથી તારે પણ તારા સ્વધર્મનું પરિપાલન કરી યુદ્ધ કરવું જ વધારે શ્રેયસ્કર છે. ૩૫.

અવતરણિકાઃ—“ ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ ” ત્યાંથી ચર કરીને “—દ્વસ્ય પરિપન્થિની ” ત્યાં સુધીના અન્ય સુધી સંસારમાં અધ પતન કરાવનારા દુર્ગુણો જગવાને વિસ્તાર પૂરક કથા, પણ તે મર્વ વિભાગનો સાર

અક્ષિતમા ભગવાનના મુખથી સાબળા લેવાની ઇચ્છા સાથે મનુષ્ય અનિચ્છા એ પણ તેની પ્રેરણાથી પાપ કરે છે તે જાણવાના હેતુથી અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે પૂછે છે

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે -

અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ॥

અનિચ્છન્નપિ વાર્ણ્યેય બલાદિવ નિયોજિતઃ ॥ ૩૬ ॥

પદ્મચેદઃ—અથ, કેન, પ્રયુક્તઃ, અયમ્, પાપમ્, ચરતિ, પૂરુષઃ, અનિચ્છન્, અપિ, વાર્ણ્યેય, બલાત્, इव, નિયોજિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—પ્રકર્ષેણ યુક્ત પ્રયુક્ત । પાન્તિ અમ્માત્ આત્માન જના इति પાપમ્, તત્ । ઇચ્છતીતિ ઇચ્છન્, ન ઇચ્છન્ અનિચ્છન્ । વૃષ્ણો અત્ય પુમાન્ વાર્ણ્યેય, તત્સમુદ્ધૌ વાર્ણ્યેય । બલતિ જીવતિ જન યેન તત્ બલમ્, તસ્માત્ બલાત્ । નિશ્ચયેન યોજિત इति નિયોજિત ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વાર્ણ્યેય હે વૃષ્ણિકુલોદ્ભવ શ્રીકૃષ્ણ ! અનિચ્છન્ ઇચ્છતો ન હોવા છતાં, અપિ પણ, અથ પાછળથી, બલાત્ બળાત્કારથી, इव જાણે કે, નિયોજિત પ્રેરાયેલો હોય તેમ, અયમ્ આ, પૂરુષ પુરુષ, કેન કોના વડે, પ્રયુક્ત ભેગાયેલો થકો, (પાપ પુરુષ જાણતો હોવા છતાં પણ) પાપમ્ પાપનું, ચરતિ આચરણ કરે છે ?

સાવાર્થઃ—હે વૃષ્ણિ—યાદવવંશોત્પન્ન શ્રીકૃષ્ણ ! પુરુષને પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં, પણ પાછળથી બળાત્કારથી જાણે કે આ પુરુષ પ્રેરાયેલો હોય તેમ કોના વડે દોરાઈ જઈને પાપ-પુરુષ જાણતો હોવા છતાં પણ પાપનું આચરણ કરે છે ? અર્થાત્

એવી દોની પ્રેરણાથી એ પાપ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે આપ મને કહો. ૩૬.

અવતરણિકા:—“જ્યાં અનર્થપર પરાનુ મૂળ અને મનુષ્યમાત્રના શત્રુ કામ અને ક્રોધ છે કે, જે સર્વને અવળે રસ્તે દોરે છે અને તેમની પ્રેરણાથી જ મનુષ્યો પાપ કરે છે,” તે ભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરરૂપે કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

કામ एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ॥

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ૩૭ ॥

પદચ્છેદ:—કામઃ, એષઃ, ક્રોધઃ, એષઃ, રજોગુણસમુદ્ભવઃ, મહાશનઃ, મહાપાપ્મા, વિદ્ધિ, એનમ્, ઇહ, વૈરિણમ્.

व्युत्पत्तिसमासा:—કામ્યતે અનેન ઇતિ ક્વમઃ । કુચ્યન્તે અનેન પ્રાણિનઃ ઇતિ ક્રોધઃ । રજઃ એવ ગુણઃ રજોગુણઃ, તસ્માત્ સમ્યક્ ઉદ્ભવઃ યસ્ય સઃ રજોગુણસમુદ્ભવઃ । મહત્ અશનં યસ્ય સઃ મહાશનઃ । પાપમ્ અસ્ય અસ્તીતિ પાપ્મા, મહાન્ ચ અસૌ પાપ્મા ચ મહાપાપ્મા । વીરસ્ય માવઃ વૈરમ્, વૈરમ્ અસ્ય અસ્તીતિ વૈરો, તમ્ વૈરિણમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—એષઃ એ (અનર્થ કરનાર), કામઃ કામ જ છે, (અને) એષઃ એ, ક્રોધઃ ક્રોધ (નિષ્ફળ થતાં ક્રોધરૂપે પરિણામ પામેલો કામ) જ છે, (અને તે) રજોગુણસમુદ્ભવઃ રજોગુણ માંથી ખાસ ઉત્પન્ન થયેલો છે, (એ) મહાશનઃ ઘણાંએને પોતાના પાપમાં ફસાવવા રૂપી મહાન્ ખોરાકવાળો, (અને) મહાપાપ્મા મહાન્ પાપ કરાવનારો છે, (માટે) એનમ્ એ કામ તથા ક્રોધને, ઇહ આ હોઠમાં (તું) વૈરિણમ્ (શત્રુ) વિદ્ધિ જાણ.

સંક્ષિપ્તમાં ભગવાનના મુખથી સાબળી લેવાની ઇચ્છા માથે 'મનુષ્ય અનિચ્છા-
એ પણ કોની પ્રેરણાથી પાપ કરે છે?' તે બાણવાના હેતુથી અર્જુન ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:-

અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ॥

અનિચ્છન્નપિ વાર્ણેય વલાદિવ નિયોજિતઃ ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદ:-અથ, કેન, પ્રયુક્તઃ, અયમ્, પાપમ્, ચરતિ,
પૂરુષઃ, અનિચ્છન્, અપિ, વાર્ણેય, વલાત્, इव, નિયોજિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:-પ્રકર્ષેણ યુક્તઃ પ્રયુક્તઃ । પાન્તિ અસ્માત્
આત્માનં જના इति પાપમ્, તત્ । इच्छतीति इच्छન્, ન इच्छન્ અનિચ્છન્ ।
વૃજ્ઞોઃ અપત્યં પુમાન્ વાર્ણેયઃ, તત્સંબુદ્ધૌ વાર્ણેય । ચલતિ જીવતિ જનઃ
યેન તત્ ચલમ્, તસ્માત્ ચલાત્ । નિશ્ચયેન યોજિતઃ इति નિયોજિતઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:-વાર્ણેય હે વૃષ્ણિકુલોદ્ભવ શ્રી-
કૃષ્ણ ! અનિચ્છન્ ઇચ્છતો ન હોવા છતાં, અપિ પણ, અથ પાછ-
ળથી, વલાત્ બળાત્કારથી, इव બાણે કે, નિયોજિતઃ પ્રેરાયેલો હોય
તેમ, અયમ્ આ, પૂરુષઃ પુરુષ, કેન કોનાવડે, પ્રયુક્તઃ નેડાએલો
થકો, (પાપ પુરુષ બાણુતો હોવા છતાં પણ) પાપમ્ પાપનું,
ચરતિ આચરણ કરે છે ?

ભાવાર્થ:-હે વૃષ્ણ-યાદવવંશેત્પત્ત શ્રીકૃષ્ણ ! પુરુષને
પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં, પણ પાછળથી બળાત્કારથી બાણે
કે આ પુરુષ પ્રેરાયેલો હોય તેમ કોના વડે દોરાઈ બંધને પાપ-
પુરુષ બાણુતો હોવા છતાં પણ પાપનું આચરણ કરે છે ? અર્થાત્

એવી ડાની પ્રેરણાથી એ પાપ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે આપ મને કહો. ૩૬.

અવતરણિકા:—“અર્ધી અનર્થપરંપરાનું મૂળ અને મનુષ્યમાત્રના શત્રુ કામ અને ક્રોધ છે કે, જે સર્વને અવળે રસ્તે દોરે છે અને તેમની પ્રેરણાથી જ મનુષ્યો પાપ કરે છે,” તે ભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરરૂપે કહે છે:

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

કામ એવ ક્રોધ એવ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ॥

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્ધ્યેનમિહ વૈરિણમ્ ॥૩૭॥

પદ્મચ્છેદઃ—કામઃ, એવઃ, ક્રોધઃ, એવઃ, રજોગુણસમુદ્ભવઃ, મહાશનઃ, મહાપાપ્મા, વિદ્ધિ, એનમ્, હહ, વૈરિણમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કામ્યંતે એનેન ઇતિ કામઃ । કુદ્યન્તે એનેન પ્રાણિનઃ ઇતિ ક્રોધઃ । રજઃ એવ ગુણઃ રજોગુણઃ, તસ્માત્ સમ્યક્ ઉદ્ભવઃ યસ્ય સઃ રજોગુણસમુદ્ભવઃ । મહત્ અશનં યસ્ય સઃ મહાશનઃ । પાપમ્ અસ્ય અસ્તીતિ પાપ્મા, મહાન્ ચ અસૌ પાપ્મા ચ મહાપાપ્મા । વૈરસ્ય ભાવઃ વૈરમ્, વૈરમ્ અસ્ય અસ્તીતિ વૈરી, તમ્ વૈરિણમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—એવઃ એ (અનર્થ કરનાર), કામઃ કામ જ છે, (અને) એવઃ એ, ક્રોધઃ ક્રોધ (નિષ્ફળ થતાં ક્રોધરૂપે પરિણામ પામેલો કામ)જ છે, (અને તે) રજોગુણસમુદ્ભવઃ રજોગુણ માંથી ખાસ ઉત્પન્ન થયેલો છે, (એ) મહાશનઃ ઘણાંઓને પોતાના પાપમાં ફસાવવા રૂપી મહાન્ ખોરાકવાળો, (અને) મહાપાપ્મા મહાન્ પાપ કરાવનારો છે, (માટે) એનમ્ એ કામ તથા ક્રોધને, હહ આ લોકમાં (તું) વૈરિણમ્ (શત્રુ) વિદ્ધિ જાણુ.

ભાવાર્થ—પુરૂષને પોતાની ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ પાપ તરફ દોરી જનાર એ કામ અને ક્રોધ (નિષ્ક્રાંતિ ક્રોધ રૂપે પરિણામ પામેલો કામ) જ છે, તે રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, અને મહા ખાઉધરા તથા મોટા પાપી છે. એ કામને તથા ક્રોધને તું આ લોકમાં મોટા શત્રુ જાણુ. અર્થાત્ કામ અને ક્રોધને વશ થવાથી જ મનુષ્યો પાપ કરે છે માટે પાપ કરવાની અનિચ્છાવાળાએ પ્રથમ તેમને વશ કરવા. ૩૭.

અવતરણિકા:—એ કામદેવ મનુષ્યનો કેવી રીતે શત્રુ છે તે વાત દૃષ્ટાન્તથી ભગવાન અર્જુનને સમજાવે છે

ધૂમેનાગ્રિયતે વહ્નિર્યથાદર્શો મલેન ચ ॥

યથોલ્લેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદ:—ધૂમેન, આગ્રિયતે, વહ્નિઃ, યથા, આદર્શઃ, મલેન, ચ, યથા, ઉલ્લેન, આવૃતઃ, ગર્ભઃ, તથા, તેન, દ્વદમ્, આવૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ ગ્રિયતે इति આગ્રિયતે । વહ્નિઃ હવ્યમ્ इति વહ્નિઃ । આ સમન્તાત્ દર્શયતીતિ આદર્શઃ । આ સમન્તાત્ વૃતઃ इति આવૃત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યથા જેવી રીતે, ધૂમેન ધુમાડાવડે, વહ્નિઃ અગ્નિ, આગ્રિયતે ઢંકાર્ષ જાય છે, ચ અને (જેવી રીતે), મલેન મેલવડે, આદર્શઃ અરીસો (છવાઈ જાય છે), (તેમ જ) યથા જેમ, ઉલ્લેન ઓરવડે, ગર્ભઃ ગર્ભ, આવૃતઃ ઢંકાયેલો રહે છે. તથા તેવી રીતે, તેન તે કામ તથા તે ક્રોધ વડે, દ્વદમ્ આ બધું (જગત્), આવૃતમ્ આચ્છાદિત થયેલું છે.

ભાવાર્થ:—જેવી રીતે ધુમાડાવડે અગ્નિ ઢંકાઈ જાય છે અને મેત્રવડે અરીસો છવાઈ જાય છે, તેમ જ જેવી રીતે ચોરવડે ગર્ભ ઢંકાએલો રહે છે તેવી રીતે આ દુરાત્મા કામવડે તથા ક્રોધવડે બધું જગત્ અને આણિમાત્રનું જ્ઞાન આરંભાદિત થયેલું છે. અર્થાત્ તે કામ તથા ક્રોધથી જ જગત્ બ્યાસ હોવાથી તેનું જ્ઞાન નાશ પામેલું છે અને તેથી જ અજ્ઞાનતાને લીધે તે પાપ કરવા તરફ દોડે છે. ૩૮.

અવતરણિકા — છિપગ્ના મ્નોકમા ‘હૃદમ્’ યન્દ ક્ષેત્રો તે વડે જે અર્થનો બોધ થાય છે તેની સ્પષ્ટતા કહેવા માથે તે કામની શત્રુતા વિશેષ પલ્લે સ્ફુટ કરે છે

આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ॥

કામરૂપેણ કૌંતેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદ:—આવૃતમ્, જ્ઞાનમ્, એતેન, જ્ઞાનિનઃ, નિત્ય-વૈરિણા, કામરૂપેણ, કૌંતેય, દુષ્પૂરેણ, અનલેન, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનમ્ અમ્ય અમ્તીતિ જ્ઞાની, તમ્ય જ્ઞાનિન. । વૈરમ્ અમ્ય અમ્તીતિ વૈરી, નિત્ય શ્વાસૌ વૈરી ન નિત્યવૈરી, તેન નિત્યવૈરિણા । કામ કામના એવ રૂપ યમ્ય સ કામરૂપ, તેન કામરૂપેણ । દુષ્ણેન પૂર્યતે અપૌ દુષ્પૂરઃ, તેન દુષ્પૂરેણ । ન અત્ર પર્યાપ્તિરમ્યેતિ અનલ, તેન અનલેન ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌંતેય હે કૌંતેય ! જ્ઞાનિન જ્ઞાની પુરૂષના, નિત્યવૈરિણા નિત્ય શત્રુ જેવા, ચ તથા, દુષ્પૂરેણ અત્યંત કષ્ટથી પણ ન વૃક્ષ થાય તેવા, એનેન એ, કામરૂપેણ કામરૂપી,

અનલેન અગ્નિવડે, (મનુષ્યોનું) જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, આવૃત્તમ્ ઢાંકી દેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—હે કૌંતેય ! જ્ઞાની પુરુષના ખાસ નિત્ય શત્રુ રૂપ એવા તેમ કષ્ટથી પણ જે તૃપ્તિ પમાડી શકાતો નથી તેવા એ કામરૂપી અગ્નિવડે જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન બાધિત કરી દેવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ તેથીજ મનુષ્યો જ્ઞાનરહિત હોવાથી ધર્મને ત્યાગ કરી પાપ કરવા તરફ દોરાય છે ૩૯

અવતરણિકા:—શત્રુ ખાસ આશ્રયભૂત સ્થાન જે બાણવામાં આવ્યું હોય તો તે છત્તવો સહેલ યદ્દિ પડે છે તેથી જ્ઞાનીઓનો એ કામરૂપી શત્રુ શરીરમાં ક્યા રહેલો છે, અને તેને કેવી રીતે છત્તવો તે મનુષ્યમાં જે મનોહથી ભગવાન કહે છે

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ૪૦ ॥

પદ્ચ્છેદ:—ઇન્દ્રિયાણિ, મનઃ, બુદ્ધિઃ, અસ્ય, અધિષ્ઠાનમ્, ઉચ્યતે, એતૈઃ, વિમોહયતિ, એપઃ, જ્ઞાનમ્, આવૃત્ત્ય, દેહિનમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અધિસ્થીયતે અસ્મિન્ ઇતિ અધિષ્ઠાનમ્ । વિરોપેણ મોહયતીતિ વિમોહયતિ । દેહ અમ્ય અસ્તીતિ દેહી, તમ્ દેહિનમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—ઇન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો, મનઃ મંક-પાત્મક મન, (અને) બુદ્ધિ નિશ્ચયાત્મિક બુદ્ધિ, (એ) અસ્ય આ કામરૂપી શત્રુનું, અધિષ્ઠાનમ્ આશ્રય-સ્થાન, ઉચ્યતે કહેવાય છે, (અને તેથી) એપ એ કામ, એતૈ એ ઇન્દ્રિયાદિકો વડે, (મનુષ્યોના) જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, આવૃત્ત્ય ઢાંકી દેહન,

દેહિનમ્ શરીરધારી જીવાત્માને, વિમોહયતિ અનેક પ્રકારે મોહ ઉત્પન્ન કરે છે.

ભાવાર્થ:—શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ વિષયોને શ્રદ્ધા કરનારી ઓત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, અને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા વાક્, પાણિ, પાદ, ગુહા અને જનનેન્દ્રિય એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય મળી કુલ દશ ઇન્દ્રિયો, સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મન અને નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ એ બધી વસ્તુઓ આ કામરૂપી શત્રુને આશ્રય-રહેવાના સ્થાનરૂપ છે, એટલે એ ઇન્દ્રિયાદિકોથી મનુષ્યોના સારાસારના વિવેકનું જ્ઞાન ઢાકી દબાવે એ કામરૂપી શત્રુ, શરીરધારી જીવાત્માને અનેક પ્રકારે મોહ ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત્ એ પ્રમાણે મોહ ઉત્પન્ન કરી પાપાચરણમાં પ્રેરે છે અને તેથી જ મનુષ્યો ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ પાપ કરવામાં તત્પર થાય છે. ૪૦.

અવતરણિકા:—અન્તમાં અબુદ્ધિને પણ તે કામને ત્યાગ કરવાનું બળવાન રૂપ કહે છે.

તરમાર્ચમિન્દ્રિયાણ્યાદૌ નિયમ્ય મરતર્પમ ॥

પાપ્માનં પ્રજહિ હ્યેનં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદ:—તસ્માત્, ત્વમ્, ઇન્દ્રિયાણિ, આદૌ, નિયમ્ય, મરતર્પમ, પાપ્માનમ્, પ્રજહિ, હિ, એનમ્, જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મરતાનામ્ ઋપમઃ મરતર્પમઃ, તત્સં-વુદ્ધૌ મરતર્પમ્ । પાપમ્ અસ્ય અસ્તીતિ પાપ્મા, તમ્ પાપ્માનમ્ । પ્રરૂપેણ પ્રજહિ પ્રનહિ । વિશેષેણ જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ વિજ્ઞાનમ્, જ્ઞાનં ચ વિજ્ઞાનં ચ જ્ઞાનવિજ્ઞાને, જ્ઞાનવિજ્ઞાને નાશયતીતિ જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનઃ, તમ્ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનાશનમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—મરતર્પમ હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! તસ્માત્ (કામ ઇન્દ્રિયાદિકોમાં રહીને અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે) તેથી, ત્વમ્ તું, આદૌ પ્રથમ, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયોને, નિયમ્ય નિયમમાં રાખીને, જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર, एनम् એ, પાપ્માનમ્ પાપાત્માનો, हि અવશ્ય, પ્રજહિ ત્યાગ કર.

ભાવાર્થ:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! કામ ઇન્દ્રિય વિશેષમાં રહીને અનેક પ્રકારના અનર્થની પરંપરા પેદા કરે છે તેથી તું પહેલાં તો ઇન્દ્રિયો (તેના રહેવાનાં સ્થાનો) ને નિયમમાં રાખીને જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર એ પાપાત્મા કામનો અવશ્ય રીતે ત્યાગ કર. અર્થાત્ એનો ત્યાગ કરવાથી જ તું તારી ઇંદ્રિયસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થઈશ. ૪૧.

અવતરણિકા:—ઉપર ભગવાને ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવાનું કહ્યું તો તે કેમ બની શકે ? તેને માટે એ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવાનું કર્તવ્ય પ્રસન્નતાથી તથા ચિત્તના એકાગ્રપણાથી બની શકે છે તે તેમ જ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયાદિથી આત્મા બિન્ન છે એમ સમજાવવા માટે તેના શુદ્ધ સ્વરૂપનું પૃથક્કરણ કરી બતાવતા ભગવાન કહે છે

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ૪૨ ॥

૧ इन्द्रियेभ्य. પરા દ્રાવ્યો અર્થેભ્યઃ પર મન । મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્બુદ્ધિરાત્મા મહાન્વરઃ ॥ મહતઃ પરમબ્યક્તમયક્ત્વુષ્ણ પર. । પુષ્ણાજ પર વિંચિત્ સા કાટા સા પરા મતિઃ ॥ જ્ઞાતિ ॥

ઇન્દ્રિયોથી તેના વિષયો શ્રદ્ધ, વિષયોથી મન શ્રદ્ધ, મનથી બુદ્ધિ શ્રદ્ધ, બુદ્ધિથી મહાનત્વરૂપ આત્મા-અમણિશુદ્ધિરૂપ દિગ્વિષયર્થ શ્રદ્ધ, તે મહાનત્વથી અન્યક્ત-માયા શ્રદ્ધ, અને તે માયાથી પુરૂષ-ઈશ્વર-બ્રહ્મ શ્રદ્ધ છે. એ ઉત્તમ પુરૂષથી શ્રદ્ધ પડેપણુ નથી, એ જ સમાપ્તિ છે અને એ જ પરમ ગતિ છે

પદચ્છેદઃ—ઇન્દ્રિયાણિ, પરાણિ, આહુઃ, ઇન્દ્રિયેભ્યઃ,
પરમ્, મનઃ, મનસઃ, તુ, પરા, બુદ્ધિઃ, યઃ, બુદ્ધેઃ, પરતઃ, તુ, સઃ.
વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મન્યતે જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ મનઃ ।
બુદ્ધચતે અનયા ઇતિ બુદ્ધિઃ । પરસ્માત્ ઇતિ પરતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(તત્ત્વજ્ઞાનીઓ) ઇન્દ્રિયાણિ
જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, પરાણિ (પંચભૂતાત્મક સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, બાહ્ય, દેહા-
દિકથી) શ્રેષ્ઠ આહુઃ કહે છે, (અને) ઇન્દ્રિયેભ્યઃ ઇન્દ્રિયોથી, મનઃ
મન, પરમ્ શ્રેષ્ઠ (છે), મનસઃ મનથી, તુ યથા, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, પરા
શ્રેષ્ઠ (છે), (અને) યઃ જે, બુદ્ધેઃ બુદ્ધિથી, તુ યથા, પરતઃ શ્રેષ્ઠ
(છે), સઃ તે (પરમાત્મા છે).

ભાવાર્થઃ—તત્ત્વજ્ઞાની હોકા જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પંચભૂતાત્મક
સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-સૂરીરથી શ્રેષ્ઠ કહે છે અને તે ઇન્દ્રિયોથી મન શ્રેષ્ઠ
છે, મનથી યથા બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, અને બુદ્ધિથી યથા જે શ્રેષ્ઠ છે તે
તે પરમાત્મા-પરમપ્રજ્ઞા જ છે. અર્થાત્ આત્મા એ પ્રમાણે સર્વ
ઇન્દ્રિયાદિકથી ભિન્ન શુદ્ધ સ્વરૂપે રહેલો છે એમ તું જાણ. ૪૨.

અવતરણિકાઃ—‘ આ પ્રમાણે આત્માને મમજ્ઞ ઇન્દ્રિયાદિકોના
મંથનપૂર્વક આત્મજ્ઞાન વડે કેવી રીતે કામનો જન્મ થાય છે, ’ તે વાતનો
ઉપમંહાર કરતા ભગવાન કહે છે

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

પદચ્છેદઃ—एवम्, बुद्धेः. परम्, बुद्ध्वा, संस्तभ्य,
आत्मानम्, आत्मना, जहि, शत्रुम्, महाबाहो, कामरूपम्,
दुरासदम्.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ સ્તમ્ભયિત્વા इति संस्तम्य ।
 શાતયતિ इति शत्रुः, तम् शत्रुम् । दुःखेन आसादितुं योग्यः दुरासदः,
 तम् दुरासदम्, अथवा दुःखेन आसादः आसादनं प्राप्तिर्यस्य स.
 दुरासदः, तम् दुरासदम् ।

અન્વય અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મોટી બુબ્બાળા
 અર્જુન ! એવમ્ ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે, આત્માનમ્ આત્માને,
 શુદ્ધેઃ બુદ્ધિથી, પરમ શ્રેષ્ઠ, શુદ્ધ બાણીને, આત્મના પોતાની જ
 સુસંસ્કૃત બુદ્ધિવડે, (તે મનરૂપી આત્માને) સંસ્તમ્ય નિયમમાં
 રાખીને, દુરાસદમ્ દુઃખથી પણ જેની ગતિ ન બાણી શકાય તેવા
 (એ), કામરૂપમ્ કામરૂપી, શત્રુમ્ શત્રુનો, જાહિ તું ત્યાગ કર.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો ! એ પ્રમાણે આત્માને બુદ્ધિથી
 શ્રેષ્ઠ બાણીને પોતાની જ સંસ્કારી બુદ્ધિવડે પોતાના મનને
 નિયમમાં રાખીને કષ્ટથી પણ જેની ગતિ ન બાણી શકાય તેવા
 એ કામરૂપી શત્રુનો તું ત્યાગ કર; અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપમાં
 નિમગ્ન રહેવા માટે કામ જેવા પ્રબલ શત્રુને આધીન ન થતાં
 તેનો ત્યાગ કરી નિષ્કામ કર્મ કરવા યત્ન કર અને એ પ્રમાણે
 નિષ્કામ કર્મ કરતાં અન્તમાં ઇન્દ્રિયાદિકના સંયમદ્વારા આત્મ-
 સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા તું સમર્થ થઈશ અને તેથી અત્યારે પણ નિષ્કામ
 વૃત્તિથી તારું શુદ્ધરૂપી સ્વધર્મકૃત્ય કરવા તું તૈયાર થા. ૪૩.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुन-
 संवादे श्रीकृष्णकामर्तोक्तिकप्रणीतायां सान्त्वयबोधिन्यां-
 गुर्जरटीकायां कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः

चतुर्थोऽध्यायः ।

अवतरष्टिकाः—जीन અને ત્રીજા અધ્યાયવડે સાંખ્યપ્રતિપાદ સાનયોગ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ નિષ્ક્રમ કર્મયોગનું પણ વર્ણન કર્યું, જેમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ લક્ષણાત્મક વેદના અર્થનું તાત્પર્ય પણ આવી ગયું છે, સંપૂર્ણગીતામાં પણ એજ યોગ કહેવાનો ભગવાનનો હેતુ છે અને તેથી તેના સારભૂત વેદાર્થના ઉપદેશની સંક્ષેપમાં સમાપ્તિ સમજાવે તે યોગની પરંપરા ઉત્તરોત્તર ક્યાંથી ક્યાં સુધી આવી તે જતાવતાં કાળે કરી નજીક થયેલા પ્રાચીન યોગનું સ્વરૂપ તું મારો ભક્ત છે એમ બહુને વને કહ્યું છે, એમ યોગની પ્રસંસા કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥

विवस्वान्मनवे प्राह मनुर्इक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

પદચ્છેદઃ—इमम्, विवस्वते, योगम्, प्रोक्तवान्, अहम्, अव्ययम्, विवस्वान्, मनवे, प्राह, मनुः, इक्ष्वाकवे, अब्रवीत्.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—विवः तेमः अस्ति अस्य इति विवस्वान्, तस्यै विवस्वते । प्रकर्षेण उक्तवान् इति प्रोक्तवान् । न विद्यते व्ययः यस्य सः अव्ययः, तम् अव्ययम् । प्रकर्षेण आह इति प्राह ।

અન્યથા અને અર્થ:—(હે અર્જુન !) અહમ મે', હમમ આ, અવ્યયમ અવિનાશી, યોગમ યોગ, વિવસ્વતે વિવરવાન

નામના મનુને, પ્રોક્તવાન્ કહ્યો, વિવસ્વાન્ વિવસ્વાન્ મનુએ,
મનવે પોતાના પુત્ર શ્રાદ્ધદેવ નામના મનુને, પ્રાહ કહ્યો, (અને)
મનુ તે મનુએ, દક્ષાકચે પોતાના પુત્ર ઈક્ષ્વાકુને, અબ્રવીત્ કહ્યો

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! મેં આ અક્ષય્ય યોગ કે જે કદી
નાશ પામતો નથી તે સર્ગની આદિમા જગત્તુ રક્ષણ કરનારા
ક્ષત્રિયોમાં બલતુ આધાન કરવા માટે વિવસ્વાન્ નામના મનુને
કહ્યો હતો અને તેણે પોતાના પુત્ર શ્રાદ્ધદેવ મનુને કહ્યો, અને
તે શ્રાદ્ધદેવ મનુએ પોતાના પુત્ર ઈક્ષ્વાકુને કહ્યો ૧.

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ॥

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

पदच्छेदः—एवम्, परंपराप्राप्तम्, इमम्, राजर्षयः,
विदुः, सः, कालेन, इह, महता, योगः, नष्टः, परंतप.

व्युत्पत्तिसमासाः—परस्मात् परस्मै दातु या प्रणाळी सा
परपरा, परपरया प्राप्त परपराप्राप्त, तम् परपराप्राप्तम् । राजन्ते इति
राजान, ऋपन्ति जानन्ति ते ऋषयः, रामानश्च ते ऋषयश्च राज-
र्षयः । परं कामक्रोधादिरूप शत्रुगण शत्रु वा तापयतीति परंतप,
तत्संचुद्धौ परतप ।

અન્યથા અને અર્થ:—જવમ્ એ પ્રમાણે, પરંપરાપ્રાપ્તમ્
પરંપરાની પ્રણાલિકા પ્રમાણે ચાલતા આવેલા, ઇમમ્ આ
યોગને, રાજર્ષયઃ રાજર્ષિઓ, વિદુઃ જાણતા હતા, (પરંતુ)
પરંતપ હે કામક્રોધાદિ શત્રુગણને તથાપનાર ' મ્ : તે, યોગ.

યોગ, મહતા લાંબા, કાલેન વખત થવાને લીધે, રૂઢ આ લોકમાં, નષ્ટ નાશ પામ્યા જેવો થઈ ગયો.

ભાવાર્થ:—એ પ્રમાણે એક પછી બીજાને એમ ઉત્તરોત્તર પરંપરા પ્રમાણે ચાલતા આવેલા આ યોગને રાજર્ષિઓ જાણતા હતા, પરંતુ હે કામકોધાદિ શત્રુઓને અથવા શત્રુઓને તપાવનાર અર્જુન ! ત્યાર પછી તે યોગ લાંબો વખત થવાને લીધે કાલવશાત્ આ લોકમાં ઊત્તભિન્ન થઈ નાશ પામ્યા જેવો થઈ ગયો. અર્થાત્ હમણાં તે યોગને યથાસ્થિત જાણે તેવા કોઈપણ નથી. ૨.

અવતરણિકા:—‘એ પ્રમાણે દુર્જય અને અહનેન્દ્રિય પ્રજાને પ્રાપ્ત થયેમો અને ધણો મમય થવાથી જે યોગ નષ્ટ થઈ ગયો, તે જ યોગ તને અન્ય કહેનાર ન હોવાથી અને તું મારો ભક્ત હોવાથી મેં તને કહ્યો’ તે ભગવાન કહે છે:

સ एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ૩ ॥

પદ્ધેદ:—સઃ, એવ, અયમ્, મયા, તે, અદ્ય, યોગઃ, પ્રોક્તઃ, પુરાતનઃ, ભક્તઃ, અસિ, મે, સખા, ચ, ઇતિ, રહસ્યમ્, હિ, એતદ્, ઉત્તમમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—યુજ્યતે અનેન ઇતિ યોગઃ । પ્રકરેણ ઉક્તઃ પ્રોક્તઃ । પુરાતનઃ પુરાતનઃ । સમાનઃ સ્વાયતે જનૈઃ ઇતિ સખા । રહસિ મયમ્ રહસ્યમ્ । અતિશયેન ઉત્કૃષ્ટમ્ ઇતિ ઉત્તમમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—સઃ તે, એવ ૯, અયમ્ આ, પુરાતનઃ જુના વખતનો મુરૂપરંપરામત, યોગઃ યોગ, મયા મે’,

તે તને, (તું) મેં મારો, મત્તઃ ભક્ત, ચ અને, સર્વા મિત્ર, અસિ છે, इति એ હેતુથી જ, અદ્ય આજે, પ્રોક્તઃ કહ્યો, एतद् એ (યોગ), हि ખરેખર, उत्तमम् સૌથી શ્રેષ્ઠ, रहस्यम्, શુભ જ્ઞાન (છે એમ તું માન).

ભાવાર્થઃ—શુના વખતનો પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ તે જ આ યોગ મેં તને તું મારો ભક્ત અને મિત્ર છે, તેથી જ આજે કહ્યો અને એ યોગ તે સૌથી શ્રેષ્ઠ શુભ જ્ઞાન મેં તને કહ્યું છે. એમ તું માન. ૩.

અવતરણિકાઃ—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વસુદેવથી ઉત્પન્ન થયેલ અને મનુષ્ય તરીકે જણી તેમને અનિત્ય, અને અસર્વજ્ઞ માનવા સાથે યોગની પરંપરામાં પણ કેઈકે ઉત્પન્ન જણાતા અર્જુન શંકા કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ॥

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ૪ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—અપરમ્, ભવતઃ, જન્મ, પરમ્, જન્મ, વિવસ્વતઃ, કથમ્, એતદ્, વિજાનીયામ્, ત્વમ્, આદૌ, પ્રોક્તવાન્, इति.

व्युत्पत्तिसमासाः—ન પરમ્ અપરમ્ । जायते इति जन्म । विशेषेण जानीयाम् इति विजानीयाम् । प्रकर्षेण उक्तवान् इति प्रोक्तवान् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(હે શ્રીકૃષ્ણ !) વિવસ્વતઃ વિવસ્વાન્ મનુનો, જન્મ જન્મ, પરમ્ પહેલાંના સમયમાં છે, (અને) મવતઃ આપનો, જન્મ જન્મ, અપરમ્ હાલમાં છે, (તો) ત્વમ્

આપે, આદૌ સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં, एतत् એ યોગ, (મનુને) પ્રોક્તવાન્ કહ્યો, इति એમ, कथम् કેવી રીતે, विजानीयम् હું જાણી શકું ?

ભાવાર્થ:—હે શ્રીકૃષ્ણ ! વિવસ્વાન્ મનુનો જન્મ તો પ્રાચીન કાલમાં હતો, અને આપનો જન્મ તો અર્વાચીન કાલમાં થયેલો છે, તો પછી આપે સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં એ યોગ મનુને કહ્યો એમ હું કેવી રીતે જાણું? અર્થાત્ એ ઉલટી પરંપરા મારા સમજવામાં આવતી નથી માટે આપ મને તે કહો. ૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે અર્જુને ભગવાનને અસર્વથ તથા અનિત્ય માનીને પ્રશ્ન કર્યો, તે બંને માન્યતાનો પરિહાર કરતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહેછે:—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ૫ ॥

પદ્મચ્છેદ:—બહૂનિ, મે, વ્યતીતાનિ, જન્માનિ, તવ, ચ, અર્જુન, તાનિ, અહં, વેદ, સર્વાણિ, ન, ત્વમ્, વેત્થ, પરંતપ.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ અતીતાનિ ગતાનિ इति વ્યતીતાનિ ।

અન્વય અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! મે મારા, ૪ અને, તવ તારા, बहूनि ઘણા; જન્માનિ જન્મો, व्यतीतानિ વ્યતીત થઈ ગયા છે, (પરંતુ) તાનિ તે, सर्वाणि બધાઓને, अहम् હું, वेद જાણું છું, (પણ) परंतप હે પરંતપ ! त्वम् તું, ન, वेत्थ જાણતો નથી.

હોવાર્થઃ—હે અર્જુન ! મારા અને તારાં અનેક જન્મ આલ્યા ગયા છે, તે બધાને હું જાણું છું, પણ હે પરંતપ ! તું જાણતો નથી. અર્થાત્ તું જો મને હમણાં જન્મ ધારણ કરેલો અને અસર્વજ્ઞ માનતો હોય તો તારી ભૂલ છે એમ તું જાણ. ૫.

અવતરણિકાઃ—“આ પ્રમાણે પોતાનું સર્વશત્રુ બતાવી, આપ જ્યારે નિત્ય, સર્વજ્ઞ તથા ઈશ્વર છે ત્યારે આપને ધર્મ અને અધર્મ હોઈ શકે નહિ અને તો પછી આપનો જન્મ થવાનું શું કારણ છે ?” એવી જો અર્જુનને શંકા થાય તો તેના સમાધાનમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

અજોઽપિ સન્નવ્યયાત્મા ભૂતાનામીશ્વરોઽપિ સન્ ॥

પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય સંભવામ્યૌત્મમાયયા ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અજઃ, અપિ, સન્, અવ્યયાત્મા, ભૂતા-નામ્, ઈશ્વરઃ, અપિ, સન્, પ્રકૃતિમ્, સ્વામ્, અધિષ્ઠાય, સંભ-વામિ, આત્મમાયયા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન જાયતે इति अजः । न विद्यते व्ययः यस्य सः अव्ययः, अव्ययश्चासौ आत्मा च अव्ययात्मा । ईदृ-
એસૌ ઈશ્વરઃ । આત્મનઃ માયા આત્મમાયા, તયા આત્મમાયયા ।

१ एतत्तया न विज्ञेय रूपवानिति दृश्यते ।

इच्छन्तुर्द्रव्यान्नाशयेयमीशोऽहं जगतो युक्तः ॥

હે નારદ ! “ રૂપવાન હોવાથી તમે જણાવો છો । ” એમ તારે મારે મારે ન સમજવું, જો હું ઈચ્છુ તો એક મુદ્ગર્તમાં જ લોપ—અદરશ થઈ શકે છું, કારણ હું ઈશ્વર-સર્વજ્ઞ છું અને જગતનો શરૂ છું.

माया ह्येषा मया मृता यन्मां पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगणैर्गुप्तं न त्वं मां द्रष्टुमर्हसि ॥

હે નારદ ! આ જો મને તું જુલો છે તે પણ મારી માયા જ એ સરથ છે, પરંતુ સર્વ ભૂતોના ગુપ્તવાજો જો હું તેને જોવાને તું સમર્થ નથી. મહામારને ॥

અન્યથ અને અર્થ:—અવ્યયાત્મા અવિનાશી, (અને) અજઃ અજન્મા, સન્ હોવા છતાં, અપિ પણ, (અને) મૂતાનામ્ પ્રાણિમાત્રનો, ઈશ્વરઃ ઈશ્વર-શાસનકર્તા, સન્ હોવા છતાં, અપિ પણ, સ્યામ પોતાની, પ્રકૃતિમ્ ત્રિગુણાત્મિકા માયાને, અધિષ્ઠાચ સ્વીકારીને, આત્મમાયયા મારી પોતાની માયા વડે, સંભવામિ હું ઉત્પન્ન થાઉં છું.

ભાવાર્થ:—હું અવિનાશી અને જન્મરહિત હોવા છતાં અને પ્રાણિમાત્રનો ઈશ્વર છતાં, પણ મારી પોતાની ત્રિગુણાત્મિકા માયાને સ્વીકારીને પોતાની માયા વડે જ હું ઉત્પન્ન થાઉં છું. અર્થાત્ માયાનો સ્વીકાર કરી હું જન્મ પારણ કરું છું. ૬.

અવતરણિકા:—એ પ્રભાણે ભગવાનનું વચન સાંભળી અર્જુનને કવચિત્ નાણુવાની ઇચ્છા થાય કે, “આપ ઉત્પન્ન થાઓ છો, પરંતુ ક્યારે અને શા માટે આપની ઉત્પત્તિ થાય છે ?” તો તેને માટે ભગવાન સ્વયં પોતાના આવિર્ભાવનો મમય બતાવતા કહે છે:

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ॥

અમ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદ:—યદા, યદા, હિ, ધર્મસ્ય, ગ્લાનિઃ, ભવતિ, ભારત, અમ્યુત્થાનમ્, અધર્મસ્ય, તદા, આત્માનમ્, સૃજામિ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—મ્લાયતે અનયા इति ગ્લાનિઃ । અભિતઃ ઉત્થાનમ્ इति અમ્યુત્થાનમ્ । ન ધર્મઃ અધર્મઃ, તસ્ય અધર્મસ્ય ।

૧ સતો હિ માયયા જન્મ જાયતે ન તુ નસ્તતઃ ।

અસતો માયયા જન્મ તત્તતો ન હિ મુજ્યતે ॥

સત્નો જન્મ માયાવડેજ થાય છે પણ વાસ્તવપણે યતો નથી, તેમ જ અસત (ન છે જ નહિં તે) નો તો વ્યવસ્થાપન વાસ્તવપણે જન્મ સંકલે જ નહિ.

અન્ય અર્થ:—મારત હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થએલા અર્જુન ! યદા, યદા જ્યારે જ્યારે, ધર્મસ્ય ધર્મની, ગ્લાનિ: હાનિ, (અને) અધર્મસ્ય અધર્મની, અમ્યુત્યાનમ્ સર્વ પ્રકારે ઉત્પત્તિ, ભવતિ થાય છે, તદા ત્યારે, અહમ્ હું, (મારા) આત્માનમ્ શરીરને, હિ ખરેખર, સૃજામિ સર્જું છું.

ભાવાર્થ:—હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થએલા અર્જુન ! જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાનિ અને અધર્મની અભિવૃદ્ધિ થાય છે એટલે ધર્મનો નાશ થતો જાય છે અને અધર્મ વધતો જાય છે ત્યારે ત્યારે હું અવશ્ય શરીરને ઉત્પન્ન કરું છું અર્થાત્ જન્મ ધારણ કરું છું. ૭.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં ભગવાને પોતાના આવિર્ભાવને મમય કહ્યો, પરંતુ કયા ખાસ હેતુથી ભગવાન પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે તે હવે કહે છે:

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ૮ ॥

૧ અનન્યેનેવ યોગેન મો વ્યાચક્ત ઉપાસતે ।

તેષામહં સમુદ્ધર્તા કૃત્યુસસારસાગરાત્ ॥

અનન્ય-એકામયરૂપ યોગવટેજ માત્ર ધ્યાન કરના એઓ માત્રી ઉપાસના-ભક્તિ કરે છે તેમનો મૃત્યુરૂપ સંસારસમુદ્રમાથી હું ઉદ્ધાર કર્તા છું.

૨ જાલને તાલને માનુર્વાકાદિયં ચકાર્યકે ।

નહદેવ મહેશરૂપ વિચંતુર્ણવોળયોઃ ॥

જેમ માતા પુત્રને રમાડનાં ખોટું-ખરાબ કરનાં તાડન કરે-મારે તેથી માતાનું કશુંજાણુપણું નથી એમ સમજવાનું નથી તે પ્રમાણે જ ઈશ્વર પોતાના સ્વભાવ-એ જો દુષ્કર્મમા પ્રવર્તે તો તેમને સિદ્ધા કરે-મારે તો તેમા તેનું કશુંજાણુપણું નથી એમ સમજવું નહિ, કારણ કે તે બનવાન શુભ અને દોષના નિયતા-નિયમમા રાખનાર છે.

પદચ્છેદઃ—પરિત્રાણાય, સાધૂનામ્, વિનાશાય, ચ, દુષ્ક્રતામ્, ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય, સંમવામિ, યુગેયુગે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ત્રાયતે અનેન इति ત્રાણમ્, પરિતઃ ત્રાણમ્ इति પરિત્રાણમ્, તસ્મૈ પરિત્રાણાય । સાધુવન્તિ પરકાર્યાણિ इति સાધવઃ, તેષામ્ સાધૂનામ્ । વિશેષેણ નાશઃ વિનાશઃ, તસ્મૈ વિનાશાય । દુષ્ટં કુર્વન્તિ તે દુષ્ક્રતઃ, તેષામ્ દુષ્ક્રતામ્ । ધારયતીતિ ધર્મઃ, સમ્યક્ સ્થાપનમ્ સંસ્થાપનમ્, અર્થયતે इति અર્થઃ, ધર્મસ્ય સંસ્થાપનમ્ ધર્મસંસ્થાપનમ્, ધર્મ-
—સંસ્થાપનમ્ एव અર્થઃ इति ધર્મસંસ્થાપનાર્થઃ, તસ્મૈ ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સાધૂનામ્ સત્પુરુષોના, પરિત્રાણાય રક્ષણને માટે, દુષ્ક્રતામ્ દુરાચારીઓના, વિનાશાય વિનાશને માટે, ચ અને, ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય ધર્મની સારી રીતે સ્થાપના કરવાના હેતુ માટે, યુગે, યુગે દરેક યુગમાં, સંમવામિ હું અવતાર ધારણ કરું છું.

ભાવાર્થઃ—સત્પુરુષોના રક્ષણને માટે, દુરાચારીઓના નાશને માટે તથા નાશ પામેલા ધર્મની સારી રીતે સ્થાપના કરવાના હેતુથી દરેક યુગમાં હું અવતાર ધારણ કરું છું. અર્થાત્ અધર્મથી પીઠાતા જનોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે હું અવતાર ધરું છું. ૮.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રભાણે ધર્મરનાં જન્મ અને કર્મ જે જાણે છે તેને એવા જ્ઞાનથી શું ક્ષમ મળે છે તે જણાવે છે:

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥

ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—જન્મ, કર્મ, ચ, મે, દિવ્યમ્, એવમ્, યઃ, વેત્તિ, તત્ત્વતઃ, ત્યક્ત્વા, દેહમ્, પુનર્જન્મ, ન, ણતિ, મામ્, ણતિ, સઃ, અર્જુન.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દિવિ ભવં દિવ્યમ્, તત્ । તત્ત્વેન ઇતિ તત્ત્વતઃ । વિદ્યતે ઉપચયં—વૃદ્ધિ પ્રાપ્નોતિ ઇતિ દેહઃ । પુનશ્ચ તત્ જન્મ ચ પુનર્જન્મ, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન । એવમ્ એ પ્રમાણે, મે મારા, (એ) દિવ્યમ્ દિવ્ય, જન્મ જન્મ, ચ અને, કર્મ કર્મને યઃ જે (પુરુષ), તત્ત્વતઃ તત્ત્વથી, વેત્તિ જાણે છે, સઃ તે, દેહમ્ શરીરને, ત્યક્ત્વા છોડીને, પુનર્જન્મ ફરીને જન્મ, ન, ણતિ પામતો નથી, (પણ) મામ્ મને, (જ) ણતિ પ્રાપ્ત થાય છે,

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! એ પ્રમાણે મારાં દિવ્ય જન્મ અને કર્મને જે પુરુષ તત્ત્વથી—સત્ય રીતે જાણે છે, તે શરીર છુટયા પછી એટલે મરણ પછી ફરીને જન્મ પામતો નથી, પણ મને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે મારી પ્રાપ્તિરૂપ પરમ શક્તિને પામે છે. ૬.

અવતરણિકાઃ—કદાચિત્ અર્જુન શંકા કરે કે “હે પ્રભો ! તો પણ આપની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ આપના જન્મકર્મને જાણનાર કેટલા હોઈ શકે ?” અને તેના કોઈ આપના સ્વરૂપને પામ્યા છે કે કેમ ?” તો તેને માટે ભગવાન કહે છે

વીતરાગભયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ॥

વહ્વો જ્ઞાનતપસા પૂતા મહ્તાવમાગતાઃ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—વીતરાગભયક્રોધાઃ, મન્મયાઃ, મામ્, ઉપાશ્રિતાઃ, વહ્વઃ, જ્ઞાનતપસા, પૂતાઃ, મદ્ભાવમ્, આગતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રાગશ્ચ ભયં ચ ક્રોધશ્ચ इति રાગભયક્રોધાઃ, વીતાઃ રાગભયક્રોધાઃ યેભ્યઃ તે વીતરાગભયક્રોધાઃ । અહમ્ એવ પ્રાચુર્યે યેષાં તે મન્મયાઃ । જ્ઞાનં ચ તપશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ જ્ઞાનતપઃ, તેન જ્ઞાનતપસા, અથવા જ્ઞાનમ્ એવ તપઃ इति જ્ઞાનતપઃ, તેન જ્ઞાનતપસા । મમ ભાવઃ મદ્ભાવઃ, તદ્ મદ્ભાવમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વીતરાગભયક્રોધાઃ વિષયોભાંથી આસક્તિ, ભય અને ક્રોધ જેમના વીતી ગયા છે, મન્મયાઃ મારામાં અનન્ય ચિત્તવાળા, (અને) મામ્ મને જ, ઉપાશ્રિતાઃ આશ્રય માનીને રહેલા એવા, વહ્વઃ ઘણા પુરુષો, જ્ઞાનતપસા જ્ઞાનરૂપ તપ વડે, પૂતાઃ પવિત્ર થયેલા, મદ્ભાવમ્ મારા ઇશ્વર ભાવને અર્થાત્ સાયુજ્ય મોક્ષને, આગતાઃ પામ્યા છે.

ભાવાર્થઃ—રાગ એટલે વિષયોમાં પ્રીતિ, પોતાના નાશનો ભય, તેમજ વિષયપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન કરનારાઓ તરફ મારણ, આક્રોશ કરવો ઇત્યાદિ રૂપી ક્રોધ એ બધાં જેઓમાંથી નીકળી ગયાં છે તેવા, જેઓ મારામાં અનન્ય ચિત્તવાળા અને મને જ આશ્રય માનીને રહેલા છે તથા જ્ઞાનરૂપી તપ વડે જે અત્યંત શુદ્ધ થયેલા છે એવા ઘણા પુરુષો મારા ભાવને અર્થાત્ સાયુજ્ય મુક્તિને પામ્યા છે, કે જેઓને ફરી જન્મ મરણ રહેતાં નથી. ૧૦.

અવતરણિકાઃ—“અમુકને મોક્ષ આપવો અને અમુકને તેથી વંચિત રાખવો એ પરથી આપના પોતાનામાં પણ રાગદ્રેષ જણાઈ આવે છે.” એવી અર્જુનની શંકાના નિવારણમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

પદચ્છેદઃ—યે, યથા, મામ્, પ્રપદ્યન્તે, તાન્, તથા, એવ, ભજામિ, અહમ્, મમ, વર્ત્મ, અનુવર્તન્તે, મનુષ્યાઃ, પાર્થ, સર્વશઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रकर्षेण पद्यन्ते इति प्रपद्यन्ते । अनु-
पश्चात् अनुसृत्य वर्तन्ते—गच्छन्ति इति अनुवर्तन्ते ।

અનુવચ અને અર્થઃ—યે જેઓ, યથા જેવી રીતે, મામ્ મને, પ્રપદ્યન્તે શરણે આવે છે—ભજે છે, તાન્ તેમને, તથા તેવી રીતે, એવ જ, અહમ્ હું, મજામિ ભજું છું, પાર્થ છે પાર્થ! મનુષ્યાઃ મનુષ્યો, મમ મારા, વર્ત્મ માર્ગનું, સર્વશઃ સર્વ રીતે, અનુવર્તન્તે અનુકરણ કરે છે.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્યો મને જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેવી રીતે જ હું તેઓને ભજું છું એટલે તેમના પર અનુગ્રહ કરી હું તેમને ઉત્તમ પ્રકારનું ફળ આપું છું, કેમકે હે પાર્થ! મનુષ્યો મારા માર્ગનું જ ગામી રીતે અનુકરણ કરે છે. ૧૧

અવતરણિકાઃ—“જે આપ ઈશ્વર અને શાગદેવાદિથી ગદિત છે, અને સર્વ પ્રાણીના ઉપર સમાન અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળા થઈ દરેક જાતનું ફલ આપવાને મગ્ય છે, તો ‘વાસુદેવ સર્વામિતિ-વાસુ દેવમય આપું જગત્ છે’ એવા જ્ઞાનવરે સુમુક્તમાત્ર આપનેજ શરણે કેમ આવના નથી?” આવી અર્જુન ક્વચિત્ થકા કરે તો તેના મમાધાનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજંત इह देवताः ॥

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥૧૨॥

પદચ્છેદઃ—કાક્ષન્તઃ, કર્મણામ્, સિદ્ધિમ્, યજન્તે, इह, દેવતાઃ, ક્ષિપ્રમ્, હિ, માનુષે, લોકે, સિદ્ધિઃ, ભવતિ, કર્મજા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કાક્ષન્તીતિ તે કાક્ષન્તઃ । સિદ્ધન્તિ કાર્યાણિ અનયા इति સિદ્ધિઃ, તામ્ સિદ્ધિમ્ । દેવાનાં સમૂહા દેવતાઃ, તાઃ દેવતાઃ । મનુષ્યસ્ય અયમ્ इति માનુષઃ, તસ્મિન્ માનુષે । કર્મણઃ જાયતે इति કર્મજા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કર્મણામ્ કર્મોની, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, કાક્ષન્તઃ ઇચ્છતા, (જનો) इह આ લોકમાં, દેવતાઃ દેવતાઓનું, યજન્તે યજન કરે છે, હિ કારણ કે, માનુષે મનુષ્યોના, લોકે લોકમાં, કર્મજા કર્મજન્ય, સિદ્ધિઃ સિદ્ધિ, ક્ષિપ્રમ્ તુરત જ, ભવતિ થાય છે.

સાધાર્થઃ—જે પુરુષો કર્મોની સિદ્ધિની આકાંક્ષાવાળા છે તે પુરુષો આ લોકમાં મારાથી ભિન્ન અન્ય દેવતાઓનું યજન કરે છે, કારણ કે મનુષ્યલોકમાં કર્મોની સિદ્ધિ તુરત થાય છે. અર્થાત્ મનુષ્યો કર્મને અંગે જે જે ફલની ઇચ્છાથી જે જે દેવને સન્ને છે તે તે દેવો તેમને તે તે ફલ તત્કાલ આપે છે. ૧૨.

અવગરહિકાઃ—“ આપે કર્મોની સિદ્ધિ મનુષ્યલોકમાં ફ્વી તેનું સુંદર જીવન ! અને તેમાં પણ તેને કરનાર કોણ છે ! ” એવી સંક્ષા અર્ચુનને યજ્ઞ અગ્નિનાં રૂપે છે.

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ॥

તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વ્યકર્તારમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ચાતુર્વર્ણ્યમ્, મયા, સૃષ્ટમ્, ગુણકર્મવિભાગશઃ,
તસ્ય, કર્તારમ્, અપિ, મામ્, વિદ્ધિ, અકર્તારમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ચતુર્ણાં વર્ણાનાં સમૂહઃ इति ચાતુર્વર્ણ્યમ્,
વા ચત્વારો વર્ણા એવ ચાતુર્વર્ણ્યમ્ । ગુણાશ્ચ કર્માણિ ચ ગુણકર્માણિ,
તેષાં વિભાગઃ ગુણકર્મવિભાગઃ, તસ્માત્ ગુણકર્મવિભાગશઃ । કરોતિ इति
કર્તા, ન કર્તા અકર્તા, તસ્મ અકર્તારમ્ । ન વિદ્યતે ન્યયઃ यस્ય સઃ
અવ્યયઃ, તસ્મ અવ્યયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ગુણકર્મવિભાગશઃ ગુણ અને
કર્મના વિભાગ પ્રમાણે, મયા મેં, ચાતુર્વર્ણ્યમ્ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય,
વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ) ચાર વર્ણ, સૃષ્ટમ્ સર્જ્યા છે, તસ્ય તેનો,
કર્તારમ્ કર્તા, અપિ છતાં પણ, અકર્તારમ્ અકર્તા, (અને) અવ્યયમ્
અવિનાશી, (એવો) મામ્ મને, વિદ્ધિ તું જાણ.

ભાવાર્થઃ—ગુણ* અને કર્મના વિભાગ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ,
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાર વર્ણો મેં સર્જ્યા છે અને તેનો હું
કર્તા હોવા છતાં પણ મને અકર્તા અને અવિનાશી તું જાણ ૧૩.

* ગુણકર્મવિભાગશઃ એટલે રમેગુણમિમિત સર્વગુણપ્રધાન બ્રાહ્મણ અને
શમન્માદિ તેના કર્મ, સર્વગુણમિમિત રમેગુણપ્રધાન ક્ષત્રિય અને પ્રભુ
સ્થાણ, ધર્મ વગેરે તેનાં કર્મ, તમોગુણમિમિત રમેગુણપ્રધાન વૈશ્ય અને દુરિ,
ગોરક્ષણ વગેરે તેનાં કર્મ તથા રમેગુણમિમિત તમોગુણપ્રધાન શૂદ્ર અને ત્રિ-
વર્ણની સેવા એ એનું કર્મ, એ પ્રમાણે ગુણ-કર્મના વિભાગથી બ્રાહ્મણાદિ વર્ણની
ઉત્પત્તિ સાક્ષ્યમાં માનવામાં આવેલી છે.

અવતરણિકા:—“કર્મોના મને ખાસ કર્તા માનવામાં આવે છે, છતાં પણ અકર્તા બનવામાં શું કારણ છે ?” તે અર્જુન પ્રત્યે બમવાન કહે છે:

ન માં કર્માણિ લિમ્પન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ॥
 હિતિ માં યોઽભિજાનાતિ કર્મભિર્ન સ વધ્યતે ॥૧૪॥

પદચ્છેદ:—ન, મામ્, કર્માણિ, લિમ્પન્તિ, ન, મે, કર્મફલે, સ્પૃહા, હિતિ, મામ્, યઃ, અભિજાનાતિ, કર્મભિઃ, ન, સઃ, વધ્યતે.

હ્યુત્પત્તિસમાસા:—કર્મણાં ફલઃ કર્મફલઃ, તસ્મિન્ કર્મ-
 ફલે । અભિત્તઃ જાનાતિ હિતિ અભિજાનાતિ ।

અન્વય અર્થ:—મામ્ મને, કર્માણિ કર્મો, ન, લિમ્પન્તિ લિપ્ત કરતાં નથી, (તેમ) મે મને, કર્મફલે કર્મના ફલમાં, સ્પૃહા ઇચ્છા, ન નથી, હિતિ એ પ્રમાણે, યઃ જે, મામ્ મને, અભિજાનાતિ સર્વથા જાણે છે, સઃ તે, કર્મભિઃ કર્મો વડે, ન, વધ્યતે બંધાતો નથી.

સાધાર્થ:—‘મને કર્મો લેખ કરતાં નથી એટલે હું કર્મમાં કદી પણ આસક્ત થતો નથી તેમજ મને કર્મનાં ફલોમાં ઇચ્છા પણ નથી,’ એ પ્રમાણે જે મને સર્વ પ્રકારે જાણે છે તે કર્મો વડે બંધાતો નથી. અર્થાત્ મને કર્મોમાં નિર્લેપ સમજનારને પણ તેવું જ્ઞાન થતું હોવાથી તે તેમાં આસક્ત થતો નથી. ૧૪.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે ‘કિપરોક્ત જ્ઞાનપૂરક કર્મ કરનારને મંચાર નથી’ એમ સુમુહુઓને દર્શાવતી મમબલી અર્જુનને પણ તે પ્રમાણે કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપનાં બમવાન કહે છે:

કિં કર્મ કિમકર્મેતિ કવયોઽપ્યત્ર મોહિતાઃ ॥

તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥૧૬॥

પદચ્છેદઃ—કિમ્, કર્મ, કિમ્, અકર્મ, इति, કવયઃ, અપિ, અત્ર, મોહિતાઃ, તત્, તે, કર્મ, પ્રવક્ષ્યામિ, યત્, જ્ઞાત્વા, મોક્ષયસે, અશુભાત્.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન કર્મ અકર્મ । કવન્તે इति કવય. । પ્રત્યેકેણ વક્ષ્યામિ इति પ્રવક્ષ્યામિ । ન શુભમ્ અશુભમ્, તસ્માત્ અશુભાત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કિમ્ શું, કર્મ કર્મ, (અને) કિમ્ શું, અકર્મ ન કરવા યોગ્ય છે, इति એ પ્રમાણે, કવય. બુદ્ધિમાન્ પુરુષો, અપિ પણ, અત્ર એ વિષયમાં, મોહિતાઃ મુઝાઈ ગયેલા છે, તત્ તેથી, તે તને, કર્મ કર્મ અને અકર્મ, પ્રવક્ષ્યામિ કહીશ કે, યત્ જે, જ્ઞાત્વા જાણીને, અશુભાત્ અશુભ—દુઃખ એવા સંસારથી, મોક્ષયસે તું મુક્ત થઈશ.

ભાવાર્થઃ—‘કર્મ એટલે શું કરવા યોગ્ય છે અને અકર્મ એટલે શું ન કરવા યોગ્ય છે,’ એ પ્રમાણે એ વિષયમાં બુદ્ધિમાન્ પુરુષો પણ મુઝાઈને નિર્ણય કરવા અસમર્થ થયા છે, તેથી કર્મ અને અકર્મનો શો નિર્ણય છે તે હું તને સારી રીતે કહીશ, કે જે જાણીને તું અશુભ એવા સંસારનાં બન્ધનોથી મુક્ત થઈશ. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—‘દેહાદિકાના વ્યાપારરૂપ ક્રિયા તે કર્મ અને અવ્યાપારરૂપ ક્રિયા તે અકર્મ એ પ્રમાણે તું જાણીશ નહિ, પણ તેમાં શું જાણુ ન્નહિ એ તે સાબજી’ એમ ભગવાનના વચનનાં શરૂ છે

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं: पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

પદચ્છેદઃ—एवम्, ज्ञात्वा, कृतम्, कर्म, पूर्वैः, अपि, मुमुक्षुभिः, कुरु, कर्म, एव, तस्मात्, त्वम्, पूर्वैः, पूर्वतरम्, कृतम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—आत्मानं मोक्तुं इच्छवः मुमुक्षवाः, तैः मुमुक्षुभिः । अतिशयेन पूर्वम् इति पूर्वतरम्, तत् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—एवम् (હું કર્તા નથી અને મને કર્મનાં ફલમાં રૂપૃહા નથી) એ પ્રમાણે, જ્ઞાત્વા બાણીને, પૂર્વે: પહેલાંના, મુમુક્ષુભિઃ મુમુક્ષુઓએ, અપિ પણ, કર્મ કર્મ, કૃતમ્ કર્મ (હતું), તસ્માત્ તેથી, ત્વમ્ તું, (પણ) પૂર્વે: પહેલાંનાઓએ, પૂર્વતરમ્ અત્યંત પહેલાં, કૃતમ્ કરેલા, કર્મ કર્મને, एव જ, કુરુ કર.

ભાવાર્થઃ—“હું કર્તા નથી અને મને કર્મનાં ફલમાં રૂપૃહા નથી” એ પ્રમાણે બાણીને જ પૂર્વના મુમુક્ષુઓએ પણ કર્મ કર્મ હતું અને તેથી તું પણ તારા પૂર્વજોએ પહેલામાં પહેલું જે કર્મનું આચરણ કર્યું છે તે કર્મનું જ આચરણ કર. અર્થાત્ તે પ્રમાણે અત્યારે તું યુદ્ધ કર અને રૂપૃહારહિત કરવામાં આવતા એ કર્મથી તને કંઈ પણ બંધન થવાનું નથી એમ તું માન. ૧૫.

અવતરણિકાઃ—“કર્મ કરવાં આવશ્યક છે, છતાં પણ એકને જોઈ બીજાએ કરતું એવી અપરંપરગથી કર્મો ન કરવા,” પણ “જ્ઞાત્વા કર્માણિ સુચીત-બાણીને-અમરુને કર્મો કરવા” એ વચન પ્રમાણે કર્મના નિયમ જાણવાની ઇચ્છાથી ભગવાન્ અર્જુનને કહે છે

કિં કર્મ કિમકર્મેતિ કવર્યોઽપ્યત્ર મોહિતાઃ ॥

તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥૧૬॥

પદચ્છેદઃ—કિમ્, કર્મ, કિમ્, અકર્મ, इति, કવયઃ,

અપિ, અત્ર, મોહિતાઃ, તત્, તે, કર્મ, પ્રવક્ષ્યામિ, યત્, જ્ઞાત્વા,
મોક્ષયસે, અશુભાત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન કર્મ અકર્મ । કવન્તે इति કવયઃ ।

પ્રકર્ષેણ વક્ષ્યામિ इति પ્રવક્ષ્યામિ । ન શુભમ્ અશુભમ્, તસ્માત્ અશુભાત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કિમ્ શું, કર્મ કર્મ, (અને) કિમ્

શું, અકર્મ ન કરવા યોગ્ય છે, इति એ પ્રમાણે, કવયઃ બુદ્ધિમાન્
પુરુષો, અપિ પણ, અત્ર એ વિષયમાં, મોહિતાઃ મુઝાઈ ગએલા
છે, તત્ તેથી, તે તને, કર્મ કર્મ અને અકર્મ, પ્રવક્ષ્યામિ કહીશ
કે, યત્ જે, જ્ઞાત્વા જાણીને, અશુભાત્ અશુભ-દુઃખદ એવા સંસાર-
રથી, મોક્ષયસે તું મુક્ત થઈશ.

ભાવાર્થઃ—‘કર્મ એટલે શું કરવા યોગ્ય છે અને અકર્મ
એટલે શું ન કરવા યોગ્ય છે,’ એ પ્રમાણે એ વિષયમાં બુદ્ધિમાન્
પુરુષો પણ મુઝાઈને નિર્ણય કરવા અસમર્થ થયા છે, તેથી કર્મ
અને અકર્મનો શો નિર્ણય છે તે હું તને સારી રીતે કહીશ, કે જે
જાણીને તું અશુભ એવા સંસારનાં બન્ધનોથી મુક્ત થઈશ. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—‘દિદાદિકના વ્યાપારરૂપ ક્રિયા તે કર્મ અને અવ્યા-
પારરૂપ ક્રિયા તે અકર્મ એ પ્રમાણે તું જાણીશ નહિ, પણ તેમાં શું જાણવું
જોઈએ તે માંગજ” એમ જણાવતા બગવાન્ કહે છે:

કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ॥ ૧૬ ॥

અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—કર્મણઃ, હિ, અપિ, બોદ્ધવ્યમ્, બોદ્ધવ્યમ્,

ચ, વિકર્મણઃ, અકર્મણઃ, ચ, બોદ્ધવ્યમ્, ગહના, કર્મણઃ, ગતિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—બોધિતું યોગ્યમ્ બોદ્ધવ્યમ્ । વિગતં દૂરં-

ગતં—શાસ્ત્રાવિહિતાત્ નિપિદ્ધ કર્મં ઇતિ વિકર્મ, તસ્માત્ વિકર્મણઃ । ન કર્મં અકર્મ, તસ્માત્ અકર્મણઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—હિ કારણ છે, કર્મણઃ, કર્મનું તત્ત્વ,

બોદ્ધવ્યમ્ જાણવા યોગ્ય છે, અપિ, વિકર્મણઃ સહકારકર્મનું તત્ત્વ,

અપિ પણ, બોદ્ધવ્યમ્ જાણવા લાયક છે, અન્યથા, અકર્મણઃ નિષ્કા-

મકર્મનું તત્ત્વ, (પણ) બોદ્ધવ્યમ્ જાણવા લાયક છે, (કારણ છે)

કર્મણઃ કર્મની, ગતિઃ ગતિ, ગહના ગહન છે.

૧ કર્માકર્મવિકર્મમયં હ્યપિયં બોદ્ધવ્યમેવાદિત્વં ।

કર્મં ત્યાદિધિર્વર્ષકં તુ મનસા સર્વેન્દ્રિયગ્નાત્મિકાઃ ॥

તદ્દેષા સકલ કલ્પેન તદ્દિત્ત્વં ત્વાર્થં વિકર્મં મૃત્વં ।

વધાદ્યન્યદર્શ્યં હ્યદિકલ્પાદ્યૈર્વિકર્મનામગતમ્ ॥ ટિપ્પણિકાવાચ ॥

બુદ્ધિમાન પુરુષે પ્રથમથી જ કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મને ભેદ જાણવા બોધ્ય.

તેમાં વિધિપૂર્વક યથાશાસ્ત્ર મનવડે જ્ઞાન અને કર્મ દ્વિધ્યાનો વ્યાપાર-રનાન,

સહ્યાદિ નિત્ય નિમિત્તિક કર્મ તે કર્મ કહેવાય છે તે સદ્ધ-સહકાર અને કલ્પદિત-

નિષ્કામ એમ બે પ્રકારનું છે તેમાં આદિ-પદેશ-અકર્મ-નિષ્કામ તે સ્વર્ગાદિ પ્રાપ્તિ

મટેના સહકારથી થતું હોવાથી બધનરૂપ છે માટે તે વિકર્મ-વિનયરૂપ કલ્પવાનુ-કલ્પ

વાય છે અને બીજું કલ્પદિત-નિષ્કામ એટલે એમાં સહકાર અભાવેનુ-રૂપિયો છે પણ કામના-કલ્પની પ્રાપ્તિની રૂપિયો નથી એટલે એ બધનકારક નથી તે અન-

કલ્પની શુદ્ધિ કર્તા હોવાથી અકર્મ કહેવાય છે

ભાવાર્થ:—કારણ કે કર્મ એટલે શું કરવા યોગ્ય છે એ કર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા યોગ્ય છે, અને વિકર્મ એટલે સકામ-ફળની ઇચ્છાથી કરેલા કર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા લાયક છે, તેમજ નિઃકામ વૃત્તિથી કરેલા કર્મનું-અકર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા લાયક છે. એ પ્રમાણે એ કર્મની એટલે કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ એ ત્રણેની ગતિ ગહન-અકલિત-ન જાણી શકાય તેવી ગૂઢ છે. ૧૭-

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે ‘કર્મ, વિકર્મ તથા અકર્મનાં તત્ત્વ અવશ્ય જાણવા યોગ્ય છે,’ એમ કહીને ભગવાન હવે તે તત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે-

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्येदકર્મणि च कर्म यः ॥

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥૧૮॥

પદચ્છેદ:—કર્મણિ, અકર્મ, યઃ, પश्यેત્, અકર્મણિ, ચ, કર્મ, યઃ, સઃ, બુદ્ધિમાન્, મનુષ્યેષુ, સઃ, યુક્તઃ, કૃત્સ્નકર્મકૃત્.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—ક્રિયતે इति કર્મ, તસ્મિન્ કર્મણિ । ન કર્મ અકર્મ, તસ્મિન્ અકર્મણિ । બુદ્ધિઃ અસ્ય અસ્તીતિ બુદ્ધિમાન્ । કૃત્સ્નં કર્મ કૃન્તતિ છિન્તીતિ કૃત્સ્નકર્મકૃત્, અથવા કૃત્સ્નં કર્મ કરોતીતિ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, કર્મણિ કર્મમાં, અકર્મ અકર્મ-કર્માભાવ-કામ્યકર્મને, પश्यેત્ જુઓ, ચ અને, યઃ જે, અકર્મણિ અકર્મ-કર્તા આત્માથી બધું તંત્ર ચાલે છે તેથી જેમ પ્રવૃત્તિમાં તેમજ નિવૃત્તિરૂપ કર્મના અભાવ-માં, કર્મ કર્મને (જુઓ છે,) સઃ તે, મનુષ્યેષુ મનુષ્યોમાં, બુદ્ધિમાન્ બુદ્ધિમાન્, સઃ તે, યુક્તઃ યોગી, (અને તેજ) કૃત્સ્નકર્મકૃત્ સર્વ કર્મો કરનાર અથવા સર્વ કર્મોનાં બંધનોને છેડનાર છે.

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ દેહના વ્યાપારાદિ કર્મમાં કર્તૃત્વાભિમાન ન રાખી કર્મનો અભાવ જુએ, અને જે પુરુષ કર્તા-આત્માથી બંધું તંત્ર ચાલે છે તેથી જેમ પ્રવૃત્તિમાં તેમજ નિવૃત્તિ-કર્મના અભાવ-માં કર્મ જુએ છે તેજ મનુષ્યોમાં શુદ્ધિમાન, તેજ યોગી અને તેજ બધાં કર્મોનો કરનાર અથવા કર્મોનાં બંધનોનો છેદનાર છે. અર્થાત્ જે કર્માકર્મનો વિવેક અરાબર સમજે છે તેજ સંસારનાં બંધન તોડી પરમ ગતિને પામી શકે છે. ૧૮. ✓

અવતરણિકા:—‘પરમાર્થ દૃષ્ટિવાળાઓ, કર્તાપણના અભિમાનથી રહિત હોવાને લક્ષને કર્મથી લિપ્ત થતા નથી, અને તેમને જ ‘પંડિત’ એટલે જ્ઞાની કહેવામાં આવે છે,’ તે વાત ભગવાન જણાવે છે

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદ:—યસ્ય, સર્વે, સમારંભાઃ, કામસંકલ્પવર્જિતાઃ, જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણમ્, તમ્, આહુઃ, પણ્ડિતમ્, બુધાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમારંભ્યન્તે ઇતિ સમારંભાઃ । કામ્યતે ઇતિ કામઃ, સમ્યક્ કલ્પ્યતે અનેન ઇતિ સંસ્કલ્પઃ, કામશ્ચ સંસ્કલ્પશ્ચ કામસંકલ્પૈ, તામ્યાં વર્જિતાઃ ઇતિ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ । જ્ઞાનમ્ એવ અગ્નિઃ જ્ઞાનાગ્નિઃ, જ્ઞાનાગ્નિના દગ્ધાનિ કર્માણિ યસ્ય સઃ જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્મા, તમ્ જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણમ્ । પણ્ડા વ્રહ્માકારા અંતઃકરણવૃત્તિઃ—બુદ્ધિઃ યસ્ય સઃ પણ્ડિતઃ, તમ્ પણ્ડિતમ્ । બોધન્તિ તે બુધાઃ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—યસ્ય જે પુરુષનાં, સર્વે બધાં, કર્મો, કામસંકલ્પવર્જિતાઃ કામ અને તેનાથી ઉત્પન્ન

થતાં કારણે। તેમજ ‘હું આ કરું છું’ એવા સંકલ્પરૂપ અભિમાનથી રહિત હોય છે, તમ્ તેને, તુચ્ચાઃ પ્રદાને જાણનારાઓ, જ્ઞાનાગ્નિ-વચ્ચકર્માણમ્ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે જેનાં શુભાશુભ લક્ષણવાળાં કર્મો ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ હોવાથી બળી ગયાં છે એવો, પण्डितम् તત્ત્વદર્શી પંકિત, આહુઃ કહે છે.

ભાવાર્થ:—જે પુરુષનાં બધાં કર્મો, કામ, ક્લેશની ઇચ્છા અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં કારણે તથા ‘હું આ કરું છું’ એવા અભિમાનથી રહિત હોય છે, તથા જેનાં શુભાશુભ કર્મો બધાં જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ હોવાથી બળી ગયાં છે, એટલે કે જે જ્ઞાની થયા પછી પણ માત્ર ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી જ નિર-પેક્ષ કર્મ કરે છે તેને જ પ્રદાજ્ઞાનીઓ તત્ત્વદર્શી પંકિત કહે છે. ૧૯.

અવતરણિકા:—“જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે કર્મો ભસ્મીભૂત થઈ ગયા પછી એટલે નાશ પામ્યા પછી જ્ઞાનીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછીનું કર્મ પણ અકર્મમાં મળી જાય છે, અને જ્ઞાની નિર્મિત્તજ મનાય છે,” એ વાત દર્શાવતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રસ્તુતનો વિસ્તાર કરે છે:

લેક્ત્વા કર્મફલાસદ્ગ્નં નિત્યત્ત્સો નિરાશ્રયઃ ॥

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૨૦ ॥

૧ યમાનમિદાનં સેવેન્નિયમાન્નત્વસ્મ્યમેત્ ।

જિજ્ઞાસાયા મંપ્રવૃત્તો નદિવેત્કર્મચોક્તવા ॥ રક્તિઃ ॥

ભાષ્યાની-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છામાં પ્રવૃત્ત થતાં આત્મામાં જ તત્પર રહી પુરૂષે પ્રતિજ્ઞા યમેનું સેવન કરતું અને નિયમેનો સર્વથા ત્યાગ કરેલો, તથા-કર્મ-સત્રપી પ્રેરણાએનો આદર ન કરેલો નદિ.

કોઈ નદુગરં વસઃ કંઈ ડીરનિત્તરિભીન્ ।

પાડુકે જાપે શુદ્ધિવત્કર્મજ્ઞાનરવ સંદ્ધ. ૭

જે જરાડી, એક વજ્ર, મીન નિશાનનું ચિહ્ન એવડી અને જે પાડુઓ લેવી પાંત્ર બાકી કંઈ વસ્તુનો સંબંધ કરેલો નદિ.

પદચ્છેદઃ—ત્યક્ત્વા, કર્મફલાસક્તમ્, નિત્યતૃપ્તઃ, નિરાશ્રયઃ, કર્મણિ, અભિપ્રવૃત્તઃ, અપિ, ન, એવ, કિંચિત્, કરોતિ, સઃ.

હ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આસજ્યન્તે પ્રાણિનઃ અનેન ઇતિ આસક્તઃ, કર્મણા ફલમ્ ઇતિ કર્મફલમ્, કર્મફલે આસદ્ગઃ ઇતિ કર્મફલાસંગઃ, સમ્ કર્મફલાસગમ્ । નિત્યેન નિજાનન્દેન તૃપ્તઃ ઇતિ નિત્યતૃપ્તઃ । નિર્ગતઃ આશ્રય. યસ્ય સઃ નિરાશ્રયઃ । અભિતઃ પ્રવૃત્તઃ ઇતિ અભિપ્રવૃત્તઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કર્મફલાસક્તમ્ કર્મનાં ફલોની આસક્તિને, ત્યક્ત્વા છોડીને, નિત્યતૃપ્તઃ પોતાના નિત્ય આનંદથી સદા સંતુષ્ટ, નિરાશ્રયઃ યોગ અને ક્ષેમને માટે કોઈ પણ આશ્રયની ઇચ્છા ન રાખનારો, સઃ તે પુરુષ, કર્મણિ સ્વાભાવિક વિહિત કર્મોમાં, અભિપ્રવૃત્તઃ પ્રવૃત્ત હોય, અપિ છતાં પણ, કિંચિત્ કંઈ, એવ પણ, ન, કરોતિ કરતો નથી.

સાવાર્થઃ—જે પુરુષ કર્મોનાં ફલોમાં આસક્તિ છોડી દઈને પોતાના નિત્ય એવા પ્રદાના આનંદથી જ સદા સંતુષ્ટ રહે છે અને યોગક્ષેમને માટે કોઈનો પણ આશ્રય કરતો નથી તે પુરુષ સ્વાભાવિક રીતે શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતો હોવા છતાં પણ કંઈ કરતો નથી. અર્થાત્ તે કર્મ કરવા છતાં પણ નિષ્કામ-વૃત્તિથી કરતો હોવાથી તે કર્મનાં બંધનથી લેપાતો નથી. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—“એ રીતે કર્મ કરવું એ ગૈરુ છે, અને અકર્મ છે એમ જાણીને કર્મ ન કરવા એજ શ્રેષ્ઠ છે” એવી વખને શકો થાય દૂર કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘કર્મ કરવા છતાં પણ બંધનકારક’ તે માર્ગનું દર્શન કરાવતા રહે ॥

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ॥

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્વિપમ્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—નિરાશીઃ, યતચિત્તાત્મા, ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ,
રીરમ્, કેવલમ્, કર્મ, કુર્વન્, ન, આપ્નોતિ, કિલ્વિપમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિર્ગતાઃ આશિષઃ કામનાઃ યસ્માત્ સઃ
ગ્રહીઃ । ચિત્તં ચ આત્મા ચ ચિત્તાત્માનૌ, યતૌ ચિત્તાત્માનૌ યસ્ય
યતચિત્તાત્મા । સર્વે ચ તે પરિગ્રહાશ્ચ સર્વપરિગ્રહાઃ, ત્યક્તાઃ સર્વપરિ-
ગ્રહાઃ યેન સઃ ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ । શરીરસ્ય ઇદમ્ શારીરમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—નિરાશીઃ બધી કામનાઓથી
હેતુ, યતચિત્તાત્મા ચિત્ત અને શરીર બેના વશમાં છે તેવો,
અને) ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ સઘળી જાતનો સંગ્રહ જેણે છોડી દીધો.
) તેવો (પુરુષ), કેવલમ્ કેવળ, શારીરમ્ શરીરનિર્વૃત્તિર્થ, કર્મ
ર્થ, કુર્વન્ કરતો થકો, કિલ્વિપમ્ સંસારના કલેશરૂપી પાપને,
ન, આપ્નોતિ પામતો નથી.

ભાવર્થઃ—સર્વ જાતની કામનાઓથી રહિત, ચિત્ત તથા
શરીર બેના વશમાં છે તથા બધી જાતનો સંગ્રહ જેણે છોડી દીધો
છે એવો પુરુષ શરીરનિર્વૃત્તિને માટે જે આવશ્યક કર્મો કરે છે,
તેનાથી તે સંસારના કલેશોને પામતો નથી. અર્થાત્ વશુશ્રમધર્મ
પ્રમાણે આવશ્યક કર્મ નિષ્કામ વૃત્તિથી મરણ પર્યંત કરવામાં

૧ મધુ માંસ ચ મધ્યં ચ તૈર્જીવં નૈલમૌષધમ્ ।

ત્યાજ્યાન્યદો યતેદ્દરાત્તથા કાન્ના ચ કાચનમ્ ॥

મધ માંસ, મધ-દારૂ, તૈર્જીવ, તેલ, ઔષધ-દવા, સ્ત્રી અને મોર્ત-ધન એ
આઠ વસ્તુઓ યનિજે દૂરથી જ ત્યાજવાની છે.

આવે તો પણ તેનો કર્તા નિર્લેપ તથા નિર્વિકારી રહે છે અને પરમાર્થમાં પાપપુણ્યથી રહિત થઈ પરમ ગતિને પામે છે. ૨૧.

અવતરણિકા:—“જેણે સર્વ સંગ્રહ છોડી દીધો છે તેવાથી કુદુંબરું ભરણુપોષણુ કરવા માટેની ચિત્તની વ્યગ્રતાથી, ધનથી જ સાધ્ય થઈ શકે તેવાં અગ્નિહોત્રાદિક કાર્યો કેવી રીતે થઈ શકે ?” એવી અર્જુનની શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન કહે છે

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વન્દ્વાતીતો વિમત્સરઃ ॥

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિવધ્યતે ॥૨૨॥

પદ્મચેદઃ—યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટઃ, દ્વન્દ્વાતીતઃ, વિમત્સરઃ, સમઃ, સિદ્ધૌ, અસિદ્ધૌ, ચ, કૃત્વા, અપિ, ન, નિવધ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—યાવતી ઇચ્છા इति यदृच्छा, અથવા ઇચ્છાં વિનૈવ યેન કેનચિદપિ પ્રેરિતા મોગાસિઃ યદૃચ્છા, લમ્યતે इति લાભઃ, યદૃચ્છયા લાભઃ યદૃચ્છાલાભઃ, તેન સંતુષ્ટઃ इति यदृच्छालाभ-સંતુષ્ટઃ । દ્વન્દ્વાનિ કૃત્વિપાસાશીતોષ્ણવર્ષાદાનિ, તૈઃ અતીતઃ—અતિક્રાન્તઃ इति द्वान्द्वातीतः । વિગતઃ મત્સરઃ યસ્માત્ સઃ વિમત્સરઃ । ન સિદ્ધિઃ અસિદ્ધિઃ, તસ્યામ્ અસિદ્ધૌ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટઃ અનાયાસે જે લાભ થાય તેથી સંતુષ્ટ, દ્વન્દ્વાતીતઃ ટાઢ, તડકો, હર્ષ, શોક, ઇત્યાદિની અસરથી રહિત, વિમત્સરઃ ઈર્ષ્યા વિનાનો, (અને) સિદ્ધૌ સિદ્ધિમાં, ચ અને, અસિદ્ધૌ અસિદ્ધિમાં, સમઃ સમાન હોય, (તેવો પુરુષ) કૃત્વા કર્મ કરીને, અપિ પણ, (તેમાં) ન, નિવધ્યતે બંધાતો નથી.

ભઃ
શોક વગે

જે કાંઈ મળે તેથી સંતુષ્ટ, હર્ષ-
મ્ર્યા વિનાનો તેમજ પ્રાપ્તની

પરિપૂર્ણતા કે અપૂર્ણતામાં હર્ષયોગરહિત-સમાનદષ્ટિવાળો હોય તેવો પુરુષ કર્મો કરીને પણ બંધનમાં આવતો નથી. અર્થાત્ તે કર્મના ફલમાં તદ્દન નિરપેક્ષ હોવાથી કર્મ તેને બંધનકારક થતાં નથી. ૨૨.

અવતરણિકા:—“ત્યક્ત્વા કર્મફલાસદ્ગમ” ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોથી “અહાંસિત્ કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ અહંભાવથી વિમુક્ત અને નિરપેક્ષ કર્મ કરતો હોવાથી તે કર્મ કરતો નથી, અને તેથી તેને કંઈ કર્મનાં બંધનો બાધ કરતાં નથી.” એમ કહેવામાં આવ્યું, તો શું તે જ્ઞાનવડે કર્મોની ફલ આપવાની શક્તિ છે તેનો અટકાવ કરે છે ? અથવા તો પરંપરાથી ચાલતા આવેલા કર્મોના તદ્દનજ ઉચ્છેદ કરે છે ? એ બેમાંના કયા આચરણથી કર્મબંધ થતો નથી ?” એવી અશ્વિનની શંકાના નિવારણમાં પ્રથમ કારણથી મુક્ત થયેલાની ફરીને સંસારમાં પ્રવૃત્તિ થાય એ સહજ છે, એમ સમજીને ખીજા કારણનું ભગવાન સમાધાન કરે છે:

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ॥

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૨૩ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—ગતસંગસ્ય, મુક્તસ્ય, જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ, યજ્ઞાય, આચરતઃ, કર્મ, સમગ્રમ્, પ્રવિલીયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગતઃ સંગઃ યસ્ય સઃ ગતસંગઃ, તસ્ય ગતસંગસ્ય । જ્ઞાયતે પરમં વ્રહ્મ અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનેન અવસ્થિતં ચેતઃ યસ્ય સઃ જ્ઞાનાવસ્થિતચેતાઃ, તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ । ઈજ્યતે પૂજ્યતે સર્વેશ્વરીશ્વરઃ અનેન ઇતિ યજ્ઞઃ, તસ્મૈ યજ્ઞાય । આ સમન્તાત્ ચરતીતિ આચરન્, તસ્ય આચરતઃ । ક્રિયતે ઇતિ કર્મ । પ્રકર્યેણ વિલીયતે ઇતિ પ્રવિલીયતે ।

અન્વય અને અર્થ:—ગતસક્તસ્ય રાગદ્વેષાદિ દોષોથી રહિત હોય તેવાનું, મુક્તસ્ય મુક્ત થયેલાનું, જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસ જ્ઞાન વડે જેનું ચિત્ત સ્થિર થયેલું છે તેવાનું, (અને) યજ્ઞાય યજ્ઞને માટે, આચરતઃ આચરણ કરનારનું, સમગ્રમ્ બધું, કર્મ કર્મ, પ્રવિલીયતે અત્યંત લય પામી જાય છે.

ભાવાર્થ:—રાગદ્વેષાદિ દોષોથી રહિત જે પુરુષ હોય તેવા મુક્તસ્વભાવવાળાનું, જ્ઞાનવડે જેનું ચિત્ત સ્થિર થયેલું છે તેવાનું તેમજ યજ્ઞને અર્થે કર્મ કરનાર જે પુરુષ છે તેનું સઘળું કર્મ અત્યંત લય—નાશ પામી જાય છે. અર્થાત્ તેવો પુરુષ કર્મ કરે કે ન કરે તો પણ તેને કર્મ સાથે સંબંધ ન હોવાથી તે સંસારમાં બંધન પામતો નથી, કેમકે તેનાં કર્મોનો તદ્દન ઉચ્છેદ થયેલો હોય છે. ૨૩.

અવતરણિકા:—“કર્મ બહુધા ફલને આપ્યા સિવાય રહેતાં નથી તે કરેલાં કર્મો કોઈપણ જાતના ફલને આપ્યા સિવાય જ કેમ નિવૃત્ત થાય છે?” એવી શંકાના જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ “બ્રહ્મના સમ્બંધ બોધથી પ્રાપ્તિને કર્મના કારણનો નાશ થઈ જાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મદૃષ્ટિથી કર્તા, કર્મ, બોક્તા, બોધ્ય છત્યાદિભેદો આત્મસ્વરૂપ—બ્રહ્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે” તે કહે છે.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદ:—બ્રહ્મ, અર્પણમ્, બ્રહ્મ, હવિઃ, બ્રહ્માગ્નૌ, બ્રહ્મણા, હુતમ્, બ્રહ્મ, એવ, તેન, ગન્તવ્યમ્, બ્રહ્મકર્મસમાધિના.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—અર્પ્યતે એનેન ઇતિ અર્પણમ્ । બ્રહ્મ એવ અગ્નિઃ બ્રહ્માગ્નિઃ, તસ્મિન્ બ્રહ્માગ્નૌ । ગન્તું યોગ્યમ્ ગન્તવ્યમ્ । બ્રહ્મ એવ કર્મ ઇતિ બ્રહ્મકર્મ, બ્રહ્મકર્મણિ સમાધિઃ બ્રહ્મકર્મસમાધિઃ, તેન બ્રહ્મકર્મસમાધિના ।

અન્નય અને અર્થઃ—અર્પણમ્ જેના વડે અર્પણ થાય છે તે સાધન, વ્રહ્મ બ્રહ્મ (છે), હવિઃ (ધી વિગેરે) હુતદ્રવ્ય, વ્રહ્મ બ્રહ્મ (છે), વ્રહ્માશ્વૌ બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં, વ્રહ્મણા બ્રહ્મ (રૂપ કર્તા) વડે, હુતમ્ (કરવામાં આવેલી) હવનક્રિયા પણ, વ્રહ્મ બ્રહ્મ છે, (અને) વ્રહ્મકર્મસમાધિના બ્રહ્મરૂપી કર્મમાંજ જેનું ચિત્ત એકાગ્ર છે એવા, તેન તે બ્રહ્મવેદા વડે, વ્રહ્મ બ્રહ્મ, એવ જ, ગન્તવ્યમ્ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય (છે).

ભાવાર્થઃ—જેના વડે અગ્નિમાં આહૂતિ આપવામાં આવે છે એવા સુશ્સુવાદિ તે બ્રહ્મ છે, ધી વિગેરે હવિર્દ્રવ્ય બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં કર્તારૂપ બ્રહ્મવડે કરાતી હવનક્રિયા પણ બ્રહ્મ છે, એટલે અગ્નિ, કર્તા અને હવનક્રિયા એ ત્રણે પણ બ્રહ્મ છે; તેમ કર્મપણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તેને પણ બ્રહ્મ સમજી તેમાં જ જેનું ચિત્ત એકાગ્ર હોય છે તેવા બ્રહ્મવેદા પુરુષ વડે જે ફલરૂપે જવા લાયક સ્થળ છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મમય પુરુષને કર્મ કે કર્મનું ફલ વગેરે કંઈપણ ભિન્ન ન હોવાથી તેને બ્રહ્મ સિવાય બીજું કર્મનું ફલ છે જ નહિ. ૨૪.

અવતરણિકાઃ—‘સમ્યક્દર્શન-પૂર્ણબ્રહ્મનું આ પ્રમાણે યત્નવંત્સંપાદન કરી તેની પ્રદક્ષિણામાં બીજા પણ ભિન્ન ભિન્ન યજ્ઞોની ભિન્ન ભિન્ન પુરુષો ઉપાસના કરીને ઉતરોત્તર ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્તનારા હોય છે’ તે કહેવાને માટે બીજા યજ્ઞોનું પણ ભગવાન વર્ણન કરે છે:

દૈવમેત્રાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ॥

વ્રહ્માન્માવપરે યજ્ઞં યજ્ઞેનૈવોપજુહતિ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—દૈવમ્, એવ, અપરે, યજ્ઞમ્, યોગિનઃ, પર્યુપાસતે, વ્રહ્માશ્વૌ, અપરે, યજ્ઞમ્, યજ્ઞેન, એવ, ઉપજુહતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દેવા इन्द्रवरुणादय इज्यन्ते यस्मिन् स
 દૈવ , તમ દૈવમ્ । યોગ કર્મલક્ષણ અસ્તિ યેષા તે યોગિન । પરિત
 ઉપાસતે અનુતિષ્ઠન્તિ इति पर्युपासते । બ્રહ્મ એવ અગ્નિ इति ब्रह्माग्नि,
 તસ્મિન્ બ્રહ્માગ્નૌ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—અપેરે ખીળ, યોગિન કર્મયો
 ગીઓ, દૈવમ્ અમુક દેવોને ઉદ્દેશીને કરવામા આવતા, યજ્ઞમ્
 યજ્ઞને, એવ જ, પર્યુપાસતે ઉપાસે છે, (જ્યારે) અપેરે ખીળ
 જ્ઞાનયોગીઓ, યજ્ઞેન (બ્રહ્મરૂપ) યજ્ઞ વડે, એવ જ, યજ્ઞમ્
 (યજ્ઞરૂપ જીવાત્માને બ્રહ્મ સમજીને) યજ્ઞને, બ્રહ્માગ્નો બ્રહ્મરૂપી
 અગ્નિમા, ઉપજુહ્વતિ હોમે છે

ભાવાર્થઃ—ખીળ કર્મયોગીઓ જ્યોતિષ્ટેામ તથા અગ્નિ
 ષ્ટેામ વગેરે અનેક યજ્ઞોનુ અમુક દેવોને ઉદ્દેશીને અનુષ્ઠાન કરે
 છે, જ્યારે ખીળ જ્ઞાનયોગીઓ બ્રહ્મરૂપ યજ્ઞ વડે જ યજ્ઞને ઐટલે
 યજ્ઞરૂપ જીવાત્માને બ્રહ્મસ્વરૂપ સમજીને બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમા હોમે
 છે અર્થાત્ કર્મયોગીઓ કર્મયજ્ઞને કરે છે જ્યારે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાન
 યજ્ઞ કરે છે, અને તે યજ્ઞોથી પોતપોતાની સિદ્ધિ મેળવે છે ૨૫.

અવતરણિકા—હવે ખીળપણુ ષ્ટેામક વિશેષ યજ્ઞોનો વિસ્તાર
 ભગવાનુ કહે છે

શ્રોત્રાદીર્નીંદ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહ્વતિ ॥

શબ્દાદીન્વિપયાનન્યં ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહ્વતિ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રોત્રાદીનિ, ઇન્દ્રિયાણિ, અન્યે, સંયમાગ્નિષુ,
 જુહ્વતિ, શબ્દાદીન્, વિપયાન, અન્યે, ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ, જુહ્વતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શૃણોતિ અનેન इति શ્રોત્રમ્, શ્રોત્રમ્
અદિર્યેષાં તાનિ શ્રોત્રાદીનિ, તાનિ । इन्द्रेण दुर्जयानि इति इन्द्रियाणि ।
શબ્દઃ આદિઃ યેષાં તે શબ્દાદયઃ, તાન્ શબ્દાદીન્ । इन्द्रियाणि एव
अग्नयः इति इन्द्रियाग्नयः, तेषु इन्द्रियाग्निषु ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અન્યે ખીલ ક્રોધ નૈષ્ઠિક પ્રહ-
ચારીઓ, શ્રોત્રાદીનિ શ્રોત્ર-ક્રાન છે આદિ જેમાં એવી, इन्द्रियाणि
ઇન્દ્રિયોને, સંયમાગ્નિષુ સંયમરૂપી અગ્નિઓમાં, जुहति હોમે છે,
(અને) અન્યે ખીલ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ, શબ્દાદીન્ શબ્દ જેમાં
આદિ છે તેવા, વિષયાન્ વિષયોને, इन्द्रियाग्निषु ઇન્દ્રિયોરૂપી
અગ્નિઓમાં, जुहति હોમે છે. અર્થાત્ તેઓ ભોજ સમયે પણ
તેઓમાં અનાસક્ત રહે છે.

ભાવાર્થઃ—નૈષ્ઠિક પ્રહાર્યર્થ ધારણ કરનારા ખીલ ક્રોધાદિ
યોગીઓ પોતાની ક્રાન વગેરે ઇન્દ્રિયોને સંયમરૂપી અગ્નિઓમાં
હોમે છે, તથા ખીલ ગૃહસ્થાશ્રમમાં વર્તનારા કર્મનિષ્ઠ યોગીઓ
શબ્દ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોને ઇન્દ્રિયોરૂપી
અગ્નિમાં હોમી દે છે. અર્થાત્ તે તે વિષયના ઉપભોગસમયે
પણ તેમાં તેઓ આસક્તિરહિત હોય છે. ૨૬.

અવતરણિકાઃ—ઉપરોક્ત યજ્ઞોથી પણ વળી વિશિષ્ટ યજ્ઞાનું
વર્ણન કરે છે.

सर्वाण्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વાણિ, इन्द्रियकर्माणि, प्राणकर्माणि, च,
अपरे, आत्मसंयमयोगाग्नौ, जुहति, ज्ञानदीपिते.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઇન્દ્રિયાણા કર્માણિ इति इन्द्रियकर्माणि, તાનિ । પ્રાણન્તિ જીવન્તિ एभिः इति प्राणा, પ્રાણાના કર્માણિ प्राण कर्माणि, તાનિ । સમ્યક્ યમ इति संयमः, આત્મન સયમः इति आत्मसयमः, આત્મસંયમ एव योग आत्मसयमयोग, સ એવ અગ્નિ. इति आत्मसंयमयोगाग्नि, તસ્મિન્ આત્મસયમયોગાગ્નૌ । જ્ઞાનેન ध्येय-विषयेण दीपित प्रज्जलित इति ज्ञानदीपित, તસ્મિન્ જ્ઞાનદીપિતે ।

અન્યથ અને અર્થઃ—અપરે ધ્યાનનિષ્ઠ યોગીઓ, સર્વાણિ બધાં, ઇન્દ્રિયકર્માણિ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના કર્મેણે, ચ અને, પ્રાણ-કર્માણિ દશ પ્રાણુના શ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ ઇત્યાદિ કર્મેણે, જ્ઞાનદીપિતે ધ્યાન કરવા યોગ્ય વસ્તુના જ્ઞાનવડે પ્રજ્વલિત (એવા), આત્મસયમયોગાગ્નો આત્માને સંયમ કરવારૂપી યોગાગ્નિમા. જુદાતે હોમે છે.

ભાવાર્થઃ—ધ્યાનનિષ્ઠ યોગીઓ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના બધાં કર્મેણે અને દશ પ્રાણુનાં શ્વાસોચ્છ્વાસાદિ કર્મેણે, ધ્યેયરૂપી ગ્રહણના જ્ઞાનવડે પ્રજ્વલિત થએલા આત્મ-સયમરૂપી યોગાગ્નિમા હોમે છે. અર્થાત્ તે તે યોગીઓ પોતાની તે ધ્યાનાદિ અવસ્થામા તે સર્વ કર્મેણે પોતાના તે સંયમાગ્નિમાં લય કરીને રહે છે, પણ તેમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી ૨૭

ઉપર પ્રમાણે પાંચ યજ્ઞોની ક્રમથી મક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કહેવામા આવે છે

૧ દેવયજ્ઞ—જેમા અમુક દેવોને ઉદ્દેશીને યજ્ઞ કરવામા આવે છે તે (શ્લોક ૨૫ માં છે)

૨ જ્ઞાનયજ્ઞ—યજ્ઞ વડે યજ્ઞને અર્થાત્ આત્માને યજ્ઞ અને યજ્ઞને આત્મા સમજી, આત્મયજ્ઞ વડે આત્માને

આત્મ-અગ્નિમાં હોમવામાં આવે છે તે બ્રહ્મવેત્તાઓનો જ્ઞાનમય યજ્ઞ. (શ્લોક ૨૫ માં છે).

૩ બ્રહ્મચર્યયજ્ઞ-નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓનો બ્રહ્મચર્ય-ઇન્દ્રિય-સંયમરૂપમહાયજ્ઞ. (શ્લોક ૨૬ માં છે).

૪ ગૃહયજ્ઞ-વિધવોમાં નિરાસક્ત રહેવારૂપ ગૃહસ્થાશ્રમીઓનો ગૃહયજ્ઞ. (શ્લોક ૨૬ માં છે).

૫ સમાધિયજ્ઞ-સમષ્ટિ-લિંગશરીરના નાશપૂર્વક ઈન્દ્રિય તથા પ્રાણોનાં ક્રમોનો આત્મસંયમરૂપ યોગાગ્નિમાં લય કરવારૂપ અત્યંત વિશુદ્ધ સમાધિયજ્ઞ. (શ્લોક ૨૭ માં છે).

૧ દેવયજ્ઞ, ૨ જ્ઞાનયજ્ઞ, ૩ બ્રહ્મચર્યયજ્ઞ, ૪ ગૃહસ્થોનો ગૃહયજ્ઞ, ૫ સમાધિયજ્ઞ. એ પ્રમાણે આ પાંચ યજ્ઞો કહેવામાં આવેલા છે.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ત્રણ શ્લોક વડે પાંચ યજ્ઞોને કહીને એક શ્લોક વડે બીજા પાંચ યજ્ઞોનું વર્ણન કરે છે:

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાપરે ॥

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—દ્રવ્યયજ્ઞાઃ, તપોયજ્ઞાઃ, યોગયજ્ઞાઃ, તથા, અપરે, સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાઃ, ચ, યતયઃ, સંશિતવ્રતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દ્રવતિ નિતમ્ અનેન ઇતિ, વા દુઃ સ્વ ઇતિ દ્રવ્યમ્, દ્રવ્યસ્ય ત્યાગઃ ઇતિ દ્રવ્યત્યાગઃ, સઃ એવ યથાશાસ્ત્રં યજ્ઞઃ યેષાં તે દ્રવ્યયજ્ઞાઃ । તપઃ એવ યજ્ઞઃ યેષાં તે તપોયજ્ઞાઃ । યુજ્યતે

આત્મા અનેન ઇતિ યોગઃ, યોગઃ ચિત્તવૃત્તિનિરોધોઽષ્ટાંગો યજ્ઞઃ યેષાં તે યોગયજ્ઞાઃ । સુષ્ટુ અધ્યયનં યસ્મિન્ સઃ સ્વાધ્યાયઃ, સ્વાધ્યાયશ્ચ જ્ઞાનં ચ સ્વાધ્યાયજ્ઞાને, સ્વાધ્યાયજ્ઞાને એવ યજ્ઞૌ યેષાં તે સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાઃ । યતન્તે ઇતિ યતયઃ । સમ્યક્ શિતાનિ ઇતિ સંશિતાનિ, સંશિતાનિ તીક્ષ્ણીકૃતાનિ અતિદૃઢાનિ વ્રતાનિ યેષાં તે સંશિતવ્રતાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—દ્રવ્યયજ્ઞાઃ દ્રવ્યત્યાગ એજ જેમનો યજ્ઞ છે તેવા, તપોયજ્ઞાઃ કૃત્ઘ્-ચાંદ્રાયણાદિ તપરૂપી જેમનો યજ્ઞ છે તેવા, ચ અને, યોગયજ્ઞાઃ ચિત્તવૃત્તિનિરોધપૂર્વક અષ્ટાંગયોગ એજ જેમનો યજ્ઞ છે તેવા, તથા તેમજ, અપરે ધીમ પશુ, સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાઃ વેદાભ્યાસ અને જ્ઞાનની ઉપાસના તેજ જેમના યજ્ઞો છે તેવા, (એ) યતયઃ યોગીઓ, સંશિતવ્રતાઃ અત્યંત તીક્ષ્ણવ્રતવાળા છે.

ભાવાર્થઃ—દ્રવ્ય-ધન-સંપત્તિનો સન્માર્ગે વ્યય કરવારૂપ ત્યાગમય યજ્ઞ કરનારાઓનો દ્રવ્યયજ્ઞ, કૃત્ઘ્-ચાંદ્રાયણાદિ દુશ્ચર તપો કરવારૂપ જેમનો યજ્ઞ છે તેવાઓનો તપોયજ્ઞ, માનસિક વૃત્તિઓના નિરોધપૂર્વક અષ્ટાંગયોગનું અનુષ્ઠાન કરવાવાળાઓનો યોગયજ્ઞ, વેદાધ્યયનરૂપી યજ્ઞવાળાઓનો સ્વાધ્યાય-યજ્ઞ અને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એપણુ યજ્ઞ છે એમ માનનારાઓનો જ્ઞાનયજ્ઞ, એ પ્રમાણે આ યજ્ઞો કરનાર યોગીઓ તીક્ષ્ણ વ્રતને ધારણ કરનારા છે. અર્થાત્ એઓ તીક્ષ્ણતાથી એટલે વિદ્ધો આવે તો પણ પોતાના એ વ્રતનો ભંગ ન કરી પોતાની પ્રવૃત્તિ કરનારા છે. ૨૮.

અવતરણિકાઃ—એમ દશ યજ્ઞ કૃતિ દ્વે પ્રાપ્તયામ યતનું વર્ણન કરતાં ભગવાન કહે છે:

અપાને જુહતિ પ્રાણં પ્રાણેऽપાનં તથાપરે ॥

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અપાને, જુહતિ, પ્રાણમ્, પ્રાણે, અપાનમ્, તથા, અપરે, પ્રાણાપાનગતી, રુદ્ધા, પ્રાણાયામપરાયણાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અપાનન્તિ જીવન્તિ અનેન ઇતિ અપાનઃ, તસ્મિન્ અપાને । પ્રાણશ્ચ અપાનશ્ચ પ્રાણાપાનૌ, તયોઃ ગતી ઇતિ પ્રાણાપાન-ગતી, તે । આયમનમ્ આયામઃ, પ્રાણાનામ્ આયામઃ પ્રાણાયામઃ, પ્રાણા-યામઃ એવં પરમ્ અયનમ્ આશ્રયણીયં યેવાં તે પ્રાણાયામપરાયણાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અપરે બીજાએ, અપાને અપાન-વાયુમાં, પ્રાણમ્ પ્રાણને, જુહતિ હોમે છે,—અર્થાત્ પૂરક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે, તથા તેમજ, પ્રાણે પ્રાણમાં, અપાનમ્ અપા-નને રૂંધે છે, અર્થાત્ રેચક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે, (જ્યારે બીજા બળી) પ્રાણાપાનગતી પ્રાણ અને અપાનની ગતિયોને, રુદ્ધા રૂંધીને, પ્રાણાયામપરાયણાઃ પ્રાણાયામ એજ જેમનો પરમ આશ્રય છે તેવા રહે છે, અર્થાત્ કુંભક નામના પ્રાણાયામનું આશ્ર-યણ કરે છે.

૧ તસ્મિન્નન્તિ શ્વાસપશ્વાસયોર્મતિવિચ્છેદઃ પ્રાણાયામઃ ॥ વા. સૌ. સાધનપાદ ૨, શ્લોક ૪૯ ॥

તે (આસનની સ્થિતિ) થતાં શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિને વિચ્છેદ—અવ-રોધ તે પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

પૂર્ણં દત્તવા નાઘા કુમ્ભનં દૃઢયત્પયા । રેચનં વામવા કુર્ષોત્પ્રાણાયામસાદૌચ્યતે ॥

જ્યારે જમણી નાડી (નસ્કોરા) વડે વાયુનું પૂરણ કરે, હૃદયમાં રહેલી નાડી-વડે કુંભન (સ્તંભન) કરે અને ડાબી નાડી (નસ્કોરા) વડે રેચન-વિસર્જન કરે ત્યારે તે પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—કેટલાક અપાનવાયુમાં પ્રાણને રૂંધે છે એટલે કે પૂરકવિધિથી પ્રાણાયામ કરતા રહે છે (૧), વળી બીજાઓ પ્રાણમાં અપાનને રોકી રેચક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે (૨), ત્યારે કેટલાક પ્રાણ અને અપાન બન્નેની ગતિને રોકી નિરંતર પ્રાણાયામ કરવામાં તત્પર રહે છે એટલે કે કુંભાવિધિથી પ્રાણાયામનું આચરણ કરી તેને જ પોતાનો પરમ આશ્રયરૂપ બનાવી રહેલા હોય છે (૩), એ રીતે પ્રાણાયામાદિ ક્રિયાઓની ત્રિવિધતા વડે પ્રાણાયામયજ્ઞ કરનારાઓ પણ કેટલાક છે. ૨૬ ✓

અવતરશ્લોકા:—હવે આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં બારમાં પ્રાણયજ્ઞનું અને ઉત્તરાર્ધમાં એ યજ્ઞોના કૃણતુ વર્ણન કરે છે

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહ્વતિ ॥

સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥ ૩૦ ॥

પદચ્છેદઃ—અપરે, નિયતાહારાઃ, પ્રાણાન્, પ્રાણેષુ, જુહ્વતિ, સર્વે, અપિ, એતે, યજ્ઞવિદઃ, યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિયતઃ આહારઃ યેષાં તે નિયતાહારાઃ । યજ્ઞાન્ વિદન્તીતિ તે યજ્ઞવિદઃ । યજ્ઞૈઃ ક્ષપિતં કલ્મષં યેષાં તે યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અપરે બીજાઓ, નિયતાહારાઃ નિયમિત આહારવાળાઓ, પ્રાણાન્ નહિ વશ થયેલ પ્રાણોને, પ્રાણેષુ

૧ દ્વૌ માતૌ પૂત્રયેદગ્નેસ્તૌયેનૈક પૂત્રયેત્ ।

માતૃતસ્ય પ્રચારતર્થં ચતુર્થમવશેષયેત્ ॥

ઉદરના એ ભાગ અગ્રથી પૂરવો, એક ભાગ પાછીથી પૂરવો અને એથી ભાગ વાયુના સંચાર માટે રોપિત—પૂર્વાર્ધનાનો રાખવો.

વશ થયેલ પ્રાણોમાં, જીવિતિ હોમે છે, एते એ, સર્વે બધા, અપિ એ, યજ્ઞવિદઃ યજ્ઞોને જાણનાર, (અને) યજ્ઞહાપિતકલ્મષાઃ યજ્ઞવટે ક્ષીણ થયેલાં છે પાપો જેમનાં એવા છે

ભાવાર્થઃ—ખીજ કેટલાક નિયમિત આહારવાળાઓ નહિ નિયમિત થએલ પ્રાણોને નિયમિત થએલા પ્રાણોમાં હોમે છે. એ પ્રમાણે ઉપર કહેલા યજ્ઞોમાંથી અમુક એક યજ્ઞ કરનાર પણ યજ્ઞવિત્-યજ્ઞવેત્તા અને યજ્ઞથી જેનાં પાપ નાશ પામી ગએલાં છે એવો એટલે નિષ્પાપ થાય છે, અને તેજ પ્રમાણે સર્વ યજ્ઞ વેત્તાઓ પણ પાપરહિત થઈ જાય છે. ૩૦.

આ પ્રમાણે અત્યાર સુધીમાં કહેલા બાર યજ્ઞોને જાણવા માટે સામાન્ય વ્યાખ્યા પ્રમાણે તેમનાં નામો નીચે પ્રમાણે પાડી શકાયઃ

(૧) દૈવયજ્ઞ, (૨) જ્ઞાનયજ્ઞ, (૩) પ્રલ્લભ્યયજ્ઞ, (૪) ગૃહસ્થોનો ગૃહ્યયજ્ઞ, (૫) સમાધિયજ્ઞ, (૬) દ્રવ્યયજ્ઞ, (૭) તપયજ્ઞ, (૮) યોગયજ્ઞ, (૯) સ્વાધ્યાયયજ્ઞ, (૧૦) પ્રલ્લભ્યજ્ઞ-યજ્ઞ. (૧૧) પ્રાણાયામયજ્ઞ. (૧૨) પ્રાણયજ્ઞ. એ પ્રમાણે ઉપરના પાંચ વ્રક્ષોડોમાં કહેલા યજ્ઞોનો વર્ગ પાડી શકાય.

અવતરણિકાઃ—ઉપર કહેવામાં આવેલા ફલ બાર યજ્ઞોમાંથી એકનું પણ સમ્પદ આરાધન કર્યો વિના રહેનારની દુર્ગતિ તથા યજ્ઞ કરનારની ઉન્નતિ ગતિનો નિર્દેશ હવે ભગવાન કરે છે.

યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજો યાંતિ વ્રહ્મ સનાતનમ્ ॥

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમા૩૧॥

પદચ્છેદઃ—યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજઃ, યાન્તિ, વ્રહ્મ, સનાતનમ્, ન, અયમ્, લોકઃ, અસ્તિ, અયજ્ઞસ્ય, કુતઃ, અન્યઃ, કુરુસત્તમઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યજ્ઞાનાં શિષ્ટં યજ્ઞશિષ્ટમ્, ન મ્રિયતે
 એનેન ઇતિ અમૃતમ્, યજ્ઞશિષ્ટમ્ એવ અમૃતમ્ ઇતિ યજ્ઞશિષ્ટામૃતમ્, તદ્વુ-
 જ્ઞતે ઇતિ યજ્ઞશિષ્ટામૃતમ્ । સના મવમ્ ઇતિ સનાતનમ્ । ન વિદ્યન્તે
 યજ્ઞા યસ્ય સ અયજ્ઞ, તસ્ય અયજ્ઞસ્ય । કસ્માત્ ઇતિ કુત । કુરુપુ
 સત્તમઃ અતિશયેન પ્રશસ્ત ઇતિ કુરુસત્તમ, તત્સંવુદ્ધૌ કુરુસત્તમ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યજ્ઞશિષ્ટામૃતમ્ : યજ્ઞમાથી બાકી
 જે બચેલું તે જ રૂપ અમૃત જેઓ ખાય છે તેઓ, સનાતનમ્
 અનાદિ, વ્રહ્મ પ્રદાને, યાન્તિ પામે છે, (પરંતુ) કુરુસત્તમ હે
 કુરુઓમા ઉત્તમ ! અયજ્ઞસ્ય એક પણ યજ્ઞ નહિ કરનારને, (તો)
 અય આ, લોક લોક, (પણ) ન, અસ્તિ નથી, (તો) અન્ય બીજો
 લોક, કુતઃ ક્યાંથી હોય ?

ભાવાર્થઃ—યજ્ઞમાથી શેષ રહેલી અન્નાદિક વસ્તુઓ રૂપી
 અમૃતનો ઉપભોગ કરનારાઓ અનાદિ પ્રદાને પામે છે, પરંતુ
 હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! એક પણ યજ્ઞ નહિ કરનારને તો આ લોક પણ નથી
 જ, તો પછી પરલોક તો ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ આ યજ્ઞોમાનો
 એક પણ યજ્ઞ ન કરનાર પુરુષ ઉભય લોકમાંથી બ્રહ્મ ધર્મ
 અધોગતિને પામે છે એમા સશય નથી. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—“અથ યજ્ઞોમા ‘સાનયજ્ઞ’ જ મોથી શ્રેષ્ઠ છે” એમ
 કહી તેની પ્રશંસા કરવા પહેલાં સર્વ યજ્ઞોનો ઉપસહાર કરે છે

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥

कर्मजान्बिद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥૩૨॥

પદચ્છેદઃ—એવમ્, વહુવિધાઃ, યજ્ઞાઃ, ચિતતાઃ, બ્રહ્મણઃ,
 મુખે, કર્મજાન, વિદ્ધિ, તાન, સર્વાન, એવમ્, જ્ઞાત્વા, વિમોક્ષ્યસે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વહવઃ વિધાઃ પ્રકારાઃ યેવાં તે बहु-
વિधाः । विशेषेण तताः इति वितताः । कर्मण्यः (कर्माधिक, वाचिक,
मानसिक इति त्रिविधेभ्यः) जायन्ते इति कर्मजाः, तान् कर्मजान् ।
विशेषेण मोक्ष्यसे इति विमोक्ष्यसे ।

અન્વય અને અર્થઃ—एवम् એ પ્રમાણે, बहुविधाઃ ઘણા.
પ્રકારના, यज्ञाः યજ્ઞો, ब्रह्मणः વેદના, मुखे દ્વારા, वितताः
વિસ્તારવામાં આંબ્યા છે, (પરંતુ) तान् તે, सर्वान् બધાઓને,
कर्मजान् કાર્યિક, वाचिक અથવા માનસિક કર્મોમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલા, सिद्धि तुं બાણ, अर्थात् આત્મા નિર્વ્યાપાર હોવાથી આ
બ્યાપાર તેનો નથી એમ તું બાણ, एवम् એ પ્રમાણે (તું આત્માને
અવિક્રિય-અબ્યાપૃત), ज्ञात्वा બાણીને, विमोक्ष्यसे મુક્ત થઈશ.

ભાવાર્થઃ—ઉપર કહેવામાં આંબ્યા તે પ્રમાણે ઘણા પ્રકારના યજ્ઞો સાક્ષાત્ વેદ દ્વારા વિસ્તારવામાં આંબ્યા છે, પણ તે સઘળાઓને શારીરિક, માનસિક અથવા વાચિક કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા તું બાણ; અર્થાત્ આત્મા નિર્વ્યાપાર હોવાથી આ બધા-
ભાવ તેનો નથી એમ તું બાણ, અને એ પ્રમાણે તું આત્માને અવિક્રિય અને અબ્યાપૃત બાણીશ તો અવશ્ય કર્મનાં બંધનોથી મુક્ત થઈશ અને પરમ ગતિને પામીશ. ૩૨.

અવતરણિકાઃ—“બધા યજ્ઞોને લગભગ સામાન્યરીતે સમાન કક્ષામાં મૂકીને બગવાને વર્ણુન કર્યું, પરંતુ તેથી કર્મ અને જ્ઞાન બન્નેની સામ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.” એમ સ્વાભાવિક સંકેત થાય તો તે દૂર કરવા માટે જ્ઞાનવજ્ઞને અધિક વિશિષ્ટ બતાવવાનો ઉપક્રમ બગવાનું કરે છે:

શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાદજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ॥

સર્વં કર્માશ્વિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ ૩૩ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રેયાન્, દ્રવ્યમયાત્, યજ્ઞાત્, જ્ઞાનયજ્ઞઃ. પરંતપ, સર્વમ્, કર્મ, અશ્વિલમ્, પાર્થ, જ્ઞાને, પરિસમાપ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાનમ્ એવ યજ્ઞઃ इति જ્ઞાનયજ્ઞ । અતિશયેન પ્રશસ્ત इति શ્રેયાન્ । દ્રવ્ય પ્રાચુર્યેણ વર્તતે યસ્મિન્ સ દ્રવ્યમય, તસ્માત્ દ્રવ્યમયાત્ । ન શ્વિલમ્ અશ્વિલમ્ । પરિત અમિત સમાપ્યતે इति પરિસમાપ્યતે ।

અન્વય અને અર્થઃ—પરંતપ હે પરંતપ ! દ્રવ્યમયાત્ દ્રવ્યત્યાગરૂપ, યજ્ઞાત્ યજ્ઞથી, જ્ઞાનયજ્ઞઃ જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ, શ્રેયાન્ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, (કારણ કે) પાર્થ હે પાર્થ ! અશ્વિલમ્ નિશ્ચય રીતનુ, સર્વમ્ સર્વ, કર્મ કર્મ, જ્ઞાને જ્ઞાનમાં, પરિસમાપ્યતે સંપૂર્ણ થાય છે—અંતર્હિત થઈ જાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે પરંતપ ! દ્રવ્યત્યાગરૂપ યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાન રૂપી યજ્ઞ અધિક શ્રેષ્ઠ છે, કારણકે હે પાર્થ ! સંપૂર્ણ રીતનુ બધું કર્મ જ્ઞાનમાં સમાપ્ત—અંતર્હિત—થઈ જાય છે અર્થાત્ તેમાં સર્વ સમાઈ જાય છે એટલે જ્ઞાન થયા પછી એને બીજા દોષપણ કર્મજન્ય યજ્ઞોની જરૂર રહેતી નથી ૩૩

અનંતરણિકા —“ ઉપર વર્ણન કરાએલુ ઉત્તમ આત્મજ્ઞાન કેવી રીતે મેળવી શકાય? ” એવા અર્જુનને ભગવાને આપેલા જ્ઞાન પછીથી ઉત્સાહયુક્ત થએલા અર્જુનના પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ॥

ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદઃ—તત્, વિદ્ધિ, પ્રણિપાતેન, પરિપ્રશ્નેન, સેવયા,

ઉપદેક્ષ્યન્તિ, તે, જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનિનઃ, તત્ત્વદર્શિનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ નિપાતઃ વિનયેન પતનમ્ इति પ્રણિપાતઃ, તેન પ્રણિપાતેન । પરિતઃ પ્રશ્નઃ પરિપ્રશ્નઃ, તેન પરિપ્રશ્નેન । સેવ્યતે અનયા સા સેવા, તયા સેવયા ॥ જ્ઞાનમ્ અસ્તિ ચેવાં તે જ્ઞાનિનઃ । તત્ત્વં વક્ષ્યન્તિ તે તત્ત્વદર્શિનઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રણિપાતેન હંડવત્ નમસ્કાર વડે, પરિપ્રશ્નેન સંસાર તથા તેમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ કયો? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો વડે, (તેમ) સેવયા સેવાવડે, તત્ તે જ્ઞાનને, વિદ્ધિ તું જાણુ, (અને) તત્ત્વદર્શિનઃ તત્ત્વજ્ઞાનની સમીક્ષા કરવાવાળા, જ્ઞાનિનઃ જ્ઞાનીઓ, તે તને, જ્ઞાનમ્ તે જ્ઞાનનો, ઉપદેક્ષ્યન્તિ ઉપદેશ કરશે.

ભાવાર્થઃ—હંડવત્ નમસ્કારથી ઐટલે વિનયયુક્ત રહી પ્રણામપૂર્વક પ્રશ્ન પૂછવાથી, સંસાર તથા તેમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ કયો? વિગેરે પ્રશ્નોથી અને સેવાથી તે જ્ઞાનને તું સારી રીતે જાણી શકીશ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે અર્થાત્ તત્ત્વવેતાઓ પાસે જઈ વિનયથી પ્રણામપૂર્વક

૧ કય વન્ધ કય મોહો વિચારિયે ઉમે જ કે ।

ક આત્મા કા પરાત્મા જ નયોરેવ કય વદ ॥

હે ગુરો! જાન કેમ થાય તથા મોહ કેમ થાય? વિદ્યા અને અવિદ્યા તે બે કયી? આત્મા-જીવ તે કોણ અને પરાત્મા-બ્રહ્મ તે કોણ? તથા તે બન્ને જીવ-અને બ્રહ્મનું એકપણ કેમ છે? તે કૃપા કરી કહો

પ્રશ્ન કરવાથી અને તેમની સેવાથી તને તેઓ એ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે. ૩૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેનું શું ફલ થાય છે ? તે જણાવે છે

યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાંડવ ॥

યેન ભૂતાન્યશોષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥ ૩૫ ॥

પદ્મચેદ:—યત્, જ્ઞાત્વા, ન, પુનઃ, મોહમ્, ઇવમ્, યાસ્યસિ, પાણ્ડવ, યેન, ભૂતાનિ, અશોષેણ, દ્રક્ષ્યસિ, આત્માનિ, અથો, મયિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મુક્તે એનેન ઇતિ મોહઃ, તદ્ મોહમ્ । ન શોષં વિદ્યતે યસ્ય તત્ અશોષમ્, તેન અશોષેણ ।

અન્વય અને અર્થ:—પાણ્ડવ હે પાંડવ ! યત્ જે (જ્ઞાન), જ્ઞાત્વા જાણીને, ઇવમ્ આ પ્રમાણે, પુનઃ ફરીને, (તું) મોહમ્ મોહને, ન, યાસ્યસિ પામીશ નહિ, (અને) અથો ત્યાર પછી, યેન જેના વડે, અશોષેણ સમસ્ત, ભૂતાનિ પ્રાણિ-માત્રને, આત્માનિ તારા પોતાને વિષે, (અને) મયિ મારામાં (રહેલા), દ્રક્ષ્યસિ તું જોઈશ.

ભાવાર્થ:—હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! જે જ્ઞાનને જાણીને પછી તું ફરીને આ પ્રમાણે મોહ પામીશ નહિ, અને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તું સમસ્ત પ્રાણિમાત્રને તારા પોતાના આત્માને વિષે અને મારા વિષે રહેલાં જોઈશ. અર્થાત્ તે જ્ઞાન થયા પછી દેવ ભાવનો મોહ તને રહેશે નહિ, પરંતુ રૂપને આત્મવત્ જોનારો તું થઈશ. ૩૫.

અવતરણિકા:—“આ પ્રમાણે જ્ઞાનતુ રૂઢ મર્મમાં આત્મવત્ જ્ઞેયું
એટલું જ નહિ પણ એથીએ વિશેષ છે તે તુ માંબળ” એમ ભગવાન
અર્જુનને કહે છે

અપિ ચેદસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ॥

સર્વે જ્ઞાનપ્લવેનૈવ વૃજિનં સંતરિષ્યસિ ॥ ૩૬ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—અપિ, ચેત્, અસિ, પાપેભ્યઃ, સર્વેભ્યઃ,
પાપકૃત્તમઃ, સર્વમ્, જ્ઞાનપ્લવેન, એવ, વૃજિનમ્, સંતરિષ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પાપમસ્તિ યેષાં તે પાપાઃ, તેભ્યઃ પાપેભ્યઃ ।
પાપં કરોતીતિ પાપકૃત્, અતિશયેન પાપકૃત્ત્વ ઇતિ પાપકૃત્તમઃ । જ્ઞાનમ્
એવ હ્રવઃ ઇતિ જ્ઞાનપ્લવઃ, તેન । સમ્યક્ તરિષ્યસિ ઇતિ સંતરિષ્યસિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અપિ વળી, ચેત્ જ્ઞે, સર્વેભ્યઃ બધા,
પાપેભ્યઃ પાપીઓથી, (પણ), પાપકૃત્તમઃ વધારે પાપ કરનાર, અસિ
તું હો, (તો પણ), જ્ઞાનપ્લવેન જ્ઞાનરૂપી નૌકા બહે, એવ જ, સર્વમ્
સમસ્ત, વૃજિનમ્ પાપસમુદ્રને, સંતરિષ્યસિ તું સારી રીતે
તરી જઈશ.

ભાવાર્થઃ—વળી જ્ઞે તું બધા પાપ કરનારાઓ કરતાં પણ
વધુ પાપી હોઈશ તોપણ આ સમસ્ત પાપકર્મના સમુદ્રને જ્ઞાન
રૂપી નૌકાથી જ તું સારી રીતે વિના પ્રયત્ને તરી જઈશ. અર્થાત્
તે જ્ઞાન તારાં સર્વપાપનો નાશ કરશે. ૩૬.

અવતરણિકાઃ—જ્ઞાન કેવી રીતે પાપનો નાશ કરે છે તે મંત્રપ્રમા
દેવે ભગવાન કહે છે

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ॥

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥૩૭॥

પદચ્છેદઃ—યથા, ઇધાંસિ, સમિદ્ધઃ, અગ્નિઃ, મસ્મસાત્, કુરુતે, અર્જુન, જ્ઞાનાગ્નિઃ, સર્વકર્માણિ, મસ્મસાત્, કુરુતે, તથા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—એન પ્રકારેણ હિતિ યથા । ઇધતે અગ્નિ ઇમિઃ હિતિ ઇધાસિ, તાનિ । સમ્યક્ ઇદ્ધ હિતિ સમિદ્ધઃ । (સર્વકર્માણિ) મસ્મ કુરુતે હિતિ મસ્મસાત્કુરુતે । જ્ઞાનમ્ એવ અગ્નિ હિતિ જ્ઞાનાગ્નિ । સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તાનિ સર્વકર્માણિ । તેન પ્રકારેણ હિતિ તથા ।

અન્યથ અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! યથા જેવી રીતે, સમિદ્ધઃ સારી રીતે સળગાવેલો, અગ્નિઃ આગ, ઇધાસિ બળતણુને મસ્મસાત્ તદ્દન સમ્મથ, કુરુતે કરે છે, તથા તેવી રીતે, જ્ઞાનાગ્નિઃ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ, સર્વકર્માણિ બધા કર્મોને, મસ્મસાત્ તદ્દન ભસ્મરૂપ, કુરુતે કરી નાખે છે

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! જેવી રીતે સારી રીતે સળગેલો અગ્નિ બળતણુને તદ્દન ભસ્મરૂપ કરી મૂકે છે, તેવી રીતે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પણ બધા કર્મોને તદ્દન ભસ્મ કરી નાખે છે, એટલે કર્મોનો સમૂળ નાશ કરી નાખે છે ૩૭.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે જ્ઞાનની મહત્તા બતાવીને પણ પુનઃ તેની પ્રત્યા કૃત્તા, ને ઝનાથી ક્યારે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે દેહે ૩

અવતરણિકા:—વળી તેને માટે બીજા અધિકારી જણાવી તે અધિકારને પામેવાને એકજ ઉત્તમ રીતિએ જ્ઞાન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઇ શકે તે અન્યનો માર્ગ હવે બતાવે છે

શ્રદ્ધાવાંલુભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ॥

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૩૧ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રદ્ધાવાન્, લભતે, જ્ઞાનમ્, તત્પરઃ, સંયતેન્દ્રિયઃ, જ્ઞાનમ્, લબ્ધ્વા, પરામ્, શાન્તિમ્, અચિરેણ, અધિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શ્રદ્ધા અસ્ય અસ્તીતિ શ્રદ્ધાવાન્ । તત્ તુરીયપદવાચ્યં જ્ઞાનમેવ પર. આશ્રય યસ્ય સ્ તત્પરઃ । સંયત્તાનિ વિષયેભ્યો નિર્વર્તિતાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યેન ॥ સંયતેન્દ્રિયઃ । શામ્યતે અનયા ઇતિ શાન્તિઃ, તામ્ । ન ચિરેણ ઇતિ અચિરેણ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—શ્રદ્ધાવાન્ શુભએ ઉપદેશ આપેલાં વચનોમાં આશ્રિય થી પુરિવાણે, તત્પરઃ જ્ઞાનમાંજ એકનિષ્ઠા વાળે, (અને) સંયતેન્દ્રિયઃ વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને ખંચીને જે જે નિયમમાં રાખી હોય તેવો (પુનઃ), જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, લભતે પ્રાપ્ત કરે છે, (અને એ પ્રમાણે) જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, લબ્ધ્વા મેળવીને, પરામ્ સૌથી પર-શ્રેષ્ઠ, શાન્તિમ્ શાંતિને, અચિરેણ થોડા વખતમાં જ, અધિગચ્છતિ પામે છે

ભાવાર્થઃ—શુભનાં વાક્યોમાં તથા પ્રમાણભૂત શાસ્ત્ર વાક્યોમાં જેને શ્રદ્ધા હોય, કેવળ જ્ઞાનમાંજ અથવા પરમાત્મામાંજ જે એકનિષ્ઠ રાખી રહેલો હોય, તેમ વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને

નિવૃત્ત કરીને જેણે પોતાના વશમાં રાખી હોય તે મનુષ્ય જ જ્ઞાન મેળવી શકે છે અને ત્યાર પછી તે જ્ઞાન પામીને થોડા સમયમાં જ પરમ શાંતિ મેળવે છે. અર્થાત્ તે પરમ શાંતિરૂપ પરબ્રહ્માના સ્વરૂપને પામી જાય છે. ૩૯.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે જ્ઞાન મેળવવાના અધિકારીનું વર્ણન કરી હવે તેના અનધિકારીનું વર્ણન કરે છે:

અજ્ઞાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનश्यति ॥

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥૪૦॥

પદચ્છેદઃ—અજ્ઞઃ, ચ, અશ્રદ્ધધાનઃ, ચ, સંશયાત્મા, વિનश्यति, ન, અયમ્, લોકઃ, અસ્તિ, ન, પરઃ, ન, સુખમ્, સંશયાત્મનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જાનાતીતિ જ્ઞઃ, ન જ્ઞઃ ઇતિ અજ્ઞઃ । શ્રદ્ધાતીતિ શ્રદ્ધધાનઃ, ન શ્રદ્ધધાનઃ ઇતિ અશ્રદ્ધધાનઃ । સંશયઃ વિદ્યતે આત્મનિ યસ્ય સઃ સંશયાત્મા । વિશેષેણ નश्यति ઇતિ વિનश्यति ।

અન્વય અને અર્થઃ—અજ્ઞઃ અજ્ઞાની, ચ અને, અશ્રદ્ધધાનઃ અશ્રદ્ધાળુ, ચ તેમ, સંશયાત્મા જેના ચિત્તમાં સંશય છે એવો (પુરુષ), વિનश्यति નાશ પામે છે, (અને તેવા) સંશયાત્મનઃ સંશયયુક્ત ચિત્તવાળાનો, અયમ્ આ, લોકઃ લોક, ન, અસ્તિ નથી, (તેમ) પરઃ પરલોક, (પણ), ન નથી, (અને તેથી તેને) સુખમ્ સુખ, (પણ) ન નથી.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાનરહિત, ગુરુના અથવા શાસ્ત્રના વચનમાં શ્રદ્ધવિનાનો અને તેથીજ સંશયયુક્ત ચિત્તવાળો જે પુરુષ છે તે

નાશ પામે છે, કેમકે તેવા સંશયયુક્ત ચિત્તવાળાને આ લોક કે પરલોક પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અને તેથી તેને સુખ પણ મળી શકતું નથી. ૪૦.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે મર્મ અનર્થનામૂલરૂપ સંશયને દૂર કરવા માટે તથા આત્મનિશ્ચયને માટે ચોકકસ ઉપાય કહે છે તે અતાવતાં, ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં પૂર્વ અને અપર-ભેદ વડે જે બે કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠા કહેવામાં આવેલી છે તેનો ઉપમહાગ કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમાણે અર્જુનને કહે છે

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ॥

આત્મવંતં ન કર્માણિ નિવધ્નન્તિ ધનંજય ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદ:—યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્, જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્, આત્મવંતમ્, ન, કર્માણિ, નિવધ્નન્તિ, ધનઃજય.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—યોગેન-પરમેશ્વરાધનરૂપેણ તસ્મિન્ સમ્યક્ ન્યસ્તાનિ સમર્પિતાનિ કર્માણિ યેન સઃ યોગસંન્યસ્તકર્મા, તદ્ યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્ । જ્ઞાનેન આત્મબોધેન સમ્યક્ છિન્નઃ સંશયઃ દેહાદ્યભિમાનલક્ષણો यस્ય સઃ જ્ઞાનસંછિન્નસંશયઃ, તદ્ જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ । આત્મા અસ્ય અસ્તીતિ આત્મજ્ઞન્, તદ્ આત્મવંતમ્ । ધનં જયતીતિ ધનઃજયઃ, તત્સંવૃદ્ધૌ ધનઃજય ।

અન્વય અને અર્થ:—ધનઃજય છે ધનંજય-અર્જુન ! યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્ પરમેશ્વરના આરાધનરૂપ યોગ વડે તે પરબ્રહ્મમાં જ જેણે પોતાનાં કર્મોને આરી રીતે અર્પણ કરી દીધાં છે તેવા, (અને) જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ જ્ઞાન વડે દેહાદિના અભિ-

માનરૂપ સંશય જેનો છેદાઈ ગયો છે તેવા, આત્મવન્તસ્ પ્રમાદ-રહિત-સાવધાન ચિત્તવાળાને, કર્મોણિ કર્મો, ન, નિવૃઘ્નન્તિ બંધન કરતાં નથી.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! ધ્યાનયોગ વડે અથવા કર્મયોગ વડે પણ જેણે પોતાનાં સર્વ કર્મો પરમાત્માને જ સમર્પણ કર્યા છે, જ્ઞાન વડે જેનો દેહાદિકના અભિમાનરૂપ સંશય નાશ પામી ગયો છે તથા જે સદા સાવધાન-અપ્રમત્ત-ચિત્તવાળો રહે છે અર્થાત્ યોગમાંથી પતન થતો નથી, પણ આત્મનિષ્ઠ થઈ રહે છે તેવાને કર્મો કંઈ પણ બંધન કરતાં નથી. ૪૧.

અવતરણિકા:—“ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાન મેળવી શકાય છે, તેમ જ્ઞાન વડે સંશય રહિત થતાં જ્ઞાની પુરુષ કર્મો વડે બંધન પામતો નથી, પરંતુ સંશયાત્માનો તો નાશ જ થાય છે.” એ પ્રમાણેની વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી હવે જે કંઈ કર્તવ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તે સમગ્રપણા અધ્યાયના અંતમાં ભગવાન કહે છે:

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મના ॥

હિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

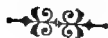
પદ્ધેદ:—તસ્માત્, અજ્ઞાનસંભૂતમ્, હૃત્સ્થમ્, જ્ઞાના-સિના, આત્મના, હિત્ત્વા, ણમ્, સંશયમ્, યોગમ્, આતિષ્ઠ, અતિષ્ઠ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનમ્, અજ્ઞાનાત્ સંભૂતઃ इति અજ્ઞાનસંભૂતઃ, તથા । હૃદિ ધિષ્ઠિતિ इति: હૃત્સ્થઃ, તથા હૃત્સ્થમ્ । જ્ઞાનમ્ એવ અસિઃ यस્ય સઃ જ્ઞાનાસિઃ, તેન જ્ઞાનાસિના । ભરતસ્ય ગોત્રાપત્યં પુમાન્ ભારતઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ભારત ।

અનન્ય અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, મારત હે અર્જુન ! અજ્ઞાનસંભૂતમ્ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા, હૃત્થમ્ હૃદયને વિષે રહેલા, એનમ્ એ દેહાદિના અભિમાનરૂપ, સંશયમ્ સંશયને, જ્ઞાનાસિના જ્ઞાનરૂપી જેની તરવાર છે એવા, આત્મના આત્મા વડે, છિત્ત્યા છેદીને, યોગમ્ યોગનું, આતિષ્ઠ અવલંબન કર, (અને) ઉત્તિષ્ઠ (યુદ્ધ કરવા માટે) ઉભો થા.

ભાવાર્થ:—માટે હે ભરતવંશી અર્જુન ! અજ્ઞાન દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા અને હૃદયમાં રહેલા એ દેહાભિમાનરૂપ સંશયને જ્ઞાનરૂપી તરવાર વડે પોતાના આત્માથી જ છેદીને—ઉત્તમ પ્રકારનો આત્મજ્ઞાની બનીને—પરમાત્મા સખંધી જ્ઞાનના ઉપાયરૂપ એવા યોગનું અવલંબન કર, અને તેનો સ્વીકાર કરી તું યુદ્ધ કરવાને માટે તૈયાર થા. ૪૨.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तितिक्रशणात्-
सान्वय-योधिन्यां गुर्जरटीकायां ज्ञानकर्म-
योगोनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥✓

पञ्चमोऽध्यायः ।

અવતરણિકા:—‘કર્મણ્યકર્મ યઃ વચ્ચેત્’ એ શ્લોકથી આશીને ‘સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્’ એ શ્લોકથી ઉપક્રમ (પ્રાઃબ) કરીને ‘જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણમ્’ ‘જારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્’ ‘દદૃચ્છાન્નાભતંતુષ્ઠો’ ‘સર્વં કર્માસિલં પાર્ય’ ‘જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ’ ‘યોગસંન્યસ્તકનાણમ્’ એ શ્લોકો વડે સર્વ કર્મોના મં-ન્યાસ બળવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યા, અને ‘હિત્તૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત’ એ વચન વડે કર્મોનુદાનસક્ષણુવાળા યોગનું આચરણ કરવાનું પણ કહ્યું. આથી કર્મમં-ન્યાસ અને કર્મયોગ બન્નેની એક રચાને એક જ સમયે પ્રાપ્તિમાં, સ્થિર અને અસિત દશામાં પરસ્પર પ્રકાશ અને અધકારની પેઠ વિરોધ છે તેથી બન્ને એકમાં અંતર્ગત થઈ જાય તેમ અર્થબલિત છે, તથા બન્નેનું આચરણ કરવામાં બિન્ન બિન્ન સમયની આવશ્યકતા હોવાથી એક-બાથે આચરી શકાય તેમ નથી, તેથી એ બન્નેમાંથી કોઈપણ એકનું જ આચરણ થઈ શકે, એ હેતુથી તે બંનેમાં વધારે શ્રેષ્ઠ અને આચરણ કરવા લાયક કયા યોગ હોઈ શકે તે જાણવાની ધમ્જાથી તેમ તે જાણીને તે પ્રશન્ત યોગનું જ સેવન કરવું એમ માની ‘કર્મ-મં-ન્યાસ’ અને ‘કર્મ-યોગ’ એ બેમાંથી એકની હિતૃપતા વધારે સમજવાના ઉદ્દેશથી અર્જુન બળવાન શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:-

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ॥

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

१ ब्रह्मचर्यं समाप्य एही भवेत् पृहाद्वनी भुत्वा प्रमज्जेयादिचैतरेषा ब्रह्मचर्यं दिव
प्रमज्जेत् पृहादा वनादा । यद्गृहो विरमेत्तद्गृहो भवेत् ॥ इति श्रुतिः ॥

અવચરને સમાપ્ત કરી શુદ્ધ થયુ, શુદ્ધ થયી પાનપ્રસવ થઈ પછી સંન્યાસી

પદચ્છેદઃ—સંન્યાસમ્, કર્મણામ્, કૃષ્ણ, પુનઃ, યોગમ્, ચ, શંસસિ, યત્, શ્રેયઃ, એતયોઃ, એકમ્, તત્, મે, વ્રૂહિ, સુનિશ્ચિતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—સમ્યક્ કર્મણામ્ ન્યાસઃ इति સંન્યાસઃ, તમ્ સંન્યાસમ્ । કર્ષતિ પાપાનિ સ્વભક્તાનામ્ इति કૃષ્ણઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે કૃષ્ણ । અતિશયેન પ્રશસ્તમ્ इति શ્રેયઃ । સુષ્ટુ નિશ્ચિતમ્ સુનિશ્ચિતમ્, તત્ સુનિશ્ચિતમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ ! કર્મણામ્ કર્મના, સંન્યાસમ્ ત્યાગને, ચ અને, પુનઃ ફરીને, યોગમ્ યોગને—કર્માનુષ્ઠાનરૂપ યોગને. શંસસિ તમે વખાણો છો, (પરંતુ) એતયોઃ કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બેમાંથી, યત્ જે, શ્રેયઃ વધારે કલ્યાણકારી હોય, તત્ તે, એકમ્ એક (જ), સુનિશ્ચિતમ્ સારી રીતે નિશ્ચિત હોય તેવું, મે મને, વ્રૂહિ કહો.

ભાવાર્થઃ—હે કૃષ્ણ ! એક વખત કર્મના ત્યાગને અને બીજી વખત કર્મના અનુષ્ઠાનને એટલે કર્મયોગને આપ વખાણો છો, તો કર્મ-સંન્યાસ અને કર્મ-યોગ એ બેમાંથી જે એક વધારે કલ્યાણકારી હોય અને જેનો સારી રીતે કલ્યાણકારક તરીકેનો

થયુ, અગર તેમ નહિ તો બ્રહ્મચર્યથીજ સંન્યાસી થયુ અથવા નૃદરયાદ્યમથી જ કે વાનપ્રસ્થથી જ, જે દિવસે વેરાન્ય ઉત્પન્ન થાય તે દિવસે જ સંન્યાસી થયુ

૨ આરુક્ષોર્મુનેયોમ્ કર્મ કારણમચ્યતે ।

યોગાન્દસ્ય તસ્યેવ જમ કારણમુચ્યતે ॥

યોગને આગળવા ઉચ્છવાવાળા મુનિને ભગવદ્ગીતા શ્રદ્ધિવટે કર્મ કરયુ એ અવરથ કારણ કહેવાય છે અને યોગમાં આરૂઢ થએલા તે જ મુનિને વિવેક અને વેરાન્ય સાથે જમ (ઉન્નિદ્રયનિબદ્ધ કર્ત્વો) એ અવરથ કારણ કહેવાય છે

નિશ્ચય કરેલો હોય તેવું આપ મને કહો. અર્થાત્ તે છે. માંથી જે ઉત્તમ માર્ગ હોય તે માર્ગ મને બતાવો. ૧.

અવતરણિકા:—અર્જુનના ઉપરોક્ત પ્રશ્નને બજવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે ઉત્તર આપે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ॥

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

પદ્મચેદઃ—સંન્યાસઃ, કર્મયોગઃ, ચ, નિઃશ્રેયસકરૌ, ઉભૌ, તયોઃ, તુ, કર્મસંન્યાસાત્, કર્મયોગઃ, વિશિષ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્મણાં યોગઃ કર્મયોગઃ । અતિશયેન પ્રશસ્યન્ન ઇતિ શ્રેયઃ, નિશ્ચિતં શ્રેયઃ ઇતિ નિઃશ્રેયસઃ, નિઃશ્રેયસમ્ કુર્વતઃ ઇતિ નિઃશ્રેયસકરૌ । કર્મણાં સંન્યાસઃ કર્મસંન્યાસઃ, તસ્માત્ કર્મસંન્યાસાત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(હે અર્જુન !) સંન્યાસઃ કર્મ-સંન્યાસ, ચ અને, કર્મયોગઃ કર્મયોગ, ઉભૌ એ બંને, નિઃશ્રેયસકરૌ પરમકલ્યાણ-મોક્ષ કરવાવાળા છે, છુ ૫૧ તુ, તયોઃ તે બંનેમાં, કર્મસંન્યાસાત્ કર્મસંન્યાસ-યોગ કરતાં, કર્મયોગઃ કર્મયોગ, વિશિષ્યતે અધિક શ્રેષ્ઠ છે.

૨ વેદશાસ્ત્રવોદ્યગ્ના બુદ્ધિશન્વત્કલ્પતઃ ।

ધર્મોપદેશો યૈવન્ન વક્તવ્ય ધર્મસાગરે ॥

દેવ, કાવ, વય, અષ્ટેશા, બુદ્ધિ અને નિમિત્ર પ્રમાણે જ ધર્મમાં તત્ત્વ બહુ-નારાઓએ ધર્મના ઉપદેશકથી આપના પચાર કરવો.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! ‘કર્મ-સંન્યાસ’ અને ‘કર્મ-યોગ’ એ બંને પરમ કલ્યાણની અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે, છતાં પણ તે બંનેમાં ‘કર્મ-સંન્યાસ’ કરતાં ‘કર્મ યોગ’ વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ૨.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે કર્મયોગની વિશિષ્ટતા બતાવીને પણ સંન્યાસમાં કર્મનો ખોટો સંન્યાસ કરનાર કોને કહેવામાં આવે છે તે કહે છે.

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ॥

નિર્દ્વંદ્વો હિ મહાબાહો સુખં બંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—જ્ઞેયઃ, સઃ, નિત્યસંન્યાસી, યઃ, ન, દ્વેષ્ટિ, ન, કાંક્ષતિ, નિર્દ્વંદ્વઃ, હિ, મહાબાહો, સુખમ્, બંધાત્, પ્રમુચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાતું યોમ્યઃ જ્ઞેયઃ । સંન્યાસઃ અત્ય અસ્તીતિ સંન્યાસી, નિત્યં સર્વદા સંન્યાસી ઇતિ નિત્યસંન્યાસી । મિર્ગતં દ્વંદ્વં સુખદુઃસ્વાદિસંક્ષિતં યમ્માત્ મઃ નિર્દ્વંદ્વઃ । પ્રકર્ષેણ સૌકર્યેણ મુચ્યતે ઇતિ પ્રમુચ્યતે ।

અન્વય અને અર્થ:—મહાબાહો હે મહાબાહો ! યઃ જે પુરુષ, (કોઈનો) ન, દ્વેષ્ટિ દ્વેષ કરતો નથી, (તેમ કંઈ) ન, કાંક્ષતિ ઇચ્છા કરતો નથી, સઃ તે, નિત્યસંન્યાસી નિરંતર સંન્યાસવાળો, જ્ઞેયઃ બાણવો, (કારણ કે) નિર્દ્વંદ્વઃ સુખદુઃખાદિસંસારાવાળાં દ્વંદ્વથી રહિત પુરુષ, બંધાત્ સંસારના બંધનમાંથી, સુખમ્ સુખપૂર્વક, પ્રમુચ્યતે છુટી બાંધ છે.

ભાવાર્થ:—હે મહાબાહો ! જે પુરુષ કોઈનો દ્વેષ કરતો નથી તેમજ કોઈપણ પ્રકારની ઇચ્છા કરતો નથી તેને સર્વદા

સંન્યાસી બ્રહ્મવેદ કારણકે સુખદુઃખાદિ સંસારવાળાં દ્વંદ્વથી રહિત જે પુરુષ છે તે સંસારના કર્મ-રૂપી બંધનોમાંથી સુખપૂર્વક મુક્ત થઈ જાય છે, એટલે દ્વેષ અને ઈર્ષ્યા એ જ દ્વંદ્વની ઉત્પત્તિ કરનાર હોવાથી અને તેમનાથીજ કર્મનું બંધન થતું હોવાથી તે દ્વંદ્વરહિત જે થઈ જાય છે તે બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. ૩.

અવતરણિકા:—“ ‘કર્મન્યાસ’ અને ‘કર્મયોગ’ એ બંને ભિન્ન હોવાથી ભિન્ન પુરુષ વડે અનુધ્યાન કરવા યોગ્ય હોઈ શકે, તેમ તેમનું ક્ષુધા ભિન્ન જ હોવું જોઈએ અને તેથી બંને પરમ શ્રેયની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોઈ શકે નહિ ” એવી રાક્ષા પ્રાપ્ત થતા તેના નિવારણ માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે અર્જુનને કહે છે

સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્વાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પંડિતાઃ ॥

एकमप्यस्थितः सम्यग्बुभयोर्विदते फलम् ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદ:—સાંખ્યયોગૌ, પૃથક્, વાલાઃ, પ્રવદન્તિ, ન, પંડિતાઃ, એકમ્, અપિ, આસ્થિતઃ, સમ્યક્, ઉભયોઃ, વિન્દતે, ફલમ્.

૧ સમ્યગ્બુભયોઃ સમ્યાન્તૈર્વહત્યામયોધને ।

જ્ઞાનાન્તરદ્વેષવાસાદ્ય સન્યાસ ઇચ્છતે ॥

માત્રી રીતે સ્વસ્વશાનુસધાનમુદ્ધિ તે તપ્યા દ્વેષાય ૭, એ સંખ્યાને આત્મજ્ઞાન થવા માટે જે ધાતુ કહે તે જ્ઞાનનું અવરત કારણ હોવાથી સાખ્ય અર્થાત્ સન્યાસ દ્વેષાય ૭

૨ યોગે બ્રહ્મગા માર્ગમેકત્વ વન્તૃષાત્મન ।

સ એવ યોગો વિસ્થાપ્ય કિમયયોગમ્લભ્ય ॥

હે રાજન ! આત્માક પદ્મધ્વની સાથ જે એક પણ તેમ જોત એ ન મળે પ્રતિદ્વેષે યોગનું બીજું લક્ષણ મુ હોય !

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ એતીમાત્રેન રૂપાયતે પ્રકાશયતે
વસ્તુસ્વરૂપમ્ અનયા ઇતિ સત્ત્વા શુદ્ધચેતોવૃત્તિ, તસ્યા અય સાધન
મૂત સન્યાસ સાર્વ્ય, સાર્વ્યશ્ચ યોગશ્ચ સાર્વ્યયોગૌ, તૌ સાર્વ્યયોગૌ ।
પ્રકરેણ વદન્તિ ઇતિ પ્રવદન્તિ । પદા અસાધારણા બુદ્ધિ સજાતા ઇમામ્
ઇતિ પઢિતા । આ સમન્તાત્ સાવધાનતયા સ્થિત ઇતિ આસ્થિત ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સાર્વ્યયોગા સાધ્ય-જ્ઞાનપૂર્વક
કર્મત્યાગ-કર્મસન્યાસયોગ અને કર્મયોગ એ બંને, વૃથા જુદા
જુદા છે, (એમ) જાણા એ વિષયમા બાળક જેવા સારાસારના
વિવેકરહિત-અજ્ઞાનીઓ-મૂઠા લોકો, પ્રવદન્તિ કહે છે, (પરંતુ)
પણ્ડિતા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ, (એમ) ન (પ્રવદન્તિ) કહેતા નથી,
(કારણકે એ બેમાથી) એકમ્ એકનું અપિ પણ, સમ્યક્ સારી
રીતે, આસ્થિત આચરણ કરનાર પુરુષ, ઉમયો બનેના, ફલમ્
ફલને, વિન્દતે મેળવે છે

ભાવાર્થ —જ્ઞાનપૂર્વક કર્મનો ત્યાગ એટલે કે ‘કર્મ
સન્યાસયોગ,’ અને ઈશ્વરોપાસનારૂપ શુદ્ધ નિષ્કામ ‘કર્મ
યોગ’ એ બંને જુદા જુદા એમ એ બંનેના સ્વરૂપને ન સમજ
નારા અજ્ઞાનીઓ બોલે છે, પણ વિદ્વાનો બોલતા નથી કારણ કે
‘કર્મસન્યાસ’ તથા ‘કર્મયોગ’ એ બેમાથી કોઈ એકનુંપણ
જો સારી રીતે આચરણ કરે તો તે પુરુષ બનેથી મેળવી શકાતા
એવા શાશ્વત-અવિનાશિ ફલને એટલે મોક્ષને પામે છે ૪

અવતરણિકા — બેમાથી એમ જ યોગના અનુધ્યાનથી બનેતું
મમાન ક્ષણ જીતે મરે છે? તે સત્યવિજ્ઞાતાને જ જ્ઞાન
તેમથી નગનાન શ્રીકૃષ્ણ ૨૨

યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ॥ .

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

પદચ્છેદઃ—યત્, સાંખ્યૈઃ, પ્રાપ્યતે, સ્થાનમ્, તત્, યોગૈઃ, અપિ, ગમ્યતે, એકમ્, સાંખ્યમ્, ચ, યોગમ્, ચ, યઃ, પશ્યતિ, સઃ, પશ્યતિ.

व्युत्पत्तिसमासाः—सांख्यः—ज्ञानपूर्वकर्मसंन्यासयोगः परमश्रेयःप्राप्त्यै अनुष्ठेयः येषां ते सांख्याः, तैः सांख्यैः कर्मसंन्यासिभिः । स्वीयते अस्मिन् इति स्थानम् । योगः—निष्कामकर्मलक्षणः—कर्मयोगः परमश्रेयःप्राप्त्यै अनुष्ठेयः येषां ते योगाः, तैः योगैः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સાંખ્યૈઃ સાંખ્યો (જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ-સંન્યાસ) ને જ મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે જેમણે ઉત્તમ ઉપાય માનેલો છે તેવા જ્ઞાનીઓ) વડે, યત્ જે, સ્થાનમ્ સ્થાન (પરમ-પ્રદા), પ્રાપ્યતે પ્રાપ્ત કરાય છે, તત્ તે જ ધામ પ્રતિ, યોગૈઃ કર્મયોગીઓ વડે, અપિ પણ, ગમ્યતે જવાય છે, (અને તેથી) સાંખ્યમ્ જ્ઞાનોત્પત્તિ દ્વારા કર્મસંન્યાસને, ચ અને, યોગમ્ નિષ્કામ કર્મયોગને, ચ પણ, યઃ જે પુરુષ, એકમ્ એક, (જ) પશ્યતિ જુએ છે, સઃ તે, (જ) પશ્યતિ જુએ છે. અર્થાત્ તેજ પ્રદા પ્રદાદદ છે.

ભાવાર્થઃ—કર્મ-સંન્યાસીઓ વડે અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ વડે જે પરમ ધામની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જ સ્થાન-પરમ ધામ નિષ્કામ કર્મયોગીઓ વડે પણ મેળવાય છે, અને તેથી જ્ઞાનોત્પત્તિ દ્વારા કર્મસંન્યાસને અને કર્મયોગને જે પુરુષ એક જ માને છે તે જ પ્રદા જોનારો છે-જાણનારો છે. અર્થાત્ બંનેને અંતમાં જે લક્ષ્ય

મેળવવાનું છે તે એકજ હોવાથી તે બંનેને એક જ માનનારો પુરુષ સત્ય બ્રહ્મદેહ એટલે જ્ઞાની માનવામાં આવે છે. ૫.

અવતરણિકા:—“અથવા કર્મયોગીની નિષ્કામતા પણ જે કર્મ મન્યામમા અતર્ગત થઈ જતી હોય તો પહેલાથી જ ‘કર્મમન્યામ’નું આય ગણુ શા માટે ન કરવું ?” એવી અર્જુનની નકાને દૂર કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સન્યાસયોગની દુપ્રાપ્યતા અને કર્મયોગની સુકરતા બતાવતા અર્જુનને નીચે પ્રમાણે કહે છે

સંન્યાસસ્તુ મહાબાહો દુઃખમાપ્તુમયોગતઃ ॥

યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ ન ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદ:—સંન્યાસઃ, તુ, મહાબાહો, દુઃખમ્, આપ્તુમ્, અયોગતઃ, યોગયુક્તઃ, મુનિઃ, બ્રહ્મ, ન, ચિરેણ, અધિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન યોગ અયોગઃ, તસ્માત્ અયોગાત્, અયોગાદિતિ અયોગત | યોગેન યુક્તઃ યોગયુક્તઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—મહાબાહો હે મહાબાહો ! સંન્યાસઃ કર્મસંન્યાસ, તુ તો, અયોગતઃ કર્મયોગ વિના, દુઃખમ્ દુઃખથી,

૧ પ્રમાદિનો બહિષ્કાર વિશુદ્ધિ કલ્પહોષુકા ।

સન્યાસિનોઽપિ દુર્યજ્ઞે દેવસંવિત્પાયા ॥

પ્રમાદી, અરિચર મનવાણા, દુષ્ટવૃત્તિવાળા કલેશ કરવામાં ઉત્ક્રાંત અને પ્રારબ્ધવરા દૃઙિત વાતનાઓવાળા દોષદોષી સન્યાસિઓ પણ જોવામાં આવે છે

૨ ધીમોધનમૃતે કર્મસંવાસો યો દટાત્મન ।

સ દુઃખમાપ્તુમેવાસ્તિ સુદિગ્ધેરમાવન ॥

બુદ્ધિ-અવત કલ્સાદિને મુદ્ધ કયા વિના જે દરથી કરેલો કમનન્યાસ-ત્યાગ છે તે બુદ્ધિના સ મોધનના અસાન દુઃખપ્રાપ્તિને માટે જ છે.

પ્રલપન્વિસૃજન્ગૃહ્ણન્નુન્મિષન્નિમિષન્નપિ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इति धारयन् ॥ ९ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, એવ, કિંચિત્, કરોમિ, શ્રુતિ, યુક્તઃ, મન્યેત, તત્ત્વવિત્, પશ્યન્, શૃણ્વન્, સ્પૃશન્, જિઘ્રન્, અશ્નન્, ગચ્છન્, સ્વપન્, શ્વસન્; પ્રલપન્, વિસૃજન્, ગૃહ્ણન્, ઉન્મિષન્, નિમિષન્, અપિ, ઇન્દ્રિયાણિ, ઇન્દ્રિયાર્થેષુ, વર્તન્તે, શ્રુતિ, ધારયન્.

व्युत्पत्तिसमासाः—तत्त्व वेत्तीति तत्त्ववित् । पश्यतीति पश्यन् । शृणोतीति शृण्वन् । स्पृशतीति स्पृशन् । जिघ्रतीति जिघ्रन् । अश्नातीति अश्नन् । गच्छतीति गच्छन् । स्वपितीति स्वपन् । श्वसितीति श्वसन् । प्रकर्षेण ल्पतीति प्रलपन् । विसृजतीति विसृजन् । गृह्णातीति गृह्णन् । उन्मिषतीति उन्मिषन् । इन्द्रेण दुर्भयानि इन्द्रियाणि । इन्द्रियाणाम् अर्था विषयाः इन्द्रियार्था, तेषु इन्द्रियार्थेषु । धारयतीति धारयन् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યુક્ત. નિઝામ કર્મયોગવડે યુક્ત, તત્ત્વવિત્ તત્ત્વજ્ઞાની, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં, વર્તન્તે (સ્વાભાવિક રીતે) પ્રવર્તે છે, શ્રુતિ એ પ્રમાણે, ધારયન્ નિશ્ચય કરીને, પશ્યન્ (આંખ વડે) જોતો, શૃણ્વન્ (કાન વડે) સાંભળતો, સ્પૃશન્ (ત્વચા વડે) સ્પર્શ કરતો, જિઘ્રન્ (નાસિકા વડે) સૂંઘતો, અશ્નન્ (જીભ વડે) રસાસ્વાદ લેતો, ગચ્છન્ (પગ વડે) ચાલતો, સ્વપન્ સૂતો, શ્વસન્ શ્વાસ લેતો, પ્રલપન્ (વાણી વડે) બોલતો, વિસૃજન્ (ગુણ તથા ઉપશ્ચ દ્વારા મહામૂત્રનો) ઉત્સર્ગ કરતો, ગૃહ્ણન્ (હાથ વડે) ગ્રહણ કરતો, ઉન્મિષન્ આંખો ઉઘાડતો,

સ્તમ્ભપર્યન્તાનામ્ આત્મમૂતઃ આત્મા यस્ય સઃ સર્વમૂતાત્મમૂતાત્મા-
સમ્યદ્દર્શી । કરોતીતિ કુર્વન્ । ન આત્મા અનાત્મા, અનાત્મા આત્મા ઇવ
મૂતઃ ઇતિ આત્મમૂતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યોગયુક્તઃ કર્મયોગથી જોડાયેલો,
વિશુદ્ધાત્મા અત્યંત શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, વિજિતાત્મા શરીર
અથવા મનને જેણે પોતાને વશ રાખેલું છે તેવો, જિતેન્દ્રિયઃ
ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર, (અને) સર્વમૂતાત્મમૂતાત્મા પ્રાણિ-
માત્રની સમાન જેણે પોતાનો આત્મા જાણેલો છે તેવો પુરુષ,
કુર્વન્ કર્મ કરતો, અપિ છતાં પણ, (કર્મથી) ન, લિપ્યતે
લેપાતો નથી.

ભાવાર્થઃ—ભગવાનને અર્પણ કરવામાં આવેલું તથા ફળની
ધંધારહિત કરેલું ઇત્યાદિ ગુણોવાળું આસોક્ત જે કર્મ તે કર્મરૂપી
યોગથી યુક્ત, વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, શરીર અથવા મન અને
ઇન્દ્રિયો જેના વશમાં છે તેવો, તથા પ્રાણિમાત્રને પોતાની સમાન
માનનારો અર્થાત્ આત્મસમદષ્ટિ રાખનારો જે પુરુષ છે તે કર્મ
કરતો હોય છે છતાં પણ તેનાથી બંધાતો નથી. અર્થાત્ સમ-
દષ્ટિવાળા સંયમી મુનિનું કર્મ બધું ક્ષીણ થઈ જતું હોવાથી તેને
તેનું બંધન રહી શકતું નથી. ૭.

અવતરણિકાઃ—“ કર્મ કરવા છતાં પણ તેની ડંડપણ અમર તત્ત્વ-
જ્ઞાનીને નથી થતી એ આશ્ચર્ય જેનું છે ।” એવી અર્જુનની ગદગદા નિવારણ
માં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ત્રીચેના જે શ્લોકોમાં “ જ્ઞાનીને કર્મબંધન ન થવાનું શુ-
દ્ધારણ છે ” તે જણાવે છે

.. નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ॥

પદ્યજ્ઞૃણ્વન્પૃશજિઘ્રન્નશ્નન્ગચ્છન્સ્વપન્શ્વસન્ ॥ ૮ ॥

પ્રલપન્વિસૃજન્ગૃહ્ણન્નુન્મિષન્નિમિષન્નપિ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इति धारयन् ॥ ९ ॥

પદ્છેદઃ—ન, એવ, કિંચિત્, કરોમિ, ઇતિ, યુક્તઃ, મન્યેત, તત્ત્વાવિત્, પશ્યન્, શૃણ્વન્, સ્પૃશન્, જિઘ્રન્, અશ્નન્, ગચ્છન્, સ્વપન્, શ્વસન્; પ્રલપન્, વિસૃજન્, ગૃહ્ણન્; ઉન્મિપન્, નિમિપન્, અપિ, ઇન્દ્રિયાણિ, ઇન્દ્રિયાર્થેષુ, વર્તન્તે, ઇતિ, ધારયન્.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તત્ત્વં વેત્તીતિ તત્ત્વવિત્ । પશ્યતીતિ પશ્યન્ । શૃણોતીતિ શૃણ્વન્ । સ્પૃશતીતિ સ્પૃશન્ । જિઘ્રતીતિ જિઘ્રન્ । અશ્નાતીતિ અશ્નન્ । ગચ્છતીતિ ગચ્છન્ । સ્વપિતીતિ સ્વપન્ । શ્વસિ-
તીતિ શ્વસન્ । પ્રકર્ષેણ લપતીતિ પ્રલપન્ । વિસૃજતીતિ વિસૃજન્ । ગૃહ્ણ-
તીતિ ગૃહ્ણન્ । ઉન્મિપતીતિ ઉન્મિપન્ । ઇન્દ્રેણ દુર્મયાનિ ઇન્દ્રિયાર્ણિ,
ઇન્દ્રિયાણામ્ અર્થાઃ વિષયાઃ ઇન્દ્રિયાર્થાઃ, તેષુ ઇન્દ્રિયાર્થેષુ । ધારયતીતિ
ધારયન્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યુક્તઃ નિષ્કામ કર્મયોગવડે યુક્ત, તત્ત્વવિત્ તત્ત્વજ્ઞાની, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં, વર્તન્તે (સ્વાભાવિક રીતે) પ્રવર્તે છે, ઇતિ એ પ્રમાણે, ધારયન્ નિશ્ચય કરીને, પશ્યન્ (આંખ વડે) જોતો, શૃણ્વન્ (કાન વડે) સાંભળતો, સ્પૃશન્ (ત્વચા વડે) સ્પર્શ કરતો, જિઘ્રન્ (નાસિકા વડે) સૂંઘતો, અશ્નન્ (છઠ્ઠા વડે) રસાસ્વાદ લેતો, ગચ્છન્ (પગ વડે) ચાલતો, સ્વપન્ સૂતો, શ્વસન્ શ્વાસ લેતો, પ્રલપન્ (વાણી વડે) બોલતો, વિસૃજન્ (શુદ્ધ તથા ઉપસ્થ દ્વારા મલમૂત્રનો) ઉત્સર્ગ કરતો, ગૃહ્ણન્ (હાથ વડે) ગ્રહણ કરતો, ઉન્મિપન્ આંખો ઉઘાડતો,

(તેમ) નિમિષન્ આંખોને મીંચતો એટલે નાગ કૂર્માદિ પાંચ વાયુઓની ઉચી નીચી ગતિ તથા સ્ફૂર્ણાયુક્ત હોવા છતાં, અપિ પણ, કિંચિત્ હું કાંઈ પણ, ન, એવ નથી જ, કરોમિ કરતો, इति એ પ્રમાણે, મન્યેત માને. અર્થાત્ કર્તાપણાના અભિમાનથી દૂર રહે.

સાવાર્થઃ—નિષ્કામ કર્મયોગવડે યુક્ત તત્ત્વજ્ઞાનીએ, 'ઇદ્રિયો ઇદ્રિયોના વિષયોમાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રવર્તે છે,' એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને પોતે જોતો, સાંભળતો, સ્પર્શ કરતો, સૂંઘતો, ખાતો, ચાલતો, સૂતો, શ્વાસ લેતો, બોલતો, મલમૂત્રાદિ ઉત્સર્ગ કરતો, હાથ વડે પકડતો, આંખોને ઉઘાડતો તથા બંધ કરતો એટલે નાગ કૂર્માદિ વાયુઓ વડે ઉચી નીચી ગતિ તથા સ્ફૂર્ણાવાળો હોવા છતાં પણ, 'હું કાંઈ પણ નથી જ કરતો,' એમ માનવું જોઈએ. અર્થાત્ કર્તાપણાના અભિમાનથી સદંતર દૂર રહેવું જોઈએ અને તેમ કરવાથી તે કર્મ કરતો છતાં પણ તે તત્ત્વજ્ઞાનીને તે કર્મની બંધનરૂપ અસર થતી નથી. ૮-૯.

અવતરણિકાઃ—ઉપરોક્ત વાતનું જ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ॥
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

૧ સ્ફટિકઃ પ્રતિબિંબેન યથા નાયાનિ રજનમ્ ।

तस्यः कर्मफलान्तरत्नया नायानि रजनम् ॥

સ્ફટિકમણિને જપાકુમુમાદિના પ્રતિબિંબવડે જેમ રજ ચડી જતો નથી તેમ આન કર્મણે કર્મમાં રહેતાં છતાં પણ કર્મના ફળવડે રંગ ચડતો નથી અને તેથી તેમ ગૂંધ રહેતાં તે આત્મા પણ કર્મફળથી લેપાયમાન થતો નથી.

પદચ્છેદઃ—બ્રહ્મણિ, આધાય, કર્માણિ, સદ્ગન્મ્, ત્યક્ત્વા, કરોતિ, યઃ, લિપ્યતે, ન, સઃ, પાપેન, પદ્મપત્રમ્, ઇવ, અમ્મસા.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નુંહતિ ઇતિ બ્રહ્મ, સસ્મિન્ । કિયન્તે તાનિ કર્માણિ, તાનિ । પદસ્ય પત્રમ્ પદ્મપત્રમ્ । આપ્નોતિ ઇતિ અમ્મઃ, તેન અમ્મસા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે પુરુષ, સદ્ગં સંસર્ગ-આસક્તિ-ઉપાધિનો, ત્યક્ત્વા ત્યાગ કરીને, કર્માણિ કર્મોને, બ્રહ્મણિ બ્રહ્મને વિષે, આધાય રાખીને (બ્રહ્મને અર્પણ કરીને), કરોતિ કરે છે, સઃ તે પુરુષ, અમ્મસા પાણી વડે, પદ્મપત્રમ્ કમળનું પત્ર, ઇવ જેમ, (તેમ) પાપેન પાપ વડે, ન, લિપ્યતે લેપાતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષ સંસર્ગ-આસક્તિ-ઉપાધિનો ત્યાગ કરીને સર્વ કર્મ બ્રહ્મને અર્પણ કરીને કરે છે તે, કમળનું પાંદડું જેમ જલ વડે લિપ્ત થતું નથી તેમ કર્મો વડે લેપાતો નથી. અર્થાત્ કર્મના બંધનમાં આવતો નથી. ૧૦.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે કર્મબંધનના નિવારણનો પ્રસ્તો ખતાવી દેવે મોક્ષમાં દારણ્યૂત કર્મનું આચરણ દ્વારા રીતે કરવું તે દર્શાવે છે.

કાયેન મનસા શુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ॥

યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સંગં ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે ॥૧૧॥

પદચ્છેદઃ—કાયેન, મનસા, શુદ્ધ્યા, કેવલૈઃ, ઇન્દ્રિયૈઃ, અપિ, યોગિનઃ, કર્મ, કુર્વન્તિ, સદ્ગન્મ્, ત્યક્ત્વા, આત્મશુદ્ધયે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધ્યાયતે અજ્ઞાદિનાં ઇતિ કાયઃ, તેન કાયેન । યોગઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ । શુદ્ધચન્તે યયા મા શુદ્ધિઃ, આત્મનઃ શુદ્ધિઃ ઇતિ આત્મશુદ્ધિઃ, તસ્યૈ આત્મશુદ્ધયે ।

અન્વય અને અર્થ—યોગિનઃ યોગીઓ, કાયેન શરીરવડે, મનસા મનવડે, બુદ્ધ્યા બુદ્ધિવડે, (અને) કેવલેઃ મમત્વરહિત રૂઢત, હન્નિવ્રયૈઃ ઇન્દ્રિયોવડે, અપિ પણ, આત્મશુદ્ધયે આત્મશુદ્ધિની ખાતર, સદ્ગમ આસક્તિને, ત્યક્ત્વા છોડીને, કર્મ કર્મ, કુર્યન્તિ કરે છે.

ભાવાર્થ—યોગીઓ શરીર, મન અને બુદ્ધિવડે તથા મમત્વરહિત રૂઢત ઇન્દ્રિયોવડે પણ આત્મશુદ્ધિની ખાતર આસક્તિનો ત્યાગ કરીને કેવળ ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કર્મ કરતા રહે છે, એટલે આત્મશુદ્ધિને માટે તેઓ કર્મ કરતા હોવાથી તેમને તેનું બંધન થતું નથી. ૧૧.

અવતરણિકા—આ પ્રમાણે “સકામ અને નિષ્કામ કર્મના સમ-ધમા (જે ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેમાં) અવિદ્વાન્ કર્મના બંધનમાં આવે છે અને વિદ્વાન્ તેમાંથી મુક્ત રહે છે ” એ વાતને દલીલૂત કરવા માટે ભગવાન કહી પણ નિર્ણયરૂપે અર્જુનને કહે છે

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાંતિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ॥

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સત્ત્વો નિવ્રધ્યતે ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદ—યુક્તઃ, કર્મફલમ્, ત્યક્ત્વા, શાંતિમ્, આપ્નોતિ, નૈષ્ઠિકીમ્, અયુક્તઃ, કામકારેણ, ફલે, સત્ત્વઃ,

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્મણાં ફલમ્ એતિ કર્મફલમ્, તત્ । નિષ્ઠયા ભવા એતિ નૈષ્ઠિકી, તામ્ નૈષ્ઠિકીમ્—અપુનરાવર્તિનીમ્ । ન યુક્તઃ અયુક્તઃ । કામેન—કામપ્રેરણયા ફલાર્થે કરોતીતિ કામકારઃ, તેન કામ-કારેણ । નિતરાં બધ્યતે એતિ નિવધ્યતે ।

અન્વય અને અર્થઃ—યુક્તઃ પરમેશ્વરને અર્થે જ કર્મો કરવાનાં છે એવી રીતના નિશ્ચિત મતવાળો—સાવધાન (પુરુષ), કર્મફલમ્ કર્મોનાં ફળને, ત્યક્ત્વા છોડીને, નૈષ્ઠિકીમ્ જ્ઞાનનિષ્ઠાથી પ્રાપ્ત થનારી અપુનરાવર્તિની, શાન્તિમ્ શાન્તિને, આપ્નોતિ પામે છે, (પરંતુ) અયુક્તઃ કર્મનાં ફલની ઇચ્છાવાળો—અસાવધાન (પુરુષ તો), કામકારેણ ફલની ઇચ્છાની કામતાવડે, ફલે કર્મનાં ફલમાં, સક્તઃ આસક્ત થયેલો, નિવધ્યતે સારો રીતે બંધનમાં આવે છે.

ભાવાર્થઃ—પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે કર્મ કરનાર સ્વસ્થ ચિત્ત-વાળો પુરુષ કર્મોનાં ફળોને છોડીને અર્થાત્ તેની અપેક્ષા ન રાખીને શાશ્વત શાન્તિને મેળવે છે, પરંતુ કર્મનાં ફલની ઇચ્છા-વાળો પુરુષ તો ફલની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને ફલમાં આસક્તિવાળો થઈને તે કર્મનાં બંધનોમાં આવે છે. અર્થાત્ સકામ કર્મ કરનાર જ બંધનને પામે છે, પરંતુ પ્રભુપ્રીત્યર્થે નિઃકામ કર્મ કરનાર બંધનને પામતો નથી. ૧૨.

અવતરણિકા—“એ પ્રમાણે જેનું અંતઃકરણ સંપૂર્ણ પવિત્ર અને અહમ્મય ન થયું હોય તેવાને તો ચિત્તશુદ્ધિને માટે કર્મન્યાસ કરતાં નિઃકામ કર્મોના જ શ્રેષ્ઠ છે” એમ કહીને હવે “શુદ્ધ ચિત્તવાળો અને પરમાર્થદર્શી કુરી રીતે રહે છે!” એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં જગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે અર્જુનને મેળવે છે:

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુખં વશી ॥

નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વકર્માણિ, મનસા, સંન્યમ્ય, આસ્તે, સુખમ્, વશી, નવદ્વારે, પુરે, દેહી, ન, એવ, કુર્વન્, ન, કારયન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તાનિ । સમ્યક્ ન્યસ્ય ભગવતિ સમર્પ્યં ઇતિ સંન્યસ્ય । વશં ચિત્તં વશઃ આત્મા વા અસ્તિ અસ્ય ઇતિ વશી । નવ દ્વારાણિ यस્ય તત્ નવદ્વારમ્, તાસ્મિન્ નવદ્વારે । દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી । કરોતીતિ કુર્વન્ । મનઃ ઇન્દ્રિયાણિ ચ કારયતિ પ્રેરયતીતિ વા કારયન્ ।

અન્ય અર્થઃ—વશી અંતઃકરણ જેને વશમાં છે તેવો, દેહી આ શરીરધારી આત્મા, સર્વકર્માણિ બધાં કર્મોને, મનસા મનથી, સંન્યસ્ય ઇશ્વરમાં સમર્પણ કરી, નવદ્વારે નવદ્વારવાળા, પુરે શરીરરૂપી નગરમાં, ન, એવ (કંઈ પણ) નહિ જ, કુર્વન્ કરતો, (અને) અકારયન્ ન કરાવતો, સુખમ્ મુખપૂર્વક, આસ્તે રહે છે.

ભાવાર્થઃ—અંતઃકરણ તથા ઇન્દ્રિયો જેના વશમાં છે તેવો એટલે છતેન્દ્રિય દેહધારી છવાત્મા મનથી બધાં કર્મો ઇશ્વરને

૧ વસન્દેહાગારે પરમપદનિષ્ઠો વિજયતે ન કર્તા નો મોક્ષા ક્વચિદપિ કદાચિદ્દિશરણે ॥
નિજાનદારામો વિષયવિરાગિર્નિવ્યસારણઃ પરબ્રહ્મદેવેન્પ્રાપિમિતશ્ચુઃ સન્નિહરતિ ॥

પરમપદની નિષ્ઠાવાળો પુરુષ દેહરૂપી મદિરમાં વસતો થકો કોઈ રથને ક્યારે પણ કોઈ પ્રકારના વિદારમાં પોતાને નથી કર્તા માનતો કે નથી બોજા માનતો, પરંતુ પોતાના આનંદમાં સદૃષ્ટ રીતે, વિરોધી વિરામ પામી, કોઈના શસ્ત્રમાં નહિ રીતે પ્રમાણ વિનાના શરીરવાળો થઈ પરબ્રહ્મરૂપી અદ્વૈતાનંદમાં વિદાર કરે છે

સમર્પણ કરીને, નવદ્વારવાળા આ શરીરમાં રહેવા છતાં પોતે કંઈ પણ કરતો નથી કે કરાવતો નથી એમ માને છે. અર્થાત અંધનને પ્રાપ્ત કરનાર એવી કોઈપણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં તે પડતો નથી. ૧૩.

અવતરણિકા:—“एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उचिनीयते । एष एवासाधु कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीयते ॥” “એ પરમ ઇશ્વર જ, જેને આ લોકમાંથી ઉપર લઈ જવાની ઇચ્છા કરે છે તેને શુભ કર્મ કરાવે છે, અને જેને આ લોકથી પણ નીચે લઈ જવાની ઇચ્છા કરે છે તેને અશુભ કર્મો કરાવે છે.” આ કૃતિવચન પ્રમાણે પરમેશ્વર જ શુભાશુભ ફલવાળાં કર્મોના કારણી છે, અને તેથી પુરુષ બીજાની મતાવડે આવતો હોવાથી પરત્ર છે, તેથી તે કંઈ રીતે તે તે કર્મોના ત્યાગ કરી શકે ? જો “ઇશ્વર વડે જ જ્ઞાનમાર્ગમાં જોડાએલો તે શુભાશુભોને છોડી દેશે, એમ કદાચ કહેવામાં આવે તો પશ્ચપાત અને દ્યારહિત-પણા વડે ઇશ્વરને પણ પુણ્ય અને પાપ લાગવાનો મંભવ રહે” એવી રીતની અર્જુનની શંકાના નિવારણને માટે “પરમેશ્વર પુણ્યપાપથી અક્ષિત છે” એમ જણાવીને “છવાટા પ્રકૃતિવશ હોવાથી તે પોતેજ શુભાશુભ કર્મો કરે છે” એ નીચેના બે શ્લોકોમાં ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે કહે છે:

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદ:—ન, કર્તૃત્વમ્, ન, કર્માણિ, લોકસ્ય, સૃજતિ, પ્રભુઃ, ન, કર્મફલસંયોગમ્, સ્વભાવઃ, તુ, પ્રવર્તતે.

૧ મનો જન્મુર્નિદોઽવતત્તનઃ સુખદુઃખયોઃ ।

૬ મોદેવિતો મચોત્તર્ગ વા પચમેષ વા ॥ ૧૪ ॥

જવ પોતે અજ દેશથી પોતાને સુખઅથવા દુઃખ પ્રેરતા કરવામાં અસમર્થ છે, અને તેથી ઉંચકની પ્રેરણાથી જ તે સ્વર્ગ અથવા આડા (નરક) માં જાય છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્તુઃ ભાવઃ કર્તૃત્વમ્ । પ્રકર્ષેણ સમર્થ-
તયા ભવતિ इति પ્રમુઃ । કર્મણાં ફલાનિ કર્મફલાનિ, કર્મફલાનાં સમ્યક્-
યોગઃ इति કર્મફલસંયોગઃ, તમ્ કર્મફલસંયોગમ્ । સ્વસ્ય ભાવઃ સ્વભાવઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રમુઃ ઇશ્વર, લોકસ્ય લોકના,
કર્તૃત્વમ્ કર્તાપણાને, ન, સૃજતિ સરજતો નથી, કર્માણિ કર્મેણિ,
(પણુ) ન (સરજતો) નથી, (તેમ) કર્મફલસંયોગમ્ કર્મેણાં ફલના
સંયોગને, (પણુ) ન (સરજતો) નથી, તુ પણુ, સ્વભાવઃ સ્વભાવ,
પ્રવર્તતે પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થઃ—ઇશ્વર આ લોકમાં કોઈના પણુ કર્તાપણાને
અથવા કર્મેણે સરજતો નથી, તેમજ કર્મનાં ફલોના સંયોગને
પણુ તે ઉત્પન્ન કરતો નથી, માત્ર મનુષ્યનો સ્વભાવ-પ્રકૃતિ જ
પોતાની મેળે પ્રવર્તે છે. અર્થાત્ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે મનુષ્ય
શુભાશુભ કર્મો કરે છે અને તેનાં ફલને ભોગવે છે. ૧૪.

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ॥

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जंतवः ॥ १५ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, આદત્તે, કસ્યચિત્, પાપમ્, ન, ચ,
એવ, સુકૃતં, વિભુઃ, અજ્ઞાનેન, આવૃતમ્, જ્ઞાનમ્, તેન, મુહ્યન્તિ,
જન્તવઃ.

૧ તેવ સ્વભાવશબ્દેન માયાવિચારશબ્દિતા ।

પ્રકૃતિર્યાન્તિ જન્તુર્મિદ્ર વ્યવહારે પ્રવર્તતે ॥

સ્વભાવ શબ્દ વડે માયા કહેવાય છે કે જે અવિદ્યા, અજ્ઞાન, પ્રકૃતિ ત્રિગુણ શબ્દો-
થી ઓળખાય છે, અને તેજ જગુમાત્રને વ્યવહાર-(ક્રિયા-ક્રિયા) માં પ્રવર્તતિ છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુષ્ટુ કૃતં સુકૃતમ્ । વિશેષેણ વ્યાપક-
તયા ભવતીતિ વિમુઃ । ન જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનમ્, તેન અજ્ઞાનેન । આ સમન્તાત્
વૃત્તમ્ इति आवृतम् । जायन्ते इति जन्तवः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વિમુઃ પરમેશ્વર, કસ્યચિત્ કોઈના
પણ, પાપમ્ પાપને, ન, આવડતે સ્વીકારતા નથી, જ અને, સુકૃતમ્
પુણ્યને, જ પણ, ન (સ્વીકારતા) નથી. એવ પણ, અજ્ઞાનેન
અજ્ઞાન વડે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, આવૃત્તમ્ આચ્છાદિત થયેલું હોય છે,
તેન તેથી, (જ) જન્તવઃ પ્રાણીઓ, મુહ્યન્તિ (સત્ અસતના વિવેક-
રહિત થઈને) મોહ પામે છે.

હાવાર્થઃ—પરમેશ્વર કોઈના પણ પાપને તેમજ પુણ્યને
લેતા નથી, અર્થાત્ તે નિર્લેપ છે, પરંતુ અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઢંકાઈ
ગયેલું હોવાથી પ્રાણીઓ વિવેકરહિત બની મોહ પામે છે.
અર્થાત્ અજ્ઞાનને લીધે પ્રાણીઓ પરમાત્માના ખરા પારમાર્થિક
સ્વરૂપને જાણી શકતા નથી અને તેથીજ તેઓ પ્રકૃતિને અનુસરી
શુભાશુભ કર્મ કરવા તરફ દોડે છે અને તેનું ફલ લોગવે છે. ૧૫.

અવતરણિકાઃ—અજ્ઞાનીઓની માફક જ્ઞાનીઓ મોહ નથી પામતા
તે વાત હવે જણાવે છે

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેપાં નાશિતમાત્મનઃ ॥

તેપામાદિત્યવજ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧ વિદ્યુગમનૂતમમ્ કવિજન વિદ્યવેદ્યોઃ કુત્રિશિષ્યારિચાતોદ્દમરોધેવ નદમ્ ॥
નિત્યવિષ્ણુતાત્મા સ્વાત્મમાતા વપાગ્નિ પ્રમજ્જન્ધનાસો બ્રહ્મલોકદિવીજ ॥

ત્રયેનુભોવાયુ દે વાથી મોહ જાણી અધકારરૂપ અજ્ઞાન કે જે સ્વચ્છ-પ્રકાર-
મય એના ચેતન્યપણ આત્મામાં કલ્પિત છે તે, કુતિ-વેદના સિખર-વેદાન

અવતરણિકા:—તેવા પરમ જ્ઞાનીઓની આ જગત્માં કેવા પ્રદારની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ રહે છે તે હવે ભગવાન કહે છે:

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ॥

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદ:—વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને, બ્રાહ્મણે, ગવિ, હસ્તિનિ, શુનિ, ચ, એવ, શ્વપાકે, ચ, પંડિતાઃ, સમદર્શિનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વેતિ આત્માનમ્ અનયા ઇતિ વિદ્યા, વિશેષેણ નયઃ ઇતિ વિનયઃ, વિદ્યા ચ વિનયશ્ચ વિદ્યાવિનયૌ, સામ્યાં સમ્પન્નઃ ઇતિ વિદ્યાવિનયસમ્પન્નઃ, તસ્મિન્ વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને । વ્રહ્મ વેદમ્ અર્ધીતે જાનાતિ ઇતિ વા બ્રાહ્મણઃ, તસ્મિન્ બ્રાહ્મણે । ગચ્છતીતિ ગૌઃ, તસ્મિન્ ગવિ । હસ્તઃ શુંડા અસ્તિ અસ્ય ઇતિ હસ્તી, તસ્મિન્ હસ્તિનિ । શ્વાનં પચતીતિ શ્વપાકઃ, તસ્મિન્ શ્વપાકે । પંડા અસાધારણા બુદ્ધિઃ સંજાતા યેષાં તે પંડિતાઃ । સમં પશ્યન્તિ તે સમદર્શિનઃ, વા સમં વ્રહ્મ દ્રષ્ટું શીલં યેષાં તે સમદર્શિનઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને વિદ્યા અને વિનયથી સુકૃત, બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણ્યમાં, ગવિ ગાયમાં, હસ્તિનિ હાથીમાં, શુનિ કૂતરામાં, ચ અને, શ્વપાકે ચાંડાલમાં, ચ પણ, પંડિતાઃ પંડિતો-બુદ્ધિમાન લોકો, સમદર્શિનઃ સમાન-દૃષ્ટિ-વાળા, એવ જ (હોય છે).

ભાવાર્થ:—વિદ્યા અને વિનયથી ભૂષિત બ્રાહ્મણ્યમાં, ગાય-માં, હાથીમાં, કૂતરામાં તથા ચાંડાલમાં પણ પ્રદાવેતા-

॥ मोक्षाधिकारयोग्यता ॥

विश्वामित्रसप्तमे ब्राह्मणे गवि हस्तानि ।
 शुनि चैव श्वपाके च पण्डिता समदर्शिनः ॥

બ્રહ્મમય બુદ્ધિવાળા જ્ઞાની પુરુષો સર્વદા 'સમાનદષ્ટિવાળા' જ હોય છે. અર્થાત્ તેણે ઉત્તમ કોઈનું જેમને જ્ઞાન થયેલું હોય છે તેમને આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મમય હોવાથી એદદષ્ટિ રહેતી નથી, એટલે તેઓ માત્ર મુખથી જ અદ્વૈતવાદી હોતા નથી, પરંતુ ચરતુષ્પદઃ જ અદ્વૈતસ્વરૂપ હોય છે અને તેથી તેવાઓને કોઈ પણ પ્રકારનો સાંસારિક દોષ લાગતો નથી. ૧૮.

અવતરશ્લોકા—મહર્ષિગૌતમે કહ્યું છે કે—“સમાસમામ્યાં વિપમ-સમે પૂજાતાઃ” મમાન એટલે અમુક અંશે ઉત્તમ-મોટાધિવાળાને જો તેને યોગ્ય પૂજા કરવામાં ન આવે, અને જો હવડી સ્થિતિવાળાને એકદમ વધારે

૧. ચાડાળ, બ્રાહ્મણ, ગાય એ સર્વમાં સમબુદ્ધિ અથવા તો બ્રહ્મવાદીના કહેવા પ્રમાણે સમવર્તન કદ સ્થિતિમાં હોય છે તે બાબતુ જોઈએ કારણ કે શ્લોકમાં સમાન દૃષ્ટિ રાખવી એમ લખ્યું છે પણ સમાન વર્તન એમ લખ્યું નથી સાથે પડિત રાખે શ્લોકમાં હોવાથી તે સમદૃષ્ટિ પણ પડિતો રાખી શકે છે તે પડિત કેને કહેવા તેનું લક્ષણ ભગવાને પોતેજ આપેલું છે કે, ‘યસ્ય સર્વે સમારમ્યા કામસન્નિવર્જિતા’ । જાના નિવૃત્તકર્મણ તમાલુ વક્તિ શુદ્ધા જેના સર્વ કર્મોએ કામના અને સકલપોથી રહિત હોય અને જ્ઞાનાગિનિથી જેના કર્મો બળી અથા હોય તેવાને જ્ઞાનીઓ પડિત કહે છે, એવા જે પડિત હોય તેવાને મદિ આ દૃષ્ટિ છે, પરંતુ જેઓ પોતાના સાંસારિક કર્મો પાપ ન કરતા હોય તો તેવાઓને જ્ઞાન કર્યાથી હોઈશકે ? અને જ્ઞાન ન હોય તો તેવા સમદૃષ્ટિ અથવા સમવર્તનને યોગ્ય પડિત કેમ મહાય ? અને તેથીજ તેવા અજ્ઞાનીઓ પર આધાર રાખી ચાડાળ બ્રાહ્મણ વગેરેના એકીકલ્પથી વર્ણી મમ ધર્મને વિનાશ કરી, પાપને સ્વીકાર કરી અધમ સ્થિતિએ પહોંચવા તરફ જનસમાજે ન જવું એજ કલ્યાણકારક છે, અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ચાડાલ, ગાય, કૂતરો અને હાથી ઈત્યાદિકાના મુખદુ ખમા પડિતોએ સમાન દૃષ્ટિવાળા હોવું જોઈએ પણ મમાન વર્તનવાળા બનવું ન જોઈએ કારણ વિચારો કે જેમ ગાય વર્તે છે તેમ કૂતરો ૨ હાથી વિગેરે કઈ વર્તી શકતા નથી, તેમ કૂતરો, ગાય કે હાથી વર્તે તેમ કઈ બ્રાહ્મણ કે ચાડાલ વર્તી શકતા નથી તેમજ બ્રાહ્મણે પણ ચાડાલની જેમ વર્તવું ન જોઈએ અને ચાડાલે પણ બ્રાહ્મણની જેમ વર્તવું ન જોઈએ પરંતુ તે સર્વમાં પોતાને જેમ મુખ દુ ખ થાય છે, તેમ બીજને પણ થાય છે એમ સમાન દૃષ્ટિ રાખી કોઈને પણ મુખ થવામાં સદાયક-કારણભૂત બનવું પણ કોઈને દુ ખ દેવામાં કે થવામાં સદાયક-કારણભૂત બનવું નહિ

પ્રમાણમાં પૂજા અર્પણમાં આવે તો પૂજક આ લોક અને પરલોક બન્નેમાં અધોગતિ પામે છે, તેથી વિષમ (વર્તન અને વ્યવહારમાં વિપરીતતાવાળા) માં સમાનદૃષ્ટિ તો અનર્થકરી અને પાપમૂલક છે તો તેવી દૃષ્ટિ-રાખનારા પુરુષો પંડિતો કેવી રીતે કહી શકાય ?” એવી અર્જુનની શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમાં પંડિતોની સામ્યદૃષ્ટા કે જે મોક્ષમાં પાસ કારણ છે તેનું વર્ણન કરે છે.

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥૧૯॥

પદ-ચ્છેદઃ—ઈહ, એવ, તૈઃ, જિતઃ, સર્ગઃ, યેષાં, સામ્યે, સ્થિતમ્, મનઃ, નિર્દોષમ્, હિ, સમમ્, બ્રહ્મ, તસ્માત્, બ્રહ્મણિ, તે, સ્થિતાઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—वृज्यते इति सर्गः । समस्य भावः साम्यम्, तस्मिन् साम्ये । मन्यते अनेन इति मनः । दुप्यन्ते गुणाः यैस्ते दोषाः, निर्गताः दोषाः यस्मात् तत् निर्दोषम् । सह मीयते तत् समम् ।

અન્યથ અને અર્થઃ—યેષામ્ જેઓનું, મનઃ મન, સામ્યે સમાનતામાં, સ્થિતમ્ રહેલું છે, તૈઃ તેઓએ, ઇહ અહીં, એવ ન, સર્ગઃ સંસાર-જન્મ-મૃત્યુ-ને, જિતઃ જીત્યો છે, હિ કારણ કે, બ્રહ્મ બ્રહ્મ, નિર્દોષમ્ દોષરહિત, (અને) સમમ્ સર્વમાં સરખે

૧ સૂર્યો યથા સર્વલોકસ્ય વશુર્ન લિપ્યતે વાસુદેવોઽદોષેઃ ।

एकस्मिन् सर्ववृत्तान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुष्पेन वाद्यः ॥ કુનિઃ ॥

જેમ ભગવાન સૂર્યનારાયણ સર્વલોકોના નેત્રપ છે તેથી તે નેત્રસંબંધી-દોષો-વડે લેખાતો નથી તે પ્રમાણે સર્વભૂતપ્રાણિમાત્રનો અંતરાત્મા-ચૈતન્ય-બ્રહ્મ-આત્મા સર્વથી વ્યાપ્ત હોવાથી લોકસંબંધી દુષ્પદો લેખાતો નથી.

ભાગે વહેંચાયેલું છે, તસ્માત્ તેથી, તે તેઓ, બ્રહ્માણિ પરમ-
અક્ષરમાં, સ્થિતા રહેલા છે.

ભાવાર્થ:—જેઓનું મન સમાનતામાં સ્થિર થયેલું છે તેમણે અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીમાં કે વસ્તુમાત્રમાં સમાનદ્રષ્ટિવાળા-
ઓએ અહીં જ સંસારને જીત્યો છે, જેમ તું માન, કારણ કે
અક્ષર નિર્દોષ અને સર્વમાં સરખે ભાગે વહેંચાયેલું હોવાથી તેઓ
પરમ અક્ષરમાં જ લીન થયેલા છે. અર્થાત્ વસ્તુમાત્ર તેમને
અક્ષરથી વ્યતિરિક્ત ન જણાતી હોવાથી સંસાર પણ તેમને નથી
અને તેઓજ તેઓ અક્ષરમાંજ રહેલા છે જેમ તું સમજ. ૧૯.

અવતરણિકા:—અક્ષરનો સાક્ષાત્કાર થયેલાઓની દૃશાનાં વિશેષ
લક્ષણ કેવાં હોય છે તે જાણવાનું કહે છે:

ન પ્રહૃપ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ॥

સ્થિરબુદ્ધિરસંમૂઢો બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્માણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદ:—ન, પ્રહૃપ્યેત્, પ્રિયમ્, પ્રાપ્ય, ન, ઉદિજેત્,
પ્રાપ્ય, ચ, અપ્રિયમ્, સ્થિરબુદ્ધિઃ, અસંમૂઢઃ, બ્રહ્મવિત્, બ્રહ્માણિ,
સ્થિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રકર્ષેણ હૃપ્યેત્ इति પ્રહૃપ્યેત્ । પ્રીણા-
ત્તીતિ પ્રિયમ્, તત્ । ન પ્રિયમ્ इति અપ્રિયમ્, તત્ । સ્થિરા બુદ્ધિઃ यस્ય
સઃ સ્થિરબુદ્ધિઃ । સમ્યક્ મૂઢઃ इति સંમૂઢઃ, ન સંમૂઢઃ અસંમૂઢઃ । બ્રહ્મ
વેત્તીતિ બ્રહ્મવિત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—(જે પુરુષ) પ્રિયમ્ પ્રિય વસ્તુને,
પ્રાપ્ય પ્રાપ્ત કરીને, ન, પ્રહૃપ્યેત્ હર્ષ પામતો નથી, ચ અને,

૧. જિજ્ઞેષ પદચ્છેદઃ—વાહ્યસ્પર્શેષુ, અસક્તાત્મા, વિન્દતિ, આત્મનિ,
દિશ્યમે. સુખમ્, સઃ, બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા, સુખમ્, અક્ષય્યમ્,
અનુભવેત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નહિર્મવાઃ વાહ્યાઃ, મૃશ્યન્તે તે સ્પર્શાઃ,
પ્રાશ્ચતે સ્પર્શાશ્ચ વાહ્યસ્પર્શાઃ, તેષુ વાહ્યસ્પર્શેષુ। ન સક્તઃ આત્મા અન્તઃ-
કરણં યસ્ય સઃ અસક્તાત્મા। બ્રહ્મણિ પરમાત્મનિ યોગઃ સમાધિઃ इति
બ્રહ્મયોગઃ, તેન યુક્તઃ (તસ્મિન્ વ્યાપૃતઃ) આત્મા અન્તઃકરણં યસ્ય સ. બ્રહ્મ-
યોગયુક્તાત્મા। ક્ષેતુમ્ શક્યમ્ અક્ષય્યમ્, ન અક્ષય્યમ્ इति અક્ષય્યમ્, તત્।

અન્વય અને અર્થઃ—વાહ્યસ્પર્શેષુ બાહ્ય-ઇન્દ્રિયોના-
વિષયોમાં, અસક્તાત્મા આસક્તિરહિત ચિત્તવાળો, આત્મનિ
પોતાના આત્મામાં, યત્ જે, સુખમ્ સુખને, વિન્દતિ પામે છે,
સઃ તે, બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા પરમાત્મામાં સમાધિવડે ભેડાએલ છે
આત્મા જેનો, એટલે બ્રહ્મને વિષે જેણે પોતાનો આત્મા ભેડેલો
છે એવો થઈને અક્ષય્યમ્ કહી ક્ષય ન પામે તેવા, સુખમ્ સુખને,
અનુભવેત્ અનુભવે છે.

ભાવાર્થઃ—ઇન્દ્રિયોના બાહ્ય વિષયોમાં જેનું ચિત્ત આ-
સક્ત નથી એવો પુરુષ પોતાના આત્મામાં જે સુખને મેળવે.

કોઈપણ પ્રમાણથી માપી શકાય યા ઉપમા આપી શકાય એવો નથી. વળી એણે તે
મહાદાનંદની ભૂમિએ ભ્રમ છે, તેને તેમાં ચંદ કરવાને પણ કોઈ સમર્થ નથી.”
“વાતિક”

“આ લોકમાં દરેક કામનાની અર્થાત્ વિષયોની પ્રાપ્તિથી જે સુખ મળે છે તથા
સ્વર્ગલોકમાં આ લોકથી પણ જે અધિક શ્રેષ્ઠ સુખ મળે છે એ બંને લોકનાં સુખો
તુલ્યાને ક્ષય યથ જરૂરથી જે સુખ કે આનંદ થાય છે તેનો સોજમો ભાગ પણ
નથી. અર્થાત્ નિરક્તિ અને બ્રહ્માનંદ એ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ આનંદ છે બાકી સૌકલિક
વિષયોનો આનંદ તો તુલ્ય અને ક્ષણભંગી છે.” “મહાભાસ્વ”

અપ્રિયમ્ અહિત વસ્તુને, પ્રાપ્ય મેળવીને, ન, ઉદ્વિજેત ઉદ્વેગ^૧
પામતો નથી, (તે પુરુષ) સ્થિરબુદ્ધિઃ સ્થિર બુદ્ધિવાળો અસંમૂઢઃ
જરા પણ મોહ ન પામે તેવો, વ્રહ્મવિત્ પ્રહ્મને બાણનારો, (અને)
વ્રહ્મણિ પ્રહ્મમા, (જ) સ્થિતઃ લીન થઈને રહેલો છે

ભાવાર્થઃ—પ્રિય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીને જે હર્ષ પામતો
નથી અને અપ્રિય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીને જે શોક કરતો નથી, તે
પુરુષ જ સ્થિરબુદ્ધિવાળો અને વિવેકને જરાપણ ન ભૂલી મોહ
ન પામે તેવો પ્રહ્મજ્ઞાની છે અને તે સાક્ષાત્ પ્રહ્મમાજ રહેલો
છે. અર્થાત્ જે પ્રહ્મમય હોય છે તે સુખદુઃખ પ્રિયાપ્રિય વગેરે
દ્વંદ્વથીરહિત હોય છે એમ તું માન. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—અનેક જ-મોમા બાહ્ય વિષયોમા જે પ્રીતિ અનુ
ભવમા આવી હોય છે તે ધણી પ્રબળ હોવાથી તેમા આસક્ત ચિત્તવાળાને
આ લોકમા ન જોવાએવા-અનુભવાએલા અને સર્વ વિષયસુખના આનંદથી
રહિત એવા પ્રહ્મમા કેવી રીતે સ્થિરતા થાય? તેના જવાબમા ‘પ્રહ્મ
પરમાનંદસ્વરૂપ છે’ એમ કહેવામા આવે તો તે માન્ય કરી શકાય નહિ, કારણ
કે તે પરમ આનંદ પહેલા અનુભવવામા આવેલો ન હોવાથી તે સ્વરૂપે તે કંઈ
શકાય નહિ ઈત્યાદિ શકાના સમાધાનમા પ્રહ્માનંદ સૌથી પરમ અને એક
કે અને તેને માણ મેળવી શકે છે તે નીચેના સ્થોકમા ભગવાન જણાવે છે

ધૌહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિન્દત્યાત્માનિ ચત્સુખમ્ ॥

સ વ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષય્યમશ્રુતે ॥ ૨૧ ॥

૧ અપ્યાનંદ શ્રુત સાક્ષાન્માનેનાવિષયીકૃત ।

દ્રટાનંદામિલાષ ત ન મન્દીકતુમમ્બલમ્ ॥ ૨૧ ॥

યત્ત્વ કામસુખ લોકે યત્ત્વ દિવ્ય મહ સુખમ્ ।

નૃણામ્સુખસુખસ્યેતે નાહત ચોદશી ફલમ્ ॥ મહામાતે ॥

“ ૨૨મ આનંદ જે પ્રમાણે સાલળવામા આવ્યો છે તે તે પ્રમાણે સાક્ષાત્

પદચ્છેદઃ—વાહ્યસ્પર્શેષુ, અસક્તાત્મા, વિન્દતિ, આત્મનિ,
યત્, સુખમ્, સઃ, બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા, સુખમ્, અક્ષયમ્,
અમૃતે.

દ્યુત્પત્તિસમાસઃ—બહિર્મુખાઃ બાહ્યાઃ, સ્પૃશ્યન્તે તે સ્પર્શાઃ,
બાહ્યાશ્ચ તે સ્પર્શાશ્ચ બાહ્યસ્પર્શાઃ, તેષુ બાહ્યસ્પર્શેષુ । ન સક્તઃ આત્મા અન્તઃ-
કરણં યસ્ય સઃ અસક્તાત્મા । બ્રહ્મણિ પરમાત્મનિ યોગઃ સમાધિઃ इति
બ્રહ્મયોગઃ, તેન યુક્તઃ (તસ્મિન્ વ્યાપૃતઃ) આત્મા અન્તઃકરણં યસ્ય સઃ બ્રહ્મ-
યોગયુક્તાત્મા । ક્ષેતુમ્ શક્યમ્ ક્ષય્યમ્, ન ક્ષય્યમ્ इति અક્ષય્યમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—બાહ્યસ્પર્શેષુ બાહ્ય-ધર્મદ્રિયોના-
વિષયોભાં, અસક્તાત્મા આસક્તિરહિત ચિત્તવાળો, આત્મનિ
પોતાના આત્મામાં, યત્ જે, સુખમ્ સુખને, વિન્દતિ પામે છે,
સઃ તે, બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા પરમાત્મામાં સમાધિવડે ભેડાએલ છે
આત્મા જેનો, એટલે પ્રહ્મને વિષે જેણે પોતાનો આત્મા ભેડેલો
છે એવો થઈને અક્ષય્યમ્ કદી ક્ષય ન પામે તેવા, સુખમ્ સુખને,
અમૃતે અનુભવે છે.

ભાવાર્થઃ—ધર્મદ્રિયોના બાહ્ય વિષયોમાં જેનું ચિત્ત આ-
સક્ત નથી એવો પુરુષ પોતાના આત્મામાં જે સુખને મેળવે.

ઠાઈપણ પ્રમાણથી માત્રી સકાય થા ઉપમા આપી સકાય એવો નથી. વળી જેણે તે
મદદાનદની ભૂમિએ ભેડ છે, તેને તેમાં અંદ કરવાને પણ કોઈ સમય નથી ”
“વાતિક”

“આ લોકમાં દરેક કામનાની અર્થાત્ વિષયોના પ્રાપ્તિથી જે સુખ મળે છે તથા
સ્વર્ગલોકમાં આ લોકથી પણ જે અધિક એક સુખ મળે છે એ બન્ને લોકનાં સુખો
તુલ્યાનો કાય થઈ નવાથી જે સુખ કે આનંદ થાય છે તેનો સોજમો બાળ પાણી
નથી. અર્થાત્ વિરક્તિ અને પ્રહ્માનંદ એ જ સૌથી એક આનંદ છે બાકી કોઈક
વિષયોનો આનંદ તો પ્રત્યક્ અને કાલ્પનિક છે.” “મહાભારત”

છે તેજ પુરુષ પરમાત્મામાં સમાધિવડે લીનથએલ અંતઃ-
કરણવાળો યોગી થઈને રહે છે તો તે અનંત સુખને ભોગવે છે—
અનુભવે છે એટલે મોક્ષ પામે છે. અર્થાત્ વિષયોમાં અના-
સક્તિ રાખી ધીમે ધીમે આત્મજ્ઞાન મેળવતાં વિષયોની પ્રીતિ
નાશ પામે છે અને પછી ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનયોગથી યુક્ત થતા
મનુષ્ય ક્રમથી અક્ષય સુખને મેળવે છે. ૨૧ ✓

અવતરણિકાઃ—“સુપ્તિ-નિદ્રાની હદમાં અનુભવાતા કોઈ અદૃષ્ટ
આનંદના જેવા આ બ્રહ્મસુખની ખાતર, સાક્ષાત્ દિવ્ય-સુદર સ્ત્રી, અન્ન,
પાન, ગાયન વાદન, ઇત્યાદિ ઉપવર્ગ સુખોને કોણ તિલાંજલી આપે ?”
એવી શકાના સમાધાનમાં “બાહ્ય સુખો નાશ પામનારા હોવાથી સાથે
દુઃખ છે એમ જણાવી તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે” તે કહે છે.

ये^१ हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

પદચ્છેદઃ—યે, હિ, સંસ્પર્શજાઃ, ભોગાઃ, દુઃખયોનયઃ,
એવ, તે, આદ્યન્તવન્તઃ, કૌન્તેય, ન, તેષુ, રમતે, બુધઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સંસ્પૃશ્યન્તે इति સસ્પર્શ વિષયા,
તેમ્યં જાતા इति સસ્પર્શજા. મુજ્યન્તે તે ભોગા. યુવન્તિ इति યોનય,
દુઃખસ્યૈવ યોનય કારણમૂતા इति દુઃખયોનય. આદિ. વિષયેન્દ્રિય-

૧ સપદ પ્રમદાગ્રેવ તરદ્વોસદ્ભવદુરા ।

કરતાસ્વહિફળાઽઽઞ્ઞઽઞ્ઞાવાદ્ય રમતે બુધઃ ॥ વાસિષ્ઠે ॥

નાના પ્રકારની સંપત્તિઓ અને પ્રમદા-સ્ત્રીઓ તે વરગેની પેઠે ઉત્પન્ન થતા
જ નારા પામનારા છે તો સર્પનીફળા રૂપી છત્રની છાયાની પેઠે તેઓમાં કયો
પડિત પુરુષ રૂમણ કરે છે ? અર્થાત્ કોઈપણ રમતો નથી.

સંયોગો, યોગાનામન્તશ્ચ તદ્વિયોગ એવંતિ આદ્યન્તૌ, આદ્યન્તૌ વિચેતે
યેષાં તે આદ્યન્તવન્તઃ । કુન્તાયાઃ અપત્યં પુમાન્ કૌતેયઃ, તત્સંબુદ્ધૌ
હે કૌન્તેય ! આત્માનં વોષતીતિ બુધઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યે જે, સંસ્પર્શજા વિષયજન્ય,
મોગા. લોગો છે, તે તે, હિ ખરેખર, દુઃખયોનયઃ દુઃખના
કારણરૂપ, (અને) આદ્યન્તવન્તઃ સંયોગ-વિયોગથી આદિ અને
અંતવાળા અર્થાત્ નાશપામનારા, એ જ (છે), (માટે) કૌન્તેય હે
કૌન્તેય ! બુધઃ અહો માણસ, તેણે તે વિષયોમાં, ન રમતે રમણ
કરતો નથી—તેને સેવી આનંદ માનતો નથી.

ભાષ્યાર્થઃ—જે વિષયજન્ય લોગો છે તે દુઃખના કારણ-
રૂપ અને સંયોગવિયોગને લઈને આદિ તથા અંતવાળા અર્થાત્
ક્ષણભંજુર જ છે, માટે હે કૌન્તેય ! અહ્યા—બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ તે વિષ-
યોમાં રમતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાની મનુષ્ય વિષયો દુઃખદ અને વિના-
શી હોવાથી તેનો આનંદ લોગવવાની ઇચ્છા ન રાખતાં બ્રહ્મા
નંદને મેળવવાની જ અભિલાષા રાખે છે અને યત્ન કરે છે ૨૨.

અવતરશિક્ષાઃ—વિષયોમાં પ્રીતિ એ પરમકલ્યાણના માર્ગમાં માટે
પ્રતિબંધ, દુર્નિવૃત્ત રૂપ, તથા બધી જાતના અનર્થ ફળવનાર છે, અને તેમાં
પણ કામક્રોધ છતી શકાય તેવા નથી તેથી તેમના પરિહાર માટે અધિક
યત્ન કરવો જોઈએ ’ એ પ્રમાણે નીચેના શ્લોકમાં બગવાન ધીકૃષ્ણ કહે છે

શક્નોતીહૈવ યઃ સોદું પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ॥

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥૨૩॥

૧ પ્રાણે ગમે યથા વેદ્યં શુભ દુઃખં ન વિન્દતિ ।

તથા ચેત્ત્રાણયુક્તોશ્ચ સ કેવલ્યામયે વસેત્ ॥ વસિષ્ઠે ॥

દેહમાંથી જ્યારે પ્રાણ નીકળી જાય છે ત્યારે દેહ જેમ સુખ અથવા દુઃખને
જાણતો નથી તે પ્રમાણે જ ને પ્રાણથી દેહ બેકાશવતો હોય છતાં પણ મુખ અથવા
દુઃખને જાણે નહિ તેા તે કેવલ-સંન્યાસરૂપ આશ્રમ વિરે વસી શકે છે

પદચ્છેદઃ—શક્નોતિ, રૂઢ, એવ, યઃ, સોદુમ્, પ્રાક્, શરીરવિમોક્ષણાત્, કામક્રોધોદ્ભવમ્, વેગમ્, સઃ, યુક્તઃ, સઃ, સુખી, નરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ મોક્ષણમ્ ઇતિ વિમોક્ષણમ્, શીર્યતે ઇતિ શરીરમ્, શરીરસ્ય વિમોક્ષણં શરીરવિમોક્ષણં, તસ્માત્ શરીરવિમોક્ષણાત્ । ઉદ્ભવતીતિ ઉદ્ભવઃ, કામશ્ચ ક્રોધશ્ચ ઇતિ કામ-ક્રોધૌ, તામ્યાં ઉદ્ભવઃ યસ્ય સઃ કામક્રોધોદ્ભવઃ, તમ્ કામક્રોધોદ્ભવમ્ । સુખમ્ અસ્ય અસ્તીતિ સુખી ।

અન્વય અને અર્થઃ— રૂઢ આ લોકમાં, યઃ જે પુરુષ, શરીરવિમોક્ષણાત્ શરીર છુટી જવાની એટલે મૃત્યુની, પ્રાક્ પહેલાં, કામક્રોધોદ્ભવમ્ કામ અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા, વેગમ્ વેગને— પ્રવાહને, સોદુમ્ સહન કરવાને—રોકવાને, શક્નોતિ શક્તિમાન્— સમર્થ થાયછે, સઃ તે, એવ જ, નર પુરુષ, યુક્તઃ યોગી (છે અને તેજ પુરુષ), સુખી સુખી (છે).

ભાવાર્થઃ—આ લોકમાં જે મનુષ્ય શરીર છુટી જવા પહેલાં એટલે મૃત્યુ પહેલાં કામ તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા પ્રવાહને— તેમનાથી ઉત્પન્ન થતી આવેશભરી વૃત્તિને સહન કરવાને— રોકવાને શક્તિમાન્ હોય છે તે જ પુરુષ ખરો યોગી છે, અને તે જ પુરુષ સુખી છે. અર્થાત્ કામ અને ક્રોધના વેગને જીતવાથી જ માણસ યોગયુક્ત થઈ ઉત્તરૌત્તર સુખી થઈ શકે છે. ૨૩.

અવતરણિકાઃ—‘કેવળ કામક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા વેગને અટકાવવા- માત્રથી જ મનુષ્ય પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષને મેળવે છે એમ નથી, પણ વિશેષ ધ્યાનાદિક સામગ્રીસંપન્ન પણ મનુષ્યે થવું જોઈએ’ તે વાત બગવાન્ જણાવે છે:

યોન્તઃસુખોઽન્તરારામસ્તથાંતજ્યોતિરેવ ચ ॥

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, અન્તઃસુખઃ, અન્તરારામઃ, તથા, અન્ત-
જ્યોતિઃ, એવ, ચ, સ, યોગી, બ્રહ્મનિર્વાણમ્, બ્રહ્મભૂતઃ, અધિ-
ગચ્છતિ.

હ્યુત્પત્તિસમાસઃ—અન્તઃ આત્માનિ એવ સુખં યસ્ય સઃ
અન્તઃસુખઃ । અન્તઃ આત્માનિ એવ આ સર્મતાત્ રમણં ક્રીડા યસ્ય સઃ
અન્તરારામઃ । અન્તઃઆત્માનિ એવ જ્યોતિઃ પ્રકાશઃ યસ્ય સઃ અન્તજ્યોતિઃ ।
યોગઃ અઘ્તાગલ્પણઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ યોગી । બ્રહ્મણિ નિર્વાણમ્ ઇતિ
બ્રહ્મનિર્વાણમ્ , તત્ । બ્રહ્મણિ ભૂતઃ સ્થિતઃ ઇતિઃ બ્રહ્મભૂતઃ ।

અનુવચ અને અર્થઃ—યઃ જે મનુષ્ય, અન્તઃસુખઃ અંત-
રાત્મામાં જ સુખવાળો, તથા તેમ, અન્તરારામઃ અંતરાત્મામાં જ
ક્રીડા કરનારો, એવ, ચ તેમ જ, અન્તજ્યોતિઃ અંતરાત્મામાં જ
જે પ્રકાશે છે, સઃ તે, યોગી યોગી, બ્રહ્મભૂતઃ પરબ્રહ્મભય થયે
થકો, બ્રહ્મ-નિર્વાણમ્ બ્રહ્મ (ને સર્વતઃ અને સમગ્રતઃ બાણવાથી
અને તેના નિહિધ્યાસનથી તે એક જ) સ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ
ભોક્ષને, અધિગચ્છતિ મેળવે છે.

ભાનાર્થઃ—જે મનુષ્ય પોતાના આત્મામાં જ સુખ માને-
છે, આત્મામાં જ ક્રીડા કરે છે અને આત્માને જ પરમજ્યોતિ-
પ્રકાશ માને છે તેવો તે યોગી બ્રહ્મભૂત થઈને સર્વ રીતે બ્રહ્મ-
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને નિહિધ્યાસનથી તે બ્રહ્મસ્વરૂપનેજ પામવારૂપ

મેક્ષને મેળવેછે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન મેળવવા તરફજ યત્ન કરવો શ્રેયસ્કર છે. ૨૪.

અવતરણિકા:—‘ મુક્તિના કારણરૂપ જ્ઞાન યવામાં ખીજાં કયાં સાધનો હોય તો બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય ! ’ તે કહે છે:

લભંતે ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ॥

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ ૨૫ ॥

પદ્મચ્છેદ:—લભન્તે, બ્રહ્મનિર્વાણમ્, ક્ષીણકલ્મષાઃ, છિન્નદ્વૈધાઃ, યતાત્માનઃ, સર્વભૂતહિતે, રતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—બ્રહ્મણિ નિર્વાણમ્ इति ब्रह्मनिर्वाणम्, तत् । ऋपन्ति जानन्ति ते ऋषयः । क्षीणं कल्मषं येषां ते क्षीणकल्मषाः । छिन्नं द्वैधं संशयो येषां ते छिन्नद्वैधाः । यतः संयतः आत्मा चित्तं येषां ते यतात्मानः । सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि, तेषां हिते रताः इति सर्वभूतहितेरताः ।

અનુવચ અને અર્થ:—ક્ષીણકલ્મષાઃ જેમનાં પાપ ક્ષીણ થયાં છે તેવા, છિન્નદ્વૈધાઃ જેમના સંશયો છેદાઈ ગયા છે તેવા, યતાત્માનઃ અંતઃકરણને વશ રાખનારા, (અને) સર્વભૂતહિતેરતાઃ પ્રાણિમાત્રના જલામાં આનંદ માનનારા,

૧ વિષયયઃ સંશયો વા ચદ્વૈધં ત્વકૃતાત્મનામ્ ।

જ્ઞાનાપ્તિના તુ તત્ત્વિત્ત્વા મુક્ત સંગઃ પરિવ્રજેત્ ॥

જેમણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ નથી તેમને જે ઈલકું-એકને ઠેકાણે ખીજું-પ્રતિકૂળ અથવા સંશય થાય છે તેને દ્વૈધ કહે છે. એ દ્વૈધનું જ્ઞાનરૂપી ખડ્ગવડે છેદન કરી સમજા સંજયી મુક્ત થઈને મનુષ્યે સંન્યાસ ધારણ કરવેલ .

કવયઃ ઋષિભ્યો, (છે તેભ્યો) વ્રહ્મનિર્વાણમ્ અદ્વૈત મોક્ષને, હમન્તે પામે છે.

ભાવાર્થઃ—યજ્ઞ વિગેરેથી ક્ષીણ થએલ પાપવાળા, અર્થાત્ અંતઃકરણની શુદ્ધિથી સૂક્ષ્મવસ્તુનું વિવેચન કરવામાં સમર્થ, શ્રવણ અને મનન વિગેરેથી જેના સંશયો છિન્ન થઈ ગયા છે, એવા, નિદિધ્યાસનાદિ અભ્યાસથી જેમણે પોતાના અંતઃકરણને છતેલું છે એવા એટલે કે પરમાત્મામાં જ એકાગ્ર ચિત્તવાળા તથા પ્રાણિમાત્રનું બધું કરવામાંજ તત્પર એવા સૂક્ષ્મદર્શી ઋષિભ્યો અદ્વૈતમાં જ શાંતિ-નિર્વાણ-એકનિષ્ઠતા-મોક્ષને પામે છે. ૨૫.

અવતરણિકાઃ—હરી પણ ‘કમલોદયરહિત તથા યોગનિષ્ઠ અને અદ્વૈતાની યોગીજ અદ્વૈતપ્રાપ્તિ માટે અધિકારી ગણાય છે’ તે કહે છે:

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ॥

અમિતો વ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—કામક્રોધવિયુક્તાનામ્, યતીનામ્, યતચેતસામ્; અમિતઃ, વ્રહ્મનિર્વાણમ્, વર્તતે, વિદિતાત્મનામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કામશ્ચ ક્રોધશ્ચ इति કામક્રોધૌ, તાન્યાં વિયુક્તાઃ કામક્રોધવિયુક્તાઃ, તેષામ્ કામક્રોધવિયુક્તાનામ્ । યતાં ચેતાંસિ ચેષાં તે યતચેતસઃ, તેષામ્ યતચેતસામ્ । વિદિતઃ આત્મા ચૈઃ તે વિદિતાત્માનઃ, તેષામ્ વિદિતાત્મનામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કામક્રોધવિયુક્તાનામ્ કામ અને ક્રોધથી રહિત, યતચેતસામ્ સંયમી ચિત્તવાળા, (અને) વિદિતાત્મનામ્ આત્માને જેમણે સારી રીતે જાણ્યો છે તેવા, યતીનામ્

યતિઓને, વ્રહ્મનિર્વાણમ્ પ્રહ્લમાં નિર્વાણ-સાચુજ્ઞ-મોક્ષ, અમિતઃ સર્વ સ્થિતિમાં એટલે જીવતાં અને મર્યા પછી પણ, વર્તે છે હોય છે.

ભાવાર્થઃ—કામ-ક્રોધથી રહિત, સંયમી ચિત્તવાળા, તથા આત્માને જેમણે સારી રીતે જાણ્યો છે તેવા યતિઓને પ્રહ્લમાં નિર્વાણ-લયરૂપ મોક્ષ જીવતાં અને મરતાં બંને સમયમાં પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે, અર્થાત્ તેઓ જીવન્મુક્ત છે, અને પછીથી તો તેઓ મુક્ત જ છે એમાં સંશય નથી. ૨૬.

અવતરણિકાઃ—હવે ધ્યાન-સમાધિયોગના વિવરણનો જે છૂટો અધ્યાય આગળ આવવાનો છે, તેની પ્રસ્તાવનારૂપ મુક્તનાં લક્ષણો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:

સ્પર્શાન્કૃત્વા બહિર્વાહ્યાંશ્ચક્ષુશ્ચૈવાંતરે શ્રુવોઃ ॥

પ્રાણાપાનૌ સમૌ કૃત્વા નાસાભ્યંતરચારિણૌ ॥ ૨૭ ॥

ચૈતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ॥

વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥ ૨૮ ॥

૧ શ્રુવોરન્તર્ગતા દૃષ્ટિર્મુદ્રા મયતિ સ્વેચ્છી ।

ન સોમો મરણં તત્ર ન નિદ્રાહુત્સાહમઃ ॥ યોગમાર્તણ્ડે ॥

બંને બ્રહ્મરીના મધ્યમાં દૃષ્ટિ સખવી તેથી ખેચરી મુદ્રા થાય છે. તે ખેચરી મુદ્રામાં રોમ કે મરણ નથી તેમ નિદ્રા, ભૂખ કે તરસ વિગેરે પણ નથી.

૨ લયગિતોપરહિતં મનઃ કૃત્વા સુનિગ્રહમ્ ।

યદા યાત્યુન્મનીમાવ તદા તત્પરમ પદમ્ ॥

લય-ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, અને વિશેષ-ઈન્દ્રિયોનું બદ્ધિર્મુજ થતું તેથી રહિત એવા મનને અત્યંત નિયંત્ર કરી બ્યારે ચેત્તીઉન્મની ભાવને પામે છે ત્યારે તે પરમ પદ કહેવાય છે.

૫૬-છેદઃ—સ્પર્શાન્, કૃત્વા, વહિઃ, વાહ્યાન્, ચક્ષુઃ,
ચ, એવ, અન્તરે, ધ્રુવોઃ, પ્રાણાપાનૌ, સમૌ, કૃત્વા, નાસામ્ય-
ન્તરચારિણૌ, યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિઃ, મુનિઃ, મોક્ષપરાયણઃ, વિગતે-
ચ્છામયક્રોધઃ, યઃ, સદા, મુક્તઃ, એવ, સઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—અમતઃ इति ધ્રુવૌ, તયોઃ ધ્રુવોઃ । પ્રાણશ્ચ
અપાનશ્ચ इति પ્રાણાપાનૌ, તૌ । ચરતઃ इति ચારિણૌ, નાસિકયોઃ અમ્યન્તરે
ચારિણૌ इति નાસામ્યન્તરચારિણૌ, તૌ । ઇન્દ્રિયાણિ ચ મનઃ ચ બુદ્ધિશ્ચ
ઇન્દ્રિયમનોબુદ્ધયઃ, યતાઃ ઇન્દ્રિયમનોબુદ્ધયઃ યસ્ય સઃ યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિઃ ।
મોક્ષઃ એવ પરમ્ અયનં યસ્ય સઃ મોક્ષપરાયણઃ । ઇચ્છા ચ મયં ચ
ક્રોધશ્ચ इति ઇચ્છામયક્રોધઃ, વિગતાઃ ઇચ્છામયક્રોધાઃ યસ્ય સઃ
વિગતેચ્છામયક્રોધઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—વાહ્યાન્ બહારના, સ્પર્શાન્ ઇન્દ્રિયના
વિષયોને, વહિઃ બહાર, કૃત્વા કરીને, ચ અને, ધ્રુવોઃ બે બ્રહ્મટીની
અન્તરે મધ્યમાં, ચક્ષુઃ ચક્ષુ, (કૃત્વા રાખીને) નાસામ્યન્તરચારિણૌ
નાસિકામાં અંદર સંચાર કરતા, પ્રાણાપાનૌ પ્રાણ અને અપાન-
વાયુને, સમૌ સમાન, કૃત્વા કરીને, યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિઃ ઇન્દ્રિય,
મન અને બુદ્ધિ જેણે પોતાના વશમાં રાખ્યાં છે તેવો, મોક્ષ
પરાયણઃ મોક્ષને જ પરમ-આશ્રય માનનારો, (અને) વિગતે-
ચ્છામયક્રોધઃ ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ જેના આલ્યા ગયા છે
તેવો, યઃ જે, મુનિઃ સૂક્ષ્મ મનન કરનારો ઋષિ હોય, સઃ તે, સદા
હંમેશાં, મુક્તઃ શુભ-મુક્ત, એવ જ (છે).

ભાવાર્થઃ—ઇન્દ્રિયોના બાહ્ય વિષયોને દૂર કરીને એટલે
તેમાં આસક્તિ ન રાખીને અને નેત્રોને બંને બ્રહ્મટીની મધ્યમાં

રાખીને, તથા નાસિકાની અંદર સંચાર કરતા પ્રાણ અને અપાન વાયુઓને તેમાં સમાન કરીને ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ જેણે વશમાં રાખ્યાં ॥ તેવો, જોટલે જીતેન્દ્રિય અને મોક્ષને જ પોતાનો પરમ આશ્રય માનનારો જે સૂક્ષ્મદર્શી મુનિ છે તે સદા મુક્ત જ છે. અર્થાત્ તેને જીવ-મુક્ત સમજવો. ૨૭-૨૮.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ધ્યાનાદિ યોગ અને ઈન્દ્રિયસંયમ વિગેરે કહીને હવે મુક્તિના દ્વારરૂપ જે ઐક્યભાવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, તે વિગેરે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમાં કથન કરીને કર્મસંન્યાસ અને કર્મ-ધોગનો પૃથક્ અધિકાર બતાવી, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી એજ મુમુક્ષુનું ખાસ ધ્યેય હોવું જોઈએ એમ અર્જુનને કહી હવે પાંચમા અધ્યાયનો ઉપમંહાર કરે છે:

મોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ॥

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાંતિમૃચ્છતિ ॥૨૯॥

પદચ્છેદ:—મોક્તારમ્, યજ્ઞતપસામ્, સર્વલોકમહેશ્વરમ્, સુહૃદમ્, સર્વભૂતાનામ્, જ્ઞાત્વા, મામ્, શાન્તિમ્, ઋચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મુનર્ક્તીતિ મોક્ત્તા, તમ્ મોક્તારમ્ । યજ્ઞાશ્ચ તપાંસિ ચ इति યજ્ઞતપસાંસિ, તેષામ્ યજ્ઞતપસામ્ । મહાન્ ચાસીર્જશ્વરશ્ચ इति મહેશ્વરઃ, સર્વે ચ તે લોકાશ્ચ इति સર્વલોકાઃ, તેષાં મહેશ્વરઃ इति સર્વલોકમહેશ્વરઃ, તમ્ સર્વલોકમહેશ્વરમ્ । સુપ્તુ હૃદ્ હૃદયં યસ્ય સઃ સુહૃદ્, તમ્ સુહૃદમ્ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, તેષામ્ સર્વભૂતાનામ્ । શાંત્યેતે અનયા સા શાંતિઃ, તામ્ શાંતિમ્ ।

†

અન્યથા અને અર્થઃ—ચક્ષુતપસામ્ યજ્ઞ અને તપનો, મોક્ષારમ્ લોકતા—સ્વીકારનાર, સર્વલોકમહેશ્વરમ્ સમસ્ત લોકનો. મહાન્ ઇન્દ્ર, (અને) સર્વમૂતાનામ્ પ્રાણિમાત્રનો, સુહૃદમ્ મિત્ર-કૃષ્યાણુ કરનાર એવો, મામ્ મને, જ્ઞાત્વા જાણીને, (યોગી). શાન્તિમ્ શાંતિને, ઋચ્છતિ મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—જકતો વડે આચરવામાં આવેલા યજ્ઞે તથા તપનો લોકતા, સમસ્ત લોકનો મહાન્ ઇન્દ્ર એટલે નિયામક અને પ્રાણિમાત્રનો કૃષ્યાણુ કરનાર મિત્રરૂપ એવો મને જાણીને યોગી પરમ-શાંતિ-મોક્ષને પામે છે. અર્થાત્ જે મનુષ્ય મને એવા સ્વરૂપે સમજે છે તેને મારી કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તે પરમ શાંતિને મેળવે છે. ૨૬.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकાર्तान्तिकप्रणीतसान्द्ययोगो धिन्यां
गुर्जरटीकायां कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકા —પાઞ્યમા અધ્યાયના અતમા છેલ્લા ત્રણ સ્તોત્રોવડે મૂત્રરૂપે કહેના ધ્યાનયોગનુ વિવરણ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ 'ધ્યાનયોગ'મા કર્મયોગ વડે જ અધિકાર આવી શકતો હોવાથી આ છઠા અધ્યાયના પહેલા એ સ્તોત્ર વડે નિષ્કામકર્મયોગની પ્રશસ્તિ કરે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે -

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ॥

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરશ્નિર્ન ચાક્રિયઃ ॥૧॥

પદચ્છેદઃ—અનાશ્રિતઃ, કર્મફલમ્, કાર્યમ્, કર્મ, કરોતિ, યઃ, સઃ, સંન્યાસી, ચ, યોગી, ચ, ન, નિરશ્નિઃ, ન, ચ, અક્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન આશ્રિત અનાશ્રિત । કર્મણા ફલમ્ કર્મફલમ્, તત્ । કર્તુમ્ યોગ્યમ્ કાર્યમ્, તત્ । સમ્યક્ ન્યાસ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ સંન્યાસી । યોગ અમ્ય અસ્તીતિ યોગી । ન વિચતે અગ્નિ યસ્ય સ નિરશ્નિ । ન વિચન્તે ક્રિયા શાસ્ત્રવિહિતા યસ્ય સઃ અક્રિય ।

અન્વય અને અર્થઃ—ય જે મનુષ્ય, કર્મફલમ્ કર્મના ફલનો, અનાશ્રિત આશ્રય ન કરીને, કાર્યમ્ શાસ્ત્રવિહિત કરવા યોગ્ય, કર્મ કર્મ, કરોતિ કરે છે, સ તે, સંન્યાસી સંન્યાસી-ઇશ્વરાર્પણ કર્મ કરી તેનો ન્યાસ કરનાર, ચ અને, યોગી કર્મયોગી (છે), ચ પણ, નિરશ્નિ અગ્નિ નહિ રાખનાર, ચ કે, અક્રિય

તપ, દાન ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ રહિત (જ સંન્યાસી કે યોગી છે એમ), ન નથી.

ભાવાર્થ:—કર્મોનાં ફલોનો આશ્રય કર્યા વિના—તેની ઈચ્છા રાખ્યા વિના જે મનુષ્ય શાસ્ત્રવિહિત—કરવા યોગ્ય કર્મો કરે છે, તે જ કર્મને ઈશ્વરાર્પણ કરનાર—અરે સંન્યાસી અને અરે યોગી છે, પણ જે અગ્નિની ઉપાસના ન કરતો હોય કે તપ, દાનાદિ લેલુદ લેલુદ ક્રિયાઓ પણ ન કરતો હોય તે જ સંન્યાસી કે યોગી છે એમ નથી અર્થાત્ વાસનારહિત શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનાર જ સંન્યાસી અને યોગી માની શકાય છે. ૧.

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ॥

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ ૨ ॥

પદ્મજેદઃ—યમ્, સંન્યાસમ્, ઇતિ, પ્રાહુઃ, યોગમ્, તમ્, વિદ્ધિ, પાણ્ડવ, ન, હિ, અસંન્યસ્તસંકલ્પઃ, યોગી, ભવતિ, કશ્ચન,

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ ન્યાસઃ વિદ્યતે યસ્મિન્કર્મણિ સઃ સંન્યાસઃ, તમ્ સંન્યાસમ્ । પ્રકર્યેણ શ્રેષ્ઠત્વેન આહુઃ ઇતિ પ્રાહુઃ । યુગ્પતે દ્રઘાણિ યેન સઃ યોગઃ, તમ્ । પાંડોઃ અપત્યં પુમાન્ પાંડવઃ, તત્સંનુદ્ધૌ હે પાણ્ડવ । ન સમ્યક્ ન્યસ્તઃ સંકલ્પઃ ફલસંકલ્પઃ યેન સઃ અસંન્યસ્તસંકલ્પઃ ।

૧ મદા તું વિદિત તત્ત્વ વા બ્રહ્મસત્તાનમ્ ।

તદેકલ્પકં સદશુદ્ધ સોપવીતીં શિષ્યાં ત્યજેત્ ॥ શ્રુતિઃ ॥

ન્યારે પ્રાચીન પરબ્રહ્મરૂપી તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય ત્યારે માત્ર એક દંડને તૃપ્ત કરી ચક્રાવલીત સાથે શિષ્યાને ત્યાજ દેવી

અન્યથ અને અર્થ:—પાણ્ડવ હે પાડુપુત્ર અર્જુન ! યમ જેને, (તત્ત્વવેત્તાઓ) સંન્યાસમ્ સંન્યાસ, इति એ પ્રમાણે, પ્રાહુઃ શ્રેષ્ઠપણે કહે છે, તમ્ તેને, (ફલના ત્યાગને લઈને) યોગમ્ કર્મયોગ જ, વિદ્ધિ તું જાણ, હિ કારણ કે, અસંન્યસ્તસંકલ્પઃ ફલના સંકલ્પનો ત્યાગ જેણે કર્યો નથી, તેવો, કશ્ચન કોઈ પણ, યોગી ખરો યોગી, ન, भवति થતો નથી.

હોવાર્થ:—હે પાંડવ ! તત્ત્વજ્ઞાનીઓ શ્રેષ્ઠરીતે જેને સંન્યાસ કહે છે, તેને તેના ફલનો ત્યાગ કરવામાં આવતો હોવાથી નિષ્કામ કર્મ-યોગ જ તું જાણ કારણ કે ફલના સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યા સિવાય કોઈપણ મનુષ્ય ખરો યોગી જની શકતો જ નથી. અર્થાત્ યોગી થવાની ઇચ્છાવાળાએ ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ એ નિ સંશય છે. ૨

અવતરણિકા:—“એ પ્રમાણે ‘કર્મન્યાસ’ પણ ‘કર્મયોગ’ જ છે અને તે શ્રેષ્ઠ છે, તો પછી મરણપર્યંત દરેકે તેનું જ અવલમ્બન કરવું જોઈએ ” એવી અર્જુનની સકાનાં જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘કર્મન્યાસ’ અને ‘કર્મયોગ’ વસ્તુતઃ એક જ હોવા છતાં એ બન્નેનાં જુદા જુદા અધિકારી બતાવે છે

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ૩ ॥

૧ નૈતાદૃશ માહાત્મ્યાસિન વિસ મયેકના સમતા સત્યતા ચ ।

શીલ રિપિર્નિર્વૃદ્ધિનિષાનમાનવ તતસ્તત્ત્રોપરમ ક્રિયામ્ ॥ ક્ષતિ ॥

નૈવ ધર્મો ન પાપર્મો ન ચૈવ હિ શુમાનુર્મો ।

યા સ્યાદેકાસને સ્તીનસ્તૂર્ણી કિશ્ચિદ્વિતયન્ ॥ ક્ષુભે ॥

પ્રાણસુને એવું ધન જીનું કઈ નથી કે એવું એકતા, સમતા, શીલ, રિપિતિ

પદ્મચેદઃ—આરુક્ષોઃ, મુનેઃ, યોગમ્, કર્મ, કારણમ્, ઉચ્યતે, યોગારુદ્ધસ્ય, તસ્ય, એવ, શમઃ, કારણમ્, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આરોદુષ્ ઇચ્છતીતિ આરુક્ષતિ, આરુક્ષતીતિ આરુક્ષુઃ, તસ્ય આરુક્ષોઃ । મનનં શીલમ્ અસ્ય ઇતિ મુનિઃ, તસ્ય મુનેઃ । યોગમ્ આરુદ્ધઃ ઇતિ યોગારુદ્ધઃ, તસ્ય યોગારુદ્ધસ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—યોગમ્ ધ્યાન-સમાધિયોગમાં, આરુક્ષોઃ ચઢવાને ઇચ્છનાર, મુનેઃ મુનિને, કર્મ નિષ્કામ-ફલની ઇચ્છારહિત ચિત્તશુદ્ધિનિમિત્તે કરવામાં આવતું-કર્મ, કારણમ્ કારણ-સમાધિયોગની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ, ઉચ્યતે કહેવાય છે, (પરંતુ) યોગારુદ્ધસ્ય ધ્યાનયોગમાં સારીરીતે ચઢેલા, તસ્ય તે યોગીને, (તો) શમઃ ચિત્તવિક્ષેપકારી કર્મોની ઉપરતિ, એવ જ, કારણમ્ (જ્ઞાનના પરિપાકમાં) કારણ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

લાવાર્થઃ—સમાધિયોગના માર્ગમાં ચઢવાને ઇચ્છનાર મુનિને ફલની ઇચ્છારહિત ચિત્તશુદ્ધિનિમિત્તે કરવામાં આવતું કર્મ જ સમાધિયોગની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ સાધન કહેવાય છે, પરંતુ સમાધિયોગના માર્ગમાં સારી રીતે ચઢી ગયેલા યોગીને તો ચિત્તવિક્ષેપકારી કર્મોની ઉપરતિ-નિવૃત્તિ એજ જ્ઞાનપરિપાકમાં પ્રાપ્ત કારણ મનાય છે. અર્થાત્ યોગમાં આરુ-

(રહેલી), હંદ આપવાની સક્તિ (સાસન-બંડાર) સરળતા અને તે તે ક્રિયા-ઓથી ઉપરામ થઈ-વિરક્તિ વિગેરે છે.

જે માત્ર મૌનાવલંબન કરી કોઈનું ચિંતન ન કરતાં એકાસનમાં લીન તે ધર્મો નથી અને અધર્મો પણ નથી, તેમ શુભ ક્રિયા અશુભવાન્ પણ નથી, (એ સર્વ શમના ગુણો છે).

રુક્ષને નિષ્ક્રમ કર્મ અને યોગારૂઢને શમ, જ્યેષ્ઠ લિપ્ત લિપ્ત કારણો મુક્તિના માર્ગને માટે માનવામાં આવેલાં છે. ૩.

અવતરણિકા:—“ ચિત્તવિક્ષેપ કરવાવાળા કર્મોની ઉપરતિથી સમાધિયોગ મધ્યમ છે તો પછી એવા સમાધિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો યોગી કેવો હોય છે ?” તે અર્જુનની છતાસા તૃપ્ત કરવા માટે યોગારૂઢનું વક્ષણ નીચેના મનોકમા ભગવાન ૨૫૯ કરે છે

યદા હિ નૈન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુષજ્જતે ॥

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥ ૪ ॥

! પદચ્છેદ:—યદા, હિ, ન, ઇન્દ્રિયાર્થેષુ, ન, કર્મસુ, અનુપજ્જતે, સર્વસંકલ્પસંન્યાસી, યોગારૂઢ:, તદા, ઉચ્યતે.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઇન્દ્રિયાણામ્ અર્થા. ઇન્દ્રિયાર્થા, તેષુ ઇન્દ્રિયાર્થેષુ । સર્વાન્ આસક્તિમૂલભૂતાન્ ભોગવિષયાન્ કર્મવિષયાશ્ચ સંકલ્પાન્ સંન્યસિતું ત્યક્તુષ્ શીલમ્ અસ્યાસ્તીતિ સર્વસંકલ્પસંન્યાસી । યોગમ્ આરૂઢઃ ઇતિ યોગારૂઢઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—યદા ક્યારે, (મુમુક્ષુ) ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ઇન્દ્રિયોના શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયોમાં, (અને) કર્મસુ ઇન્દ્રિયોના સાધનભૂત કર્મોમાં (પણ), હિ ખરેખર, ન, અનુપજ્જતે આસક્તિ રાખતો નથી, (તેમ) સર્વસંકલ્પસંન્યાસી (આસક્તિના મૂલ કારણરૂપ ભોગ અને ભોગને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનરૂપ કર્મોના) બધા સંકલ્પોને ત્યાગ કરનારો (થાય છે), તદા ત્યારે (જ તે), યોગારૂઢઃ સમાધિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—સુમુક્ષુ જ્યારે ઈદ્રિયોના શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયોમાં તેમજ તે વિષયોનાં સાધનરૂપ કર્મોમાં આસક્તિ રાખતો નથી, તેમજ આસક્તિના મૂલ કારણરૂપ લોભ અને લોભને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનરૂપ કર્મોના બધા સંકલ્પોને જ્યારે છોડી દે છે, ત્યારે જ તે સમાધિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો એટલે યોગારૂઢ કહેવાય છે. અર્થાત્ સર્વથા નિરાસક્ત અને નિઃસંકલ્પ બનેલો જે પુરુષ હોય, તે જ સમાધિ-યોગની પદવીએ પહોંચ્યો કહી શકાય છે. ૪.

અવતરણિકા:—જ્યારે એ પ્રમાણે પુરુષ યોગારૂઢ થાય છે ત્યારે તે પોતે જ પોતાના આત્માનું શ્રેય-કલ્યાણ-કરી શકે છે, તે વાત હવે ભગવાન જણાવે છે:

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ૫ ॥

પદ્ધછેદ:—ઉદ્ધરેત્, આત્મના, આત્માનમ્, ન, આત્માનમ્, અવસાદયેત્, આત્મા, એવ, હિ, આત્મનઃ, બન્ધુઃ, આત્મા, એવ, રિપુઃ, આત્મનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઉત્ ઝર્વ હરેત્ નયેત્ इति ઉદ્ધરેત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—આત્મના વિવેકયુક્ત આત્માવડે, આત્માનમ્ આત્માને, ઉદ્ધરેત્ ઉદ્ધાર કરવો, (પરંતુ) આત્માનમ્ આત્માને, ન, અવસાદયેત્ અધોગતિએ પહોંચાડવો નહિ, હિ

૧ વાર્વ ચ્ચ મનો ચ્ચ પ્રાણેન્દ્રિયાણિ ચ ।

આત્માનમાત્મના ચ્ચ ન મુયઃ કલ્પસેવનઃ ॥

વાજ્ઞીને નિયમમાં રાખ, મનને નિયમમાં રાખ, પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખ, અને પોતે જ પોતાના આત્માને નિયમમાં રાખ, તો કરી બરાબરી-સસાર બદિ હ કલ્પાર્થ નહિ-સમારમાં પતન પામીશ નહિ, અર્થાત્ મુક્તિને પામશે.

કારણ કે, આત્મા આત્મા, એવ જ, આત્મનઃ આત્માનો-પોતાનો, વન્ધુઃ ઉપકારક છે, (અને) આત્મા આત્મા, એવ જ, આત્મનઃ પોતાનો, સ્પિઃ શત્રુ-અપકારક છે.

ભાવાર્થઃ—વિવેકયુક્ત આત્માવડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પરંતુ આત્માની અધોગતિ થાય તે પ્રમાણે કરવું નહિ, કારણ કે આત્મા જ આત્માનો ઉપકારક—મિત્ર અને આત્મા જ આત્માનો અપકારક—શત્રુ છે. અર્થાત્ હરેકે પોતાનો અશુભ અથવા અધઃપતન કરવું એ પોતાના હાથમાં જ છે, એટલે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ ઉચ્ચ કોટિ તરફ જવા જ ચત્ન કરવો. ૫.

અવતરણિકાઃ—‘આત્મા કોનો બધુ અને કોનો શત્રુ છે?’ તે છતાં સાને તૃપ્ત કરવા નીચેનો શ્લોક ભગવાન કહે છે

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—વન્ધુઃ, આત્મા, આત્મનઃ, તસ્ય, યેન, આત્મા, એવ, આત્મના, જિતઃ, અનાત્મનઃ, તુ, શત્રુત્વે, વર્તેત, આત્મા, એવ, શત્રુવત્.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિદ્યતે આત્મા વશો यस્ય સઃ અનાત્મા, તસ્ય અનાત્મનઃ । શત્રોઃ માવઃ ઇતિ શત્રુત્વમ્, તસ્મિન્ શત્રુત્વે । શત્રુણા તુલ્યમ્ ઇતિ શત્રુવત્ ।

૧ મન એવ મનુષ્યાણાં કારણ વન્ધુમોક્ષયો ।

વન્ધાવ વિષયાસક્ત મુક્ત્યે નિર્વિષય સ્મૃતમ્ ॥ પરાશર ॥

મન જ મનુષ્યાના બધન અને મોક્ષનો હેતુ છે, તે જ વિષયોમા આસક્ત દોષ તો બધનકારક ॥ અને વિષયાસક્તિવરદિત દોષ તો મુક્તિ-મોક્ષ આપનાર ॥

અન્વય અને અર્થ:—યેન જેણે, આત્મના આત્માવડે, આત્મા આત્મા (મન)ને, જિત: જીત્યો છે, તસ્ય તેનો, આત્મા આત્મા, એવ જ, (તેનો) આત્મન: પોતાનો, વન્ધુ: બન્ધુ છે, ત પણ, અનાત્મન: આત્મા (મન) જેણે વશમાં નથી કર્યો તેવાનો, (તો પોતાનો) આત્મા આત્મા (મન), એવ જ, શત્રુવત્ શત્રુની માફક, (તેનીસાથે) શત્રુત્વે શત્રુતામાં, વર્તેત રહે છે—આચરણ કરે છે.

ભાવાર્થ:—જેણે આત્માવડે પોતાના આત્મા-મનને જીત્યો છે તેનો આત્મા જ તેનો પોતાનો બંધુ-ઉપકારક છે, પણ જેણે આત્માને વશમાં નથી કર્યો તેવાનો આત્મા તો શત્રુની માફક જ નિરંતર તેની સાથે આચરણ કરે છે. અર્થાત્ જિતાત્મા પુરુષનો આત્મા જ તેને ઊર્ધ્વગતિએ લઈ જનારો થાય છે જ્યારે અજિતાત્માનો આત્મા તેને અધોગતિએ પહોંચાડે છે, અને તેથી જ જિતાત્મા થવા કદેકે યત્ન કરવો જોઈએ. ૬.

અવતરણિકા:—‘ જિતાત્મા હોવાથી શું પરિણામ આવે છે ? ’ તે અગત્યની કૃપણ કહે છે:

જિતાત્મનઃ પ્રશાન્તસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ॥

શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેપુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭ ॥

પદ્મજેદઃ—જિતાત્મનઃ, પ્રશાન્તસ્ય, પરમાત્મા, સમાહિતઃ, શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેપુ, તથા, માનાપમાનયોઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જિતઃ આત્મા યેન સઃ જિતાત્મા, તસ્ય । પ્રકોળે શાન્તઃ ઇતિ પ્રશાન્તઃ, તસ્ય પ્રશાન્તસ્ય । પરમશાંતી આત્મા, પરમઃ આત્મા ॥ યસ્ય સઃ પરમાત્મા । સમ્યક્ આહિતઃ ઇતિ સમાહિતઃ ।

શીતં ચ ઉષ્ણં ચ સુખં ચ દુઃખં ચ इति शीतोष्णसुखदुःखानि, तेषु शीतोष्णसुखदुःखेषु । मानं च अपमानं च मानापमाने, तयोः मानापमानयोः ।

અન્વય અને અર્થઃ—જિતાત્મનઃ આત્મા જેણે જીતેલો છે તેવા, (અને) પ્રશાન્તસ્ય શમાદિસાધનસંપન્ન પુરુષનો, પરમાત્મા શ્રેષ્ઠ આત્મા તે, શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખમાં, તથા તેમજ, માનાપમાનયોઃ માન અને અપમાનમાં (પણ), સમાહિતઃ સાક્ષાત્ આત્મ-ભાવથી જણાય છે.

ભાવાર્થઃ—આત્મા જેણે જીતેલો છે તથા શમદમાદિથી જે પુરુષ યુક્ત હોય છે તેવા પુરુષનો શ્રેષ્ઠ આત્મા શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખ તથા માન અને અપમાનમાં પણ નિયમિત આત્મભાવથી જણાય છે એટલે કે કોઈપણ શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વોથી તે વિકાર ન પામતા તાદાત્મ્યવડે પરમાત્મમય રહે છે. ૭.

અવતરણિકાઃ—યોગારંભનું લક્ષણ તથા શ્રેષ્ઠતા સમજાવીને હવે અત્યારમુખી કહેલા બધા વિષયોનો ઉપમહાર કરે છે

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः ॥

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥ ૮ ॥

૧ અધિજ્ઞાનતયા દેહદ્વયાવચ્છન્નચેતન ।

કૂટસ્થચિત્તિકરેણ સ્થિત કૂટમ્ય ઉચ્યતે ॥ પચવ્રદયામ્ ॥

પચીકૃત-સ્વલ અને અપચીકૃત-સૂક્ષ્મ દેહોનો આધાર જ્ઞાવાથી એ બન્ને દેહોવડે ઉપહિત-એકત્રિન થએનો આત્મા લોહારની એરણની પેઠે વિકાર વિના રહેલો જ્ઞાવાથી કૂટમ્ય કહેવાય છે

પદચ્છેદઃ—જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા, કૂટસ્થઃ, વિજિતેન્દ્રિયઃ
યુક્તઃ, इति, उच्यते, योगी, समलोष्टाश्मकाच्चनः.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—જ્ઞાયતે અનેન इति ज्ञानम्, विशेषेण
ज्ञायते अनुम्यते इति विज्ञानम्, ज्ञानं च विज्ञानं च ज्ञानविज्ञाने,
ताम्यां तૃપ્તઃ આત્મા यस્ય સઃ જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા । કૂટવત્ તિષ્ઠતીતિ
કૂટસ્થઃ । વિશેષેણ જિત્તાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યેન સઃ વિજિતેન્દ્રિયઃ । લોષ્ટં
ચ અશ્મા ચ કાચ્ચનં ચ इति लोष्टाश्मकांचनानि, समानि लोष्टाश्मकाच्च-
नानि यस्य सः समलोष्टाश्मकाच्चनः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા જ્ઞાન-જ્ઞા-
ઓક્તા પદાર્થોનું પરિજ્ઞાન, અને વિજ્ઞાન-જ્ઞાનથી ભણેલી વસ્તુ-
ઓનું પોતે જ અનુભવમાં લીધેલું જ્ઞાન-જ્ઞે બંને વડે જેનો આત્મા
તૃપ્ત છે તે, કૂટસ્થઃ અપ્રકંપ્ય-અવિકારી, વિજિતેન્દ્રિયઃ ઇન્દ્રિયો
જેણે જીતેલી છે તેવો, (અને) સમલોષ્ટાશ્મકાચનઃ લોહું, પથ્થર
અને સોનું જેને સમાન છે તેવો, યોગી યોગી, યુક્તઃ યુક્ત-યોગ-
નિષ્ઠ (છે), इति ज्ञेय, उच्यते કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી જેનો આત્મા તૃપ્ત છે, જે
અપ્રકંપ્ય-અડગ ન્યામ નિર્વિકાર છે, ઇન્દ્રિયો જેણે જીતેલી છે,
તથા લોહું, પથ્થર અને સોનું બધું જેને સમાન છે તેવો નિર્લોભ
યોગી યુક્ત-અરો-યોગનિષ્ઠ કહેવાય છે. જોટલે જે આત્મજ્ઞાની
ધવા સાથે વિષયોથી તદ્દન નિર્લેપ છે તે જ યુક્ત કહેવાય છે. ૮.

અવતરણિકાઃ—કેવળ દ્રવ્ય કે અદ્રવ્યમાં જ મમાનયુદ્ધિવાળો નહિ
પણ મિત્ર કે શત્રુમાં પણ મમાનતાવાળો હોય, તેજ વધારે શ્રેષ્ઠ છે' તે કહે છે.

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુપુ ॥

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુપુ, સાધુપુ, અપિ, ચ, પાપેષુ, સમબુદ્ધિઃ, વિશિષ્યતે.

દ્યુત્પત્તિસમાસઃ—સુહૃત્ ચ મિત્ર ચ અરિશ્ચ ઉદાસીનશ્ચ મધ્યસ્થશ્ચ દ્વેષ્યશ્ચ વંધુશ્ચ इति સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુવ, તેષુ સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુપુ । સાધુવન્તિ પરકાર્યાણિ इति સાધવ, તેષુ સાધુપુ । પાપાનિ સન્તિ ચેષા તે પાપા, તેષુ પાપેષુ । સમા-સમાના તુલ્યા બુદ્ધિ યસ્ય સ સમબુદ્ધિ । વિશેષેણ શિષ્યતે ગણ્યતે इति વિશિષ્યતે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્ય-વંધુપુ સ્નેહી, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ-લડાઈમા વચ્ચે આવનાર તટસ્થ, દ્વેષ કરવા યોગ્ય-અપકારક, તેમજ લાઇઓમા, સાધુપુ સાધુ-સત્પુરુષોમા, ચ અને પાપેષુ પાપીઓમા, અપિ પણ, સમબુદ્ધિ સમાન બુદ્ધિવાળો, વિશિષ્યતે વિશિષ્ટ-અધિક શ્રેષ્ઠ-છે.

ભાવાર્થઃ—સ્નેહી, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ-તટસ્થ-વચ્ચે પડનાર, અપકારક તેમજ સગા-સહોદરમા નથા સત્પુરુષોમા અને પાપીઓમા પણ જે સમાનબુદ્ધિ રાખેછે તે જ ખરેખર વિશેષ-શ્રેષ્ઠ છે અર્થાત્ જે શત્રુમિત્રાદિમા કંઈ પણ રાગદ્વેષાદિ રાખતો નથી તેજ શ્રેષ્ઠ મુમુક્ષુ છે એમ સમજવું ૯

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે યોગારંભુ લખણ અને ફલ કીર્તિ 'યોગીએ યોગનિષ્ઠ થી રીતે થતું' તે જણાવવા માટે તેવા યોગનું અગમહિત વર્ણન નીચેના ત્રણ શ્લોકોમા હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કરે છે

યોગી યુજીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ॥

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

પદ્મચ્છેદઃ—યોગી, યુજીત, સતતમ્, આત્માનમ્, રહસિ, સ્થિતઃ, એકાકી, યતચિત્તાત્મા, નિરાશીઃ, અપરિગ્રહઃ.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—योगः अस्यास्तीति योगी । एकः एव इति एकाकी । यतं संयतं चित्तात्मा देहश्च यस्य सः यतचित्तात्मा । निर्गताः आशाः यस्मात् सः निराशीः । न विद्यते परिग्रहः यस्य सः अपरिग्रहः ।

આન્વય અને અર્થઃ—યોગી યોગી, રહસિ રહસ્ય-એકાન્તમાં, સ્થિતઃ રહેલો, એકાકી એકલો, યતચિત્તાત્મા સંયમમાં છે ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોસહિત શરીર જેનું તેવો, નિરાશીઃ તૃષ્ણાઓ રહિત, (અને) અપરિગ્રહઃ કોઈપણ જાતના પરિગ્રહ-સંગ્રહ વિનાનો ધર્મને, આત્માનમ્ આત્માને, સતતમ્ હરહમેશ, યુજીત સારી રીતે એકાગ્ર કરે.

સાવાર્થઃ—યોગીએ એકાન્તમાં સ્થિર બેસીને એકલા રહેવું અને મન, ઇન્દ્રિયો તથા શરીરને નિયમમાં રાખીને, સર્વ તૃષ્ણાઓથી રહિત ધર્મને, તેમજ સંગ્રહવૃત્તિ બિલકુલ છોડી-ધર્મને આત્માને નિરંતર પરમાત્મામાં સાવધાનતાથી એકાગ્ર

॥ एकान्तवासो लघुमौनगर्हि मौनं निराश्रय कणात्तपोः ॥

કુનેસોઃ સંયમને જલેને ચિત્તપ્રસાદે જન્યમ્નિ શીઘ્રમ્ ॥

એકાન્તવાસ, સૂક્ષ્મ આહારાદિ, મોનાવચનન, આશામાં વિરહિત, ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્ર અને પ્રાણુરૂપ સંયમન, એ છ (નિયમો) મુનિને સત્ત્વ ચિત્તની પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરે છે.

કરવો. અર્થાત્ પરમાત્માની સાથે યોતાની એકતા સાધવાના
યત્ન કરવો. ૧૦.

અવતરણિકા:—હવે યોગીના આસનનો નિયમ બતાવે છે.

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ॥

નાત્યુચ્છ્રીતં નાતિનીચં ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥૧૧॥

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ॥

ઉપવિશ્યાસને યુજ્યાદ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—શુચૌ, દેશે, પ્રતિષ્ઠાપ્ય, સ્થિરમ્, આસનમ્,
આત્મનઃ, ન, અત્યુચ્છ્રીતમ્, ન, અતિનીચમ્, ચૈલાજિનકુશો-
ત્તરમ્; તત્ર, એકાગ્રમ્, મનઃ, કૃત્વા, યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ, ઉપ-
વિશ્ય, આસને, યુજ્યાત્, યોગમ્, આત્મવિશુદ્ધયે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રતિ સર્વતઃ સ્થાપયિત્વા इति પ્રતિ-
ષ્ઠાપ્ય । આસયતે इति આસનમ્, તત્ । અતિ અતિશયેન ઉચ્છ્રીતમ્ ઉન્ન-
તમ્ इति અત્યુચ્છ્રીતમ્, તત્ । અત્યન્તં નીચમ્ इति અતિનીચમ્, તત્ ।
ચૈલં વલ્લં ચ અજિનં ત્યાગ્રાદિ ચર્મ ચ इति ચૈલાજિને, ચૈલાજિને કુશોમ્યઃ
ઉત્તરે ઉપરિતને યસ્મિન્ તત્ ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્, તત્ । એકમ્ અગ્રં પ્રધાન
ચિન્તનીયં યસ્ય તત્ એકાગ્રમ્, તત્ । ચિત્તં ચ ઇન્દ્રિયાણિ ચ इति ચિત્તે-

૧ મહાસારમનોવૃત્તિપ્રવાહોઽહૃતિ વિના ।

સપ્રજ્ઞાતસમાધિ સ્યાદ્ધ્યાનામ્યાસપ્રકર્ષન. ॥

અહુકાર વિના યોગીનો જે પ્રજ્ઞાહારવાળી મનોવૃત્તિનો પ્રવાહ તે ધ્યાન સમયે
અધ્યાસના અતિશયથી ' સપ્રજ્ઞાત સમાધિ ' થાય છે

ન્દ્રિયાણિ, તેષાં ક્રિયાઃ ઇતિ ચિત્તેન્દ્રિયક્રિયાઃ, યતાઃ ચિત્તેન્દ્રિયક્રિયાઃ
યસ્ય સઃ યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ । વિશેષેણ શુદ્ધિઃ ઇતિ વિશુદ્ધિઃ, આત્મનઃ
વિશુદ્ધિઃ ઇતિ આત્મવિશુદ્ધિઃ, તસ્યૈ આત્મવિશુદ્ધયે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ચિત્ત, ઇન્દ્રિયો
અને તેની ક્રિયાઓ સંયમમાં રાખનાર યોગી, શુદ્ધ પવિત્ર,
દેશે સ્થાનમાં, આત્મનઃ પોતાના, આસનમ્ આમનને, સ્થિરમ્
સ્થિર, (તેમજ) અત્યુચ્છિદ્ધતમ ધણું ઉચું, ન નહિ, (તેમ) અતિ-
નીચમ્ ધણું નીચું, (પછી) ન નહિ, (અને) ચૈલાજિનકુશો-
ત્તરમ્ દર્ભ, મૃગચર્મ અથવા વ્યાઘ્રચર્મ અને વસ્ત્ર એમ ઉત્તરોત્તર
જેમાં રહેલાં હોય તેવું, પ્રતિગ્રાપ્ય રાખીને, તત્ર તે, આસને
આસન ઉપર, ઉપવિદ્ય જેમીને, મનઃ મનને, એકાગ્રમ્ એકાગ્ર,
કૃત્વા કરીને, આત્મવિશુદ્ધયે આત્માની શુદ્ધિને માટે, યોગમ્
યોગનું, યુગ્યાત્ અનુસંધાન કરે.

ભાવાર્થઃ—ચિત્ત, ઇન્દ્રિયો અને તેની ક્રિયાઓને નિય-
મમાં રાખનાર, યોગી, પવિત્ર સ્થળમાં પોતાનું આસનસ્થિર,
અને ધણું ઉચું નહિ તેમજ ધણું નીચું નહિ તેવું, તથા દર્ભાસન,
મૃગચર્મ કે વ્યાઘ્રચર્મ અને તેની ઉપર વસ્ત્ર એમ ઉત્તરોત્તર
હોય તેવું રાખીને, તે આસન ઉપર જેમી મનને એકાગ્ર કરી
આત્માની શુદ્ધિને માટે યોગનું અનુસંધાન કરે. ૧૧-૧૨.

અપતરજિક્ષાઃ—આસન ઉપર જેમીને શરીરને કંઈ રીતે ધારણ
કરવું! તેનો નિયમ હવે કહે છે:

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ॥

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥૧૩॥

પ્રશાંતાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ॥

મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥૧૪॥

પદચ્છેદઃ—સમમ્, કાયશિરોગ્રીવમ્, ધારયન્, અચલમ્, સ્થિરઃ, સંપ્રેક્ષ્ય, નાસિકાગ્રમ્, સ્વમ્, દિશઃ, ચ, અનવલોકયન્; પ્રશાન્તાત્મા, વિગતભીઃ, બ્રહ્મચારિવ્રતે, સ્થિતઃ, મનઃ, સંયમ્ય, મચ્ચિત્તઃ, યુક્તઃ, આસીત, મત્પરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કાયશ્ચ શિરશ્ચ ગ્રીવા ચ્ચેતિ એવાં સમાહારઃ કાયશિરોગ્રીવમ્, તત્ । ધારયતીતિ ધારયન્ । ચલતિ ઇતિ ચલમ્, ન ચલમ્ અચલમ્, તત્ । સમ્યક્ પ્રેક્ષ્ય ઇતિ સંપ્રેક્ષ્ય । નાસિકાયાઃ અગ્રમ્ ઇતિ નાસિકાગ્રમ્, તત્ । અવલોકયતીતિ અવલોકયન્, ન અવલોકયન્ અનવલોકયન્ । પ્રકર્ષેણ શાન્તઃ પ્રશાન્તઃ, પ્રશન્તઃ આત્મા यस્ય સઃ પ્રશાન્તાત્મા । વિશેષેણ ગતા ભી યસ્ય સઃ વિગતભીઃ । બ્રહ્મ વેદ, તદધ્યયનાર્થે વ્રતમપિ બ્રહ્મ, સત્ ચરતીતિ બ્રહ્મચારી, તસ્ય વ્રતમ્ ઇતિ બ્રહ્મચારિવ્રતમ્, તસ્મિન્ બ્રહ્મચારિવ્રતે । સમ્યક્ યન્ત્વા ઇતિ સંયમ્ય । મચ્ચેવ ચિત્તં યસ્ય સઃ મચ્ચિત્તઃ । અહમેવ પર અન્તર્યામી પ્રેરક યસ્ય સઃ મત્પરઃ ।

૧ રમણ ફીર્તન કેલિ પ્રેક્ષણ શુદ્ધમાષણમ્ । સકલોઽવ્યવસાયશ્ચ ક્રિયાનિર્વૃત્તિરેવ ચ ॥
૨ ત મૈથુનમટાદ્ પ્રવક્ષન્તિ મનીષિણઃ । વિપરીત ઘટાભવ્યમેતદેવ મનીર્જિતમ્ ॥ સ્મૃતિ ॥

સીતુ રમણ, વખાણ, રમણ, નિરીક્ષણ, એકાગ્ર બાપણ પ્રાપ્તિના સકલપ, તે સુખધી અતિપ્રયાસ, અને ક્રિયાઓની નિવૃત્તિ અને ખુદ્દિમાન્ પુરુષે અટાગ મૈથુન કહે છે અને એજ વિષયીત-ઉલ્લુ યતા બ્રહ્મચર્ય કહેલ છે અર્થાત્ બ્રહ્મચારીએ એવા અટાગ મૈથુનનો ત્યાગ કરવો

અન્વય અને અર્થ:—(યોગી) સ્થિર: આસન પર સ્થિરતાથી બેઠેલો, કાયશિરોમ્નીવમ કાયા-શરીરનો મધ્યભાગ, મસ્તક અને ડોકને, સમમ્ સરખાં, (અને) અચલમ્ નિશ્ચલ, ધારયન્ રાખીને, ચ તેમજ સ્વમ, પોતાના, નાસિકાગ્રમ્ નાસિકાના અગ્ર ભાગને, સંપ્રેક્ષ્ય સારી રીતે જોઈને, દિશઃ દિશાઓને, અનવલોકયન્ આમ તેમ જરા પણ ન જોતાં, પ્રશાન્તાત્મા અત્યંત શાંત અંતઃકરણવાળો, વિગતમીઃ વ્યાપ્રાદિ પશુ તથા હિંસક મનુષ્યોથી ભયરહિત થયેલો, (અને) બ્રહ્મચારિવ્રતે બ્રહ્મચારીના વ્રતમાં, સ્થિતઃ રહેલો, મનઃ મનને, સંયમ્ય સારી રીતે વશમાં રાખીને, મચ્ચિત્તઃ મારામાં જ ચિત્તને અર્પણ કરનાર, મત્પરઃ હું જ જેનો સૌથી શ્રેષ્ઠ હું તેવો, યુક્તઃ યુક્ત થઈને-યોગમાં સાધન-સંપન્ન બનીને, આસીત રહે.

ભાવાર્થ:—યોગીએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના આસન પર સ્થિરતાથી બેસીને કાયા-શરીરનો મધ્ય ભાગ, મસ્તક અને ડોકને એક સરખી સ્થિતિમાં અચલ રાખીને, પોતાની નાસિકાના અગ્ર-ભાગની ઉપર સારી રીતે દૃષ્ટિ સ્થિર કરીને એટલે તેને જ માત્ર જોઈને દિશાઓમાં આમ તેમ જરા પણ દૃષ્ટિ ન ફેરવીને અત્યંત શાંત અંતઃકરણવાળો, હિંસક પશુ ઇત્યાદિથી ભય જેનો નિવૃત્ત થઈ ગયો છું તેવો થઈ, બ્રહ્મચારીઓના વ્રતમાં રહી મનને સારી રીતે કાબુમાં રાખી, મારામાં જ ચિત્તને અર્પણ કરી અને મને જ પોતાનો પરમ આશ્રય માની યોગયુક્ત થઈ રહેવું. ૧૩-૧૪.

અવતરણિકા:—હવે યોગના સાધનથી શું વિધિષ્ટ ફલ થાય છે તે બગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યુજન્નેવં સદાત્માન યોગી નિયતમાનસઃ ॥

શાંતિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—યુજન્, એવમ્, સદા, આત્માનમ્, યોગી, નિયતમાનસઃ, શાન્તિમ્, નિર્વાણપરમામ્, મત્સંસ્થામ્, અધિ ગચ્છતિ.

દ્યુત્પત્તિસમાસઃ—યુનર્ત્તીતિ યુજન્ । નિતાન્ત યત માનસ મન યસ્ય સ નિયતમાનસ । નિર્વાણ મુક્તિ તદેવ પરમા નિષ્ઠા યમ્યા શાન્તે સા નિર્વાણપરમા, તા નિર્વાણપરમામ્ । મયિ સમ્યક્ તિષ્ઠતીતિ મત્સંસ્થા, તામ્ મત્સંસ્થામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—નિયતમાનસ મનને જેણે સય મમા રાખેલું છે તેવો, યોગી યોગી, એવમ્ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સદા નિરતર, આત્માનમ્ આત્માને, યુજન્ સમાધિમા જોડતો થકો, મત્સંસ્થામ્ મારામા રહેલી, નિર્વાણપરમામ્ મોક્ષ એજ જેની પરમનિષ્ઠા છે તેવી, શાન્તિમ્ શાન્તિને, અધિગચ્છતિ મેળવે છે

ભાવાર્થઃ—મનને જેણે સયમમા રાખેલું છે એવો યોગી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પોતાના આત્માને નિરતર સમાધિમા જોડતો થકો મારામા મુક્તિરૂપે રહેલી પરમ શાન્તિને પામે છે ૧૫

૧ પ્રજાપ(પ્રા)છાદમારુદ્ધ અશાચ્ય શોચતો જનાન્ ।

શ્રામઘ્તાનિષ કૌલસ્ય સર્વાન્ પ્રાજ્ઞોઽપ્યયતિ ॥ માત્યે ॥

બુદ્ધિવાન્ પુરુષ બુદ્ધિની પ્રસન્નતાપર ચડીને અથવા બુદ્ધિરૂપી પ્રાસાદ-મહેશ્વર ચડીને આ ચ મનુષ્યોને શોચતો સ્વયં અશોચ્ય બની જેમ પર્વતપર ઊભેલો મહાસ પૃથ્વીપર રહેલા તમામને જોઈ શકે છે તેમ સર્વને જોઈ શકે છે

અવતરણિકા:—જે યોગી યોગાભ્યાસપરાયણ હોય તેવાના આહાર વિહાર વગેરે કેવા પ્રકારના હોય છે ? તે કહે છે:

નાત્યશ્નતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાંતમનશ્નતઃ ॥

ન ચાતિસ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥૧૬॥

પદ્ધત્તે:—ન, અત્યશ્નતઃ, તુ, યોગઃ, અસ્તિ, ન, ચ, એકાન્તમ્, અનશ્નતઃ, ન, ચ, અતિસ્વપ્નશીલસ્ય, જાગ્રતઃ, ન, એવ, ચ, અર્જુન.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—આત્મસંમિતમત્તપરિમાણં અતીત્ય અતિ-
શયેન અશ્નાતીતિ અત્યશ્નન્, તસ્ય અત્યશ્નતઃ । એકઃ અન્તઃ યસ્ય તત્
એકાન્તમ્, તત્ । ન અશ્નાતીતિ અનશ્નન્, તસ્ય અનશ્નતઃ । અતિ
અત્યન્તં સ્વપ્નઃ શીલં યસ્ય સઃ અતિસ્વપ્નશીલઃ, તસ્ય અતિસ્વપ્નશીલસ્ય ।
જાગ્રતીતિ જાગ્રત્, તસ્ય જાગ્રતઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! અત્યશ્નતઃ
(આત્માના પોષણમાટે જેટલું જોઈએ તેનાથી) અધિક ખાનારને, તુ
તો, યોગઃ યોગ-સમાધિયોગ, ન, અસ્તિ (હોતો) નથી. ચ

૧ નાદમાન-શુદ્ધિતઃ શાન્તો ન ચ વ્યાકુલચેતનઃ ।

યુર્જીત યોગ રાજેન્દ્ર યોગી સિદ્ધયર્થમાત્મનઃ ॥

નાનિશીતે ન ચેવોષ્ણે ન દ્વદ્વે નાનિલાન્વિતે ।

કાલેષ્વેનેષુ યુર્જીત ન યોગ ધ્યાનતત્ત્વઃ ॥ માર્કણ્ડેયપુરાણે ॥

હે રાજેન્દ્ર ! પૈટમાં શુદ્ધિયુક્ત યતા વાયુવિકારવાળાએ, ભૂખ્યાએ, ધાંડેલાએ અને
વ્યાકુલ ચિત્તવાળાએ પોતાની સિદ્ધિ મટિ યોગમાં જોડાવુ નહિ.

અતિશીત કાળમાં, અતિ ઉષ્ણ કાળમાં, શીત અને ઉષ્ણ એ બન્નેવાળા
મનુષ્યમાં અને અતિ વાયુવાળા કાળમાં ધ્યાન તત્ત્વ રહેનારા પુરુષે યોગસાધનમાં
જોડાવું ન જોઈએ.

અને, एकान्तम् અત્યંત, અનન્નતઃ ન ખાનારને, (પણુ હોતો) ન, નથી, ચ અને, अतिस्वप्नशीलस्य ઘણી નિદ્રા કરવાની ટેવવાળાને, (પણુ) ન નથી, (અને) जाग्रतઃ જિલકુલ નિદ્રા ન કરનારને (પણુ), ન નથી, एव જ.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! શરીરના નિર્વાહને અર્થે જોટલું જોઈએ તેનાથી અધિક ખાનારને અથવા જિલકુલ ઓછું ખાનારને યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમજ ઘણી નિદ્રા કરવાની ટેવવાળાને તેમજ જિલકુલ નિદ્રા ન કરનારને પણ યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ તેવા પુરુષો અનિયમિત હોવાથી આહાર વિહારની તેમની અનિયમિતતાને લીધે તેમને યોગ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. ૧૬.

અનુવર્ણિકાઃ—‘ત્યારે આહારવિહારમાં કેવી રીતે રહેનારને યોગ-સિદ્ધ થઈ શકે ?’ તેને માટે ભગવાન્ કહે છે

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યુક્તાહારવિહારસ્ય, યુક્તચેષ્ટસ્ય, કર્મસુ, યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય, યોગઃ, ભવતિ, દુઃખહા.

દ્યુત્પત્તિસમાસઃ—આહારશ્ચ વિહારશ્ચ આહારવિહારૌ, યુક્તૌ નિયતૌ આહારવિહારૌ यस્ય સઃ યુક્તાહારવિહારઃ, તસ્ય યુક્તાહારવિહારસ્ય । યુક્તા નિયતા એવ ચેષ્ટા यस્ય સઃ યુક્તચેષ્ટઃ, તસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય । સ્વપ્નશ્ચ અવબોધશ્ચ इति स्वप्नावबोधौ, યુક્તૌ નિયતૌ સ્વપ્નાવબોધૌ यस્ય સઃ યુક્તસ્વપ્નાવબોધઃ, તસ્ય યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય । दुःखं हन्तीति दुःखहा ।

અન્વય અને અર્થ:—યુક્તાહારવિહારસ્ય આહાર-ખાવા-
પીવામાં અને વિહાર-હરવા કરવામાં નિયમિત રહેનારનો, કર્મસુ
કર્મોમાં, (પણ) યુક્તચેષ્ટસ્ય નિયમિત ચેષ્ટાવાળાનો, (તેમ)
યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય નિદ્રા અને જાગૃતિમાં પણ નિયમપૂર્વક
વર્તનારનો, યોગ: યોગ, દુઃસ્વપ્ના દુઃખને મટાડનાર, ભવતિ ધાય
છે, અર્થાત્ સિદ્ધ ધાય છે.

ભાવાર્થ:—ખાવાપીવામાં, અને હરવા કરવામાં નિયમિત
રહેનારને, કર્મ કરવામાં નિયમિત ચેષ્ટાવાળાને તથા નિદ્રા અને
જાગૃતિમાં પણ નિયમપૂર્વક વર્તનારને યોગ દુઃખનો નાશ કરનાર
ધાય છે. અર્થાત્ એવી રીતે આહારવિહાર વગેરેમાં નિયમિત
રહેવાથી શરીરની આન્તરિક સ્થિતિ યોગક્રિયાને યોગ્ય રહેવાથી
યોગ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ૧૭.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે ‘યોગ કરતાં કરતાં પુરુષે યોગને ક્યારે
પ્રાપ્ત કરેલો કહી શકાય ?’ તે કહે છે:

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિष्ठते ॥

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥૧૮॥

પદચ્છેદ:—યદા, વિનિયતમ્, ચિત્તમ્, આત્માનિ, એવ,
અવતિष्ठતે, નિઃસ્પૃહઃ, સર્વકામેભ્યઃ, યુક્તઃ, ઇતિ, ઉચ્યતે, તદા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ નિતાન્તં યતમ્ ઇતિ વિનિય-
તમ્ । નિર્ગતાઃ સ્પૃહાઃ યસ્માત્ સઃ નિઃસ્પૃહઃ । સર્વે ચ તે કામાઃ ઇતિ
સર્વકામાઃ, તેમ્યઃ સર્વકામેભ્યઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—યદા આદે, વિનિયતમ્ અત્યંત
સંયમમાં રાખેલું, ચિત્તમ્ ચિત્ત, આત્માનિ આત્મામાં, એવ ન,

અવતિપ્રતે સ્થિર થઈને રહે, (અને યોગ કરનાર પુરુષ) સર્વ-
કામેભ્યઃ બધી કામનાઓથી, નિઃસ્પૃહઃ સ્પૃહારહિત, (થાય) તદા
ત્યારે, (તે) યુક્તઃ યોગ પ્રાપ્ત કરેલો, इति એમ, उच्यते કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—જે યોગીનું વશીભૂત અંતઃકરણ આત્મામાં જ
સ્થિર થઈને રહેલું હોય છે. અને જે બધી કામનાઓથી સ્પૃહા-
રહિત છે તે યોગી ‘પ્રાપ્ત-યોગ’ કહેવાય છે. અર્થાત્ તેવા
યોગીએ યોગ સિદ્ધ કરેલો છે એમ સમજવું. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—‘આત્મામાં જેની ચિત્તવૃત્તિ એકાકાર થએલી છે
એવા યોગીની સ્થિતિ કેવી હોય છે’ તે દૃષ્ટાંત સાથે સમજાવે છે:

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ॥

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥૧૯॥

પદચ્છેદઃ—યથા, દીપઃ, નિવાતસ્થઃ, ન, નેન્ગતે, સા,
ઉપમા, સ્મૃતા, યોગિનઃ, યતચિત્તસ્ય, યુજ્જતઃ, યોગમ્, આત્મનઃ.

ઘ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિર્ગતઃ વાતઃ યસ્માત્ સ્થાનાત્ તત્
નિવાતમ્, તસ્મિન્ તિષ્ઠતીતિ નિવાતસ્થઃ। ઉપમીયતે અનયા इति ઉપમા।
યોગઃ અસ્તિ અસ્ય इति યોગી, તસ્ય। યતં નિયતં ચિત્તં યસ્ય સઃ યત-
ચિત્તઃ, તસ્ય યતચિત્તસ્ય। યુનક્તીતિ યુજ્જન્, તસ્ય યુજ્જતઃ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યથા જેમ, નિવાતસ્થઃ પવન
વિનાના સ્થાનમાં રહેલો, દીપઃ દીવો, ન, નેન્ગતે (જરાપણ) હાલતો
નથી, (તેમ) યતચિત્તસ્ય વશઅંતઃકરણવાળા, (અને) આત્મનઃ

૧ મનસો વૃત્તિશુન્યસ્ય નિર્વિકારાત્મના સ્થિતિઃ।

અર્સપ્રજ્ઞાતનામાત્મો સમાધિયોગિનો પ્રિયઃ ॥

વૃત્તિઓવડે શૂન્ય મનની જે નિર્વિકાર આત્મસ્થિતિ તે યોગિઓને પ્રિય એવા

‘અસપ્રજ્ઞાત’ સમાધિ-યોગ કહેવાય છે.

આત્મા સંબંધી, યોગમ્ સમાધિ-યોગનું, યુક્તતઃ અનુષ્ઠાન કરતા, યોગિનઃ યોગીને-યોગીના ચિત્તને, સા તે, ઉપમા ઉપમા, સ્મૃતા કહેવામાં આવેલી છે.

સાવાર્થઃ—જે પ્રમાણે પવન વિનાના સ્થાનમાં રહેલો દીવો જરાપણ હાલતો નથી, તેજ પ્રમાણે વશઅંતઃકરણવાળા અને આત્માસંબંધી સમાધિયોગનું અનુષ્ઠાન કરતા યોગીને પણ એટલે તે યોગીના ચિત્તને પણ તે જ ઉપમા આપેલી છે. અર્થાત્ તે યોગી અથવા તેનું ચિત્ત પણ તે દીપકની પેઠે નિશ્ચલ હોઈ આત્મામાં તાદાત્મ્યભાવને પામેલું હોય છે—નિશ્ચલ હોય છે. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—‘સમાધિ-યોગ’ જે પ્રકારનો કહેવામાં આવેલો છે, એક તો ‘સંપ્રજ્ઞાત’ અને બીજો ‘અમંપ્રજ્ઞાત’ તેમાં સંપ્રજ્ઞાતમાં ધ્યેયન સાથે ધ્યાતાની વૃત્તિનો ભેદ રહે છે, અને અમંપ્રજ્ઞાતમાં કોઈપણ રીતે ધ્યેય અને ધ્યાતાની વૃત્તિનો ભેદ રહેતો નથી. તેમાં આગવા શ્લોકોમાં પ્રથમ વિભાગનું એટલે ‘સંપ્રજ્ઞાત’ યોગનું વર્ણન કરેલું હોવાથી હવે બીજો વિભાગ એટલે ‘અમંપ્રજ્ઞાત’ યોગ કહેવાની પ્રત્યક્ષાથી નીચેના સાડા ત્રણ શ્લોકથી અગવાનું કહે છે.

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ॥

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પश्यન્નાત્માનિ તુપ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્ બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ॥

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

૧ સમાધિનિર્મૂલમત્સ્ય એવમ્ નિરેશિતશ્ચાત્મા નિરુદ્ધમ્ મયેત્ ॥

૨ ન દાકયેત્તે વર્તમાનુ ગિતિ ત્વા યદેતદ્વન્ન કરણેન દુષ્ટતે ॥

સમાધિપદે ધ્યાનાયકા મત્સ્ય એવા અને આત્મામાં ધ્યાતેલા ચિત્તને જે મુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે મુખને આન કરણ ત્યારે અનુભવે છે ત્યારે તે મુખનું વર્તન નથી (સારવતી અથવા અન્ય પ્રકારે મુખનું વર્તન નથી)

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥२२॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥२३॥

पदच्छेदः—यत्र, उपरमते, चित्तम्, निरुद्धम्, योग-
सेवया, यत्र, च, एव, आत्मना, आत्मानम्, पश्यन्,
आत्मनि, तुष्यति; सुखम्, आत्यन्तिकम्, यत्, तत्, बुद्धि-
ग्राह्यम्, अतीन्द्रियम्, वेत्ति, यत्र, न, च, एव, अयम्, स्थितः,
चलति, तत्त्वतः; यम्, लब्ध्वा, च, अपरम्, लाभम्, मन्यते, न,
अधिकम्, ततः, यस्मिन्, स्थितः, न, दुःखेन, गुरुणा, अपि,
विचाल्यते; तम्, विद्यात्, दुःखसंयोगवियोगम्, योगसंज्ञितम्,
सः, निश्चयेन, योक्तव्यः, योगः, अनिर्विण्णचेतसा.

व्युत्पत्तिसमासाः—उप समीपे रमते इति उपरमते । नितान्तं
रुद्धम् इति निरुद्धम् । योगस्य सेवा अनुष्ठानम् इति योगसेवा, तथा
योगसेवया । पश्यति इति पश्यन् । अत्यन्तमेव भवतीति आत्यन्तिकम्, तत् ।
बुद्ध्या ग्रहीतुं योग्यम् इति बुद्धिग्राह्यम्, तत् । इन्द्रियाणि अतीत्य वर्तते इति
अतीन्द्रियम्, तत् । तत्त्वात् इति तत्त्वतः । न परः अपरः, तम् । विशेषेण
चाल्यते इति विचाल्यते । सम्यक् योगः इति संयोगः, विग्नः योगः मः
वियोगः, दुःखैः संयोगः इति दुःखसंयोगः, दुःखसंयोगस्य वियोगः इति
दुःखसंयोगवियोगः, तम् दुःखसंयोगवियोगम् । योगः इति संज्ञितः

इति योगसंज्ञितः, तत्र योगसंज्ञितम् । योक्तुम् उचितः योक्तव्यः ।
न निर्विण्णम् इति अनिर्विण्णम्, अनिर्विण्णं च तत् चेतः इति अनिर्विण्ण-
चेतः, तेन अनिर्विण्णचेतसा ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યોગસેવયા સમાધિયોગના અભ્યા-
સથી—સેવનથી, નિરુદ્ધમ્ અત્યંત નિયમમાં આવેલું, ચિત્તમ્
ચિત્ત, યજ્ઞ જ્યાં-જે અવસ્થામાં, ઉપરમતે (દરેક જાતની ચંચલતા
છોડીને) ઉપશમ-શાંતિને પામે છે, જ અને, (યોગી) આત્મના
આત્મા વડે, આત્માનમ્ આત્માને, પશ્યન્ જોતો-વિચારતો,
આત્માનિ આત્મામાં, एव જ, યજ્ઞ જે દશામાં, તુલ્યતિ પ્રસન્ન થાય
છે; (વળી યોગી) બુદ્ધિમાણમ્ બુદ્ધિવડે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય,
અતીન્દ્રિયમ્ ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયોથી અતીત, આત્મ્યન્તિકમ્
જેનાથી વિશેષ બીજું હોઈ જ ન શકે તેવું, યત્ જે, (પરમ)
સુખમ્ સુખ (છે), તત્ તે સુખને, યજ્ઞ જે અવસ્થામાં, વેત્તિ
જાણે છે, જ અને, અયમ્ આ યોગી, સ્થિતઃ સ્થિર થયેલો
થકો, તત્ત્વતઃ તત્ત્વના જ્ઞાનથી-આત્મસ્વરૂપથી, , एव, ચલતિ
ચલાયમાન નથી જ થતો, જ તેમજ, યમ્ જે યોગ-આત્મસુખ-
રૂપ લાભને, લઘ્વા મેળવીને, તતઃ તેનાથી, અપરમ્ બીજા,
લાભમ્ લાભને, અધિકમ્ વધારે, જ, મન્યતે માનતો નથી, (અને)
યસ્મિન્ જે આત્મતત્ત્વમાં, સ્થિતઃ રહેલો તે, ગુરુણા બધા
મોટા, દુઃસ્વેન દુઃખવડે, અપિ પણ, ન, વિચાલ્યતે જરા પણ
ચલિત થઈ શકતો નથી, તં તે ઉપર કહેલા, દુઃસ્વસંયોગ-
વિયોગમ્ દુઃખોના સંયોગના-દુઃખપ્રાપ્તિના વિયોગરૂપ (યોગ) ને,
યોગસંજ્ઞિતમ્ યોગની સંજ્ઞાવાળો, વિદ્યાત્ બાણુવો, (અને) અનિ-
ર્વિણ્ણચેતસા ગ્લાનિ-થાક ન પામેલા ચિત્તવડે અર્થાત્ અત્યંત

ઉત્સાહશીલ મનવડે, નિશ્ચયેન નિશ્ચયપૂર્વક, સઃ તે, યોગઃ યોગ, યોક્તવ્યઃ આચરવો જોઈએ.

ભાવાર્થઃ—સમાધિયોગના સેવનથી અત્યંત નિયમિત કરવામાં આવેલું ચિત્ત જે અવસ્થામાં દરેક જાતની ચંચલતાને છોડીને તદ્દન શાંતિને પામે છે, અને યોગી આત્માવડે આત્માને વિચારતો—દર્શન કરતો આત્મામાં જ જે દશામાં પ્રસન્ન થાય છે, વળી કેવળ બુદ્ધિવડે જ ગ્રહણ કરી શકાય તેવું અને ઇન્દ્રિયો તથા તેના વિષયોની સીમાને ઓળંગી ગએલું જે અત્યંત ઉત્તમમાં ઉત્તમ સુખ છે, તે સુખને જે અવસ્થામાં યોગી જાણે છે—પ્રાપ્ત કરે છે, જે અવસ્થામાં સ્થિર થતાં આત્મ-તત્ત્વથી જે જરાપણ ચલાયમાન થતો નથી, તેમજ જે આત્મ-સુખરૂપ લાલને મેળવીને તેનાથી બીજા કોઈપણ લાભને અધિક માનતો નથી, તેમ તેનું ચિન્તન પણ કરતો નથી, અને જે આત્મતત્ત્વમાં સ્થિર થયેલો યોગી તેમાંથી ઘણું મોટા દુઃખવડે પણ જરાએ ચલાયમાન થઈ શકતો નથી, તેને—એટલે દુઃખ-પ્રાપ્તિનો વિયોગ કરાવનાર—તેને દૂર કરનાર ઉપર જે કહેવામાં આવ્યો છે તેને જ તું ‘યોગ’ સંજ્ઞક જાણ, અર્થાત્ તેજ ખરો યોગ છે માટે અત્યંત ઉત્સાહયુક્ત મનવડે તે યોગનું નિશ્ચયપૂર્વક આચરણ કરવું જોઈએ, કારણ કે એ યોગનું આચરણ કરવાથી મુમુક્ષુ પરમગતિને પામી શકે છે. ૨૦-૨૩.

અવતરણિકાઃ—હવે ‘સમાધિયોગમા અંગબૂત શમ, દમ, ઉપરતિ, નિતિત્તા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન એ પદ્મપતિ વડે યોગને કેવી રીતે ધારણ કરી રાખવો ?’ તે કહે છે

સંકલ્પપ્રમવાન્કામાંસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેપતઃ ॥

મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ॥ ૨૪ ॥

શનૈઃશનૈરુપરમેદ્બુદ્ધ્યા ધૃતિગૃહીતયા ॥

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિંતયેત્ ॥૨૫॥

પદચ્છેદઃ—સંકલ્પપ્રમવાન્, કામાન્, ત્યક્ત્વા, સર્વાન્, અશોષતઃ, મનસા, એવ, ઇન્દ્રિયગ્રામમ્, વિનિયમ્ય, સમંતતઃ; શનૈઃ-શનૈઃ, ઉપરમેત્, બુદ્ધ્યા, ધૃતિગૃહીતયા, આત્મસંસ્થમ્, મનઃ, કૃત્વા, ન, કિંચિત્, અપિ, ચિન્તયેત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રમવતીતિ પ્રમવઃ, સંકલ્પઃ—ઇદં મે ભૂયાત્ इति चेतोवृत्तिः, તતઃ પ્રમવઃ ઉદ્ભવઃ યેષાં તે સંકલ્પપ્રમવાઃ, તાન્ સંકલ્પ-પ્રમવાન્ । કામ્યન્તે इति कामाः, તાન્ કામાન્ । ન શોષમ્ અશોષમ્, અશોષાદિતિ અશોષતઃ । ઇન્દ્રિયાણાં ગ્રામઃ ઇન્દ્રિયગ્રામઃ, તમ્ ઇન્દ્રિયગ્રામમ્ । વિશેષેણ નિયમ્ય इति विनियम्य । ધૃત્યા ગૃહીતા इति धृतिगृहीता, તયા ધૃતિગૃહીતયા । આત્મનિ તિષ્ઠતીતિ આત્મસંસ્થમ્, તત્ આત્મસંસ્થમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(યોગીએ) સંકલ્પપ્રમવાન્ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતા, સર્વાન્ બધા, કામાન્ મનોરથોને, અશોષતઃ સમગ્ર રીતે અર્થાત્ વાસનાસહિત, ત્યક્ત્વા છોડીને, મનસા મન-બડે, એવ જ, ઇન્દ્રિયગ્રામમ્ ઇન્દ્રિયોના સમૂહને, સમંતતઃ ચો-તરફથી, વિનિયમ્ય સારી રીતે નિયમમાં રાખીને, શનૈઃ શનૈઃ ધીરે ધીરે, ધૃતિગૃહીતયા ધીરજ વડે સ્થિર કરાએલી, બુદ્ધ્યા

૧ ન યાદિ ચેતસ્યામેતત્તતોપિ લેહોન્દ્રિયાયૈર્ન કુરુષ્ય કર્મ ।

ત્વ યત્ કુરાપ્યુપવિર્ય નિત્ય વિચારયસ્ય સ્વનિદાનમન્ત ॥

હે ચિત્ ! હું આદિ બધી બાબત માં અને રેહ તયા ઈન્દ્રિયાદિવડે કર્મ ન કરે, પરંતુ તું ન્યાં કયા પણ બેસી દબેશ પોતાના આદિ-કારણને ઉપર મુખિ વિચાર કરે.

બુદ્ધિવટે, ઉપરમેત્ વિરામ પામવો, (અને) મનઃ મનને, આત્મસંસ્થમ્ આત્મામાં જ સ્થિર, કૃત્વા કરીને, કિંચિત્ કંઈ, અપિ પણ, ન, ચિન્તયેત્ ચિન્તન કરવું નહિ.

ભાવાર્થઃ—યોગીએ સંકટપથી ઉત્પન્ન થતા બધા મનો-રથોને સમગ્ર રીતે-વાસના સુદ્ધાં-ત્યાગ કરીને મનવટે જ ઇન્દ્રિયોના સમૂહને ચારે તરફથી સારી રીતે નિયમમાં રાખીને ધીમે ધીમે ધૈર્યથી સ્થિર કરેલી બુદ્ધિવટે અત્યંત વિરામ પામી જવો અને મનને આત્મામાં જ સ્થિર કરીને કંઈ પણ-એટલે કોઈ પણ વસ્તુ વિષે-ચિન્તન કરવું નહિ. અર્થાત્ સંકટપરહિત અને ચેષ્ટા વિનાના થવું ૨૪-૨૫.

અવતરણિકાઃ—“રભેગુણુને લઇને ક્વચિત્ મન ચચય યઈ ભવ તો તેને પ્રસાહારથી કરીને વશ કરવું ” તે કહે છે

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્ ॥

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વેશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદઃ—યતઃ, યતઃ, નિશ્ચરતિ, મનઃ, ચંચલમ્, અસ્થિરમ્, તતઃ, તતઃ, નિયમ્ય, એતદ્, આત્મનિ, એવ, વેશમ્, નયેત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિતાન્તં ધરતિ ઇતિ નિશ્ચરતિ । અતિ-શયેન ચલમ્ ઇતિ ચંચલમ્ । ન સ્થિરમ્ ઇતિ અસ્થિરમ્ ।

૧ ચિત્તમેકં ન શક્નોતિ જેતુ સ્વાતન્ત્ર્યવાર્ષિં ચ ।

ધ્યાનવાર્તા વચ્ચુદ્ધે સ કિં લોકે ન લક્ષ્મણે ॥ વાસિષ્ઠે ॥

જે સ્વનતતાથી વર્તેલા એક મનને પણ છટી શકતો નથી તે મૂર્ખ ધ્યાન સબધી વાત કરતાં મનતો પણ નથી ।

અન્વય અને અર્થ:—અસ્થિરમ્ અસ્થિર, (અને)
ચંચલમ્ ચંચલ એવું, મનઃ મન, યતઃ જ્યાંથી, યતઃ જ્યાંથી,
નિશ્ચરતિ ચલાયમાન થાય, તતઃ ત્યાંથી, તત. ત્યાંથી, एतत् એ
મનને, નિયમ્ય નિયમમાં રાખીને, આત્મનિ આત્મામાં, एव જ,
વશમ્ વશ, નયેત્ લાવવું.

ભાવાર્થ:—અસ્થિર અને ચંચલ એવું મન એને નિય-
મમાં લાવવા છતાં પણ જ્યાંથી જ્યાંથી ચલાયમાન થાય, ત્યાંથી
ત્યાંથી એ મનને નિયમમાં રાખીને આત્માના-પોતાના જ
વશમાં લાવવું. અર્થાત્ જેમ બંને તેમ એને વશમાં રાખવાનો
પ્રયત્ન કરવો. ૨૬.

અવતરણિકા:—‘મનને એ પ્રમાણે વશ કરવાથી અને એને પ્રવૃત્તિ-
આથી અટકાવવાથી શુ ક્ષેત્ર થાય છે’ તે કહે છે

પ્રેશાન્તમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ॥

ઉપૈતિ શાન્તરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદ:—પ્રશાન્તમનસમ્, હિ, एनम्, યોગિનમ્,
સુખમ્, ઉત્તમમ્, ઉપૈતિ, શાન્તરજસમ્, બ્રહ્મભૂતમ્, અકલ્મષમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રસર્પેણ શાન્તમ્ ઇતિ પ્રશાતમ્, પ્રશાતં
મન યમ્ય સ પ્રશાન્તમના, તં પ્રશાન્તમનમમ્ । શાન્ત રજ યમ્ય સઃ
શાન્તરના, તમ્ શાન્તરજમમ્ । વ્રજૈવ સર્વમ્ ઇતિ વ્રજસ્વરૂપેણ મૂતઃ

૧. જન્યે દસ્યેત સ્તરીઙ્ગ દર્શનૈર્જ્ઞાનવિપુર્ણમ્ ચ ।

ગદાવદે સમકલ્પ્ય જનેન્દ્રો જ્ઞક મત્ ॥ ૧૮૮૬ ॥

દાઃવડે ૮ થને આશી-દાખીને, દાંતોવડે ઘાંતોને પીછીને અને અગ્રાવડે
અગ્રોને રવાનઅમા કહીને પ્રથમ પોતાનું અન જ છુટાડે એટલે

इति ब्रह्मभूतः, तं ब्रह्मभूतम् । न विद्यते कल्मषं यस्य सः अकल्मष ,
तम् अकल्मषम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—હિ કારણ કે, પ્રજ્ઞાન્તમનસસ્મ મન જેનું શાંત થએલું છે એવા, (અને તેથીજ) જ્ઞાંતરજસમ્ શાંત થયેલ ॥ રમેશુષ્ણ જેનો એવા, બ્રહ્મભૂતમ્ બધું જેની દૃષ્ટિએ પ્રદ્ધ-મય થયું છે તેવા, (તથા) અકલ્મષમ્ અજ્ઞાનરૂપી પાપ જેનું નષ્ટ થયું ॥ તેવા, ઇનમ્ એ, યોગિનમ્ યોગીને, ઉત્તમમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, સુખમ્ સુખ, ઉપૈતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થઃ—કારણ કે જેનું મન શાંત થએલું છે એવા અને તેથીજ રમેશુષ્ણ પણ જેનો શાંત થએલો છે તેવા તથા પ્રદ્ધમય દૃષ્ટિથી જેને સર્વ સમાન લાગે છે તેમજ અજ્ઞાનરૂપી પાપ જેનું નષ્ટ થયું છે તેવા યોગીને સૌથી શ્રેષ્ઠ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ પ્રદ્ધપ્રાપ્તિરૂપ પરમ સુખને તે મેળવી શકે છે. ૨૭

અવતરણિકાઃ—‘ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે તે યોગી પરમાત્મને પામી જાય છે’ તે કહે છે

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

१ विषयेभ्य समादृत्य विज्ञातात्मा मनो धृतिः । चिन्तेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूत परेश्वरम् ॥
આત્મભાવ નયન્યેન તદ્વિજ્ઞાપ્તવાન મનઃ । ચિન્તયેન્મુક્તયે તેન બ્રહ્મભૂત પરેશ્વરમ્ ॥
વિષ્ણુપુરાણે ॥

યોગીએ યોતાના મનને વિરયોમાયી ખે રીને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તે મનવડે મુક્ત થવા પ્રદ્ધરૂપ પરમેશ્વરનું ચિંતન કરતું તે પ્રદ્ધચિત્ત તે યોગીના વિકાર પામતા મનને જેમ સુખક લોટને આકર્ષે છે, તેમ યોતાની શક્તિવડે જ આત્મ-સ્વરૂપ તરફ લઈ જાય છે—આકર્ષે છે.

પદચ્છેદઃ—યુક્તન્, એવમ્, સદા, આત્માનમ્, યોગી,
વિગતકલ્મષઃ, સુત્વેન, વ્રહ્મસંસ્પર્શમ્, અત્યન્તમ્, સુત્વમ્, અશ્નુતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યુનર્કીતિ યુક્તન્ । વિશેષેણ સર્વાત્મના
ગતં કલ્મષં યસ્ય સઃ વિગતકલ્મષઃ । વ્રહ્મણા પરેણ સંસ્પર્શઃ યસ્ય તત્
વ્રહ્મસંસ્પર્શમ્, તત્ । અન્તમ્ અતીત્ય ઇતિ અત્યન્તમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—એવમ્ એ પ્રમાણે, સદા સદા,
આત્માનમ્ આત્માને, યુક્તન્ યોગમાં જોડતો, (અને તેથી જ)
વિગતકલ્મષઃ જેનાં પાપ સમૂહ નાશ પામી ગયાં છે તેવો,
યોગી યોગી, સુત્વેન સુખવડે, વ્રહ્મસંસ્પર્શમ્ બ્રહ્મને સ્પર્શ
કરતા—બ્રહ્મમય જણાતા એવા, અત્યન્તમ્ નિઃસીમ, સુત્વમ્ સુખને,
અશ્નુતે લોગવે છે.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે નિરંતર પોતાના આત્માને સમા-
ધિમાં લગાડતો અને તેથીજ જેનાં પાપ નષ્ટ થઈ ગયેલાં છે
એવો યોગી સુખપૂર્વક બ્રહ્મવિષયક એટલે બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ જે
નિઃસીમ સુખ છે તેને લોગવે છે. ૨૮.

અવતરણિકાઃ—હવે યોગેનું ક્ષેત્ર જે બ્રહ્મની સાથે એકીભાવ તેને
બ્યારે યોગી પામે છે સારે તેની દૃષ્ટિ પછી કેવા પ્રકારની રહે છે' તે કહે છે:

સર્વમૂતસ્થમાત્માનં સર્વમૂતાનિ ચાત્મનિ ॥

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥ ૨૯ ॥

૧ સ્વસવેય દિ નદ્ર મદ્રા કુમારી સ્ત્રીસુત્ર યમા ।

અયોગી નેવ આત્માતે જાત્યંષો દિ યમા વટમ્ ॥ વસસ્તનિઃ ॥

બ્રહ્મ તે પોતાથી સારી રીતે બહુી ચકાય તેડું છે, તોપણ જેમ કુમારી (૫૨-
પુત્રાપિતા-પતિના યોગચિન્તા) સ્ત્રીસુખને બહુી ચકતી નથી અને જેમ જન્માંધ
પુરૂષ ધટ (ઘડા) ને બહુીચકતો નથી, તેમ અયોગી-યોગરહિત પુરૂષ-બ્રહ્મને
બહુી ચકતો નથી.

પદચ્છેદઃ—સર્વભૂતસ્યમ્, આત્માનમ્, સર્વભૂતાનિ,
ચ, આત્મનિ, ઈક્ષતે, યોગયુક્તાત્મા, સર્વત્ર, સમદર્શનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ,
તેષુ તિષ્ઠતીતિ સર્વભૂતસ્યઃ, તમ્ સર્વભૂતસ્યમ્ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ઇતિ
સર્વભૂતાનિ, તાનિ સર્વભૂતાનિ । યોગેન યુક્તઃ આત્મા યસ્ય સઃ યોગયુક્તાત્મા ।
સર્વસ્મિન્ ઇતિ સર્વત્ર । સમં બ્રહ્મરૂપેણૈવ દર્શનં યસ્ય સઃ સમદર્શનઃ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—યોગયુક્તાત્મા યોગથી સમાધિમાં
જેનો આત્મા જોડાએલો છે તેવો યોગી, સર્વત્ર સર્વ-વસ્તુમાત્ર-
માં, સમદર્શનઃ સમાનદૃષ્ટિવાળો થયો થકો, આત્માનમ્ આત્માને,
સર્વભૂતસ્યમ્ બધાં—પ્રાણિમાત્રમાં રહેલો, ચ અને, સર્વભૂતાનિ
બધાં પ્રાણિઓને, આત્મનિ પોતાના આત્મામાં, ઈક્ષતે જુએ છે.

ભાવાર્થઃ—યોગથી જેણે પોતાના આત્માને સમાધિમાં
જોડેલો છે તેવો યોગી, સર્વ વસ્તુઓમાં સમાનદૃષ્ટિવાળો થઈને
પોતાના આત્માને બધાં પ્રાણિઓમાં અને સર્વ પ્રાણિઓને
પોતાના આત્મામાં જુએ છે. અર્થાત્ તેને કોઈપણ પ્રકારનો
લેક રહેતો નથી. ૨૬.

અવતરશિક્ષાઃ—‘આવી રીતે આત્માનો એકીભાવ થવાથી યોગીને
શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે ?’ તે કહે છે:

યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥૩૦॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, મામ્, પશ્યતિ, સર્વત્ર, સર્વમ્, ચ, મયિ, પશ્યતિ, તસ્ય, અહમ્, ન, પ્રણશ્યામિ, સઃ, ચ, મે, ન, પ્રણશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વસ્મિન્ ઇતિ સર્વત્ર । પ્રકર્ષેણ નશ્યામિ ઇતિ પ્રણશ્યામિ । પ્રકર્ષેણ નશ્યતિ ઇતિ પ્રણશ્યતિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે યોગી, મામ્ મને, સર્વત્ર બધી જગ્યામાં, પશ્યતિ જુએ છે, ચ અને, સર્વમ્ બધાને, મયિ મારામાં, પશ્યતિ જુએ છે, તસ્ય તેવા આત્મજ્ઞાનીને, અહમ્ હું, ન, પ્રણશ્યામિ અદૃશ્ય થતો નથી, ચ અને, સઃ તે, મે મને, (મારાથી) ન, પ્રણશ્યતિ અદૃશ્ય થતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જે યોગી મને સર્વ ઠેકાણે જુએ છે એટલે સર્વંયાપક જુએ છે અને બધાને મારામાં જુએ છે, તેવા આત્મજ્ઞાનીને હું કદિ અપ્રત્યક્ષ થતો નથી, અર્થાત્ તે સદા ધ્યાન-પરાયણ તથા સમદૃષ્ટિવાળો હોવાથી મને નિરંતર પ્રત્યક્ષ જુએ છે અને હું પણ તેજ પ્રમાણે તેનાથી અદૃશ્ય થતો નથી. અર્થાત્ હું તેની ભક્તિથી તેના પર ખાસ અનુગ્રહ કરી તેના પ્રત્યક્ષમાં જ રહી તેને મારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવું છું. ૩૦.

અવતરણિકાઃ—આગળના સ્લોકોમા પોતાની પ્રત્યક્ષતારૂપે પૂર્ણ બ્રહ્મનું દર્શન કરાવીને ફરી પણ પોતાનાથી તેની અવિગ્રહિત ભરણાવે છે

જ્યારે તે પરમેશ્વરનું દર્શન થાય ■ અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપાનુસંધાન થાય છે ત્યારે આ દેહી-ભવના દૃશ્યની શોધ બેદાર્થ બન્ય છે, સર્વે સંશયો છેદાઈ બન્ય છે અને તેનાં સપગાં કર્મો ફક્ત પામી બન્ય છે.

સર્વભૂતસ્થિતં યો માં મજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ॥

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ૩૧ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વભૂતસ્થિતમ્, યઃ, મામ્, મજતિ, એક-
ત્વમ્, આસ્થિતઃ, સર્વથા, વર્તમાનઃ, અપિ, સઃ, યોગી, મયિ, વર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વેષુ મૂતેષુ સ્થિતઃ ઇતિ સર્વભૂતસ્થિતઃ, તમ્
સર્વભૂતસ્થિતમ્ । એકસ્ય માવઃ ઇતિ એકત્વમ્, તત્ । આ સમંતાત્ સ્થિતઃ
ઇતિ આસ્થિતઃ । સર્વપ્રકારેણ ઇતિ સર્વથા । વર્તતે અસૌ ઇતિ વર્તમાનઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે યોગી, એકત્વમ્ સર્વત્ર એકી-
ભાવને, આસ્થિતઃ આશ્રય કરી રહ્યો થકો, મામ્ મને, સર્વ-
ભૂતસ્થિતમ્ સર્વ પ્રાણિમાત્રમાં રહેલો સમજીને, મજતિ ભજે છે,
સઃ તે, યોગી યોગી, સર્વથા બધી રીતે, વર્તમાનઃ વર્તન કરનારો
હોય (અથવા સર્વ ઠેકાણે રહેનારો હોય છતાં), અપિ પણ, મયિ
મારામાં, વર્તતે વર્તે છે—રહે છે.

ભાવાર્થઃ—જે યોગી સર્વ-વસ્તુમાત્રમાં એકજ ભાવને
આશ્રય કરીને રહેલો હોય છે એટલે અલોદ્દષ્ટિવાળો હોય છે,
અને મને સર્વ પ્રાણિમાત્રમાં રહેલો સમજીને ભજે છે, તે યોગી
સર્વ પ્રકારે વર્તન કરતો હોય કે ઠાઠપણુ ઠેકાણે રહેતો હોય તો
પણ તે મારામાં જ અંતર્ગત-લીન-થઈ ગયો હોય છે. અર્થાત્
તે મારામય થઈ ગયેલો હોવાથી હું તેને મારા અપૂર્વ આનંદથી
લિપ્ત રાખતો નથી પણ મારા સ્વરૂપે જ બનાવી દઉં છું. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—‘એ પ્રમાણે મને ભજનાર યોગીઓમાં પણ સર્વ-
પ્રાણિમાત્ર પર અત્યંત દયા રાખનાર યોગી સર્વથી વધારે શ્રેષ્ઠ છે’ તે કહે છે:

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ ચોર્જુન ॥

સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ॥૩૨॥

પદચ્છેદઃ—આત્મૌપમ્યેન, સર્વત્ર, સમમ્, પશ્યતિ, યઃ, અર્જુન, સુખમ્, વા, યદિ, વા, દુઃખમ્, સઃ, યોગી, પરમઃ, મતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉપમાયતે અનયા ઇતિ ઉપમા, આત્મનઃ ઉપમા ઇતિ આત્મોપમા, તત્ત્વાઃ માત્રઃ આત્મૌપમ્યમ્, તેન આત્મૌપમ્યેન । સર્વસ્મિન્ ઇતિ સર્વત્ર ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! યઃ જે યોગી, આત્મૌપમ્યેન પોતાના જે સમાનભાવથી, સર્વત્ર સમસ્ત પ્રાણિ-માત્રમાં, સુખમ્ મુખ, યદિ, વા અથવા, દુઃખમ્ દુઃખને, સમમ્ સરખું, પશ્યતિ જુએ છે, સઃ તે, યોગી યોગી, પરમઃ સૌથી મોટો, મતઃ મનાયલો છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! જે યોગી પોતાના દૃષ્ટાંતથી અર્થાત્ પોતાને જેમ મુખદુઃખ પૂર્વમાં લાગતું હતું તે પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીને લાગે, એ પ્રમાણે પ્રાણિમાત્રમાં મુખ અથવા તો દુઃખને સમાનતાથી જુએ છે તેવો દયામુક્ત યોગી સૌથી શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલો છે. ૩૨.

અવતરણિકાઃ—ઉપરોક્ત વક્ષણવાળા યોગને માંમળ્યા પછી તે યોગી માધનાનો મનની ચંચળતાને કીલે અનંત્ર માનનો અર્જુન બગવાન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

યોઽયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ॥

एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम्॥३३॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, અયમ્, યોગઃ, ત્વયા, પ્રોક્તઃ, સામ્યેન, મધુસૂદન, એતસ્ય, અહમ્, ન, પશ્યામિ, ચચ્ચલત્વાત્, સ્થિતિમ્, સ્થિરામ્.

व्युत्पत्तिसमासाः—પ્રકર્યેણ સમ્યક્તયા ઉક્તઃ ઇતિ પ્રોક્તઃ । સમસ્ય ભાવઃ સામ્યમ્ તેન સામ્યેન । ચચ્ચલસ્ય ભાવઃ ચચ્ચલત્વમ્, તસ્માત્ ચચ્ચલત્વાત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મધુસૂદન હે મધુસૂદન ! સામ્યેન રાગદ્વેષયુક્ત ચિત્તના નાશપૂર્વક કેવળ આત્માકારમા અવસાન પામેલા મનના સમાનપણાવડે, (ધારણ કરવાના) અયમ્ આ, યઃ જે, યોગઃ યોગ, ત્વયા તમે, પ્રોક્તઃ કહ્યો, એતસ્ય એ યોગની, સ્થિતિમ્ સ્થિતિને, ચચ્ચલત્વાત્ માનસિક ચંચલતાથી, સ્થિરામ્ સ્થિર એવી, ન, પશ્યામિ હું જોતો નથી.

ભાવાર્થઃ—હે મધુસૂદન ! રાગદ્વેષયુક્ત ચિત્તના નાશ-પૂર્વક કેવળ આત્માકારમાં અવસાન પામેલા મનના સમાનપણાવડે ધારણ કરવાનો આ જે યોગ આપે કહ્યો છે, તેની સ્થિતિ માનસિક ચંચલતાને લઈને સ્થિર રહી શકે એમ હું જોતો નથી. અર્થાત્ યોગ ચિરકાલ પર્યંત ચિત્તના વિશ્લેષથી સ્થિર રહી શકે કે નહિ તે હું સમજી શકતો નથી. ૩૩

અવતરણિકાઃ—એ યોગની અસ્થિતતાને દૃઢ કરવાને દરીયા મનની અચળતા બતાવતાં અર્જુન કહે છે

ચંચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ બલવદ્ દૃઢમ્ ॥

તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદઃ—ચચ્ચલમ્, હિ, મનઃ, કૃષ્ણ, પ્રમાથિ, બલવદ્, દૃઢમ્, તસ્ય, અહમ્, નિગ્રહમ્, મન્યે, વાયોઃ, ઇવ, સુદુષ્કરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ મર્યાતીતિ પ્રમાથિ । બલમ્ અસ્ય અસ્તીતિ બલવદ્ । નિતાન્તં મ્રહઃ ઇતિ નિગ્રહઃ, તં નિગ્રહમ્ । દુઃસ્થેન નિયતે ઇતિ દુષ્કરઃ, સુતરામ્ દુષ્કરઃ ઇતિ સુદુષ્કરઃ, તમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ ! મનઃ મન, ચચ્ચલમ્ ચંચલ, પ્રમાથિ ધ્વંસીયેને શોભ ઉત્પન્ન કરનારું, બલવત્ બલવાળું, (અને) દૃઢમ્ દૃઢ છે, હિ તેથી, તસ્ય તે મનના, નિગ્રહમ્ વશ કરવાના કર્તવ્યને, વાયોઃ વાયુના, ઇવ જેવું, સુદુષ્કરમ્ અત્યંત દુષ્કર એટલે કઠિન, અહમ્ હું, મન્ય માનું છું.

૧ અપ્ચમ્ભિપાત્તમ્હતઃ સુમેઘમ્ભુલનમ્પિ ।

અપિ વહ્નપશનાત્કાષો વિષમચિત્તાનિગ્રહઃ ॥

હે સાધી ! એટલા સમુદ્રના પાળથી, સુમેઘ પર્વતને ઉમેશી તાંબચથી તથા અગ્નિના ભક્ષણ કરવાથી પણ ચિત્તને નિગ્રહ કરવો અતિ વિષમ-કઠિન છે.

૨ કૃષિર્ધૃતિવાનકઃ શબ્દો નમ્ર નિર્વૃત્તિવાનકઃ ।

તયોરેકયં વરં વદ્ધા કૃષ્ણ દ્વિત્યપિચીયતે ॥

‘કૃષિ’ શબ્દ જનમવાચક ■ અને ‘લ્પ’ શબ્દ નિર્વૃત્તિ-નિવારણ વાચક છે. એ બે શબ્દોના ભેદાવાથી ‘કૃષ્ણ’ શબ્દ વાચ્ય છે એટલે જ જનમ નિવારણ કરે છે તે કૃષ્ણ-પરંપરા એમ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—હે કૃષ્ણ ! મન ઘણું ચંચલ, ઈન્દ્રિયોને ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનારું, બલવાન અને દૃઢ છે, અર્થાત્ વેગથી યોગની સ્થિરતાનો વિનાશ કરનારું છે, અને તેથી તે મનનો નિગ્રહ કરવામાં વાયુને રોકવામાં જેટલી કઠિનતા છે તેટલી જ કઠિનતા છે એમ હું માનું છું. અર્થાત્ યોગધારણા માટે મનને છતવું હું અત્યંત દુર્ધટ સમજું છું ૩૪.

અવતરણિકા:—અર્જુને મનના ચચલતાદિ જે દોષો કહ્યા, તે બધાનો અગીકાર કરીને તેને કેવી રીતે છતી શકાય ? તે સમ્બંધી ઉપાયો હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

શ્રીમગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે —

અસંશયં મહાવાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ॥

અભ્યાસેન તુ કૌંતેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ૩૫ ॥

પદચ્છેદ:—અસંશયમ્, મહાવાહો, મનઃ, દુર્નિગ્રહમ્, ચલમ્, અભ્યાસેન, તુ, કૌંતેય, વૈરાગ્યેણ, ચ, ગૃહ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન સંશય. યસ્મિન્ કર્મણિ યથા સ્યાત્તથા સ્થિતિ અસંશયમ્ । દુ સ્થેન નિગ્રહઃ યસ્ય તત્ દુર્નિગ્રહમ્ । ચલતીતિ ચલમ્ । વિગત:

૧ પ્રાણાયામદ્વાર્યાસૈર્યુક્ત્યા ચ શુદ્ધજયા । આસનાશનયોગેન પ્રાણસ્વદો નિરુપ્યતે ॥
અભ્યાસમવિદ્યાધિગમ સાધુસગમ ૧૪૫ ॥ વાસનાસવરિત્યામ પ્રાણમ્બદ્ધિરોધનમ્ ॥

૨ જાસ્ટા યુક્તય વૃટ્ટા સન્નિ વિનયયે કિલ ॥

પ્રાણાયામના દૃઢ અભ્યાસવડે, ઓશુર્યે આપેલી યુક્તિવડે તથા આસન અને આહારના યોગવડે પ્રાણ-મનની ચચલતાનો નિરોધ થાય છે, અને અધ્યાત્મ વિદ્યાનું શિક્ષણ, સત્પુરુષોનો સમાજમ, વાસનાઓનો સર્વથા ત્યાગ અને પ્રાણના ચલનનો અવરોધ જે બધી પુરુષ યુક્તિઓ મનને ચોક્કસ રીતે છતવા માં છે.

રાગઃ આસક્તિઃ યસ્માત્ સઃ વિરાગઃ, વિરાગસ્ય માવઃ ઇતિ વૈરાગ્યં, તેન વૈરાગ્યેણ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મહાબાહુ અર્જુન ! મનઃ મન, દુર્નિગ્રહમ્ દુઃખથી સંયમમાં આવી શકે તેવું, (અને) ચલન્ ચંચલ છે. (એ) અસંશયમ્ નિઃસંદેહ છે, તુ તો પશુ, કૌન્તેય હે કૌન્તેય ! (તે) અધ્યાસેન અભ્યાસવડે, એ અને, વૈરાગ્યેણ વૈરાગ્યથી, મુક્તિ સંયમમાં રાખી શકાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો ! મન ઘણી મુશ્કેલીથી વશમાં આવી શકે તેવું અને ચંચલ છે એ નિઃસંશય છે, તો પશુ હે કૌન્તેય ! તે મનને અભ્યાસ-લય-પ્રતિબંધક અને વૈરાગ્ય-વિશ્લેષ-પ્રતિબંધક એ બંનેવડે નિયમમાં રાખી શકાય છે. અર્થાત્ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તે વશમાં આવી શકે છે, એમ તું માન. ૩૫.

અવતરશ્લોકાઃ—આ હેતુથી યોગની પ્રાપ્તિ અથવા અપ્રાપ્તિમાં મનોનિગ્રહ જ કારણ છે તે કહે છે :

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્ત ઇતિ મે મતિઃ ॥

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અસંયતાત્મના, યોગઃ, દુષ્પ્રાપ્તઃ, ઇતિ, મે, મતિઃ, વશ્યાત્મના, તુ, યતતા, શક્યઃ, અવાપ્તુમ્, ઉપાયતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન સમ્યક્ યતઃ આત્મા યસ્ય સઃ અસં-યતાત્મા, તેન અસંયતાત્મના । દુઃખેન પ્રાપ્યતે ઇતિ દુષ્પ્રાપ્તઃ । વશ્યઃ

આત્મા यस્ય સ્ત વશ્યાત્મા, તેન વશ્યાત્મના । યતતિ ઇતિ યતત્, તેન યતતા । ઉપાયેમ્ય ઇતિ ઉપાયત ।

અન્વય અને અર્થ:—અસયતાત્મના જેનો આત્મા-મન સયમમા નથી તેવાવડે, યોગ યોગ, દુષ્ટાપ દુષ્ટી મેળવી શકાય (છે), પણ, વશ્યાત્મના જેનો આત્મા-મન વશમા હોય તેવા, (અને) યતતા યત્ન કરનાર યોગીને, (તે) ઉપાયત ઉપા યોધી, (પણ) અઘાન્તુમ્ મેળવવાને, શક્ય શક્ય (છે), ઇતિ એમ, મેં માફ, મતિ માનવું (છે).

ભાવાર્થ:—જેનો આત્મા એટલે મન સયમમા નથી, તેવા યોગી વડે તેો યોગ ઘણા દુષ્ટી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો છે, પણ જેને યોતાનો આત્મા એટલે મન વશમા છે, તેવા યત્ન કરનાર યોગીને તેો અભ્યાસ અને વૈરાગ્યાદિ ઉપાયોવડે યોગ સહેલા ઈથી સાધવાને શક્ય છે એમ મારું માનવું છે ૩૬

અવતરણિકા — ‘ અભ્યાસ-પુન પુન ક્રિયાનું કરવું અને વૈરાગ્ય-વિરક્તિ-ના અભાવથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન જેને નથી પ્રાપ્ત થયું, એવો યોગી શુદ્ધ પામે છે । ’ તે જાણવાની ઈચ્છાથી અર્જુન ભગવાનને પૂછે છે

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે -

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્છલિતમાનસઃ ॥

અપ્રાપ્ય યોગસર્સિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥૩૭॥

૧ મિત્તાટન જાવ શોષ સ્નાન ધ્યાન છુટાવનમ્ ॥

ફર્સવ્યાનિ શ્વેનાનિ યતીનાં મૃપક્ષ્મણત્ ॥ કુતિ ॥

ભિક્ષા માગવા જવું જાવ કરવો શોષ સ્નાન ધ્યાન અને દેવપૂજન કરવું એ ૭ કર્મ જેમ રાજાદ અવરથ આપવો પડે તેમ યતિના અવરથ કર્તવ્યો છે એને ન કરે તેને ‘ અયતિ ’ કહેવામા આવે છે

પદચ્છેદઃ—અયતિઃ, શ્રદ્ધયા, ઉપેતઃ, યોગાત્, ચલિત-
માનસઃ, અપ્રાપ્ય, યોગસંસિદ્ધિમ્, કામ્, ગતિમ્, કૃષ્ણ, ગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન યતિઃ અયતિઃ । ચલિતં માનસં યત્ય
સઃ ચલિતમાનસઃ । ન પ્રાપ્ય્ય ઇતિ અપ્રાપ્ય । સમ્યક્ સિદ્ધિઃ સંસિદ્ધિઃ,
યોગસ્ય સંસિદ્ધિઃ યોગસંસિદ્ધિઃ, તાં યોગસંસિદ્ધિમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ ! શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી,
ઉપેતઃ યુક્ત, (પશુ) યોગાત્ યોગથી, ચલિતમાનસઃ જેનું મન
ચલિત થયેલું છે એવો, અયતિઃ યોગીની સ્થિતિને ન પામેલો,
યોગસંસિદ્ધિમ્ યોગની સિદ્ધિને, અપ્રાપ્ય ન મેળવીને, કામ્ કંઈ,
ગતિમ્ ગતિને, ગચ્છતિ પામે છે ?

ભાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! શ્રદ્ધાયુક્ત એવો પણ દોષ
યોગી યોગથી બ્રહ્મ મનવાળો હોય અને સંપૂર્ણ યોગીની દૃષ્ટિને
ન પામ્યો હોય, તો તેવો યોગી યોગની સિદ્ધિને ન મેળવીને
પછી કંઈ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે ? તે મને તમે કહો. ૩૭.

અવતરણિકાઃ—અર્જુન પોતાને વિશેષ સંશય થયેથી ફરી
પાછો કહે છે:

કચ્છિન્નોભયવિભ્રષ્ટશિષ્ણાન્નમિવ નશ્યતિ ॥

અપ્રતિષ્ઠો મહાવાહો વિમૂઢો વ્રહ્મણઃ પથિ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદઃ—કચ્છિત્, ન, ઉભયવિભ્રષ્ટઃ, શિષ્ણાન્નમ્, ઇવ,
નશ્યતિ, અપ્રતિષ્ઠઃ, મહાવાહો, વિમૂઢઃ, વ્રહ્મણઃ, પથિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ વ્રહ્મણિ વિવ્રષ્ટઃ, ઉભયે
વિભ્રષ્ટઃ ઇતિ ઉભયવિભ્રષ્ટઃ । શિષ્ણં ચ લ્લ ંન્નં ચ ઇતિ

ન શ્રેષ્ઠત્વેન પ્રતિષ્ઠા-સ્થિતિઃ યસ્ય મઃ અપ્રતિષ્ઠઃ । વિશેષેણ મૂઢઃ
ઇતિ વિમૂઢઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મહાબાહો શ્રીકૃષ્ણ!
બ્રહ્મણઃ પ્રદક્ષના, પાંચ માર્ગમાં, વિમૂઢઃ મૂઢ થયેલો—ભૂલેલો, (તેમજ)
અપ્રતિષ્ઠિતઃ યોગમાં જોઇતી સ્થિરતાને ન પામેલો, (યોગી)
ઉભયધિભ્રમ્ણઃ કર્મમાર્ગ અને યોગમાર્ગ બંનેથી ભ્રષ્ટ થયેલો,
છિન્નામ્રમ્ણ છુટા પડી ગયેલા વાદળાની, હવે માફક, કશ્ચિત્ કંઈ, ન
નશ્વતિ નાશ નથી પામતો (શુ) ?

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો શ્રીકૃષ્ણ! બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં
ભૂલો પડેલો, યોગમાં આવશ્યક સ્થિરતાને ન પામેલો અને એવી
રીતે કર્મમાર્ગ તેમજ યોગમાર્ગ બંનેથી ભ્રષ્ટ થયેલો યોગી છુટા
પડી ગયેલા વાદળાની માફક કંઈ નાશ તો પામતો નથીને ?
અર્થાત્ તેવો યોગી નાશ પામવો જોઈએ, એવો મારા મનમાં
સંશય રહે છે. ૩૮.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રભાણે મરાયતુ કથન કરીને તેના નાશને માટે
અર્જુન ભગવાનની વિનંતિ કરે છે

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદઃ—એતત્, મે, સંશયમ્, કૃષ્ણ, છેતુમ્, અર્હસિ,
અશેપતઃ, ત્વદન્યઃ, સંશયસ્ય, અસ્ય, છેત્તા, ન, હિ, ઉપપદ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન શેષં અશેપમ્, તેન અશેપતઃ । ત્વત્તઃ
અન્યઃ ત્વદન્યઃ । છિન્તીતિ છેત્તા ।

અન્વય અને અર્થ:—કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ! ઇતત્ એ પ્રમાણેના, મેં મારા, સંશયસ્ સંશયને, અશેષતઃ જડમૂળથી, છેતુમ ઉખેડી નાખવાને, અર્હસિ તમે યોગ્ય છે, (કારણકે) અસ્ય આ, સંશયસ્ય સંશયનો, છેત્તા છેદનાર, ત્વદન્યઃ તમારાથી બીજો, હિ ખરેખર, ન, ઉપપચિતે મળી શકે તેમ નથી.

ભાવાર્થ:—હ શ્રીકૃષ્ણ! મારા ઉપરોક્ત સંશયને જડમૂળથી નાશ કરવાને માટે આપજ યોગ્ય છે, કારણ કે આ સંશયનો છેદનાર આપના સિવાય બીજો કોઈ પણ મળી શકે તેમ હું માનતો નથી. અર્થાત્ આપજ મારા એ સંશયને દૂર કરો. ૩૬.

અવતરણિકા:—અર્જુનના પ્રશ્નનો જવાબ આપતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

પૅર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિધતે ॥

નહિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

૧ ભાર્તે તેન સમસતીર્થમલિને સર્વાર્થે દત્તાચરિ-
યક્ષાનાં ચ કૃત સદ્સમસિલ્લા દેવાશ્ચ સંશુભિતાઃ ।
સંસારાચ સમૃદ્ધતાઃ સ્વપિતાશ્ચેલોક્યગુણો દ્યોતો
યસ્ય પ્રહ્લાવિચારણે સળમપિ સ્થેર્ય મનઃ પ્રાપ્તુયાત્ ॥

એ મનુષ્યનું મન પ્રજ્ઞના વિચારમા ક્ષણમાત્ર પણ રિચરતાને પ્રાપ્ત થયું છે, તેણે સમગ્રા લીયોના જલમમાં સ્નાન કર્યું. તેણે સર્વ પૃથ્વીનું દાન કર્યું. તેણે દુનિયાર ચક્ષુઃ કર્યા, તેણે સમગ્ર દેવાનું પૂજન કર્યું. તેણે સંસારથી પોતાના પિતૃઓનો ઉદ્ધાર કર્યો અને એ ત્રણે ક્ષેત્રમાં પુણ્ય થયેલું છે. અર્થાત્ તે સર્વ પ્રકારે અમર થયો છે અને તેનો નાશ જ નથી.

પદચ્છેદઃ—પાર્થ, ન, એવ, હહ, ન, અમુત્ર, વિનાશઃ, તસ્ય, વિદ્યતે, ન, હિ, કલ્યાણકૃત્, કશ્ચિત્, દુર્ગતિમ્, તાત, ગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અમુષ્મિન્ ઇતિ અમુત્ર । વિશેષેણ નાશઃ ઇતિ વિનાશઃ । કલ્યાણં કરોતીતિ કલ્યાણકૃત્ । દુષ્ટા ચાસૌ ગતિશ્ચ ઇતિ દુર્ગતિઃ, તાં દુર્ગતિમ્ । તનોતિ આત્માનં પુત્રરૂપેણ ઇતિ તાતઃ, તત્તત્ત્વદ્વૌ તાત ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! તસ્ય તેવા યોગથી અપૂર્ણ રહી ગયેલા અને હેહુભટ થયેલા યોગીનો, હહ આ લોકમાં, (અને) અમુત્ર પરલોકમાં, (પણ) વિનાશઃ વિનાશ, ન, વિદ્યતે થતો નથી, એવ જ, હિ કારણુ હે, તાત હે તાત ! કશ્ચિત્ કોઈપણ, કલ્યાણકૃત્ હલ્યાણુકારક કર્મ કરનાર મનુષ્ય, દુર્ગતિમ્ દુષ્ટગતિને—અધોગતિને, ન, ગચ્છતિ પામતો નથી.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! તેવા અપૂર્ણ યોગીનો આ લોકમાં હે પરલોકમાં પણ કદી વિનાશ થતો જ નથી, કારણુહે હે તાત—અર્જુન ! હલ્યાણુકારક કર્તવ્ય કરનાર કોઈ પણ મનુષ્ય દુષ્ટ ગતિને એટલે અધોગતિને પામતો નથી. ૪૦

અવતરણિકાઃ—“જ્યારે એવા યોગીની અધોગતિ નથી થતી, ત્યારે તેવા યોગમદ્દ થએલા યોગીની શી ગતિ થાય છે ? એવા પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તર-રૂપે બે શ્લોક વડે ભગવાન જણાવે છે:

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલ્લોકાનુપિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ॥

શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગેન્નષ્ટોઽભિજાયતે ॥ ૪૧ ॥

૧ અનિષ્ણન્નસમાધિસ્તુ પરબ્રહ્મોપલબ્ધિમાન્ ॥ યદ્યન્તરાયદેવેણ દુષ્યતે ક્ષાય માનસે ॥
જન્માન્તરેતસ્ય સતો મુક્તિઃ પૂર્વસ્ય જાયતે ॥ વિનિષ્ણન્નસમાધિસ્તુ મુક્તિપત્રેષ જન્મનિ ॥
પ્રાપ્નોતિ યોગી યોગમિદ્ગ્ધકર્મા ચ ચોપચિરાત્ ॥ વિષ્ણુપુરાણે ॥

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ॥

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—પ્રાપ્ય, પુણ્યકૃતામ્, લોકાન્, ઉપિત્વા, શાશ્વતીઃ, સમાઃ, શુચીનામ્, શ્રીમતામ્, ગૈરે, યોગભ્રષ્ટઃ, અભિ-જાયતે, અથવા, યોગિનામ્, एव, કુલે, ભવતિ, ધીમતામ્, एतद्, हि, दुर्लभतरम्, लोके, जन्म, यत्, ईदृशम्.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—પુણ્યં કુર્વન્તીતિ તે પુણ્યકૃતાઃ, તેષાં પુણ્યકૃતામ્ । શ્રીઃ અસ્તિ યેષાં તે શ્રીમન્તઃ, તેષાં શ્રીમતામ્ । યોગાત્ ભ્રષ્ટઃ इति યોગભ્રષ્ટઃ । ધીઃ અસ્તિ યેષાં તે ધીમન્તઃ, તેષાં ધીમતામ્ । દુઃસ્થેન લમ્યતે इति દુર્લભમ્, અતિશયેન દુર્લભમ્ इति દુર્લભતરમ્ । એનેન તુલ્યમ્ इति ईदृशम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યોગભ્રષ્ટઃ યોગમાંથી વ્યુત થયેલો યોગી, પુણ્યકૃતામ્ પુણ્ય કરનારાઓના, લોકાન્ લોકોને, પ્રાપ્ય પ્રાપ્ત કરીને, શાશ્વતીઃ અનેક, સમાઃ વર્ષો મુખો, (ત્યાં) ઉપિત્વા વસીને, શુચીનામ્ પવિત્ર એવા, શ્રીમતામ્ શ્રીમાન્ લોકોના, ગૃહે ઘરમાં, અભિજાયતે જન્મે છે, અથવા અથવા, ધીમતામ્ બુદ્ધિ-માન્, યોગિનામ્ યોગીઓના, एव જ, કુલે કુલમાં, ભવતિ ઉત્પન્ન થાય છે, हि કારણ કે, ईदृशम् આવા પ્રકારનો, यत् જે,

પરબ્રહ્માના જ્ઞાનને પામેલો યોગીને સંપૂર્ણ સમાધિમાન ન થયો હોય અને તેણે પણ અંતર-વિખેલા હોયવડે તેણે મન દૂષિત થયુ હોય તો પણ પૂર્વમાં કરેલા અવ્યાસવાળા તે સત્યરુપ-યોગીની અન્ય જન્મોમાં મુક્તિ થાય છે. તથા જે સંપૂર્ણ સમાધિસિદ્ધ યોગી છે તે યોગાગ્રિવડે ક્યેનિ ભરમ કરી આ જન્મમાં જ વરન મુક્તિને પામે છે.

જન્મ જન્મ, એતત્ત્વ જો, લોકે લોકમાં, દુર્લભતર ધણીજ દુઃખથી
મેળવાય તેવો છે.

ભાવાર્થ:—યોગમાંથી બ્રહ્મ થએલો યોગી પુણ્યશાળીઓ-
વડે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય હોવા લોકને પામીને લાંબા વખત સુધી
ત્યાં રહે છે અને પછી પવિત્ર એવા શ્રીમાન્ લોકોના ઘરમાં
અથવા તો બુદ્ધિમાન્ યોગીઓના કુલમાં જન્મ ધારણ કરે છે,
કારણ કે એવા પ્રકારનો જન્મ લેવો તે લોકમાં ઘણી મુશ્કેલીથી
અને મોટા પુણ્યથી મેળવી શકાય તેવો છે. અર્થાત્ યોગબ્રહ્મ
યોગી અધોગતિ ન પામતાં આ પ્રમાણે શ્રીમન્ત અથવા યોગી-
ઓને ત્યાં જન્મ ધારણ કરી આનંદ લોગવે છે. ૪૧-૪૨.

અવતરણિકા:—‘શ્રીમન્ત અથવા યોગીને ત્યાં જન્મ થવા પછી
પુણ્યનો ઉપભોગ થવાથી તેને અધોગતિએ જવાનો સંભવ રહે તો!’ એવી
શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન્ કહે છે

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ॥

યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનંદન ॥ ૪૩ ॥

પદચ્છેદ:—તત્ર, તમ્, બુદ્ધિસંયોગમ્, લભતે, પૌર્વદેહિ-
કમ્, યતતે, ચ, તતઃ, ભૂયઃ, સંસિદ્ધૌ, કુરુનન્દન.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ યોગઃ ઇતિ સંયોગઃ, નુદ્ધેઃ
સંયોગઃ ઇતિ બુદ્ધિસંયોગઃ, તમ્ બુદ્ધિસંયોગમ્ । પર્વશ્વાસૌ દેહશ્ચ ઇતિ
પૂર્વદેહઃ, તસ્મિન્ મત્તઃ ઇતિ પૌર્વદેહિકઃ, તમ્ । સમ્યક્ સિદ્ધિઃ ઇતિ
સંસિદ્ધિઃ, તસ્યામ્ સંસિદ્ધૌ । નન્દયતીતિ નન્દનઃ, કુરુણાં નન્દનઃ ઇતિ
કુરુનન્દનઃ, તત્સંબુદ્ધૌ કુરુનન્દન ।

અન્વય અને અર્થ:—તવ તે જન્મમાં, પૌર્વદોહિકમ્ આગલા જન્મના શરીરમાં રહેલા, તમ તે, બુદ્ધિસંયોગમ્ બુદ્ધિના સંયોગને—જોડાયેને, (તે) હમતે મેળવે છે, ચ અને, કુરુનંદન હે કુરુકુળને આનંદ આપનાર અર્જુન! તતઃ ત્યાર પછી, મૃયઃ ફરી પણ, સંસિદ્ધૌ સારી રીતે યોગસિદ્ધિને માટે, ચતતે યતન કરે છે.

ભાવાર્થ:—ત્યાં શ્રીમન્ત અથવા યોગીના ઉચ્ચ કુલમાં જન્મ ધારણ કરીને તે આગલા જન્મના શરીરમાંની બુદ્ધિ ઇત્યાદિ શક્તિઓના સંયોગને મેળવે છે, અને હે કુરુનંદન! ત્યાર પછી તે બુદ્ધિની રુકુરણને લીધે ફરી પણ યોગસિદ્ધિને માટે તે પ્રયાસ કરે છે. ૪૩.

पूर्वाम्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ॥

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

પદચ્છેદઃ—પૂર્વામ્યાસેન, તેન, એવ, હિયતે, હિ, અવશઃ, અપિ, સઃ, જિજ્ઞાસુઃ, અપિ, યોગસ્ય, શબ્દબ્રહ્મ, અતિવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—પૂર્વસ્મિન્ નન્મનિ અમ્યાસઃ ઇતિ પૂર્વામ્યાસઃ, તેન પૂર્વામ્યાસેન । ન વશઃ ઇતિ અવશઃ । જ્ઞાતુમ્ ઇચ્છતીતિ જિજ્ઞામતિ, જિજ્ઞાસતીતિ જિજ્ઞાસુઃ । શબ્દઃ એવ વ્રહ્મ ઇતિ શબ્દબ્રહ્મ—વેદઃ, સત્ શબ્દબ્રહ્મ । અતીત્ય વર્તતે ઇતિ અતિવર્તતે ।

અન્વય અને અર્થ:—અવશઃ પરતંત્ર (પિતા ઇત્યાદિને આધીન) હોવા છતાં, અપિ પણ, સઃ તે યોગરુદ્ર દેવતા, તેન તે, પૂર્વામ્યાસેન પૂર્વજન્મના અમ્યાસપટે, એવજ, હિયતે યોગની સિદ્ધિને માટે યતન કરવા ખેંચાઈ આવે છે, (અને) યોગસ્ય

યોગને, જિજ્ઞાસુઃ જાણવાની માત્ર ઇચ્છા કરનાર, અપિ પણ, શબ્દબ્રહ્મ વેદમાં કહેલાં કર્મકાંડ ઇત્યાદિનાં ફલોનું, અતિવર્તે અતિક્રમણ કરે છે. અર્થાત્ જિજ્ઞાસુ જો શબ્દબ્રહ્મનું અતિક્રમણ કરે તો યોગબ્રહ્મ તો આ અતિક્રમણ કરે જ એમા શું આશ્ચર્ય ?

ભાવાર્થ:—તે યોગબ્રહ્મ થયેલો યોગી, પિતા ઇત્યાદિને આધીન હોઈ પરતંત્ર હોવા છતાં પણ તે જ પૂર્વજન્મના અભ્યાસવડે, બળાત્કારે યોગની સિદ્ધિને માટે પ્રયાસ કરવા દોરાઈ જાય છે, અને યોગને સારીરીતે પ્રાપ્તકરેલો તો શું પણ માત્ર તે યોગને જાણવાની ખરી ઇચ્છા કરનાર પણ વેદોક્ત અનુષ્ઠાનોના કહેલાં ફલોનું અતિક્રમણ કરે છે, તો પછી યોગને-સમાધિ-યોગને સારીરીતે જાણનાર અને નિરંતર અભ્યાસીની તો વાત જ શી કરવી? અર્થાત્ આ પૂર્વનો યોગબ્રહ્મ તો યોગીજ હોવાથી ફલનો ત્યાગ કરી બિર્ધ્વગતિને પામે, એમા આશ્ચર્ય હોઈ શકે જ નહિ. ૪૪

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે યોગ-બ્રહ્મની ગતિ કહીને, હવે ‘જે યોગી વિષયો વડે વારંવાર આડે રસ્તે દોરાઈ જતો હોય, તે પણ યોગને જ અભ્યાસ કરવાથી પાપરહિત થઈ અનેક જન્મે પણ પરમગતિને પામે છે,’ તે કહે છે

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ ॥

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

પદચ્છેદ:—પ્રયત્નાત્, યતમાનઃ, તુ, યોગી, સંશુદ્ધ-કિલ્બિષઃ, અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ, તતઃ, યાતિ, પરામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રકર્ષેણ યત્નઃ इति પ્રયત્નઃ, તસ્માત્ પ્રયત્નાત્ । યત્તે અસૌ યતમાનઃ । સમ્યક્ શુદ્ધાનિ કિલ્બિષાનિ

પાપાનિયસ્ય સઃ સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ । ન એકમ્ ઇતિ અનેકમ્, અનેકે જન્મનિ
સમ્યક્ સિદ્ધઃ ઇતિ અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રયત્નાત પ્રયત્નપૂર્વક, યતમાનઃ.
અભ્યાસ કરતો, યોગીઃ યોગી, તુ તો, સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ સારીરીતે
જેનાં પાપ ધોવાઈ ગયાં છે તેવો, અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ અનેક
જન્મને અંતે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરેલો, તતઃ ત્યાર પછી, પરમ સૌથી
શ્રેષ્ઠ એવી, ગતિમ્ ગતિને, યાતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—વળી યત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરતો યોગી તો યોગા-
ભ્યાસથી જેનાં પાપ સંપૂર્ણ રીતે ધોવાઈ ગયાં છે, તેવો થઇને
ધણા જન્મને અંતે પણ સિદ્ધિને મેળવી ત્યાર પછી સૌથી શ્રેષ્ઠ
એવી બ્રહ્મસંબંધી પરમ ગતિને પામે છે. ૪૫.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે યોગી અનેક જન્મે પણ પરમ ગતિને
મેળવતો હોવાથી તે સર્વથી ઉત્તમ મનાય છે તે કહે છે:

તપસ્વિમ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિમ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ॥

કર્મિમ્યશ્વાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥૪૬॥

પદચ્છેદઃ—તપસ્વિમ્યઃ, અધિકઃ, યોગી, જ્ઞાનિમ્યઃ,
અપિ, મતઃ, અધિકઃ, કર્મિમ્યઃ, ચ, અધિકઃ, યોગી, તસ્માત્,
યોગી, ભવ, અર્જુન.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તપઃ અસ્તિ યેષાં તે તપસ્વિનઃ, તેમ્યઃ
તપસ્વિમ્યઃ । યોગઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ યોગી । જ્ઞાનમ્ અસ્તિ યેષાં તે
જ્ઞાનિનઃ, તેમ્યઃ જ્ઞાનિમ્યઃ । કર્મ ઇદાપ્તાદિ અસ્તિ યેષાં તે કર્મિનઃ,
તેમ્યઃ કર્મિમ્યઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—યોગી યોગી, તપસ્વિમ્યઃ કૃત્કૃત્યાં-
દ્રાયણાદિ તપકરવાવાળાઓથી, અધિકઃ શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનિમ્યઃ શાસ્ત્ર
વિગેરેના જ્ઞાન વાળાઓથી, અપિ પણ, અધિકઃ શ્રેષ્ઠ, મતઃ માન-
વામાં આવેલો છે, ચ અને, કર્મિમ્યઃ યજ્ઞ-યાગાદિ તથા વાવ,
કૃષા ખેડવા ઇત્યાદિ પુણ્યકર્મો કરવાવાળાઓથી પણ, યોગી
યોગી, અધિકઃ શ્રેષ્ઠ છે, તસ્માત્ એટલા માટે, અર્જુન હે અર્જુન !
(તું) યોગી યોગી, મવ થા.

ભાવાર્થ:—યોગી કૃત્કૃત્યાન્દ્રાયણાદિ તપ કરનારાઓથી,
શાસ્ત્ર વગેરેનું જેમને જ્ઞાન હોય તેવાઓથી અને, યજ્ઞાદિ પુણ્ય
કર્મ કરનારાઓથી પણ અધિક શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલો છે,
માટે હે અર્જુન ! તું પણ યોગી થા. અર્થાત્ યોગી થવાથી જ તું
ઉત્તમતાને પામી શકીશ. ૪૬.

અવતરણિકા:—“યમનિયમાદિપરાયણુ યોગીએમા પણ જે યોગી
મારામાંજ એકનિષ્ઠાવાળો છે તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે,” એમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ભતેનાંતરાત્મના ॥

શ્રદ્ધાવાન્મજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥૪૭॥

પદચ્છેદ:—યોગિનામ્, અપિ, સર્વેષામ્, મદ્ભતેન, અન્ત-
રાત્મના, શ્રદ્ધાવાન્, મજતે, યઃ, મામ્, સઃ, મે, યુક્તતમઃ, મતઃ.

૧ રહેદિ બુદ્ધે મયમીતિજ્ઞાન્યૈ ગચ્છાન્નુ ગોવિન્દપદ્મતર્કિન્મ્ ॥

ચયન્તરા ત્વાં વિષયા નિહન્યુઃ કોશ ત્વમગ્નોહહલોચનેતિ ॥

હે ભુદ્ધિ આવ ! આવ ! ! જે તું સંસારના ભયની શાંતિ ચાહતી હોય તો સત્વર
ગોવિન્દ-પદ્મમાત્રાના ચરણકમળ તરફ જ, તેમજ જે વિષયોથી વિધ્ને તને હણત
હોય—અડચણ કરતા હોય તો ‘ હે કમળનયન પ્રભો ! ’ એમ પોકાર કર

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યોગઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ, તેષાં યોગિનામ્ । મયિ ગતઃ ઇતિ મદ્ગતઃ, તેન મદ્ગતેન । અન્તરદ્વાસૌ આત્મા ચ ઇતિ અન્તરાત્મા તેન અન્તરાત્મના । શ્રદ્ધા અસ્ય અસ્તીતિ શ્રદ્ધા-વાન્ । અતિશયેન યુક્તઃ ઇતિ યુક્તતમઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સર્વેષામ્ બધા, યોગિનામ્ યોગી-ઓમાં, અપિ પણ ય જે યોગી, શ્રદ્ધાવાન્ શ્રદ્ધાયુક્ત થયેા થકેા, મદ્ગતેન મારામાં પડેાવાયેલા, અંતરાત્મના અંતરાત્માવડે, મામ્ મને, મજતે બજે છે, સઃ તે, મે મેં, યુક્તતમઃ સૌથી શ્રેષ્ઠ, મતઃ માનેલો છે.

ભાવાર્થઃ—બધા યોગીઓમાં પણ જે યોગી અત્યંત શ્રદ્ધાવાળો થઈને, પોતાના અંતરાત્માને મારા વિષે જ પડેાવીને મને બજે છે તેને હું સૌથી શ્રેષ્ઠ માનું છું. અર્થાત્ તું પણ મારા વચનપર વિશ્વાસ રાખી મારામાં જ તારા અન્તરાત્માને દેહકરી મારા હૃદયે પ્રમાણે કર્તવ્ય કર, એટલે પરમ સિદ્ધિને પામીશ. ૪૭.)

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकातान्तिकप्रणीत-
साम्बन्ध-बोधिण्यां गुर्जरटीकायाम् आत्म-
संयमयोगो नाम पञ्चोऽध्यायः ॥

અવતરણિકાઃ—યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના ।
 શ્રદ્ધાવાન્મજતે યો માં સ મે યુક્તત્તમો મતઃ ॥ “અથા યોગીઓમાં
 પણ મારામાં લીન અંતરાત્માવડે જે યોગી શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ મને ભજે છે તે
 સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.” એ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયમાં, ‘મારામાં લીન થએલ અંત-
 રાત્માવાળો જે યોગી મને ભજે છે’—એ કથનરૂપે ખીજ નિશ્ચિત કરીને
 “ભગવાનનું તત્ત્વ કેવા પ્રકારનું છે ? અને યોગી તેમાં કેવી રીતે અન્તર્ગત
 આત્માવાળો થાય ?” એ પ્રમાણે અર્જુન તરફથી એ પ્રશ્નોત્તર સંભવ હોવાથી
 તેના પૂછ્યા સિવાય કૃપાથી પોતાની મેજે જ કહેવાને હચ્છતા ભગવાન
 શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાઃ

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છેઃ—

મર્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુજન્મદાશ્રયઃ ॥

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છૃણુ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—મયિ, આસક્તમનાઃ, પાર્થ, યોગમ્, યુજન્, મદાશ્રયઃ, અસંશયમ્, સમગ્રમ્, મામ્, યથા, જ્ઞાસ્યસિ, તત્ત્વ, શૃણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ સક્તમ્ આસક્તમ્, આસક્તં
 હર્ષં મનઃ ચિત્તં યસ્ય સઃ આસક્તમનાઃ । યુજન્તીતિ યુજન્ । અહમેવ
 પરમેશ્વરઃ આશ્રયો યસ્ય સઃ મદાશ્રયઃ । ન વિદ્યતે સંશયઃ યસ્મિન્
 કર્મણિ યથા સ્થાત્તયા ઇતિ અસંશયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—પાર્ય હે પાર્ય! મયિ મારામાં, આસક્તમના: લાગેલું છે અંતઃકરણ જેનું એવો, યોગમ્ યોગનો, યુક્તન્ અભ્યાસ કરતો, (અને) મદાશ્રયઃ હું જ જેનો પરમ આશ્રય છું તેવો, (તું) અસંશયમ્ કોઈ પણ જાતના સંશય વિના, સમયમ્ નાના પ્રકારની સંપત્તિ, ણલ, શક્તિ—માનસિક પ્રગલ્ભતા તથા ઇશ્વરોચિત સામર્થ્ય અને ઐશ્વર્યાદિથી સંપન્ન એવા, મામ્ મને, યથા જેવી રીતે, જ્ઞાસ્યાસિ જાણીશ, તત્ તે (મારા વડે કહેવાતું), શૃણુ સાંભળ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! મારામાં જ જેનું અંતઃકરણ લાગેલું છે એવો, કર્મયોગનો અભ્યાસ કરતો તેમજ હું જ જેનો પરમ આશ્રય છું તેવો તું કોઈ પણ પ્રકારના સંદેહ વિના નાના પ્રકારની સંપત્તિ, શારીરિક ણલ, માનસિક પ્રગલ્ભતા, તથા ઇશ્વરોચિત સામર્થ્યવિશેષ—ઐશ્વર્ય ઇત્યાદિથી સંપન્ન તથા સંપૂર્ણ એવા મને જેવી રીતે જાણી શકે તે રીતનો પ્રકાર તું મારી પાસેથી સાંભળ. ૧.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે “અન્યાશ્રય રહિત અને એકાગ્રચિત્તાયો યોગી પોતાને દેવી રીતે પૂર્ણતાથી જાણી શકે,” તે અર્જુનને કહેવાની જે પ્રતિજ્ઞા પોતે કરી છે તે પ્રતિજ્ઞાના વિષયનો વિસ્તાર અને તેનું સ્વરૂપ હવે નીચે પ્રમાણે ભગવાન કહે છે

જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

૧ પરોક્ષાનુમતેનાય ક્રમેન મનનેન ચા ।

વેદાન્તશાસ્ત્રબોધેન જગન્મિત્યાત્મવૃત્તકમ્ ॥

મહાત્મેકત્વસિદ્ધાન્ત જ્ઞાનમાદ્યર્મનીષિણઃ ॥ ૧ ॥

પરોક્ષ અનુભવ, અવશ્ય અને મનન, અથવા વેદાંત શાસ્ત્રના બોધવડે જગત્

પદચ્છેદઃ—જ્ઞાનમ્, તે, અહમ્, સવિજ્ઞાનમ્, 'ઇદમ્, વક્ષ્યામિ, અશેપતઃ, યત્, જ્ઞાત્વા, ન, રહ, ભૂયઃ, અન્યત્, જ્ઞાતવ્યમ્, અવશિષ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, તત્ જ્ઞાનમ્ । વિશેષેણ જ્ઞાનમ્ ઇતિ વિજ્ઞાનમ્, વિજ્ઞાનેન સહિતમ્ ઇતિ સવિજ્ઞાનમ્, તત્ । ન શેપમ્ ઇતિ અશેપમ્, અશેપાત્ ઇતિ અશેપતઃ । જ્ઞાતુમ્ યોગ્યં જ્ઞાતવ્યમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અહમ્ હું, તે તને, સવિજ્ઞાનમ્ પોતાના અનુભવશુદ્ધ-વિશેષ જ્ઞાનસહિત, ઇદમ્ આ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, અશેપતઃ સંપૂર્ણતાથી, વક્ષ્યામિ કહીશ, (કે) યત્ જે જ્ઞાન, જ્ઞાત્વા બાહ્યીને, ભૂયઃ ફરીને, (તને) રહ આ લોકમાં, જ્ઞાતવ્યમ્ બાહ્ય લાયક (ખીલું કંઈ), ન, અવશિષ્યતે બાકી, રહેશે નહિ.

તના મિથ્યાત્વપૂર્વક અહમ્ અને આત્મા (હવ) ના એકત્વના સિદ્ધાંત (નિર્ણય) ને શુદ્ધિમાન પુરુષે જ્ઞાન કહે છે.

સર્વં વિષ્ણોઃકર્તૃત્વજ્ઞાનં જ્ઞાનમિતીર્યતે ।

તદ્વિશેષપરિજ્ઞાનં વિજ્ઞાનમિતિ ગીયતે ॥ સ્મૃતિઃ ॥ ૨ ॥

સર્વં વિષ્ણુ-પરમાત્માનાના ઉત્તમપણાનું-પરિપૂર્ણપણાનું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને તેથી વિશેષ-ઉત્તમ-અહમ્-સ્વરૂપનું જે અનુભવપૂર્વક જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે.

અસ્રોતાનુદ્યુવાય નિદિધ્યાસનતોગ્રવા ।

સ્વસ્વરૂપાનુસંધાનં વિજ્ઞાનં તદિદ્વોચ્યતે ॥ ૩ ॥

અપરોક્ષ અનુભવવડે લા નિદિધ્યાસનવડે જે સ્વસ્વરૂપનું અનુસંધાન તે અર્થ (વેદાંતશાસ્ત્રમાં) વિજ્ઞાન કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—હું તને અનુભવયુક્ત એવું વિશેષ જ્ઞાનયુક્ત એટલે વિજ્ઞાનસહિત એ જ્ઞાન સંપૂર્ણપણે કહીશ, કે જે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને ફરીથી આ લોકમાં જીભુ કઇ પણ તને જાણવા લાયક બાકી રહેશે નહિ ૨

અવતરણિકા:—‘ઉક્ત પ્રાસ્તાવિક આત્મા સમઘી અત્યંત આવશ્યક જ્ઞાન કેટલું દુષપ્રાપ્ય છે’ તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદતતિ સિદ્ધયે ॥

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—મનુષ્યાણામ્, સહસ્રેષુ, કશ્ચિત્, યતતિ, સિદ્ધયે, યતતામ્, અપિ, સિદ્ધાનામ્, કશ્ચિત્, મામ્, વેત્તિ, તત્ત્વતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—યતન્તિ તે યતન્તઃ, તેષાં યતતામ્ । તત્ત્વેન ઇતિ તત્ત્વત ।

અન્વય અને અર્થ:—મનુષ્યાણામ્ મનુષ્યોના, સહસ્રેષુ હજારોમાં, કશ્ચિત્ કોઈ એક, સિદ્ધયે સિદ્ધિ-આત્મજ્ઞાનને માટે, યતતિ પ્રયત્ન કરે છે, (અને તેવા) યતતામ્ યત્ન કરનારા, સિદ્ધાનામ્ આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલા સિદ્ધોમાં, અપિ પણ, તત્ત્વત તત્ત્વપૂર્વક-યથાર્થ રીતે, કશ્ચિત્ કોઈક (જ), મામ્ મને, વેત્તિ જાણે છે.

ભાવાર્થ:—મનુષ્યોની હજારોની સંખ્યામાંથી કોઈ એક જ આત્મજ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે યત્ન કરે છે, અને એવા યત્ન કરનારા, આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થએલા સિદ્ધોમાં પણ યથાર્થ રીતે તે મને કોઈક જ જાણે છે. અર્થાત્ મને પ્રાપ્ત થવાને ઇચ્છતા મનુ-

ધ્યોમાં દોઈક જ મારા સ્વરૂપને વચાર્થ સમજી મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩.

અવતરણિકા:—આત્માની પૂર્ણતા દર્શાવતા પહેલા “પરા” અને “અપરા” એ બે પ્રકૃતિમાની અન્તમા અદ્વત્વરૂપે રહેલા આ જગત્માં પણ તેના કાચુરૂપે રહેલી પોતાની “અપરા” પ્રકૃતિ નામની જે પ્રકૃતિ છે તે કંઈકા પ્રકારની છે તેનું વર્ણન ભગવાન પ્રસંગવશાનું કરે છે.

ભૂમિરાપોऽનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ॥

અહંકાર इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદ:—ભૂમિઃ, આપઃ, અનલઃ, વાયુઃ, સ્વમ, મનઃ, બુદ્ધિઃ, એવ, ચ, અહંકારઃ, इति, इयम्, मे, भिन्ना, प्रकृतिः, अष्टधा.

व्युत्पत्तिसमासाः—बुद्ध्यते अनया सा बुद्धिः । अहं क्रियते अनेन इति अहंकारः । अष्टौ प्रकारा यस्याः सा इति अष्टप्रकारा, अष्ट-प्रकारा इति अष्टधा ।

અન્વય અને અર્થ:—મુમિઃ પૃથ્વી, આપઃ પાણી, અનલઃ અગ્નિ, વાયુઃ વાયુ, સ્વમ આકાશ, મનઃ મન, ચ અને, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, (તેમ) અહંકાર અવિધા—યુક્ત આત્મા, એવ પણ, इति

। प्रातिशं महा स्वाना व्यकाशयन्परवर्णिनी ।

पुष्पप्रप्पुषारेतो हविने परामानि ॥

परामासा च सर्वसामासात् परमेष्ठिनः ।

विष्णुनामा स बभेक्षु वेदान्तेषु च गीयते ॥ १५ ॥

એ મેં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત સ્વરૂપવાળી પ્રકૃતિ કહેલી છે અને પુરૂષ પણ કહેવું છે તે મેં બન્ને પરમાત્માના લય થાય છે, અને પરમાત્મા સર્વના આધાર હોઈ પોને પરમ ઈશ્વર છે કે જે વિષ્ણુ ને નામથી વેદ અને વેદાંતોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

એ પ્રમાણે, इयम् आ, मे भारी, प्रकृतिः ऐश्वरी भायाशक्ति, अमुधा आठ प्रकारे, मित्रा विलागने प्राप्त થયેલી છે.

ભાવાર્થ:—પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અવિદ્યાયુક્ત આત્મા-અહંકાર એ પ્રમાણે એ ભારી ઐશ્વરી ભાયા-શક્તિ આઠ પ્રકારે વહેંચાયેલી છે. અર્થાત્ એ પૃથ્વી વગેરે શબ્દે કરી તેમના કારણભૂત ગંધાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ, મન: શબ્દે કરી તેના કારણભૂત અહંકાર, બુદ્ધિ શબ્દે કરી સમષ્ટિ બુદ્ધિભૂત મહત્ત્વ અને અહંકાર શબ્દ વડે ભાયા, એ આઠ રૂપે વિલક્ષ્ય થયેલી એ ભારી ‘અપરા’ નામની પ્રકૃતિ છે એમ તું જાણુ. ૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ગૌરવવાળી ‘અપરા’ નામની પ્રકૃતિનું વર્ણન કરી, હવે ખીજી “પરા” નામની જે પ્રકૃતિ છે તેનું વર્ણન કરે છે

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥

जीवभूतां महाबाहो यवेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

પદચ્છેદ:—અપરા, इयम्, इतः, तु, अन्याम्, प्रकृतिम्, विद्धि, मे, पराम्, जीवभूताम्, महाबाहो, यया, इदम्, धार्यते, जगत्.

व्युत्पत्तिसमासा:—न परा अपरा। न जीवः अजीवः, अर्जवि जीवः इव यथा संपद्यते तथा भूता इति जीवभूता, तां जीवभूताम् । गच्छति विनाशमाप्नोति इति जगत् ।

અન્વય અને અર્થ:—મહાબાહો હે મહાબાહુ ! इयम् आ જે ઉપર કહેવામાં આવી તે, अपरा निरुद्ध-હલકી-અર્થાત્ સંસારમાં બંધન કરાવનારી (પ્રકૃતિ) છે, (અને) इतः आनाथी,

અન્યથા અને અર્થઃ—સર્વાણિ બધાં, મૂતાનિ પ્રાણિઓ,
 વૃક્ષોનીનિ પરા અને અપરા—ક્ષેત્રલક્ષણા અને ક્ષેત્રજલક્ષણા
 પ્રકૃતિ એજ જેમનુ કારણ છે (એવાં છે), इति એમ, ઉપધાર્ય
 તું જાણ, (અને તે બંને પ્રકૃતિ ભારી હોવાથી) અહમ હું,
 कृत्स्नस्य સમસ્ત, जगतः જગત્ની, प्रभव. ઉત્પત્તિ, तथा તેમજ,
 प्रलय. વિનાશસ્વરૂપ છું.

ભાવાર્થઃ—સ્થાવરજંગમ પ્રાણિમાત્રને ભારી એ ‘પરા’
 અને ‘અપરા’ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપે તું જાણ, કારણ કે તેમાં જે
 જડ પ્રકૃતિ ‘અપરા’ છે તે દેહ-શરીર-રૂપે પરિણામ પામે છે
 અને ચેતના જે ‘પરા’ તે મારા અંશસ્વરૂપે થઈને કર્તા હોક્તાના
 અભિમાનવડે દેહોમાં પ્રવેશ કરીને જીવરૂપે પોતાના કર્મથી
 લૂતોને ધારણ કરે છે, આ બંને પ્રકૃતિ ભારી અને ભારથી
 ઉત્પન્ન થએલી છે, તેથી હું જ આ સમસ્ત જગત્ની ઉત્પત્તિ
 તેમજ વિનાશસ્વરૂપ છું, અને તેથીજ હું સર્વના કારણરૂપે રહેલો
 છું એમ તું માન. ૬.

અવતરણિકાઃ—“આ પ્રમાણે હોવાથી હું જ માયાથી આ સમગ્ર
 જગત્ની ઉત્પત્તિ રિથિતિ અને લયના કારણરૂપ છું અને તેથી વાસ્તવ
 વિક્રમા આ સૃષ્ટિમા મારાથી પર-બ્રેષ્ટ કોઈ નથી” એ પ્રમાણે ભગવાન
 અર્જુનને કહે છે

मेतत् परतरं नान्यर्त्तिकचिदस्ति धनंजय ॥

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

૧ મય કિંચિજ્જગત્યસ્મિન્દ્રશ્યત શ્રૂયતેઽપિ મા ।

અન્તર્બાહ્યેષ્ઠ તત્ત્વં વ્યાપ્ય નારાયણ સ્થિત ॥ શુનિ ॥

આ જગત્માં અંદર અથવા બહાર જે કંઈ દેખાય છે અથવા સંભળાય છે તે
 સર્વમા નારાયણ જ વ્યાપ્ત થઈને રહેવા છે

પદચ્છેદઃ—મત્તઃ, પરતરમ્, ન, અન્યત્, કિંચિત્, અસ્તિ, ઘનજય, મયિ, સર્વમ્, इदम्, પ્રોતમ્, સૂત્રે, મણિગણાઃ, ઇવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મત્ત્વ્વિતિ મત્તઃ । અતિશયેન પરમ્ इति પરતરમ્ । ઘનં જયતીતિ ઘનંજયઃ, તત્સંવુદ્ધૌ હે ઘનંજય । મણીનામ્ ગણાઃ મણિગણાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ઘનજય હે અર્જુન ! મત્તઃ મારાથી, પરતરમ્ અત્યંત શ્રેષ્ઠ (જગત્ની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા સંહારનું સ્વતંત્ર કારણ), કિંચિત્ કંઈ, અપિ પણ, ન, વિદ્યતે નથી, (કારણ કે) સૂત્રે સૂતરના તાંતણામાં, મણિગણાઃ મણિઓ—ગોળ મણુકાઓ, ઇવ જેમ, (તેમ) इदम् આ, સર્વમ્ બધું જગત્, મયિ મારામાં, પ્રોતમ્ પરાવાયેલું છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! જગત્ની સૃષ્ટિ, સ્થિતિકે સંહારનું સ્વતંત્ર કારણ મારાથી શ્રેષ્ઠ બીજું કોઈપણ નથી, અને તેથી જેવી રીતે સૂતરના તાંતુમાં માળાના મણિઓ રહેલા છે તેવી રીતે આ આખું જગત્ પણ મારામાંજ પરાવાયેલું છે. અર્થાત્ હું જ મારા આત્મભાવવડે સર્વને ધારણ કરું છું. ૭.

અવતરણિકાઃ—‘જગત્ના હેતુરપિ પોતે હોવાથી જગાદિ સર્વ વિશ્રુતિઓમાં પોતે અવિનશ્યે કેવી રીતે રહેલા છે’ તે પાંચ શ્લોકથી કહે છે:

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रमारिम शशिसूर्ययोः ॥

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृपु ॥ ८ ॥

પદચ્છેદઃ—રસઃ, અહમ્, અપ્સુ, કૌન્તેય, પ્રમા, અસ્મિ, શશિસૂર્યયોઃ, પ્રણવઃ, સર્વવેદેષુ, શબ્દઃ, ખે, પૌરુષં, નૃપુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કુન્તાયાઃ અપત્ય પુમાન્ કૌન્તેય, તત્સવુદ્ધૌ કૌન્તેય । પ્રક્ષેપેણ ભાતિ અનયા ઇતિ પ્રમા । શશી ચ સૂર્યશ્ચ શશિસૂર્યૌ, તયો. શશિસૂર્યયો । સર્વે ચ તે વેદાશ્ચ ઇતિ સર્વવેદા, તેષુ સર્વવેદેષુ । પુરુષસ્ય ભાવ. પૌરુષમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કોન્તેય હે કુંતીપુત્ર અર્જુન! અપ્તુ જલમાં, રસ રસ, અહમ્ હું હુ, શશિસૂર્યયો ચન્દ્ર અને સૂર્યમાં, (રહેલી) પ્રમા કાંતિ, અસ્મિ હું હુ, સર્વવેદેષુ સર્વ વેદોમાં, પ્રણવ પ્રણવ—ૐકાર (હું હુ, તેમ) જે આકાશમાં, શબ્દ શબ્દ, (અને) વૃષ્ટ પુરુષોમાં, પૌરુષમ્ પુરુષત્વ (પણ હું હુ).

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન! જલમાં સારભૂત પદાર્થ જે રસ તે હું હું, ચન્દ્ર તથા સૂર્યમાં રહેલી કાંતિ તે પણ હું હુ, બધા વેદોમાં તેઓનો મૂલભૂત જે પ્રણવ—ૐકાર તે હું હુ, આકાશમાં સારભૂત પદાર્થ જે શબ્દ તે હું હુ, અને મનુષ્યોમાં જે પુરુષાર્થ—ઉદ્યમ છે તે પણ હું હુ અર્થાત્ એ સર્વમાં હું જ સત્તામાત્રરૂપે અભિન્ન-તાથી રહેલો છું. ૮.

અવતરણિકાઃ—‘મારામાં આ સર્વ જગત્ આતમિત છે’ એ પ્રમાણેના પોતાના વાક્યને વિશેષ પ્રમાણભૂત કરના માટે ‘વિનય વ્યાપ્તિરપે પોતે યની રીતે રહેલા છે’ તે ભગવાન અર્જુનને કહે છે

પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ॥

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि नपस्त्रिषु ॥ ९ ॥

પદચ્છેદઃ—પુણ્યઃ, ગંધઃ, પૃથિવ્યામ્, ચ, તેજઃ, ચ, અસ્મિ, વિભાવસૌ, જીવનમ્, સર્વભૂતેષુ, તપઃ, ચ, અસ્મિ, તપસ્ત્રિષુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ યાઃ સન્તિ અસ્ય ઇતિ વિભાવસુઃ, તસ્મિન્ વિભાવસૌ । જીવ્યતે અનેન ઇતિ જીવનમ્ । સર્વાણિ ચ તાનિ મૂતાનિ ચ સર્વમૂતાનિ, તેષુ સર્વમૂતેષુ । તપઃ અસ્તિ યેષાં તે તપસ્વિનઃ, તેષુ તપસ્વિષુ ।

અન્વય અને અર્થઃ—શ્રુતિશ્રુતિ પૃથ્વીમાં, પુણ્યઃ અધિ-
કૃત મૂલસ્વરૂપે રહેલો, ગન્ધઃ સુગંધ, ચ અને, વિભાવસૌ અગ્નિમાં,
તેજઃ તેજ, અસ્મિ હું હું, ચ મળી, સર્વમૂતેષુ પ્રાણિમાત્રમાં,
જીવનમ્ પ્રાણધારણ-આયુષ્ય, ચ અને, તપસ્વિષુ તપ કર-
નારાઓમાં, તપઃ તપ, (પછી) અસ્મિ હું હું.

ભાવાર્થઃ—પૃથ્વીની અંદર મૂલસ્વરૂપે રહેલી ગન્ધત-
ન્માત્રા તે હું હું, અગ્નિમાં રહેલું તેજ તે હું હું, પ્રાણિમાત્રમાં
જીવન-આયુષ્ય તે હું હું, અને તપ કરનારાઓમાં તપ પછી હું
હું. અર્થાત્ સર્વમાં મૂલસ્વરૂપે રહેલો હું હું. ૬.

અવતરણિકાઃ—“અધાં બૂતો પોતપોતાના કારણસ્વરૂપમાં પરોવા-
યેલાં છે, પરંતુ આપનામાં નહિ,” એવી શુંકના સમાધાનમાં બગવાન કહે છે:

વીજં માં સર્વમૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ સનાતનમ્ ॥

બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામરિમ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥ ૧૦ ॥

વલં વલ્લ્વતામરિમ કામરાગવિવર્જિતમ્ ॥

ઘર્માવિરુદ્ધો મૂતેષુ કામોઽરિમ ભરતર્પમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—વીજમ્, મામ્, સર્વમૂતાનામ્, વિદ્ધિ, પાર્થ,
સનાતનમ્, બુદ્ધિઃ, બુદ્ધિમનામ્, અસ્મિ, તેજઃ, તેજસ્વિનામ્,

અહમ્, વલમ્, વલવતામ્, અસ્મિ, કામરાગવિવર્જિતમ્, ધર્મા
વિરુદ્ધઃ, મૃતેષુ, કામઃ, અસ્મિ, મરતર્પમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ મૃતાનિ ચ સર્વમૃતાનિ,
તેષા સર્વમૃતાનામ્ । બુદ્ધિ અસ્તિ યેષા તે બુદ્ધિમન્ત, તેષા બુદ્ધિમતામ્ ।
તેજ અસ્તિ યેષા તે તેજસ્વિન, તેષા તેજસ્વિનામ્ । વલમ્ અસ્તિ યેષા તે
વલવન્ત, તેષા વલવતામ્ । કામ્યતે એનેન ઇતિ કામ, રજ્યતે એનેન
ઇતિ રાગ, વિશેષેણ વર્જિતમ્ ઇતિ વિવર્જિતમ્, કામશ્ચ રાગશ્ચ કામ
રાગૌ, તામ્યા વિવર્જિતમ્ ઇતિ કામરાગવિવર્જિતમ્ । ન વિરુદ્ધ ઇતિ અવિ
રુદ્ધ, ધર્મેણ અવિરુદ્ધ ઇતિ ધર્માવિરુદ્ધ । મરતાનામ્ ઋપમ ઇતિ
મરતર્પમ, તત્સબુદ્ધૌ મરતર્પમ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ । સર્વમૃતાનામ્ સર્વ
પ્રાણિઓનું, સનાતનમ્ નિત્ય, વીજમ્ ઉત્પત્તિકારણ, (હું) મા
મને, વિદ્ધિ બાલ, (તેમ) બુદ્ધિમતામ્ બુદ્ધિવાળાઓની, બુદ્ધિ બુદ્ધિ,
અસ્મિ હું હું, તેજસ્વિનામ્ તેજસ્વી પુરુષોનું તેજ તેજ, અહમ્
હું હું, વલવતામ્ બલવાનોનું કામરાગવિવર્જિતમ્ તૃષ્ણા અને
આસક્તિરહિત, વલમ્ બલ, અસ્મિ હું હું, (તેમ) મરતર્પમ હે
ભરતવશમા શ્રેષ્ઠ અર્જુન । મૃતેષુ પ્રાણિઓમા, ધર્માવિરુદ્ધ ધર્મથી
અવિરુદ્ધ અર્થાત્ ધર્મચુકત, કામ ક્રીસગના અભિલાષરૂપે
રહેલો કામ, (પણ) અસ્મિ હું હું

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ । પ્રાણિમાત્રનું નિત્ય ઉત્પત્તિનું કારણ
હું મને બાલ, તેમ બુદ્ધિમાન પુરુષોની બુદ્ધિ, તેજસ્વીઓનું તેજ,
બલવાનોનું તૃષ્ણા અને આસક્તિરહિત બલ તેમજ હે ભરત
શ્રેષ્ઠ અર્જુન । પ્રાણિઓમા ધર્મથી વિરુદ્ધ ન હોય તેવો ક્રીસગની
અભિલાષરૂપે રહેલો કામ પણ હુંજ છું ૧૦-૧૧

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ‘પોતે જન્મત્વી પ્રત્યેક વસ્તુમાં વ્યાપક-
રૂપે રહેલા છે’ એમ કહીને હવે એજ વાતનો ઉપસંહાર કરે છે:

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥

મત્ત એવેતિ તાન્વિદ્ધિ ન ત્વહં તેષુ તે મયિ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદ:—યે, ચ, એવ, સાત્ત્વિકા:, ભાવા:, રાજસા:,
તામસા:, ચ, યે, મત્ત:, એવ, ઇતિ, તાન્, વિદ્ધિ, ન, તુ, અહમ્,
તેષુ, તે, મયિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સત્ત્વાત્ મવા: ઇતિ સાત્ત્વિકા: । મવન્તિ
તે મવા: । રજસઃ મવા: ઇતિ રાજસા: । તમસઃ મવા: ઇતિ તામસા: ।

અન્વય અને અર્થ:—યે જે, સાત્ત્વિકા: શમદ્ભાદિ
સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થએલા, ચ અને, રાજસા: હર્ષમદ્ભાદિ
રજ્જેગુણથી ઉત્પન્ન થએલા, ચ તેમજ, યે જે, તામસા: શોકમોહાદિ
તમોગુણથી પેદા થએલા, મવા: ભાવો—ચિંતના પરિણામો છે,
તાન્ તે, મત્ત: મારાથી, એવ જ, (ઉત્પન્ન થયા છે) ઇતિ એ
પ્રમાણે, વિદ્ધિ તું જાણ, (અને) અહમ્ હું, તેષુ તેઓમાં, ન
નથી, તુ પણ, તે તે, (ભાવો) મયિ મારામાં છે.

ભાવાર્થ:—સત્ત્વગુણથી પેદા થએલા શમદ્ભાદિ ભાવો,
રજ્જેગુણથી ઉત્પન્ન થએલા હર્ષમદ્ભાદિ ભાવો તેમજ તમોગુણથી
થએલા શોકમોહાદિ ભાવો—ચિંતના પરિણામો ને મારાથીજ
ઉત્પન્ન થએલા તું જાણ, અને હું તે ભાવોમાં જીવાત્માની માફક
આધીનતાથી રહેલો નથી, પણ તે સમસ્ત ભાવો મારામાં છે,
અર્થાત્ મને આધીન થઈને રહેલા છે. ૧૨.

અવતરણિકા:—“એ આ પ્રમાણે આપ સર્વવ્યાપકતાથી રહેલા એનો પછી એ ઉપર વર્ણવેલી વિભૂતિઓવાળા આપ-પરમેશ્વરને આ લોક કેમ જાણતો નથી ?” એના અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

‘ત્રિભિર્ગુણમયૈર્ભાવૈરોમિઃ સર્વમિદં જગત્ ॥

મોહિતં નામિજાનાતિ મામેભ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—ત્રિભિઃ, ગુણમયૈઃ, ભાવૈઃ, એમિઃ, સર્વમ્, इदम्, જગત્, મોહિતમ્, ન, અમિજાનાતિ, મામ્, એમ્યઃ, પરમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગુણૈ. પ્રચુરાઃ ગુણમયા, તૈઃ ગુણમયૈ । અમિતઃ જાનાતિ ઇતિ અમિજાનાતિ । ન વિચિતે વ્યયઃ યસ્ય સઃ અવ્યય, સમ્ અવ્યયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—એમિઃ એ પ્રમાણેના, ત્રિભિઃ ત્રણ પ્રકારના, ગુણમયૈઃ કામ લોભાદિ ગુણ-ના વિકારો-યુક્ત, ભાવૈઃ ભાવો વડે, મોહિતમ્ મોહિત થયેલું, इदम् આ, સર્વમ્ આખું, જગત્ જગત્, એમ્ય. એ ગુણોથી, પરમ્ તદન બૂદ્ધિ, (અને) અવ્યયમ્ અવિનાશી, (એવા) મામ્ મને, ન, અમિજાનાતિ જાણતું નથી.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે કહેલા ત્રણ પ્રકારના સત્ત્વ, રજઃ અને તમ ઇત્યાદિ ગુણોના ભાવો વડે મોહ પામેલું આ આખું જગત્

૧ इदं ત્રિયામ્યામજમ્યામ્બો દ્વામ્યામેવ હત જગત્ ।

અહો ઉપસ્થિતિદ્વામ્યાં દ્વદ્વાદિમશકાવાપિ ॥

આથર્ક છે કે કોઈથી છપી શકાય નહિ એવી ઉપરથ-જનનેન્દિય અને છત્ત એ માત્ર બેજ ઇન્દ્રિયોવડે પ્રજ્ઞાથી આરબી મચ્છરપર્યંત તમામ જગત્ દબાયતું છે !

એ શુદ્ધોત્તી તદ્દન વ્યતિરિક્ત અને અવિનાશી એવા મને કોઈ પણ રીતે બાણતું નથી. ૧૩.

અવતરણિકા:—“ ત્યારે એ ત્રિગુણાત્મિક દેવી આપ વિધ્યુની માયા કેવી રીતે તરી શકાય કે જેથી આપની પ્રાપ્તિ થઈ શકે ? ” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે

‘દૈવી હોવા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ॥

મામેવ ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ ૧૪ ॥

પદ્મચ્છેદ:—દૈવી, હિ, એવા, ગુણમયી, મમ, માયા, દુરત્યયા, મામ્, એવ, એ, પ્રપચન્તે, માયામ્, એતામ્, તરન્તિ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—દેવસ્ય इयं दैवी, દેવાત્ મમા इति दैवी वा । गुणैः प्रपद्यतां गुणमयी । दु खेन अत्यय अतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया ।

અન્યથા અને અર્થ:—એવા એ (ઉપર કહેલી), દૈવી દેવ-ઇશ્વરમંબંધી, ગુણમયી તથા શુદ્ધોત્તી, મમ મારી, માયા માયા, હિ અવશ્ય, દુરત્યયા દુઃખ વડે તરી શકાય તેવી (છે), એ

૧ જ્ઞાનિનમવિ લેનાંદિ દેવી મગધતી હિ સા ।

જગદ્ગુહ્ય મેહાય મહામાયા પ્રપચતે ॥ દેવેશ્વરત્વે ॥

તે દેવી ભગવતી મહામાયા જ્ઞાનીઓના વિત્તોન્નય કરતોને બળથી આકર્ષિત-બળને મોહિત કરે છે.

૨ એ પ્રવચ્ચા હૃદયેશ ન તે દુષ્ટાન્નિ મનસા ।

મદે મહાનિ મહર્ષી પ્રજ્ઞા નિય જવાર્દન ॥ ભારતે ॥

જે મનુષ્યો ઈન્દ્રિયોના વચગી ભગવાનને પ્રાપ્ત થયા છે તે મનુષ્યો મોહને પ્રત્યક્ષ નથી અર્થાત્ માયામા-લપટાના નથી, કારણ તેઓ મોહના ભયમાં હુન્નિયા દાય તેા પણ તેમનું દનેશ પરમાત્મા રક્ષા કરે છે.

જેઓ, મામ્ મને, એવ જ, પ્રપચન્તે શરણે આવે છે, તે તેઓ, પતામ્ એ, માયામ્ માયાને, તરન્તિ તરી જાય છે.

ભાવાર્થ:—એ મારી દેવી એવી ત્રિશુભાત્મિકા માયા ઘણા દુઃખ વડે તરી શકાય તેવી છે, પરંતુ જેઓ મને જ અનન્ય ભક્તિથી શરણે આવે છે તેઓ એ માયાને તરી જાય છે. અર્થાત્ મારે શરણે આવનાર જ એ માયાને તરી મારા સ્વરૂપને પામી શકે છે. ૧૪.

અવતરણિકા:—“એ આપના શરણથી માયા સુખથી તરી શકાય તેવી હોય તો પછી બધાં મનુષ્યો શા માટે આપને શરણે આવતાં નથી ?” એવી અર્જુનની શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન કહે છે.

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપચન્તે નરાધમાઃ ॥

માયયાઽપહૃતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, મામ્, દુષ્કૃતિનઃ, મૂઢાઃ, પ્રપચન્તે, નરાધમાઃ, માયયા, અપહૃતજ્ઞાનાઃ, આસુરમ્, ભાવમ્, આશ્રિતાઃ.

૧ ડુ સ્વત્પવિત્ત્વકુલયુગલા ધૈર્યદુમોન્મુલિની ।
 વલ્લેભેભિમાનમન્તરણ્યૈ વદ્મિ પરીનોમિકા ॥
 આવર્તર્મમતાવિભિ. પરિવૃતા દુઃસ્વૈરપારાન્વિતા ।
 પૂર્ણા મોહપયાસ્વિનીવ નિમૂન ચેન રિયનિર્માયિનામ્ ॥

દુષ્ટ સંકલ્પ અને વિકલ્પ રૂપી જેના એ પાર-નટ-કિનારા છે, ધૈર્યરૂપી રક્ષકને જે હથેડનારી છે, અભિમાન અને મતસર-ઈર્ષ્યા વિગેરે રૂપી છ લટરીઓવડે જે ચારે તરફથી ઉછાળાવાળા વેગવાળી છે, જે મમતા વિગેરે રૂપ આવર્ત-જાલજાળવડે સર્વવે વીટાયતી છે અને દુઃખરૂપ એકજ પારાવાળી તેમ પૂર્ણ મોહરૂપી જલવાળી છે તે નદીના પેઢે માયામાં ઘેરાયલા મનુષ્યોના ચિત્તની રિયનિ થઈ અવસર તેવીજ હોય છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દુષ્કૃતાનિ વિચિન્તે યેષાં તે દુષ્કૃતિનઃ ।
નરેષુ અધમાઃ નરાધમાઃ । અપહૃતં જ્ઞાનં યેષાં તે અપહૃતજ્ઞાનાઃ । અસુ-
રસ્ય અયમ્ આસુરઃ, તમ્ આસુરમ્ । આ સમન્તાત્ થિતાઃ इति આથિતાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—દુષ્કૃતિનઃ પાપકર્મો કરવાવાળા,
મૂઢાઃ વિવેકરહિત, માયયા માયા વડે, અપહૃતજ્ઞાનાઃ જેમનું જ્ઞાન
હુરાઈ ગયું છે તેવા, (અને તેથીજ) આસુરમ્ રાક્ષસી, માયમ્
ભાવનો, આથિતાઃ આશ્રય કરીને રહેલા, નરાધમાઃ અધમ પુરુષો,
મામ્ મને, ન, પ્રવચન્તે શરણે આવતા નથી.

ભાવાર્થઃ—પાપકર્મ કરનારા, વિવેકરહિત તથા માયાવડે
જેમનું જ્ઞાન હુસ ગયું છે તેવા અને તેથીજ આસુરી ભાવને
પામેલા અધમ પુરુષો મારે શરણે કદી પણ આવતા નથી.
અર્થાત્ તેવા દુષ્ટો કદીપણ મારી માયાને વરીને પરમ ગતિને
પામી શકતા નથી. ૧૫ ✓

અવતરણિકાઃ—“ પાપાયશીઓ જો આપને શરણે આવતા નથી
તો કેવી જાનના મનુષ્યો આપને શરણે આવે છે ? ” એવા અર્જુનના
આભાવિક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “ સુકૃતિઓ જ મારે શરણે આવે છે અને તેના
વિગેરે કરીને ચાર પ્રકાર છે. ” એ પ્રમાણે ભગવાન કહે છે

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥

आर्तो जिज्ञासुरैर्यथार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ ૧૬ ॥

૧ આર્ત—જાતકથના કાલમાર-તરવમાં કેદ થએલા દુઃખી રાજાઓ, ધન-
સકામાં વચ્ચે કર્મણી દુઃખી દ્રોષી, માદથી મદમ્ કરાવડો મનેદ્ર અને વૃકામુ-
ત્થી ભામેલા રક્ષ. ૨ જિજ્ઞાસુ—૨ જ જનક, રક્ષણ, યદુ અને મુચુકદ વિગેરે.
૩ અર્થાર્થી—કંઈ, મુલ, મુશીબ અને વિચીરણ, ૪ જ્ઞાની—સનપાદિકા (સનક, સન-
દન, સનજન, સનકુમાર), નારદ, શુક્રેવચ, મેલ્લાદ સીમ અને ઉદ્ધવ વિગેરે

પદચ્છેદઃ—ચતુર્વિધાઃ, મજન્તે, મામ્, જનાઃ, સુકૃતિનઃ, અર્જુન, આર્તઃ, જિજ્ઞાસુઃ, અર્થાર્થી, જ્ઞાની, ચ, ભરતર્પમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ચત્વારઃ વિધાઃ પ્રકારાઃ યેષાં તે ચતુર્વિધાઃ । સુકૃતાનિ વિચિન્તે યેષાં તે સુકૃતિનઃ । જ્ઞાતુમિચ્છતીતિ જિજ્ઞાસતિ, જિજ્ઞાસતીતિ જિજ્ઞાસુઃ । અત્ર વા પરત્ર વા ભોગસાધનભૂતમ્ અર્થમ્ અર્પયતીતિ અર્થાર્થી । જ્ઞાનમ્ અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાની ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ભરતર્પમ, અર્જુન હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! આર્ત. રોગ-શત્રુ આદિથી પીડા પામતો, જિજ્ઞાસુ (આત્મજ્ઞાનને) જાણવાની ઇચ્છાવાળો, અર્થાર્થી (આ લોક અને પરલોકમાં ભોગના સાધનરૂપ) અર્થની ચાહનાવાળો, ચ અને, જ્ઞાની આત્મતત્ત્વને જાણનાર, (એ પ્રમાણે) ચતુર્વિધા ચાર પ્રકારના, સુકૃતિનઃ પુણ્યકર્મવાળા, જનાઃ મનુષ્યો, મામ્ મને, મજન્તે સેવે છે.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! રોગ શત્રુ ઇત્યાદિથી ઘેરાયેલો, આત્મજ્ઞાનને જાણવાની ઇચ્છાવાળો, ભોગના સાધનરૂપ અર્થની ચાહનાવાળો તેમજ આત્માના તત્ત્વને જાણનાર જ્ઞાની, એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુણ્યશીલ મનુષ્યો મને લગે છે. અર્થાત્ તેજ પુરુષો મને જાણીને મારી માયાને તરવા શક્તિમાન થાય છે. ૧૬

અવતરણિકા —“ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારના જે મનુષ્યો આપને ભજે છે તે મો સમાન છે કે તેઓમા ઉચ્ચ નીચ ભૂમિકાના ભેદ પણ છે ?” આવી અર્જુનની વિચારસા તૃપ્ત કરવાના હેતુથી તેઓના સામાન્ય વિશેષ અધિદાત્ત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે કહે છે

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમૈક્તિર્વિશિષ્યતે ॥

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥૧૭॥

૧ મગ્ન મક્તિયુક્ત વાહ્મન કાવર્ચ્યમિ ।

મગ્ન ઇત્યેષ વે ધાતુ સેવાયાં પરિકીર્તિત ॥

નસ્પત્તેવા યુષ્ઠે પ્રોક્ત મક્તિશબ્દેન મૂયસી ॥ સ્મૃતિ ॥

વાહ્મી મન, શરીર અને કર્મવડે જે ભકિત તે ભગ્ન કહેવાય છે, અને ‘ભગ્ન’
જે ધાતુ સેવાના અર્થમાં જ કહેલ છે, તે કારણથી જ પડિતોએ ‘ભક્તિ’ શબ્દ
વડે અતિમેવા એવો અર્થ કરેલ છે

નવધા મક્તિ -શ્રવણ કીર્તન વિષ્ણો સ્મરણ વાદસેવનમ્ ।

અર્ચન વદન દાસ્ય સત્વ્યમામ નેવેવનમ્ ॥

પરમાત્માનુ શ્રવણ, કીર્તન સ્મરણ, ચરણ કમલનુ સેવન, પૂજન, વદન,
દાસ્ય સખાસાવ અને આત્મનિવેદન એ નવધા ભકિત કહેવાય છે (એ નવ
પ્રકારની ભકિત ઉપરાંત દશમી પ્રેમ-લક્ષણા ભકિત છે જે ગોપીઓએ કરી હતી)

એ નવ પ્રકારની ભકિત કાણે કાણે કરી હતી તે કહે છે

શ્રીકૃષ્ણશ્રવણે પરિશિષ્ઠિરમૃદ્ધેશસકી પીર્તિને ।

પ્રહ્લાદસ્મરણે તદ્દહમિમગ્ન લક્ષ્મી વૃથુ વૃજન ॥

અનુરક્તમિવદને વપિપતિદાસ્ય ચ સત્વ્યેઽર્જુન ।

સપત્સામ્યસમણે ચલિરધુદ્ધાન્નિગ્રહારા નવ ॥

પરમાત્માની શ્રવણરૂપ ભકિત રાત્ર પરિક્ષિતે કરી, કીર્તનરૂપ ભકિત શુક
દેવગ્યએ કરી, સ્મરણરૂપ ભકિત પ્રહ્લાદે કરી, વાદસેવારૂપ ભકિત લક્ષ્મીગ્યએ કરી,
પૂજનરૂપ ભકિત રાત્ર પૃથુએ કરી, વદનરૂપ ભકિત અરૂરે કરી, દાસ્યરૂપ ભકિત
હનુમાનગ્યએ કરી, સખ્યરૂપ ભકિત અર્જુને કરી અને સર્વેસ્વાત્મસમર્પણરૂપ
ભકિત બલિરાત્રએ કરી એ પ્રકારે ભકિત નવ પ્રકારની છે

વેદાનમગ્ન-મોક્ષસાધનસામગ્ર્યાં મક્તિવે ગરીયસી ।

સ્વરૂપાનુરુધાને મક્તિવિષયમિધીયતે ॥ વિવેકચુડામણી ॥

મોક્ષ સાધવા-પ્રાપ્તકરવાની સામગ્રીમાં ભકિત જ અનિમેષ સામગ્રી છે,
અને પોતાના સ્વરૂપનુ જ ઓળખુ રોધવુ-અણુવાનો યત્ન કરવો તેજ ‘ભકિત’
કહેવાય છે

પદચ્છેદઃ—તેપામ્, જ્ઞાની, નિત્યયુક્તઃ, એકમક્તિઃ, વિશિષ્યતે, પ્રિયઃ, હિઃ, જ્ઞાનિનઃ, અત્યર્થમ્, અહમ્, સઃ, ચ, મમ, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિત્ય યુક્તઃ ઇતિ નિત્યયુક્ત । એક-
સ્મિન્ વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિ યસ્ય સ એકમક્તિ । જ્ઞાનમ્ અસ્તિ
યેષા તે જ્ઞાનિન । અર્થમ્ અતીત્ય ઇતિ અત્યર્થમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તેપામ્ તેઓમાં, નિત્યયુક્ત સદા
સાવધાન ચિત્તાથી પ્રત્યેક વસ્તુમાં વ્યાપ્ત-ઈશ્વરમાં લાગેલો, (અને)
એકમક્તિ એક ઈશ્વરમાં જ ભક્તિવાળો, જ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાની,
વિશિષ્યતે વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે, હિ કારણ કે, જ્ઞાનિન તત્ત્વજ્ઞાનીને,
અહમ્ હું, પ્રિયઃ પ્રિય (હું), ચ અને, સ તે, મમ મને, અત્ય
ર્થમ્ અત્યંત, પ્રિય પ્રિય છે

સાવાર્થઃ—એ ચારે પ્રકારના મનુષ્યોમાં નિરંતર સાવધાન
ચિત્તાથી ઈશ્વરમાં જોડાયેલો અને અનન્યભક્તિવાળો તત્ત્વજ્ઞા
ની જ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનીને હું પ્રિય હું, અને તે
મને પણ અત્યંત પ્રિય છે. અર્થાત્ ઉપદેશિતા ચારમાંથી જ્ઞાનીજ
વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે એમ તું માન. ૧૭.

અવતરણિકાઃ—‘તારે આર્ત, દુઃખામુ ધર્માદિ કષ્ટનાથી આપને
જાગૃતા આપના સક્રમ બકનો તું આપને અપ્રિય છે ?’ એવા અર્જુનના
પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે-

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ॥

આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉદારાઃ, સર્વે, એવ, એતે, જ્ઞાની, તુ, આત્મા, એવ, મે, મતમ્, આસ્થિતઃ, સઃ, હિ, યુક્તાત્મા, મામ્, એવ, અનુ-ત્તમામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ સ્થિતઃ ઇતિ આસ્થિતઃ । યુક્તઃ આત્મા યસ્ય સઃ યુક્તાત્મા । ન વિદ્યતે ઉત્તમા ગતિઃ યસ્યાઃ સા અનુત્તમા, તામ્ અનુત્તમામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—એતે એ ચારે પ્રકારના લોકો, સર્વે સર્વે, ઉદારાઃ ઉત્તમ ભાવવાળા, એવ જ છે, તુ પરંતુ, જ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાની, (તો મારો) આત્મા આત્મા, એવ જ છે, (એમ) મે મારો, મતમ્, મત છે, હિ કારણ કે, યુક્તાત્મા સાવધાન ચિત્તવાળો, સઃ તે, અનુ-ત્તમામ્ સર્વથી શ્રેષ્ઠ, ગતિમ્ ગમન કરવા યોગ્ય પદ (પહોંચવાના સ્થાન) રૂપ એવા, મામ્ મારે, એવ જ, આસ્થિતઃ શરણે રહેલો છે.

ભાવાર્થઃ—એ બધા ચારે પ્રકારના લોકો એ કે મહાન્ જ છે તો પણ તત્ત્વજ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે એમ મારો નિશ્ચય છે, કારણ કે સદા મારામાં જોડાયેલા ચિત્તવાળો તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગતિ-ગમન કરવા યોગ્ય પદરૂપ જે હું તેને જ શરણે આવીને રહેલો છે. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—જ્ઞાનીની ઉત્કૃષ્ટતા બતાવવા માટે ફરી પણ તેની પ્રશંસા કરે છે.

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

૧ અહમેવ પરાંબદ્ધ વાસુદેવાસ્ત્યમોચરમ્ ।

હનિસ્પાન્નિશ્ચિત્તો મુનો વદ્ધ દ્વાન્નયથા મવેત્ ॥

“વાસુદેવ નામના ઈશ્વર સ્વરૂપ જે પરબ્રહ્મ તે હું પોતેજ છું.” એ નિશ્ચય-વાળો તે છે તે મુન્ત છે અને જે એમ નથી સમજતો તે તો બંધાયેલો જ છે.

પદચ્છેદઃ—વહનામ્, જન્મનામ્, અન્તે, જ્ઞાનવાન્, મામ્, પ્રપચતે, વાસુદેવઃ, સર્વમ્, ઇતિ, સઃ, મહાત્મા, સુદુર્લભઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાનમ્ અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાનવાન્ । વસુ-
દેવસ્ય અપત્યં પુમાન્ વાસુદેવઃ । મહાન્ આત્મા યસ્ય સઃ મહાત્મા ।
દુઃસેન લભ્યતે ઇતિ દુર્લભઃ, સુષ્ટુ દુર્લભઃ ઇતિ સુદુર્લભઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—જ્ઞાનવાન્ જ્ઞાની, વહનામ્ ધણી,
જન્મનામ્ જન્મે, અન્તે વ્યતીત યથા પછી, સર્વમ્ સ્થાવર
જંગમ દશમાત્ર બધું જગત્, વાસુદેવઃ વાસુદેવરૂપ છે, ઇતિ એ
પ્રમાણે બાણીને, મામ્ મને, (જ) પ્રપચતે પ્રાપ્ત થાય છે, (અને
તેથી) સઃ તે, (તેવો) મહાત્મા મહાત્મા, સુદુર્લભઃ ધણી મુશ્કે-
લીથી મળી શકે છે.

ભાવાર્થઃ—તત્ત્વજ્ઞાની મનુષ્ય ધણી જન્મે વ્યતીત યથા
પછી ‘આ સ્થાવરજંગમાત્મક સમસ્ત જગત્ વાસુદેવરૂપ એટલે
મારામય છે’ એમ બાણીને મને પામે છે અને તેથી તેવો તત્ત્વજ્ઞાની
મનુષ્ય ધણી મોટી સંખ્યામાં કોઈક જ હોય છે. અર્થાત્ આત્માના
વ્યાપક અને સમાનભાવની પ્રાપ્તિ યથા વિના મારા પરમપદની
પ્રાપ્તિ કોઈને પણ થતી નથી. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—“મકામ બકતો કામનાથી પણ મને-પરમેશ્વરને
બળે છે અને પોતાની મનોવાંચિત કામનાઓને પ્રાપ્ત કરીને અંતે મુક્ત
થઈ જાય છે, પણ જેઓ અત્યંત રાજસિક અને તામસિક પ્રકૃતિના તથા
વિશેષ કામનાઓથી ઘેરાયેલા છે, તેઓ તો કુદ દેવતાઓને બળે છે અને
તેથી મમારની પ્રવૃત્તિમાંથી ક્યારે પણ છુટવા પામતા નથી.” એ પ્રમાણે
મકામ અને અન્યદેવતાઓના બકતોની અપેક્ષાએ પોતાના બકતો મકામ જના
પણ ઉદાર-મહાન-છે તે હકીકતનું ચાર-લોકોથી જગવાનું પ્રતિપાદન છે છે

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યન્તેઽન્યદેવતાઃ ॥

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥૨૦॥

પદચ્છેદઃ—કામૈઃ, તૈઃ, તૈઃ, હૃતજ્ઞાનાઃ, પ્રપદ્યન્તે, અન્ય-
દેવતાઃ, તમ્, તમ્, નિયમમ્, આસ્થાય, પ્રકૃત્યા, નિયતાઃ, સ્વયા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—હૃતં જ્ઞાનં યેષાં તે હૃતજ્ઞાનાઃ । અન્યાશ્ચ
તાઃ દેવતાશ્ચ અન્યદેવતાઃ, તાઃ અન્યદેવતાઃ । નિતાન્તં યમઃ ઇતિ નિયમઃ,
તમ્ નિયમમ્ । આ સમંતાત્ સ્થિત્વા ઇતિ આસ્થાય । નિતાન્તં યતાઃ
ઇતિ નિયતાઃ ।

અન્ય અને અર્થઃ—તૈઃ તે, તૈઃ તે, કામૈઃ (પુત્ર, પશુ,
સ્વર્ગ ઇત્યાદિ વિષયક) કામનાઓ વડે, હૃતજ્ઞાનાઃ વિવેકરહિત
થયેલા (પુરુષો), તમ્ તે, તમ્ તે, નિયમમ્ નિયમનું, આસ્થાય
અવલંબન કરીને, (અને) સ્વયા પોતાની, પ્રકૃત્યા પ્રકૃતિથી—
પૂર્વજન્મોપાર્જિત સંસ્કારવિશેષથી, નિયતાઃ બંધાએલા થકા,
અન્યદેવતાઃ બીજા દેવતાઓને, પ્રપદ્યન્તે શરણે જાય છે—ભજે છે.

ભાવાર્થઃ—પુત્ર, પશુ, સ્વર્ગ ઇત્યાદિ વિષયક તે તે કામના-
ઓ વડે વિવેકરહિત થયેલા પુરુષો મારાથી ભિન્ન દેવતાના જ પ,
ઉપવાસાદિ નિયમોનું અવલંબન કરીને પૂર્વના સંસ્કાર પ્રમાણે
ઘડાએલી પોતાની પ્રકૃતિથી બંધાયેલા થઈને અન્ય અન્ય દેવતા
ઓને ભજે છે. અર્થાત્ તે તે દેવોને ભજીને કામનાઓને જ માત્ર
મેળવે છે, પરંતુ મને પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. ૨૦

અવતરણિકાઃ—“મનુષ્યો અન્યદેવતાઓની ભક્તિથી તેમનો
પ્રસાદ મેળવીને તેથી મર્વના ઈશ્વર એવા આપ ભગવાન વાસુદેવમાં પણ

બક્તિ યુક્ત થશે, અને પરિણામે આપના અનુગ્રહથી શુભફલની પ્રાપ્તિ કરશે” એમ કદાચ અર્જુન કહે તો તેના ઉત્તરમાં ‘અન્યદેવતાના ભક્તોની કેવી ગતિ થાય છે’ તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાર્ચિતુમિચ્છતિ ॥

તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, યઃ, યામ્, યામ્, તનુમ્, ભક્તઃ, શ્રદ્ધયા, આર્ચિતુમ્, ઇચ્છતિ, તસ્ય, તસ્ય, અચલામ્, શ્રદ્ધામ્, તામ્, એવ, વિદધામિ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ચલતીતિ ચલા, ન ચલા इति અચલા, તામ્ અચલામ્ । વિશેષેણ દધામિ इति વિદધામિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે, યઃ જે (ભક્ત), યામ્ જે, યામ્ જે, તનુમ્ દેવતાના સ્વરૂપને, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, આર્ચિતુમ્ પૂજવાને, ઇચ્છતિ ઇચ્છે છે, તસ્ય તે, તસ્ય તે (સકામ ભક્તની), તામ્ તે, એવ જ, શ્રદ્ધામ્ શ્રદ્ધાને, અહમ્ હું, અચલામ્ દેવ, વિદધામિ કરું છું.

ભાવાર્થઃ—જે જે ભક્ત મનુષ્ય જે જે દેવતાના સ્વરૂપને શ્રદ્ધાથી પૂજવાની ઇચ્છા કરે છે, તે તે ભક્તની તેજ દેવની ભૂર્તિવિષયક શ્રદ્ધાને હું અચલ-દેવ કરું છું. અર્થાત્ હું તેમને તે તે દેવોની ઉપાસના દેવતાથી કરવા દઉં છું. ૨૧.

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યા રાઘનમીહતે ॥

લભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિહિતાન્હિ તાન્ ॥૨૨॥

પદચ્છેદઃ—સઃ, તયા, શ્રદ્ધયા, યુક્તઃ, તસ્યાઃ, રાધનમ્, ઈહતે, લભતે, ચ, તતઃ, કામાન્, મયા, એવ, વિહિતાન્, હિ, તાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રાધ્યતે એનેન ઇતિ રાધનમ્, તત્. વિશેષેણ હિતાઃ ઇતિ વિહિતાઃ, તાન્ વિહિતાન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તયા તે (મેં ૬૯ કરેલી), શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાવડે, યુક્તઃ યુક્ત, સઃ તે (લક્ષ્મી), તસ્યાઃ તે દેવતાનું, રાધનમ્ અર્ચન, ઈહતે કરે છે, ચ અને, તતઃ તે દેવતાની મૂર્તિ પાસેથી, મયા મેં, એવ જ, વિહિતાન્ નિર્મિત કરેલાં, તાન્ તે (ઈષ્ટ) મનોરથોને, હિ ખરેખર, લભતે મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—મેં ૬૯લી કરેલી શ્રદ્ધા વડે યુક્ત એવા તે અન્યદેવતાનો લક્ષ્મી તે તે દેવતાની અર્ચના કરે છે, અને તે પ્રમાણે અર્ચન કરીને તે દેવતાની મૂર્તિપાસેથી કર્મના ફલના વિભાગને બાણનાર અને કર્મફલના ઇશ્વર એવા પરમાત્માએ અર્થાત્ મેં જ નિર્માણ કરેલા તે તે ઈષ્ટ મનોરથોને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૨.

અવતરણિકાઃ—“જે કે બધા દેવતા મારીજ-સર્વાંમાની-વિખતિઓ છે, તેઓનું આરાધન પણ વાસ્તવિકમાં મારું જ આરાધન છે અને દરેક દેહણે ફલ આપનાર અને પ્રેરણા કરનાર પણ હું જ છું, તો પણ મારા બકોને અને અન્ય દેવતાના બકોને વસ્તુના વિવેક અવિવેકને લઇને ફલની જે વિષમતા રહેલી છે” તે બગવાન શ્રીકૃષ્ણ દર્શાવે છે.

અન્તવચ્ચુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્ ॥

દેવાન્દેવયજો યાન્તિ મેઋક્તા યાન્તિ મામપિ ॥૨૩॥

૧ સપાપ્યેનમુપયો જ્ઞાન્નપ્રાપ્તૃઃ કૃતાત્માનો યીતરાગાઃ પ્રશન્તાઃ ॥

તે સર્વે સંપન્નઃ પ્રાપ્ય ધીરાઃ સુકૃતાત્માનઃ સર્વમેવાપિશન્તિ ॥

પદચ્છેદઃ—અન્તવત્, તુ, ફલમ્, તેષામ્, તત્, ભવતિ, અલ્પમેધસામ્, દેવાન્, દેવયજઃ, યાન્તિ, મદ્ભક્તાઃ, યાન્તિ, મામ્, અપિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અન્તઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ અન્તવત્ । અલ્પે દ્વૈતે મેધા માતિઃ યેષાં તે અલ્પમેધસઃ, તેષામ્ અલ્પમેધસામ્ । દેવાન્ યજન્તીતિ તે દેવયજઃ । મમ ભક્તાઃ મદ્ભક્તાઃ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—અલ્પમેધસામ્ અથ્ય બુદ્ધિવાળા, તેષામ્ તે-અન્ય દેવભક્તોને, તુ તો, તત્ તે, ફલમ્ ફલ, અન્તવત્ વિનાશી, ભવતિ થાય છે, (કારણ કે) દેવયજઃ (તે) દેવોને પૂજનારા, દેવાન્ દેવોને, યાન્તિ પામે છે, અપિ પણ, મદ્ભક્તાઃ મારા ભક્તો, (તો) મામ્ મને (જ), યાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—મંદબુદ્ધિવાળા તે અન્યદેવતાના ભક્તોને તે તે દેવોની ભક્તિથી મળતું તે ફલ જિલકુલ નાશ પામનાર પ્રાપ્ત થાય છે, કારણકે દેવોને પૂજનારા દેવોને પામે છે, પણ મારા ભક્તો તો મને જ પામે છે. અર્થાત્ અન્ય દેવોના ભક્તો તે તે દેવોને પામી નશ્વર સુખ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે મારા ભક્તો મારા અવિનાશિ પદને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલો એમાં લેદ છે. ૨૩.

અવતરણિકાઃ—“ જો આ પ્રભાણે સમાન પ્રયાસમાં પણ ફક્તે મોટો ભેદ હોય તો પછી બધા મનુષ્યો જીજ્ઞા દેવતાઓને છોડીને આપને જ કેમ ભજતાં નથી ?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

જ્ઞાનવડે તૃપ્ત, જેમણે નાગાદિ ત્યજ્યાં જો એના, અતિ શાંત, ધીર અને યોગનિષ્ઠ એવા આત્મજ્ઞાની ઋષિઓ તે એ સર્વત્ર રહેલા પરમાત્માને સર્વ પ્રકારે પામીને (સ્વસ્વરૂપને પામેલા સતા) તે સર્વસ્વરૂપે રહેલા ઈશ્વરમા પ્રવેશ કરે છે.

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે મામબુદ્ધયઃ ॥

પરં ભાવમજાનંતો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તમ્, વ્યક્તિમ્, આપન્નમ્, મન્યન્તે, મામ્, અબુદ્ધયઃ, પરમ્, ભાવમ્, અજાનન્તઃ, મમ, અવ્યયમ્, અનુત્તમમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વ્યક્તઃ અવ્યક્તઃ, તમ્ અવ્યક્તમ્ । ન વિદ્યતે બુદ્ધિઃ યેષાં તે અબુદ્ધયઃ । ન જાનન્તીતિ તે અજાનન્તઃ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ યસ્ય સઃ અવ્યયઃ, તમ્ અવ્યયમ્ । ન વિદ્યતે ઉત્તમઃ યસ્માત્ સઃ અનુત્તમઃ, તમ્ અનુત્તમમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અવ્યયમ્ નાશરહિત, (અને) અનુત્તમમ્ સંપૂર્ણ-સૌથી શ્રેષ્ઠ, (એવા) મમ ભારા, પરમ્ પરમ, ભાવમ્ સ્વરૂપને, અજાનન્તઃ નહિ બાણતા, અબુદ્ધયઃ બુદ્ધિહીન-વિવેકરહિત મનુષ્યો, અવ્યક્તમ્ અપ્રકટ એવા, મામ્ મને, વ્યક્તિમ્ પ્રકાશને, આપન્નમ્ પામેલો (એટલે કે પ્રગટરૂપે રહેલો), મન્યન્તે માને છે.

સાવાર્થઃ—અવિનાશિ અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવા ભારા પરમાત્મસ્વરૂપને નહીં બાણતાં એવાં વિવેકરહિત મનુષ્યો હું અપ્રકટ હોવા છતાં મને પ્રગટ થએલો માને છે. અર્થાત્ અજ્ઞાની મનુષ્યો ભારા પરમ તત્ત્વને સમજી શકતાં નથી. ૨૪.

† યં ન દેવા ન મુનયો ન વાહ ન ચ શત્રુરઃ ।

જાવન્તિ પરમેશ્વર્ય મદિષ્ણોઃ પરમં વદન્ત ॥

એને દેવતા નથી બાણતા, મુનિઓ નથી બાણતા, હું પોને નથી બાણતો અને સંકર પાત્ર બાણતા નથી તેમ પરમેશ્વર ઓવિષ્ણુ પરમપદ છે.

અવતરણિકા:—“તે મદ્યુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને અજ્ઞાનથી આપને એ પ્રમાણે વ્યક્ત માનવામાં શું કારણ છે ?” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે.

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ॥

મૂઢોઽયં નાભિજાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥૨૫॥

પદચ્છેદઃ—ન, અહમ્, પ્રકાશઃ, સર્વસ્ય, યોગમાયા-સમાવૃતઃ, મૂઢઃ, અયમ્, ન, અભિજાનાતિ, લોકઃ, મામ્, અજમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ વાશતે इति પ્રકાશઃ । સમ્યક્ આવૃતઃ इति સમાવૃતઃ, યોગો ગુણાનાં યુક્તિર્વટનં સ एव માયા इति યોગમાયા, તથા સમાવૃતઃ इति યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યોગમાયાસમાવૃતઃ શુદ્ધોની ઘટના-રૂપી યોગમાયાથી ઢંકાયેલો, અહમ્ હું, સર્વસ્ય સમસ્ત લોકોને, પ્રકાશઃ ઇન્દ્રસ્વરૂપે પ્રકટ, ન નથી, (તેથી) મૂઢઃ મુઘ્ધ

૧ ચિત્તચિત્તુલ્લક્ષણ આત્મનિ કથ માયાવૃત્તર્થ ધર્મે-

સ્માર્તપદસ્તમસા ત્રિયેન કિમહો કિં સ્વીક્ષણ વશ્યતામ્ ॥

અજ્ઞાનેન વિધીયને જલમુચ્ચેવાર્કસ્તદુક દ્વિષા

વિશેષાવરણમિષ મુનિવર્યોદિત્ય શક્તિદ્વયમ્ ॥ દિપ્તિજાળાસુ ॥

ચેતન્ય, જ્ઞાન અને મુખરૂપ આત્મા વિષે માયાવટે આવૃત-વેશપણું દેમ થાય* શુ સૂર્ય અંધકારથી ઢંકાય છે? કિંતુ જેમ વાદળાઓથી ઢંકાયેલો સૂર્ય દેખાતો નથી તેમ તે જોનારાઓના અજ્ઞાનવટે જ આવૃત-ઢંકાયેલો જાણાય છે. એ જ પ્રકારે જેમ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ તે વિશ્વેષ અને આવરણ નામની મુનિવરોએ મોહની શક્તિઓ કહેલી છે. અર્થાત્ તે શક્તિઓથી જ આત્માને મનુષ્ય માયથી આવૃત થયેલો માને છે.

(એવો), અયમ્ આ, લોકઃ લોક, અજમ્ કદિ જન્મ ન પામતા,
(અને) અવ્યયમ્ કદિ નાશ-ક્ષય ન થાય તેવા રૂપે રહેલા એવા,
મામ્ મને, ન, અમિજાનાતિ જાણતો નથી.

ભાવાર્થ:—ગુણોની ઘટનારૂપી યોગમાયાથી આસ્થાદિત
અર્થાત્ યોગમાયાથી યુક્ત એવો હું આ સમસ્ત લોકને
ઇશ્વરસ્વરૂપે પ્રકટ થતો નથી, એટલે તે મને ઇશ્વરને સ્પર્ધે
રીતે પ્રત્યક્ષ જોઇ શકતા નથી, અને તેથી જ મોહ પામેલો
વિવેકશૂન્ય આ લોક અજન્મા અને અવિનાશી એવા મને જરા
પણ જાણતો નથી. અર્થાત્ મારા સત્ય સ્વરૂપને મારી માયાને
લીધે એ સમજી શકતો નથી. ૨૫.

અવતરણિકા:—“અજ્ઞાનયુક્ત આ લોક યોગમાયાવડે દંકાયેલા
એવા મને જાણતો નથી અને તે યોગમાયા મારીજ હોવાથી માયાના
અધિપતિ અને સર્વેશ્વર એવા મને કોઇપણ રીતે તે અજ્ઞાનરહિત કરી શકતી
નથી, કારણકે જેવી રીતે બીજા કોઇપણ માયાજાલથી રમનારને માયા જ્ઞાન
છે, તેવીજ રીતે એ માયા મારા જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી મારા જ્ઞાનને કોઈ પણ
રીતે બાધ કરી શકતી નથી, તેથી હું તો સંપૂર્ણ ત્રિકાલાબાધિત જ્ઞાનથી યુક્ત
હું અને સર્વલોક અજ્ઞાનયુક્ત છે એમાં કોઈ પણ સંશય નથી” એમ
ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:

વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ॥

ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ માં તુ વેદ ન કશ્ચન ॥૨૬॥

પદચ્છેદ:—વેદ, અહમ્, સમતીતાનિ, વર્તમાનાનિ, ચ,
અર્જુન, ભવિષ્યાણિ, ચ, ભૂતાનિ, મામ્, તુ, વેદ, ન, કશ્ચન.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્પ્ર સમ્યક્ અતીતાનિ ઇતિ સમતીતાનિ,
તાનિ । વર્તન્તે તાનિ વર્તમાનાનિ, તાનિ । ભવિષ્યન્તિ તાનિ ભવિષ્યાણિ, તાનિ ।

અન્વય અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! સમતીતાનિ ભૂતકાલમાં થઈ ગયેલાં, ચ અને, વર્તમાનાનિ ચાલુ સમયમાં રહેલાં, ચ અને, ભવિષ્યાણિ ભવિષ્યમાં થવાનાં, (એટલે ત્રણે કાલનાં) મૂતાનિ સ્થાવર જંગમ બધાં ભૂતોને, અહમ્ હું, વેદ જાણું છું, (પરંતુ) કશ્ચન કોઈ, તુ પણ, મામ્ મને, ન, વેદ જાણતો નથી.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! ભૂતકાલમાં થઈ ગયેલાં, ચાલુ વર્તમાન સમયમાં રહેલાં, તેમજ ભવિષ્યમાં થનારાં સર્વ પ્રાણિમાત્રને હું જાણું છું, પરંતુ તેમાંનું કોઈ પણ મને જાણતું નથી. ૨૬.

અવતરણિકા:—“ત્યારે ઉત્પન્ન થતા પ્રાણિમાત્ર આપના મન-સ્વરૂપને કયા કારણને લીધે જાણતા નથી ?” એવી અર્જુનની શકના અમાધાનમાં ભગવાન જણાવે છે

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ॥

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

પદચ્છેદ:—ઈચ્છાદ્વેષસમુત્થેન, દ્વન્દ્વમોહેન, ભારત, સર્વ-ભૂતાનિ, સંમોહમ્, સર્ગે, યાન્તિ, પરંતપ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઈચ્છા ચ દ્વેષશ્ચ ઇચ્છાદ્વેષૌ, ઇચ્છા-દ્વેષામ્યાં સમુત્તિષ્ઠતીતિ ઇચ્છાદ્વેષસમુત્થ:; તેન ઇચ્છાદ્વેષસમુત્થેન । દ્વી દ્વી સહ અભિવ્યજ્યેતે યેષુ તાનિ દ્વન્દ્વાનિ, દ્વન્દ્વાનાં મોહ: દ્વન્દ્વમોહ:; તેન દ્વન્દ્વમોહેન । સર્વાણિ ચ તાનિ મૂતાનિ ઇતિ સર્વમૂતાનિ । સમ્યક્ મોહ: ઇતિ સંમોહ:; તમ્ સંમોહમ્ । સ્વજ્યન્તે મૂતાનિ અસ્મિન્નિતિ સર્ગ:; તસ્મિન્ સર્ગે । પરં તાપયતીતિ પરંતપ:; તત્સંવુદ્ધો પરંતપ ।

અન્વય અને અર્થ:—મારત હે ભારત ! પરંતુ હે શત્રુ-
ઓને તપાવનાર અર્જુન ! ઇચ્છાદ્વેષસમુત્પન્ન ઇન્દ્રિયા અને દ્વેષથી
ઉત્પન્ન થતા, દ્વન્દ્વમોહને (શીત, ઉષ્ણ, સુખ, દુઃખ ઇત્યાદિ)
દ્વન્દ્વથી થયેલા અવિવેક વડે, સર્વમૂતાનિ સર્વ પ્રાણિઓ, સર્ગ
(સ્થૂલ દેહની) ઉત્પત્તિ વખતે, સંમોહમ્ વિવેકની હીનતાને,
ચાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થએલા અને શત્રુઓને
તપાવનાર અર્જુન ! ઇન્દ્રિયા અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થતા મુખદુઃખાદિ
દ્વન્દ્વથી થએલ અવિવેક વડે, સર્વ પ્રાણિઓ સ્થૂલ દેહની ઉત્પત્તિ-
ના સમયે વિવેકની હીનતાને અર્થાત્ વિવેકાંધતાને પામે છે,
અને તેથી મને જાણી શકતાં નથી. અર્થાત્ દ્વન્દ્વથી મોહ પામેલાં
મનુષ્યો વિવેકની શૂન્યતાને અંગે અજ્ઞાનતાથી મારા સ્વરૂપને
સમજી શકતાં નથી. ૨૭.

અવતરણિકા:—“ ભારે મુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વના મોહથી રહિત થઇને
શાસ્ત્રીતિ પ્રમાણે આત્મભાવથી આપને ડ્રોણ બન્યો છે ? ” એવા પ્રશ્નના
ઉત્તરમાં બગવાન કહે છે.

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां ददन्नताः ॥૨૮॥

પદચ્છેદ:—યેષામ્, તુ, અન્તગતમ્, પાપમ્, જનાનામ્,
પુણ્યકર્મણામ્, તે, દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તાઃ, ભજન્તે, મામ્, દદન્નતાઃ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અન્ત ગતમ્ ઇતિ અન્તગતમ્ । પુણ્યાનિ
કર્માણિ યેષાં તે પુણ્યકર્માણઃ, તેષામ્ પુણ્યકર્મણામ્ । દ્વન્દ્વૈઃ મોહઃ ઇતિ

દ્વન્દ્વમોહ , તેન નિતાન્ત મુક્તા इति દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તા । દ્વદ્વાનિ વ્રતાનિ
યેવા તે દ્વદ્વ્રતા ।

અન્વય અને અર્થ:—યેવામ્ જે, પુણ્યકર્મણામ શુભ
કર્મવાળા, જન્માનામ મનુષ્યોનુ, પાપમ્ પાપ, અન્તગતમ્ નાશ
પામેલુ છે, તે તેઓ દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તા સુખ-દુઃખાદિ દ્વન્દ્વથી
ઉત્પન્ન થતા અવિવેકથી મુક્ત, (અને) દ્વદ્વ્રતા ૬૬ સકલ્પ
વાળા થયા થકા, મામ્ મને, મજન્તે ભજે છે

ભાવાર્થ:—જે પુણ્યશાલી મનુષ્યે નુ પાપ નાશ પામી
ગયુ છે તેવા મનુષ્યો દ્વન્દ્વથી ઉત્પન્ન થતા અવિવેકથી રહિત
થઈ જાય છે અને પછી ૬૬ સકલ્પવાળા થઈને તેઓ મને ભજે
છે અર્થાત્ તેવા પાપરહિત મનુષ્યો પછી દ્વન્દ્વોને છૂટીને ૬૬
તાથી મારા સ્વરૂપને સમજી મને ભજે છે અને પરમ ગતિને
પામે છે ૨૮

અવતરણિકા:—‘ ને પુા યશીન મનુષ્યો આપને ભજે છે, પન્તુ
કયા હેતુથી તેઓ આપની સેવા કરે છે ? ’ એવી અર્જુનની નિતાસા પૂછે
કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે કહે છે

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ॥

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ ૨૯ ॥

પદ્ચ્છેદ:—જરામરણમોક્ષાય, મામ્, આશ્રિત્ય, યતન્તિ,
યે, તે, બ્રહ્મ, તત્, વિદુઃ, કૃત્સ્નમ્, અધ્યાત્મમ્, કર્મ, ચ, અખિલમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જરા ચ મરણ ચ જરામરણે, તામ્યા
મોક્ષ इति જરામરણમોક્ષ, તસ્મૈ જરામરણમોક્ષાય । આ સમતાત્ શ્રિત્વા

इति आश्रित्य । आत्मानि अपि इति अद्यात्मम्, तत् । न खिलम्
अखिलम्, तत् ।

અન્યથ અને અર્થ:—યે જેઓ, જરામરણમોક્ષાય વૃદ્ધા-
વસ્થા અને મૃત્યુ એ બન્નેમાંથી મુક્ત થવા માટે, મામ્ મારો,
આશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, (મને પ્રાપ્ત થવા માટે) યતન્તિ પ્રયત્ન
કરે છે, તે તેઓ, તત્ તે, વ્રહ્મ સૌથી પર-શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મને, કૃત્સ્નમ્
સર્વ, અધ્યાત્મમ્ આત્મા સંબંધી જ્ઞાનને, ચ અને, (તેના સાધન-
રૂપ) અખિલમ્ સમસ્ત, કર્મ કર્મને, વિદુઃ જાણે છે.

ભાવાર્થ:—વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ એ બન્નેમાંથી મુક્ત
થવા માટે મારો આશ્રય કરીને જેઓ મને પ્રાપ્ત થવા માટે
અથવા મારા સ્વરૂપને સમજવા માટે પ્રયત્ન કરે છે તેઓ તે
સૌથી-શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મને અર્થાત્ પરમાત્માને, આત્મા સંબંધી સંપૂર્ણ
જ્ઞાનને, અને આત્મપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ સમસ્ત કર્મને જાણે
છે. અર્થાત્ તે સર્વ વસ્તુમાત્રને જાણીને અંતે મારા સ્વરૂપને
પામે છે. ૨૯.

અવતરણિકા:—“ આ પ્રમાણે આપના મલરવરૂપ વગેરેને જાણવા
છતા પણ મનુષ્યનું મગ્નું થવાનો સંભવ છે, તો પછી અન્તમા આપનું
વિન્મગ્નું થતા તેઓ કેવી રીતે મસાગ્રમાંથી મુક્ત થઈ શકે ?” એ પ્રશ્નનો
ઉત્તર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમાં આપે છે

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ૩૦ ॥

પદ્મછેદ:—સાધિભૂતાધિદૈવમ્, મામ્, સાધિયજ્ઞમ્, ચ,
યે, વિદુઃ, પ્રયાણકાલે, અપિ, ચ, મામ્, તે, વિદુઃ, યુક્તચેતસઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મૂતાનિ અધિકૃત્ય ભવતિ इति અધિ-
 મૂતમ્, દૈવમ્ અધિકૃત્ય ભવતિ इति અધિદૈવમ્, અધિમૂતં ચ અધિદૈવં ચ
 એતયોઃ સમાહારઃ અધિમૂતાધિદૈવમ્, અધિમૂતાધિદૈવેન સહ વર્તતે इति
 સાધિમૂતાધિદૈવઃ, તમ્ સાધિમૂતાધિદૈવમ્ । યજ્ઞમ્ અધિકૃત્ય ભવતિ इति
 અધિયજ્ઞમ્, અધિયજ્ઞેન સહ વર્તતે इति સાધિયજ્ઞઃ, તમ્ । પ્રકર્ષેણ યાનમ્
 इति પ્રયાણમ્, પ્રયાણસ્ય કાલઃ इति પ્રયાણકાલઃ, તસ્મિન્ પ્રયાણકાલે ।
 યુક્તાનિ ચેતાંસિ યેષાં તે યુક્તચેતસઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યે જેઓ, મામ્ મને, સાધિમૂતા-
 ધિદૈવમ્ અધિભૂત તેમ અધિદૈવ સહિત, ચ અને, સાધિયજ્ઞમ્
 અધિયજ્ઞ વડે યુક્ત એવો, વિદુઃ જાણે છે, તે તેઓ, પ્રયાણકાલે
 મરણ વખતે, અપિ પણ, ચ વળી, યુક્તચેતસઃ સાવધાન—એકાગ્ર
 ચિત્તવાળા થયા થકા, મામ્ મને, વિદુઃ જાણે છે.

ભાવાર્થઃ—‘અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞસહિત
 હું’ એ પ્રમાણે જેઓ મને જાણે છે, તેઓ મરણ વખતે પણ
 સાવધાન ચિત્તવાળા થઈને તેવી જ રીતનો મને જાણે છે, અને
 તેથી તેમને મોક્ષપ્રાપ્તિ થવામાં કોઈપણ જાતનો સંદેહ રહેતો
 નથી. અર્થાત્ સાધિભૂતાદિ પદાર્થરૂપ પરબ્રહ્મ તેમને મૂલથી જ સ્પષ્ટ
 જણાતું હોવાથી ઉત્તરેત્તર મારા સ્વરૂપને અમજતાં અભ્યાસને
 લીધે તે જ્ઞાન મરણસમયમાં પણ રહેતાં તે સમયે પણ મારા
 સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તેઓ મને પામે છે એમ તું માન. ૩૦.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकामार्त्तान्तिकप्रणीतसा-
 न्धयवોधिन्यां गुर्जरटीकायां ज्ञानविज्ञानयोगो
 नाम सप्तमोऽध्यायः ।

અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકા:—સાતમા અધ્યાયના અન્તમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ‘‘તિ
 વ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્નમ્’’ એ દોઢ શ્લોકથી બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ, અધિભૂત, અધિ-
 દેવ, અને અધિયજ્ઞ તરીકે આ દેહમાં કેવી રીતે કોણ છે ? અને પ્રયાણ સમયમાં—
 દેહ ત્યાગવાના સમયમાં જેમણે સ્વાત્મસંયમ કરેલ છે તેઓ વડે તમે કેવી રીતે
 બાણી શકાઓ છો ? ઇત્યાદિ સાતે પદાર્થોને મારો આશ્રય કરી રહેલા મારા
 બહતો સારી રીતે જાણે છે ’’ એ પ્રમાણે સર્વ કહેલું તે સાતે પદાર્થોનું તત્ત્વ
 જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ॥

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

પદચ્છેદઃ—કિમ્, તત્, બ્રહ્મ, કિમ્, અધ્યાત્મમ્, કિમ્,
 કર્મ, પુરુષોત્તમ, અધિભૂતમ્, ચ, કિમ્, પ્રોક્તમ્, અધિદૈવમ્,
 કિમ્, ઉચ્યતે; અધિયજ્ઞઃ, કથમ્, કઃ, અત્ર, દેહે, અસ્મિન્,
 મધુસૂદન, પ્રયાણકાલે, ચ, કથં, જ્ઞેયઃ, અસિ, નિયતાત્મભિઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रकर्षेण उक्तम् इति प्रोक्तम् । नितान्तं
 यताः इति नियताः, नियताः आत्मानः येषां ते नियतात्मानः, तैः निय-
 तात्मभिः । ज्ञातुं योग्यः इति ज्ञेयः ।

અન્વય અને અર્થ:—પુરુષોત્તમ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! (૧) તવ તે, વ્રહ્મ બ્રહ્મ, કિમ્ શુ? (૨) અધ્યાત્મમ્ અધ્યાત્મ, કિમ્ શુ? (૩) કર્મ કર્મ, કિમ્ શુ? ચ અને, (૪) અધિભૂતમ્ અધિભૂત, કિમ્ શુ? પ્રોક્તમ્ કહેવાય છે, (અને) (૫) અધિદૈવમ્ અધિદૈવ, (૫મું) કિમ્ શુ, ઉપ્યતે કહેવાય છે? મધુસૂદન હે મધુસૂદન, (૬) અન્ન આ, રેહે શરીરમાં, અધિયજ્ઞઃ અધિયજ્ઞ, કયમ્ કેવી રીતે, ક કાણ છે? ચ અને, (૭) પ્રયાણકાલે પ્રાણોત્ક્રમણ-સમયે, નિયતાત્મભિ. નિગ્રહીત ચિત્તવાળાઓ વડે, (આપ) અસ્મિન્ આ શરીરમાં, કથં કેવી રીતે, જ્ઞેય જાણવા યોગ્ય, અસિ છે? (એ પ્રમાણે અર્જુને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને એ સાત પ્રશ્નો કયાં છે.)

ભાવાર્થ:—“ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ, આગળ આપ જે કહી ગયા તે બ્રહ્મ એટલે શુ? અધ્યાત્મ એટલે શુ? કર્મ એટલે શુ? તેમજ અધિભૂત અને અધિદૈવ કોને કહેવામાં આવે છે? વળી હે મધુસૂદન! અધિયજ્ઞ વિગેરે સજ્ઞાઓ આ શરીરમાં કોને આપી શકાય, અને તે અધિયજ્ઞ તરીકે આ શરીરમાં કેવી રીતે કાણ રહી શકે છે? અર્થાત્ તેનું કેવી રીતે ચિન્તન થઈ શકે? તેમજ મૃત્યુ વખતે નિગ્રહીતચિત્તવાળાઓ યોગીઓ આપને આ શરીરમાં કેવી રીતે જાણી શકે છે? અર્થાત્ મારા આ સાતે પ્રશ્નોનો યોગ્ય ઉત્તર આપી એ વિષયનું મારું અજ્ઞાન દૂર કરવાની આપ મારા પર કૃપા કરો ૧-૨

અવતરણિકા — એ પ્રમાણે અર્જુને પૂછેના સાત પ્રશ્નોમાના પ્રથમના ત્રણ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આ શ્લોકમાં આપે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે ॥

ભૂતભાવોદ્ભવકરો વિસર્ગઃ કર્મસંજ્ઞિતઃ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—અક્ષરમ્, બ્રહ્મ, પરમમ્, સ્વભાવઃ, અધ્યાત્મમ્, ઉચ્યતે, ભૂતભાવોદ્ભવકરઃ, વિસર્ગઃ, કર્મસંજ્ઞિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન ક્ષરતીતિ અક્ષરમ્ । સ્વસ્ય બ્રહ્મણઃ એવં અંશતો જીવરૂપેણ ભાવઃ इति સ્વભાવઃ । આત્માનિ અધિકૃત્ય ભવતીતિ અધ્યાત્મમ્ । ઉત્કૃષ્ટત્વેન ભવઃ ભવનમ્ ઉદ્ભવઃ, મૂતાનાં ભાવઃ ભૂતભાવઃ, તસ્ય ઉદ્ભવઃ इति ભૂતભાવોદ્ભવઃ, તં કરોતીતિ ભૂતભાવોદ્ભવકરઃ । કર્મણા સંજ્ઞિત इति કર્મસંજ્ઞિતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અક્ષરમ્ જેનો કદિ વિનાશ ન થાય તેવું, (જે છે તે) પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, બ્રહ્મ બ્રહ્મ છે, સ્વભાવઃ આત્મા અને શરીરરૂપે બ્યાપ્ત થઇને, પ્રત્યેક પદાર્થમાં ફેલાએલ અને અંતે બ્રહ્મસ્વરૂપ કરનાર જે વસ્તુ તે, અધ્યાત્મમ્ અધ્યાત્મ, ઉચ્યતે કહેવાય છે, ભૂતભાવોદ્ભવકરઃ પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ અને વિશેષ વૃદ્ધિ કરનાર, વિસર્ગઃ દેવતાના ઉદ્દેશથી દ્રવ્યત્યાગરૂપી જે યજ્ઞ તે, કર્મસંજ્ઞિતઃ કર્મ શબ્દ વડે વાચ્ય છે એટલે કર્મ શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થઃ—જે સદા અવિનાશી ■ એટલે જેનો કદી નાશ થતો નથી તે “પરબ્રહ્મ” કહેવાય છે, આત્મા, યજ્ઞાદિ ઇન્દ્રિયોના સમૂહમાં ‘અહમ્’ ભાવથી ભાવિત હોય છે, તેવા ભાવને

૧ ક્ષર, અક્ષર ઉત્તમપુન્યવિગ્રેનું પરમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી વર્ણન કરાયો.

અદૃશ્ય કરીને પોતાના મૂલ સ્વરૂપનું તેને લાન કરાવવું અર્થાત સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરાવવો તેનું નામ “અધ્યાત્મ” કહેવાય છે તથા પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ અને વિશેષ વૃદ્ધિ કરનાર દેવતાઓને ઉદ્દેશીને જે દ્રવ્યબલિ ઈત્યાદિનો ત્યાગ કરવો તે રૂપી જે યજ્ઞ તે ‘કર્મ’ એ પ્રમાણે કહેવાય છે. ૩.

અવતરણિકા:—ખીજી ત્રણ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ભગવાન આ શ્લોકમાં આપે છે

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ॥

અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહભૂતાં વર ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અધિભૂતમ્, ક્ષરઃ, ભાવઃ, પુરુષઃ, ચ, અધિદૈવતમ્, અધિયજ્ઞઃ, અહમ્, એવ, અત્ર, દેહે, દેહભૂતામ્, વર.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભૂતાનિ અધિકૃત્ય ભવતીતિ અધિભૂતમ્ । ક્ષરતિ ઇતિ ક્ષરઃ । પૂર્ણમનેન સર્વમ્ ઇતિ વા પુરિ શેતે ઇતિ પુરુષઃ—આદિત્યાન્તર્ગતો હિરણ્યગર્ભઃ સર્વપ્રાણિકરણાનુગ્રાહકઃ । દૈવતાનિ આદિત્યાદીનિ અધિકૃત્ય ચક્ષુરાદિકરણાનિ અનુગૃહ્ણતિ ઇતિ અધિદૈવતમ્ । યજ્ઞમ્ અધિકૃત્ય ભવતીતિ અધિયજ્ઞઃ । દેહાન્ વિભ્રતિ તે દેહભૂત, તેષાં દેહભૂતામ્ । ત્રિપતે ઇતિ વરઃ, તત્સંત્રુદ્ધૌ વર ।

અન્વય અને અર્થઃ—દેહભૂતામ્ પ્રાણિઓમાં, વર શ્રેષ્ઠ એવા હો અર્જુન ! ક્ષરઃ નિશ્ચર, ભાવઃ ભાવ—દેહાદિ પદાર્થ, અધિભૂતમ્ અધિભૂત કહેવાય છે, ચ અને, પુરુષઃ ભગવાન સૂર્યનારાયણની અંદર રહેલ હિરણ્યગર્ભ—બ્રહ્મા, બધાં પ્રાણિઓની “દ્રિયોના પોષક હોઈને, અધિદૈવતમ્ અધિદૈવત કહેવાય છે,

(અને) અત્ર આ, દેહે શરીરમાં, અધિયજ્ઞઃ અધિયજ્ઞ-યજ્ઞા-
લિમાની વિષ્ણુ-દેવતા અર્થાત્ યજ્ઞાદિકર્મપ્રવર્તક અને ફલદાતા,
અહમ્ હું, એવ જ (હું.)

ભાવાર્થ:—પ્રાણિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે અર્જુન! વિનાશી
ભાવવાળા દેહાદિ જે પદાર્થ તે અધિભૂત છે, સૂર્યનારાયણમાં
રહેલ હિરણ્યગર્ભ જે પ્રજ્ઞા છે તે અધિદેવતા કહેવાય છે અને
આ શરીરમાં યજ્ઞાલિમાની વિષ્ણુદેવતા કે જે યજ્ઞાદિ કર્મના
પ્રવર્તક અને ફલદાતા છે તે અધિયજ્ઞ હું જ છું. ૪.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે અર્જુનના છ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપીને
બગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે તેના સાતમા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે:

અંતકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ॥

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥૫॥

પદચ્છેદઃ—અન્તકાલે, ચ, મામ્, એવ, સ્મરન્,
મુક્ત્વા, કલેવરમ્, યઃ, પ્રયાતિ, સઃ, મદ્ભાવમ્, યાતિ, નાસ્તિ,
અત્ર, સંશયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અન્તસ્ય કાલઃ અન્તકાલઃ, તસ્મિન્
અન્તકાલે । સ્મરતીતિ સ્મરન્ । પ્રકર્ષેણ યાતિ ઇતિ પ્રયાતિ । મમ ભાવઃ
ઇતિ મદ્ભાવઃ, તં મદ્ભાવમ્ ।

૧ વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થો સંન્યાસલોભાસતત્ત્વઃ શુદ્ધસત્ત્વા' ।

તે વદન્તોકે તુ પરાન્તકાલે પરામૃતાત્મપ્રિચ્ચન્તિ સર્વે ॥ શ્રુતિઃ ॥

વેદાન્ત શાસ્ત્રના અવસ્થાદિવડે મેળવેલા વિજ્ઞાનવડે જેમણે પેતાનો અર્ધ-બ્રહ્મ-
પ્રતિરૂપ નિઃશય કરેલો તે અને સંન્યાસના યોગ વડે જેમણે સત્ત્વ-રોગપાનુભવ
શુદ્ધ થયેલ છે એવા યતિઓ અંતકાળ વખતે જ્ઞાનરૂપી પરમ અમૃતપાનથી સર્વ
કર્મથી મુક્ત થયા થયા બસલેલાકરૂપી અનેજ પામે છે.

અનુવચ અને અર્થ:—ચ વળી, યઃ જે પુરુષ, અન્તકાલે મરણસમયે, મામ્ મને, એવ જ સ્મરન્ યાદ કરતો થકો, કલેવરન્ શરીરને, મુક્ત્વા છોડીને, પ્રયાતિ અર્થિરાદિ યોગિગમ્ય માર્ગથી જાય છે, સઃ તે, મદ્ભાવમ્ મારા ભાવને, યાતિ પામે છે, અત્ર એ વિષયમાં, સંશયઃ સંશય, ન, અસ્તિ નથી.

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ મરણસમયે ઉપરોક્ત લક્ષણવાળો અન્તર્યામી અને પરમેશ્વર એવો જેહું તેનું સ્મરણ કરતો આ શરીરને છોડી અર્થિરાદિ માર્ગથી જાય છે તે અવશ્ય મારા ભાવને—મારા સ્વરૂપને—પામે છે, એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. અર્થાત્ અંતકાલમાં મારું ચિંત્વન કરવાથી મનુષ્ય અવશ્ય સદ્ગતિને પામે છે એમાં સંશય નથી. ૫.

અવતરણિકા —“મનુ”ય મૃત્યુસમયે માત્ર મારું (ધ્યેયરત્ન) જ સ્મરણ કરવાથી જેમ મારા આરૂપને પામે છે તેજ પ્રમાણે મૃત્યુ સમયે જે જે વિષયનું તે પ્રાણી ચિન્તન કરે છે તે તે ભાવને તે પામે છે,” એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે.

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

પદચ્છેદઃ—યમ્, યમ્, વા, અપિ, સ્મરન્, ભાવમ્, ત્યજતિ, અન્તે, કલેવરમ્, તમ્, તમ્, એવ, ઇતિ, કૌન્તેય, સદા, તદ્ભાવભાવિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સ્મરતીતિ સ્મરન્ । તસ્ય ભાવઃ ઇતિ સદ્ભાવઃ, તેન ભાવિતઃ ઇતિ તદ્ભાવભાવિતઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—કૌન્તેય હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! વા અથવા, (મનુષ્ય) યમ જે, યમ જે, માવમ્ ભાવને, સ્મરન્ સ્મરણ કરતો, અપિ પણ, અન્તે અન્તકાલમાં, કલેવરમ્ શરીરને, ત્યજતિ છોડી જાય છે, (તે મનુષ્ય) સદા નિરંતર, તદ્ભાવમાવિત: તે ભાવથી ભાવનાયુક્ત કરાયલો થકો, તમ્, તમ્, તે તે ભાવને, एव જ, एति પામે છે.

ભાવ્યર્થ:—હે કૌન્તેય ! અથવા મનુષ્ય મૃત્યુસમયે જે કોઈ પણ ભાવનું સ્મરણ કરતો શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે તેજ ભાવને પામે છે, કારણ કે તે નિરંતર તેવી ભાવનાથી જ ભાવિત હોય છે. અર્થાત્ જે ભાવના મનુષ્યને પોતાના જીવનમાં મુખ્ય તરીકે રહી હોય છે તે જ સંસ્કારપ્રાબલ્યથી મૃત્યુસમયમાં પણ પ્રાધાન્યતઃ ઉપસ્થિત થાય છે, અને તેમાં જોડાએલા ચિત્તવાળો અવશ્ય તે ભાવને મેળવે છે, એટલે મારી ભાવના વાળો મનુષ્ય મને અને અન્યભાવનાવાળો તે અન્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬.

અવતરણિકા:—‘પૂર્વસ્મરણના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થએલી અન્ય ભાવના, ખીલ દેહની પ્રાપ્તિમાં કાળજી હોવાથી મનુષ્યોનું આવશ્યક કૌતુક શું છે? તેનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય અર્જુનને ઉદ્દેશીને બગવાનું સ્પષ્ટ કરે છે

તરમાત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ય ચ ॥

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈપ્યસ્યસંશયઃ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદ:—તસ્માત્, સર્વેષુ, કાલેષુ, મામ્, અનુસ્મર, યુધ્ય, ચ, મયિ, અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ, મામ્, एव, एप्यासि, અસંશયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મનશ્ચ બુદ્ધિશ્ચ इति મનોબુદ્ધી, અર્પિત મનોબુદ્ધી યેન સઃ અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ । ન સંશયઃ इति અસંશયઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, સર્વેણ બધા, કાલેણ વખતમાં, મામ્ મને, અનુસ્મર યાદ કર, ચ અને, યુધ્ય-યુધ્યસ્વ-યુદ્ધ કર, (તેથી) મયિ મારામા, અર્પિતમનોબુદ્ધિ. અર્પણ કરેલાં છે મન અને બુદ્ધિ જેણે એવો, (તું) મામ્ મને, એવ જ, અપ્યસિ પામીશ, અસંશયઃ (એમાં) કાંઈ પણ સંશય નથી.

ભાવાર્થ:—તેથી દરેક વખતે તું મારું જ સ્મરણ કરતો રહે, અને યુદ્ધ કર, તેમ કરવાથી મારામા જ જેણે મન અને બુદ્ધિ અર્પણ કરેલા છે એવો તું મને જ પામીશ એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી. અર્થાત્ તારા કર્તવ્ય કર્મરૂપ યુદ્ધ કરતાં પણ મારું સ્મરણ કરવાથી તારી અધોગતિ યશે નહિ, પણ તું મારા સ્વરૂપને પામીશ, માટે સર્વ વિચારોનો ત્યાગ કરી તું યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. ૭.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત વૃતાન્તતુ જ વિવરણ કરતા “સાધવાન ચિત્તથી અભ્યાસયુક્ત થએલો પુરુષ કદા ગતિને પામે છે?” તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ॥

પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુચિન્તયન્ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—અભ્યાસયોગયુક્તેન, ચેતસા, ન, અન્યગામિના, પરમમ્, પુરુષમ્, દિવ્યમ્, યાતિ, પાર્થ, અનુચિન્તયન્.

૧ યથા નય સ્યન્દમાનઃ સમુદ્દેહલ મન્દજનિ નામહ્યે વિદ્વાય ।

તથા વિદ્વાન્ પુષ્પશાપે વિષ્ણુય વતાંપર પુરુષમુપેતિ દિવ્યમ્ ॥ શ્લોક: ॥

જેમ નીચો વેગથી વહેતી પોતાના નામ અને રૂપને તજીને સમુદ્રમાં અસ્ત-વય પામી જાય ॥ તેવી રીતે વિદ્વાન્-પ્રજ્ઞાવિન્-જ્ઞાની પુણ્ય અને પાપને ધોઈ નાખી પોતાના નામરૂપને તજી માયા વિગેરેથી પર એવા દિવ્ય પુરુષ-પ્રજ્ઞને પામે છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અમ્યાસઃ એવ યોગઃ इति અમ્યાસયોગઃ, તેન યુક્તમ્ इति અમ્યાસયોગયુક્તમ્, તેન અમ્યાસયોગયુક્તેન । અન્યં ગચ્છતીતિ અન્યગામી, તેન અન્યગામિના । દિવિ ભવઃ દિવ્યઃ, તમ્ દિવ્યમ્ । અનુ ચિન્તયતીતિ અનુચિન્તયન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્યં હે પાર્યં ! અમ્યાસયોગયુક્તેન અભ્યાસ એટલે હું જે ચિત્તસમર્પણ કરવાનું કેન્દ્ર હું તેમાં જ સમાન પ્રતીતિ કરી, અન્ય પ્રતીતિઓને અટકાવી ચિત્તને એકાગ્ર કરવાના સાધનની જે પુનરાવૃત્તિ-સમાધિ તે રૂપી જ યોગવડે એકાગ્ર થયેલા, (અને) જ, અન્યગામિના વિષયાન્તરમાં જવાની જેની પ્રકૃતિ નથી એવા, જેતસા ચિત્ત વડે, અનુચિન્તયન્ અનુચિન્તન કરતો, (મનુષ્ય) પરમમ્ નિરતિશય-પૂર્ણ, (અને) દિવ્યમ્ દ્યોતનાત્મક સૂર્ય-મંડલમાં રહેલા, પુરુષમ્ પુરુષને, યાતિ પામે છે.

સાવાર્થઃ—હે પાર્યં ! હું જે ચિત્તસમર્પણ કરવાનું કેન્દ્ર હું તેમાં જ સમાન પ્રતીતિ કરાવી અન્ય પ્રતીતિઓને અટકાવનાર ચિત્તની એકાગ્રતાના સાધનની પુનરાવૃત્તિરૂપ જે અભ્યાસ તે રૂપી યોગ-સમાધિ-વડે જ એકાગ્ર થયેલા અને વિષયાન્તર તરફ જવાની જેની પ્રકૃતિ નથી એવા દૃઢ ચિત્ત વડે શાસ્ત્ર, આચાર્ય ઇત્યાદિના ઉપદેશોનું ચિન્તન કરતો મનુષ્ય પરિપૂર્ણ અને સૂર્યમંડલમાં રહેલા એવા પરમ પુરુષને પામે છે. અર્થાત્ અભ્યાસથી ચિત્તની એકાગ્રતા સાધી તેને સાવધાન રાખી વિચાર કરનાર મનુષ્ય જ પરમ તત્ત્વને મેળવવા સમર્થ થાય છે. ૮.

અવતરણિકાઃ—ફરી પણ ઉપરોક્ત અનુચિન્તનીય અને યોગિઓ વડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પુરુષનું જ વર્ણન કરતાં તે પરમ પુરુષના ચિન્તનમાં

કથારે વિશેષ પ્રયત્ન કરવો અને તે કેવી રીતે કરવો તે સર્વ ઉપાસનાના સાધન-
અમૂલ્ય કથન કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

કવિં પુરાણમનુશાસિતાર-

મણોરણીયાંસમનુસ્મરેદ્યઃ ॥

સર્વસ્ય ધાતારમર્ચિત્યરૂપ-

માદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૯ ॥

પ્રયાણકાલે મનસાઽચલેન

ભક્ત્યા યુક્તો યોગબલેન ચૈવ ॥

શ્રુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્

સ તં પર પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—કવિમ્, પુરાણમ્, અનુશાસિતારમ્, અણોઃ,
અણીયાંસમ્, અનુસ્મેરેત્, યઃ, સર્વસ્ય, ધાતારમ્, અર્ચિત્યરૂપમ્,
આદિત્યવર્ણમ્, તમસઃ, પરસ્તાત્; પ્રયાણકાલે, મનસા, અચલેન,
ભક્ત્યા, યુક્તઃ, યોગબલેન, ચ, ઇવ, શ્રુવોઃ, મધ્યે, પ્રાણમ્,
આવેશ્ય, સમ્યક્, સઃ, તમ્, પરમ્, પુરુષમ્, ઉપૈતિ, દિવ્યમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કવતે इति कवि, तम् । पुरा नव इति
पुराण, तम् पुराणम् । अनुशास्तीति अनुशासिता, तम् अनुशासितारम् ।
अतिशयेन अणु इति अणीयान्, तम् अणीयासम् । दधाति इति धाता,
त धातारम् । चिन्तितु योग्यम् इति चिन्त्यम्, न चिन्त्यम् अचिन्त्यम्,
अचिन्त्य रूप यस्य ॥ अचिन्त्यरूप, तम् अचिन्त्यरूपम् । अद्वિ

અપત્યં પુમાન્ આદિત્યઃ, આદિત્યેન તુલ્યઃ ઇતિ આદિત્યવત્, આદિત્યવત્—
સ્વપરપ્રકાશકાત્મકો—વર્ણો यस્ય સઃ આદિત્યવર્ણઃ, તમ્ આદિત્યવર્ણમ્ ।
પ્રયાણસ્ય કાલઃ પ્રયાણકાલઃ, તસ્મિન્ પ્રયાણકાલે । ચલતીતિ ચલમ્,
ન ચલમ્ અચલમ્, તેન અચલેન । યોગસ્ય વલમ્ ઇતિ યોગવલમ્, તેન
યોગવલેન । પ્રકર્ષેણ અનિતિ જીવતિ અનેન ઇતિ પ્રાણઃ, તં પ્રાણમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે મનુષ્ય, કવિમ્ સર્વજ્ઞ,
પુરાણમ્ ચિરન્તન, અનુશાસિતારમ્ સર્વનું શાસન કરનાર, અળોઃ
સૂક્ષ્મથી, (પણ) અળીયાંસમ્ સૂક્ષ્મ, સર્વસ્ય બધાંના, ધાતારન્
(જૂઠાં જૂઠાં સ્વરૂપથી પ્રાણીઓને વિભાગ પ્રમાણે પોપણ આપીને)
ધારણ કરનાર, અચિન્ત્યરૂપમ્ કોઈ પણ પ્રકારનું વ્યક્તિ રૂપ ન
હોઈને કોઈથી પણ ચિન્તન ન કરી શકાય તેવા, આદિત્યવર્ણમ્
સૂર્યની માફક નિત્યચૈતન્ય પ્રકાશ, (અને) તમસઃ અંધકારથી,
પરસ્તાત્ દૂર, (એવા પરમ-પુરુષનું) પ્રયાણકાલે મરણ વખતે,
અચલેન સ્ફુરણાશ્લિષ્ટ, મનસા મન વડે, મક્ત્યા ભક્તિથી, યુક્તઃ
યુક્ત, (થઈને) જ અને, યોગવલેન સમાધિજન્ય સંસ્કાર કલા-
પથી થતી ચિત્તની સ્થિરતારૂપી લક્ષણવાળું જે યોગબલ તે વડે
પણ યુક્ત થઈને અર્થાત્ પહેલાં હૃદયકમળમાં ચિત્તને વશ કરીને,
ત્યાર પછી ઉપર જતી નાહી વડે, પૃથ્વ્યાદિ પંચમહાભૂતોને વશ
કરવાના અનુક્રમે, एव જ, સ્ત્રુવોઃ જે ભ્રમરની, મધ્યે વચ્ચે, પ્રાણમ્
પ્રાણને, સમ્યક્ સારી રીતે—બરોબર, આવેશ્ય સ્થાપીને, અનુસ્મરેત્
સ્મરણ કરે છે, સઃ તે યોગી, તમ્ તે, પરમ સૌથી શ્રેષ્ઠ, (અને)
દિવ્યમ્ પ્રકાશાત્મક, (એવા) પુરુષમ્ પુરુષને, ઉપૈતિ પામે છે.

સાવાર્થઃ—જે મનુષ્ય સર્વજ્ઞ, ચિરન્તન, સર્વતંત્ર નિયંતા,
સૂક્ષ્મથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ અર્થાત્ આકાશ અને કાળ વગેરેથી
પણ સૂક્ષ્મ, બધાં પ્રાણીઓને ધારણ કરનાર, અચિન્ત્યસ્વરૂપ,

આદિત્યની મારફતે નિત્ય ચૈતન્યપ્રકાશ અને અધિકારથી-અજ્ઞા-
નથી-સદંતર દૂર એવા જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમ પુરુષનું મરણ વખતે
સ્ફુરણારહિત મનવડે, ભક્તિથી તેમજ સમાધિયોગથી બંધા
એલા સંસ્કારસમૂહ વડે ઉત્પન્ન થએલી ચિત્તની સ્થિરતારૂપી
યોગબલથી યુક્ત એવો યદને પહેલાં હૃદય કમલમાં ચિત્તને
વશ કરીને, ત્યાર પછી ઉર્ધ્વગામિની નાડી વડે પૃથ્વ્યાદિ પંચ
મહાભૂતોને નિયમમાં રાખી, જે ભ્રમરની વચ્ચે પ્રાણને ધારણ
કરી સ્થિરતાપૂર્વક સ્મરણ કરે છે તે યોગી સૌથી શ્રેષ્ઠ અને પ્રકા
શાત્મક દિવ્ય પુરુષ એવા પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્
જે પ્રમાણે મૃત્યુસમયમાં જે મારામાં એકનિષ્ઠતા રાખી મારું
ચિત્તન કરે છે તે મારા સ્વરૂપને પામે છે એમાં સંશય નથી. ૯-૧૦

અવતરણિકા:—“બ્રહ્મનુ ધ્યાન કરીને મહાનુ યોગિઓ તેને પામી
શકે છે, પંતુ તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરના માટે એક મુખ્ય મત્ત તરીકે શુ બ્રેંડ છે
કે જોથી તેની પ્રાપ્તિ થાય?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરરૂપે ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ તે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના મુખ્ય સાધનરૂપ ઝંકાવનું માહાત્મ્ય નીચેના ત્રણ
શ્લોકથી કહે છે

યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ

વિશંતિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ ॥

યદિચ્છન્તો બ્રહ્મર્ચ્ય ચરન્તિ

તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

૧ તારો ઘડુ શરો છાન્મા ગ્રહ નંદરમુચ્ચતે ।

અપમનેન વેદવ્ય શરવત્તમ્યો મવેત્ ॥

ઝંકાર રૂપી ધનુષ્ય, શ્વરૂપી બાણ અને તેનું લક્ષ્ય બ્રહ્મ કહેવાય છે. મત્ત
જેમ બાણ વેધ્ય-વશને જ ભોઈ શકે તેમ મનુષ્યે જરાપણુ પ્રમદ ન બની લક્ષ્ય-
બ્રહ્મને વેધનુ અને તત્તમ્ય થવું.

પદચ્છેદઃ—યત્, અક્ષરમ્, વેદવિદઃ, વદન્તિ, વિશન્તિ, યત્, યતયઃ, વીતરાગાઃ, યત્, ઇચ્છન્તઃ, બ્રહ્મચર્યં, ચરન્તિ, તત્, તે, પદમ્, સંગ્રહેણ, પ્રવક્ષ્યે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વેદાન્ વિદન્તીતિ તે વેદવિદઃ । વીતો રાગો એમ્યસ્તે વીતરાગાઃ । ઇચ્છન્તીતિ તે ઇચ્છન્તઃ । બ્રહ્મણિ ચર્યમ્ । ઇતિ બ્રહ્મચર્યમ્ ; તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વેદવિદઃ વેદને બાણનારા, યત્ જેને, અક્ષરમ્ અવિનાશિ, (એ પ્રમાણે) વદન્તિ બોલે છે, વીતરાગાઃ આસક્તિ-રહિત થયેલા, યતયઃ યોગીઓ, યત્ જેમાં, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, (અને) યત્ જેની, ઇચ્છન્તઃ ઇચ્છા કરનારાઓ, બ્રહ્મચર્યમ્ બ્રહ્મ-ચર્યનું, ચરન્તિ પાલન કરે છે, તત્ તે, પદમ્ પદ, સંગ્રહેણ સંક્ષિપ્તમાં, તે તને, પ્રવક્ષ્યે હું કહીશ.

ભાવાર્થઃ—વેદ બાણનારા પ્રાદક્ષણે જે પદને અવિનાશિ એ પ્રમાણે ગાય છે, આસક્તિરહિત યોગીઓ જે પદમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમજ જે પદને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા ગુરુકુલમાં વાસ કરી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પરમ પદ વિષે હું તને સંક્ષિપ્તમાં કહીશ. (તે તું મારી પાસેથી સાંભળ). ૧૧.

અવતરણિકાઃ—ઉપર કહેવા પ્રમાણે ‘તે અવિનાશિ પદને ટેવી ક્રિયા દ્વારા પ્રાપ્ત કરવું’ તે અર્થમાં હવે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનો હૃદિ નિરુદ્ધ્ય ચ ॥

મૂર્ધ્યાઘાયાત્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો યોગધારણામ્ ॥૧૨॥

ઓમિત્યેકાક્ષરં ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ॥

યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—સર્વદ્વારાણિ, સંયમ્ય, મનઃ, હૃદિ, નિરુધ્ય, ચ, મૂર્ધ્નિ, આધાય, આત્મનઃ, પ્રાણમ્, આસ્થિતઃ, યોગધારણામ્; ઓમ્, इति, एकाक्षरम्, ब्रह्म, व्याहरन्, माम्, अनुस्मरन्, यः, प्रयाति, त्यजन्, देहम्, सः, याति, परमाम्, गतिम्.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराणि, तानि सर्वद्वाराणि । सम्यक् यन्वा इति संयम्य । नितान्तं रुध्वा इति निरुध्वा । आ आसमंतात् धृत्वा इति आधाय । ध्रियते अनया इति धारणा, योगस्य धारणा इति योगधारणा, ताम् योगधारणाम् । एकं च तत् अक्षरं च एकाक्षरम्, तत् । विशेषेण आहरतीति व्याहरन् । अनुस्मरतीति अनुस्मरन् । प्रकर्षेण याति इति प्रयाति । त्यजति इति त्यजन् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સર્વદ્વારાણિ બધી ઇન્દ્રિયોનાં દ્વારોને, સંયમ્ય સારી રીતે નિયમમાં રાખીને, ચ અને, મનઃ મનને, હૃદિ હૃદયમાં, નિરુધ્ય રોકીને, (તેમ) આત્મનઃ પોતાના, પ્રાણમ્ પ્રાણને, મૂર્ધ્નિ મસ્તકમાં, આધાય ધારણ કરીને, યોગ-ધારણામ્ આત્મ-વિષય સમાધિરૂપ ધારણામાં, આસ્થિતઃ સ્થિર રહેલો, ઓમ્ એકાક્ષર, इति એજ, एकाक्षरम् અદ્વૈત અને અંબિનાશિ, (એવા) બ્રહ્મ બ્રહ્મનું, व्याहरन् ઉચ્ચારણ કરતો, (અને) माम् મારું અનુસ્મરન્ અનુસ્મરણ કરતો, यः જે મનુષ્ય, देहम् દેહને, त्यजन् છોડીને, प्रयाति પ્રયાણ કરે છે, सः તે, परमाम્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, गतिम् ગતિને, याति પામે છે.

॥ परमा गति ॥

ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहृतं मामनुस्मरेत् ।
 स प्रयाति त्वज्जन् देहं सयाति परमा गतिम् ॥

ભાવાર્થ:—સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં દ્વારોને સારી રીતે નિયમમાં રાખીને, મનને હૃદયકમળમાં સેકીને તેમજ ચોતાના પ્રાણને મસ્તકમાં ધારણ કરીને આત્મવિષયક સમાધિયોગની ધારણામાં સ્થિરતાને પ્રાપ્ત કરેલો અને ઝઙ્ઘાસ્પી અદ્વૈત-અવિનાશિ બ્રહ્મનું ઉચ્ચારણ કરતો તેમ મારું નિરંતર ધ્યાન કરતો જે યોગી દેહનો ત્યાગ કરીને અહીંથી પ્રયાણ કરે છે તે સૌથી શ્રેષ્ઠ એવી મારી ગતિ-મારા ભાવ-ને પામે છે, અર્થાત્ મારા સ્વરૂપને પામે છે. ૧૨-૧૩.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે મત્ત ધ્યાનપગયણુ યજ્ઞ રહેનાગ પરમ યોગીની અંતઃકલ્પની ગતિનું વર્ણન કર્યું, હવે “જ્યેષ્ઠો એ પ્રમાણે પ્રાણુ-પામાદિ ક્રિયાઓની પૂર્ણતાથી ગદિત હોય અને બ્રહ્મ નાડીથી પ્રાણોત્ક્રમણુ કરવા અમમર્થ હોય, પણ કર્મશયથી જ સરીરનો ત્યાગ કરે તેવા આપના બકનોની શી ગતિ થાય?” એવી અર્જુનની જિજ્ઞાસાને પૂર્ણ કરવા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ॥

તરયાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥૧૪॥

પદચ્છેદ:—અનન્યચેતાઃ, સતતમ્, યઃ, મામ્, સ્મરતિ, નિત્યશઃ, તસ્ય, અહમ્, સુલભઃ, પાર્થ, નિત્યયુક્તસ્ય, યોગિનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—નાસ્તિ અન્યઃ વિષયઃ યસ્ય તત્ અનન્યમ્, અનન્યમ્ ચેનઃ યસ્ય મઃ અનન્યચેતાઃ । નિત્યમ્ ઇતિ નિત્યશઃ । મુખેન હમ્યતે ઇતિ મુઝ્ઘઃ । નિત્યં યુક્તઃ ઇતિ નિત્યયુક્તઃ, તમ્ય નિત્ય-યુક્તમ્ય । યોગઃ અમ્ય અમ્તાતિ યોગી, તમ્ય યોગિનઃ ।

અન્યથા એને અર્થઃ—અનન્યચેતાઃ અનન્યચિત્તવાળો, યઃ જે (પુરુષ), મામ્ મારું, સતતમ્ નિરંતર, નિત્યશઃ લાંબા વખત સુધી, સ્મરતિ સ્મરણ કરે છે, પાર્થ હે પાર્થ! નિત્યયુક્તસ્ય નિત્ય એકાગ્રચિત્તવાળા, તસ્ય તે, યોગિનઃ યોગીને, અહમ્ હું, સુલભઃ સુખથી પ્રાપ્ત થઈ શકું, (હું).

સાધાર્થઃ—અનન્યચિત્તવાળો જે યોગી નિરંતર લાંબા વખત સુધી મારું જ સ્મરણ કરે છે, તે નિત્ય એકાગ્રચિત્તવાળા યોગીને હે પાર્થ! હું સુખથી પ્રાપ્ત થઈ શકું છું. અર્થાત્ તે મને ત્યાર પછી તત્કાળ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૧૪.

અવતરણિકાઃ—“યોગી એ પ્રમાણે આપને સુલભતાથી પ્રાપ્ત થાય તો પછી તેની કૃપા રિધિ થાય છે” એ અર્થુનના માનમિક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન કહે છે

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ ॥

નાપ્નુવંતિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—મામ્, હપેત્ય, પુનર્જન્મ, દુઃખાલયમ્, અશાશ્વતમ્, ન, આપ્નુવન્તિ, મહાત્માનઃ, સંસિદ્ધિમ્, પરમામ્, ગતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પુનઃ જન્મ इति પુનર્જન્મ, તત્ । આલી-યન્તે વસ્તાનિ અસ્મિન્નિતિ આલયમ્, દુઃખાનામ્ આલયમ્ इति દુઃખાલયમ્, તત્ । ન શાશ્વતમ્ इति અશાશ્વતમ્ । મમ્યક્ સિદ્ધિઃ સંસિદ્ધિઃ, તામ્ સંસિદ્ધિમ્ ।

૧ મહાગા સહ ને સર્વે સપામે મનિસષો ।

ચરણાન્ને કૃતાત્માનઃ પ્રવિશન્તિ પર પદમ્ ॥

જેમણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ છે તે સર્વે જ્યારે અદ્વાના દિવસનો અંત થતાં પ્રલય થાય છે ત્યારે તે પરમ પુરુષ મહામા અદ્વાની સાથેજ પ્રવેશ કરે છે.

અન્વય અને અર્થ:—મહાત્માનઃ યોગીઓ, મામ્ મને, ડેવેત્ય પ્રાપ્ત થઈને, પરમામ્ પરમ, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, ગતાઃ પામેલા થકા, દુઃસ્વાલયમ્ દુઃખોના ઘરરૂપ, (અને) અજ્ઞાન્વતમ્ અવ્યવસ્થિત-નશ્વર-તુરંછ, (એવા) પુનર્જન્મ પુનર્જન્મને, ન, આપ્નુવન્તિ પામતા નથી.

ભાવાર્થ:—એ મારા લકત યોગીઓ પરમ સિદ્ધિને પામીને અર્થાત્ મારા રવરૂપને પામીને ત્યારપછી દુઃખોના ઘરરૂપ અને નશ્વર એવા પુનર્જન્મને પામતા નથી. અર્થાત્ તેઓ જન્મમૃત્યુનાં દ્વંદ્વથી મુક્ત થઈને અવિનાશિ એવા મારા રવરૂપમાં અંતર્ગત થઈ જાય છે. ૧૫.

અવતરણિકા:—“મારે શરણે નહી આવનાર અને અન્ય દેવતાના ઉપાસકોને તો પુનર્જન્મ અવશ્ય ભોગવવો પડે છે અને મારા ભક્તોને તેમ નથી,” એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે:

આવ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ॥

મામુપેત્ય તુ કૌંતેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદ:—આવ્રહ્મભુવનાત્, લોકાઃ, પુનરાવર્તિનઃ, અર્જુન, મામ્, ડેવેત્ય, તુ, કૌંતેય, પુનર્જન્મ, ન, વિદ્યતે.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—બ્રહ્મણઃ ભુવનમ્ इति બ્રહ્મભુવનમ્, બ્રહ્મ-ભુવનમ્ આ અભિવ્યાપ્ય इति આવ્રહ્મભુવનમ્, તસ્માત્ આવ્રહ્મભુવનાત્ । પુનર્મુહુઃ આવર્તન્તે (વિનાશિત્વાત્) इति પુનરાવર્તિનઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન! આવ્રહ્મભુવનાત્ બ્રહ્મલોકથી માંડીને, લોકાઃ સ્વર્ગાદિ સર્વ લોક, પુનરાવર્તિનઃ ફરી

જન્મ પામનારા (છે), તુ પણ, કૌન્તેય હે કૌન્તેય ! મામ્ મને, ઉપેત્ય પામીને, (તો) પુનર્જન્મ પુનર્જન્મ, ન, વિદ્યતે થતો નથી

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોકથી માડીને સ્વર્ગાદિ સર્વ લોક એટલે તેમા રહેનારા સર્વ પ્રાણીઓ તેમના પુણ્યનો ક્ષય થતાં ફરીને જન્મ પામવાના સ્વભાવવાળાં છે, પણ હે કૌન્તેય ! મને પામીને તો કદી પણ તેમનો પુનર્જન્મ થતો નથી, અર્થાત્ મારા સ્વરૂપને પામેલાને ફરી સંસારનો ફેરા રહેતો નથી. ૧૬.

અવતરણિકા:—“બ્રહ્મલોકમહિત બધા લોક વાન્વાર જન્મ લેનારા છે,” એ પ્રમાણે જે કહ્યું, તેજ હકીકતને કાન્યા પરિમાણથી બગાડતું પ્રતિપાદિત કરે છે

સહસ્રયુગપર્યંતમહર્યદ્ગણો વિદુઃ ॥

રાત્રિ યુગસહસ્રાન્તાં તેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદ:—સહસ્રયુગપર્યંતમ્, અહઃ, ચત્, ઘટ્ઘણઃ, વિદુઃ, રાત્રિમ્, યુગસહસ્રાન્તામ્, તે, અહોરાત્રવિદઃ, જનાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સહસ્રાણિ ચ તાનિ યુગાનિ ચ સહસ્ર-યુગાનિ, સહસ્રયુગાનિ પર્યંતં પર્યવસાન ચસ્ય તત્ સહસ્રયુગપર્યંતમ્, તત્ । યુગાના સહસ્રાણિ યુગમહસ્રાણિ, તાનિ અન્તઃ ચમ્યા સા યુગ.

૧ શતાયુ શતાનદ વપ પ્રવિશ્વતદાયુમહારુણ હંયુત્તમાયે ।

ચતોઽગ્રાદિમાનેષ કાન્મનતોઽદ વેવેદ્યત્ર પચોટ્વા ચે ગનાન્તાન્ ॥

॥ સિદ્ધાન્તશિરામણો ॥

એમ બધા સો વર્ષના કહેલ છે, અને પૂવના—નાચા ચેએ તેમનું આયુષ્ય તેજ મહાકલ્પ એમ કહેત છે પણ એ કાલ નાદિ દોષ થીએ પ્રધાના વરો ગયા તેને દુ બગાડતો નથી

સહસ્રાન્તા, તાં યુગસહસ્રાન્તામ્ । અહશ્ચ રાત્રિશ્ચ ઇતિ અહોરાત્રમ્,
અહોરાત્રં વિદન્તીતિ તે અહોરાત્રવિદઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—(જેઓ) વ્રહ્મણઃ પ્રદાનો, યત્
જે, સહસ્રયુગપર્યન્તમ્ સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ, એ ચારે યુગના
એક હજાર યુગ જેવડા, અહઃ દિવસને, (તથા) યુગસહસ્રાન્તામ્
ઉપર પ્રમાણે જ ચારે યુગના એક સહસ્ર યુગ જેવડી, રાત્રિમ્
રાત્રિને, વિદુઃ જાણે છે, તે તેઓ, અહોરાત્રવિદઃ દિવસ અને
રાત્રિને (યથાર્થ) જાણનાર, જનાઃ મનુષ્યો (છે).

ભાવાર્થ:—પ્રદાનો દિવસ સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ,
એ ચારે યુગના એક હજાર યુગ જેટલો લાંબો છે, અને રાત્રિ પણ
એજ પ્રમાણની છે, એ પ્રમાણે એ પ્રદાના દિવસ અને રાત્રિના
માનને જેઓ બરાબર રીતે જાણે છે તેઓ જ ખરેખરા રાત્રિ
અને દિવસ શી વસ્તુ છે તેને જાણનાર મનુષ્યો છે. ૧૭.

અવતરણિકા:—‘એ પ્રમાણે દીર્ઘકાલ સુધી ચાલતા પ્રદાના દિવ-
સમાં તેમજ રાત્રિમાં શું થાય છે,’ તે બગવાન શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે.

અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવન્ત્યેહરાગમે ॥

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયન્તે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તાત્, વ્યક્તયઃ, સર્વાઃ, પ્રભવન્તિ,
અદ્રાગમે, રાત્ર્યાગમે, પ્રલીયન્તે, તત્ર, એવ, અવ્યક્તસંજ્ઞકે.

૧ દેવિકાનાં યુગનાં ચ સહસ્રપરિસંખ્યયા ।

બ્રાહ્મમેરુમહર્જેય નામની રાત્રિરેવ ચ ॥

દેવનાઓના ન્યારે એક હજાર યુગે પૂરા થાય ત્યારે પ્રદાનો એક દિવસ
જામુવો, અને તેટલી જ રાત્રિ જામુવી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વ્યક્તમ્ इति अव्यक्तम्, तस्मात् अन्य-
 क्तात् । व्यज्यन्ते इति व्यक्तयः । प्रकर्षेण भवन्ति इति प्रभवन्ति ।
 अहः आगमः इति अहरागमः, तस्मिन् अहरागमे । रात्र्याः आगमः
 इति रात्र्यागमः, तस्मिन् रात्र्यागमे । प्रकर्षेण लीयन्ते इति प्रलीयन्ते ।
 अव्यक्तं संज्ञा यस्य तत् अव्यक्तसंज्ञकम्, तस्मिन् अव्यक्तसंज्ञके ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અહરાગમે બ્રહ્માનો દિવસ જ્યારે
 આવેછે ત્યારે (તેની શરુઆતમાં), અવ્યક્તાત્ કારણરૂપ બ્રહ્મથી,
 સર્વાઃ બધાં, વ્યક્તયઃ સ્પષ્ટ જણાતાં સ્થાવર-જંગમ પ્રાણિઓ,
 પ્રભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, (અને) રાત્ર્યાગમે બ્રહ્માની રાત્રિ આવે
 છે ત્યારે, તત્ર ત્યાં, (તે) એવ જ, અવ્યક્તસંજ્ઞકે અવ્યક્ત સંસાર-
 વાળા કારણસ્વરૂપમાં, (તે બધાં) પ્રલીયન્તે લીન થઇ જાય છે.

ભાવાર્થઃ—બ્રહ્માના દિવસની જ્યારે શરુઆત થાય છે
 તે સમયે કારણસ્વરૂપ જે અવ્યક્ત-બ્રહ્મ તેમાંથી બધાં સ્થાવર
 જંગમ સર્વ પ્રાણિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ફરી જ્યારે બ્રહ્માની
 રાત્રિની શરુઆત થાય છે ત્યારે તે જ અવ્યક્ત સંસારવાળા કારણ-
 સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં તે સર્વ પ્રાણિઓ પાછાં સમાઈ જાય છે. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—“ ન કરેલા કેવળો કન્યા માટે, દિંમાદિ કુટેલા
 દોષોના પન્દિતાર માટે, બ-ધમોક્ષાત્મક ગાત્રપ્રવૃત્તિની મધ્યવતા માટે, તેમજ
 અવિદ્યાદિ કલેશથી ઉત્પન્ન થતા કર્મોના વિષાક ભોગવવા માટે પરતંત્ર એવો
 આ પ્રાણિમનુષ્ય ઉપર કયા પ્રમાણે પાંચાંગ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ
 પામે છે,” એમ ફરી પણ સ્પષ્ટ મમજાવવા બગવાનુ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને
 કહે છે

મૈતગ્રામઃ સ એવાયં મૂત્વા મૂત્વા પ્રલીયતે ॥

રાત્ર્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રમવત્યહરાગમે ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—મૈતગ્રામઃ, સઃ, એવ, અયમ્, મૂત્વા, મૂત્વા, પ્રલીયતે, રાત્ર્યાગમે, અવશઃ, પાર્થ, પ્રમવતિ, અહરાગમે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મૂતાના ચરાચરપ્રાણિના ગ્રામઃ સમૂહ. ઇતિ મૈતગ્રામ* । ન વશઃ ઇતિ અવશ । પૃથાયા અપત્ય પુમાન્ પાર્થ*, તત્સંબુદ્ધૌ હે પાર્થ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સઃ તે, એવ જ, અયમ્ આ, મૈતગ્રામઃ પ્રાણિઓનો સમૂહ, મૂત્વા, મૂત્વા વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને, રાત્ર્યાગમે બ્રહ્માની રાત્રિ આવે છે ત્યાં, અવશઃ કર્માધીન—પરંતંત્ર થયેા થકેા, પ્રલીયતે લય પામી જાય છે, (અને) પાર્થ હે પાર્થ ! અહરાગમે ફરી બ્રહ્માનો દિવસ આવે છે ત્યાં, પ્રમવતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થઃ—તેજ આ પ્રાણિસમુદાય વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને બ્રહ્માની જ્યારે રાત્રિ આવે છે ત્યાં તેની શરૂઆતમાં સ્વકર્મા-

૧ અનિર્મિતા કેવલિદીશરણ સ્વાપ્ના વદ્યાર્યા પ્રમથગ્ત્યકસ્માત્ ।

તસ્મિન્શણે તજ્જનિતો જનસ્ય સ યાવુષ્ઠા સુલ્લદુ શ્વભોગ* ॥

અનિર્મિત પૂર્વવદ્યારિણસ્તે તદ્ગ્રથશ્ચ સ ચ જાગરત્તૌ ।

આસીત્યુગા આગમિત સુષુપ્તાવના દિસરગારવશ હિ ચેત ॥ ત્રિપ્પણિકાસ્ટ ॥

સ્વપ્ના પદાર્થો કોઈપણ સમય પુરવે નિર્માણ કરેલા નથી પરંતુ અકસ્માત ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વખતે મનુષ્યના બધા અનુભવવડે તે સ્વપ્નજનિત સુખ દુખનો ભોગ જેમ તેને જણાય છે તેવી રીતે જ આ જગત્સૃષ્ટી પ્રથમ પણ પાર્થજે ઉત્પન્ન કરેલા નહિ હોતા જેમ પ્રથમ દત્તો તેમજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જગત અવસ્થાથી પ્રથમ પણ દત્તો, અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અસ્ત-લય થઈ છે, જેમ જે બૈવન્ય જાગા સરકારના વસમા રહીને જાગાદિ બોગવે છે

ધીન પરતંત્ર થયો થકો લય પામી લાય છે, અને હે પાર્થ ! ફરી એજ પ્રમાણે બ્રહ્માના દિવસનો આરભ થાય છે ત્યારે તે ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ એ પ્રમાણે પ્રાણિમાત્રનું એ ઉત્પત્તિ અને લયનું ચક્ર નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. ૧૯.

અવતરણિકા:—આગળ કહેવાયેલા અવિનાશિ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને ઉપાય “ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ” ઈત્યાદિ શ્લોકોથી કહ્યો છે, હવે ફરી પણ તેજ અક્ષરબ્રહ્મના સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરવાની ઈચ્છાથી “યોગમાર્ગ વડે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જે અવ્યક્ત છે, કે જે પ્રાણિઓની માફક વિનાશિ નથી,” તે સમંધમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

પરસ્તસ્માત્તુ ભાવોઽન્યોઽવ્યક્તોઽવ્યક્તાત્સનાતનઃ ॥

યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥૨૦॥

પદચ્છેદઃ—પરઃ, તસ્માત્, તુ, ભાવઃ, અન્યઃ, અવ્યક્તઃ, અવ્યક્તાત્, સનાતનઃ, યઃ, સઃ, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, નશ્યત્સુ, ન, વિનશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન ન્યક્તઃ ઇતિ અવ્યક્તઃ, તસ્માત્ અવ્યક્તાત્ । નશ્યન્તીતિ નશ્યન્તિ, તેષુ નશ્યત્સુ । વિશેષેણ નશ્યતિ ઇતિ વિનશ્યતિ ।

અ-વય અને અર્થઃ—તસ્માત્ તે, અવ્યક્તાત્ ચરાચરના કારણભૂત અવ્યક્તથી, તુ પણ, પરઃ શ્રેષ્ઠ એવો, અવ્યક્તઃ ઈન્દ્રિયાતીત, (અને) સનાતનઃ નિત્ય, અન્યઃ બીજો, ભાવઃ ભાવ, યઃ (છે), સઃ તે ભાવ, સર્વભૂતેષુ બધાં પ્રાણિઓ, નશ્યત્સુ નાશ પામવા છતાં, (પણ) ન, વિનશ્યતિ વિનાશ પામતો નથી.

ભાવાર્થ:—તે ચરાચરના કારણભૂત અવ્યક્ત એવા હિર-
ણ્યગર્ભાદિથી પણ શ્રેષ્ઠ એવો ઈન્દ્રિયાગોચર અને નિત્ય ભાવ-
અક્ષર પરબ્રહ્મ છે, કે જે પ્રાણિમાત્રનો નાશ થવા છતાં પણ કદી
વિનાશ પામતો નથી. અર્થાત્ તે જ સર્વને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે
એમ તું માન. ૨૦.

અવતરણિકા:—“ખીલ યથા લોકમાંથી પ્રાણિઓને જન્મમર-
ણની આવૃત્તિને આધીન થવું પડે છે, પણ એ પરમ અવ્યક્ત બ્રહ્મને પામીને
તો કદી પણ તેમને પુનરાવૃત્તિને પામવું પડતું નથી” એમ બગવાન કહે છે:

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ॥

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ૨૧ ॥

પદ્મચેદ:—અવ્યક્તઃ, અક્ષરઃ, इति, उक्तः, तम्,
आहुः, परमाम्, गतिम्, यम्, प्राप्य, न, निवर्तन्ते, तद्, धाम,
परमम्, मम.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—व्यज्यते इति व्यक्तः, न व्यक्तः इति
अव्यक्तः । न क्षरतीति अक्षरः । प्रकर्षेण आह्वा इति प्राप्य । नि-
परा वर्तन्ते इति निवर्तन्ते ।

અન્યથા અને અર્થ:—(યઃ જે ભાવ,) અવ્યક્તઃ અતી-
ન્દ્રિય-ઈન્દ્રિયોનો વિષય નહિ એવો, (અને) અક્ષરઃ નાશરહિત,
इति એમ, उक्तः કહેવામાં આવ્યો (છે), तम् તેને, (જ) परमाम्
શ્રેષ્ઠ, गतिम् ગતિરૂપ, (યોગીઓ) आहुः કહે છે, (કે) यम् જે
ભાવને, प्राप्य પામીને, न, निवर्तन्ते (પ્રાણિઓ સંસારમાં) ફરી
આવતાં નથી, (અને) तद् તે, मम મારું, परमम् શ્રેષ્ઠ, धाम
સ્થાન (છે).

ભાવાર્થ:—જે ભાવ અતીન્દ્રિય-ઇન્દ્રિયોના વિષય નહિ
એવો અપ્રકટ અને નાશરહિત કહેવામા આવેલો છે તેને જ
આત્મજ્ઞાનીઓ સૌથી શ્રેષ્ઠ ગતિરૂપ કહે છે, કે જે ભાવને પામ્યા
પછી પ્રાણિઓની સસારમા પુનરાવૃત્તિ થતી નથી અને તે જ
મારુ શ્રેષ્ઠ પદ છે અર્થાત્ તે અવ્યક્ત એ જ મારુ સ્વરૂપ
હોવાથી તેને પામીને કદી પણ પ્રાણી સસારમા આવતો નથી અને
તે જ મારુ એક સ્થાન છે કે જ્યાં ગયા પછી પ્રાણિમાત્રનું પુનરા
વર્તન થતું જ નથી એટલે કે તે સર્વથા મુક્ત થઈ જાય છે ૨૧૫

અવતરણિકા —“તે પરમ ભાવ-પુરુષની એટલે કે મહાની પ્રાપ્તિને
ગાઉપાય છે અને તે પુરુષ એવો છે : તે નીચેના ઋનોકમા ભગવાન જાતાવે છે

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ॥

યસ્યાંતઃસ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥૨૨॥

પદચ્છેદઃ—પુરુષઃ, સઃ, પરઃ, પાર્થ, ભક્ત્યા, લભ્યઃ,
તુ, અનન્યયા, યસ્ય, અન્તઃસ્થાનિ, ભૂતાનિ, યેન, સર્વમ્,
ઇદમ્, તતમ્.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—હ્યુ યોમ્ય લમ્ય । ન વિદ્યતે અન્ય
યસ્યા સા અનન્યા, તયા અનન્યયા । અન્ત મધ્યે તિષ્ઠન્તિ તાનિ
અન્ત સ્થાનિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ । ભૂતાનિ સર્વ
પ્રાણિઓ, યસ્ય જેની, અન્ત સ્થાનિ અદર રહેલાં (છે), (અને)

૧ ભક્તિનું લક્ષણ અને નવવિધા ભક્તિ સાગમા મધ્યાયના મનરમા શ્લોકમાની
દિપણીમા છે ત્યાં લેવ

યેન જે પુરુષ વડે, હૃદય આ, સર્વમ આપું જગત્, તતમ વ્યાપ્ત
યયેલું, (છે) સઃ તે, પરઃ નિરતિશય-જેનાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ નથી તેવો
પૂર્ણ, પુરુષઃ પુરુષ, ૩ તો, અનન્યયા (આત્મવિષયક) અવ્યભિ-
ચારિણી, ભક્ત્યા ભક્તિ વડે, લભ્યઃ મેળવવા યોગ્ય (છે).

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! આ સમસ્ત પ્રાણિસમૂહ જેની
અંદર રહેલો છે, અને જેના વડે આ આપું જગત્ વ્યાપ્ત
થઈને રહેલું છે તે નિરતિશય એટલે કે સર્વથી શ્રેષ્ઠ પૂર્ણ પુરુષ
તો અવ્યભિચારિણી ભક્તિ વડે જ પામવા યોગ્ય છે. અર્થાત્
અનન્યભક્તિથી જ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૨૨.

અવતરણિકાઃ—“ ઇપ્સરમાં ચિત્તની એકાગ્રતા મળનાર યોગીઓનું
મત્સ્ય પછી ફરી આ લોકમાં આવવું થતું નથી, ” એમ આગળ કહેવામાં
આવ્યું છે, તે ઉપરથી “ પૂર્ણતાને ન પહોંચેલા અથવા અન્ય દેવોના ભક્તો
જન્મ મરણને પામે છે, પરંતુ તેમાં પરમાત્માએ દર્શાવેલા માર્ગમાં ક્યે
માર્ગે ક્યે સમયે જનારાઓ જન્મ મરણને પામે છે ” તેવી અર્જુનની
જિજ્ઞાસા મમણને ભગવાન કહે છે

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિં ચૈવ યોગિનઃ ॥

પ્રયાતા યાંતિ તં કાલં વક્ષ્યામિ ભરતર્પભ ॥ ૨૩ ॥

વદન્તેદઃ—યત્ર, કાલે, તુ, અનાવૃત્તિમ્, આવૃત્તિમ્,
ચ, એવ, યોગિનઃ, પ્રયાતાઃ, યાન્તિ, તમ્, કાલમ્, વક્ષ્યામિ,
ભરતર્પભ,

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—આ સમંતાત્ વૃત્તિઃ વર્તનમ્ इति
આવૃત્તિઃ, ન આવૃત્તિઃ इति અનાવૃત્તિઃ, તામ્ અનાવૃત્તિમ્ । યોગઃ અસ્તિ
યેષાં તે યોગિનઃ । પ્રકર્યેણ યાતાઃ इति પ્રયાતાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મરતર્પમ હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! યત્ર જે, કાલે સમયમાં, પ્રયાતાઃ (શરીર છોડીને) ચાલ્યા ગયેલા, યોગિનઃ યોગીઓ, આવૃત્તિમ્ જન્મ-મૃત્યુની આવૃત્તિને, ચ અને, ઇવ તે પ્રમાણે જ, અનાવૃત્તિમ્ જન્મ-મૃત્યુની પરંપરારહિત સ્થિતિને, યાન્તિ પામે છે, તમ્ તે, કાલમ્ સમય, વક્ષ્યામિ હું (તને) કહીશ.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતશ્રૃંગ! જે સમયમાં શરીરનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયેલા યોગીઓ ફરી જન્મ પામે છે, તેમજ જે સમયમાં ગયેલા ફરી જન્મ પામતા નથી તે સમય હું તને કહીશ તે તું સાંભળ. ૨૩

અવતરણિકાઃ—“પરમ પુરુષને પહોંચવાના દેવધાન અર્થિપ્રમાર્ગ અને પિતૃધાન-ધૂમ્રમાર્ગ એમ બે માર્ગ છે, તેમાંથી દેવધાન કે જે માર્ગે ગયેલા સંસારની આવૃત્તિમાં જન્મ-મૃત્યુની ઉપાધિમાં પડતા નથી, તે માર્ગે જવાનો કયો સમય છે?” તે બગવાન કહે છે

અમિર્યોતિરહઃ શુક્લઃ પન્માસા ઉત્તરાયણમ્ ॥

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છંતિ વ્રહ્મ વ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥૨૪॥

૧ યે સ્વામી સ્વર્ણયે મહાત્મવસુવાસતે નેઽર્ચિત્વમિત્તમવન્-શર્ચિયોઽગ્રાહ્ય આતુર્પમાણ-વસમાતુર્પમાણપ્રસાદ્યાન્-વહુરુદ્ધિ મહારામામ્ભસેન્મ સઘસર સઘસરાદાકિયમાકિયાચન્દ્ર-મત ચન્દ્રમતો વિષ્ણુ તત્તુકપાડમાનસ સ રતાન્બ્રહ્મ ગમ્યત્યેષ વ્રહ્મપયો હવપય હર્મ માન-વમાવર્ત નાર્તનન્તે ॥ સુતિઃ ॥

જે એ વાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં અરણ્યમાં સદાવહે સત્ય-અક્ષની ઉપાસના કરે છે તે અક્ષવેતા યોગિઓ અર્ચિત્ માર્ગે જાય છે અર્ચિત્ એ અગ્નિ-તેનાથી દિવસ એટલે દિવસાભિમુખી દેવતા, તેથી શુકલપક્ષ તે શુકલપક્ષથી જે ॥ માત્રમાં ઉત્તરાયણ પાડ્ય છે તે છે માસ, તે ઉત્તરાયણથી સપ્તમ્સર, સપ્તમ્સરથી આદિત્ય લોક, આદિત્યલોકથી ચંદ્રલોક ચંદ્રલોકથી વિશુલોક, અને તે વિશુલોકથી નિત-દેવને મારણ કરેલા શબ અક્ષલોકને પ્રાપ્ત કરે છે એ અક્ષમાર્ગ છે, એ દેવમાર્ગ છે એને પ્રાપ્ત થઈ ને યોગીનો ફરી સંસારમાં જન્મતા નથી

પદચ્છેદઃ—અગ્નિઃ, જ્યોતિઃ, અહઃ, શુક્લઃ, ષણ્માસાઃ,
ઉત્તરાયણમ્, તત્ર, પ્રયાતાઃ, ગચ્છન્તિ, વ્રહ્મ, વ્રહ્મવિદઃ, જનાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પટ્ તે માસાઃ इति ષણ્માસાઃ ।
ઉત્તરસ્યામ્ અયનં ગમનં સૂર્યસ્ય इति ઉત્તરાયણમ્ । વ્રહ્મ વિદન્તીતિ
તે વ્રહ્મવિદઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અગ્નિઃ અગ્નિના અભિમાની દેવતા
જ્યોતિઃ જ્યોતિના અભિમાની દેવતા, અહઃ દિવસાભિમાની દેવતા,
શુક્લઃ શુક્લપક્ષાભિમાની દેવતા, (અને) ષણ્માસાઃ ૭ માસરૂપ,
ઉત્તરાયણમ્ ઉત્તરાયણાભિમાની દેવતા (છે), તત્ર તે દેવતાના
કાલમાં, પ્રયાતાઃ મરેલા, વ્રહ્મવિદઃ બ્રહ્મને જાણનાર, જનાઃ મનુ-
ષ્યો, વ્રહ્મ બ્રહ્મને, (જ) ગચ્છન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુક્લપક્ષ અને ઉત્તરા-
યણના ૭ માસ, એ બધાના અભિમાની દેવતાઓના એ ઉત્તરા-
યણાદિ કાલમાં જે મનુષ્યો મૃત્યુ પામેલા છે તે આત્મજ્ઞાની
યોગીઓ બ્રહ્મને જ પામે છે. અર્થાત્ તેઓ ક્રમથી અગ્ન્યાદિ
અભિમાની દેવોને પામીને ત્યાર પછી બ્રહ્મને પામે છે. ૨૪.

અવતરણિકાઃ—હવે જે સમયમાં મૃત્યુ પામેલા યોગીઓને ફરી
જન્મ ધારણ કરવો પડે છે, તે આવૃત્તિમાર્ગના પિતૃયાનમયનું નિરૂપણ
કરતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ ષણ્માસા દક્ષિણાયનમ્ ॥
તત્ર ચાંદ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥ ૨૫ ॥

! અપ ચ ઇમે ડટાગૂર્તે વત્તમિત્તપાસતે તે ધૂમમભિસમવન્નિ ધૂમાદ્રાત્રિ રાત્રેતપરપસ-
મરપજાયાન્ ૧૮ ક્ષિણેનિ માસાન્નાત્તેને સંવત્સરમભિપ્રાપ્તવાન્નિ માતેન્ ૧૮ વિનુલોરુ વિનુ-

પદચ્છેદ:—ધૂમઃ, રાત્રિઃ, તથા, કૃષ્ણઃ, ષણ્માસાઃ, દક્ષિણાયનમ્, તત્ર, ચાન્દ્રમસમ્, જ્યોતિઃ, યોગી, પ્રાપ્ય, નિવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દક્ષિણસ્યામ્ અયનં ગમનં સૂર્યસ્ય ઇતિ દક્ષિણાયનમ્ । ચન્દ્રમસઃ ઇદં ચાન્દ્રમસમ્, તત્ર ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ધૂમઃ ધૂમાભિમાની દેવતા, રાત્રિઃ રાત્રિના અભિમાની દેવતા, કૃષ્ણઃ કૃષ્ણપક્ષના અભિમાની દેવતા, ષણ્માસાઃ ૬ માસરૂપ, દક્ષિણાયનમ્ દક્ષિણાયનના અભિમાની દેવતા (છે), તત્ર તે દેવતાના કાલમાં, (મૃત્યુ પામેલો) યોગી યોગી, ચાન્દ્રમસમ્ ચંદ્રમા સંબંધી, જ્યોતિઃ પ્રકાશને, પ્રાપ્ય પામીને, નિવર્તતે ફરી (પુણ્ય ક્ષીણ થતાં) પાછો ફરે છે.

ભાવાર્થઃ—ધૂમાડો, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ તથા દક્ષિણાયનના ૬ માસ, એ બધાંના અભિમાની દેવતાઓના સમયમાં જે પોતાના શરીરને છોડી બચે છે તેવો યોગી, ચંદ્રમા સંબંધી

લોકાકાશમાકાશાચ્ચન્દ્રમસમેષ સોમો રાજા તદેવાનામક્ષ ત દેવા મસ્યન્તિ । તન્મિ-
ન્યાવત્સંપાતમ્પ્રવિત્વાઽપૈનમેજાન્વાન પુર્નનિવર્તન્તે । યથેતન્માકાશમાકાશાદ્દાપું વાયુર્ધ્રુવા
ધૂમો મવતિ ધૂમો ધ્રુવાઽર્ધ્રમચ્ચન્દ્રમ્ ધ્રુવા મેવો મવતિ મેવો ધ્રુવા મવર્ષન્તિ ત ઇહ મીઢિર્વા
યવા ઔષધિવનસ્પતયસ્તિલમાવા ઇતિ જાયન્તે ચો યો દ્યઋમણિ ચો રેતઃ સિદ્ધિમિ તદ્દય વૃષ
મવતિ ॥ મુનિઃ ॥

❶ લોકો ઈષ્ટાપૂર્તિ આદિ યજ્ઞોમાં અર્પિત લોકેષ્યણી ઉપાસના કરે છે તે ધૂમમાર્ગે બચે છે ધૂમથી રાત્રિ, રાત્રિથી કૃષ્ણપક્ષ, કૃષ્ણપક્ષથી ૬ માસ દક્ષિણમાં આવે છે તે દક્ષિણાયન અને દક્ષિણાયનથી સંવત્સરને પ્રાપ્ત થાય છે. એમ મહિનાઓથી પિતૃલોક, પિતૃલોકથી આકાશ અને આકાશથી ચંદ્રલોક. એ ચંદ્રમા સોમ રાત્રિ છે, તે દેવતાઓનું અન્ન છે, તેનું દેવતાઓ બક્ષણુ કરે છે ત્યાં સંપાત મુખી નદી ફરી એજ માર્ગમાં પાછા આવે છે તે માર્ગ આકાશ, આકાશથી વાયુ, એમ વાયુ થઈ ધૂમ થાય છે, ધૂમ થઈ વાદળું થાય છે, વાદળુ થઈ મેઘ થાય છે, મેઘ થઈ વરગે છે તે આ પૃથ્વીપર જોખા અથવા યવ, ચોખ્ખા, વનસ્પતિઓ, વવ, અડદ, એ પ્રમાણે ઉદ્ભવે છે અને જે જે અન્ન ખાય છે, જે રેવતું સિંચન કરે છે તે ફરી જન્મે છે.

જયેતિ' એટલે ચન્દ્રલોકને પામીને પુણ્યે ક્ષીણ થતાં ફરી સંસારમાં આવે છે. અર્થાત્ તે પુણ્યનું ફળ ભોગવી પુણ્ય ક્ષીણ થતાં આ લોકમાં પુનઃ અવતાર ધારણ કરે છે, પરંતુ તે બ્રહ્મ-પદને પામતો નથી. ૨૫.

અવતરણિકા:—“ઉપરોક્ત જ્ઞેયે માર્ગે જતાવ્યા તેજ યોગીને સંસારની આવૃત્તિ અને અનાવૃત્તિમાં કારણ છે,” તે પુનઃ મુક્ત સ્વરૂપે કહે છે:

શુક્લકૃષ્ણે ગતીં હ્યેતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ॥

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

પદચ્છેદઃ—શુક્લકૃષ્ણે, ગતીં, હિ, એતે, જગતઃ, શાશ્વતે, મતે, एकया, याति, अनावृत्तिम्, अन्यया, आवर्तते, पुनः.

व्युत्पत्तिसमासाः—शुक्ला च कृष्णा च इति शुक्लकृष्णे ।
आ समन्तात् वर्तते इति आवर्तते ।

અન્યથા અને અર્થઃ—જગતઃ આ જગત્ની, એતે આ, શુક્લકૃષ્ણે શુક્લ અને કૃષ્ણ, ગતીં (એ બે) ગતિઓ, હિ ખરે-ખર, શાશ્વતે નિત્ય, મતે માનવામાં આવેલી (છે, તેમાં) एकया એક અર્થાત્ શુક્લ ગતિથી, अनावृत्तिम् જન્મ-મરણ ન પામવા પછાને, (મનુષ્ય) याति પામે છે, (અને) अन्यया બીજી કૃષ્ણ વડે, पुनः ફરી, आवर्तते સંસારમાં આવે છે.

સાવાર્થઃ—આ જગત્ની એ પ્રમાણે ઉપરોક્ત જ્ઞાનને પ્રકાશ કરવાપણાથી મુક્તિમાર્ગની જે ગતિ તે શુક્લ અને શુદ્ધ જ્ઞાનના અભાવથી કર્મમાર્ગની ગતિ તે કૃષ્ણ, એમ બે ગતિઓ ખરેખર નિત્ય માનવામાં આવેલી છે, તેમાં પહેલી શુક્લ એટલે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટેની જ્ઞાન-વૃત્તિનો આશ્રય કરવાથી સંસારની

પુનરાવૃત્તિ-ફરી જન્મ-નથી, અને ખીલુ કૃષ્ણ એટલે સંસારથી
પતન પમાડવાવાળી કર્મવૃત્તિનો આશ્રય કરવાથી ફરી સંસારમાં
આવૃત્તિ-જન્મ થાય છે. ૨૬.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે એ ગતિનું વર્ણન કરી દેવે તેમા જ્ઞાનના
કવની પ્રશસા કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કર્મયોગનો ઉપમહાગ કરે છે

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ॥

तश्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

पदच्छेदः—न, एते, सती, पार्य, जानन्, योगी,
सृष्टि, कश्चन, तस्मात्, सर्वेषु, कालेषु, योगयुक्तः, भव, अर्जुन.

व्युत्पत्तिसमासाः—सर्गते आम्त्याम् इति स्रुती, ते । जाना-
तीति जानन् । योगेन युक्तः योगयुक्तः ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ ! વંતે એ બન્ને, સૃતી ગતિઓને, જાનન્ બાણુતો, (એવો) કશ્ચન કોઈપણ, યોગી યોગી, ન, મુક્ષતિ મોહ પામતો નથી, તસ્માત્ તેથી, અર્જુન હે અર્જુન ! સર્વેષુ બધા, કાલેષુ સમયમાં, યોગયુક્ત: યોગયુક્ત-સાવધાન ચિત્તવાળો, મવ તું થા.

સાવાર્ય:—હે પાર્થ! એ જાતે ગતિઓને જાણતો કોઈ પણ યોગી મોહ પામતો નથી, તેથી હે અર્જુન! દરેક સમયમાં સાવધાન ચિત્તવાળો થઈને નિષ્કામ કર્મનો ઉપાસક તું થા અર્થાત્ એ જાને ગતિઓનાં સ્વરૂપોને સમજી ત્યારપછી યોગ-યુક્ત થઈને હિર્વ માર્ગમાં જવાનો પ્રયત્ન કર. ૨૭.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે કહી હવે બગવાન યોગમાં શ્રદ્ધા વધારવા માટે ફરી પણ પાછી તેની જ પ્રગંસા કરે છે:

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ

દાનેષુ યત્પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ્ ॥

અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિત્વા

યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદ્મચ્છેદ:—વેદેષુ, યજ્ઞેષુ, તપઃસુ, ચ, એવ, દાનેષુ, યત્, પુણ્યફલમ્, પ્રદિષ્ટમ્, અત્યેતિ, તત્, સર્વમ્, ઇદમ્, વિદિત્વા, યોગી, પરમ્, સ્થાનમ્, ઉપૈતિ, ચ, આદ્યમ્.

દ્યુત્પાત્તિસમાસા:—પુણ્યસ્ય ફલં પુણ્યફલમ્ । પ્રકર્ષેણ દિષ્ટમ્ ઇતિ પ્રદિષ્ટમ્ । અતિ અતિશયેન એતિ ઇતિ અત્યેતિ ।

અન્વય અને અર્થ:—વેદેષુ વેદોમાં, યજ્ઞેષુ યજ્ઞોમાં, તપઃસુ (શરીરશોષણાદિ) તપોમાં, ચ અને, દાનેષુ દાનોમાં, એવ પણ, યત્ જે, પુણ્યફલમ્ પુણ્યનું ફલ, પ્રદિષ્ટમ્ બતાવેલું (છે), તત્ તે, સર્વમ્ સઘળા (ફલ) ને, ઇદમ્ આ (સાત પ્રશ્નના નિર્ણયવાળું) તત્, વિદિત્વા બાંધીને, યોગી યોગી, અત્યેતિ ઓળંગી ભય છે, ચ અને, આદ્યમ્ (સૌથી) પ્રથમ એવા, પરમ્ શ્રેષ્ઠ, સ્થાનમ્ સ્થાનને, ઉપૈતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—વેદ, યજ્ઞ, તપ અને દાન ઇત્યાદિમાં જે પુણ્ય-ફલ કહેલું છે, તે સઘળા પુણ્યના ફલને પણ જે યોગી ઉપર કહેલું

તત્ત્વ જાણે છે તે ઝોળંધી જાય છે એટલે તેથી પણ વિશેષ પુણ્યશાલી ખરી તેના ફલની અપેક્ષા ન રાખતા અન્તમા સૌથી પ્રથમ અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવા સ્થાનને પામે છે. અર્થાત્ તેવો યોગી બ્રહ્મસ્વરૂપને પામવાને સમર્થ થાય છે. ૨૮.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत-
 सान्ध्य-वोधिन्यां गुर्जरटीकायां महा-
 पुरुषयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

નવમોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકાઃ—આઠમા અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે નાડી દ્વારા ધારણા-અમાધિ-યોગ કહેતા, તેના પાલનથી અર્ચિરાત્રિ માર્ગ વડે કાલાંતરે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ-રૂપ ક્ષત્ર પ્રાપ્ત થાય છે ' એમ જણાવ્યું, હવે સામાન્ય રીતે અર્જુનને શંકા થાય છે " ક્ષત્ર એ જ માર્ગથી મુક્તિ છે અને બીજા કોઈ માર્ગથી મુક્તિ નથી ! " તેા તે શંકાના સમાધાનમાં " કાલાંતરમુક્તિ સિવાય સર્વોમુક્તિ-તુરતમાં જ મળનારી મુક્તિ-પણુ અહીંજ છે." એમ જણાવી તેના વિષે વિશેષ દુકીકતા કહેવાની ઇચ્છાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥૧॥

પદચ્છેદઃ—इदम्, तु, ते, गुह्यतमम्, प्रवक्ष्यामि, अनसू-
यवे, ज्ञानम्, विज्ञानसहितम्, यत्, ज्ञात्वा, मोक्षयसे, अशुभात्.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગૂહ્યત્વં યોગ્યમ્ ઇતિ ગુહ્યમ્, અતિશયેન ગુહ્યમ્ ઇતિ ગુહ્યતમમ્, તત્ । પ્રવર્ણેણ વક્ષ્યામિ ઇતિ પ્રવક્ષ્યામિ । અસૂયા અસ્તિ અસ્ય ઇતિ અસૂયુઃ, ન અસૂયુઃ અનસૂયુઃ, તસ્મૈ અનસૂયવે । જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, યત્ । વિશેષેણ જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ વિજ્ઞાનમ્, વિજ્ઞાનેન સહિતમ્ ઇતિ વિજ્ઞાનસહિતમ્, તત્ । ન શુભમ્ ઇતિ અશુભમ્, તસ્માત્ અશુભાત્ ।

૧ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનું સંયુક્ત કાર્ય અધ્યાયના ૮ માં બોલેલી ટિપ્પણીમાં છે ત્યાં જોવું.

અન્વય અને અર્થ:—(હે અર્જુન!) અનસૂયવે શુભોમાં દોષ જોવારૂપ અસૂયાથી રહિત જોવા, તે તને, હૃદય આ, ગુહ્યતમમ્ અત્યંત શુભ રાખવા યોગ્ય, વિજ્ઞાનસહિતમ્ વિજ્ઞાનસહિત-અનુભવયુક્ત, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, પ્રવક્ષ્યામિ હું કહીશ, (કે) યત્ જોને, જ્ઞાત્વા જાણીને, અશુભાત્ અશુભ-સંસારથી, મોક્ષયસે તું મુક્ત થઈશ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! અસૂયા વગેરે દોષથી રહિત જોવા તને, અત્યંત શુભ રાખવા યોગ્ય જોવું આ વિજ્ઞાનસહિત-અનુભવયુક્ત જે જ્ઞાન છે તે હું કહીશ, કે જે જ્ઞાનને જાણીને તું અશુભ-સંસારના બંધનથી મુક્ત થઈશ. ૧.

અવતરણિકા:—મધંભુજિ મારે જે ઉત્તમ બદ્ધજ્ઞાન કહેવાની ઉપદેશ પ્રસ્તાવના કરી છે, તેજ જ્ઞાનના માદ્યામ્યની પ્રશ્નના ક્રિયા બગવાન કહે છે.

રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ॥

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુમુખં કર્તુમવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—રાજવિદ્યા, રાજગુહ્યમ્, પવિત્રમ્, હૃદયમ્, ઉત્તમમ્, પ્રત્યક્ષાવગમમ્, ધર્મ્યમ્, સુમુખમ્, કર્તુમ્, અવ્યયમ્.

હ્યુત્પત્તિસમામા:—વિદ્યાનાં રાજા રાજા રાજવિદ્યા । ગુહ્યનાં રાજા રાજા રાજગુહ્યમ્ । પ્રત્યક્ષેણ મુખાદેરિવ અવગમ: યસ્ય તત્ પ્રત્યક્ષાવગમમ્ । ધર્માત્ અનોત્તમમ્ રાજા ધર્મ્યમ્ । સુમુ સુખ-મુખપૂર્વકં યથા મ્યાત્તથા રાજા સુમુખમ્ । ન વિચિત્રે વ્યય: યસ્ય તત્ અવ્યયમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—હૃદય આ (જ્ઞાન જે હૃદયે કહેવામાં આવશે તે), રાજવિદ્યા જાણી વિદ્યાઓમાં (અતિશય તેજથી) જ્ઞાન જેવું, રાજગુહ્યમ્ શુભ રાખવા યોગ્ય-ત્ર્યં રહસ્યોમાં પણ મુખ્ય, પવિત્રમ્ અત્યંત પવિત્ર કરનાર, ઉત્તમમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ,

પ્રત્યક્ષાવગમમ્ (મુખ-દુઃખોની જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ જ) પ્રત્યક્ષ ફલની પ્રાપ્તિ કરાવનારું, ધર્મ્યમ્ ધર્મથી જરા પણ વિરુદ્ધ નહિ તેવું, કર્તુમ્ આચરણ કરવાને માટે, સુસુખમ્ ઘણી જ સુલભતાવાળું, (અને) અઘ્યયમ્ કઠી નાશ ન પામે તેવું (છે).

ભાવાર્થ:—આ જ્ઞાન જે હવે કહેવામાં આવશે તે બીજી બધી વિદ્યાઓમાં પોતાના વિશેષ તાત્ત્વિક તેજને લીધે શ્રેષ્ઠ, બધાં રહસ્યોમાં પણ મુખ્ય રહસ્યરૂપ, અત્યંત પ્રવિત્ર કરનાર, સૌથી ઉત્તમ, મુખ-દુઃખોની જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ જ પ્રત્યક્ષ ફલ આપનાર, કોઈ પણ રીતે ધર્મથી વિરુદ્ધ નહીં તેવું એટલે કે ધર્મયુક્ત, આચરણ કરવાને ઘણી સુલભતાવાળું તેમજ કઠી નાશ ન થાય તેવું છે. ૨.

અવતરણિકા:—“એવું ઉત્તમ અને મુખથી આચરણ કરી શકાય તેવું આત્મજ્ઞાન છે, તો પણ તેને સંપાદન ન કરનાર મનુષ્યો શી સ્થિતિને પામે છે ?” એમ કહાય અર્જુન પૂછે તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

અશ્રદ્ધધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ॥

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તંતે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ॥ ૩ ॥

પદ્મચ્છેદ:—અશ્રદ્ધધાનાઃ, પુરુષાઃ, ધર્મસ્ય, અસ્ય, પરંતપ, અપ્રાપ્ય, મામ્, નિવર્તંતે, મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અશ્રદ્ધતીતિ શ્રદ્ધધાનાઃ, ન શ્રદ્ધધાનાઃ इति અશ્રદ્ધધાનાઃ । ન પ્રાપ્ય इति અપ્રાપ્ય । નિ-પરા વર્તંતે इति નિવર્તંતે । મૃત્યુના યુક્તઃ સંસારઃ इति મૃત્યુસંસારઃ, તસ્ય વર્ત્મ इति મૃત્યુ-સંસારવર્ત્મ, તસ્મિન્ મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ।

અન્વય અને અર્થ:—પરંતપ હે પરંતપ ! અસ્ય આ, ધર્મસ્ય ધર્મમાં (ધર્મયુક્ત જ્ઞાનમાં), અશ્રદ્ધધાનાઃ અશ્રદ્ધાળુ,

પુરુષાઃ પુરુષો, મામ્ મને, અપ્રાપ્ય ન પ્રાપ્ત કરીને, મૃત્યુસંસારવર્ત્તમનિ મૃત્યુયુક્ત સંસારના માર્ગમાં, નિવર્તન્તે પાછા ફરે છે.

ભાવાર્થઃ—હે પરંતપ ! આ ધર્મ—આત્મજ્ઞાન—માં શ્રદ્ધા નહીં રાખનારા પુરુષો, મને ન પામીને પછી જેમાં નિરંતર મૃત્યુ થાય છે એવા આ સંસારના માર્ગમાં અવશ્ય પાછા ફરે છે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનમાં તેમને અશ્રદ્ધા હોવાથી તેને તેઓ મેળવતા ન હોવાથી તેમનું જન્મમૃત્યુનું કાલચક્ર કયારે પણ અટકતું જ નથી. ૩.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે ત્રણ શ્લોકથી વિધિમુખે સ્તુતિદ્વારા અને નિગેધમુખે નિન્દાદ્વારા જ્ઞાનની પ્રસ્તાવના કરીને હવે તેની વ્યાખ્યા કેહેવાનું ભગવાન શરૂ કરે છે.

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ॥

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—મયા, તતમ્, इदम्, સર્વમ્, જગત્, અવ્ય-
યતમૂર્તિના, મત્સ્થાનિ, સર્વભૂતાનિ, ન, ચ, અહમ્, તેષુ, અવસ્થિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વ્યક્ત અવ્યક્ત, અવ્યક્ત મૂર્તિઃ
યસ્ય સઃ અવ્યક્તમૂર્તિઃ, તેન અવ્યક્તમૂર્તિના । મયિ સિદ્ધન્તિ તાનિ
મત્સ્થાનિ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ ।

૧ કુદ્ધિર્મનો મહદ્વાપુરુષેજોમ્મ* શ્ચ મહી ચ વા ।

ચતુર્વિધ ચ ચદન સર્વં કૃષ્ણે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ સમાર્ણવં જી ॥

બુદ્ધિ, મન, મહાનત્ત્વ, વાયુ, તેજ, વશ, આકાશ અને જે પૃથ્વી તાપા ચારે
ખાણુ (ઉદ્ધિર્મન, રત્નેજ, અકલ અને જગદુર) ૩૫૧ બ્રહ્મવર્મ તે સપ્ત
કૃષ્ણવિધ ન રહેલું છે.

અન્યથા અને અર્થ:—અવ્યક્તમૂર્તિના અપ્રકટ સ્વરૂપ-વાળા (એવા), મયા મારા વડે, હૃદય આ, સર્વમ્ બધું, જગત્ જગત્, તતમ્ વ્યાપ્ત કરાયલું (છે, અને) સર્વભૂતાનિ બ્રહ્માદિ સ્તંભ પર્યંત બધાં પ્રાણિઓ, મત્સ્થાનિ મારામાં જ રહેલાં (છે), ચ પણ, અહમ્ હું, તેપુ તેઓમાં, અવસ્થિત: રહેલો, ન નથી.

ભાવાર્થ:—અવ્યક્ત-અપ્રકટ-અતીન્દ્રિય-અકલ્પ્ય-એવી મારી મૂર્તિ વડે એટલે મારા વડે આ બધું જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે, અને બ્રહ્માથી માંડીને તૃણના ઝુમખા સુધીનાં પ્રાણિમાત્ર મારામાં જ રહેલાં છે, પરંતુ મારાથી જ ઉત્પન્ન કરાયેલાં તે પ્રાણિ-ઓમાં હું રહેલો નથી. ૪. ✓

અવતરણિકા:—પગ્મેશ્વરની પ્રાણિઓમાં સ્થિતિ ન હોવા છતાં, પગ્મેશ્વરમાં ભૂતોની સ્થિતિ હોવી એ અસંગત હોય તેમ લાગે છે અને તેથી તે અસંગતિને દૂર કરવા માટે ભગવાન પોતાનું અસમર્થિત-સંગઘટિત-પણું દર્શાવતા રહે છે

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પश्य मे योगमैश्वरम् ॥

भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

પદચ્છેદ:—ન, ચ, મત્સ્થાનિ, ભૂતાનિ, પश्य, મે, યોગમ્, ऐश्वरम्, ભૂતભૃત્, ન, ચ, ભૂતસ્થઃ, મમ, આત્મા, ભૂતભાવનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ईश्वरस्य अयम् ऐश्वर, तम् ऐश्वरम् । भूतानि निर्माति धारयतीति भूतभृत् । भूतेषु तिष्ठतीति भूतस्थः । भूतानि भावयति पालयतीति भूतभावनः ।

અન્યથા અને અર્થ:—મૂતાનિ બધાં પ્રાણિઓ, મત્સ્થાનિ મારામાં (અસંગપણાથી) રહેલાં, ન નથી, ચ તેમજ, મે મારા,

ऐश्वरम् ईश्वर संबंधी, योगम् योगने-भुक्तिने, पश्य तु जे !
 मम भारो, आत्मा आत्मा, मृतमृत भूतोने धारण करनार,
 (अने) मृतभावनः भूतोने पोषनार, (छतां) च पश्य, (निरहुंकार
 होवाथी) मृतस्थः भूतोमां रहेलो, न नथी.

ભાવાર્થ:—બધાં પ્રાણિઓ મારામાં મારી અનાસક્તિને
 લઈને રહેલાં નથી, અને તેથી મારી દિવ્ય ઈશ્વરસંબંધી શક્તિ-
 રૂપ અલોકિક યોગને તું જો ! મારો આત્મા ભૂતોને ધારણ
 કરનાર તેમજ ભૂતોને પોષનાર હોવા છતાં પણ નિરહંકાર હોવા-
 થી ભૂતોમાં રહેલો નથી. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્ર મારી શક્તિ વડે
 મારામા આસક્તિથી રહેલાં છે જ્યારે તે સર્વમાં હું વ્યાપક હોવા
 છતાં પણ નિઃસંગ હોવાથી રહેલો નથી એમ તું સમજ. ૫.

અવતરણિકા:—પરમાત્મા અને ભૂતમાત્ર પરસ્પર અત્યત સયોગ
 રહિત હોવા છતાં પણ, તેમનો પરસ્પર આધાર-આશ્રય અને આધેય-
 આશ્રય લેનાર, ભાવ છે એમ દૃષ્ટાન્તથી ભગવાન નિરૂપિત કરે છે

येथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

पदच्छेदः—यथा, आकाशस्थितः, नित्यम्, वायुः, सर्व-
 त्रगः, महान्, तथा, सर्वाणि, भूतानि, मत्स्थानि, इति, उपधारय.

† मेघोदय सागरसन्निवृत्तिरिन्दोर्विभागस्फुरितानि वायो ।

विद्युद्विमલો गतिरुष्णरदमर्विष्णोर्वિचित्रा प्रमथन्ति माम् ॥

વાદળાંબોનો ઉદ્ભવ, સમુદ્રમાં ચઢતું અસ્ત થતું, વિભાગાત્મક વાયુનું સ્ફુરણ,
 વિદ્યુતનો વિખમ અને સૂની જતિ-જે સઘળાં પરમાત્માની વિચિત્ર-આશ્રયનનક
 માયારૂપે જ ઉદ્ભવે છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આકાશે સ્થિત इति આકાશસ્થિત ।
મર્વન્ ગચ્છતીતિ મર્વન્મગ । મહ્યતે इति મહાન્ । મયિ તિષ્ઠન્તિ તાનિ
મત્સ્થાનિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યથા જેવી રીતે, નિત્યમ્ નિરંતર,
સર્વન્મગ સર્વ ઠેકાણે ફરનાર, મહાન્ મહાન્, વાયુ, પવન,
આકાશસ્થિતઃ આકાશમાં રહેલો (છે), તથા તેવી રીતે, સર્વાણિ
સર્વ, મૂતાનિ ભૂતો, મત્સ્થાનિ મારામાં રહેલાં (છે), इति એમ,
ઉપધારય તું જાણુ.

ભાવાર્થઃ—જેવી રીતે નિરંતર સમસ્ત સ્થાનમાં રહેવા
વાળો મહાન્ વાયુ ત્રણે કાલમાં આકાશમાં જ રહે છે, તેવી જ
રીતે બધાં પ્રાણિઓ પણ ત્રણે કાલમાં મારામાં જ રહેલાં છે
એમ તું જાણુ. ૬.

અવતરશ્લોકાઃ—“આકાશમાં જેમ વાયુ ગહેયો છે તેમ બધા પ્રાણિ
ઓપણ ગ્રિધતિકાવમાં માગમાં જ ગહેવા છે અને તેજ પ્રમાણે મૃદ્ધિના પ્રણય
તેમજ ઉત્પત્તિ વખતે પણ તેઓ માગમાં જ રહે છે,” એમ બગવાન કહે છે

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् ॥

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

પદ્ચ્છેદઃ—સર્વભૂતાનિ, કૌન્તેય, પ્રકૃતિમ્, યાન્તિ,
મામિકામ્, કલ્પક્ષયે, પુનઃ, તાનિ, કલ્પાદૌ, વિસૃજામિ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મમ इय मामिकम्, ता मामिकम् ।
कल्पस्य क्षय कल्पस्य, तस्मिन् कल्पक्षये । कल्पस्य आदि कल्पादि,
तस्मिन् कल्पादौ । विशेषेण मृजामि इति विसृजामि ।

અન્યથા અને અર્થ — કાન્તેય હે કૌન્તેય ! કલ્પક્ષયે પ્રલય કાલમાં, સર્વભૂતાનિ સર્વપ્રાણિઓ, મામિકામ્ મારી (જ), પ્રકૃતિમ્ ત્રિગુણાત્મિકા માયાને, યાન્તિ પામે છે, (અને) કલ્પાદૌ સૃષ્ટિના આદિમાં—ઉત્પત્તિસમયે, પુન ફરી, અહમ્ હુ (જ), તાનિ તેમને, વિસૃજામિ ઉત્પન્ન કરુ છુ

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય ! પ્રલય વખતે બધા પ્રાણિઓ મારી જ ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિમાં લય પામી જાય છે, અને સૃષ્ટિની શરુઆતના સમયમાં ફરી પણ હું જ તે બધાને ઉત્પન્ન કરુ છુ. ૭

અવતરણિકા — “આપ તો અમગ અને નિર્વિકાર છો છતાં કેવી રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરો છો ?” એમ અર્જુનનો પ્રશ્ન થાય તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એ છે

પ્રકૃતિં સ્વામવષ્ટમ્ય વિસૃજામિ પુનઃપુનઃ ॥

ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્નમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—પ્રકૃતિમ્, સ્વામ્, અવષ્ટમ્ય, વિસૃજામિ, પુનઃ પુનઃ, ભૂતગ્રામમ્, ઇમમ્, કૃત્સ્નમ્, અવશમ્, પ્રકૃતેઃ, વશાત્

ઘ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભૂતાના ગ્રામ સમુદાય इति ભૂતગ્રામઃ, ત ભૂતગ્રામમ્ । ન વશ इति અવશ, ત અવશમ્ ।

૧ ગગનપવનતેજોવાત્મકો વિવક્તા યગવત્ इति સિદ્ધ સવયદાનજાલ ॥

નહિ વૃણમિ વિઘ્નોર્ભિન્નસત્તાં ત્મત વિધિશતમિ વદ્ભજેવ વિઘ્નોર્ભિન્નમ્ ॥

સદાનંદા-માવપ્રકાશગાળા ॥

આકાશ, વાયુ તેજ, જ્વાલ અને પૃથ્વી એ ભગવાનનું જ વિવક્તાન-વિકૃતિઓ— એ એમ સઘળા વેદાંતશાસ્ત્રોથી સિદ્ધ થયેલ છે એક વૃણમનું પણ વિપ્રત્યયી જુદી સત્તા પ્રાપ્ત કરી શકેલ નથી તેમજ સંકેતો મળ્યાઓ પણ વિરુદ્ધથી જુદા નથી.

અન્યથા અને અર્થ:—સ્વામ્ પોતાની, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, અવદ્યમ્ નિયમમાં રાખીને, પ્રકૃતે: પ્રકૃતિની, વશાત્ આધીન-તાથી, અવદામ્ અસ્વાધીન-પરતંત્ર (એવા), ઇમમ્ આ, મૂતગ્રામમ્ ભૂતોના સમુદાયને, પુનઃ પુનઃ વારંવાર, વિસૃજામિ હું પેદા કરું છું.

ભાવાર્થ:—હું મારી પોતાની પ્રકૃતિને વશમાં રાખીને, પ્રકૃતિને આધીન રહેવાથી પરતંત્ર રહેલા એવા આ ભૂતોના સમુદાયને વારંવાર ઉત્પન્ન કરું છું. અર્થાત્ હું સ્વતંત્ર હોવાથી અને ભૂતમાત્ર પરતંત્ર હોવાથી હું તેઓને ઉત્પન્ન કરું છું. ૮.

અવતરણિકા:—“આપ એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારનાં કર્મો કરો છે. તો છવાતમાની માફક તે સર્વ કર્મો આપને કેમ બન્ધનકારક થતાં નથી?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

ન ચ માં તાનિ કર્માણિ નિવધ્નન્તિ ધનંજય ॥

ઉદાસીનવદાસીનમસક્તં તેષુ કર્મસુ ॥ ૯ ॥

પદ્મચ્છેદ:—ન, ચ, મામ્, તાનિ, કર્માણિ, નિવધ્નન્તિ, ધનંજય, ઉદાસીનવત્, આસીનમ્, અસક્તમ્, તેષુ, કર્મસુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—નિશ્ચયેન વધ્નન્તિ ઇતિ નિવધ્નન્તિ । ઉદાસીનેન તુલ્યમ્ ઇતિ ઉદાસીનવત્ । આસ્તે ઇતિ આસીનઃ, તમ્ આસીનમ્ । ન સક્તઃ ઇતિ અસક્તઃ, તમ્ અસક્તમ્ ।

૧ દ્રવ્યં કર્મ ચ કાલઞ્ચ સ્વમાત્રો જીવિ પુત્ર ચ ।

યદનુગ્રહતઃ સન્નિ ન મન્નિ યદુપેક્ષયા ॥ માગવને ॥

દ્રવ્ય, કર્મ, કાલ, સ્વમાત્ર અને જીવ એ બધાં એ પરમાત્માના અનુગ્રહથી જ રૂ અને જેની ઉપેક્ષાથી-ઈન્દ્રિયા વિના તે કંઈ પણ નથી.

અન્વય અને અર્થ:—ઘનંજય હે ધનંજય ! ચ પરંતુ, તાનિ તે, કર્માણિ કર્મો, ઉદાસીનવત્ ડોઇ તટસ્થ-ઉપેક્ષક-ની સમાન, આસનિમ્ રહેલા, (અને) તેપુ તે, કર્મસુ કર્મોમાં, અસક્તમ્ ફલની આસક્તિરહિત-અભિમાનરહિત એવા, મામ્ મને, ન, નિવૃદ્ધનન્તિ બંધન કરતાં નથી.

હોવાર્થ:—હે ધનંજય ! પરંતુ તે કર્મો ઉદાસીન પુરુષની માફક તટસ્થ અને ફલની આસક્તિ તેમજ કર્તાપણના અભિમાનથી રહિત હું હોવાથી મને જરા પણ બન્ધનકારક થતાં નથી. અર્થાત્ તે કર્મોથી હું બંધાતો નથી. ૯.

અવતરણિકા:—“મૃતઘ્રામમિમં-વિસૃજામિ” તથા “ઉદાસીન-ચદાસીન” એ પરસ્પર વિરુદ્ધ વાક્યો હોવાથી અસંગત હોય તેમ જણાય છે, તેથી તેની અસંગતિ ટાળવા માટે જગત્ પ્રતિ પોતાનું વર્તન ફેરવું છે તે બગવાન શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે:

મેયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ ॥

હેતુનાઽનેન કૌંતેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥ ૧૦ ॥

પદ્ધત્તેદઃ—મયા, અધ્યક્ષેણ, પ્રકૃતિઃ, સૂયતે, સચરાચરમ્, હેતુના, અનેન, કૌંતેય, જગત્, વિપરિવર્તતે.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ચરતીતિ ચરમ્, ન ચરતીતિ અચરમ્, ચરં ચ અચરં ચ इति ચરાચરે, ચરાચરામ્યાં સહ વર્તમાનં સચરાચરમ્, સત્ । વિશેષેણ પરિવર્તતે इति વિપરિવર્તતે ।

૧ ભરત દેવેન્દ્રજાલસ્ય ચતુષ્પાદાનકારણમ્ ।

અજ્ઞાન તદુપાધિદ્ય મહા કારણમુચ્યતે ॥

આ જ દેવેન્દ્રજી ઉદ્ભવનું ઉપાદાન કારણ અજ્ઞાન છે તેનો આશ્રય કરીને અજ્ઞ કારણ કહેવાય છે—મનાય છે.

અન્વય અને અર્થ:—અધ્યક્ષેણ નિયંતા તરીકે રહેલા એલા, મયા મારા વડે, પ્રકૃતિ: (મારી) પ્રકૃતિ, સચરાચરમ્ ચૈતન્ય અને જડસહિત જગતને, સૂચતે પેદા કરે છે, કૌન્તેય હે કૌતેય ! અનેન આ, હેતુના કારણથી (જ), જગત્ જગત્, વિપરિવર્તતે (બધી અવસ્થામાં) પરિણામ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હું નિયંતા—સર્વસત્તાધારક—હોવાથી માગે આશ્રય કરીને જ મારી પ્રકૃતિ જડચૈતન્યાત્મક આ સમગ્ર જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી હે કૌન્તેય ! મનેજ નિમિત્તભૂત કરીને આ જગત્ સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લય ઇત્યાદિ અવસ્થાઓમાં પરિણામ પામે છે. ૧૦.

અવતરણિકા:—“ આપજ બધાના અન્વક્ષ, મર્મ પ્રાણિઓના નિવાસરૂપ, અને સગઢિત હોવાથી મર્મદા યુક્ત છો તો પછી બધા આપને જ પોતાના આત્મા તરીકે અથવા પગ્માત્મા તરીકે કેમ બજતા નથી ? ” એ અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં બગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

અવજાનંતિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ ॥

પરં ભાવમજાનંતો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદ:—અવજાનન્તિ, મામ્, મૂઢાઃ, માનુષીમ્, તનુમ્, આશ્રિતમ્, પરમ્, ભાવમ્, અજાનન્તઃ, મમ, ભૂતમહેશ્વરમ્.

૧. ઈકો વેવ સર્વમૂતેષુ મૂઢા સર્વવ્યાપી સર્વમૂનાનુષા ॥

કર્માધ્યક્ષ સર્વમૂનાધિપાત્સ સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણશ્ચ ॥ મુનિ ॥

એક જ દેવ ઇશ્વરે સર્વજીવ-પ્રાણિમાત્રમાં ગુપ્ત રહેલા, સર્વમાં વ્યાપ્ત સર્વ ભૂતોના અવરોહમાં, કર્મોના અધિગતા, સર્વજીવોના નિવાસરૂપ, સર્વના સક્ષી-નિવાસ, એકલા અને નિરુણ છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મનુષ્યસ્ય इय માનુષી, તા માનુષીમ્ । ન જાનન્નીતિ તે અજાનન્ત । મહાન્ ચ અસૌ ईश्वरश्च મહેશ્વર, ભૂતાના મહેશ્વર इति ભૂતમહેશ્વર, ત ભૂતમહેશ્વરમ્ ।

અર્થ—મૂઢાઃ અવિવેકી-અજ્ઞાનીઓ, ભૂતમહેશ્વરના બધા પ્રાણીઓના ઇશ્વરરૂપ એવા, મમ મારા, પરમ આથી શ્રેષ્ઠ, માયમ્ પરમાત્મતત્ત્વને, અજાનન્ત નહિ જાણતા થકા, મામ્ મને, માનુષીમ્ મનુષ્યસબધી, તનુમ્ શરીરને, આશ્રિતમ્ ધારણ કરેલો એવો જાણી, (મારી) અવજાનન્તિ અવજ્ઞા કરે છે

ભાવાર્થ—અવિવેકી-અજ્ઞાનીઓ સર્વ પ્રાણીઓના ઇશ્વર-રૂપ એવા મારા ઉત્કૃષ્ટ પરમાત્મતત્ત્વને ન જાણીને, હું મનુષ્ય-દેહ ધારણ કરેલો છું એમ મને સ્મરણ તેઓ મારી અવજ્ઞા કરે છે અર્થાત્ તેઓ મને મનુષ્ય માની અજ્ઞાનતાથી મારું રહસ્ય ન સ્મરણ મને જાણતા નથી. ૧૧.

અવતરણિકા —‘આ પ્રમાણે મારી અવજ્ઞા તથા નિન્દા વગેરેના પાપથી હૃતબુદ્ધિવાળા તે અવિવેકીઓ નિન્તર અધમ યોનિમાન શ્લેષા યોગ્ય છે,’ એમ ભગવાન કહે છે

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ॥

રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

૧ કાચિદ્દામોહમૂર્તિં પરપુરુષતા રાક્ષસી પ્રાપ્તસત્ત્વ ।

સા મર્મિવયઃકોષ વિષમમજનય પશ્ચપ્રુતામિધાનમ્ ॥

યાચક ભાવમાર્ગસાતજન્મપર ધાવતીતસ્તનોડયત્ ।

કાશ્યાત નૃત્યમપન્હતિ તન્પર પિં પુનસ્તસ્તુમ્બજ ॥

કેઈક મહાનોહની માણાત્ મૂર્તિ પરપુરુષ-ચાર (ઇશ્વર) ના ખ્યારમા પડેલી

પદચ્છેદઃ—મોઘાશાઃ, મોઘકર્માણઃ, મોઘજ્ઞાનાઃ, વિચેતનઃ, રાક્ષસીમ્, આસુરીમ્, ચ, ઇવ, પ્રકૃતિમ્, મોહિનીમ્, થિતાઃ.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મોઘા નિષ્ફલેવ આશા ફલપ્રાર્થના યેષા તે મોઘાશાઃ । મોઘાનિ વ્યર્થાનિ કર્માણિ યેષા તે મોઘકર્માણ । મોઘ ઈશ્વરાપ્રતિપાટકં જ્ઞાનં યેષા તે મોઘજ્ઞાના । વિગતાનિ ચેતાસિ યેષા તે વિચેતનઃ । રાક્ષસસ્ય ઇયં રાક્ષસી, તામ્ રાક્ષસીમ્ । અમુરસ્ય ઇયમ્ આસુરી, તામ્ આસુરીમ્ । મોહયતીતિ મોહિની, તા મોહિનીમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(મારી અવજ્ઞાથી તેઓ) મોઘાશાઃ ક્ષણની વ્યર્થ પ્રાર્થનાવાળા, મોઘકર્માણ નિષ્ફળ ક્રિયાવાળા, મોઘજ્ઞાનાઃ ઇશ્વરને પ્રતિપાદન ન કરનાર—નિષ્ફળ જ્ઞાનવાળા, (તથા) વિચેતનઃ વિવેકરહિત ચિત્તવાળા, ચ અને, (તેથી જ) રાક્ષસીમ્ રાક્ષસી, આસુરીમ્ આસુરી, (અને) મોહિનીમ્ બુદ્ધિને મોહિત કરનારી, પ્રકૃતિ પ્રકૃતિનો, ઇવ જ, આશ્રિતા. આશ્રય કરીને રહેલા (હોય છે)

સાવાર્થઃ—મારી અવજ્ઞાથી તે મૂઢ પ્રાણિઓ—અજ્ઞાનીઓ નિષ્ફળ આશાવાળા, નિષ્ફળ કર્મવાળા, નિષ્ફળ કુતર્ક—નિવિત જ્ઞાનવાળા તથા વિવેકરહિત થયેલા હોય છે અને તેથી જ રાક્ષસ મળધી તથા અસુર સંબંધી, બુદ્ધિને મોહિત—ભ્રષ્ટ

રાક્ષસી (માયા) ઉત્પત્તિ થઈ તે જાનિહી યતા તેણે પચ્ચભૂત નામનુ બાવડેાડુ દોણુ ઉત્પત્તિ કયું તેમાનુ એક (જલ) નીચ માર્ગે વહે જ જમન કરે છે, બીનુ (પૃથ્વી) અનિજડ, ત્રીજુ (વાયુ) આદિ વદિ દોડે છે, ચોથુ (આકાશ) અદર તથા બહાર પણ શૂન્ય અને પાયમુ (અગ્નિ) બાલે છે એમ બધાં અયુક્ત કારવાળા છે તેને એકમાં સમાવડાય અને તો ય ન કરે ।

કરનારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને જ રહેલા હોય છે અર્થાત્ બુદ્ધિની બ્રહ્મતાને અંગે તેમને વારંવાર રાક્ષસી તથા આસુરી યોનિમાં જ જન્મ લેવો પડે છે. અને તેથી અધોગતિ તરફ જ તેઓ પ્રયાણ કરતા હોય છે પણ ઊર્ધ્વગતિને પામતા નથી ૧૨

અવતરણિકા — ‘ત્યારે આપને અવશ્ય રીતે પ્રશ્ન બને કે : અને તે દેવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને રહેલા હોય છે ?’ ઇત્યાદિ અર્જુનની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

મહાત્માનસ્તુ મા પાર્થ દૈવી પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ॥

મજંત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—મહાત્માનઃ, તુ, મામ્, પાર્થ, દૈવીમ્, પ્રકૃતિમ્, આશ્રિતાઃ, મજન્તિ, અનન્યમનસ, જ્ઞાત્વા, ભૂતાદિમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મહાન્ત. આત્માન યેષાં તે મહાત્માન । દેવસ્ય इय દૈવી, તા દૈવીમ્ । અન્યસ્મિન્ પરમેશ્વરાભ્યતિરિક્તે મન યેષાં તે અન્યમનસ, ન અન્યમનસ इति અનન્યમનસ । ભૂતાનામ્ આકાશાદીના આદિ કારણમ્ इति ભૂતાદિ, ત ભૂતાદિમ્ । ન વિષ્યતે વ્યય યસ્ય સ અવ્યય, તમ્ અવ્યયમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તુ પર તુ, પાર્થ હે પાર્થ ! દૈવીમ્ શમ, દમ, દયા અને શ્રદ્ધાદિ લક્ષણયુક્ત સાર્વિક, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિનો, આશ્રિતા આશ્રય કરી રહેલા, મહાત્માન મહાત્માઓ, (તો) મામ્ મને, ભૂતાદિમ્ આકાશાદિ સર્વ ભૂતોના કારણરૂપ, (તથા) અવ્યયમ્ અવિનાશી એવો, જ્ઞાત્વા બાણીને, અનન્યમનસ મારા સિવાય બીજે કયાય પણ મન નહિ રાખતા ચક્ષુ, મજન્તિ ભળે છે.

ભાવાર્થ:—પણ હે પાર્થ ! શમ, દમ, દયા, શ્રદ્ધા ઇત્યાદિ લક્ષણવાળી સાત્ત્વિક પ્રકૃતિમાં જ રહેલા તથા અનેક જન્મમાં કરેલાં પુણ્યોથી પુનિત અને ઉદાર આત્માવાળા મહાપુરુષો તો વાસ્તવિક રીતે મને આકાશાદિ પંચમહાભૂતના કારણરૂપ તથા અવિનાશી એવો જાણીને અનન્ય ચિત્તવાળા થઈને ભજે છે. અર્થાત્ સત્ત્વગુણી મહાત્માઓ તો મને જ પોતાનું પરમ ક્યેય સમજી અનન્યતાથી ભજે છે અને તેથી જ તેઓ મારી ગતિને પામે છે. ૧૩.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં “મહાત્માઓ પોતાને ભજે છે” એમ ભગવાને કહ્યું તેની પૂર્તિમાં ‘તેમના ભજનનો પ્રકાર કેવા પ્રકારનો છે’ તે હવે ભગવાન જણાવે છે:

સતતં કીર્તયંતો માં યતંતશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ॥

નૈમરયંતશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥૧૪॥

પદ્મચંદ્ર:—સતતમ્, કીર્તયન્તઃ, મામ્, યતન્તઃ, ચ, દૃઢ-વ્રતાઃ, નમસ્યન્તઃ, ચ, મામ્, ભક્ત્યા, નિત્યયુક્તાઃ, ઉપાસતે.

૧ પદ્મપાં લોમ્યાં ચ જાતુમ્બામુરસા શિરસા દૃશા ।

મનસા નચસા ચેતિ પ્રજામોઽષ્ટાદ્ ઉચ્યતે ॥

પગો વડે, ભુજઓ વડે, ગોઠણો વડે, ઉર (હૃદય) વડે, મસ્તક વડે, દિશિ વડે, મન વડે અને વચન-વાણી વડે એમ પ્રણામ આઠ અંગવાળો કહેવાય છે.

૨ યસ્ય દેવે જતા મર્તિર્યયા દેવે નયા શુરો ।

તસ્યેવે વર્ષિનાં દર્ષાં. પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥ શુનિઃ ॥

એને દેવતામાં પરમ-ઉત્તમ-અદ્વાયુક્ત ભક્તિ છે, અને જેમ દેવતામાં તેમ જ ગુરુમાં પણ ભક્તિ છે તે મહાત્માને એ કહેલા તમામ અર્થો વિકાસને પામે છે-પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કીર્તયન્તીતિ તે કીર્તયન્તઃ । યતન્તિ
 इति यतन्तः । दृढानि व्रतानि नियमाः येषां ते दृढव्रताः । नम-
 स्यन्ति ते नमस्यन्तः । नित्यं युक्ताः इति नित्ययुक्ताः ।

અન્વય અને અર્થઃ—(તેઓ) સતતમ્ સર્વદા, મામ્
 મને (જ), કીર્તયન્તઃ વેદાન્તનું શ્રવણ, પ્રણવ-જપ ઇત્યાદિથી
 ભજતા, ચ અને, દૃઢવ્રતાઃ પ્રહ્લથયાદિ દૃઢવ્રત ધારણ કરતા,
 યતન્તઃ ઇન્દ્રિયસંયમ તથા ઇશ્વરપૂજનમાં યત્ન કરતા, ચ
 અને, ભક્ત્યા ભક્તિપૂર્વક, નમસ્યન્તઃ નમન કરતા, નિત્યયુક્તાઃ
 અનવરત-રાતદિવસ-સાવધાન ચિત્તવાળા થયા થકા, મામ્ મને
 (જ), ઉપાસતે ઉપાસે છે-ભજે છે.

ભાવાર્થઃ—તેઓ નિરંતર મારું જ કીર્તન કરતા, પ્રહ્લ-
 થયાદિ દૃઢ વ્રતોને ધારણ કરીને ઇન્દ્રિયનિશ્ચલ તથા મારા
 પૂજનમાં જ પ્રયત્ન કરતા તેમ જ મને ભક્તિપૂર્વક નમન કરતા,
 અહોરાત્ર સાવધાન ચિત્તવાળા થઈને મને ભજે છે. અર્થાત્
 તેઓ વ્રતાદિ સર્વ મારે નિમિત્તે કરી મારી જ અપૂર્વ ભાવનાથી
 સેવા કરે છે એમ તું જાણ. ૧૪.

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते ॥

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—જ્ઞાનયજ્ઞેન, ચ, અપિ, અન્યે, યજન્તઃ, મામ્,
 ઉપાસતે, એકત્વેન, પૃથક્ત્વેન, વહુધા, વિશ્વતોમુખમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાનમ્ (ભગવદ્વિષયકમ્) એવ યજ્ઞઃ ઇતિ
 જ્ઞાનયજ્ઞઃ, તેન જ્ઞાનયજ્ઞેન । યજન્તિ ઇતિ યજન્તઃ । એકસ્ય માવઃ ઇતિ

एकत्वम्, तेन एकत्वेन । पृथगः भावः इति पृथक्त्वम्, तेन पृथक्त्वेन । बहु प्रकारेण इति बहुधा । विश्वतः सर्वतः मुखं स्वरूपं यस्य सः विश्वतोमुखः, तं विश्वतोमुखम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ વળી, અન્યે બીજાઓ, અપિ પણ, જ્ઞાનયજ્ઞેન જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ વડે, મામ્ મને, યજન્તઃ પૂજતા થકા, ઉપાસતે ઉપાસે છે, (કેટલાક) एकत्वेन એક જ પરબ્રહ્મ છે એ ભાવથી—લેદરહિત બુદ્ધિ વડે, (કેટલાક) पृथक्त्वेन ઉપાસ્ય—દેવતા અને ઉપાસક—ભક્ત એ બંનેમાં લેદરબુદ્ધિ વડે, (તથા કેટલાક) विश्वतोमुखम् આખા વિશ્વમાં પોતાની જ મૂર્તિથી બ્યાપીને રહેલા એવા મને, बहुधा વિવિધ પ્રકારે—ઉપાસ્ય દેવતાઓના ધણા લેદરી (ભજે છે).

ભાવાર્થઃ—વળી બીજાઓ પણ જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞવડે મારું પૂજન કરતા મારી ઉપાસના કરે છે, અને કેટલાક (હુરૂપ) એકજ પરમ બ્રહ્મ છે એમ અદ્વૈત ભાવથી, કેટલાક ઉપાસ્ય ઉપાસકતા દ્વૈત ભાવથી, અને કેટલાક ઉપાસ્ય દેવતાઓની વિવિધતાથી મને સર્વબ્યાપી વિશ્વરૂપ સમભૂ અનેક સ્વરૂપે મારું ભજન કરે છે. ૧૫.

અવતરણિકાઃ—“અથવા બહુ પ્રકારે જો આપને ભક્તો ભજે છે તો પછી તેઓ આપને જ ભજે છે એમ કેમ માની શકાય ?” એવી અર્જુનની શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન પોતાની સર્વોત્તમા બતાવતાં રહે છે:

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ॥

मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ ૧૬ ॥

૧ માયો હુ મહર્ષિં વિન્ધ્યામ્યાયિત્વં મહેષરમ્ ।

૨ તરયાવચ્ચમુતૈસ્તુ વ્યાજ સર્વયિદ્ જગત્ ॥ કૃતિઃ ॥

પ્રકૃતિ તે માયા છે, અને મહેશ્વર-પુરુષ-બ્રહ્મ તે માથી છે અને તેના અવ-ચરૂપે જ આખું જગત્ બ્યાપ્ત છે એમ બતાવું.

પદચ્છેદઃ—અહમ્, ક્રતુઃ, અહમ્, યજ્ઞઃ, સ્વધા, અહમ્, અહમ્, ઔષધમ્, મન્ત્રઃ, અહમ્, અહમ્, એવ, આજ્યમ્, અહમ્, અગ્નિઃ, અહમ્, હુતમ્.

ઘ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઓષધેઃ इदम् इति औषधम् । आज्यते इति आज्यम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ક્રતુઃ શ્રૌત અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞરૂપ, અહમ્ હું (હું), યજ્ઞઃ સ્માર્ત-વૈશ્વદેવાદિ યજ્ઞ, (પણ) અહમ્ હું (હું), સ્વધા પિતૃઓને આપવામાં આવતું સ્વધા-અન્ન, અહમ્ હું (હું), ઔષધમ્ સર્વ પ્રાણિઓને જીવન (શક્તિ) આપનાર-રોગોને હરનાર ઔષધ અહમ્ હું (હું), મન્ત્રઃ જે વૈદિક ઋચા વડે આહુતિ અપાય છે તે મન્ત્રરૂપ, અહમ્ હું, એવ જ (હું), આજ્યમ્ હવિર્દ્રવ્ય-ધૃત, પાયસ ઇત્યાદિ, અહમ્ હું (હું), અગ્નિઃ આહવનીયાદિ અગ્નિ, અહમ્ હું (હું, તેમજ) હુતમ્ હોમ, (પણ) અહમ્ હું (જ હું).

ભાવાર્થઃ—અગ્નિષ્ટોમાદિ શ્રૌત યજ્ઞ, વૈશ્વદેવાદિ સ્માર્ત યજ્ઞ, (પિતૃઓને હિદેશીને આપવામાં આવતું-અન્ન-સ્વધા, પ્રાણિ-માત્રને જીવાડનાર અથવા વ્યાધિનાશને માટે આપવામાં આવતું ઔષધ, જે વૈદિક ઋચાથી આહુતિ અપાય છે તે મન્ત્ર, ધૃત, પાયસ ઇત્યાદિ હવિષ્ય પદાર્થ, આહવનીયાદિ અગ્નિ તથા હોમવામાં આવતું જે તે સઘળું હું જ હું. અર્થાત્ મારા સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી, અને તેથી સર્વ જગ્યાએ હું જ વ્યાપક હું એમ તું માન. ૧૯.

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥

वेद्यं पवित्रमोकार ऋक् साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

पदच्छेदः—पिता, अहम्, अस्य, जगतः, माता, धाता, पितामहः, वेद्यम्, पवित्रम्, उँकारः, ऋक्, साम, यजुः, एव, च.

व्युत्पत्तिसमासाः—पाति रक्षति इति पिता । धारयतीति धाता । पितुः पिता इति पितामहः । वेदितुं योग्यम् वेद्यम् । पूयते अनेन इति पवित्रम् ।

अन्वयः अने अर्थः—अस्य आ, जगतः जगत्तो, पिता पिता, माता माता, धाता कर्मक्षेत्रे आपनार विधाता, पितामहः पितानो पशु पिता, अहम् हुं (हुं, तेभ) वेद्यम् ज्ञानं वा योग्य, पवित्रम् पावन करनार, उँकारः प्रणव, ऋक् ऋग्वेद, साम सामवेद, च अने, यजुः यजुर्वेद, एव पशु, (अहम् हुं, ज हुं).

भावार्थः—आ जगत्तो पिता, माता, विधाता अने पितामह हुं हुं, तेभ ज्ञानं वा योग्य वस्तु, पावन करनार वस्तु, उँकार-प्रणव, ऋग्वेद, सामवेद अने यजुर्वेद पशु हुं ज हुं. अर्थात् सर्वस्वार्थे हुं ज रह्यो हुं अर्थात् सत्यं नथी. १७.

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥१८॥

पदच्छेदः—गतिः, भर्ता, प्रभुः, साक्षी, निवासः, शरणम्, सुहृत्, प्रभवः, प्रलयः, स्थानम्, निधानम्, बीजम्, अव्ययम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—गम्यते इति गतिः । कर्मफलम् विप्र-सीति भर्ता । प्रकर्षेण यवतीति प्रभुः । साक्षादृष्टा इति साक्षी । निश्चयेन वासः इति निवासः । सु सुष्ठु हृद् हृदयं यस्य सः सुहृद् । प्रभवति उद्भ-

વતિ અસ્માત્ इति प्रभवः । प्रकर्षेण लयः इति प्रलयः । स्वीयते अस्मिन्
तत् स्थानम् । नितान्तं धीयते अस्मिन्निति निधानम् ।

અન્વય અને અર્થ:—(વળી) ગતિ: કર્મફલ, મર્તા
પોષણ કરનાર, પ્રભુ: નિયંતા, સાક્ષી સાક્ષી, નિવાસ: ભોગસ્થાન,
શરણમ્ શરણે આવેલાને આશ્રય આપનાર, સુદૃઢ પ્રત્યુપકારની
અપેક્ષા વિના ઉપકાર કરનાર મિત્ર, પ્રભવ: ઉત્પત્તિસ્થાન, પ્રલય:
લયરૂપ, સ્થાનમ્ આધાર, નિધાનમ્ કર્મફલનું સમર્પણસ્થાન
વીજમ્ પ્રશેહના કારણરૂપ, (અને) અવ્યયમ્ અવિનાશિ એવું બ્રહ્મ,
(તે પણ હું જ હું)

ભાવાર્થ:—કર્મના ફલરૂપ, પોષણ કરનાર, નિયંતા, સાક્ષી,
ભોગસ્થાન, શરણે આવેલાને આશ્રય આપનાર, પ્રત્યુપકારની
અપેક્ષા વિના ઉપકાર કરનાર મિત્રરૂપ, સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન,
લયસ્થાન અને આધારસ્થાન, કર્મનાં ફલને સમર્પણ કરવાનું
સ્થાન, ઉત્પત્તિનું મૂલ કારણ અને અવિનાશિ એવું બ્રહ્મ તે પણ
હું જ હું. ૧૮.

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

પદ્ચ્છેદ:—તપામિ, અહમ્, અહમ્, વર્ષમ્, નિગૃહ્ણામિ,
ઉત્સૃજામિ, ચ, અમૃતમ્, ચ, એવ, મૃત્યુઃ, ચ, સત્, અસત્, ચ,
અહમ્, અર્જુન.

१ सदमि यच्छपत्वात्कार्यमियुच्यते बुधे ।

असद्व्यक्तस्मत्प्रकारेण चापि शब्दितम् ॥

સત્ સર્વથા વ્યક્ત-સ્પષ્ટ રૂપ હોવાથી તેને પડિતો કાર્ય નહે ॥ અને અસત્-
અવ્યક્ત-અસ્પષ્ટરૂપ હોવાથી તેને કારણ કહે છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિતાન્તં ગૃહ્ણામિ ઇતિ નિગૃહ્ણામિ । ન મૃતમ્ ઇતિ અમૃતમ્ । ન સત્ ઇતિ અસત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(વળી) અર્જુન હે અર્જુન ! અહમ્ હું, સપામિ (આદિત્યરૂપ યજ્ઞને) તપું છું, વર્ષમ્ વરસાદને, નિગૃહ્ણામિ આકર્ષું છું, ચ અને, ઉત્સૃજામિ છોડું છું, ચ તેમ, અમૃતમ્ જીવનરૂપ, ચ અને, મૃત્યુઃ મૃત્યુરૂપ, એવં પશુ, સત્ સ્થૂલ-દૃશ્ય, ચ અને, અસત્ સૂક્ષ્મ-અદૃશ્ય, (એ બધું પશુ) અહમ્ હું, એવં (હું).

ભાવાર્થઃ—વળી હે અર્જુન ! સૂર્યરૂપે જગતને તાપ આપનાર હું જ છું, વરસાદને અર્થાત્ જલને ગ્રીષ્મઋતુમાં હું જ 'એ'યું છું અને વર્ષાઋતુમાં હું જ છોડું છું, તેમજ જીવન, મૃત્યુ સ્થૂલ-દૃશ્ય અને સૂક્ષ્મ-અદૃશ્ય એ બધું પશુ હું પેાતે જ છું. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—“ઉપર કહેલા પ્રકરમાંથી એક પ્રકાર વડે પેાતાને ન ભગતા કેવલ શુદ્ધ કર્મ કરનારાઓ થી ગતિને પામે છે,” તેનું વર્ણન ભગવાન્ કીકૃષ્ણ કરે છે:

‘ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા

યજ્ઞૈરિદ્ધા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયન્તે ॥

તે પુણ્યમાસાદ્ય સુરેંદ્રલોક-

મશ્નન્તિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥ ૨૦ ॥

૧ મો વા દત્તસારં ગાર્ગ્યવિદિત્વાસ્મિન્લોકે જુહોતિ યજ્ઞે

તપસ્યન્તે વદ્ધન્તિ વર્ષસહસ્રાણ્યન્તવદેવાસ્ય તદ્વચન્તિ ॥ પ્રતિઃ ॥

હે અર્જન ! જે અગ્નિનાગ્નિ અક્ષરને ન ભણી આ લોકમાં હોમ કરે છે, યજ્ઞ કરે છે, તપ તપે ॥ તેનો બહુ-દબારા વર્ષ સુધી લોકલોકાંતરમાં વાસ યતાં પાત્ર છેવટ તે સધળું એનું અંતવત્ (પુનરાવર્તક) જ થાય છે. અર્ધાન્ હોમ, યજ્ઞ અને તપ વિગેરે સધળાં કર્યાં તેને છેવટ ફરી જન્મ આપનારાં થાય છે પણ મોક્ષ આપનારાં થતાં નથી.

પદચ્છેદઃ—ત્રૈવિદ્યાઃ, મામ્, સોમપાઃ, પૂતપાપાઃ, યજ્ઞૈઃ, ઇષ્ટા, સ્વર્ગતિ, પ્રાર્થયન્તે, તે, પુણ્યમ્, આસાદ્ય, સુરેન્દ્રલોકમ્, અશ્નન્તિ, દિવ્યાન્, દિવિ, દેવભોગાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઋગ્યજુ સામલક્ષણા તિસ્ત્ર વિદ્યા યેપા તે ત્રિવિદ્યા, ત્રિવિદ્યા એવ ત્રૈવિદ્યા, તિસ્ત્રો વિદ્યા અર્ધાયન્તે જાનન્તીતિ વા ત્રૈવિદ્યા । સોમ પિબન્તીતિ સોમપા । પૂતાનિ પાપાનિ સ્વર્ગપ્રતિ બન્ધકાનિ યેપા તે પૂતપાપા । સ્વર્ગ પ્રતિ ગતિ ઇતિ સ્વર્ગતિ, તા સ્વર્ગ તિમ્ । પ્ર પ્રકર્ષેણ અર્થયન્તે યાચન્તે ઇતિ પ્રાર્થયન્તે । સુરાણામ્ ઇન્દ્ર ઇતિ સુરેન્દ્ર, સુરેન્દ્રસ્ય લોક ઇતિ સુરેન્દ્રલોક, ત સુરેન્દ્રલોકમ્ । દિવિ મવા દિવ્યા, તાન્ દિવ્યાન્ । ભુજ્યન્તે ઇતિ ભોગા, દેવાના ભોગા ઇતિ દેવભોગા, તાન્ દેવભોગાન્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(યે જે,) ત્રૈવિદ્યા ઋગ્વેદ, યજ્ઞ વેદ અને સામવેદ એ ત્રણ વિદ્યાઓને જાણનાર, સોમપા યજ્ઞમા સોમનું પાન કરનાર, (અને તેથી જ) પૂતપાપા નિષ્પાપ થયેલા થકા, યજ્ઞ યજ્ઞો વડે, મામ્ મારું (ઈન્દ્રસ્વરૂપનું), ઇષ્ટાયજન કરીને, સ્વર્ગતિમ્ સ્વર્ગ-લોકની ગતિની, પ્રાર્થયન્તે પ્રાર્થના કરે છે તે તેઓ, પુણ્યમ્ પુણ્યના ફલરૂપ સુરેન્દ્રલોકમ્ ઇન્દ્રલોકને, આસાદ્ય પામીને, દિવિ સ્વર્ગમા દિવ્યાન્ દિવ્ય-મનહર-વિલાસ-રૂપ, દેવભોગાન્ દેવતાઓના ભોગોને, અશ્નન્તિ ભોગવે છે

ભાવાર્થઃ—જે ઋગ્, સામ અને યજુર્વેદ એ ત્રણ વિદ્યાઓને જાણનાર, યજ્ઞશિષ્ટ સોમનું પાન કરનાર અને તેથી જ પાપ-રહિત થયા થકા યજ્ઞો વડે મને-ઈન્દ્રસ્વરૂપે પૂજીને સ્વર્ગ-લોકની ગતિની પ્રાર્થના કરે છે તેઓ પુણ્યના ફલરૂપ ઉત્તમ

સ્વર્ગલોકને પામીને દેવોને લોગવવા યોગ્ય એવા સ્વર્ગીય લોગ-
વિલાસોને લોગવે છે. ૨૦૧ ✓

અવતરણિકા:—“એ પ્રકારે ઘણા કષ્ટથી તેઓ સ્વર્ગને મેળવે છે,
પરંતુ તે પણ વિનાશિ હોવાથી અંતે તેઓ મારું ભજન ન કરતા હોવાથી
પાછા મનુષ્યલોકમાં પતન પામે છે,” તે ભગવાન કહે છે.

‘તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં
ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશંતિ ॥

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

પદચ્છેદ:—તે, તમ્, મુક્ત્વા, સ્વર્ગલોકમ્, વિશાલમ્,
ક્ષીણે, પુણ્યે, મર્ત્યલોકમ્, વિશંતિ, એવમ્, ત્રયીધર્મમ્, અનુપ-
પન્નાઃ, ગતાગતમ્, કામકામાઃ, લભન્તે.

૧ ક્ષણ ક્ષેત્રે મહદા મજ્જરૂપા અદાશ્ચોક્ત્યવર યેષુ કર્મ ।

एतच्छ्रेयो येषमिन्द्रियं શ્રદ્ધા જગામૃત્યુ ને પુનરોપિ યાન્તિ ॥ કૃતિ ॥

એ યજ્ઞરૂપી અસાદ નોકાઓ આદર છે એટલે તેથી પ્રાપ્ત થતાં પુણ્યે । પૂરાં
થાય ત્યારે તે હુલાવી શકે છે અર્થાત્ ફરી જન્મમાં જન્માવી શકે છે, કે જેઓમાં
ઉત્તમ પ્રકારનું કર્મ છે, પણ એ પુણ્યને જેઓ વખાણે છે તેઓ મૂર્ખ છે, કેમકે તેઓ
જરા અને મૃત્યુને ફરી પણ પામે છે. (અસાદ નોકાઓ તે પોડરાં સ્ત્રીવત્, યજ્ઞમાન
અને યજ્ઞમાનની પદ્મી)

यत्सर्वं ननुशान्तिव्यमधुना सत्यं यतो लभ्यते

सन्धोपासनया तपेन च फलं स्वप्नेत्यराज्यं दिवत् ॥

आगच्छेत्सदृશેऽर्प्यं दृष्ट्वा फलं देवार्थं यत्

माययैव यमेतदेव तदिदं यत्तया हरेर्वाप्नोते ॥ દિપ્તિજિજ્ઞાસામ્ ॥

દમણ-વત્કાલ એ સત્ય જસ્ટ છે તેની જ ઉપાસના કરવી કે એનાથી સત્ય

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વર્ગશ્ચાસૌ લોકશ્ચ इति स्वर्गलोकः, तं स्वर्गलोकम् । मर्त्यश્चासौ લોકશ્ચ इति मर्त्यलोकः, तं मर्त्यलोकम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તે તે-સકામ કર્મવાદીઓ, તમ્ તે, વિશાલમ્ વિશાલ, સ્વર્ગલોકમ્ સ્વર્ગલોકને, મુક્ત્વા ભોગવીને, પુણ્યે પુણ્ય, ક્ષીણે ક્ષીણ થઈ જતાં, મર્ત્યલોકમ્ મૃત્યુલોકમાં, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, एवम् એ પ્રમાણે, ત્રयीधर्मम् ત્રણ વેદમાં કહેલા વૈદિકકર્મનું, अनुग्रप्ताः અનુકરણ કરવાવાળા, कामकामाः કામનાઓની ઇચ્છાવાળા, (તેઓ) गतागतम् આવતું જતું-વિનાશિ ફલ, લભન્તે મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—તે સકામ કર્મવાદીઓ તે મહા વિશાલ સ્વર્ગ-લોકને ભોગવીને, પોતાનાં પુણ્યે ક્ષીણ થઈ જતાં આ મૃત્યુ-લોકમાં ફરી અવતાર લે છે, એ પ્રમાણે ત્રણ વેદોમાં કહેલાં કેવળ વેદોક્ત શુદ્ધ કર્મ કરનારાઓ, અને કામનાઓની ચાહના-વાળાઓ પુણ્યથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ અને પુણ્ય ક્ષીણ થતાં મૃત્યુલોકની પ્રાપ્તિરૂપી આવતા જતા એટલે કે વિનાશ પામવાવાળા ફલને મેળવે છે. અર્થાત્ તેઓ કર્મનાં ફલને અંગે સ્વર્ગાદિ લોકમાં જાય છે, પણ પાછળથી પતન પામે છે, પરંતુ મારા ભક્તો તો તે સ્થિતિને-પતનને પામતા નથી. ૨૧.

અવતરણિકા —“કામનાઓની ઇચ્છાવાળાઓ તો પોતપોતાની કામના પ્રમાણે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરીને, બોગાદિ આવશ્યક વસ્તુઓ મેળવે

પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, અસત્યની ઉપાસનાથી અસત્ય—નુકું ફળ મળે છે જેમ સ્વપ્નમાં રાત્ર્ય મળ્યું હોય પણ જાગતાં તે જુદું જણાય છે તેમ, જન્મે માર્ગમાં પ્રયાસ કર-ઓજા હોય છે છતાં ઊંચું ફળ આપનારા અસત્યના માર્ગમાં કેમ પ્રવૃત્તિ થાય ? માટે તે આ સધળું માયાનો વેશવ છે અને તે-તે સજીવી વિવેક તો પરમાત્માની ભક્તિ વડે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

છે, પણ કેવળ નિષ્કામ કર્મ કરનાર પત્વજ્ઞાનીઓ કે જે આપની ઉપાસના કરે છે અને જેઓને ભોગની ઇચ્છા નથી હોતી, તેમનાં શરીરની સ્થિતિના કારણરૂપ તેમના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ કેવી રીતે થાય છે ?” એવી અર્જુનની શંકાના સમાધાન માટે ભગવાન કહે છે:

अनन्याश्चितयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ॥

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥૨૨॥

પદચ્છેદઃ—અનન્યાઃ, ચિન્તયન્તઃ, મામ્, યે, જનાઃ, પર્યુપાસતે, તેષામ્, નિત્યાભિયુક્તાનામ્, યોગક્ષેમમ્, વહામિ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નાસ્તિ અન્યઃ ઉપાસ્યઃ યેષાં તે અનન્યાઃ । ચિન્તયન્તીતિ તે ચિન્તયન્તઃ । પરિતઃ સર્વતઃ અનવચ્છિન્નતયા ઉપાસતે इति પર્યુપાસતે । નિત્યમ્ અભિયુક્તાઃ इति નિત્યાભિયુક્તાઃ, તેષામ્ નિત્યાભિયુક્તાનામ્ । યોગશ્ચ ક્ષેમશ્ચ एतयोः સમાહારઃ યોગક્ષેમમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યે જે, જનાઃ મનુષ્યો, અનન્યાઃ મારા સિવાય બીજો આશ્રય જેમને નથી તેવા થકા, મામ્ મારું ચિન્તયન્તઃ ચિન્તન કરતા, પર્યુપાસતે કેવળ (મારી) ઉપાસના કરે છે, તેષામ્ તે, નિત્યાભિયુક્તાનામ્ નિરંતર મારામાં ભેડાએલ ચિત્તવાળાઓનાં, યોગક્ષેમમ્ નહિ પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુની પ્રાપ્તિ, અને પ્રાપ્ત વસ્તુના રક્ષણને અહમ્ હું, વહામિ વહન કરું છું—આપું છું.

સાવાર્થઃ—મારા વિના અન્ય કોઈપણ આશ્રય જેમને નથી એવા જે મારા સક્ષતજનો મારું જ ચિત્તન કરતા નિરંતર મને ભજે છે, તેવા સતત મારામાંજ આસક્ત ચિત્તવાળાઓનાં યોગક્ષેમ—ન પ્રાપ્ત થએલ વસ્તુનું પ્રાપ્ત કરવું, અને પ્રાપ્ત થએલાનું રક્ષણ કરવું તે રૂપી જે જીવનવ્યવહાર—તે હું જ ચલાવું

હું. અર્થાત્ તેઓ તો તેની પણ ચિંતા રાખતા નથી અને તેથી હું જ તેઓનાં યોગક્ષેમને ચલાવું છું. ૨૨.

અવતરણિકા:—“અન્ય દેવતાઓ પણ સ્વરૂપ તો આપનું જ છે તો તે દેવતાના ભક્તો પણ આપને જ ભજે છે એમ કેમ ન માની શકાય? અને તો પછી આપના ભક્તો તથા અન્ય દેવતાના ભક્તોમાં શો વિશેષ ફરક છે?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદ:—યે, અપિ, અન્યદેવતાભક્તાઃ, યજન્તે, શ્રદ્ધયા, અન્વિતાઃ, તે, અપિ, મામ્, एव, કૌન્તેય, યજન્તિ, અવિધિપૂર્વકમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અન્યાશ્ચ તાઃ દેવતાશ્ચ ઇતિ અન્યદેવતા, તાસા મક્તાઃ ઇતિ અન્યદેવતામક્તાઃ । ન વિધિઃ ઇતિ અવિધિઃ, અવિધિ પૂર્વે યસ્મિન્ કર્મણિ યથાસ્યાત્તથા ઇતિ અવિધિપૂર્વકમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌન્તેય હે કુંતાળના પુત્ર-અર્જુન! જે લેઓ, અન્યદેવતામક્તાઃ ણીના દેવતાઓના ભક્તો, (ધર્મને) અપિ પણ, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, અન્વિતા. યુક્ત થયા થકા, (તેઓને) યજન્તે પૂજે છે, તે તેઓ, અપિ પણ, અવિધિપૂર્વકમ્ અજ્ઞાન-પૂર્વક, મામ્ મને, एव જ, યજન્તિ પૂજે છે.

સાવાર્થ:—હે કૌન્તેય! ણીના દેવતાના ભક્તો લેઓ શ્રદ્ધા યુક્ત ધર્મને તેમનું પૂજન કરે છે, તેઓ પણ અજ્ઞાનપૂર્વક મને જ પૂજે છે અર્થાત્ મારા ભક્તો મને વિધિથી પૂજે ॥ જ્યારે અન્યના ભક્તો મને અવિધિથી પૂજે છે એમ તું જાણ. ૨૩.

અવતરણિકા:—“તેઓ આપને અજ્ઞાનપૂર્વક કવી રીતે પૂજે છે!” એના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન કહે છે

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રમુરેવ ચ ॥

ન તુ મામભિજાનંતિ તત્ત્વેનાતશ્ચ્યવંતિ તે ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અહમ્, હિ, સર્વયજ્ઞાનામ્, ભોક્તા, ચ, પ્રમુઃ, એવ, ચ, ન, તુ, મામ્, અભિજાનન્તિ, તત્ત્વેન, અતઃ, ચ્યવન્તિ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વે ચ તે યજ્ઞાશ્ચ इति સર્વયજ્ઞાઃ, તેવાં સર્વયજ્ઞાનામ્ । મુનર્કીતિ ભોક્તા । પ્રમવતિ इति પ્રમુઃ । અમિતઃ જાનન્તિ इति અભિજાનન્તિ ।

અન્ય અર્થઃ—અહમ્ હું, સર્વયજ્ઞાનામ્ સર્વ યજ્ઞોના, ભોક્તા ભોગવનાર, ચ અને, પ્રમુઃ સ્વામી, એવ જ, (હું) તુ પણ, હિ જથી, મામ્ મને, (તેઓ) તત્ત્વેન તત્ત્વથી, ન, અભિજાનન્તિ જાણતા નથી, અતઃ એથી, ચ જ, તે તેઓ, ચ્યવન્તિ પડે છે—ફરી જન્મ-પામે છે.

ભાવાર્થઃ—અથા ઐતરુભાર્ત યજ્ઞોના તે તે દેવતાસ્વરૂપે ભોગવનાર અને ઇશ્વર પણ હું જ છું, પણ જેથી અન્ય દેવતાના

૧. एकोऽनेकैः स्वस्वैर्नष्टानि भटवरो दर्शयन् हावभावो-

स्तत्तद्वૃણન્દિધાન. पृषगमिश्रिषिनेष्वत्र सामाजिकेषु ॥

कस्मैचित्कश्चिदर्थं वितरति मुदिनस्तेन सत्तर्पितः स्या-

देकः सर्वान्नात्मार्पणमस्विलतनुम्योऽर्पितः स्वात्तयेव ॥ दिप्यगिकात् ॥

એક જ નટવર—નૃત્યકારોમાં એક પરમાત્મા અનેક નવરૂપે આ જગતમાં સામાનિક જુદી જુદી અભિલાષાઓ અનુસાર તદનુકૂલ તે તે (જ્યારે એવાની જરૂર હોય ત્યારે તેવાં તેવાં) રૂપોને ધારણ કરીને તે પ્રમાણે જ હાવલાવ દર્શાવના નાચ કરે છે, મારે જ ને હોઈ એ જ વ્યક્તિને ઉદ્દેશોને કર્ષવસ્તુ મનુષ્ય આપે છે તો તેથી તે એક જ સંતુષ્ટ થાય છે પણ જો સપ્તશ્રીઓના અંતરાત્મા—પરમેશ્વરને ઉદ્દેશોને આપેલું હોય તો તે એકની પેઠે સર્વળાં સરીરાને આપેલું મનાય છે, અને તેથી તે સર્વ સંતુષ્ટ થએલાં મનાય છે.

ઉપાસકો મને તત્ત્વથી બાણતા નથી, એટલે કે મારા સત્યસ્વરૂપને સમજતા નથી તેથી જ તેઓ પડે છે—આ સંસારની જન્મ-મરણરૂપ આવૃત્તિને—પુનર્જન્મને પામે છે. ૨૪.

અવતરણિકા:—“આપના શુદ્ધ તત્ત્વને ન સમજવાથી અન્ય દેવતાના ભક્તો કર્મના ફલથી બ્રહ્મ થાય છે, તો તે તે દેવતાઓનું આરાધન તો કાલાન્તરે પણ અર્ધ પાતન કરનાર હોવાથી આરરહિત જ ગણાય.” એવી અર્જુનની માન્યતાને દૂર કરી તેને સ્પષ્ટ સમજાવવા માટે ભગવાન કહે છે.

યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાંતિ પિતૃવ્રતાઃ ॥

ભૂતાનિ યાંતિ ભૂતેજ્યા યાંતિ મદ્યાજિનોઽપિ મામ્ ૨૫

પદચ્છેદઃ—યાન્તિ, દેવવ્રતાઃ, દેવાન્, પિતૃન્, યાન્તિ, પિતૃવ્રતાઃ, ભૂતાનિ, યાન્તિ, ભૂતેજ્યાઃ, યાન્તિ, મદ્યાજિનઃ, અપિ, મામ્ .

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દેવેષુ વ્રતં નિયમઃ યેષાં તે દેવવ્રતાઃ । પિતૃષુ વ્રતં યેષાં તે પિતૃવ્રતાઃ । યદ્યં યોગ્યાનિ હજ્યાનિ, ભૂતાનિ (વિનાયકમાતૃગણચતુઃષ્ટીયોગિન્યાદીનિ) હજ્યાનિ પૂજ્યાનિ યેષાં તે इति ભૂતેજ્યાઃ । માં યજન્તિ તે મદ્યાજિનઃ ।

અન્ય અર્થઃ—દેવવ્રતાઃ ઇન્દ્રાદિ દેવોર્માં નિયમિત ભક્તિવાળા, દેવાન્ (તે તે) દેવોને, યાન્તિ પામે છે, પિતૃવ્રતાઃ શ્રાદ્ધાદિક્રિયાપરાયણ પિતૃભક્તો, પિતૃન્ પિતૃઓને, યાન્તિ પામે છે, ભૂતેજ્યાઃ (ગણપતિ, માતૃકા, યોગિની ઇત્યાદિ) ભૂતગણોને પૂજનારા, ભૂતાનિ ભૂતોને, યાન્તિ પામે છે, (અને) મદ્યાજિનઃ મારું યજન કરનારા, મામ્ મને, અપિ પણ, યાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—દેવોના ભકતો દેવોને, પિતૃઓના, ભકતો પિતૃઓને, ભૂતોને પૂજનારા ભૂતોને અને મને પૂજનારા મને જ પામે છે, એમ અનુક્રમે જે જે દેવોને જે જે પૂજનારા છે તે પોત-પોતાના તે તે આરાધ્ય દેવોને પામે છે. અર્થાત્ પુણ્યની સમાપ્તિ સુધી તેઓની તે ભક્તિ નિષ્કામ જતી નથી. ૨૫.

અવતરણિકા:—“વળી મારા ભકતોને સંસારની પુનરાવૃત્તિ ન થવા ૨૫. અનન્ત ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલું જ નહીં પણ હું બહુ સુખ-પૂર્વક આરાધી સંકારો તેવો છું તેથીજ શાનીઓ મારી આરાધના કરે છે,” એ આશયથી ભગવાન કહે છે:

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદ:—પત્રમ્, પુષ્પમ્, ફલમ્, તોયમ્, યઃ, મે, ભક્ત્યા, પ્રયચ્છતિ, તત્, અહમ્, ભક્ત્યુપહૃતમ્, અશ્નામિ, પ્રયતાત્મનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રકર્ષેણ ચચ્છતીતિ પ્રયચ્છતિ । ભક્ત્યા ઉપહૃતમ્ इति ભક્ત્યુપહૃતમ્ । પ્રકર્ષેણ યતઃ આત્મા યસ્ય સઃ પ્રયતાત્મા, તસ્ય પ્રયતાત્મનઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—યઃ જે ભકત, પત્રમ્ (તુલસીનું) પાંદડું, પુષ્પમ્ પુલ, ફલમ્ ફલ, તોયમ્ પાણી (અથવા જે કંઈ

૧ યાઃ ક્રિયાઃ સવયુક્તાઃ શ્રેયઃક્રાન્તગતિબુદ્ધિભિઃ ॥

નાઃ સર્વાઃ શિરસા દેવઃ પ્રતિગૃહ્ણતિ વૈ સ્વયમ્ ॥

એમાંત નમન કરનારી શુદ્ધિવાળા-વિચારવન્ત-શાન્તી પુરુષોએ જે ક્રિયાઓ-કર્મેન્દ્રશરણેષુ વૃત્તિથી સારી રીતે ચેત્સેવી હોય છે તે તે સર્વ ક્રિયા-કર્મેન્દ્ર-સાક્ષાત્ પરમાત્મા પોતેજ શિરપર મ્હણુ કરે છે (સ્વીકારે છે).

અનાયાસે મળેલું તે) મે મને, પ્રયચ્છતિ અર્પણ કરે છે, પ્રયતાત્મનઃ તે શુદ્ધબુદ્ધિવાળાએ, મક્ત્યુપહૃતમ્ ભક્તિ વડે ભેટ તરીકે અર્પણ કરેલા, તત્ તેને, અશ્રામિ હું ગ્રહણ કરું છું.

ભાવાર્થ:—જે મારા ભક્ત તુલસીપત્ર, પુષ્પ, ફલ, અથવા જલ તેમાંનું એકાદ અથવા અનાયાસે મળી આવેલું જે કંઈ પણ મને અર્પણ કરે છે, તે શુદ્ધબુદ્ધિવાળા મારા ભક્તે ભક્તિ-પૂર્વક ભેટ તરીકે અર્પણ કરેલું તે હું ગ્રહણ કરું છું. અર્થાત્ શ્રદ્ધાપૂર્વક જે કંઈ સ્વરૂપ પણ મને અર્પણ કરવામાં આવે છે તો તેથી હું પ્રસન્ન થઈ મારા ભક્તનું કલ્યાણ કરું છું. ૨૬.

અવતરણિકા:—“પત્રપુષ્પાદિકં પણ ભક્તિ વડે અર્પણ કરાયેલાં હું ગ્રહણ કરું છું, તેમ સર્વ કર્મ પણ મને અર્પણ કરવામાં આવે તો તેને પણ હું ગ્રહણ કરું અને તેથી તેમજ કરવું ઉચિત છે,” એમ જણાવી ‘તું પણ તે પ્રભાણે જ કર’ એમ કહેવામાટે ભગવાન જણાવે છે

યત્કરોપિ યદશ્રાસિ યજ્જુહોપિ દદાસિ યત્ ॥

યત્તપસ્યસિ કૌંતેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, કરોપિ, યત્, અશ્રાસિ, યત્, જુહોપિ, દદાસિ, યત્, યત્, તપસ્યસિ, કૌંતેય, તત્, કુરુષ્વ, મદર્પણમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અર્પ્યંતે અનેન ઇતિ અર્પણમ્, માયિ અર્પ-
ણમ્ ઇતિ મદર્પણમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌંતેય હે કૌંતેય ! યત્ જે, કરોપિ (કર્મ) તું કરે, યત્ જે કંઈ, અશ્રાસિ તું ખાય, યત્ જે, જુહોપિ

(અગ્નિમાં) હોમે, ચત્ર જે કંઈ, દદાસિ તું આપે, ચત્ર જે કંઈ, તપસ્યસિ તપ કરે, તત્ર તે, મદર્પણમ્ મને અર્પણ, કુરુપ્વ કર.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય! તું જે કંઈ કર્મ કરે, જે કંઈ ખાય, જે અગ્નિમાં હોમ કરે, જે દાન વગેરે આપે, જે તપ કરે, તે સઘળું તારું કર્મ મને અર્પણ કર. ૨૭.

અવતરણિકા:—“ એવી રીતે મારામાં કર્મ અર્પણ કરવાથી તને શું ફલ પ્રાપ્ત થશે તેજે. ” એમ અર્જુનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

શુમાશુમફલૈરેવં મોક્ષ્યસે કર્મવંધનૈઃ ॥

સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥ ૨૮ ॥

પદ્મચેદ:—શુમાશુમફલૈઃ, એવમ્, મોક્ષ્યસે, કર્મવંધનૈઃ, સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા, વિમુક્તઃ, મામ્, ઉપૈષ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—શુમં ચ અશુમં ચ ઇતિ શુમાશુમે, શુમાશુમે ફલે યેષાં તાનિ શુમાશુમફલાનિ, તૈઃ શુમાશુમફલૈઃ । વચ્યન્તે એમિરિતિ વંધનાનિ, કર્માણ્યેવ વંધનાનિ ઇતિ કર્મવંધનાનિ, તૈઃ કર્મ-વંધનૈઃ । સંન્યાસ એવ કર્મફલાનાં મત્સમર્પણતયા યોગઃ ઇતિ સંન્યાસ-યોગઃ, તેન યુક્તઃ આત્મા અન્તઃકરણં યત્ય સઃ સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા । વિશેષેણ મુક્તઃ ઇતિ વિમુક્તઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—એવમ્ એ પ્રમાણે, શુમાશુમફલૈઃ શુભ અને અશુભ ફલવાળાં, કર્મવંધનૈઃ કર્મરૂપી બંધનોથી, મોક્ષ્યસે તું છૂટી થઈશ, (અને) સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા મને કર્મો સમર્પણ કરવા રૂપી જે સંન્યાસ તે રૂપી યોગ વડે યુક્ત અંતઃકરણ-

વાળો, (તેમ જ) વિમુક્ત: જીવતો છતાં જ કર્મબંધનોથી છૂટી ગયેલો થકો, (શરીર છોડ્યા પછી પણ) મામ્ મને, જવૈવ્યસિ પામીશ.

ભાવાર્થ:—એ પ્રમાણે મારામાં કર્મો અર્પણ કરવાથી શુભ અને અશુભ ફલવાળાં કર્મરૂપી બંધનોથી તું મુક્ત થઈશ, અને કર્મફલને સમર્પણ કરવા રૂપી જે સંન્યાસયોગ તેનાં અનુદાન-યુક્ત ચિત્તવાળો થઈને તું જીવતા છતાં જ કર્મનાં બંધનો-માંથી છૂટી જઈશ, અને મૃત્યુ પછી પણ મને પામીશ એમાં સંશય નથી. ૨૮

અવતરણિકા:—“આપ માત્ર આપના ભક્તો ઉપર જ અનુગ્રહ કરો અને અન્ય દેવતાના ભક્તો ઉપર નહિ, તો પછી આપને રાગદ્વેષવાળા ગણવા કે કેમ?” એ અર્જુનની શકના સમાધાનમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ॥

યે ભજંતિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥૨૯॥

પદચ્છેદ:—સમઃ, અહમ્, સર્વભૂતેષુ, ન, મે, દ્વેષ્યઃ, અસ્તિ, ન, પ્રિયઃ, યે, ભજન્તિ, તુ, મામ્, ભક્ત્યા, મયિ, તે, તેષુ, ચ, અપિ, અહમ્.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—મર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, તેષુ સર્વભૂતેષુ । દ્વેષ્ટુ યોગ્યઃ દ્વેષ્યઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અહમ્ હું, સર્વભૂતેષુ સર્વ પ્રાણીમાં, સમઃ તુલ્ય-સમાન (જ હું), મે મને, દ્વેષ્યઃ દ્વેષ કરવા યોગ્ય, (કોઈ પણ) ન, અસ્તિ નથી, મે મારો, પ્રિયઃ પ્રિય, (પણ કોઈ) ન નથી, તુ, પણ, યે જેઓ, મામ્ મને, ભક્ત્યા ભક્તિ વડે,

મજન્તિ ભજે છે, તે તેઓ, મયિ મારામાં (છે), ચ અને, તેપુ તેઓમાં, અહમ્ હું, અપિ પણ (હું.)

ભાવાર્થ:—હું પ્રાણિમાત્રમાં સમાનતાથી જ રહેલો છું. મને દ્વેષ કરવા યોગ્ય કે પ્રિય કોઈ પણ નથી, છતાં પણ જેઓ મને ભક્તિપૂર્વક ભજે છે તેઓ મારામાં રહે છે અને હું પણ સ્વભાવથી જ તેઓમાં રહું છું. અર્થાત્ જેમ અગ્નિ પોતાની પાસે આવેલાની જ ઠંડી ઉસાડે છે, પણ દૂર રહેલાની નહીં, તેમજ મને ભજનારા સ્વાભાવિક રીતે જ મારા વિશેષ સંબંધમાં આવે છે, બાકી અગ્નિની માફક કોઈના પર મારો પક્ષપાત નથી. આ પ્રમાણે પાસે આવનાર અને ન આવનાર એટલે કે મારા ભક્ત અને અન્યના ભક્તોમાં અવશ્ય એટલો ભેદ રહેલો છે. ૨૬.

અવતરણિકા:—“મારી ભક્તિનું માહાત્મ્ય કું છે તે તું જાણે,” એમ ભગવાન પોતાની ભક્તિની મહત્તા બતાવતાં કહે છે

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥૩૦॥

પદ્ધેદ:—અપિ, ચેત્, સુદુરાચાર:, મજતે, મામ્, અનન્યભાક્, સાધુ:, એવ, સ:, મન્તવ્ય:, સમ્યક્, વ્યવસિત:, હિ, સ:.

૧ અહ મહોતિ માં ધ્યાવજ્ઞેઠાગ્રમનસા સદૃત્ ।

સર્વ નરતિ પાપ્યાન કલ્પકોટિશતે. જનમ્ ॥

‘હું પ્રજ્ઞ છું’ એમ એકાગ્રમનવડે એક જ વખત પણ મારું ધ્યાન કરતો (મનુષ્ય) અનેક કલ્પોના કરેલાં પાપના પાપને તરી ભય છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુતરામ્ અત્યન્તં દુષ્ટઃ આચારઃ આચરણં
યસ્ય સઃ સુદુરાચારઃ । અન્યં મજતીતિ અન્યમાક્, ન અન્યમાક્ इति
અનન્યમાક્ । મન્તું યોગ્યઃ મન્તવ્યઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચેત્ જો, સુદુરાચાર. અત્યંત
દુષ્ટાચરણવાળો, અર્થે પણ, અનન્યમાક્ અનન્યભક્તિવાળો
થઈને, માત્ર મને, મજતે ભજે, (તો) સ. તે, સાધુ સારા શીલ-
વાળો, એ જ મન્તવ્યઃ માનવા યોગ્ય (છે), હિ કારણ કે, સઃ
તે, સમ્યક્ યથાવત્—સારી રીતે, (મારે વિષે) વ્યવસિતઃ નિશ્ચયને
પ્રાપ્ત થયેલો (છે).

ભાવાર્થઃ—જો અત્યંત દુરાચારી મનુષ્ય પણ અનન્ય
ભક્તિવાળો થઈને મને ભજે, તો તેને ઉત્તમ સ્વભાવવાળો
સાધુ પુરુષ જ માનવો, કારણ કે તે મારે વિષે મારી ભક્તિ-
રૂપ યથાર્થ નિશ્ચયને પ્રાપ્ત થયેલો છે. અર્થાત્ તેવા મારા ભક્તને
દુરાચાર મારી ભક્તિથી નાશ પામતાં તત્કાળ તે સદાચાર શુદ્ધિ-
વાળો થઈ જાય છે. ૩૦.

અવતરણુકાઃ—“ પોતાના ભજનના પક્ષે નિશ્ચયથી અને તેના
પ્રભાવથી તે બધા દુરાચારને છોડી દઈ અનન્ત ફલ પ્રાપ્ત કરે છે, ” એમ
કહી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વળી પોતાની ભક્તિનુ અપૂર્વ માહાત્મ્ય કહે છે

‘ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં નિગચ્છતિ ॥

કૌંતેય પ્રતિજાનીહિ ન મે મક્તઃ પ્રણયતિ ॥૩૧॥

† મેઘનન્દરમાત્રોડપિ રાશિ પ પસ્ય કમળ ।

વેશવ વેદમાસાદ્ય દુર્વ્યાધિરિવ નર્યાન ॥ વેળવવર્મે ॥

એમ અસાધ્ય વ્યાધિ-રોગ વેદને પ્રાપ્ત કરી માત્ર પામે છે તેમ જાણવા યોગ્ય
એવા કેશવ-ભગવાનને પ્રાપ્ત કરીને મેરુ પર્વત કે મદરાચલ પર્વત જેવો પાપ-
ક્રમેના સમૂદ્ર હોય તો તે પણ નાશ પામે છે.

પદચ્છેદઃ—ક્ષિપ્રમ્, ભવતિ, ધર્માત્મા, શશ્વત્, શાન્તિમ્, નિગચ્છતિ, કૌન્તેય, પ્રતિજાનીહિ, ન, મે, મક્તઃ, પ્રણશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધર્મે આત્મા ચિત્તં યસ્ય સઃ ધર્માત્મા । નિતરાં ગચ્છતીતિ નિગચ્છતિ । પ્રકર્ષેણ નશ્યતીતિ પ્રણશ્યતિ ।

અન્ય અર્થઃ—(વળી તે) ક્ષિપ્રમ્ તુરત જ, ધર્માત્મા ધર્મયુક્ત અંતઃકરણવાળો, ભવતિ થાય છે, (અને) શશ્વત્ નિત્ય એવી, શાન્તિમ્ શાંતિને, નિગચ્છતિ પામે છે, (અને તેથી) કૌન્તેય હે કૌન્તેય ! મેં મારો, મક્તઃ ભક્ત, ન, પ્રણશ્યતિ નાશ પામતો નથી, (એમ) પ્રતિજાનીહિ તું નિશ્ચયપૂર્વક બાણ.

ભાવાર્થઃ—વળી તે મારી ભક્તિમાં નિશ્ચયવાળો મનુષ્ય તુરત જ ધર્માત્મા થઈ જાય છે અને ત્યારપછી નિત્ય શાન્તિને મેળવી લે છે, અને તેથી હે કૌન્તેય ! ‘મારો ભક્ત કદાપિ નાશ પામતો નથી’ એટલે મારા ભક્તની કદીપણુ અધોગતિ થતી નથી એમ તું નિશ્ચયથી બાણ. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—“કોઈ ઉત્તમ કુલોત્પન્ન આચાર્યજ્ઞને મારી ભક્તિ પવિત્ર કરે છે એમ નથી, પણ મારી ભક્તિ તો દુષ્કુલ અને અધિકાર-રહિત કોઈપણ મનુષ્યોને પણ સંસારમાંથી મુક્ત કરે છે,” એમ જણાવતાં અગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ॥
સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥૩૨॥

૧ વ્યાપર્યાચાર્ણં શુભમ્ ન વયો વિદ્યા મજેન્દ્રસ્ય કા ।
કા જાનિર્વેદુરસ્ય યાદવપતેઃપ્રસ્ય કિં પોરુષમ્ ॥
કુન્જાયા ધમનીચમ્પમણિ કિં કિન્નરમુદાપ્રો ધર્મ ।
મક્ત્યા તુષ્ટાન્તિ કેવઠે ન હુ ગુણેર્મન્દિશિયો માધવઃ ॥

પદચ્છેદઃ—મામ્, હિ, પાર્ય, વ્યપાશ્રિત્ય, ચે, અપિ, સ્યુઃ, પાપયોનયઃ, સ્ત્રિયઃ, વૈશ્યાઃ, તથા, શૂદ્રાઃ, તે, અપિ, યાન્તિ, પરામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ અપાશ્રિત્ય્વ ઇતિ વ્યપાશ્રિત્ય્વ ।
પાપા યોનિઃ ચેષાં તે પાપયોનયઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્ય હે પાર્ય! ચે જેઓ, પાપ-યોનયઃ પાપ—હલકી જાતિના, અપિ પણ, સ્યુઃ હોય, તથા તેમજ, સ્ત્રિયઃ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યાઃ વૈશ્યો, (કે) શૂદ્રાઃ શૂદ્રો, (હોય તો) તે તેઓ, અપિ પણ, મામ્ મારો, વ્યપાશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, પરામ્ ઉત્તમ, ગતિમ્ ગતિને, હિ ખરેખર, યાન્તિ પામે છે.

સાવાર્થઃ—હે પાર્ય! જે મનુષ્યો હલકી જાતિના હોય તેમજ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો કે શૂદ્રો હોય તો પણ તેઓ મારો આશ્રય કરીને—મારી ભક્તિ કરીને સૌથી શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે છે. અર્થાત્ ગમે તે મનુષ્ય હોય તો પણ તે મારી ભક્તિથી ઉત્તમ ગતિને પામે છે એમાં સંશય નથી. ૩૨.

અવતરણિકાઃ—“જે એમ છે તો પછી મદ્યારી અને કુપવાનુ મારા ભક્તો પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે એમા શી નવાઈ ?” તે ભગવાન કહે છે:

વ્યાધ-પારાધિતુ આચત્સુ યુ દત્ત ? મુવનું વય કેટલું મોટું હતું ? જોડું કેટલી નિંદા ભર્યો હતો ? વિદુરજ્ઞની કઈ જાતિ હતી ? યાદવોના સન્ન ઉમરોને શો પુરુષાર્થ કર્યો હતો ? કુબર્જુ યુ મુદર રૂપ હતું ? અને તે સુદામા બ્રાહ્મણ પાસે યુ ધન હતું ? પરંતુ ભગવાન તો કેવળ ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે, કારણ ભગવાન તો ભક્તિ જ એમને પ્રિય છે એવા છે.

કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા મક્તા રાજર્ષયસ્તથા ॥

અનિત્યમસુખં લોકમિમં પ્રાપ્ય મજસ્વ મામ્ ॥૩૩॥

પદચ્છેદઃ—કિમ્, પુનઃ, બ્રાહ્મણાઃ, પુણ્યાઃ, મક્તાઃ, રાજર્ષયઃ, તથા, અનિત્યમ્, અસુખમ્, લોકમ્, હમમ્, પ્રાપ્ય, મજસ્વ, મામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રાજાનશ્ચ તે ઋષયશ્ચ इति રાજર્ષયઃ । ન નિત્યઃ इति અનિત્યઃ, તમ્ અનિત્યમ્ । ન વિદ્યતે સુખં યસ્મિન્ સઃ અસુખઃ, તમ્ અસુખમ્ । પ્રકર્ષેણ આપ્ય इति પ્રાપ્ય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પુનઃ તો પછી, મક્તાઃ ભક્ત એવા, પુણ્યાઃ પુણ્ય કર્મ કરનાર, બ્રાહ્મણાઃ બ્રાહ્મણો, તથા તેમજ, રાજર્ષયઃ રાજર્ષિઓ, (ઉત્તમ ગતિને પામે એમાં) કિમ્ શું (કહેવું)?, (અતઃ તેથી), અનિત્યમ્ ક્ષણભંગુર, (અને) અસુખમ્ સુખરહિત, (એવા) હમમ્ આ, લોકમ્ લોકને, પ્રાપ્ય પામીને, મામ્ મને, મજસ્વ હું ભજ.

સાવાર્થઃ—તો પછી પુણ્યશીલ એવા બ્રાહ્મણો, ભક્તો અને રાજર્ષિઓ ઉત્તમ ગતિને પામે એમાં તો શું જ કહેવું? અર્થાત્

૧ યત્પ્રાદિપ્રમાથિગવર્તો મવપાઞ્ઞહાનિર્વત્પાદિપ્રપન્નાવિમુક્તા જનિમૃત્યુબાજ ॥

ચત્ત્રામશોધકમન તમવોન્મુક્તાનાં પાપીયસામપિ સ મે શરણ મુકુન્દ ॥

જે પરમાત્માના ચરણકમલોનો આશ્રય કરનારાઓના સસારરૂપી પાશનો હાનિ-નિવૃત્તિ થાય છે, જે પરમાત્માના ચરણકમળથી વિમુખ લોકો (છે તે) જન્મ અને મૃત્યુને-સુખ દુઃખને ભોગવી રહ્યા છે અને જે પરમાત્માનું નામ અનેક જન્મ ધારણ કરતા-ભવાટવીમા ભટકતા પાપીઓનું સોધક-કલ્યાણકારક (છે) તે પરમાત્મા મારે શરણ લે.

તેઓ તો અવશ્ય રીતે મારા ભજનથી પરમ ગતિને પામે
એમા સશય નથી અને તેથી ક્ષણભંજર તથા સુખરહિત એવા
આ સંસારમા તુ મારું જ ભજન કર, કે જેથી તું પરમ ગતિને
પામી શકે. ૩૩

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે પોતાની ભક્તિનુ માહાત્મ્ય બતાવતા
અધ્યાયના અંતમા અર્જુનને પણ પરમ ગતિની પ્રાપ્તિ માટે તેજ ઉપાય
દર્શાવતા ભગવાન કહે છે

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ॥

મામેવૈષ્યસિ યુક્તૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

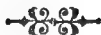
પદચ્છેદ:—મન્મનાઃ, ભવ, મદ્ભક્તઃ, મદ્યાજી, મામ્,
નમઃ, કુરુ, મામ્, एव, एष्यसि, युक्त्वा, एवम्, आत्मानम्,
मत्परायणः.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મયિ મન યસ્ય સ મન્મના । મમ
મક્ત્ત ઇતિ મદ્ભક્ત । મા યનતીતિ મદ્યાજી । અહમ્ એવ પરમ્ અયન
યન્ય સ મત્પરાયણ ।

અન્વય અને અર્થ:—મન્મના મારામા (જ) મનવાળો,
(અને) મદ્ભક્ત મારો (જ) ભક્ત, ભવ થા, મદ્યાજી મારું યજન
કરનારો (થા), મામ્ મને, (જ) નમ નમસ્કાર, કુરુ કર, એવમ્ એ
પ્રમાણે, (કરવાથી) આત્માનમ ચિત્તને, યુક્ત્વા સમાહિત કરીને,
મત્પરાયણ હુ જ જેનો પરમ આશ્રય હુ તેવો (થઈને, તું)
મામ્ મને, एव જ, एष्यसि પામીશ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! તું મારામાં જ મનવાળો, મારો જ ભક્ત અને મારું જ યજન કરનારો થા, તેમ મને જ નમસ્કાર કર, કારણ એ પ્રમાણે કરવાથી ચિત્તને સર્વશાવે મારામાં જ હીન કરી મારે વિષે જ એક નિષ્કાવાળો થઈને અન્તમાં તું મને જ પામીશ એમાં સંશય નથી. ૩૪.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंવાदे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीतसान्त्वयबोधिन्यां
गुर्जरटीकायां राजविद्याराजगुह्ययोगो
नाम त्रयोऽध्यायः

દશમોઽધ્યાયઃ ।

અનતરેણિકા — સાતમા અને આઠમા અધ્યાયમા ભગવાને પોતાનું ઉપાધિવાણુ-સંગુણુ-તત્ત્વ, તેમજ સંગુણુ બ્રહ્મની ઉપાસનામા સહાયભૂત વિભૂતિઓ કહી, નવમા અધ્યાયમા નિર્ગુણુ બ્રહ્મ અને નિર્ગુણુ બ્રહ્મની ઉપાસનામા સહાયરૂપ વિભૂતિઓ કહી, હવે દશમા અધ્યાયમા સવિશેષ અને નિવિશેષ તત્ત્વની ઉપાસનામા ઉપાયરૂપ જે જે વિભૂતિઓ તથા જે જે ભાવામા ઇશ્વરનુ વ્યાન કરવા યોગ્ય છે તે તે ભાવો, અને પોતાનુ દુર્વિશેષ તત્ત્વ ડ્રુ છે તેને પણ ફરી કહેવાની જરૂર માનીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણુ નીચે પ્રમાણે કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે —

ભૂય एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—ભૂયઃ, એવ, મહાબાહો, શૃણુ, મે, પરમમ્, વચઃ, યત્, તે, અહમ્, પ્રીયમાણાય, વક્ષ્યામિ, હિતકામ્યયા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રીયતે પ્રીતિમ્ અનુભવતીતિ પ્રીયમાણ, તસ્મૈ પ્રીયમાણાય । કામ્યતે અનયા ઇતિ કામ્યા, હિતસ્ય કામ્યા ઇતિ હિતકામ્યા, તયા હિતકામ્યયા ।

અન્વય અને અર્થઃ—મહાબાહો હે મોટી બુદ્ધિવાળા-અર્જુન ! મૂય ફરી, એવ પણ, યત્ જે, પ્રીયમાણાય સાલજતાં પ્રીતિ અનુભવતા એવા, તે તને, હિતકામ્યયા (હિતની ઇચ્છાથી,

વક્ક્યામિ હું કહીશ, (તત્ત્વ તે,) મેં મારું, પરમમ્ ઉત્તમ, વચ્ચ-
વચન, શુણ્ણ તું સાંભળ.

ભાવાર્થ:—હે મહાબાહો ! ફરી પણ જે સાંભળવામાં
પ્રીતિ અનુભવતા એવા તને હિતની ઇચ્છાથી હું કહીશ તે મારું
ઉત્તમ વચન તું સાંભળ. ૧.

અવતરણિકા:—“આગળ આપનું તત્ત્વ અનેક વખત કહેવાઈ
ગયા છતાં ફરી આપને તે જ કહેવાની શી આવશ્યકતા પડી !” એવા
અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘પોતાનું તત્ત્વ ખીજાઓથી
અગમ્ય છે,’ એમ કહે છે:

ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ॥

અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીનાં ચ સર્વશઃ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—ન, મે, વિદુઃ, સુરગણાઃ, પ્રભવમ્, ન, મહ-
ર્ષયઃ, અહમ્, આદિઃ, હિ, દેવાનામ્, મહર્ષીણામ્, ચ, સર્વશઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુરગણાં ગણાઃ इति સુરગણાઃ । પ્રકર્ષેણ
મવઃ इति પ્રમવઃ, તથા પ્રમવમ્ । મહાન્તશ્ચ તે ઇપયશ્ચ મહર્ષયઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—સુરગણાઃ દેવતાના સમૂહો, (તેમ)
મહર્ષયઃ મહર્ષિઓ, (પણ) મેં મારી, પ્રમવમ્ ઉત્પત્તિને, ન, વિદુઃ
જાણતા નથી, હિ કારણ કે, દેવાનામ્ દેવોનો, ચ અને, મહર્ષીણામ્
મહર્ષિઓનો, (પણ) આદિઃ કારણરૂપ, સર્વશઃ બધી રીતે, અહમ્
હું (જ હું).

ભાવાર્થ:—ઈન્દ્રાદિ દેવો તેમજ મહર્ષિઓ પણ મારી
ઉત્પત્તિ જાણતા નથી, કારણ કે તે દેવોનું તેમજ મહર્ષિઓનું

પણ પ્રથમ કારણ હું જ છું. અર્થાત્ તેઓને ઉત્પન્ન કરનાર જ હું હોવાથી તેઓ મારી ઉત્પત્તિને સમજી શકતા નથી. ૨.

અવતરણિકા:—“જેઓ મને યથાર્થ સ્વરૂપે જાણે છે તેઓને તો મહત્ દેવ પ્રાપ્ત થાય છે,” તે ભગવાન કહે છે

યો મામજમનાદિં ચ વેત્તિ લોકમહેશ્વરમ્ ॥

અસંમૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, મામ્, અજમ્, અનાદિમ્, ચ, વેત્તિ, લોકમહેશ્વરમ્, અસંમૂઢઃ, સઃ, મર્ત્યેષુ, સર્વપાપૈઃ, પ્રમુચ્યતે.

ઘટુત્પત્તિસમાસાઃ—ન જાયતે અસૌ અજઃ, તમ્ અજમ્ । ન વિદ્યતે આદિ કારણં યસ્ય સઃ અનાદિઃ, તમ્ અનાદિમ્ । મહાન્ ચ અસૌ ર્દેશ્વરશ્ચ મહેશ્વરઃ, લોકાનાં મહેશ્વરઃ ઇતિ લોકમહેશ્વરઃ, તં લોકમહેશ્વરમ્ । સમ્ સમ્યક્ મૂઢઃ ઇતિ સંમૂઢઃ, ન સંમૂઢઃ ઇતિ અસંમૂઢઃ । સર્વાણિ ચ તાનિ પાપાનિ ચ સર્વપાપાનિ, તૈઃ સર્વપાપૈઃ । પ્રકર્ષેણ મુચ્યતે ઇતિ પ્રમુચ્યતે ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે, મામ્ મને, અજમ્ જન્મ-રહિત, અનાદિમ્ જેનો કોઈ આદિ નથી એવો, ચ અને, લોકમહેશ્વરમ્ લોકોના ઇશ્વરરૂપે, વેત્તિ જાણે છે, સઃ તે, મર્ત્યેષુ મર્ત્ય-પ્રાણીઓમાં, અસંમૂઢઃ મોહરહિત (મધને), સર્વપાપૈઃ બધાં પાપથી, પ્રમુચ્યતે મુક્ત કરાય છે.

૧ યો મોહાદિષ્ટુમન્યેન હિનિદેવેન દુર્ગતિઃ ।

સાધારણ સદ્દ મૂન સોડ્વ્યજો માન્વજોડ્વ્યજઃ ॥ ૧૩૪૫૩ ॥

જે દુર્ણદિવાળો માણસ ભગવાન શ્રી વિષ્ણુને એક વખત પણ જીભ દુદ્ધ દેવાઓ સમાન કહે છે તેજ અંત્યજ છે, ૫૨૮ અંત્યજ અંત્યજ નથી.

સાવાર્થ:—જે મનુષ્ય મને જન્મરહિત, જેને કોઈ આદિ નથી એવો તથા સર્વલોકના મહેશ્વર તરીકે જાણે છે, તે સર્વ મનુષ્યોમાં મોહરહિત થઈને સર્વ પ્રકારનાં પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. ૩.

અવતરણિકા:—ભગવાન પોતે શા કારણથી લોકમહેશ્વર છે' તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહે છે:

બુદ્ધિર્જ્ઞાનમસંમોહઃ ક્ષમા સત્યં દમઃ શમઃ ॥

સુખં દુઃખં ભવોઽભાવો ભયં ચાભયમેવ ચ ॥ ૪ ॥

અહિંસા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યશોઽયશઃ ॥

ભવંતિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિધાઃ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—બુદ્ધિઃ, જ્ઞાનમ્, અસંમોહઃ, ક્ષમા, સત્યમ્, દમઃ, શમઃ, સુખમ્, દુઃખમ્, ભવઃ, અભાવઃ, ભયમ્, ચ, અભયમ્, એવ, ચ; અહિંસા, સમતા, તુષ્ટિઃ, તપઃ, દાનમ્, યશઃ, અયશઃ, ભવન્તિ, ભાવાઃ, ભૂતાનામ્, મત્તઃ, એવ, પૃથગ્વિધાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મુહ્યન્તે એનેન ઇતિ મોહઃ, સમ્યક્ મોહઃ ઇતિ સંમોહઃ, ન સંમોહઃ ઇતિ અસંમોહઃ. ભવતીતિ ભવઃ. ભૂયતે એનેન ઇતિ ભાવઃ. ન ભાવઃ ઇતિ અભાવઃ. ત્રિભેતિ અસ્માત્ ઇતિ ભયમ્. ન ભયમ્ ઇતિ અભયમ્. ન હિંસા ઇતિ અહિંસા. સમસ્ય ભાવઃ ઇતિ સમતા. ન યશઃ ઇતિ અયશઃ. પૃથક્ નાના વિધાઃ પ્રકારાઃ ઇતિ પૃથગ્વિધાઃ.

અન્વય અને અર્થઃ—બુદ્ધિઃ સૂક્ષ્મ અર્થના અવબોધનનું સામર્થ્ય, જ્ઞાનમ્ આત્મજ્ઞાન, અસંમોહઃ નિર્મોહપાતું—જાણવા

ચોગ્ય પદાર્થોમાં વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ, ક્ષમા અપકાર પ્રતિ પશુ ચિત્તની અવિદ્યારતા, સત્યમ્ સત્ય, દમઃ બાહ્ય ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, શમઃ મનનો નિગ્રહ, સુખમ્ સુખ, દુઃખમ્ સંતોષ, મવઃ ઉત્પત્તિ, અભાવઃ નાશ, ચ અને, મયમ્ ભય, ચ અને, અમયમ્ અભય, યવ પશુ, (તેમ જ) અહિંસા પ્રાણિઓને કોઈ પશુ જાતની બાધા ન કરવી તે, સમતા સમાનદૃષ્ટિ, તુષ્ટિઃ પ્રાપ્ત થએલમાં સંતોષ, તપઃ તપશ્ચર્યા-ઈન્દ્રિયસંયમપૂર્વક શરીરે કષ્ટ સહન કરવું તે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન આપવું, યશઃ યશ, અયશઃ અપયશ-અધર્મજનિત અપકીર્તિ, (ઇત્યાદિ) મૂતાનામ્ ભૂતોના, વૃથાગ્રિવાઃ અનેક પ્રકારના, ભાવાઃ ભાવો, મત્તઃ મારાથી, ણ્યજ, મવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થઃ—બુદ્ધિ, જ્ઞાન, નિર્મોહતા, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, વિનાશ, ભય, અભય, અહિંસા, સમદૃષ્ટિ, સંતોષ, તપ, જ્ઞાન, ધર્મજન્ય યશ, અધર્મજન્ય અપયશ, ઇત્યાદિ પ્રાણિઓના અનેક પ્રકારના ભાવો મારાથી જ (તેમના કર્મને અનુસરીને) ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ આથી જ હું ‘લોક-મહેશ્વર હું,’ એમ તું માન. ૪-૫.

અવતરણિકાઃ—અગવાન આ પ્રમાણે પોતાની ‘લોકમહેશ્વરતા’ બતાવી હવે તે પોતાના ‘લોકમહેશ્વરપણા’ની પરપરા કહે છે

મેહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ॥

મદ્ભાવા માનસા જાતા યેપાં લોકે દ્વિમાઃ પ્રજાઃ ॥૬॥

૧ મરીચિગદ્ધિરાશ્વાર્ચિ પુલસ્ત્યઃ પુલહઃ કૃતઃ ।

વસિષ્ઠ ઇ ને સત્તેને માનસા નિર્મેતા દિ વે ॥ મોક્ષધર્મે ॥

મરીચિ, અગ્નિ, અગ્નિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કૃત અને વસિષ્ઠ એ સાત મહર્ષિઓ આરી માનસ સૃષ્ટિથી નિર્માણ કરેલા છે.

પદચ્છેદઃ—મહર્ષયઃ, સત્, પૂર્વે, ચત્વારઃ, મનવઃ, તથા,

મદ્ભાવાઃ, માનસાઃ, જાતાઃ, યેષામ્, લોકઃ, ઇમાઃ, પ્રજાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મમ માવઃ પ્રભાવો યેષુ તે મદ્ભાવાઃ ।

મનસઃ જાતાઃ ઇતિ માનસાઃ । પ્રકર્ષેણ જાયન્તે ઇતિ પ્રજાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યેષામ્ જેઓની, ઇમાઃ આ, પ્રજાઃ પ્રજાઓ, લોકે સર્વલોકમાં (છે તે), પૂર્વે સૃષ્ટિના આરંભ કાલમાં (યમ્ ગએલા), સત સાત, મહર્ષયઃ મહર્ષિઓ, તથા તેમજ, ચત્વારઃ ચાર, મનવઃ મનુઓ, મદ્ભાવાઃ મારા પ્રભાવથી યુક્ત, (મારા) માનસાઃ મનના સંકલ્પથી, જાતાઃ ઉત્પન્ન થએલા (છે).

ભાવાર્થઃ—આ લોકમાં આ સર્વ પ્રજાઓ જેમનો વિસ્તાર છે તે પૂર્વે-સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં થએલા મરીચિપ્રભૃતિ સાત મહર્ષિઓ અને ચાર મનુઓ મારા ભાવથી યુક્ત અને મારા સંકલ્પથી જન્મેલા છે. અર્થાત્ મારી માનસિક પ્રભાવે તે મહર્ષિઓ વગેરેથી આ સર્વ પ્રજા ઉત્પન્ન થએલી છે. ૬.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રભાવે ભગવાન પોતાની લોકમહેશ્વરતાથી પોતાનો મગુજી સ્વરૂપનો પ્રભાવ દર્શાવીને તેના જ્ઞાનનું કૃપા કહે છે

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥

સોઽવિકંપેન યોગેન યુજ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૭ ॥

તત્ર તપો વિવિધબોધસિદ્ધિસાધનમે આદૈઃ સનત્કૃષ્ણસત્ત્વ ચતુઃસર્વોદ્ભૂત ॥

મગ્નપ્રભાવેન વિવિધમહાપ્રમત્ત્વ સમ્યક્ જગદ્ જન્યો મદ્વચનત્ત્વ ॥ મગ્નજ્ઞે ॥

પ્રભા ૬૮ છે 'એ નાના પ્રકારના લોકોને તમના મહિત્વકર્તૃ તે મારા પોતાના વજ્રના પ્રભાવથી સૃષ્ટિના આદિમાં જ ચાર નામવાળો સન (સનક, સનદન, સનાતન અને સનતુભ્યાર) ઉત્પન્ન થયો અને પૂર્વકલ્પના પ્રસંગકાળમાં નષ્ટ થએલું જે આમત્સ્ય-જ્ઞાન તે તેને કહ્યું કે ને આને મુનિએ એ સની નીતે કહ્યું હતું

પદચ્છેદઃ—એતામ્, વિભૂતિમ્, યોગમ્, ચ, મમ, યઃ, વેત્તિ, તત્ત્વતઃ, સઃ, અવિકમ્પેન, યોગેન, યુજ્યતે, ન, અત્ર, સંશયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ ભૂતિઃ ઇતિ વિભૂતિઃ, તાં વિભૂતિમ્ । તત્ત્વેન ઇતિ તત્ત્વતઃ । કમ્પતે ઇતિ કમ્પઃ, વિશેષેણ કમ્પઃ ઇતિ વિકમ્પઃ, ન વિકમ્પઃ ઇતિ અવિકમ્પઃ, તેન અવિકમ્પેન ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે, એતામ્ એ, મમ મારી, વિભૂતિમ્ વિભૂતિને, ચ તથા, યોગમ્ યોગને, તત્ત્વતઃ તત્ત્વપૂર્વક, વેત્તિ જાણે છે, સઃ તે, અવિકમ્પેન સદા અચલ, યોગેન યોગવડે, યુજ્યતે જોડાય છે, અત્ર એમાં, સંશયઃ સંશય, ન નથી.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્ય એ મારી વિભૂતિને, તેમ જ યોગ—તે તે અર્થને નિર્માણ કરવાના સામર્થ્ય—ને યથાર્થરીતે જાણે છે, તે નિરંતર અચલ—સારી રીતે જ્ઞાનના સ્થૈર્યરૂપી—યોગ—સમાધિ વડે જોડાય છે એમાં સંશય નથી. ૭.]

અવતરણિકાઃ—હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાની ઉપામનાનું સ્વરૂપ દેવી રીતનું છે, તે જણાવે છે

અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તેતે ॥

ઇતિ મત્વા ભજંતે માં બુધા ભાવસમન્વિતાઃ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અહમ્, સર્વસ્ય, પ્રભવઃ, મત્તઃ, સર્વમ્, પ્રવર્તેતે, ઇતિ, મત્વા, ભજન્તે, મામ્, બુધાઃ, ભાવસમન્વિતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ યવતિ અસ્માદ્ ઇતિ પ્રભવઃ । મત્ ઇતિ મત્તઃ । પ્રકર્ષેણ વર્તેતે ઇતિ પ્રવર્તેતે । બોધન્તિ ઇતિ બુધાઃ । ભાવેન સમ્યક્ અન્વિતાઃ ઇતિ ભાવસમન્વિતાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અહમ્ હું, સર્વસ્ય આખા જગતનો, પ્રમદ: ઉત્પત્તિ (કર્તા છું), મત્ત: મારાથી, સર્વમ્ (સ્થિતિ, નાશ, ક્રિયા તથા ફલ ઇત્યાદિ લક્ષણોવાળું) વિદ્યુતિરૂપ આ) સર્વ જગત્, પ્રવર્તતે ચાલે છે, इति એ પ્રમાણે (મને સર્વાત્મા, સર્વેશ્વર, સર્વજ્ઞ, બધાનું ઉપાદાન-મૂલકારણ, સર્વનિયન્તા અને ભજવા લાયક), મત્વા માનીને, માવસમન્વિતા: પરમાર્થ તત્ત્વમાં પ્રવેશ રૂપી ભાવયુક્ત એવા, ઘુષા: જ્ઞાનીઓ, મામ્ મને, મજન્તેભલે છે.

ભાવાર્થ:—હું આ આખા જગતનું ઉત્પત્તિસ્થાન છું અને મારાથી જ આ સર્વ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયરૂપ વિદ્યુતિ-શીલ જગત્ ચાલે છે એમ માની, પરમાર્થ તત્ત્વમાં ભાવવાળા એવા જ્ઞાનીઓ મને ભલે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ એ પ્રમાણેના તત્ત્વરૂપ મને સમજી મારું ભજન કરે છે. ૮.

(અષ્ટતરણિકા:—વળી 'જ્ઞાનીઓ કેવી રીતે મારી ઉપામના કરી આનંદ માને છે,' તે ભગવાન કહે છે

મચિન્તા મદ્રતપ્રાણા બોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ॥

કથયન્તશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદ:—મચિન્તા:, મદ્રતપ્રાણા:, બોધયન્ત:, પરસ્પરમ્, કથયન્ત:, ચ, મામ્, નિત્યમ્, તુષ્યન્તિ, ચ, રમન્તિ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મયિ ચિન્તેં યેષાં તે મચિન્તા: । માં ગતા: પ્રાપ્તા: પ્રાણા: યેષાં તે મદ્રતપ્રાણા: । બોધયન્તિ તે બોધયન્ત: । કથયન્તિ તે કથયન્ત: ।

અન્વય અને અર્થ:—(તેઓ) મચિન્તા: મારામાં જ ચિન્તવાળા, ચ અને, મદ્રતપ્રાણા: મારામાં જ અર્પણ કરેલ છે

પ્રાણો જેમણે એવા, પરસ્પરમ્ એક બીજાને, લોધયન્તઃ (શ્રુતિ વિગેરેનાં પ્રમાણોથી) બોધ કરતા, ચ અને, મામ્ મારું, કથયન્તઃ કીર્તન કરતા થકા, તુષ્યન્તિ સંતોષ પામે છે, ચ અને, રમન્તિ આનંદ મેળવે છે.

ભાવાર્થ:—તે મારા જ્ઞાની ઉપાસકો મારામાં જ અર્પણ કરેલ છે મન અને પ્રાણ જેમણે એવા એક બીજાને મારો જ બોધ કરતા, તેમજ મારું કીર્તન કરતા થકા તુષ્ટ થઈને પરમ આનંદને મેળવે છે. ૯.

અવતરણિકા:—“ ઉપર પ્રમાણે ઉપામના કરવાથી શુ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે,” તે ભગવાન કહે છે.

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ॥

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં येन मामुपयांति ते ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદ:—તેષામ્, સતતયુક્તાનામ્, ભજતામ્, પ્રીતિ-પૂર્વકમ્, દદામિ, બુદ્ધિયોગમ્, તમ્, येन, મામ્, ઉપયાન્તિ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સતતં યુક્તાઃ ઇતિ સતતયુક્તાઃ, તેષાં સતતયુક્તાનામ્ । ભજન્તિ તે ભજન્તઃ, તેષાં ભજતામ્ । પ્રીતિઃ પૂર્વે ચસ્મિન્ કર્મણિ યથા સ્થાત્તથા ઇતિ પ્રીતિપૂર્વકમ્ । બુદ્ધેઃ યોગઃ બુદ્ધિ-યોગઃ, તમ્ । ઉપ સમીપે યાન્તિ ઇતિ ઉપયાન્તિ ।

અન્વય અને અર્થ:—સતતયુક્તાનામ્ નિરંતર મારે વિષે આસકતા મનવાળા, (અને) પ્રીતિપૂર્વકમ્ સ્નેહપૂર્વક, (મને) ભજતામ્ ભજતા, તેષામ્ તેઓને, તમ્ તે—તેવા પ્રકારનો બુદ્ધિ-યોગમ્ બુદ્ધિયોગ, દદામિહું આપું છું, (કે) જેન જે વડે, તે તેઓ, મામ્ મને, ઉપયાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—મારામાં નિરંતર આસક્ત ચિંતવાળા અને મને જ પ્રેમપૂર્વક લજ્જતા એવા તે મારા ભક્તોને હું મારા તત્ત્વને બહુવા માટે એવા પ્રકારનો બુદ્ધિયોગ આપું છું, કે જે યોગ વડે સહેલાઈથી તેઓ મને પામે છે. ૧૦.

અવતરણિકા:—“મારી પ્રાપ્તિમાં વચ્ચે નહતાં વિધિને નાશ કરવા માટે હું મારા ભક્તોને એવો બુદ્ધિયોગ આપું છું કે જેના વડે તે અજ્ઞાનનો નાશ કરી શકે છે,” તે બગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

‘તૈષામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ॥

નાશયામ્યાત્મભાવસ્યો જ્ઞાનદીપેન માસ્વતા ॥ ૧૧ ॥

પદ્મચ્છેદ:—તૈષામ્, એવ, અનુકંપાર્થમ્, અહમ્, અજ્ઞાનજમ્, તમઃ, નાશયામિ, આત્મભાવસ્યઃ, જ્ઞાનદીપેન, માસ્વતા.

૧ ન શાસ્ત્રોર્ગવિ ગુરુણા દુહવતે વરમેષઃ ।

દુહવતે સ્વાત્મનેશ્વત્મા સ્વયા સચ્ચરણવા પિયા ॥ જામિદે ॥

આત્મરૂપ પરમેશ્વર શાસ્ત્રો બહુવાથી અથવા ગુરુતેવનથી જ દેખાઈ શકાતો નથી, પરંતુ પોતાની જ સત્ત્વગુણમાં રહેલી શુદ્ધ બુદ્ધિથી પોતાવડે જ દેખાય છે.

આવર્તો પ્રતિસ્પર્શકમદી શક્તિર્નિર્મલરિપિતા ।

દટા તથ મલ્લપર્કર્ણાવીધિઃ સંપાદ્યતે કેવલમ્ ॥

નદિચિત્તરિણામસ્યમનસઃ શાશ્વત્ત્વસંશોભને ।

મત્કર્મેષ્વત્માન્તિઃ સ્વત્ત્વદેવાત્મવકાશો મયેત્ ॥ રિંગલિવાત્ ॥

મારસા-દર્પણના કાચમાં સામાના રૂપને બનાવવાની શક્તિ સ્વભાવથી જ છે, પણ દેખનાર તો તેના મગને સાફ કરવાનો વિધિ જ કેવળ સંપાદન કરે છે. તે પ્રમાણે જ ચૈતન્યના પરિણામરૂપ મનના મુજબપણા-જ્ઞાનરૂપિણી રોપન તો સત્ત્વોર્ગવિ સેવન અને ઈશ્વરની બાકિયી આ સંસારમાં પોતાની એને જ વાચ છે અને આત્મ પ્રકાશ પણ વાચ છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અનુકમ્પાયૈ ઇતિ અનુકમ્પાર્થમ્ । અજ્ઞા-
નાત્ જાયતે ઇતિ અજ્ઞાનજમ્, તત્ અજ્ઞાનજમ્ । આત્મનઃ ભાવઃ ઇતિ
આત્મભાવઃ, તસ્મિન્ તિષ્ઠતિ ઇતિ આત્મભાવસ્થઃ । જ્ઞાનમ્ એવ દીપઃ ઇતિ
જ્ઞાનદીપઃ, તેન જ્ઞાનદીપેન । માઃ અસ્ય સન્તિ ઇતિ માસ્વાન્, તેન માસ્વતા ।

અન્વય અને અર્થઃ—તેણાં તેઓની, એવ જ, અનુ-
કમ્પાર્થમ્ દયાની ખાતર, આત્મભાવસ્થ (તેમના) અંતઃકરણમાં
રહેલો થકો, અહમ્ હું, માસ્વતા પ્રકાશમાન એવા, જ્ઞાનદીપેન
જ્ઞાનરૂપી દીવા વડે, અજ્ઞાનજમ્ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા, તમઃ
અંધકારનો, નાશચામિ નાશ કરું છું

ભાવાર્થઃ—તેમની ઉપર દયા કરવાના હેતુથી હું તેમના
અંતઃકરણમાં રહીને દેહીન્ધમાન એવા જ્ઞાનરૂપી દીપકવડે
તેમનો અજ્ઞાનજન્ય જે અંધકાર છે તેનો નાશ કરું છું. ૧૧.

અવતરણિકાઃ—ઉપર પ્રમાણે ભગવાન વાસુદેવે પોતાની વિભૂતિ-
ઓનું જે માહાત્મ્ય કહ્યું તે વિભૂતિઓને વિસ્તારપૂર્વક જાણવાની ઇચ્છાથી
અર્જુન, ભગવાનની પ્રતિભા કરતો આપ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે—

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ॥

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિભુમ્ ॥ ૧૨ ॥

૧ તદ્ બ્રહ્મ પરમ ધામ તદ્દેવ્ય મૌલકાદિલિંગા ।

શ્રુતિવાક્યોર્વિત્ સૂક્ષ્મ તદ્દિષ્ણો પરમ પદમ્ ॥

જે મોક્ષની ઈચ્છાવાળો હોય તેણે તે બ્રહ્મરૂપ પરમ મોક્ષ ધામ કે જે શ્રુતિ-
સદનાં વાક્યોથી જ કહેવાય છે તે સૂક્ષ્મ શ્રી વિષ્ણુ-પરમાત્માના પરમપદનું જ
ધ્યાન કરવું જોઈએ.

આહુસ્ત્વામૃપયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ॥

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ વ્રવીષિ મે ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—પરમ્, બ્રહ્મ, પરમ્, ધામ, પવિત્રમ્, પરમમ્, મવાન્, પુરુષમ્, શાશ્વતમ્, દિવ્યમ્, આદિદેવમ્, અજમ્, વિભુમ્; આહુઃ, ત્વામ્, ઋપયઃ, સર્વે, દેવર્ષિઃ, નારદઃ, તથા, અસિતઃ, દેવલઃ, વ્યાસઃ, સ્વયમ્, ચ, એવ, વ્રવીષિ, મે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પૂયતે અનેન ઇતિ પવિત્રમ્ । પુરિ શેતે ઇતિ પુરુષઃ, તમ્ પુરુષમ્ । શશ્વત્ ભવઃ શાશ્વતઃ, તં શાશ્વતમ્ । દિવિ ભવઃ દિવ્યઃ, તમ્ દિવ્યમ્ । આદિશ્વાસૌ દેવશ્ચ ઇતિ આદિદેવઃ, તમ્ આદિદેવમ્ । ન જાયતે ઇતિ અજઃ, તમ્ અજમ્ । વિશેષેણ ભવતિ ઇતિ વિભુઃ, તં વિભુમ્ । દેવાનામ્ ઋષિઃ દેવર્ષિઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મવાન્ આપ, પરમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, બ્રહ્મ બ્રહ્મરૂપ, પરમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, ધામ સ્થાનરૂપ, (અને) પરમમ્ પરમ, પવિત્રમ્ પવિત્ર (હો, તેથી) ત્વામ્ આપને, શાશ્વતમ્ નિત્ય, દિવ્યમ્ દિવ્ય, આદિદેવમ્ સૌથી પ્રથમ દેવ. અજમ્ અજન્મા, (અને) વિભુમ્ વ્યાપક, (એ પ્રમાણે) દેવર્ષિઃ દેવર્ષિ, નારદઃ નારદ, અસિતઃ અસિત, દેવલઃ દેવલ, તથા તેમ, વ્યાસઃ વ્યાસ, (પણ) આહુઃ કહે છે, ચ અને, સ્વયમ્ આપ પોતે, એવ પણ, મે મને, વ્રવીષિ કહે છે.

સાવાર્થઃ—આપ સર્વોત્કૃષ્ટ બ્રહ્મ, સર્વોત્તમ દિવ્યસ્થાન-રૂપ અને પરમ પવિત્ર હો તેથી જ દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ, વ્યાસ ઇત્યાદિ આપને ‘આપ નિત્ય, દિવ્ય, આદિદેવ,

અજન્મા અને પરમ વૈભવશાળી વ્યાપક ઈશ્વર છે. ' એ પ્રમાણે કહે છે, અને આપ પોતે પણ મને તેમ જ કહો છો. ૧૨-૧૩.

અવતરણિકા:—“તપિઓએ અને આપે જ કહેલું છે એમ નહિ, પરંતુ હું પણ એ સત્ય માનું છું,” એમ અર્જુન જણાવે છે:

सर्वमेतद्वत्तं मन्ये यन्मां वदसि केशव ॥

નહિ તે ભગવન્વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥૧૪॥

પદચ્છેદ:—સર્વમ્, એતત્, ઋતમ્, મન્યે, યત્, મામ્, વદસિ, કેશવ, ન, હિ, તે, ભગવન્, વ્યક્તિમ્, વિદુઃ, દેવાઃ, ન, દાનવાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ભગવ્ એશ્વર્યાદિ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ભગવાન્, તત્સંબુદ્ધૌ હે ભગવન્ । દનોઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ દાનવાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—કેશવ હે કેશવ! (આપ) યત્ જે, મામ્ મને, વદસિ કહો છો, એતત્ એ, સર્વમ્ સઘણું, (હું) ઋતમ્ સત્ય, મન્યે માનું છું, હિ કારણ કે, ભગવન્ હે એશ્વર્યાદિ વૃન્-ગુણસંપન્ન પ્રભો! તે આપના, વ્યક્તિમ્ પ્રભાવને, દેવાઃ દેવો, ન, વિદુઃ જાણી શક્યા નથી, (અને) દાનવાઃ દાનવો (પણ), ન, (વિદુઃ) જાણી શક્યા નથી.

હાવાર્થ:—હે કેશવ! આપ મને જે કહો છો તે સઘણું હું સત્ય માનું છું, કારણ કે હે ભગવન્! આપના પ્રભાવને દેવો અને દૈત્યો કોઈ પણ જાણી શક્યા નથી. અર્થાત્ આપ તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી આપનું કથન મને સત્ય જ લાગે ॥ એમાં નથી. ૧૪.

અવતરણિકા:—“ આપ સૌથી પ્રથમ હોવાથી આપ જ આપના સ્વરૂપને જાણી શકો છો, તોપણ આપના અંશભૂત રહેલી આપની વિભૂતિઓ કે જે વિભૂતિઓથી આપ વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છો તે વિભૂતિઓ સહિત આપનું સ્વરૂપ મારા જોવાં સામાન્ય પ્રાણીઓને પણ પોતાના કલ્યાણ માટે અવશ્ય જાણવું થોડું છે તો કૃપા કરીને આપ આપના સ્વરૂપના જ્ઞાન-માટે તે વિભૂતિઓનો વિભતાર મને કહો. ” એમ અબ્દુન કહે છે:

સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ ॥

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ॥

યામિર્વિભૂતિભિર્લોકાનિમાસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥૧૬॥

પદ્મચ્છેદ:—સ્વયમ્, એવ, આત્મના, આત્માનમ્, વેત્ય, ત્વમ્, પુરુષોત્તમ, ભૂતભાવન, ભૂતેશ, દેવદેવ, જગત્પતે; વક્તુમ્, અર્હસિ, અશેષેણ, દિવ્યાઃ, હિ, આત્મવિભૂતયઃ, યામિઃ, વિભૂતિભિઃ, લોકાન્, ઇમાન્, ત્વમ્, વ્યાપ્ય, તિષ્ઠસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પુરુષેષુ ઉત્તમઃ ઇતિ પુરુષોત્તમઃ, તત્સં-
બુદ્ધૌ હે પુરુષોત્તમ । મૂતાનિ માવયતિ ઉત્પાદયતિ ઇતિ મૂતભાવનઃ, તત્સં-
બુદ્ધૌ હે મૂતભાવન । મૂતાનામ્ ઈશઃ ઇતિ મૂતેશઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે મૂતેશ ।
દેવાનાં દેવઃ ઇતિ દેવદેવઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે દેવદેવ । જગતાં પતિઃ ઇતિ જગ-
ત્પતિઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે જગત્પતે । ન શેષઃ ઇતિ અશેષઃ, તેન અશેષેણ ।
વિશેષેણ મવન્તિ તાઃ વિમૂતયઃ, આત્મનઃ વિમૂતયઃ ઇતિ આત્મવિમૂતયઃ ।
વિશેષેણ આપ્ય ઇતિ વ્યાપ્ય ।

અન્યથ અને અર્થઃ—પુરુષોત્તમ હે પુરુષોમાં ઉત્તમ ! મૃતભાવન હે ભૂતોના ઉત્પાદક ! મૃતેશ હે ભૂતોના નિયંતા ! દેવદેવ હે દેવોના દેવ ! જગત્પતે હે વિશ્વના પાલક ! (આપ) સ્વયમ્ પોતાની મેળે, એવ જ, આત્મના આત્માવડે, આત્માનમ્ આત્માને, ચેત્ય જાણે છે, હિ તેથી, યામિઃ જે, વિભૂતિભિઃ વિભૂતિઓવડે, ત્વમ્ આપ, હિમાન્ આ, લોકાન્ લોકોને, વ્યાપ્ય વ્યાપીને, તિમ્મસિ રહે છે, (તે) દિવ્યાઃ દિવ્ય, આત્મવિભૂતયઃ આપની વિભૂતિઓ, અશેષેણ સંપૂર્ણતાથી, (મને) વક્તુમ્ કહેવાને માટે, અર્હસિ યોગ્ય છે.

ભાવાર્થઃ—હે પુરુષોત્તમ ! હે ભૂતોત્પાદક ! હે ભૂતેશ ! હે દેવદેવ ! હે વિશ્વપાલક ! આપ જ પોતાની મેળે પોતાના આત્માવડે આપને પોતાને જાણે છે તેથી જે વિભૂતિઓ વડે આપ આ લોકને વ્યાપીને રહેલા છે તે આપની દિવ્ય વિભૂતિઓ સંપૂર્ણતાથી આપ મને કહેા. અર્થાત્ આપ મને આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા માટે આપની સર્વ દિવ્ય વિભૂતિઓ હું જાણી શકું તેવી કૃપા કરેા. ૧૫-૧૬.

અવતરશ્લોકઃ—“વિભૂતિઓના જ્ઞાનથી આપ કેવા સ્વરૂપે જાણી શકાઓ છો ?” એમ જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન પૂછે છે:

કથં વિદ્યામહં યોર્ગિસ્ત્વાં સદા પરિચિંતયન્ ॥

કેપુ કેપુ ચ ભાવેપુ ચિન્ત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥૧૭॥

પદચ્છેદઃ—કથમ્, વિદ્યામ્, અહમ્, યોગિન્, ત્વામ્, સદા, પરિચિન્તયન્, કેપુ, કેપુ, ચ, ભાવેપુ, ચિન્ત્યઃ, અસિ, ભગવન્, મયા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પરિતઃ ચિન્તયતિ ઇતિ પરિચિન્તયન્ ।
ચિન્તિતું યોગ્યઃ ચિન્ત્યઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(તેમ) યોગિન્ હે યોગીરાજ !
અહમ્ હું, સદા નિરંતર, ત્વામ્ આપનું, પરિચિન્તયન્ સર્વભાવથી
ધ્યાન કરતો, ત્વામ્ આપને, કથમ્ કેવી રીતે, વિદ્યામ્ જાણી શકું ? જ
અને, ભગવન્ હે ભગવન્ ! (આપ) કેણુ કયા, કેણુ કયા, માવેણુ
ભાવોમાં, મયા મારા વડે, ચિન્ત્યઃ ધ્યાન કરવા યોગ્ય, અસિ છે ?

ભાવાર્થઃ—તેમ હે યોગેશ્વર ! હું નિરંતર સર્વભાવોથી આ-
પનું ધ્યાન કરતો આપને કેવી રીતે જાણી શકું ? અને હે ભગવન્ !
આપ કયા કયા પદાર્થોમાં મારાવડે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે ? અર્થાત્
તે આપ કહો કે જેથી તે તે ભાવોમાં હું આપનું ચિંત્વન કરું. ૧૭.

અવતરાણુકઃ—“ સાતમા અને નવમા અધ્યાયમાં વિભૂતિ અને
ઐશ્વર્યનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું છે, છતાં પણ સંક્ષેપમાં સાંભળેલી વિભૂતિઓને
વિસ્તાર પૂર્વક સાંભળવાની ઇચ્છાથી અર્જુન, કહે છે :

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન ॥

ભૂયઃ કથય તૃપ્તિર્હિ શૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥૧૮॥

પદચ્છેદઃ—વિસ્તરેણ, આત્મનઃ, યોગમ્, વિભૂતિમ્, ચ,
જનાર્દન, ભૂયઃ, કથય, તૃપ્તિઃ, હિ, શૃણ્વતઃ, ન, અસ્તિ, મે, અમૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જનનં જનઃ જન્મ, તત્ અર્દયતિ નાશ-
યતિ ઇતિ, મનાઃ સમુદ્રસ્થદૈત્યમેદ્રાઃ તાન્ અર્દયતિ ઇતિ, જનૈઃ અર્દયતે
ગમ્યતે પ્રાર્યસે વા જનાર્દનઃ । તૃપ્યન્તે અનયા ઇતિ તૃપ્તિઃ । શૃણોતિ
ઇતિ શૃણ્વન્, તસ્ય શૃણ્વતઃ । ન મૃતમ્ ઇતિ અમૃતમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(તથા) જનાર્દન હે જનાર્દન !
આત્મનઃ આપના, યોગમ્ ઐશ્વર્યાતિશયરૂપ યોગ, ચ અને, વિમૂર્તિમ્
વિભૂતિને, ભૂયઃ કરી, વિસ્તરેણ વિસ્તારપૂર્વક, કથય કહો, હિ કારણ
કે, અમૃતમ્ (આપના મુખથી ઝરતું વાક્યારૂપી) અમૃત, શુષ્કતઃ
સાંભળતા એવા, મેં મને, તૃપ્તિઃ સંતોષ, ન, અસ્તિ થતો નથી.

ભાવાર્થઃ—તથા હે જનાર્દન ! આપના ઐશ્વર્યાતિશયરૂપ
યોગ અને આપની વિભૂતિઓ કરી મને વિસ્તારથી કહો,
કારણ કે આપના મુખમાંથી ઝરતું વાક્યરૂપી અમૃત સાંભળતાં
મને તૃપ્તિ થતી નથી. અર્થાત્ કરી પણ વિભૂતિઓનું શ્રવણ કરાવી
મને વિશેષ આનંદમગ્ન કરે. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—ઉપર પ્રમાણે અર્જુનનું કથન માબળી ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ હવે તેનો ઉત્તર આપે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે—

हेन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

પદચ્છેદઃ—હન્ત, તે, કથયિષ્યામિ, દિવ્યાઃ, હિ, આત્મ-
વિભૂતયઃ, પ્રાધાન્યતઃ, કુરુશ્રેષ્ઠ, ન, અસ્તિ, અન્તઃ, વિસ્તરસ્ય, મે.

व्युत्पत्तिसमासाः—આત્મનઃ વિમૂતયઃ इति આત્મવિભૂતયઃ ।
પ્રાધાન્યેન इति પ્રાધાન્યતઃ । કુરુષ્ણા શ્રેષ્ઠઃ इति કુરુશ્રેષ્ઠઃ, તત્સંબુદ્ધૌ
હે કુરુશ્રેષ્ઠ ।

૧ હન્તેત્યનુમતો રોષ યત્કથા પ્રાર્થિત કિલ ।

તત્કથિષ્યામિ મા મુદ્ધં વ્યાકૃતોડુમાનસ્તિવચ્ચ ॥ સદાનન્દી ॥

‘હન્ત’ એ શબ્દ અનુમતિના અર્થમાં ભણવો, એણે તેને પ્રાધના કરી છે તે
પ્રમાણે કુરુશ્રેષ્ઠ કરીશ, હું વ્યાકૃત નથી ! આજ અનુમતિ છે

અન્વય અને અર્થ:—કુરુશ્રેષ્ઠ હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! પ્રાધાન્યતઃ
 મુખ્યત્વે કરીને રહેલી, દિવ્યાઃ દિવ્ય એવી, આત્મવિમૂતયઃ મારી
 પોતાની વિભૂતિઓ, (જે છે તે) તે તને, હન્ત આનંદથી, કથ-
 ચિપ્ચિપ્યામિ હું કહીશ, હિ કારણ કે, મે મારા, વિસ્તારસ્ય (વિભૂતિ-
 ઓના) વિસ્તારનો, અન્તઃ છેડો, ન, અસ્તિ નથી.

ભાવાર્થ:—હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓમાંની
 મુખ્ય મુખ્ય જે વિભૂતિઓ છે તે હું તને કહીશ, કારણ કે મારી
 વિભૂતિઓના વિસ્તારનો પારજ નથી. ૧૯.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે પ્રસ્તાવના કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ
 હવે પોતાનાં ઐશ્વર્ય તથા વિભૂતિઓનું વર્ણન કરતાં કહે છે:

અહમાત્મા ગુહાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ॥

અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામંત એવ ચ ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદઃ—અહમ્, આત્મા, ગુહાકેશ, સર્વભૂતાશય-
 સ્થિતઃ, અહમ્, આદિઃ, ચ, મધ્યમ્, ચ, ભૂતાનામ્, અન્તઃ, એવ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગુહાકાયાઃ નિદ્રાયાઃ ઈશઃ નિયામકઃ
 इति गुहाकेशः, तत्संबुद्धौ हे गुहाकेश । सर्वाणि च तानि भूतानि इति
 સર્વભૂતાનિ, સેષામ્ આશયઃ इति सર્वभूताशयः, तस्मिन् स्थितः इति
 સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—ગુહાકેશ હે નિદ્રાને છતાનાર
 અર્જુન ! સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ પ્રાણિમાત્રના હૃદયપ્રદેશમાં રહેલો,
 આત્મા આત્મા, અહમ્ હું (હું), ચ અને, મૂતાનામ્ ભૂતોનું, આદિઃ
 આદિ કારણ—ઉત્પત્તિરૂપ, ચ અને, મધ્યમ્ સ્થિતિરૂપ, ચ તેમજ,
 અન્તઃ નાશરૂપ (યણ), અહમ્ હું, એવ જ (હું).

श्रीमद्भगवद्भिक्तयः

दृष्ट्वा साहस्रश्याम्नि विलेनो यक्षरक्षसाम् ।
यस्यैवा पापकश्याम्नि मेव शिरिरिणामात्मम् ॥

ભાવાર્થ:—જાર આદિત્યોમાં વિષ્ણુ નામનો આદિત્ય હું છું, પ્રકાશક વસ્તુઓમાં કિરણોવાળો સૂર્ય હું છું, મરુત નામના દેવગણોમાં મરીચિ નામવાળો દેવ હું છું અને અશ્વિની ઇત્યાદિ નક્ષત્રોમાં ચંદ્રમા હું છું. ૨૧

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ॥

ઇન્દ્રિયાણાં મનશ્ચાસ્મિ ભૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥ ૨૨ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—વેદાનામ્, સામવેદઃ, અસ્મિ, દેવાનામ્, અસ્મિ, વાસવઃ, ઇન્દ્રિયાણામ્, મનઃ, ચ, અસ્મિ, ભૂતાનામ્, અસ્મિ, ચેતના.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વેદાન્તે વ્રહ્મ ઇમિરિતિ વેદાઃ, તેષામ્ વેદાનામ્ । સામ્નાં વેદઃ ઇતિ સામવેદઃ । વસોઃ અપત્યં પુમાન્ વાસવઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(હું), વેદાનામ્ વેદોમાં, સામવેદઃ સામવેદ, અસ્મિ છું, દેવાનામ્ દેવોમાં, વાસવઃ ઇન્દ્ર, અસ્મિ છું, ઇન્દ્રિયાણામ્ ઇન્દ્રિયોમાં, મનઃ મન, અસ્મિ છું, ચ અને, ભૂતાનામ્ પ્રાણિઓમાં, ચેતના જ્ઞાનશક્તિ, અસ્મિ છું.

ભાવાર્થઃ—વેદોમાં સામવેદ, દેવોમાં ઇન્દ્ર, ઇન્દ્રિયોમાં મન અને પ્રાણિઓમાં જે જ્ઞાનશક્તિ રહેલી છે તે હું છું. ૨૨.

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ॥

વસૂનાં પાવકશ્ચાસ્મિ મેરુઃ શિંખરિણામહમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—રુદ્રાણામ્, શંકરઃ, ચ, અસ્મિ, વિત્તેશઃ, યક્ષરક્ષસામ્, વમૂનામ્, પાવકઃ, ચ, અસ્મિ, મેરુઃ, શિંખરિણામ્, અહમ્.

व्युत्पत्तिसमासाः—रुदन्ति ते रुद्राः, तेषाम् रुद्राणाम् । शं करोति इति शंकरः । वित्तानां ईशः इति वित्तेशः । यक्षांसि च रक्षांसि च इति यक्षरक्षांसि, तेषां यक्षरक्षसाम् । पवते असौ पावकः । शिखराणि सन्ति येषां ते शिखरिणः । तेषां शिखरिणाम् ।

अन्वयः अने अर्थः—अहम् हुं, रुद्राणाम् व्येकादश रुद्रोभां, शंकरः शंकर, च अने, यक्षरक्षसाम् यक्षो अने राक्षसोभां, वित्तेशः धनपति कुण्डेर, अस्मि छुं, (तेभ) वसूनाम् आठ वसुओभां, पावकः पावक नामनो वसु, च अने, शिखरिणाम् पर्वतोभां, मेरुः मेरुपर्वत, (अस्मि छुं) .

भावार्थः—हुं अगीआर रुद्रोभां शंकर छुं, यक्ष अने राक्षसोभां धननो अधिपति कुण्डेर छुं, आठ वसुओभां अग्नि नामनो वसु छुं अने तेज प्रभाणेर पर्वतोभां मेरु नामनो पर्वत छुं. २३.

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ॥ .

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

पदच्छेदः—पुरोधसाम्, च, मुख्यम्, माम्, विद्धि, पार्थ, बृहस्पतिम्, सेनानीनाम्, अहम्, स्कन्दः, सरसाम्, अस्मि, सागरः.

व्युत्पत्तिसमासाः—मुखे आदौ मवः इति मुख्यः, तं मुख्यम् । बृहतः पतिः इति बृहस्पतिः, तं बृहस्पतिम् । सेनाः नयन्ति ते सेनान्यः, तेषाम् सेनानीनाम् । स्कन्दति इति स्कन्दः । स्त्रियन्ते तानि सरांसि, तेषां सरसाम् । सागरस्य अपत्यानि पुमांसः सागराः, तैः कृतः इति सागरः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્ય હે પાર્ય! પુરોધસામ પુરો-
હિતોમાં, મુલ્યમ સૌથી મુખ્ય, વૃહસ્પતિમ્ બૃહસ્પતિ, મામ્ મને,
વિદ્ધિ જાણ, ચ તેમ, અહમ્ હું, સેનાનીનામ્ સેનાધિપતિઓમાં,
સ્કન્દઃ કુમાર કાર્તિકેય, (હું, અને) સરસામ્ પુણ્યતીર્થરૂપ
મ્હેટાં સરોવરોમાં, સાગરઃ સમુદ્ર, અસ્મિ હું.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્ય! પુરોહિતોમાં સૌથી મુખ્ય બૃહસ્પતિ
નામના જે દેવતાઓના પુરોહિત છે તે મને તું જાણ, તેમ સેના-
ધિપતિઓમાં કુમાર કાર્તિકેય હું હું, અને પુણ્યતીર્થરૂપ મ્હેટાં
સરોવરોમાં સમુદ્ર હું હું એમ તું સમજ. ૨૪.

મહર્ષીणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ॥

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥૨૫॥

પદચ્છેદઃ—મહર્ષીણામ્, મૃગુઃ, અહમ્, ગિરામ્, અસ્મિ,
એકમ્, અક્ષરમ્, યજ્ઞાનામ્, જપયજ્ઞઃ, અસ્મિ, સ્થાવરાણામ્,
હિમાલયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મહાન્તશ્ચ તે કવયશ્ચ મહર્ષયઃ, તેષામ્
મહર્ષીણામ્! જપઃ એવ યજ્ઞઃ ઇતિ જપયજ્ઞઃ! હિમસ્ય આલયઃ ઇતિ
હિમાલયઃ!

અન્યથા અને અર્થઃ—અહમ્ હું, મહર્ષીણામ્ મોટા શ્રેષ્ઠ
ઋષિઓમાં, મૃગુઃ ભૃગુઋષિ (હું), ગિરામ્ વાણીઓમાં, એકમ્
એક (જ), અક્ષરમ્ અક્ષર-અવિનાશી ઔકાર, અસ્મિ (હું),
યજ્ઞાનામ્ યજ્ઞોમાં, જપયજ્ઞઃ જપયજ્ઞ, અસ્મિ હું, (અને) સ્થાવ-
રાણામ્ પર્વતોમાં, હિમાલયઃ હિમાલય (હું).

ભાવાર્થ:—હું ઋષિઓમાં ભૂગુઋષિ છું, વાણીઓમાં અવિ-
નાશી એવો એકાક્ષર ઓંકાર છું, યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ છું અને પર્વ-
તોમાં હિમાલય છું. ૨૫.

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ॥

ગંધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥૨૬॥

પદચ્છેદઃ—અશ્વત્થઃ, સર્વવૃક્ષાણામ્, દેવર્ષીણામ્, ચ,
નારદઃ, ગંધર્વાણામ્, ચિત્રરથઃ, સિદ્ધાનામ્, કપિલઃ, મુનિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વે ચ તે વૃક્ષાશ્ચ इति સર્વવૃક્ષાઃ, તેષાં
સર્વવૃક્ષાણામ્ । દેવાનામ્ ઋષયઃ इति દેવર્ષયઃ, તેષાં દેવર્ષીણામ્ । ચિત્રઃ
વિચિત્રઃ રથઃ यस્ય સઃ ચિત્રરથઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(વળી હું) સર્વવૃક્ષાણામ્ સર્વ
વૃક્ષોમાં, અશ્વત્થઃ પીપળો, દેવર્ષીણામ્ દેવર્ષિઓમાં, નારદઃ નારદ,
ગંધર્વાણામ્ ગંધર્વોમાં, ચિત્રરથઃ ચિત્રરથ, ચ અને, સિદ્ધાનામ્
(જન્મથી જ જેમને ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અને ઐશ્વર્યાદિ પ્રાપ્ત
હોય તેવા) સિદ્ધોમાં, કપિલઃ કપિલ, મુનિઃ મુનિ, (છું).

ભાવાર્થઃ—હું સર્વ વૃક્ષોમાં પીપળો છું, દેવર્ષિઓમાં
નારદ છું, ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ નામનો ગંધર્વ છું અને જન્મથી જ
પરમૈશ્વર્યાદિસંપન્ન જે સિદ્ધ લોકો છે તેમાં કપિલમુનિ નામના
જે સિદ્ધ તે હું છું. ૨૬.

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ॥

ऐरावतं गर्जेंद्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉચ્ચૈઃશ્રવસમ્, -અશ્વાનામ્, વિદિ, મામ્,
અમૃતોદ્ભવમ્, ઘેરાવતમ્, ગજેન્દ્રાણામ્, નરાણામ્, ચ, નરાધિપમ્.

ઘ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મૃયતે અનેન ઇતિ શ્રવઃ, ઉચ્ચૈઃ શ્રવસી
યસ્ય સઃ ઉચ્ચૈઃશ્રવાઃ, તમ્ ઉચ્ચૈઃશ્રવસમ્ । અમૃતાત્ અમૃતનિમિત્તપ-
યનાદ્ ઉદ્ભવઃ ઉત્પત્તિઃ યસ્ય સઃ અમૃતોદ્ભવઃ, તમ્ અમૃતોદ્ભવમ્ । ગજા-
નામ્ ઇન્દ્રાઃ ઇતિ ગજેન્દ્રાઃ, તેષાં ગજેન્દ્રાણામ્ । અધિકં પાતિ ઇતિ અધિપઃ
નરાણામ્ અધિપઃ ઇતિ નરાધિપઃ, તં નરાધિપમ્ ।

અ-વચ્ચ અને અર્થઃ—અશ્વાનામ્ ઘોડાઓમાં, અમૃતોદ્ભ-
વમ્ અમૃત (મિળવવા સારુ કરવામાં આવેલા સમુદ્રમથન) માંથી
ઉત્પન્ન થયેલો, ઉચ્ચૈઃશ્રવસમ્ ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો ઘોડો, ગજેન્દ્રા-
ણામ્ મોટા હાથીઓમાં, ઘેરાવતમ્ ઐરાવત, ચ અને, નરાણામ્
મનુષ્યોમાં, નરાધિપમ્ નરાધિપતિ-રાજા૩૫, મામ્ મને, વિદિ
તું જાણ.

સાવાર્થઃ—ઘોડાઓમાં અમૃતમથન વખતે સમુદ્રમાંથી
નીકળેલો ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો જે ઘોડો તે, મોટા હાથીઓમાં ઐરા-
વત નામનો હાથી અને મનુષ્યોમાં મનુષ્યોનો અધિપતિ-
રાજા મને તું જાણ. ૨૭

આયુધાનામહં વજ્રં ધેનૂનામસ્મિ કામધુક્ ॥

પ્રજનશ્ચાસ્મિ કંદર્પઃ સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ ॥૨૮॥

પદચ્છેદઃ—આયુધાનામ્, અહમ્, વજ્રમ્, ધેનૂનામ્,
અસ્મિ, કામધુક્, પ્રજનઃ, ચ, અસ્મિ, કંદર્પઃ,
અસ્મિ, વાસુકિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ વિશેષેણ ચુદ્ધયન્તે એમિ-
રિતિ આયુધાને, તપામ્ આયુધાનામ્ । વામાન્ દોષિઃ इति कामयुक् ।
પ્રવર્ણેણ જનયતે इति પ્રજન । સર્પ-ને તે સપા , તેવામ્ સર્પાણામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—આયુધાનામ્ આયુધોભા, વજ્રમ્
(દધીચિ ઋષિના હાડકાનુ બનાવેલું) વજ્ર અહમ્ હું (છ'),
ધેનૂનામ્ ગાયોભા, કામયુક્ કામનાઓને આપનારી-કામદુધા
નામની ગાય, અસ્મિ (હું) છુ પ્રજન પ્રજાની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ,
કમ્વર્પ કામદેવ, અસ્મિ (હું) છુ, અને સર્પાણામ્ સર્પોભા, વાસુકિ
વાસુકિ નામનો સર્પ, અહમ્ હું (છુ)

સાવાર્થઃ—આયુધોભા દધીચિના અસ્થિથી બનાવેલું વજ્ર,
ગાયોભા કામનાઓને પરિપૂર્ણ કરનાર કામદુધા ગાય, સભોગપ્ર
ધાન નહિ, પરંતુ માત્ર પ્રજાની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ કામદેવ, તથા
સર્પોભા વાસુકિ નામનો જે સર્પ તે પણ હું છુ ૨૮

अनंतश्चारिम नागाना वरुणो यादसामहम् ॥

पितॄणामर्यमा चारिम यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

પદચ્છેદઃ—અનન્તા, ચ, અસ્મિ, નાગાનામ્, વરુણઃ,
યાદસામ્, અહમ્, પિતૃણામ્, અર્યમા, ચ, અસ્મિ, યમઃ, સંય-
મતામ્, અહમ્ .

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિદ્યતે અન્ત યત્ય મ અનન્ત ।
યમયતિ इति यम । सम्यक् यमयन्ति ते मयमन्त , તેષા સયમતામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—નાગાનામ્ ઝેરરહિત સર્પોભા,
અનન્ત સર્પોભા રાજા અનન્ત-શેષ, અસ્મિ છુ ચ અને, યાદસામ્

જલયરો-જલદેવતાઓમાં, વરુણઃ વરુણ, (તેમ) પિતૃણામ્
પિતૃઓમાં, અર્યમા અર્યમા, અસ્મિ હું, ચ તથા, સંયમતામ્
નિયમન કરનારાઓમાં, યમઃ યમ, અહમ્ હું (હું).

ભાવાર્થઃ—વિચરહિત સર્પોમાં તેમના રાજા અનન્ત-શેષ-
ભગવાન, જલયરો-જલદેવતાઓમાં તેમના રાજા વરુણ, પિતૃ-
ઓમાં તેમના રાજા અર્યમા તથા ધર્મ, અધર્મ ઇત્યાદિથી સર્વ
પ્રાણીઓ પર અતુચ્છ નિશ્ચય કરનારાઓમાં જે યમરાજ
તે હું હું. ૨૬.

પ્રહ્લાદશ્ચાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ॥

મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોઽહં વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥૩૦॥

પદ-ચ્છેદઃ—પ્રહ્લાદઃ, ચ, અસ્મિ, દૈત્યાનામ્, કાલઃ,
કલયતામ્, અહમ્, મૃગાણામ્, ચ, મૃગેન્દ્રઃ, અહમ્, વૈનતેયઃ,
ચ, પક્ષિણામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—પ્રકર્ષેણ હ્યદતે અસૌ પ્રહ્લાદઃ। દિતેઃ
અપત્યાનિ પુમાંસઃ દૈત્યાઃ, તેષાં દૈત્યાનામ્। કલયન્તિ ઇતિ કલયન્તઃ, તેષાં
કલયતામ્। મૃગાણામ્ ઇન્દ્રઃ મૃગેન્દ્રઃ। વિનતાયાઃ અપત્યં પુમાન્ વૈનતેયઃ।
પક્ષૌ સ્તઃ યેષાં તે પક્ષિણઃ, તેષાં પક્ષિણામ્।

અ-વચ અને અર્થઃ—દૈત્યાનામ્ દાનવોમાં, પ્રહ્લાદઃ
પ્રહ્લાદ, અસ્મિ હું, ચ અને. કલયતામ્ ગણના કરનારાઓમાં,
કાલઃ કાલ, અહમ્ હું (હું), ચ તેમ, મૃગાણામ્ પશુઓમાં,
મૃગેન્દ્રઃ સિંહ અથવા બ્યાધ-વાધ, ચ અને, પક્ષિણામ્ પક્ષી-
ઓમાં, વૈનતેયઃ ગરુડ, અહમ્ હું (હું)

ભાવાર્થ:—દૈત્યોમાં હિરણ્યકશિપુનો પુત્ર ભક્ત પ્રહ્લાદ,
ગણના કરનારાઓમાં કાલ, પશુઓમાં ગિંદા કે વાઘ અને પક્ષી-
ઓમાં ગરુડ તે પણ હું છું. ૩૦.

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શસ્ત્રમૃતામહમ્ ॥

ઘ્રપાણાં મકરશ્ચાસ્મિ સ્રોતસામસ્મિ જાહ્નવી ॥૩૧॥

પદચ્છેદઃ—પવનઃ, પવતામ્, અસ્મિ, રામઃ, શસ્ત્રમૃતામ્,
અહમ્, ઘ્રપાણામ્, મકરઃ, ચ, અસ્મિ, સ્રોતસામ્, અસ્મિ, જાહ્નવી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પવતે અસી પવનઃ । પવન્તિ તે પવન્તઃ,
તેષામ્ પવતામ્ । રમન્તે યોગિનઃ અસ્મિન્નિતિ રામઃ । શસ્ત્રાણિ ત્રિવ્રતિ તે
શસ્ત્રમૃતાઃ, તેષાં શસ્ત્રમૃતામ્ । યવન્તિ તાનિ સ્રોતાસિ, તેષામ્ સ્રોતસામ્ ।
જહ્નોઃ અપત્યં સ્ત્રી જાહ્નવી ।

અન્વય અને અર્થઃ—પવતામ્ પાવન કરનારી વસ્તુ-
ઓમાં, પવનઃ પવન, અસ્મિ હું, શસ્ત્રમૃતામ્ શસ્ત્ર ધારણ કરનારા-
ઓમાં, રામઃ રામ, અહમ્ હું (૩૦), ઘ્રપાણામ્ મત્સ્યોમાં, મકરઃ
મગર, અસ્મિ હું, ચ અને, સ્રોતસામ્ પ્રવાહોમાં-નદીઓમાં,
જાહ્નવી ગંગા, અસ્મિ હું.

૧ શસ્ત્રાણામ્ મધ્યે રમ્યો કાશ્યપીતિ ॥

મકરામ્ કુલમ્બી મહર્ષિગોઢ્ઢીધરઃ ॥ મદનક-મ ર-જીવર ॥

સત્ત્વ અને અસત્ત્વ ધર્મનું કલ્પન જે મા મનાસનય, તરંગા રસાસુકલેના નાશ
કરનાર અને મનના પીડાને કારણેના પુત્ર ગરુડને જે જાહ્નવી નદીમાં
પ્રવેશ કરે છે.

ભાવાર્થ:—યવિત્ર કરનારી સર્વ વસ્તુઓમાં યવન, શસ્ત્ર-
અને અસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં રામ, માછલાંઓમાં મગર અને
પ્રવાહોમાં—નદીઓમાં ભગવતી ગંગા તે હું હું. ૩૧.

સર્ગાણામાદિરંતશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ॥

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વૈદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥૩૨॥

પદ્મચ્છેદઃ—સર્ગાણામ્, આદિઃ, અન્તઃ, ચ, મધ્યમ્, ચ,
એવ, અહમ્, અર્જુન, અધ્યાત્મવિદ્યા, વિદ્યાનામ્, વૈદઃ, પ્રવદતામ્,
અહમ્.

૧ પીઠમ મહાગૃહિત ન્યાયગ્રાન્થમા પ્રમ ભુ ૧, પ્રમેય ૨, સસય ૩, પ્રયોજન ૪,
દાન ૫ સિદ્ધાન્ત ૬, અવયવ ૭, તર્ક ૮, નિર્ણય ૯ વાદ ૧૦, જલ્પ ૧૧, વિતંડા ૧૨,
હેતુભાસ ૧૩, ઇશ ૧૪, અતિ ૧૫, અને નિમદ્વેશાન ૧૬ એ ૧૬ પદાર્થો છે તેમા
૧૦-૧૧-૧૨ માં પદાર્થો વાદ, જલ્પ અને વિતંડા છે તેમા વાદ સુર અથવા વૃદ્ધ
માની સાથે નિમદ્વેશાન બુદ્ધિથી કરાય છે તથા જલ્પ અને વિતંડા દ્વારા અથવા છત-
માર પક્ષ અને પ્રતિપક્ષમા વિરોધીપરિવાચા સાથે કરાય છે. એ વાક, જલ્પ અને
વિતંડાનાં લક્ષણ આ પ્રમ ભે છે —

પ્રમાણતર્કમાયને પાશ્વ સિદ્ધાન્તાવિરુદ્ધ વજ્રાવલોકપક્ષઃ વક્તવિવક્ષપરિગ્રહો વાકઃ ॥૧॥

પ્રમાણ અને તર્કવડે સાધન-સ્વમનસ્થાપના તથા ઉપાલમ-પ્રતિપક્ષના
ઉપદાસ-નિરોધવાળો, સિદ્ધાન્તથી અવિરુદ્ધ, અને પાશ્વ અવયવ (પ્રતિજ્ઞા ૧, હેતુ
૨, હિતદુશ્ચ ૩ ઉપનય—એ પ્રકારે નહિ પણ આ પ્રકારે વિગેરે કથનથી સાધ્યનો
ઉપસહાર ૪, અને નિમન—> વાક્યમા પ્રતિજ્ઞા, હેતુ ઉદાહરણ અને ઉપનય એક
સાથેજ અર્થન કરાય તે પ) થી સિદ્ધ હોય તે વાદ કહેવાય છે

મયોક્તોપપન્નઽત્ત્વજ્ઞાનિવિદ્યહ્વાનમાયનોત્તત્ત્વો ઝગ્ન ॥ ૨ ॥

પૂર્વોક્ત-વાદના લક્ષણસંક્રિત ઇશ (૧૪ માં પદાર્થ), અતિ (૧૫ માં પદાર્થ)
અને નિમદ્વેશાન (૧૬ માં પદાર્થ) થી જેમા સાધનનો ઉપદાસ-નિરોધ કરાય તે
જલ્પ કહેવાય છે

મ વક્તવ્યમવગ્દાનો વિતંડા ॥ ૩ ॥

ઉપરોક્ત તેજ જલ્પ જે પ્રતિપક્ષના સાધનથી રદિત હોય તે તે વિતંડા
કહેવાય છે હુઓ નૈતમ ન્યાયગ્રાન્થ અધ્યાય ૧, આનંદિક ૨, સુત્ર ૧-૨-૩.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સૃજ્યન્તે इति सर्गाः, તેણાં સર્ગાણામ્ ।
આત્માનમ્ આધિકૃત્ય इति अध्यात्मम्, અધ્યાત્મમ્ એવં વિદ્યા इति अध्या-
ત્મવિद्या । પ્રકરેણ વદન્તિ તે પ્રવદન્તઃ, તેણાં પ્રવદતામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! સર્ગાણામ્
સૃષ્ટિઓની, આદિઃ ઉત્પત્તિ, મધ્યમ્ સ્થિતિ, ચ અને, અન્તઃ લય,
અહમ્ હું, એવં જ (હું, તેમ) વિદ્યાનામ્ વિદ્યાઓમાં, અધ્યાત્મવિદ્યા
શ્રદ્ધાવિદ્યા, (અને) પ્રવદતામ્ વાદ કરનારાઓમાં, વાદઃ વાદ
(પણ), અહમ્ હું (હું).

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! પ્રત્યેક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ
અને લય તે હું જ હું, વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા તે હું હું
અને વાદ કરનારાઓમાં વાદ, જદપિ અને વિતંડા એ ત્રણ વાદના
પ્રકારોમાં શ્રેષ્ઠ જે વાદ તે હું હું. ૩૨.

अक्षराणामकारोऽस्मि इन्द्रः सामासिकस्य च ॥

अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥३३॥

પદચ્છેદઃ—અક્ષરાણામ્, અકારઃ, અસ્મિ, ઇન્દ્રઃ, સામા-
સિકસ્ય, ચ, અહમ્, એવં, અક્ષયઃ, કાલઃ, ધાતા, અહમ્,
વિશ્વતોમુખઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન ક્ષરન્તિ तानि अक्षराणि, તેણામ્ અક્ષ-
રાણામ્ । સમાસાનાં સમૂહઃ સામામિકમ્, તસ્ય સામાસિકસ્ય । ક્ષીયતે इति

१ फलचक्र जगच्चक्र युगचक्र च केन्द्रम् ।

आत्मयोगेन भगवान् पञ्चिजयतेऽनेनाह ॥ उद्योगवर्ष-मारणे ॥

ભગવાન્ નારાયણ કાલચક્ર, જનનચક્ર અને યુગચક્રને પોતાના યોગમળવટે
અર્જુનના પરિણામમાં લાગ્યા કહે છે

ક્ષયઃ, ન વિચતે ક્ષયઃ ચમ્ય સઃ અક્ષયઃ। દધાતિ ઇતિ ધાતા। વિશ્વતઃ
મુત્વાનિ યસ્ય સઃ વિશ્વતોમુતઃ।

અન્વય અને અર્થઃ—અક્ષરાણામ્ અક્ષરોભાં, અકારઃ
અકાર, અસ્મિ હું ચ અને, સામાસિકસ્ય બધા સમાસોભાં,
દ્વન્દ્વઃ દ્વન્દ્વનામનો સમાસ (હું), અક્ષયઃ જેનો કદિ ક્ષય થતો
નથી તેવો, કાલઃ (આયુષ્યની ગણના કરનાર) કાલ, અહમ્ હું, પચ
જ (હું, અને) વિશ્વતોમુતઃ ચારે બાબુ મુખવાળો, ધાતા (સર્વ
કર્મનો ફલદાતા) બ્રહ્મા (પચુ), અહમ્ હું (હું).

ભાવાર્થઃ—અક્ષરોભાં “અ”કાર, સમાસોભાં દ્વન્દ્વનામનો
સમાસ, અવિનાશી એવો કાલ, તેમ જ ચારે તરફ મુખવાળો
અને સર્વકર્મનો ફલદાતા વિધાતા—બ્રહ્મા પચુ હું જ હું. ૩૩.

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહમુદ્ભવશ્ચ મવિષ્યનામ્ ॥

કીર્તિઃ શ્રીર્વાકચ નારીણાં સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા ॥૩૪॥

પદચ્છેદઃ—મૃત્યુઃ, સર્વહરઃ, ચ, અહમ્, ઉદ્ભવઃ, ચ,
મવિષ્યતામ્, કીર્તિઃ, શ્રીઃ, વાક્, ચ, નારીણામ્, સ્મૃતિઃ, મેધા,
ધૃતિઃ, ક્ષમા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વ હરનિ ઇતિ સર્વહરઃ। ઉદ્ભવતે અનેન
ઇતિ ઉદ્ભવઃ। મવિષ્યન્તિ તે મવિષ્યન્તઃ, તેણાં મવિષ્યતામ્।

અન્વય અને અર્થઃ—સર્વહરઃ બધી વસ્તુઓનો નાશ
કરનાર, મૃત્યુઃ કાલ, અહમ્ હું (હું), ચ અને, મવિષ્યતામ્ ભવિ-
ષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારાં પ્રાણીઓનો, ઉદ્ભવઃ ઉત્પન્ન-તે પામ થવાનું
કારણ (હું હું), નારીણામ્ સ્ત્રીઓનાં, કીર્તિઃ (ધાર્મિકપણાને અંગે)

જ્ઞાતિ, શ્રી: લક્ષ્મી, વાકુ વાણી, ચ તથા, સ્મૃતિ: (લાંબા વખત સુધી રહેલી) સ્મરણશક્તિ, મેઘા અન્ધધારણાશક્તિ, ધૃતિ: ધૈર્ય, (અને) ક્ષમા માન અને અપમાનમાં ચિત્તની અવિકારી સ્થિતિ (તે હું છું.)

ભાવાર્થ:—સકલ વસ્તુનો નાશ કરનાર મૃત્યુ અને ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારાં પ્રાણિઓનો ઉત્કર્ષ-અજ્યુદય તે હું છું, વળી શ્રીઓના સ્વરૂપોમાં કીર્તિ, લક્ષ્મી, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, ધીરજ અને ક્ષમા તે પણ હું જ છું. ૩૪.

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहम् ॥

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

પદચ્છેદ:—વૃહત્સામ, તથા, સામ્નામ્, ગાયત્રી, છન્દ-સામ્, અહમ્, માસાનામ્, માર્ગશીર્ષ:, અહમ્, ઋતૂનામ્, કુસુ-માકર:.

व्युत्पत्तिसमासाः—बृहत् च तत् साम च बृहत्साम । गायन्त त्रायते इति गायत्री । मृगशोर्षेण युक्ता पौर्णमासी अम्पिन्निति मार्गशीर्षः । कुसुमानाम् आकरः इति कुसुमाकरः ।

અન્યથ અને અર્થ:—તથા તેમ, સામ્નામ્ આમવેદની તથાઓમાં, વૃહત્સામ (“ત્વમિદ્ધિ હવામહૈ” ઇત્યાદિ અતિરાત્રમાં

† तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवम्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ सर्वदेव ॥

તે સર્વ દેવાધિદેવ શ્રીમૂર્વનારાયણના વરણ યોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ તેજ-પ્રકાશનું અને ના કીર્તિ હોય કે, જે આમારી બુદ્ધિને (સારી ગીતે-ઉત્તમ માર્ગમાં) પ્રેરે છે.

રહેલું છેલ્લું સ્તોત્ર કે જેમાં ઈન્દ્રની સર્વેશ્વરરૂપે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તે) બૃહત્સામ સ્તોત્ર, (અને) છન્દસામ ત્રિષ્ટુપ્, જગતી, બૃહતી ઇત્યાદિ છંદોમાં, ગાયત્રી ગાયત્રી નામનો છંદ, અહમ્ હું (હું), માસાનામ (વર્ષના બાર) મહીનાઓમાં, માર્ગશીર્ષઃ માગશર મહીનો, અહમ્ હું (હું, અને) ઋતૂનામ છ ઋતુઓમાં, કુલુમાકરઃ વસન્ત ઋતુ (તે હું હું).

ભાવાર્થ:—તેમ સામવેદની ઋચાઓમાં ઈન્દ્રની સ્તુતિ-રૂપે રહેલી બૃહત્સામ ઋચા, છંદોમાં ગાયત્રી છંદ, મહીનાઓમાં માગશર મહીનો અને ઋતુઓમાં વસન્તઋતુ તે હું હું. ૩૫૫

દ્યૂતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥૧૬॥

પદच्छेदः—દ્યૂતમ્, છલયતામ્, અસ્મિ, તેજઃ, તેજસ્વિનામ્, અહમ્, જયઃ, અસ્મિ, વ્યવસાયઃ, અસ્મિ, સત્ત્વમ્, સત્ત્વવતામ્, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—છલયન્તિ ઇતિ છલયન્તઃ, તેષાં છલયતામ્ । તેજઃ અસ્તિ યેષાં તે તેજસ્વિનઃ, તેષાં તેજસ્વિનામ્ । જયન્તિ અસ્મિન્ ઇતિ જયઃ । વ્યવસાયોતે આત્મા અસ્મિન્ ઇતિ વ્યવસાયઃ । સતઃ ભાવઃ સત્ત્વમ્ । સત્ત્વમ્ અસ્તિ યેષાં તે સત્ત્વન્તઃ, તેષાં સત્ત્વવતામ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—છલયતામ્ પરસ્પર ઠગાઈ કરનારાઓમાં, દ્યૂતમ્ બુગાર, અસ્મિ હું, તેજસ્વિનામ્ તેજધારી પુરુષોમાં, તેજઃ તેજઃ-પ્રભા, અહમ્ હું (હું), જયઃ (જયશીલ પુરુષોમાં) જય, અસ્મિ હું, વ્યવસાયઃ (વ્યવસાય કરનારાઓમાં)

અનન્ય વ્યવસાય-ઉદ્યમ, અસ્મિ છુ (અને) સત્ત્વવતામ્ બલધારી
પુરુષોમા, સત્ત્વમ્ બલ, અહમ્ હું (છુ)

ભાવાર્થ:—પરસ્પર ઠગાઈ કરનારાઓમા ધૂત-બુગાર
રૂપે રહેલો હું છું, વળી તેજસ્વી પુરુષોમા તેજ, જયશીલ પુરુ
ષોમા જય, ઉદ્યમનિષ્ઠોમા અનન્ય ઉદ્યમ તથા બલવાન પુરુ
ષોમા જે બલ તે પણ હું છું. ૩૬.

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાંડવાના ધનંજયઃ ॥

મુનીનામપ્યહં વ્યાસઃ કવીનામુશના કવિઃ ॥૩૭॥

પદ્મચ્છેદઃ—વૃષ્ણીનામ્, વાસુદેવઃ, અસ્મિ, પાંડવાનામ્,
ધનંજયઃ, મુનીનામ્, અપિ, અહમ્, વ્યાસઃ, કવીનામ્, ઉશના,
કવિઃ.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વાસુદેવસ્ય અપત્ય પુમાન્ વાસુદેવ ।
પાંડવો અપત્યાનિ પુત્રાસ પાંડવા, તેષામ્ પાંડવાનામ્ । ધન જયતિ
इति धनंजय । મનન શીલ યેષા તે મુનય, તેષા મુનીનામ્ । કવયન્તે
इति कवय, તેષા કવીનામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વૃષ્ણીનામ્ યાદવોમાં, વાસુદેવ
શ્રીકૃષ્ણ, અસ્મિ છું, પાંડવાનામ્ પાંડવોમા, ધનંજય ધનજય-
અર્જુન, (હું છુ) મુનીનામ્ મનનશીલ-મત્રદષ્ટા ઋષિઓમા,
વ્યાસ ભગવાન્ વેદવ્યાસ, અપિ પણ, અહમ્ હું (છુ, અને)
કવીનામ્ કાવ્યદર્શી કાવ્યકર્તાઓમાં, ઉશના ભગવાન્ શુક નામના,
કવિ કવિ (તે હું છું)

ભાવાર્થ:—યાદવોમાં વસુદેવનો પુત્ર હું શ્રીકૃષ્ણ, પાંડવોમાં અબુન ઝોટ્ટે તું તથા મુનિઓમાં ભગવાન વેદવ્યાસ હું જ છું, તેમ કાંતર્યા—ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્ય વિગેરેને લાણનાર—કવિઓમાં ભગવાન શુકાચાર્ય નામના જે કવિ તે પણ હું છું. ૩૭.

દંડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીષતામ્ ॥

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞ નં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥૩૮॥

પદ્મચ્છેદ:—દણ્ડઃ, દમયતામ્, અસ્મિ, નીતિઃ, અસ્મિ જિગીષતામ્, મૌનમ્, ચ, ઇવ, અસ્મિ, ગુહ્યાનામ્, જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનવતામ્, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાપ્તિ:—દણ્ડચન્તે અનેન ઇતિ દણ્ડઃ। દમયન્તિ તે દમયન્તઃ, તપાં દમયતામ્। નીયતે સન્માર્ગમ્ અનયા સાં નીતિઃ। જેતુમ્ ઇચ્છન્તિ તે જિગીષન્તિ, જિગીષન્તિ તે જાનગીષન્તઃ, તેષામ્ જિગીષતામ્। મુનઃ માવઃ કર્મ વા મૌનમ્। ગૃહિતું યાગ્યાનિ ગુહ્યાનિ, તેષામ્ ગુહ્યાનામ્। જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનમ્ અસ્તિ યેષાં તે જ્ઞાનવન્તઃ, તેષામ્ જ્ઞાનવતામ્।

અન્યથા અને અર્થ:—દમયતામ્ શાસન કરનારાઓમાં, દણ્ડઃ શાસનયોગ્ય શિક્ષા, અસ્મિ છું, જિગીષતામ્ જય પામવાની ઇચ્છાવાળાઓમાં, નીતિઃ જયના ઉપાયરૂપ ન્યાયપુરસ્કારની પ્રણાલિકા, અસ્મિ છું, ચ તેમ, ગુહ્યાનામ્ રહસ્યો—શુભ રાખવા યોગ્ય સંન્યાસપૂર્વક શ્રવણાદિકમાં, મૌનમ્ મૌન—નિદિધ્યાસ—મૂકભાવ, અસ્મિ છું. (અને) જ્ઞાનવતામ્ વત્સરાત્રીઓમાં જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, (પણ) અહમ્ હું (છું).

ભાવાર્થ:—ઉલટે માર્ગે ચાલનારને શાસન કરનારા પુરુષોમાં રહેલો જે દંડ-દંડ કરવાની શક્તિ, જ્ય મેળવવા ઇચ્છનારાઓમાં ન્યાયપુરઃસરની નીતિ, રહસ્ય ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય સંન્યાસ-પૂર્વક શ્રવણાદિકમાં વાણીને નિયમમાં રાખવા રૂપ નિદિધ્યાસ-મૌન અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં રહેલું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનના પરિ પાકથી ઉદ્દલવેલું અદ્વિતીય આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ સઘળા અજ્ઞાનોનું વિરોધિ જે તત્ત્વજ્ઞાન તે પણ હું છું. ૩૮.

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥૩૯॥

પદચ્છેદ:—યત્, ચ, અપિ, સર્વભૂતાનામ્, બીજમ્, તત્, અહમ્, અર્જુન, ન, તત્, અસ્તિ, વિના, યત્, સ્યાત્, મયા, ભૂતમ્, ચરાચરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ इति સર્વભૂતાનિ, તેષાં સર્વભૂતાનામ્। ચરતિ इति ચરમ્, ન ચરતિ इति અચરમ્, ચરં ચ અચરં ચ એતયોઃ સમાહારઃ ચરાચરમ્।

અન્યથા અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! ચ વળી, સર્વ-ભૂતાનામ્ પ્રાણિમાત્રમાં, યત્ જે, વીજમ્ ઉત્પત્તિનું કારણ, તત્ તે, અપિ પણ, અહમ્ હું (છું), (અને તેથી) મયા મારા, વિના સિવાયનું, યત્ જે, ચરાચરમ્ સ્થાવરજંગમ-જડચૈતન્ય, ભૂતમ વસ્તુમાત્ર, સ્યાત્ હોય, તત્ તે, ન, અસ્તિ છે (જ) નહિ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! વળી સર્વ પ્રાણિઓમાં જે ઉત્પત્તિનું કારણ તે પણ હું જ છું અને તેથી જડ ચૈતન્ય-સ્થાવર-

જંગમાત્મક વસ્તુમાત્ર મારા અસ્તિત્વ સિવાય કોઈ પણ ઠેકાણે છે જ નહિ એમ તું માન. ૩૯.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં વિભૂતિઓનું કથન કરી એ વિભૂતિઓનો ઉપસંહાર કરતાં “તે વિભૂતિઓનું સંપૂર્ણ વર્ણન અસંખ્યતાને લઈને થઈ શકે તેમ નથી,” એમ જાગવાનું કહે છે:

નાન્તોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિમૂતીનાં પરંતપ ॥

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विमूतेर्विस्तरો मया ॥ ૪૦ ॥

પદચ્છેદ:—ન, અન્તઃ, અસ્તિ, મમ, દિવ્યાનામ્, વિમૂતીનામ્, પરંતપ, एष:, તુ, ઉદ્દેશતઃ, પ્રોક્તઃ, વિમૂતેઃ, વિસ્તરઃ, મયા.

व्युत्पत्तिसमासाः—देशं—प्रस्तुतार्थम्—उत्क्रान्तः इति उद्देशः, उद्देशात् इति उद्देशतः। प्रकर्षेण उक्तः इति प्रोक्तः।

અન્વય અને અર્થ:—પરંતપ હે શત્રુઓને તાપ આપનાર અર્જુન ! મમ મારી, દિવ્યાનામ્ દિવ્ય-આસ અંશભૂત, વિમૂતીનામ્ વિભૂતિઓનો, અન્તઃ છેડા-સમાપ્તિ, ન, અસ્તિ નથી, (અને) एष: આ, વિમૂતેઃ વિભૂતિનો, વિસ્તરઃ વિસ્તાર, તુ તો, મયા મેં ઉદ્દેશતઃ એકદેશમાત્ર-પ્રસ્તુત અર્થની સામાન્ય સિદ્ધિ પૂરતો, પ્રોક્તઃ કહ્યો (છે).

સાવાર્થ:—હે પરંતપ ! મારી આવશ્યક અંશભૂત દિવ્ય વિભૂતિઓનો અસંખ્યતાને લઈને ચાર આવે તેમ છે જ નહિ અને આ જે વિભૂતિઓનો વિસ્તાર મેં તને કહેલો છે તે તો માત્ર એકદેશીય-સંક્ષિપ્ત જ છે એમ તું સમજ. અર્થાત્ મારી અસંખ્ય વિભૂતિ છે એમ તું માન. ૪૦.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે વિભૂતિઓનું પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન કરી
હવે ભગવાન એકાત્મરૂપે પોતાની વિભૂતિનું કથન કરે છે

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્ઝિજ્ઞાનમેવ વા ॥

તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં મમ તેજોઽશસંભવમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, યત્, વિભૂતિમત્, સત્ત્વમ્, શ્રીમત્,
ઝિજ્ઞાતમ્, એવ, વા, તત્, તત્, એવ, અવગચ્છ, ત્વમ્, મમ,
તેજોઽશસંભવમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિભૂતિ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ વિભૂતિમત્।
શ્રી. અસ્ય અસ્તિ ઇતિ શ્રીમત્। તેજસ અશ તેજોઽશ, તેજોઽશાત્
સંભવતિ ઇતિ તેજોઽશસંભવમ્।

અન્વય અને અર્થ: યત્ યત્ જે જે, વિભૂતિમત્ ઐશ્વર્ય
વાળું શ્રીમત્ લક્ષ્મીયુક્ત, વા અથવા, ઝિજ્ઞાતમ્ બલ-વાળું, સત્ત્વમ્
વસ્તુમાત્ર (છે) તત્, તત્ તે તે, મમ મારા, એવ જ, તેજોઽશસંભવમ્
તેજના અશથી ઉત્પન્ન થયેલું (છે, એમ) પણ જ, (તું)
અવગચ્છ બાલુ.

ભાવાર્થ:—જે જે ઐશ્વર્યયુક્ત, લક્ષ્મીવાળું અથવા બલ-
યુક્ત વસ્તુમાત્ર છે, તે સમસ્ત ખાસ મારા જ તેજના વિભાગથી
ઉત્પન્ન થયેલું છે એમ તું બાલુ. અર્થાત્ તે સર્વ મારી જ વિભૂતિ
છે એમ તું સમજ ૪૧.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે ભગવાન મહોપમા અને વિસ્તારથી
પોતાની વિભૂતિઓનું વર્ણન કરી ગયા, પરંતુ એ મર્વે એ યોગમાં જ સમાઈ
જતું દેખે તો આખાવૃદ્ધ દેરકને એકમાથે ને બાલુવાનું મગે એવા હેતુથી
મવાન શ્રીકૃષ્ણ સૂક્ષ્મરૂપે તે વિભૂતિને સમજાવે છે

અથવા બહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન ॥

વિષ્ટમ્યાહમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥૪૨॥

પદચ્છેદઃ—અથવા, બહુના, एतेन, કિમ્, જ્ઞાતેન, તવ, અર્જુન, વિષ્ટમ્ય, અહમ્, इदम्, કૃત્સ્નમ્, એકાંશેન, સ્થિતઃ, જગત્

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—એકશ્વાસૌ અંશશ્ચ એકાંશઃ, તેન એકા-
શેન । ગચ્છતિ इति જગત્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન! અથવા અથવા, તવ તને, एतेन એ, બહુના બહુ, જ્ઞાતેન જાણના વડે, કિમ્ શું? અહમ્ હું, इदम् આ. કૃત્સ્નમ્ આખા, જગત્ જગતને એકાંશેન (મારા) એક (જ) અંશ વડે, વિષ્ટમ્ય ધારણ કરીને, સ્થિતઃ રહેલો (હું).

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન! અથવા એ બધું જાણનાથી તને શું? હુંકામા હું આ આખા જગતને મારા એક જ અંશવડે ધારણ કરીને રહેલો છું. અર્થાત્ મારા અંશવડે સર્વ ઠેકાણે સર્વવ્યાપક થઈને હું રહેલો છું એટલે વસ્તુમાત્ર મારી વિભૂત છે એમ તું સમજ. ૪૨.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रपात-

सान्त्वय-वोधिन्यां मुञ्जरेटीकायां विभूति-

योगो नाम दशमोऽध्यायः ॥

एकादशोऽध्यायः ।

અવતરણિકા:—દશમા અધ્યાયમા ભગવાને અર્જુનને પોતાની સર્વ વિભૂતિઓ કહી સંભળાવી, તે સાંભળી પોતાના હૃદયમા ભગવાનની પોતાના ઉપર પગ્મ અનૈકિક કૃપા છે એમ માની આનંદમા મગ્ન થઈ નિઃશ્વેષ ધ્યેયો અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અનૈકિક આહ્વાનને જાણવાની ઇચ્છાથી અને તેમના અનૈકિક અનેક વિભૂતિમય ચરિત્રને જોવાની ઇચ્છાથી પ્રાર્થના કરતો આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે —

મદનુગ્રહાય પરમં ગુહ્યમધ્યાત્મસંશ્લિતમ્ ॥

યત્ત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોઽયં વિગતો મમ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદ:—મદનુગ્રહાય, પરમમ્, ગુહ્યમ્, અધ્યાત્મસંશ્લિતમ્, યત્, ત્વયા, ઉક્તમ્, વચઃ, તેન, મોહઃ, અયમ્, વિગતઃ, મમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મયિ અનુગ્રહ. इति મદનુગ્રહઃ, તન્મં મદનુગ્રહાય । આત્માનમ્ અધિકૃત્ય ઇતિ અધ્યાત્મમ્, અધ્યાત્મમ્ ઇતિ સંશ્લિતમ્ શબ્દિતમ્ ઇતિ અધ્યાત્મસંશ્લિતમ્ । મુહ્યતે અનેન ઇતિ મોહઃ । વિશેષેણ ગતઃ ઇતિ વિગતઃ ।

૧ રાગદ્વેષો વદિ સ્વાર્તા તપસા કિં પ્રયોજનમ્ ।

તા ડર્મા વદિ ન સ્વાર્તા તપસા કિં પ્રયોજનમ્ ॥

રામ-પ્રીતિ-મોહ અને દુઃખ-વેદ જો હોય તો જ્ઞાનરૂપી તપ કરવાનું પ્રયોજન નહીં ૧ અને તે બિન્ન-રામ અને દુઃખ જો ન હોય તો પણ તપ કરવાનું પ્રયોજન ૨ ।
કૃષ્ણ-૧ કાઈ પણ પ્રયોજન નહિ

અન્વય અને અર્થ:—મધુસૂદનાય મારા ઉપરની દયાને લઈને, ગુહ્યમ શુભ રાખવા ચોગ્ય, પરમમ શ્રેષ્ઠ, (અને) અધ્યાત્મ-સંજ્ઞિતમ 'અધ્યાત્મ' સંજ્ઞાવાળું, યત્ જે, વચ્ચ: વચન, ત્વયા આપે, ઉક્તમ કહ્યું, તેન તે વડે, મમ મારે, અયમ આ—(હું હજુનાર હું, અને મારાં સર્ગાં વહાલાં મારાથી હજુઈ જશે ઇત્યાદિ)—મોહ: જ્ઞમાત્મક અવિવેકબુદ્ધિરૂપી મોહ, વિગત: દૂર થઈ ગયો (છે).

સાધાર્થ:—હે ભગવન્ ! આ મારા ઉપરની આપની અનુ-કંપાને લીધે અત્યંત શુભ રાખવા લાયક અને શ્રેષ્ઠ એવા અધ્યાત્મજ્ઞાનનું જે કથન આપે કહ્યું તે વડે મારે આ અવિવેક-બુદ્ધિરૂપી મોહ દૂર થઈ ગયો છે. ૧.

भवप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—ભવાપ્યયૌ, હિ, ભૂતાનામ્, શ્રુતૌ, વિસ્તરશઃ, મયા, ત્વત્તઃ, કમલપત્રાક્ષ, માહાત્મ્યમ્, અપિ, ચ, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—भवन्ति प्राणिनः अस्मिन् इति भवः, आप्पायन्ते प्राणिनः अस्मिन् इति आप्ययः, भवश्च आप्ययश्च भवाप्ययौ। विस्तरेण इति विस्तरशः। त्वत् इति त्वत्तः। कमलस्य पत्रे इति कमलपत्रे, कमलपत्रे इव अक्षिणी यस्य सः कमलपत्राक्षः, तत्संबुद्धौ हे कमलपत्राक्ष। महात्मनः भावः माहात्म्यम्। न विद्यते व्ययो यस्य तत् अव्ययम्।

અન્વય અને અર્થ:—કમલપત્રાક્ષ હે કમળનાં પાંદડાં જેવી આંખોવાળા ભગવન્ ! મૂતાનામ્ પ્રાણિઓનાં, મવાપ્યયૌ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ, મયા મેં, વિસ્તરશઃ વિસ્તારપૂર્વક, ત્વત્તઃ

આપની પાસેથી, હિ ખરેખર, શ્રુતૌ સાંભળ્યાં, ચ અને, અવ્યયમ નાશરહિત, (એવું આપનું) માહાત્મ્યમ્ મહાનુભાવપણું, અપિ પણ (થતમ્ સાંભળ્યું).

ભાવાર્થ:—હે કમલનાં પાંદડાં જેવી સુંદર આંખોવાળા ભગવન્ ! મેં પ્રાણિઓનાં ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ આપની પાસેથી વિસ્તારપૂર્વક ખરેખર સાંભળ્યાં, તેમજ નાશરહિત એવું આપનું માહાત્મ્ય—મહાનુભાવપણું પણ સાંભળ્યું. ૨.

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ॥

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—એવમ્, એતત્, યથા, આત્મ, ત્વમ્, આત્મા-નમ્, પરમેશ્વર, દ્રષ્ટુમ્, ઇચ્છામિ, તે, રૂપમ્, ऐश्वरम्, પુરુષોત્તમ.

व्युत्पत्तिसमासाः—પરમશ્રાસૌ ईश्वरश्च परमेश्वरः, तत्संबुद्धौ हे परमेश्वर । ईश्वरस्य इदम् ऐश्वरम् । पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः, तत्संबुद्धौ हे पुरुषोत्तम ।

અન્વય અને અર્થ:—પરમેશ્વર હે સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રભો ! ત્વમ્ આપ, આત્માનમ્ (આપના) આત્મા—સ્વરૂપને, યથા જેવી રીતનો, આત્મ કહો છો, એતદ્ એ, એવમ્ એમ (જ છે, અને તેથી) પુરુષોત્તમ હે પુરુષોત્તમ ! તે આપના, ऐश्वरम् (જ્ઞાન, શક્તિ, બલ, વીર્ય અને તેજ ઇત્યાદિથી સંપન્ન) ઐશ્વર્યવાળા, તે રૂપમ્ રૂપને, દ્રષ્ટુમ્ જોવાને, ઇચ્છામિ હું ઇચ્છું છું.

ભાવાર્થ:—હે પરમેશ્વર ! આપ આપના આત્મા સ્વરૂપને જેવો કહો છો તેવો જ તે છે, તેથી હે પુરુષોત્તમ ! આપે આપના

તે સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું તે આપના એશ્વર્યશાલી સ્વરૂપને જોવાને હું ઇચ્છું છું. ૩.

મન્યસે યદિ તચ્છક્યં મયા દ્રષ્ટુમિતિ પ્રમો ॥

યોગેશ્વર તતો મે ત્વં દર્શયાત્માનમવ્યયમ્ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—મન્યસે, યદિ, તત્, શક્યમ્, મયા, દ્રષ્ટુમ્, શક્તિ, પ્રમો, યોગેશ્વર, તતઃ, મે, ત્વમ્, દર્શય, આત્માનમ્, અવ્યયમ્.

હ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યોગઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગાઃ (યોગિનઃ), તેષામ્ ઈશ્વરઃ યોગેશ્વરઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે યોગેશ્વર ! પ્રપવતિ સૃષ્ટિસ્થિતિસંહાર-પ્રવેશપ્રશામનેષુ ઇતિ પ્રમુઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે પ્રમો !

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રમો હે સર્વશક્તિમન્ પ્રભો ! યદિ જો, તત્ તે સ્વરૂપ, મયા મારા વડે, દ્રષ્ટુમ્ જોવાને, શક્યમ્ શક્ય છે, (એમ) મન્યસે આપ માનતા હો, તતઃ તો, યોગેશ્વર હે યોગીજ્ઞાના અધિપતિ ! ત્વમ્ આપ, અવ્યયમ્ અવિનાશી, આત્માનમ્ (એવા આપના) આત્માને—સ્વરૂપને, મે મને, દર્શય બતાવો.

ભાવાર્થઃ—હે પ્રભો ! જો હું આપના તે સ્વરૂપને જોવાને શક્તિમાન અથવા પાત્ર છું એમ આપ માનતા હો, તો હે યોગેશ્વર ! આપ આપના તે અવિનાશિસ્વરૂપનું મને દર્શન કરાવો. ૪.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે અત્યંત બક્ષિતી અર્જુન વડે પ્રાર્થના કરાવેલા બગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેને આજ્ઞામન આપતા તથા તેની દિશા વધુ કરાવતા હેતુથી તેને પ્રેર્યાદન આપતા કરેલા જ્ઞાના.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

પદ્મ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશઃ ॥

નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ ॥૫॥

પદ્મ્યેદઃ—પદ્મ્ય, મે, પાર્થ, રૂપાણિ, શતશઃ, અથ, સહસ્રશઃ, નાનાવિધાનિ, દિવ્યાનિ, નાનાવર્ણાકૃતીનિ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—શતાનિ શતાનિ इति શતશઃ । સહસ્રાણિ સહસ્રાણિ इति સહસ્રશઃ । નાના અનેકાઃ વિધાઃ પ્રકારાઃ યેષાં તાનિ નાનાવિધાનિ, તાનિ । વર્ણાશ્ચ આકૃતયશ્ચ इति વર્ણાકૃતયઃ, નાના વર્ણાકૃતયઃ યેષાં તાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ, તાનિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! નાનાવિધાનિ અનેક પ્રકારના, ચ તેમ, નાનાવર્ણાકૃતીનિ અનેક રંગ અને આકારવાળાં, મમ ભાસ, દિવ્યાનિ અલૌકિક, એવા શતશઃ સેંકડો, અથ અને, સહસ્રશઃ હજારો, રૂપાણિ રૂપોને, પદ્મ્ય તું જો.

આવાર્થઃ—હે અર્જુન ! અનેક પ્રકારનાં તેમજ જૂદા જૂદા રંગ અને આકૃતિવાળાં ભાસ અલૌકિક એવા સેંકડો અને હજારો અર્થાત્ અસંખ્ય સ્વરૂપોને તું જો. ૫.

અવતરણિકાઃ—તે સ્વરૂપોમા હુ હુ જોવાનુ છે તે દુઃખમા બગવાન્ અર્જુનને કહે છે

૧ વર્તમાનમર્ત્ય ચ મવિવ્યત્પ્રલમખ્યપિ ।

તથા દુઃખદુઃ ચ નિમેષ મલ્લ્ય હત્યપિ ॥

ચિદાત્માનિ સ્થિતાન્થેષ વદ્ય માયાવિજુભિત્ ॥ વાસિષ્ઠે ॥

હે રામ ! વર્તમાન, જૂત અને લવિધ્ય, સ્થૂપ અને આલુ-સૂક્ષ્મ, તેમ દૂર અને સમીપ નિમેષ અને કલ્પ-એ સધગા ચિદાત્મામા-શુદ્ધબ્રહ્મા જ મહેલા છે અને એ સર્વ માયાનુ વિદાસન-ફે તાવો જોને પ્રભનો વિદામ જ એમ જો ।

પર્યાદિત્યાન્વસૂરુદ્રાનશ્વિનૌ મરુતસ્તથા ॥

વહૂન્યદદૃષ્ટપૂર્વાણિ પર્યાશ્વર્યાણિ ભારત ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—પર્ય, આદિત્યાન્, વમૂન્, રુદ્રાન્, અશ્વિનૌ, મરુતઃ, તથા, વહુનિ, અદૃષ્ટપૂર્વાણિ, પર્ય, આશ્વર્યાણિ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન દૃષ્ટાનિ इति અદૃષ્ટાનિ, પૂર્વે અદૃષ્ટાનિ इति અદૃષ્ટપૂર્વાણિ, તાનિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મારત દે ભારત ! આદિત્યાન્ ખાર સૂર્ય, વસૂન્ આઠ વસુઓ, રુદ્રાન્ એકાદશ રૂદ્ર અશ્વિનૌ બે અશ્વિનીકુમાર, મરુતઃ ઓગણ પચાસ વાયુ. તથા તેમજ, અદૃષ્ટપૂર્વાણિ પહેલાં કદિ નહિ જોએલાં, વહુનિ ઘણાં, આશ્વર્યાણિ આશ્વર્યોને, (એમાં) પર્ય તું જો.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશેત્પન્ન અર્જુન ! ખાર આદિત્ય, આઠ વસુઓ, અગિયાર રૂદ્ર, બે અશ્વિનીકુમારો, ઓગણ પચાસ વાયુઓ તેમજ પહેલાં કદી જોવામાં નહિ આવેલાં જોવાં ઘણાં અદ્ભુત આશ્વર્યોને પણ તું મારા એ સ્વરૂપમાં જો ! ૬.

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पर्याद्य सचराचरम् ॥

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇહ, એકસ્થમ્, જગત્, કૃત્સ્નમ્, પર્ય, અય, સચરાચરમ્, મમ, દેહે, ગુડાકેશ, યત્, ચ, અન્યન્, દ્રષ્ટમ્, ઇચ્છસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગુહાકાયાઃ નિદ્રાયાઃ ઈશઃ इति गुडा-
 केशः, तत्संबुद्धौ हे गुडाकेश । एकस्मिन् तिष्ठति इति एकस्थम्, तत् । चरति
 इति चरम्, न चरति इति अचरम्, चरं च अचरं च इति चराचरे, चरा
 चराभ्यां सह वर्तमानम्-इति सचराचरम्, तत् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ગુહાકેશ હે નિદ્રાને છતાનાર-
 અર્જુન ! અથ આજ, મમ મારા, વેહે શરીરમાં, હહ અહીં, એકસ્થમ
 એક જ ઠેકાણે રહેલું, સચરાચરમ સ્થાવરજંગમાત્મક, કુત્સ્નમ
 સમગ્ર-આખું, જગત્ વિશ્વ, જ તેમજ, યત્ જે, અન્યત્ બીજું (કાંઈ
 પણ) દ્રઘ્દુમ્ જોવાને, હચ્છસિ ધ્મ્છિતો હો (તે સધળું), પદ્ય તું જો !

ભાવાર્થઃ—હે નિદ્રાને છતાનાર અર્જુન ! આ વખતેજ
 મારા શરીરમાં અહીં એક જ ઠેકાણે રહેલા સ્થાવરજંગમાત્મક
 સમગ્ર-આખા વિશ્વને, તેમજ બીજું પણ જે કંઈ જોવાને
 ધ્મ્છિતો હો તે સધળું તું જો ! અર્થાત્ સર્વ વસ્તુમાત્ર તું અહીં
 મારા શરીરમાં જોઈ શકીશ. ૭.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે કહેવા છતાં અર્જુન લૌકિક યશુથી
 પોતાના સ્વરૂપને જોઈ શકશે નહીં અને ખેદ પામશે એમ મમજી ભગવાન
 તેને કહે છે

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ॥

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥૮॥

પદચ્છેદઃ—ન, તું, મામ્, શક્યસે, દ્રષ્ટુમ્, અનેન,
 એવ, સ્વચક્ષુષા, દિવ્યમ્, દદામિ, તે, ચક્ષુઃ, પશ્ય, મે, યોગમ્,
 ેશ્વરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વસ્ય ચક્ષુઃ સ્વચક્ષુઃ, તેન સ્વચક્ષુષા ।

ઈશ્વરસ્ય અયમ્ इति ऐश्वरः, તમ્ ऐश्वरम् ।

અન્વય અને અર્થઃ—તુ પરંતુ, અનેન આ, एव च, स्वचक्षुषा તારી પોતાની આંખો વડે, माम् मने, श्रुम् જોવાને, न, शक्यसे તું શક્તિમાન નથી, (અને તેથી હું) ते तने, विद्यम् અલૌકિક-જ્ઞાનાત્મક, चक्षुः ચક્ષુ (આંખો), ददामि આપું છું. (તે વડે) मे भारा, ऐश्वर्यम् ऐश्वर्य-શક્તિશાળી-વિધને आश्रय આપવારૂપ લક્ષણવાળા સામર્થ્ય યુક્તા, योगम् યૌગિક સ્વરૂપને. पश्य तुं ज्ञे ।

ભાવાર્થઃ—પણ આ તારા પોતાના જ ચર્મચક્ષુ-આંખો-વડે મારા જે અલૌકિક સ્વરૂપને જોવાને તું શક્તિમાન નથી, અને તેથી હું તને જ્ઞાનચક્ષુ આપું છું કે જે ચક્ષુ વડે મારા યૌગિક સ્વરૂપ-એશ્વર્યથીલ સામર્થ્યને તું જ્ઞે । ૮.

અવતરણિકાઃ—ઉપરના દિવ્ય સ્વરૂપનું વર્ણન મંજરૂ દ્વારા પ્રતિ ૭ શ્લોકથી હવે કરે છે:

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છેઃ—

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ॥

दर्शयामास पार्याय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—एवम्, उक्त्वा, ततः, राजन्, महायोगे-
श्वरः, हरिः, दर्शयामास, पार्याय, परमम्, रूपम्, ऐश्वरम्.

૧ હરિઃરાજ મેહેજુ કરે મારું જનુલ્લહમ ।

વર્ણો મે હરિઃ મેહમ્મલ્લ-દર્શિતિ સ્વરૂપઃ ૭ મેહમ્મલ્લ ॥

પરોમાં તેમ યજ્ઞમાં પૃથ્વીપર દેવપ્રધામાં આવેલું દરિયામાં હું દરજુ ૧૦-
૫-૦૬ પું તેમ મારો જનું દરિય-શીશારંજનો મેજુ છે તેથી હું દરિ એ નામથી
કહેવો છું.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યોગાનામ્ ईश्वरः इति योगेश्वरः, महान् चासौ योगेश्वरश्च इति महायोगेश्वरः । हरति इति हरिः । ईश्वरस्य इदम् इति ऐश्व म, तत् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—રાજન્ હે રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર ! મહાયોગેશ્વરઃ મોટા યોગીઓના ઇશ્વર, હરિઃ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, એવમ્ એ પ્રમાણે, ઉક્ત્વા કહીને, તત. ત્યાર પછી, પાર્થાય અર્જુનને, (પોતાનું) પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, એશ્વરમ્ ઇશ્વરી, રૂપમ્ સ્વરૂપ દર્શન યામાસ દેખાડવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! મહાયોગેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન પ્રત્યે એ પ્રમાણે કહીને તેને પોતાના પરમ વિશ્વરૂપના દર્શન કરાવવા લાગ્યા. ૯.

અવતરણિકા—ભગવાને જે સ્વરૂપ બતાવ્યું તે અદ્ભુત વિશિષ્ટ ઋષુ છે તેનું વર્ણન અન્ય ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે કરે છે

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ ૧૦ ॥

दिव्यमाल्यांवरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ॥

सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અનેકવક્ત્રનયનમ્, અનેકાદ્ભુતદર્શનમ્, અનેકાદિવ્યાભરણમ્, દિવ્યાનેકોદ્યતાયુધમ્; દિવ્યમાલ્યામ્વરધરમ્, દિવ્યમન્ધાનુલેપનમ્, સર્વાશ્ચર્યમયમ્, દેવમ્, અનન્તમ્, વિશ્વતોમુખમ્.

व्युत्पत्तिसमासाः—न एकं येषां तानि अनेकानि, वक्त्राणि

च नयनानि च वक्त्रनयनानि, अनेकानि वक्त्रनयनानि यस्मिन् तत्
अनेकवक्त्रनयनम्, तत् । अनेकानि च तानि अद्भुतानि च अने-
काद्भुतानि, अनेकाद्भुतानां दर्शनं यस्मिन् तत् अनेकाद्भुतदर्शनम्,
तत् । दिव्यानि च तानि आभरणानि च दिव्याभरणानि, अनेकानि
दिव्याभरणानि यस्मिन् तत् अनेकदिव्याभरणम्, तत् । उद्यतानि च
तानि आयुधानि इति उद्यतायुधानि, अनेकानि च तानि उद्यतायु-
धानि च अनेकोद्यतायुधानि, दिव्यानि अनेकोद्यतायुधानि यस्मिन् तत्
दिव्यानेकोद्यतायुधम्, तत् । माल्यानि-पुष्पमयानि रत्नमयानि च अम्ब-
राणि च इति माल्याम्बराणि, दिव्यानि माल्याम्बराणि भ्रियन्ते येन तत्
दिव्यमाल्याम्बरधरम्, तत् दिव्यमाल्याम्बरधरम् । दिव्यश्चासौ गन्धश्च इति
दिव्यगन्धः, दिव्यगन्धस्य अनुलेपनं यस्मिन् तत् दिव्यगन्धानुलेपनम्,
तत् दिव्यगन्धानुलेपनम् । सर्वाणि च तानि आश्चर्याणि च सर्वाश्चर्याणि,
सर्वाश्चर्ये प्रचुरम् इति सर्वाश्चर्यमयम्, तत् सर्वाश्चर्यमयम् । दिव्यते
प्रकशते इति दिव्यम्, तत् देवम् । न विद्यते अन्तः यस्य तत् अनन्तम्, तत्
अनन्तम् । विश्वतः मुक्तानि यस्य तत् विश्वतोमुखम्, तत् विश्वनोमुखम् ।

अन्यथ अने अर्थः—अनेकवक्त्रनयनम् असंख्य मुख

अने नेत्र-आंजे-वाणा, अनेकाद्भुतदर्शनम् असंख्य अलौकिक
दर्शनवाणा, अनेकदिव्याभरणम् असंख्य दिव्य आभूषणवाणा,
(अने) दिव्यानेकोद्यतायुधम् अगणित दिव्य आयुधो-यस्त्रास्त्रो
लेभां उगाभेडां तेवा, दिव्यमाल्याम्बरधरम् पुष्पनी तेभन्
रत्नानी दिव्य माणाओ अने चन्द्रो धारण करेडा, दिव्यगन्धानु-
लेपनम् दिव्य सुगंधी द्रव्योथी लेपन करयेडा, सर्वाश्चर्यमयम्

બધી જાતનાં આશ્ચર્યોવાળા, અનન્તમ્ જેનો કદી અંત ન આવી શકે તેવા, (અને) ચિન્મતોમુગ્ધમ્ ચોતરફ મુખવાળા, શેષમ્ પ્રકાશમાન એવા (દેવ શ્રીકૃષ્ણના) સ્વરૂપને અર્જુને જોયું.

ભાવાર્થ:—તે અસંખ્ય મુખ અને આંખવાળા, અગણિત વિશ્વમયકારક દર્યોવાળા, અસંખ્ય દિવ્ય ભૂષણોવાળા અને અગણિત દિવ્ય આયુધો—શસ્ત્રોના જેમાં ઉગ્રામેલા છે તેવા, દિવ્ય પુષ્પની તેમજ રત્નની માળાઓ પહેરેલા, દિવ્ય મુગંધી પદાર્થોથી લેપન કરાયેલા, બધી જાતનાં આશ્ચર્યોવાળા, અને અનંત તથા ચોતરફ મુખવાળા એવા પ્રકાશમાન શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપને અર્જુને નિહાળ્યું. ૧૦-૧૧.

અવતરણિકા:—અનંત શ્રીકૃષ્ણના વિશ્વમયની શક્તિ કેટલા પ્રમાણમાં હતી તેનું કથન ૯૧ અઠવા કહે છે.

દિરિ સૂર્યમહસ્યમ્ય મયેષુગપદુત્થિતા ॥

યદિ ભાઃ મહર્ષી મા મ્યાજ્ઞાનમ્તમ્ય મહાત્મનઃ ॥૧૨॥

પદ્યેદ્દ:—દિરિ, સૂર્યમહસ્યમ્ય, મયેષુ, ગુગપદુ, ઝનિયતા, યદિ, ભાઃ, મહર્ષી, મા, મ્યાજ્ઞ, ભાગઃ, તમ્ય, મહાત્મનઃ.

દ્યુત્પત્તિનમામાઃ—સૂર્ય મહસ્યમ્ ૧૧ સૂર્યમહસ્યમ્, તમ્ય મહાત્મનમ્. મહાત્મનમ્ ૧૨ મહાત્મનમ્, તમ્ય મહાત્મનમ્.

विश्वरूपदर्शनम्

तत्रैकम्यं जगत्कृन्मं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्वेदेवस्य शरीरे पाण्डवमनरा ॥

ભાવાર્થ:—અંતરિક્ષમાં હજાર સૂર્યની એક સાથે ઉદય પામેલી કાંતિ અગર ગળકી ઉઠે તો કદાચ તે વિશ્વાત્મા પ્રભુની કાંતિ સમાન થાય. ૧૨.

અવતરણિકા:—ભગવાને પહેલા “દ્વૈકસ્ય જગત્કૃત્સ્તનમ્ ભાગ આ શરીરમા રહેલા આ સમગ્ર જગત્ને તું જો ' ઇત્યાદિ ” જે કહેલું હતું તે સર્વનો અર્જુને માન્યથા મેળવીને વાગ્વાવિકમા પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો એમ સંજય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ કહે છે

તત્રૈકસ્યં જગત્કૃત્સ્તં પ્રવિભક્તમનેકથા ॥

અપદ્યદેવદેવસ્ય શરીરે પાંડવસ્તુદા ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદ:—તત્ર, એકસ્યમ્, જગત્, કૃત્સ્તમ્, પ્રવિભક્તમ્, અનેકથા, અપદ્યત્, દેવદેવસ્ય, શરીરે, પાણ્ડવઃ, તદા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—એકસ્મિન્તિષ્ઠતિ ઇતિ એકસ્યમ્, તત્ । વિભાગશઃ ભક્તમ્ ઇતિ વિભક્તમ્, પ્રકર્ષેણ વિભક્તમ્ ઇતિ પ્રવિભક્તમ્, તત્ । અનેકૈઃ પ્રકારૈઃ ઇતિ અનેકથા । દેવાના દેવઃ ઇતિ દેવદેવ, તસ્ય દેવદેવસ્ય ।

અન્યથા અને અર્થ:—પાણ્ડવઃ અર્જુન, તદા (દિવ્ય ચક્રમુખ્યા) તે વખતે, દેવદેવસ્ય દેવોના પશુ દેવ-શ્રીકૃષ્ણના, તત્ર તે, શરીરે વિરાટ શરીરમા, એકસ્યમ્ એક જ જગ્યાએ રહેલ, અનેકથા અનેક પ્રકારે, પ્રવિભક્તમ્ (દેવ, પિતૃ, મનુષ્યાદિ બેદો ૩૫ વિશિષ્ટ ભાગોવડે) પહેંચાયલું, કૃત્સ્તમ્ સમસ્ત, જગત્ જગત્, અપદ્યત્ જોવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—અર્જુન તે સમયે દેવના પશુ દેવ, વિશ્વાત્મા, શ્રીકૃષ્ણનાં તે વિરાટ શરીરમાં એક જ જગ્યાએ રહેલા તથા દેવ,

સર્વાન્ બધા, ઋષીન્ ઋષિઓને, ચ તેમજ, દિવ્યાન્ દિવ્ય, (એવા શેષ અને વાસુકી આદિ) ઊરમાન્ સર્પોને, (પણ) પશ્યામિ હું જોઉં છું

ભાવાર્થ:—હે દેવ ! આપના શરીરમાં હું બધા દેવોને, જરાયુજ, અહજ સ્વદેશ અને ઉદભિજ ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ પ્રાણિઓના સમૂહોને, કમલના આસન પર બેઠેલા પ્રજાપતિ બ્રહ્માદેવને તેમજ સઘળા વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓને અને દિવ્ય એવા શેષ અને વાસુકી વિગેરે નાગોને પણ જોઉં છું ૧૫

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम् ॥

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદ:—અનેકબાહૂદરવક્ત્રનેત્રમ્, પશ્યામિ, ત્વામ્, સર્વતઃ, અનન્તરૂપમ્, ન, અન્તમ્, ન, મધ્યમ્, ન, પુનઃ, તવ, આદિમ્, પશ્યામિ, વિશ્વેશ્વર, વિશ્વરૂપ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—બાહુવશ્ચ ઉદરાણિ ચ વક્ત્રાણિ ચ નેત્રાણિ ચ इति બાહૂદરવક્ત્રનેત્રાણિ, અનેજાણિ બાહૂદરવક્ત્રનેત્રાણિ यस्य स अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र, तम् अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् । सर्वस्मात्

૧ મહાત્મ ચ સમાશ્રય પ્રધાન સમવસ્થિતમ્ ॥

અનન્તસ્ય ન તસ્યાન્ન સ્વરૂપાન્ આપિ વિચિત્ર ॥ આદિ-પદ્યુત્તરે ॥

મહત્ તત્ત્વન શિશ્યોનિ-સ્વીકૃત કરીને એ મુખ્ય-જગત્પત્ની ઉત્પત્તિકર્તા-યથ ના વ-સર્વત્ર રહેલ છે તે અનન્તનો અન-પાત્ર નથી તેમ તેની ગણના પણ થઈ શકતી નથી.

इति सर्वतः। न विद्यते अन्तः येषां तानि अनन्तानि, अनन्तानि रूपाणि यस्य सः अनन्तरूपः, तम् अनन्तरूपम् । इष्टे असौ ईश्वरः, विश्वानाम् ईश्वरः इति विश्वेश्वरः, तत्संबुद्धौ हे विश्वेश्वर । विश्वम् एव रूपं यस्य सः विश्वरूपः, तत्संबुद्धौ हे विश्वरूप ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અનેકગ્રાહ્યરચક્રનેત્રમ્ અસંખ્ય હાથ, પેટ, મુખ તથા નેત્રવાળા, (અને) સર્વતઃ ચોતરફથી, અનન્તરૂપમ્ અપરિમિત સ્વરૂપવાળા, ત્વામ્ આપને, પશ્યામિ હું જોઉં છું, (પરંતુ) વિશ્વેશ્વર હે વિશ્વના અધિપતિ ! વિશ્વરૂપ હે વિશ્વરૂપ ! તવ આપના, અન્તમ્ છેડાને, ન પશ્યામિ હું જોઈ શકતો નથી, (તેમ) મધ્યમ્ મધ્ય ભાગને પણ, ન (પશ્યામિ જોઈ શકતો) નથી, અને પુનઃ ફરી, (આપની) આદમ્ શરૂઆતને, (પણ) ન (પશ્યામિ—હું જોઈ શકતો) નથી.

ભાવાર્થઃ—હે પ્રભો ! આપને હું અસંખ્ય હાથ, પેટ, મુખ તથા નેત્રવાળા અને ચોતરફથી અપરિમિત સ્વરૂપવાળા જોઉં છું, પરંતુ હે વિશ્વના અધિપતિ ! હે વિશ્વસ્વરૂપ ભગવન્ ! આપના અંત, મધ્ય તથા આદિભાગને હું જોઈ શકતો નથી. અર્થાત્ આપનાં જો વિરાટ સ્વરૂપમાં આદિ, મધ્ય અને અન્ત કયાં છે તે હું જોઈ અથવા જાણી શકતો નથી જોવા મહાન્ સ્વરૂપે આપ અત્યારે રહેલા છે. ૧૬.

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ॥

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद् ॥

दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—કિરીટિનમ્, ગદિનમ્, ચક્રિણમ્, ચ, તેજો-
રાશિમ્, સર્વતઃ, દીપ્તિમન્તમ્, પશ્યામિ, ત્વામ્, દુર્નિરીક્ષ્યમ્,
સમન્તાત્, દીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમ્, અપ્રમેયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—કિરીટઃ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ કિરીટી, તં
કિરીટિનમ્ । ગદા અસ્ય અસ્તિ ઇતિ ગદી, તં ગદિનમ્ । ચક્રમ્ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ
ચક્રી, તં ચક્રિણમ્ । તનસાં રાશિઃ ઇતિ તેજોરાશિઃ, તં તેજોરાશિમ્ ।
સર્વસ્માત્ ઇતિ સર્વતઃ । દીપ્તિઃ અન્ય અસ્તિ ઇતિ દીપ્તિમાન, તં દીપ્તિમ-
ન્તમ્ । દુઃખેન નિરીક્ષિતું શક્યઃ દુર્નિરીક્ષ્યઃ, તમ્ । અનલશ્ચ અર્કશ્ચ અન-
લાર્કૌ, દીપ્તૌ ચ તૌ અનલાર્કૌ ચ દીપ્તાનલાર્કૌ, તયોઃ દ્યુતિરિવ દ્યુતિર્યસ્ય
સઃ દીપ્તાનલાર્કદ્યુતિઃ, તમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(હે પ્રભો !) ત્યામ્ આપને, કિરીટિ-
નમ્ મસ્તકમાં કિરીટ-મુકુટવાળા, ગદિનમ્ એ કહાથમાં ગદાવાળા,
ચ તથા, ચક્રિણમ્ ખીબા હાથમાં ચક્રવાળા, તેજોરાશિમ્ તેજના
પુંજરૂપ સર્વતઃ ચોતરફથી, દીપ્તિમન્તમ્ કાંતિવાળા, દુર્નિરીક્ષ્યમ્
ધણા કદથી બેઈ શકાય તેવા દીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમ્ દેદીપ્યમાન
અગ્નિ અને સૂર્યના જેવી પ્રભાવાળા, (અને) અપ્રમેયમ્ જેનું
પ્રમાણ-માપ ન કરી શકાય તેવા, પશ્યામિ હું બેઉ છું.

સાવાર્થઃ—હે પ્રભો ! આપને કિરીટ-મુકુટ, ગદા, ચક્ર
ઇત્યાદિ આયુધો ધારણ કરેલા, તેજના પુંજરૂપ, ચોતરફથી દેદિ-
પ્યમાન કાંતિવાળા, અત્યંત તેજથી ધણા કદ વડે બેઈ શકાય
તેવા, પ્રદીપ્ત અગ્નિ અને સૂર્યનારાયણના જેવી પ્રભાવાળા, તથા
જેમનું માપ ધઈ શકે નહિ તેવા પ્રમાણરહિત હું બેઉ છું. ૧૭.

અવતરણિકાઃ—“ ભગવાનનું એ અદ્ભુત સ્વરૂપ બોધને અનુમાન
કરો. અર્જુન પ્રાર્થનાપૂર્વક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ કહે છે

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં

ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ॥

ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા

સંનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—ત્વમ્, અક્ષરમ્, પરમમ્; વેદિતવ્યમ્, ત્વમ્, અસ્ય, વિશ્વસ્ય, પરમ્, નિધાનમ્, ત્વમ્, અવ્યયઃ, શાશ્વતધર્મ-ગોષ્ઠા, સનાતનઃ, ત્વમ્, પુરુષઃ, મતઃ, મે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન ક્ષરતિતિ અક્ષરમ્ । વેદિતવ્યમ્ યોગ્યમ્ વેદિતવ્યમ્ । નિતાન્તં ધીયતે અસ્મિન્ इति નિધાનમ્ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ યસ્ય સઃ અવ્યયઃ । શાશ્વતશ્ચાસૌ ધર્મશ્ચ इति શાશ્વતધર્મઃ, તં ગોષ્ઠા-યતિ इति શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ત્વમ્ આપ, અક્ષરમ્ જેનો કદિ ક્ષય-નાશ થાય નહિ તેવા, પરમમ્ સર્વોત્કૃષ્ટ. વેદિતવ્યમ્ જાણવા યોગ્ય (બ્રહ્મ) છે, ત્વમ્ આપ, અસ્ય આ, વિશ્વસ્ય જગત્ના, પરમ્ સર્વોત્તમ, નિધાનમ્ આશ્રય છે, ત્વમ્ આપ, અવ્યયઃ નાશરહિત, (અને) શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરનાર (છે, તેમજ) ત્વમ્ આપ, સનાતનઃ ચિરંતન-પુરાણ, પુરુષઃ પુરુષરૂપે, મે મારા, મતઃ મનાયલા છે.

ભાવાર્થઃ—આપ જેનો કદી નાશ ન થાય તેવા ઉત્તમ જાણવાયોગ્ય બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, આપ જ આ જગતના મોટા આશ્રય છે, તેમ જ નાશરહિત, સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરનાર તથા પુરાણપુરુષરૂપે આપ જ મારાથી મનાયલા છે. ૧૮.

અનાદિમધ્યાન્તમનન્તવીર્ય-

મનન્તવાહું શશિસૂર્યનેત્રમ્ ॥

પશ્યામિ ત્વા દીપ્તહુતાશવક્ત્રં

સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપન્તમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—અનાદિમધ્યાન્તમ્, અનન્તવીર્યમ્, અનન્તવાહુમ્, શશિસૂર્યનેત્રમ્, પશ્યામિ, ત્વામ્, દીપ્તહુતાશવક્ત્રમ્, સ્વતેજસા, વિશ્વમ્, ઇદમ્, તપન્તમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આદિશ્ચ મધ્યશ્ચ અન્તશ્ચ ઇતિ આદિમધ્યાન્તા, ન વિદ્યન્તે આદિમધ્યાન્તા યસ્ય સ અનાદિમધ્યાન્ત, તમ્ અનાદિમધ્યાન્તમ્ । ન વિદ્યતે અન્ત યસ્ય તત્ અનન્તમ્, અનન્તમ્ વીર્યમ્ યસ્ય સ અનન્તવીર્ય, તમ્ અનન્તવીર્યમ્ । ન વિદ્યતે અન્ત યેષાં તે અનન્તા, અનન્તા વાહવ યસ્ય સ અનન્તવાહુ, તમ્ અનન્તવાહુમ્ । શશિશ્ચ સૂર્યશ્ચ ઇતિ શશિસૂર્યો, શશિસૂર્યો એવ નેત્રે યસ્ય સ શશિસૂર્યનેત્ર, ત શશિસૂર્યનેત્રમ્ । હુતશ્ચ અશ્નાતિ ઇતિ હુતાશ, દીપ્તશ્ચાસો હુતાશશ્ચ ઇતિ દીપ્તહુતાશ, દીપ્તહુતાશ વક્ત્ર યસ્ય સ દીપ્તહુતાશવક્ત્ર, ત દીપ્તહુતાશવક્ત્રમ્ । સ્વસ્ય તેજ ઇતિ સ્વતેજ, તેન સ્વતેજસા । તપતિ ઇતિ તપન્, તમ્ તપન્તમ્ ।

અન્યય અને અર્થઃ—(વળી) ત્વામ્ આપને, અનાદિમધ્યાન્તમ્ જેની શરુઆત, મધ્યાવન્ત્યા કે અત નથી તેવા, અનન્તવીર્યમ્ અપરિમિત વીર્યવાળા, અનન્તવાહુમ્ અસખ્ય હાથવાળા, શશિસૂર્યનેત્રમ્ એક અને સૂર્ય જેમના નેત્રો છે એવા,

દ્વિતિહતાશવક્રમ્ સળમતા અગ્નિરૂપ મુખવાળા, (અને) સ્વતે-
જસા પોતાના તેજથી, હૃદય આ, ત્રિચ્ચમ જગત્ને, તપન્તમ
તપાવતા, (એવા) પદ્યામિ હું જોઉં છું

ભાવાર્થ:—વળી આપને આદિ, મધ્ય કે અત્યાવગ્યા
રહિત, અપરિમિત જલવાળા, અસખ્ય હાથવાળા, ચંદ્ર અને
સૂર્યરૂપી નેત્રવાળા, પ્રદીપ કરેલા અગ્નિસમાન જ્વલત મુખવાળા
તેમજ પોતાના તેજથી આ આખા જગત્ને તપાવતા—પ્રકાશિત
કરતા એવા હું જોઉં છું. ૧૯

દ્યાવાપૃથિવ્યોરિદમંતરં હિ

વ્યાસં ત્વયૈકેન દિશશ્ચ સર્વાઃ ॥

દૃઢ્વાદ્ધૃતં રૂપમુગ્રં તથેદં

લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદ:—દ્યાવાપૃથિવ્યોઃ, દૃઢમ્, અન્તરમ્, હિ,
વ્યાસમ્, ત્વયા, એકેન, દિશઃ, ચ, સર્વાઃ, દૃઢ્વા, અદ્ભુતમ્, રૂપમ્,
ઉગ્રમ્, તથ, હૃદમ્, લોકત્રયમ્, પ્રવ્યથિતમ્, મહાત્મન.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—દ્યૌશ્ચ પૃથિવી ચ દ્યાવાપૃથિવી, તયો
દ્યાવાપૃથિવ્યો । લોકાના ત્રયમ્ इति लोकत्रयम् । પ્રત્યેકેન વ્યથિતમ્ ગતિ
પ્રવ્યથિતમ્ । મહાન્ આત્મા યમ્ય મ મહાત્મા, તત્સન્બુદ્ધો હે મહાત્મન્ ।

અન્વય અને અર્થ:—દ્યાવાપૃથિવ્યો આકાશ અને
પૃથ્વીનું, હૃદય આ, અન્તરમ્ અતરાત—મધ્ય, ત્વયા આપ, એકેન
એક વડે, ન વ્યાસમ્ વ્યાપ્ત થઈ ગયું (છે), ચ તેમ, સર્વા બધી

દિશઃ દિશાઓ, (પણ ઓપ્ત થઈ છે,) હિ જેથી, તવ આપનું, હૃદય આ, અદ્ભુતમ્ અલૌકિક, ઉગ્રમ ઉગ્ર, રૂપમ્ સ્વરૂપ, દૃષ્ટા જોઈને, મહાત્મન હે ઉદારચરિત ભગવન્ ! લોકત્રયમ્ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ—એ ત્રણે લોક, પ્રત્યયિતમ્ લયલિત (થઈ ગયા છે).

ભાવાર્થઃ—અંતરિક્ષ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું આ સમગ્ર અંતર-મધ્ય તેમજ સર્વ દિશાઓ પણ આપ એકલાથી જ ઓપ્ત થઈ ગયાં છે, જેથી આપના આ અલૌકિક ઉગ્ર સ્વરૂપને જોઈને હે ઉદાર ચરિત ભગવન્ ! આ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ એ ત્રણે લોક લયલીત થઈ ગયા છે. ૨૦✓

અવતરણિકાઃ—યુદ્ધના આરંભના વિષાદ ઉત્પન્ન થતી વખતે અર્જુને જે કહ્યું હતું કે, “ યદ્વા જયેમ યદિ યા નો જયેયુઃ—એ પણ અમે જાણતા નથી કે અમે તેમને જીતીશું કે તેઓ અમને જીતશે ? ઇત્યાદિ,” તે સંભવની ભગવાનનું વિરાટસ્વરૂપ નિવૃત્તિ કરે છે, તે જોઈને અર્જુન કહે છે:

અમી હિ ત્વાં સુરસંઘા વિશંતિ

કેચિન્નીતાઃ પ્રાંજલયો ગૃણંતિ ॥

સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્પિસિદ્ધસંઘાઃ

સ્તુવંતિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—અમી, હિ, ત્વામ્, સુરસંઘાઃ, વિશન્તિ, કેચિત્, મીતાઃ, પ્રાંજલયઃ, ગૃણન્તિ, સ્વસ્તિ, ઇતિ, ઉક્ત્વા, મહર્પિસિદ્ધસંઘાઃ, સ્તુવન્તિ, ત્વામ્, સ્તુતિભિઃ, પુષ્કલાભિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુરાણાં સંઘાઃ ઇતિ સુરસંઘાઃ । પ્રકરેણ અંજલયઃ યેષાં તે પ્રાંજલયઃ—અસ્તિ ઇતિ સ્વસ્તિ । મહાન્તશ્ચ તે

ઋપયશ્ચ इति महर्षयः, महर्षयश्च सिद्धाश्च इति महर्षिसिद्धाः, तेषां संघाः
इति महर्षिसिद्धसंघाः । स्तूयन्ते आभिः इति स्तुतयः, ताभिः स्तुतिभिः ।

અન્યથ અને અર્થઃ—હિ ખરેખર, ઝમી આ, સુરસંઘાઃ
દેવોના સમુદાયો—પૃથ્વીનો ભાર હરવા ક્ષત્રિયરૂપે અવતરેલા બધા
દેવો, ત્વામ આપનામાં, વિજ્ઞાન્તિ પ્રવેશ કરે છે, કેચિત્ કેટ-
લાક, મીતાઃ ભયભીત થયેલા, પ્રાક્તલયઃ હાથ ભેડી રહ્યા થકા
મૃણાન્તિ આપના ગુણગાન કરે છે, (અને) મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ
મહર્ષિઓ અને સિદ્ધોના સમૂહો, સ્વસ્તિ કલ્યાણ થાઓ, इति
એ પ્રમાણે, उत्क्वा ઠહીને, त्वाम આપનું, पुष्कलाभिः ઘણી,
स्तुतिभिः સ્તુતિઓ વડે, स्तुयन्ति સ્તવન કરે છે.

ભાવાર્થઃ—ખરેખર આ દેવોના સમૂહો એટલે પૃથ્વીનો
ભાર ઉતારવા ક્ષત્રિયરૂપે અવતરેલા આ બધા દેવો આપનામાં—
આપના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે, કેટલાક ભયભીત થયેલા હાથ
ભેડી આપનાં ગુણગાન કરે છે, અને મહર્ષિઓ તથા સિદ્ધોના
સમૂહો પણ “આપનું કલ્યાણ થાઓ!” એ પ્રમાણે બાહીને
આપનું અનેક પ્રકારની સ્તુતિઓ વડે સ્તવન કરે છે. ૨૧.

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या

विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ॥

गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा ॥

वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ ૨૨ ॥

૧ યાવદુષ્ણ યાવદન્ન યાવદન્નિ વાગ્યતાઃ ।

વિતરતાવદન્નિ વાયવ્યોન્ન દુર્વિર્ણાઃ ॥ સ્મૃતિઃ ॥

જ્યાં મુખી અત્ર અમ રહે છે, જ્યાં મુખી મોન રહીને ખાય છે અને જ્યાં મુખી
હવિષ્યાત્ર તરીકે તે અન્નના—ગુણ ગયા નથી એમ્ને વખાણ કર્યા નથી ત્યાં મુખી ૪
તે દ્ર આદિ—કૃષ્ણ-અમ ભોજન કરવારા પિતૃઓ ભોજન કરે છે.

દિશઃ દિશાઓ, (પણ વ્યાપ્ત થઈ છે,) હિ જેથી, તવ આપનું, इदम् આ, અદ્ભુતમ્ અલૌકિક, उग्रम् ઉગ્ર, रूपम् સ્વરૂપ, वृष्णा ભેધને, महात्मन् હે ઉદારચરિત ભગવન્ ! लोकत्रयम् સ્વર્ગ, मृत्यु અને પાતાલ—એ ત્રણે લોક, प्रव्ययितम् ભયભિત (થઈ ગયા છે).

ભાવાર્થ:—અંતરિક્ષ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું આ સમગ્ર અંતર-મધ્ય તેમજ સર્વ દિશાઓ પણ આપ એકલાથી જ વ્યાપ્ત થઈ ગયાં છે, જેથી આપના આ અલૌકિક ઉગ્ર સ્વરૂપને ભેધને હે ઉદાર ચરિત ભગવન્ ! આ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ એ ત્રણે લોક ભયભિત થઈ ગયા છે. ૨૦✓

અવતરણિકા:—યુદ્ધના આરંભમાં વિપાદ ઉત્પન્ન થતી વખતે અર્જુને જે કહ્યું હતું કે, “ यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः—એ પણ અમે જાણીતા નથી કે અમે તેમને છતીશું કે તેઓ અમને છતશે ? ઇત્યાદિ,” તે સંસયની ભગવાનનું વિશ્વસ્વરૂપ નિવૃત્તિ કરે છે, તે ભેધને અર્જુન કહે છે

अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति

केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ॥

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः

स्तुयन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥૨૧॥

પદચ્છેદ:—અમી, હિ, ત્વામ્, સુરસંઘાઃ, વિશન્તિ, કેચિદ્, ભીતાઃ, પ્રાજ્ઞલયઃ, ગૃણન્તિ, સ્વસ્તિ, ઇતિ, ઉક્ત્વા, મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ, સ્તુવન્તિ, ત્વામ્, સ્તુતિભિઃ, પુષ્કલાભિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુરાણાં સંઘાઃ ઇતિ સુરસંઘાઃ । પ્રકરેણ અજ્ઞલયઃ યેષાં તે પ્રાજ્ઞલયઃ । સુષ્ટુ અસ્તિ ઇતિ સ્વસ્તિ । મહાન્તશ્ચ તે

રૂપં મહત્તે बहुवक्त्रनेत्रं

મહાબાહો बहुबाहूरूपादम् ॥

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं

દૃષ્ટા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથાહમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—રૂપમ્, મહત્, તે, बहुवक्त्रनेत्रम्, મહાબાહો, बहुबाहूरूपादम्, बहूदरम्, बहुदंष्ट्राकरालम्, दृष्टा, લોકાઃ, પ્રવ્યથિતાઃ, તથા, અહમ્.

व्युत्पत्तिसमासाः—वक्त्राणि नेत्राणि च इति वक्त्रनेत्राणि, बहूनि वक्त्रनेत्राणि यस्मिन् तत् बहुवक्त्रनेत्रम्, तत् । बाहवश्च उरवश्च पादाश्च इति बाहूरूपादाः, बहवः बाहूरूपादा यस्मिन् तत् बहुबाहूरूपादम्, तत् । बहूनि उदराणि यस्मिन् तत् बहूदरम्, तत् । बह्व्यश्च ता दंष्ट्राश्च इति बहुदंष्ट्राः, ताभिः करालम् इति बहुदंष्ट्राकरालम्, तत् । प्रकर्षेण व्यथिताः इति प्रव्यथिताः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાબાહો હે મોટા બાહુવાળા ભગવન્ ! बहुवक्त्रनेत्रम् ઘણું મુખ અને નેત્રોવાળા, बहुबाहूरूपादम् ઘણા હાથ, સાથળો અને પગવાળું, बहूदरम् ઘણા પેટવાળું, (અને) बहुदंष्ट्राकरालम् અનેક દાઢો વડે વિકરાલ (એવા), તે આપના, રૂપમ્ રૂપને, दृष्टા જોઈને, લોકાઃ બધા લોકો, તથા તેમજ, અહમ્ હું, પ્રવ્યથિતાઃ ભયથી પીડિત (ચલા છીએ).

સાવાર્થઃ—હે મહાબાહો ! ઘણા મુખ અને નેત્રવાળું, ઘણા હાથ, સાથળ અને પગવાળું, અનેક ઉદરવાળું અને અનેક દાઢોથી વિકરાલ દેખાતું એવું આપનું સ્વરૂપ જોઈને સમસ્ત લોક તેમ જ હું અત્યંત ભયથી પીડા પામેલા છીએ. ૨૩.

પદચ્છેદઃ—રુદ્રાદિત્યાઃ, વસવૈઃ, યે, ચ, સાધ્યાઃ, વિશ્વે,
અશ્વિનૌ, મરુતઃ, ચ, ઝપ્મપાઃ, ચ, ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘાઃ,
વીક્ષન્તે, ત્વામ્, વિસ્મિતાઃ, ચ, એવ, સર્વે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રુદ્રાશ્ચ આદિત્યાશ્ચ इति रुद्रादित्या ।
ઝપ્મપા પિવન્તિ इति ઝપ્મપા । ગન્ધર્વાશ્ચ યક્ષાશ્ચ અસુરાશ્ચ સિદ્ધાશ્ચ
इति ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધા, તેષા સઘા इति ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસઘા ।
વિશેષેણ ઈક્ષન્તે इति વીક્ષન્તે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—રુદ્રાદિત્યા. એકાદશ રુદ્ર અને
દ્વાદશ આદિત્ય, યે જે, વસવ. અષ્ટ વસુ, ચ તથા, સાધ્યાઃ સાધ્ય
નામના દેવતાઓ, વિશ્વે તેર વિશ્વદેવ, અશ્વિનાં જે અશ્વિની
કુમાર, મરુત. ઓગણપચાસ વાયુઓ, ચ તેમ, ઝપ્મપા. ગરમ
ભોજન કરનારા પિતૃઓ ચ અને, ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘાઃ
હાહા, હૂહૂ ઇત્યાદિ ગધવો, કુબેરાદિ યક્ષો, વિશેષન પ્રભૃતિ
અસુરો અને કપિલાદિ સિદ્ધોનાં ટોળાઓ, (એ) સર્વે બધા, ત્વામ્
આપને, વિસ્મિતા. વિસ્મય પામેલા થકા, એવ બ, વીક્ષન્તે
ભુએ છે

ભાવાર્થઃ—રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ, સાધ્યો, વિશ્વદેવો,
અશ્વિનીકુમારો, વાયુઓ, પિતૃઓ, ગધવો, યક્ષો, અસુરો અને
સિદ્ધો ઇત્યાદિ બધા દેવો આશ્ચર્યચકિત થઈને બ આપને ભુએ
છે. અર્થાત્ આપના આવા અદ્ભુત વરૂપને જોઈને આપનામાં
નર્વ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયેલા છે એમાં નશય નથી ૨૨.

અનુવર્તરપિણ્ડા—“આપના આ નિમ્નસ્વરૂપરી હું તેમજ નવે વેદો
ગમરાઈએ છીએ ” એમ બોલતો અર્જુન પોતાની દલા બાણાવે છે

વાળા, અને જ્વલંત વિશાળ આંખોવાળા, આપને જોઈને ભયથી
મારો અંતરાત્મા પીડિત થએલો છે અને તેથી હું ધીરજ
અથવા અંતઃકરણની શાન્તિને પામી શકતો નથી. ૨૪.

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि

दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।

दिशो न जाने न लभे च शर्म

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ૨૫ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—દંષ્ટ્રાકરાલાનિ, ચ, તે, મુખાનિ, દૃષ્ટ્વા, એવ,
કાલાનલસંનિભાનિ, દિશઃ, ન, જાને, ન, લભે, ચ, શર્મ, પ્રસીદ,
દેવેશ, જગન્નિવાસ.

व्युत्पत्तिसमासाः—दंष्ट्राभिः करालानि इति दंष्ट्राकरालानि,
तानि । कालः एव अनलः कालानलः, तेन संनिभानि इति कालानल-
संनिभानि, तानि कालानलसंनिभानि । देवानाम् ईशः इति देवेशः, तत्सं-
बुद्धौ हे देवेश । जगत्सु निवासो यस्य जगतां निवासो वा यस्मिन् इति
जगन्निवासः, तत्संबुद्धौ हे जगन्निवास ।

અન્યથા અને અર્થઃ—દેવેશ હે દેવોના ધંધર ! દંષ્ટ્રા-
કરાલાનિ દાઢો વડે વિકરાળ, ચ તેમ, કાલાનલસંનિભાનિ પ્રભ-
કાલના અગ્નિના જેવાં, તે આપનાં, મુખાનિ મુખોને, દૃષ્ટ્વા જોઈને,
એવ ભરેખર, દિશઃ દિશાઓને, ન, જાને હું ઓળખતો નથી, ચ
તેમજ, શર્મ મુખને, (પશુ) ન, લભે પ્રાપ્ત થતો નથી, (માટે)
જગન્નિવાસ હે જગતના આશ્રયસ્થ પરમેશ્વર ! પ્રસીદ (આપ
મારાપર) પ્રસન્ન થાઓ !

નમઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણં

વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ॥

દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યયિતાંતરાત્મા

ધૃતિં ન વિંદામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥ ૨૪ ॥

પદ્છેદઃ—નમઃસ્પૃશમ્, દીપ્તમ્, અનેકવર્ણમ્, વ્યાત્તા-
નનમ્, દીપ્તવિશાલનેત્રમ્, દૃષ્ટ્વા, હિ, ત્વામ્, પ્રવ્યયિતાન્તરાત્મા,
ઘૃતિમ્, ન, વિંદામિ, શમમ્, ચ, વિષ્ણો.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નમ સ્પૃશતિ ઇતિ નમઃસ્પૃશ, તમ્ નમ-
સ્પૃશમ્ । અનેકે વર્ણાઃ યસ્મિન્ સ અનેકવર્ણ, તમ્ અનેકવર્ણમ્ ।
વિશેષેણ આત્તાનિ આનનાનિ યસ્ય ॥ વ્યાત્તાનન, ત વ્યાત્તાનનમ્ ।
દીપ્તાનિ વિશાલાનિ નેત્રાણિ યસ્ય સ દીપ્તવિશાલનેત્ર, ત દીપ્તવિશાલ
નેત્રમ્ । અન્તરઘ્યાસૌ આત્મા ચ ઇતિ અન્તરાત્મા, પ્રવર્ણેણ વ્યયિત
અન્તરાત્મા યસ્ય સ પ્રવ્યયિતાન્તરાત્મા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વિષ્ણો હે વિષ્ણુ ભગવન્ ! નમ સ્પૃશમ્
આકાશને સ્પર્શ કરતા, દીપ્તમ્ જ્વલત, અનેકવર્ણમ્ અનેક વર્ણવાળા,
વ્યાત્તાનનમ્ ફાટેલા મુખવાળા, (અને) દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ અળ
કાટમારતા એવા વિશાલ નેત્રવાળા, ત્વામ્ આપને, દૃષ્ટ્વા જોઈને,
પ્રવ્યયિતાન્તરાત્મા ભયથી વ્યયિત અતચરમાવાળો હું, ધૃતિમ્
ધીરજ, ચ અને, શમમ્ અત કરણની શાંતિને, ન, વિંદામિ
પામતો નથી.

ભાવાર્થઃ—હે ભગવન્ વિષ્ણો ! આકાશને સ્પર્શ કરતી
અત્યંત ઉચ્ચાઈવાળા, દીપ્ત કાંતિવાળા, વિકસિત કરેલા મુખ-

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અવર્નિ પાલયન્તિ इति ते अवनिपालाः, તેપાં સંધાઃ इति अवनिपालसंधाः, તૈઃ अवनिपालसंधैः । सूतस्य पुत्रः इति सूतपुत्रः । अस्माकम् इमे इति अस्मदीयाः । मुखे आदौ भवन्ति इति मुख्याः, युद्धञ्चन्ते ते योधाः, योधानां मुख्याः योधमुख्याः, तैः योधमुख्यैः । त्वरन्ते ते त्वरमाणाः । दंष्ट्राभिः करालानि इति दंष्ट्राकरालानि, तानि । विशेषेण लम्बाः इति विलम्बाः । दृश्यते एमिरिति दशनानि, दशनानां अन्तराणि इति दशनान्तराणि, तेषु दशनान्तरेषु । सम्यक् दृश्यन्ते इति संदृश्यन्ते । उत्तमानि च तानि अङ्गानि च उत्तमाङ्गानि, तैः उत्तमांगैः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અમી આ, ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાઃ દુર્યોધનાદિક પુત્રો, ચ તેમ, મીષ્મઃ ભીષ્મ, દ્રોણઃ દ્રોણાચાર્ય, તથા તેમજ, અસૌ આ, સૂતપુત્રઃ સારથિપુત્ર કર્ણ, (એ) સર્વે યોધા, અવનિપાલસંધૈઃ અન્ય પૃથ્વીપતિઓના સમૂહો, (તથા) અસ્મદીયૈઃ અમારા, યોધમુલ્યૈઃ યોદ્ધાઓમાં મુખ્ય, (ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડિ-મભૂતિ) યોદ્ધાઓની, અપિ પણ, સહ સહિત, ત્વરમાણાઃ બહુ જ ત્વરા કરતા થકા, દંદ્રાકરાલાનિ દાંદો વડે વિકરાલ (અને), મયાન-કાનિ ભય ઉપજાવે તેવાં, તે આપનાં, મુશ્વત્તિ મુખોમાં, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, (તેમાં) કેચિત્ કેટલાક, દશનાન્તરેષુ દાંતની વચ્ચેના અંતરાલમાં, વિલમ્બાઃ અત્યંત થોડી ગયેલા થકા, ચૂર્ણિતૈઃ લૂકો થઈ ગયેલાં, ઉત્તમાંગૈઃ મસ્તકોચુકત, સન્દ્રશ્યન્તે સારી રીતે જોઈ શકાય છે.

સાવાર્થઃ—ધૃતરાષ્ટ્રના આ દુર્યોધનાદિક પુત્રો, ભીષ્મ, દ્રોણ, તેમજ આ (અભિમાની) કર્ણ એ સર્વે, ભીષ્મ કેટલાક રાજાઓ કે જે આ યુદ્ધમાં ભાગ લેવા આવેલા છે તેઓની તેમજ અમારા મુખ્ય-વિશિષ્ટ-યોદ્ધાઓની સહિત, ઉતાવળે આપનાં

ભાવાર્થ:—હે દેવોના ઈશ્વર ! દાહોથી વિકરાળ તેમજ પ્રલયકાલના અગ્નિનાં જેવાં આપના સુખોને જોઈને ખરેખર હું દિશાઓને ભૂલી ગયો છું, અને ક્યાંય પણ સુખ મેળવી શકતો નથી, માટે હે જગતના આશ્રયરૂપ પરમાત્મન ! આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫

અવતરણિકા:—“આપનું વિશ્વરૂપ જોયા પહેલાં જેમનાથી મને પગળ્ય પામવાની શક્તિ હતી, તે હવે નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે” એમ બોલતો અર્જુન હવે તે બામતમા પોતાના અનુભવનું વર્ણન કરતો કહે છે

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः

सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ

सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

वज्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति

दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।

केचिद्विलग्ना दशानांतरेषु

संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥

પદ્ધેદ:—અમી, ચ, ત્વામ્, ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય, પુત્રાઃ, સર્વે, સહ, એવ, અવનિપાલસંઘૈઃ, ભીષ્મઃ, દ્રોણઃ, સૂતપુત્રઃ, તથા, અસૌ, સહ, અસ્મદીયૈઃ, અપિ, યોધમુખ્યૈઃ; વજ્રાણિ, તે, ત્વરમાણાઃ, વિશન્તિ, દંષ્ટ્રાકરારાણિ, ભયાનકાણિ, કેચિત્, વિલગ્નાઃ, દશ-નાન્તરેષુ, સંદ્રશ્યન્તે, ચૂર્ણિતૈઃ, ઉત્તમાંગૈઃ.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અવનિં પાલયન્તિ इति ते अवनिपालाः, તેવાં સંઘાઃ इति अवनिपालसंघाः, તૈઃ अवनिपालसंघैः । सूतस्य पुत्रः इति सूतपुत्रः । अस्माकम् इमे इति अस्मदीयाः । मुखे आदौ भवन्ति इति मुख्याः, युद्धयन्ते ते योधाः, योधानां मुख्याः योधमुख्याः, तैः योधमुख्यैः । त्वरन्ते ते त्वरमाणाः । दंष्ट्राभिः करालानि इति दंष्ट्राकरालानि, तानि । विशेषेण लग्नाः इति विलग्नाः । दृश्यते एभिरिति दशनानि, दशनानां अन्तराणि इति दशनान्तराणि, तेषु दशनान्तरेषु । सम्यक् दृश्यन्ते इति संहश्यन्ते । उत्तमानि च तानि अङ्गानि च उत्तमाङ्गानि, तैः उत्तमाङ्गैः ।

અન્ય અને અર્થઃ—અમી આ, ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાઃ દુર્યોધનાદિક પુત્રો, ચ તેમ, મીઘ્મઃ લીઘ્મ, ક્રોળઃ દ્રોણાચાર્ય, તથા તેમજ, અસૌ આ, સૂતપુત્રઃ સારથિપુત્ર કર્ણ, (એ) સર્વે બધા, અવનિપાલસંઘૈઃ અન્ય પૃથ્વીપતિઓના સમૂહો, (તથા) અસ્મદીયૈઃ અમારા, યોધમુખ્યૈઃ યોદ્ધાઓમાં મુખ્ય, (ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડિ-પ્રભૃતિ) યોદ્ધાઓની, અપિ પણ, સહ સહિત, ત્વરમાણાઃ બહુ જ ત્વરા કરતા થકા, દંષ્ટ્રાકરારાનિ હાલો વડે વિકારાલ (અને), મયાન-કાનિ ભય ઉપજાવે તેવાં, તે આપનાં, મુખાનિ મુખોમાં, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, (તેમાં) કેચિત્ કેટલાક, દશનાન્તરેષુ હાંતની વચ્ચેના અંતરાલમાં, વિલગ્નાઃ અત્યંત ચોંટી ગયેલા થકા, ચૂર્ણિતૈઃ ભૂકો થઈ ગયેલાં, ઉત્તમાંગૈઃ મસ્તકોયુક્ત, સન્દહ્યન્તે સારી રીતે જોઈ શકાય છે.

સાધાર્થઃ—ધૃતરાષ્ટ્રના આ દુર્યોધનાદિક પુત્રો, લીઘ્મ, દ્રોણ, તેમજ આ (અભિમાની) કર્ણ એ સર્વે, બીજા કેટલાક રાજાઓ કે જે આ યુદ્ધમાં ભાગ લેવા આવેલા છે તેઓની તેમજ અમારા મુખ્ય-વિશિષ્ટ-યોદ્ધાઓની સહિત, ઉતાવળે આપનાં

દોઢો વડે વિકરાળ અને લયાનક જણાતાં મુખોમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમાંના કેટલાક તો હાંતોની વચ્ચેના અંતરાલમાં ચોંટી ગયેલા તથા જેમના મસ્તકો ચુરેચુરા થઈ ગયેલાં હોય તેવી રીતના સારી રીતે જોવામાં આવે છે ૨૬-૨૭.

અવતરણિકા:—“ અમારા તેમજ દ્વેરવોના મુખ્ય યોદ્ધાઓ આપના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે ” એમ ઉપરના શ્લોકમાં જે અર્જુને પોતાનો અનુભવ જણાવ્યો છે, તે યોદ્ધાઓ કવી રીતે ભગવાનના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે, તેનું દષ્ટાંત નીચેના શ્લોકોથી અર્જુન કહે છે

યથા નદીનાં બહવોઽમ્બુવેગાઃ

સમુદ્રમેવાભિમુખા દ્રવંતિ ।

તથા તવામી નરલોકવીરા

વિશંતિ વક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલંતિ ॥ ૨૮ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—યથા, નદીનામ્, બહવઃ, અમ્બુવેગાઃ, સમુદ્રમ્, એવ, અભિમુખાઃ, દ્રવન્તિ, તથા, તવ, અમી, નરલોકવીરાઃ, વિશન્તિ, વક્ત્રાણિ, અભિવિજ્વલન્તિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અમ્બૂનાં વેગાઃ इति અમ્બુવેગાઃ । અભિ-પ્રતિ મુખાનિ યેષાં તે અભિમુખાઃ । નરાણાં લોકઃ इति નરલોકઃ, નર-લોકસ્ય વીરાઃ इति નરલોકવીરાઃ । અભિતઃ સર્વતઃ વિશેષેણ જ્વલન્તિ इति અભિવિજ્વલન્તિ, તાનિ અભિવિજ્વલન્તિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યથા જેમ, નદીનામ નદીઓના, બહવઃ અનેક, અમ્બુવેગાઃ પાણીના પ્રવાહો, સમુદ્રમ સમુદ્રપ્રતિ, એવ જ, અભિમુખાઃ સામા મુખવાળા (થઈને), દ્રવન્તિ દોડે છે—

તેમાં પ્રવેશ કરે છે, તથા તેમ, અર્મી આ, નરલોકવીરાઃ મનુષ્ય-
લોકના શૂરવીરપુરુષો (પણુ), તવ આપનાં, અમિવિજ્વલન્તિ
ચેતરદ્ધી અત્યંત પ્રકાશવાળાં, વજ્રાણિ મુખોમાં, વિશન્તિ
પ્રવેશ કરે છે.

ભાવાર્થ:—જેવી રીતે નદીઓના અનેક જલપ્રવાહો
અમુદ્ર તરફ જ મુખ રાખીને વહેતા વહેતા તેમાં પ્રવેશ કરે છે,
તે જ પ્રમાણે આ મનુષ્યલોકના વીર-યોદ્ધાઓ પણ આપનાં
ચેતરદ્ધી પ્રકાશવાળાં મુખોમાં પ્રવેશે છે. ૨૮.

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતંગા

વિશન્તિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ

તથૈવ નાશાય વિશન્તિ લોકા-

સ્તત્રાપિ વજ્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, પ્રદીપ્તમ્, જ્વલનમ્, પતંગાઃ, વિશન્તિ,
નાશાય, સમૃદ્ધવેગાઃ, તથા, એવ, નાશાય, વિશન્તિ, લોકાઃ, તવ,
અપિ, વજ્રાણિ, સમૃદ્ધવેગાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્યેણ દીપ્તં ઇતિ પ્રદીપ્તમ્, તવ ।
જ્વલતિ એનેન ઇતિ જ્વલનઃ, તં જ્વલનમ્ । સમ્યક્ શબ્દઃ સમૃદ્ધઃ,
સમૃદ્ધઃ વેગઃ યેષાં તે સમૃદ્ધવેગાઃ ।

અન્ય અર્થઃ—યથા જેવી રીતે, પ્રદીપ્તમ્ અત્યંત
બળતા (એવા), અગ્નિમ્ અગ્નિમાં, સમૃદ્ધવેગાઃ ઘણી ઉગ્ર ગતિ-
વાળાં, પતંગાઃ પતંગિયાઓ, નાશાય (પોતાના) મરણને માટે,

વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, તથા તેવી રીતે, एव જ, તથા આપનાં, વક્ત્રાણિ મુખોમાં, અપિ પણ, સમૃદ્ધવેગાઃ ઉત્કૃષ્ટ ગતિવાળા, લોકાઃ લોકો, નાશાય નાશને માટે, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે.

ભાવાર્થ:—જેવી રીતે સજગતા અગ્નિમાં ઉગ્ર ગતિવાળાં પતંગિયાં ફેવલ પોતાના નાશને માટે જ પડે છે, તેવી રીતે આપનાં મુખોમાં પણ આ સર્વ લોકો શીઘ્ર ગતિવાળા થઈને પોતાના નાશને માટે પ્રવેશ કરે છે. ૨૬.

અવતરણિકા:—આપ્રમાણે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા ગજઓની દશા કહીને, હવે તેવી સ્થિતિમાં ભગવાનની તેમજ તેમની સ્થિતિનું ચિત્ર દર્શાવતો અર્જુન કહે છે

લેલિદ્વસે ગ્રસમાનઃ સમંતા-

લ્લોકાન્સમગ્રાન્વદનૈર્જ્વલદ્ધિઃ ।

તેજોભિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં

ભાસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપંતિ વિષ્ણો ॥ ૩૦ ॥

પદચ્છેદ:—લેલિદ્વસે, ગ્રસમાનઃ, સમંતાત્, લોકાન્, સમગ્રાન્, વદનૈ, જ્વલદ્ધિઃ, તેજોભિઃ, આપૂર્ય, જગત્, સમગ્રમ્, ભાસઃ, તવ, ઇગ્રાઃ, પ્રતપન્તિ, વિષ્ણો.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પૌન.પુન્યેન અતિશયેન વા લેક્ષિ ઇતિ લેલિદ્વસે । ગ્રસતે.અસૌ ગ્રસમાનઃ । જ્વયન્તિ તાનિ જ્વલન્તિ, તૈ. જ્વલદ્ધિઃ । પ્રકર્ષેણ તપન્તિ ઇતિ પ્રતપન્તિ ।

અન્વય અને અર્થ:—વિષ્ણો હે વિષ્ણુ ભગવન! જ્વલદ્ધિઃ પ્રકાશિત, વદનૈઃ મુખો વડે, સમગ્રાન્ સર્વ, લોકાન્ લોકોને,

મસમાનઃ મુખમાં લક્ષણ કરી જતા એવા (આપ), સમન્તાત્ર ચોતરફ, લેલિહાસે જીભ વડે આસ્વાદ લેતો છે, (અને) તવ આપની, ઉદ્ધાઃ અસહ્ય, માસઃ દીપ્તિઓ, તેજોમિઃ પોતાનાં તેજો વડે, સમગ્રમ્ સમસ્ત, જગત્ વિશ્વને, આપૂર્વ વ્યાપીને, પ્રતપન્તિ તમ થઈ રહી છે.

ભાવાર્થઃ—હે વિષ્ણુ ભગવન્ ! આપનાં પ્રકાશિત મુખો-વડે સર્વ લોકોને મુખમાં ગટક કરી જતા આપ, જીભ વડે ચોતરફથી જાણે તેમનો આસ્વાદ લેતા હો—ચાટતા હો—તેમ હેખાઓ છો. અને આપની ઉગ્ર કાંતિ પણ પોતાના તેજ વડે આખા વિશ્વને વ્યાપીને બાળી રહી છે. ૩૦.

અપતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે અર્જુન પોતાની દૃષ્ટિનો અનુભવ કરીને માનસિક વ્યથાથી આકુલઆકુલ થયો થશે ‘ આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ ’ ના છે એ વસ્તુસ્થિતિ બૂધી જમ્ને અજ્ઞાનતાથી પૂછ્યા લાગ્યોઃ

આख्याहि मे को भवानुग्रहो

नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं

न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ૩૧ ॥

પદચ્છેદઃ—આખ્યાહિ, મે, કો, ભવાન્, ઉગ્રરૂપઃ, નમઃ, અસ્તુ, તે, દેવવર, પ્રસીદ, વિજ્ઞાતુમ્, ઇચ્છામિ, મંવંતમ્, આદ્યમ્, ન, હિ, પ્રજાનામિ, તવ, પ્રવૃત્તિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉગ્રં રૂપં યસ્ય ત્તઃ ઉગ્રરૂપઃ । ત્રિષુને શ્વેતે વરઃ, દેવનાં વરઃ શ્વેતે દેવગઃ, તત્સંનુદ્ધૌ હે દેવગર । વિરોમેળ જ્ઞાનુષ્ઠ.

इति विज्ञातुम् । आदौ भवः इति आद्यः, तत्र आद्यम् । प्रकर्षेण जानामि
इति प्रजानामि । प्रकृष्टा वृत्तिः इति प्रवृत्तिः, ताम् प्रवृत्तिम् ।

અન્યથે અને અર્થ:-દેવર હે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ ભગવન્ !
ઉપરૂપ: ઉત્તરસ્વરૂપવાળા, મયાન્ આપ, ક: કૈણ છે ? (તે) મે
મને, આદ્યાહિ કહે, તે આપને, નમ: નમસ્કાર, અસ્તુ હો,
પ્રસીદ (આપ) પ્રસન્ન થાઓ ! મવન્તમ્ આપ, આદ્યમ્ આદિ
કારણરૂપને, વિજ્ઞાતુમ્ જાણવાને, હચ્છામિ હું ધન્યું છું, હિ કારણ
કે, તવ આપની, પ્રવૃત્તિમ્ પ્રવૃત્તિને, ન, જાનામિ હું જાણતો, નથી.

ભાવાર્થ:-હે દેવશ્રેષ્ઠ ભગવન્ ! ઉત્તરસ્વરૂપવાળા આપ
કૈણ છે ? તે મને કહે. આપને માત્ર નમસ્કાર હો ! આપ
પ્રસન્ન થાઓ, સર્વના આદિ કારણ રૂપ આપને ખાસ કરીને હું
જાણવા માણું છું, કારણ કે હું આપની પ્રવૃત્તિથી અજ્ઞાત છું.
અર્થાત્ હે ભગવાન્ આપ કૈણ છે તે આપનું સત્ય સ્વરૂપ મને
સમજાયો. ૩૧.

અવતરણિકા:-એ પ્રભાણે પ્રાર્થના કરનારો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ
અર્જુનને પ્રત્યુત્તર આપતા કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે -

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો

લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ।

ઋતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યન્તિ સર્વે

યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ॥ ૩૨ ॥

પદચ્છેદઃ—કાલઃ, અસ્મિ, લોકક્ષયકૃત્, પ્રવૃદ્ધઃ, લોકાન્, સમાહર્તુમ્, इह, પ્રવૃત્તઃ, ઋતે, અપિ, ત્વામ્, ન, ભવિષ્યન્તિ, સર્વે, યે, અવસ્થિતાઃ, પ્રત્યનીકેષુ, યોધાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—લોકાનાં ક્ષયઃ इति લોકક્ષયઃ, તં કરોતિ इति લોકક્ષયકૃત્ । પ્રકર્ષેણ વૃદ્ધઃ इति પ્રવૃદ્ધઃ । સમ્યક્ આ સમન્તાત્ હર્તુમ્ इति સમાહર્તુમ્ । અનીકાનિ અનીકાનિ પ્રતિ इति પ્રત્યનીકાનિ, તેષુ પ્રત્યનીકેષુ । યુષ્યન્તે इति તે યોધાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—લોકક્ષયકૃત્ (હું) લોકોનો ક્ષય કરનાર, પ્રવૃદ્ધઃ મહાન્, કાલઃ કાલ, અસ્મિ હું, (અને) લોકાન્ લોકોને, સમાહર્તુમ્ સંહારવાને માટે, इह અહીં, પ્રવૃત્તઃ પ્રવૃત્ત થયેલો, (હું) અપિ અને, (તેથી) ત્વામ્ તારા, ઋતે સિવાય, પ્રત્યનીકેષુ પ્રત્યેક સૈન્યમાં, યે જે, યોદ્ધાઃ યોદ્ધાઓ, અવસ્થિતા ઉભેલા, (છે તે) સર્વે બધા, ન, ભવિષ્યન્તિ (જીવતા) રહેશે નહિ.

ભાવાર્થઃ—હું લોકોનો નાશ કરનાર મહાન્ કાળ હું, લોકોને સંહારવાને માટે અહીં પ્રવૃત્ત થયો હું. તું યુદ્ધ નહિ કરે તો પણ તારા વિના બન્ને સૈન્યમાં જે યોદ્ધાઓ યુદ્ધ માટે ઉભેલા છે તેઓ જીવતા રહેશે નહિ, અર્થાત્ તું તેમને અવધ્ય માની હણીશ નહિ, તો પણ કાલસ્વરૂપ એવો હું તેમને ઝસી જઈશ, એટલે તેમનું અસ્તિત્વ તારી અનુકંપા ઉપર આધાર રાખતું નથી. માટે જ તું યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. ૩૨.

અવતરણિકાઃ—“તું યુદ્ધ નહિ કરીશ તો પણ તેઓ મૃત્યુ તો પામવાના જ છે એ વાત નિઃસંશય છે, તો પછી સ્વધર્મે બ્રહ્માનું પાતક, અપક્રાંતિ, અર્થહાનિ, વિગેરે બધા અનર્થો છોડી યશઃપ્રાપ્તિ તેમ જ ઈશ્વરસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે જ તું તૈયાર થા ” એમ અર્જુનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉનેશ્વર કરતા કહે છે.

તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ

જિત્વા શત્રૂન્મુંક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।

મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ

નિમિત્તમાત્રં ભવ સંવ્યસાચિન્ ॥ ૩૩ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, ત્વમ્, ઉત્તિષ્ઠ, યશઃ, લભસ્વ, જિત્વા, શત્રૂન્, મુંક્ષ્વ, રાજ્યમ્, સમૃદ્ધમ્, મયા, એવ, एते, નિહતાઃ, પૂર્વમ્, એવ, નિમિત્તમાત્રમ્, ભવ, સંવ્યસાચિન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રાજા ભાવ કર્મ વા રાજ્યમ્, તત્ । સમ્યક્ ઋદ્ધમ્ इति સમૃદ્ધમ્, તત્ । નિશ્ચયેન હતા इति નિહતા । નિમિત્તમ્ એવ इति નિમિત્તમાત્રમ્ । સયેન વામહસ્તેન સંક્ષિપ્તું શરાન્ સંઘાતુ શીલમ્ અગ્નિ અસ્તિ इति સંવ્યસાચી, તત્સંવૃદ્ધૌ હે સંવ્યસાચિન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તસ્માત્ તેથી, ત્વમ્ તું, ઉત્તિષ્ઠ (યુદ્ધ કરવાને) ઉભો થા, યશઃ યશને, લભસ્વ પ્રાપ્ત કર, (અને) જાત્રુન્ શત્રુઓને, જિત્વા જીતીને, સમૃદ્ધમ્ સમૃદ્ધિવાળા એવા રાજ્યમ્ રાજ્યને, મુંક્ષ્વ ભોગવ, एते એ દુર્યોધનાદિક, પૂર્વે પહેલાથી, એવ જ, મયા મારા વડે, નિહતાઃ હણાયલા, (છે માટે) સંવ્યસાચિન્ હે સંવ્યસાચી ! (તું તો) નિમિત્તમાત્રમ્ નિમિત્ત-દૃષ્ટીતા કારણરૂપ-માત્ર, ભવ થા.

૧ સમો દુર્યોધન મે પાળી ગાળીતરુ વિકલને ।

નેવ દેવપુત્રોષ્ટ્ર સંવ્યસાચીનિ મા વિદુઃ ॥ શ્રીમદ્ભગવાન

‘મારે જીતેને અને દામો અને દાવ આગર ધનુષ્યનું અનુસંધાન કરવામા જ આ છે તેથી જ દેવન જો અને મનુ યોમા અને ‘સંવ્યસાચી’ એમ સર્વે બોલે છે ’

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! તેથી તું યુદ્ધ કરવા માટે ઉભો થા ! યુદ્ધમાં બીષ્મ-દ્રોણાદિ મહારથીઓને જીતીને યશને મેળવ ! તેમજ કંટકરૂપ દુર્યોધનાદિ શત્રુઓને જીતીને નિષ્કંટક-રાજ્ય લોગવ ! કારણ કે એ દુર્યોધનાદિકે મારા વડે પહેલાંથી જ હણાયેલા છે. માટે હે સંવ્યસાચી ! તું તો માત્ર દેખીતા કારણરૂપ જ થા. અર્થાત્ એ બધાને મેં જ મારી મુકેલા હોવાથી તને તેમના વધનો હોષ લાગવાનો નથી માટે નિમિત્ત માત્ર બની તું યુદ્ધ માટે તૈયાર થા. ૩૩.

અવતરણિકા:—ધનુર્વેદાચાર્યો મમ ગુરુરયં દ્રોણ ઉચ્ચિતૈઃ ।
સ્વયં વિઘ્નૈરસ્વીર્યુત દ્વહ વિજેતું ન સુશક ॥ તથા મીષ્મો ઘીરો રણમુધિ
મતોડત્યન્તસુવલો । ન જેતું શક્યોડમૂઢધિ પરશુરામેણ ચ પુરા ॥
ધનુર્વેદના આચાર્ય આ મહારા ગુરુ દ્રોણાચાર્ય જે પોતે યોગ્ય-જ્ઞેષ્ઠએ તેવા
ઉત્તમ દેવતાઈ શસ્ત્રાઓ વડે યુક્ત છે તે આ યુદ્ધમાં જીતીશકાય તેમ નથી.
બિષ્મપિતામહ પણ વીર છે અને રણભૂમિમાં જતાં તે મહા બક્ષવાન છે
જેને પૂર્વે પરશુરામ પણ યુદ્ધમાં જીતવાને શક્તિમાન ન થયા હતા ! તો
પછી હું આ યુદ્ધમાં તેવા વીરોને કેમ જીતી શકું ! એવી અર્જુનની શંકા
હોય તો તેનું પરિહાર કરતા બગવાન કહે છે.

દ્રોણં ચ મીષ્મં ચ જયદ્રથં ચ

કર્ણં તથાન્યાનપિ યોધવીરાન્ ।

મયા હતાંસ્ત્વં જહિ મા વ્યથિષ્ઠા

યુદ્ધચસ્વ જેતાસિ રણે સપત્નાન્ ॥૩૪॥

પદચ્છેદ:—દ્રોણમ્, ચ, મીષ્મમ્, ચ, જયદ્રથમ્, ચ,
કર્ણમ્, તથા, અન્યાન્, અપિ, યોધવીરાન્, મયા, હતાન્, ત્વમ્,
જહિ, મા, વ્યથિષ્ઠાઃ, યુદ્ધચસ્વ, જેતા, અસિ, રણે, સપત્નાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જયન્ જયશીલ રથ યસ્ય સ જય
દ્રથ, તમ્ જયદ્રથમ્ । યોધાના વીરા इति યોધવીરા, તાન્ યોધવીરાન્ ।
સમાન પતિ યસ્ય તત્ સપત્નમ્, સપત્નસ્ય યાવ સાપત્ન્યમ્, સાપત્ન્યમ્
અસ્તિ અસ્ય इति સપત્ન, તાન્ સપત્નાન્ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—દ્રોણમ્ (ધનુર્વેદના આચાર્ય) દ્રોણ,
અને, મીઠમ્ (સ્વચ્છન્દ મૃત્યુ પામવાવાળા) પિતામહ
ભીષ્મ અ તેમ, જયદ્રથમ્ (જેનો પિતા તપશ્ચર્યા કરે છે,
અને જેણે વરદાન મેળવ્યું છે કે "મારા પુત્રનું મરતક જે કોઈ
જનીન પર પાડે, તેના જ મરતકના સો ટુકડા થઈ જાય" તેનો
પુત્ર) જયદ્રથ, અ તથા, કર્ણમ્ (ઈન્દ્રની અમોઘ સાગવાળો)
કર્ણ, તથા તેમ જ, અન્યાન્ બીજા, અપિ પણ, યોધવીરાન્ યોદ્ધા
ઓમા વીર, (જે કોઈ હોય તે) મયા મારા વડે, દતાન્ હણાયેલાને,
ત્વમ્ તું, જટિ હણ, મા, વ્યયિષ્ઠા તેમનાથી બીક રાખ નહીં,
યુદ્ધયસ્વ યુદ્ધ કર, (અને તેથી) રણે યુદ્ધમા સપત્નાન્ શત્રુ-
ઓને, જેણા છતનાર, અસ્તિ તું છે

ભાવાર્થઃ—દ્રોણ, ભીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણ તેમજ બીજા પણ
મુખ્ય વીર યોદ્ધાઓ કે જેઓ મારાવડે પહેલેથી જ હણાયેલા
છે તેઓને તું હણ તેમનાથી ભય રાખવાનું જરા પણ તને કારણ
નથી માટે તું યુદ્ધ કર અને યુદ્ધમા શત્રુઓને અવશ્ય
છતીશ અર્થાત્ દિવ્યશક્તિધારી જે મહાપુરુષોનો મેં પહેલેથી
જ વિનાશ કરી મૂક્યો છે અને તેમના દિવ્ય પ્રભાવોનો પ્રતિકાર
પહેલેથી જ રથી મૂક્યો છે માટે નાહક મહારાવાનું ઈ કારણ
નથી. તેથી યુદ્ધ કરી વિજય પ્રાપ્ત કર ૩૪

અવતરણિકાઃ—"જગત્ત્વ શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રભાણે અર્જુનને પ્રત્યુત્તર
આપ્યા પછી તુ થયું" તે ધૃતનાય્ડની ગિરિઓને તૃપ્ત કે વા નન્ય દેવે કે

સંજય ઉવાચ । સંજય બોલ્યો:—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य

कृतांजलिर्वेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं

सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ૩૫ ॥

પદચ્છેદ:—એતત્, શ્રુત્વા, વચનમ્, કેશવસ્ય, કૃતાં-
જલિઃ, વેપમાનઃ, કિરીટી, નમસ્કૃત્વા, ભૂયઃ, એવ, આહ, કૃષ્ણમ્,
સગદ્ગદમ્, ભીતભીતઃ, પ્રણમ્ય.

व्युत्पत्तिसमासाः—કૃતઃ અંજલિઃ યેન સઃ કૃતાંજલિઃ ।
વેપતે અસૌ વેપમાનઃ । કિરીટઃ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ કિરીટી । કર્ણયતિ ઇતિ
કૃષ્ણઃ, તં કૃષ્ણમ્ । ગદ્ગદેન સહિતં યયા સ્યાત્તયા ઇતિ સગદ્ગદમ્ ।
મીતાત્ અપિ મીતઃ ઇતિ મીતમીતઃ । પ્રકર્ષેણ નત્વા ઇતિ પ્રણમ્ય ।

અન્ય અર્થ:—કેશવસ્ય ભગવાન્ કેશવનું, एतत् એ,
वचनम् વચન, श्रुत्वा સાંભળીને, किरीटी મુકુટધારી અર્જુન,
कृतांजलिः કરેલી છે હાથની અંજલિ બેલે એવો, અને वेपमानः
ધરધર ધ્રૂજતો, नमस्कृत्वा નમસ્કાર કરીને, भीतभीतः ધણે જ
ભયભીત થએલો થકો, प्रणम्य પ્રણામ કરી, सगद्गदम् કંડ કંધાર્ધ
જતો હોય તેવી ગદગદ વાણી વડે, भूयઃ ફરી, एव પણ, कृष्णम्
શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને, आह કહેવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—ભગવાન્ વાસુદેવનું એ પ્રભાણું વાક્ય સાંભ-
ળીને મુકુટધારી અર્જુન બે હાથ ભેડી ઉભો રહી ધરધર

ધૂજતો ભગવાનને નમસ્કાર કરીને, અને અત્યંત લયલીલ થએલો નમ્રભાવથી પ્રણામ કરી, ફરી પણ મદમદ વાણી વડે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને આપ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ૩૫.૧

અવતરણિકા:—અગીઆર શ્લોકોવડે અર્જુન ભગવાનની સ્તુતિ કરતો કહેવા લાગ્યો.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન બોલ્યો —

સ્થાને હૃષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યા

જગત્પ્રહૃપ્યત્યનુરજ્યતે ચ ।

રક્ષાંસિ ભીતાનિ વિશો દ્રવંતિ

સર્વે નમસ્યંતિ ચ સિદ્ધસંઘાઃ ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદ:—સ્થાને, હૃષીકેશ, તવ, પ્રકીર્ત્યા, જગત્, પ્રહૃપ્યતિ, અનુરજ્યતે, ચ, રક્ષાંસિ, ભીતાનિ, વિશઃ, દ્રવન્તિ, સર્વે, નમસ્યન્તિ, ચ, સિદ્ધસંઘાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—હૃષીકાણામ્ इन्द्रियाणाम् ईशः इति हृषीकेशः, તત્સત્તુદ્ધૌ હે હૃષીકેશ । પ્રમૃષ્ટા ચાસૌ કર્તૃત્વમ્ इति प्रकीर्तिः, તથા પ્રકીર્ત્યા । પ્રમર્ષેણ હૃપ્યતિ इति प्रहृप्यति । સિદ્ધાનાં સંઘાઃ इति सिद्धसंघाः ।

અન્વય અને અર્થ:—હૃષીકેશ હે ઇન્દ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ! તથા આપના, પ્રકીર્ત્યા વિશિષ્ટ માહાત્મ્યના કીર્તનથી, જગત્ વિશ્વ, પ્રહૃપ્યતિ અત્યંત હર્ષ પામે છે, ચ અને, અનુરજ્યતે અનુરાગ પામે છે, (આપના ઉપર પ્રીતિ વાર્જુ થાય છે, તેમ)

મીતાનિ ળીધેલા, રક્ષાંસિ રાક્ષસો, દિશઃ દિશાઓમાં, ઢવન્તિ પલાયન કરે છે, ચ અને, સર્વે બધા, સિદ્ધસંઘાઃ કપિલાદિ સિદ્ધોના સમૂહ, નમસ્યન્તિ નમસ્કાર કરે છે, (તે સઘળું) સ્થાને યોગ્ય, (જ છે—અપ્રસ્તુત નથી)

ભાવાર્થઃ—હે હૃષીકેશ ! આપના વિશિષ્ટ માહાત્મ્યકીર્તનથી આપું જગત્ અત્યંત હર્ષ પામી આપના પ્રત્યે અનુરાગને પામે છે, તેમ જ લય પામેલા રાક્ષસો દિશાઓમાં પલાયન કરી જાય છે, અને બધા કપિલાદિ સિદ્ધોના સમુદાયે આપને નમસ્કાર કરે છે, તે સઘળું યોગ્ય જ છે, અર્થાત્ આપનું કીર્તન કરનાર પુરુષોને આપ આનંદ આપનાર અને રાક્ષસાદિ કૂર આત્માઓને લય ઉત્પન્ન કરનાર છે, ઓમાં સંશય નથી. ૩૬.

અવતરણિકાઃ—બગવાન્ શ્રીકૃષ્ણુનો ઉપર પ્રમાણે હોવાનો હેતુ દર્શાવી ને હવે અર્જુન તેમની સ્તુતિ કરે છે

કસ્માદ્વ તે ન નમેરન્મહાત્મન્

ગરીયસે વ્રહ્મણોઽપ્યાદિકર્ત્રે ।

અનંત દેવેશ જગન્નિવાસ

ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્ ॥ ૩૭ ॥

પદ્ધદ્દેઃ—કસ્માત્, ચ, તે, ન, નમેરન્, મહાત્મન્, ગરીયસે, વ્રહ્મણઃ, અપિ, આદિકર્ત્રે, અનન્ત, દેવેશ, જગન્નિવાસ, ત્વમ્, અક્ષરમ્, સત્, અસત્, તત્પરમ્, યત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મહાન્ ચામૌ આત્મા ચ મહાત્મા, તત્સં-વૃદ્ધા હે મહાત્મન્ । અતિશયેન ગુરુઃ ઇતિ ગરીયાન્, તસ્મૈ ગરીયમે ।

આદિશ્ચાસૌ કર્તા ચ इति आदिकर्ता, तस्मै आदिकर्त्रे । न विद्यते अन्तः
यस्य सः अनन्तः, तत्संबुद्धौ हे अनन्त । देवानां ईशः देवेशः, तत्संबुद्धौ
हे देवेश । जगतां निवासः जगत्सु निवासो वा यस्य इति जगन्निवासः,
तत्संबुद्धौ हे जगन्निवास । न क्षरति इति अक्षरम् । अस्ति इति सत् । न
सत् इति असत् । ताम्यां परम् इति तत्परम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાત્મન્ હે મહાત્મન્ ! અનન્ત
હે અંતરહિત ! દેવેશ હે દેવોના દેવ ! જગન્નિવાસ હે જગતના
આધારરૂપ ! ગરીયસે અત્યંત શ્રેષ્ઠ, (અને) બ્રહ્મણઃ બ્રહ્માના, આપ
પણ, આદિકર્ત્રે આદિ કર્તારૂપ તે આપને, (તેઓ,) કસ્માત્ શા
માટે, ન, નમેરન નમન કરે નહિ ? (કારણ કે) અક્ષરમ્ અવિ-
નાશિ, સત્ વ્યક્ત, અસત્ અવ્યક્ત, (અને) તત્પરમ્ તે બંનેથી
પર, યત્ત જે, (છે) તે ત્વમ્ આપ (જ છે).

ભાવાર્થઃ—હે પરમેશ્વર ચિત્ત ! હે અનન્ત ! હે દેવોના
પણ દેવ ! હે જગતના આધાર ! અત્યંત શ્રેષ્ઠ તેમજ બ્રહ્માના
પણ આદિ કર્તારૂપ, એવા આપને તેઓ શા માટે નમન ન કરે ?
કારણ કે અવિનાશિ, વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત તેમજ તે બંનેથી
પર પણ જે તત્ત્વ રહેલું છે, તે આપ જ છે, અર્થાત્ તે સર્વ
આપની સ્તુતિ કરે છે, તે યોગ્ય જ છે. ૩૭.

અવતરણિકાઃ—વળી પણ અબ્બુને બગવાનની સ્તુતિ કરે છેઃ—

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણ-

સ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

વેત્તાસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ

ત્વયા તતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદઃ—ત્વમ્, આદિદેવઃ, પુરુષઃ, પુરાણઃ, ત્વમ્, અસ્ય, વિશ્વસ્ય, પરમ્, નિધાનમ્, વેત્તા, અસિ, વેદ્યમ્, ચ, પરમ્, ચ, ધામ, ત્વયા, તત્તમ્, વિશ્વમ્, અનન્તરૂપ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આદિશ્વાસૌ દેવશ્ચ इति આદિદેવ । પુરૌ શેતે इति પુરુષ । પુરા નવ પુરા મનો વા इति પુરાણ । નિધીયતે અસ્મિન્ इति નિધાનમ્ । વેત્તિ इति વેત્તા । વેત્તુયોગ્ય વેદ્યમ્ । અનન્તાનિ રૂપાણિ यस્ય સ અનન્તરૂપ, તત્તત્ત્વદ્વૌ હે અનન્તરૂપ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ત્વમ્ આપ, આદિદેવ દેવોના પશુ આદિદેવ, (છો અને તેથી જ) પુરાણ પુરાતન-અનાદિ-સનાતન પુરુષ પુરુષ, (છો) અસ્ય આ વિશ્વસ્ય જગત્તુ, પરમ્ છેડતુ, નિધાનમ્ લયધ્યાન, (પશુ) ત્વમ્ આપ, (જ છો તેમ) વેત્તા જાણનાર, ચ તથા, વેદ્યમ્ જાણવા યોગ્ય, અસિ આપ છો, ચ તેમ જ, પરમ્ પરમ, ધામ મોક્ષપદ-કેવલ્ય, (પશુ આપ જ છો, અને તેથી જ) અનન્તરૂપ હે અપરિમિત સ્વરૂપવાળા ભગવન્ ! વિશ્વમ્ આપુ જગત્, ત્વયા આપના વડે, તત્તમ્ બ્યાસ થયેલુ છે.

ભાવાર્થઃ—આપ દેવોના પશુ આદિદેવ છો અને તેથી જ પુરાતન-અનાદિ-સનાતન-પુરુષ અને આ વિશ્વતુ લયધ્યાન પશુ આપ જ છો ! દશ્યમાનના જાણનાર, અને જાણવા યોગ્ય પશુ આપ જ છો ! તેમજ પરમ-કેવલ્યપદ તે પશુ આપ છો ! અને તેથીજ હે અપરિમિત સ્વરૂપ વાળા ભગવન્ ! આ આપુ વિશ્વ આપનાથી જ સર્વત્ર બ્યાસ થયેલુ છે ૩૮.

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે મમ્મટિમા ભગવાનનો આવિર્ભાવ ટકીને, દેવે દેવોની બાધિમા પશુ તેમનો આવ રહેશે છે એમ મ્ની

બગવાન જ સર્વેવાત્મક હોવાથી પ્રત્યેક દેવના ઉપાસકોએ નમસ્કાર કરવા
યોગ્ય છે, એમ સ્તુતિ કરતો અર્જુન પોતે પણ નમસ્કાર કરતો કહે છે

વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાંકઃ

પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।

નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ

પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદઃ—વાયુઃ, યમઃ, અગ્નિઃ, વરુણઃ, શશાંકઃ,
પ્રજાપતિઃ, ત્વમ્, પ્રપિતામહઃ, ચ, નમઃ, નમઃ, તે, અસ્તુ, સહસ્ર-
કૃત્વઃ, પુનઃ, ચ, ભૂયઃ, અપિ, નમઃ, નમઃ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વાતિ इति वायुः । લોકાનુ યમયતિ इति
यमः । અક્ષતિ ऊर्ध्वं गच्छति इति अग्निः, અગ્નિતિ इति वा अग्निः ।
વારયતિ जलरूपेण इति वरुणः । શશમ્ય અક્ષમ્ ચિહ્નં यस्य सः शशङ्कः ।
પ્રજાનાં પતિઃ इति प्रजापतिः । પિતુઃ पिता इति पितामहः, પ્રકૃષ્ઠશ્ચામૌ
પિતામહશ્ચ इति प्रपितामहः । સહસ્ત્રવારમ્ इति सहस्रकृत्वः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—*વાયુઃ વાયુ, યમઃ યમ, અગ્નિઃ
અગ્નિ, વરુણઃ વરુણ, શશાંક અન્દ્રમા, પ્રજાપતિઃ પ્રજ્ઞા,
ચ તથા, પ્રપિતામહઃ પિતાના પણ પિતા, ત્વમ્ આપ જ છે,

* આવહ- પ્રવહ્યેષ સવહ્યોદ્ગ્રહણયા ।

વિવહાસ્ય પરિવહ પરાવહ દતે વમાત્ ॥

આવહ, પ્રવહ, સવહ, ઉદ્ગ્રહ, વિવહ, પરિવહ, અને પરાવહ એ પ્રમાણે સાત
વાયુઓ એ એકથી વિશેષ છે

(અને તેથી) તે આપને, સહસ્રકૃત્યઃ હબ્ધરો વાર, નમઃ નમસ્કાર, અસ્તુ હો, ચ અને, પુનઃ ફરી, અપિ પણ, તે આપને, નમઃ નમસ્કાર, નમઃ નમસ્કાર, (વારંવાર નમસ્કાર હો !)

ભાવાર્થઃ—વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચન્દ્રમા, બ્રહ્મા અને તેમના પણ હાદા આપ જ હો, અને તેથી આપને હબ્ધરો વાર મારા નમસ્કાર હો ! અને ફરી પણ આપને મારા વારંવાર નમસ્કાર હો ! ૩૯.

નમઃ પુરસ્તાદય પૃષ્ઠતસ્તે

નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વે ।

અનંતવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં

સર્વે સમાપ્નોષિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥ ૪૦ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—નમઃ, પુરસ્તાત્, અય, પૃષ્ઠતઃ, તે, નમઃ, અસ્તુ, તે, સર્વતઃ, એવ, સર્વ, અનન્તવીર્ય, અમિતવિક્રમઃ, ત્વમ્, સર્વમ્, સમાપ્નોષિ, તતઃ, અસિ, સર્વઃ.

હ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પુરઃ ઇતિ પુરસ્તાત્ । પૃષ્ઠાત્ ઇતિ પૃષ્ઠતઃ । સર્વસ્માત્ ઇતિ સર્વતઃ । અનન્તં વીર્યં યસ્ય સઃ અનન્તવીર્યઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે અનન્તવીર્ય । ન મિતમ્ અમિતમ્, અમિતમ્ વિક્રમં યસ્ય સઃ અમિતવિક્રમઃ । સમ્યક્ આપ્નોષિ ઇતિ સમાપ્નોષિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તે આપને, પુરસ્તાત્ સામેથી, અથ અને, પૃષ્ઠતઃ પાછપાડેથી, નમઃ નમસ્કાર, (હો) સર્વ હે સર્વરૂપ ! તે આપને, સર્વતઃ ચારે તરફથી, એવ પણ, નમઃ નમસ્કાર, અસ્તુ

હો! અનન્તવીર્ય હે અનન્ત સામર્થ્યવાન્ ! ત્વમ્ આપ, અનન્તવિ-
ક્રમઃ અપાર પરાક્રમશીલ, (છો કારણ કે) સર્વમ્ સમસ્ત વિશ્વપ્રતિ,
સમાપ્નોપિ વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છો, (અને) તતઃ તેથી, જ
(આપ) સર્વઃ સર્વાત્મા, અસિ છો.

સાવાર્થઃ—આપને સામેથી તેમજ પાછળથી મારા નમ-
સ્કાર હો ! હે સર્વરૂપ ! આપને સર્વ દિશાઓમાં નમસ્કાર હો ! હે
અપરિમિત પરાક્રમશાળી પ્રભો ! આપનું પરાક્રમ અપાર છે,
કારણ કે આપ આખા વિશ્વપ્રતિ વ્યાપીને રહેલા છો. તેથી
જ આપ સર્વાત્મા છો. ૪૦.

અવતરણિકાઃ—ભગવાનનું આવું અદ્ભુત સ્વરૂપ તથા પ્રભાવ
અગાઉ જાણેલો કે માન્યેલો ન હોવાથી, અને હમણા તેનો અનુભવ
થવાથી પહેલાં ઉદ્ધતાઈથી સામાન્ય મિત્ર મમણ કંઈ પણ અપરાધ કવવામાં
આવ્યો હોય તો તે સર્વ અપરાધની ક્ષમા માગતો અર્જુન કહે છે

સંસ્થિતિ મત્વા પ્રસમં યદુક્તં

હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સંસ્થિતિ ॥

અજાનતા મહિમાનં તવેદં

મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥ ૪૧ ॥

યચ્ચાવહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ

વિહારશય્યાસનમોજનેષુ ।

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं

तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ૪૨ ॥

पदच्छेदः—सखा, इति, मत्वा, प्रसभम्, यत्, उक्तम्, हे कृष्ण, हे यादव, हे सखा, इति, अजानता, महिमानम्, तव, इदम्, मया, प्रमादात्, प्रणयेन, वा, अपि; यत्, च, अवहा-
सार्थम्, असत्कृतः, अस्ति, विहारशय्यासनभोजनेषु, एकः, अथवा, अपि, अच्युत, तत्, समक्षम्, तत्, सामये, स्वाम्, अहम्, अप्रमेयम्.

द्युत्पत्तिसमाप्ताः—यदोः अपत्यं पुमान् यादवः, तत्संबुद्धौ हे यादव । न जानाति इति अजानन्, तेन अजानता । माद्यन्ते अनेन इति मादः, प्रकर्षेण मादः इति प्रमादः, तस्मात् प्रमादात् । प्रकृतश्चासौ नयश्च इति प्रणयः, तेन प्रणयेन । अवहासाय इति अवहासार्थम् । विहरति अस्मिन् इति विहारः । शेते अस्याम् इति शय्या । आसीदति अस्मिन् इति आसनम् । भुज्यते यत् तत् भोजनम् । विहारश्च शय्या च आसनं च भोजनानि च विहारशय्यासनभोजनानि, तेषु । न च्युतः अच्युतः, तत्संबुद्धौ हे अच्युत । अङ्गोः समं इति समक्षम्, तेषां समक्ष इति तत्समक्षम् । प्रमातुं शक्यः प्रमेयः, न प्रमेयः इति अप्रमेयः, तम् अप्रमेयम् ।

अन्वय शब्दे अर्थः—तव आपना, महिमानम् भाहा-
त्यने, (तेभ्यः) इदम् आ विन्द्यने, अजानता न गच्छता अत्रेवा
भारः पडे, सखा (तमे) समान वयना छे, इति अत्रेभ, मत्वा
भानीने, प्रमादात् विरानी अस्थिरताथी, वा अथवा, प्रणयेन
स्नेहथी, अपि यत्, प्रसभम् तिरस्कारपूर्वक, “हे कृष्ण हे कृष्ण!
हे यादव हे यादव! हे सखा हे सखा!” इति ओ ओ प्रभाते,
यत् ने कर्ष, मया भारः पडे, उक्तम् कडेवाभां आभ्युं छेय, च

તેમ, વિહારગદ્યાસનમોજનેષુ ક્રીડા, શયન, આસન તથા ભોજન વિગેરેમાં, एक એકલા, અથવા અથવા, તત્સમક્ષમ્ તે મિત્રોની મહીયમા, અવહાસાર્થમ્ ઉપહાસ-મશ્કરી માટે, (પણ) યત્ જે કંઈ, અસ્તકૃત તિરસ્કારવામાં આવ્યા, અસિ હો, અચ્યુત હે અચ્યુત-વિકારરહિત ભગવન્ ! તત્ તે સઘળું, અપ્રમેયમ પ્રમાણુ રહિત, એવા ત્વામ્ આપને, અહમ્ હું, ક્ષામયે ક્ષમાપન કરાવુ છું

ભાવાર્થ:—હે પ્રભો ! આપના માહાત્મ્યને તેમજ આપના આ વિશ્વરૂપને હું જાણુતો ન હોવાથી, તમે સમાન વધના છો એમ માનીને મેં ચિત્તની અસ્થિરતાથી અથવા અનુરાગથી પણ તિરસ્કાર પૂર્વક “ હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા ! ” ઇત્યાદિ એ પ્રમાણે જે કંઈ કહ્યું હોય’ તેમજ ક્રીડા, શયન, આસન તથા ભોજન વિગેરેમાં-એકાતમા તેમજ મિત્રોની હાજરીમાં પણ ઉપહાસ માટે જે કંઈ આપની અવજા કરી હોય, તે સઘળાની હે અચ્યુત ! પ્રમાણુરહિત એવા આપની પાસે હું ક્ષમા યાચુ છું. અર્થાત્ આપના સ્વરૂપને ન જાણતા એવા મારાથી થએલા તે સર્વ અપરાધ આપ ક્ષમા કરો ૪૧-૪૨.

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય

ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ ગુરુર્ગરીયાન્ ।

ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યમ્યધિકઃ કુતોઽન્યો

લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવ ॥ ૪૩ ॥

પદચ્છેદ:—પિતા, અસિ, લોકસ્ય, ચરાચરસ્ય, ત્વમ્, અસ્ય, પૂજ્યઃ, ચ, ગુરુઃ, ગરીયાન્, ન, ત્વત્સમઃ, અસ્તિ, અમ્ય-ધિકઃ, કુતઃ, અન્યઃ, લોકત્રયે, અપિ, અપ્રતિમપ્રભાવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પાતિ રસાતિ इति पिता । चरति इति चरम्, न चरति इति अचरम्, चरं च अचरं च इति चराचरं, तस्य चराचरस्य । पूजितुं योग्यः इति पूज्यः । गृणाति इति गुरुः । अतिशयेन गुरुः इति गरीयान् । त्वया समः इति त्वत्समः । अपि—मृशम् अधिकः इति अभ्यधिकः । लोकानां त्रयम् इति लोकत्रयम्, तस्मिन् लोकत्रये । प्रतिमीयते यया सा प्रतिमा, न विद्यते प्रतिमा यस्य सः अप्रतिमः, अप्रतिमः प्रभावः यस्य सः अप्रतिमप्रभावः, तत्संबुद्धौ हे अप्रतिमप्रभाव ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(આપ) અસ્ય આ, ચરાચરસ્ય ચૈતન્ય અને જડ, લોકસ્ય લોકોના, પિતા પિતા, અસ્તિ છે, પૂજ્યઃ પૂજા કરવા યોગ્ય, (છે) ચ તેમજ, ગુરુઃ ધર્મ તથા બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપનાર ગુરુ, (અને) ગરીયાન્ સર્વથી શ્રેષ્ઠ, (છે ! માટે) અપ્રતિમપ્રમાવ હે અનુપમ પ્રભાવવાળા ! લોકત્રયે ત્રણ લોકમાં, અપિ પણ, ત્વત્સમઃ આપના સમાન, ન, અસ્તિ (કોઈ) છે નહિ, (તો) અન્યઃ બીજો, અભ્યધિકઃ વિશેષ ઉત્તમ, (તો) કુતઃ ક્યાંથી, (હોઈ શકે ?)

સાવાર્થઃ—આપ આ અશચર જગતના પિતા, પૂજા કરવા યોગ્ય, ગુરુ, તેમજ ગુરુથી પણ વિશેષ મહાન્ છે. માટે હે અનુપમ પ્રભાવવાળા ભગવન્ ! આ ત્રણે લોકમાં પણ આપની બરોબરી કરી શકે તેવો કોઈ નથી, તો પછી બીજો કોઈ આપનાથી વધારે શ્રેષ્ઠ તો ક્યાંથી જ હોઈ શકે ? ન જ હોઈ શકે. અર્થાત્ આપ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છો. એમ હું માનું છું. ૪૩.

અવતરણિકાઃ—“ અપ્રતિમપ્રમાવ ” ઈત્યાદિ વાક્યોથી ભગવાનને પૂનઃ પ્રભાવ વર્ણવી દેવે તે પ્રભાવથી ભગવાનને અર્જુન પોતાની તમ વન્દન કરતો રહે છે :

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં

પ્રસાદયે ત્વામહમીશમીલ્યમ્ ।

પિતેવ પુત્રસ્ય સસ્રેવ સસ્યુઃ

પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોહુમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, પ્રણમ્ય, પ્રણિધાય, કાયમ્, પ્રસા-
દયે, ત્વામ્, અહમ્, ઈશમ્, ઈન્દ્રિયમ્, પિતા, ઇવ, પુત્રસ્ય, સસ્રા,
ઇવ, સસ્યુઃ, પ્રિયઃ, પ્રિયાયાઃ, અર્હસિ, દેવ, સોહુમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્યેણ નત્વા इति પ્રણમ્ય । પ્રકર્યેણ
નીચૈર્વૃત્વા इति પ્રણિધાય । ચીયતે અસ્મિન્ અસ્થ્યાદિકષ્ણ इति કાયઃ,
ત કાયમ્ । ઈન્દ્રિતું યોગ્યઃ इति ઈન્દ્રિય, ત ઈન્દ્રિયમ્ । પુત્રાન્નો નરકાત્
ત્રાયતે इति પુત્ર, તસ્ય પુત્રસ્ય । સમાન. સ્વ્યાયતે જનૈઃ इति સસ્રા ।
પ્રીણાતિ इति પ્રિય ।

૧ શુદ્ધાનુષંગવસાવિનોદવિ મગવદ્ભૂમનમિજ્જસ્ય વે
નદ્વન્વકાસ્તમિતાવરસ્ય વૃહશિર્ષોક્તિ ઇમાઝાશિષ ।
યુક્ત યન્મૃતમાતૃજાતયક્ષ્મા સ્ત્રીઘ્નાન્યમોતશિરા-
દાસ્તમિત્યજરાધમાતમણુના શ્લઘ્ય હરેર્દર્શનમ્ ॥ પ્રમેયસપ્રદે ॥

યુધ્ધ કરવાનો અતિ પ્રયાસ નહિ કરનાર, ભગવાનના અતિશયપણા-મદિમાને
નહિ છાલનાર અને યુધ્ધ સખાથી વાકયો તરફ જેનો આદર-ભાવ અસ્ત થયો છે
એવા મને-અર્જુનને નહિ-આપ ભગવાન-શ્રીકૃષ્ણચરણના જે ‘આપે વિરાટ સ્વર-
પમા દર્શાવી આપ્યું કે પ્રતિપક્ષી હોરવાની સેનાના તમામ ચોદાઓ મરેલા જ છે
તેમને મારવા વડે પ્રાપ્ત થતા યશોવૃં દુર્ભરૂપ સામ્રાજ્ય લોક ચિરકાળ ભોગવે ।’
એ પ્રકારના આપે આપેલા આશીર્વાદો ચોખ્ખ છે અને ઉપર જણાવેલી આપની
આજ્ઞાઓના અનુદરશ્નથી અજગમથી ઘેરપત્ર થયેલું એટલે અપરાધ છતાં આપ
શ્રીકૃષ્ણ વિરાટસ્વરૂપ તુ દર્શન પણ ખતું પ્રેમસનીય-પૂર્ણ દયા રૂપ છે

અન્નય અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, કાયમ્ શરીરને, પ્રણિધાય દંડવત્-પ્રણામની માફક ભૂમિ ઉપર રાખીને, પ્રણમ્ય પ્રણામ કરીને, હૃદયમ્ ઐશ્વર્યસંપન્ન, (અને) હૃદયમ્ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય એવા, ત્યામ્ આપને, અહમ્ હું, પ્રસાદયે પ્રસન્ન કરું છું, (કે) દેવ હે દેવ! પિતા પિતા, પુત્રસ્ય પુત્રના, (અપરાધોને) હવ જેમ, સત્તા મિત્ર, નમ્યુઃ મિત્રના, (અપરાધોને) હવ જેમ, (અને) પ્રિયઃ પતિ. પ્રિયાયાઃ ધર્મપત્નીના, (અપરાધોને) હવ જેમ, (તેમ,) સોદુમ્ (મારા અપરાધોને) સહન કરવાને-ક્ષમા કરવાને, અર્હસિ આપ યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—આપ અનંત, દિવ્ય, તેમજ ઇશ્વર હોવાથી શરીરને દંડવત્ ભૂમીપર રાખીને-પ્રણામ કરીને, સમસ્ત ઐશ્વર્યશાળી તેમજ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય એવા આપને હું પ્રસન્ન થવા માટે પ્રાર્થના કરું છું, કે હે દેવ! જેમ પિતા પુત્રના, મિત્ર મિત્રના, અને પતિ પત્નીના અપરાધોને સહન કરે છે, તેમ આપ પણ મારા અપરાધોને સહન કરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ મારા સર્વ અપરાધો ક્ષમા કરી આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ૪૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે અપરાધોને ક્ષમા કરવાની પ્રાર્થના કરી દેવે વિષ્ણુપર્ણાથી યજ્ઞેવી વ્યધાને દૂર કરવાના હેતુથી કરીને તે નૌમ્ય એવું પૂર્વનું ચાર પુનરાવર્ણ સ્વરૂપ જ્ઞેવાની અભિજ્ઞાથી અર્જુન કહે છે:

અદૃષ્ટપૂર્વં હૃપિતોઽસ્મિ દૃષ્ટ્વા

મયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે ।

તદેવ મે દર્શય દેવ રૂપં

પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૪૫ ॥

પદચ્છેદઃ—અદૃષ્ટપૂર્વમ્, દ્વપિતઃ, અસ્મિ, દૃષ્ટા, મયેન, ચ, પ્રવ્યયિતમ્, મનઃ, મે, તત્, એવ, મે, દર્શય, દેવ, રૂપમ્, પ્રસીદ, દેવેશ, જગન્નિવાસ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન દૃષ્ટમ્ અદૃષ્ટમ્, પૂર્વમ્ અદૃષ્ટમ્ इति અદૃષ્ટપૂર્વમ્, તત્ । પ્રકર્ષેણ વ્યયિતમ્ इति પ્રવ્યયિતમ્ । મન્યતે એનેન इति મનઃ । દેવાના ઈશ દેવેશ, તત્સબુદ્ધૌ હે દેવેશ । જગતા નિતાન્તં વાસ યસ્મિન્ સ જગન્નિવાસ, તત્સબુદ્ધૌ હે જગન્નિવાસ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અદૃષ્ટપૂર્વમ્ પૂર્વે કદિ નહિ જોયેલા એવા આ વિશ્વરૂપને, દૃષ્ટા જોઈને, દ્વપિતઃ હું ધણો આનંદ પામેલો, અસ્મિ હુ, ચ પણ, મયેન (વિકરાલ રૂપ જોવાથી થયેલા) ભય વડે, મે મારું, મનઃ મન, પ્રવ્યયિતમ્ અત્યંત વ્યાકુલ થયેલું, (છે, માટે) દેવ હે દેવ ! તત્ તે, એવ જ, (પૂર્વનું) રૂપમ્ રૂપ, મે મને, દર્શય દેખાડો, (અને) દેવેશ હે દેવોના પણ ઈશ્વર ! જગન્નિવાસ હે જગતના આધાર ! પ્રસીદ આપ પ્રસન્ન થાઓ.

ભાવાર્થઃ—પૂર્વે કદિ પણ નહિ જોયેલા એવા આપના આ વિશ્વરૂપને જોઈને હું અત્યંત હર્ષ પામ્યો છું, પણ વિકરાલ રૂપને જોવાથી થયેલા ભય વડે મારું મન અત્યંત આકુલવ્યાકુલ થઈ ગયું છે, માટે હે દેવ ! ફરીને તે જ આપના સ્વરૂપનાં મને દર્શન કરાવો. અને હે દેવોના પણ ઈશ્વર ! હે જગદાધાર ! આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ ૪૫.

અવતરણિકા—ઉપગ્ના શ્લોકમા પૂર્વના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવાનું અર્જુને કહ્યું, પણ તે સ્વરૂપ કયું ? તેનું વર્ણન આપતા પુનઃ અર્જુન કહે છે

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્ત-

મિચ્છામિ ત્વાં દ્રષ્ટુમહં તથૈવ ।

તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્મુજેન

સહસ્રબાહો ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥ ૪૬ ॥

પદચ્છેદઃ—કિરીટિનમ્, ગદિનમ્, ચક્રહસ્તમ્, इच्छामि, ત્વામ્, દ્રષ્ટુમ્, અહમ્, તથા, એવ, તેન, એવ, રૂપેણ, ચતુર્મુજેન, સહસ્રબાહો, ભવ, વિશ્વમૂર્તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કિરીટઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ કિરીટી, તં કિરીટિ-
નમ્ । ગદા અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ગદી, તં ગદિનમ્ । ચક્રં હસ્તે यस્ય સઃ
ચક્રહસ્તઃ, તં ચક્રહસ્તમ્ । ચત્વારો મુખાઃ यस્ય સઃ ચતુર્મુખઃ, તેન
ચતુર્મુજેન । સહસ્રાણિ બાહવઃ यस્ય સઃ સહસ્રબાહુઃ, તત્સંવુદ્ધૌ હે સહસ્ર-
બાહો । વિશ્વં મૂર્તિઃ यस્ય સઃ વિશ્વમૂર્તિઃ, તત્સંવુદ્ધૌ હે વિશ્વમૂર્તે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કિરીટિનમ્ મસ્તક ઉપર મુકુટ
ધારણ કરેલા, ગદિનમ્ ગદાવાળા, (તેમ) ચક્રહસ્તમ્ હાથમાં ચક્ર
ધારણ કરેલા, (એવા) ત્વામ્ આપને, તથા, એવ તેવી જ રીતના,
દ્રષ્ટુમ્ જોવાને, इच्छामि હું ઇચ્છું છું, (માટે) સહસ્રબાહો
હે હજાર બુજવાળા ! વિશ્વમૂર્તે હે વિશ્વરૂપી મૂર્તિવાળા ! ચતુર્મુ-
જેન ચાર બુજવાળા, તેન તે, એવ જ, રૂપેણ સ્વરૂપથી, (મુખ)
ભવ આપ થાઓ.

ભાવાર્થઃ—મસ્તક ઉપર મુકુટ અને હાથમાં ગદા તેમજ
ચક્ર ધારણ કરેલા એવા આપને હું તેવા પૂર્વના સ્વરૂપવાળા જ

તેવા ઈચ્છું છું. માટે હે હજાર બુદ્ધવાળા તથા વિશ્વરૂપી ભગ-
વાન્ ! ફરી આપ તે જ ચાર હાથવાળા સ્વરૂપયુક્ત થાઓ.
અર્થાત્ આપનું તે પૂર્વનું સ્વરૂપ દર્શાવવાની આપ મારા પર
કૃપા કરો. ૪૬.

અવતરણિકા:—અર્જુનને ભયભીત થયેલો જાણીને, પોતાના
વિશ્વરૂપનો મંદોચ્છ કરી લઈ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પ્રિયવચ્ચનોથી અર્જુનની
આશ્વાસના કરતા કહેવા લાગ્યા

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં

રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।

તેજોમયં વિશ્વમનંતમાયં

યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥ ૪૭ ॥

પદચ્છેદ:—મયા, પ્રસન્નેન, તવ, અર્જુન, દ્વદમ્, રૂપમ્,
પરમ્, દર્શિતમ્, આત્મયોગાત્, તેજોમયમ્, વિશ્વમ્, અનન્તમ્,
આયમ્, યત્, મે, ત્વદન્યેન, ન, દૃષ્ટપૂર્વમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—આત્મન: યોગ: इति આત્મયોગ:, તસ્માત્
આત્મયોગાત્ । તેજસા પ્રચુરમ્ इति તેજોમયમ્ । ન વિદ્યતે અન્ત: યસ્ય
તત્ અનન્તમ્ । આદ્રી ભવમ્ इति આયમ્ । ત્વત્ત: અન્ય: ત્વદન્ય:, તેન
ત્વદન્યેન । પૂર્વં દૃષ્ટમ્ इति દૃષ્ટપૂર્વમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન! પરમ્ શ્રેષ્ઠ,
તેજોમયમ્ તેજના અંશારથી ભરેલું, આયમ્ સર્વનું આદિભૂત,

અનન્તમ્ અંતરહિત, (અને) વિશ્વમ્ સમસ્ત વિશ્વમય, इदम् આ, રૂપમ્ (વિશ્વ)રૂપ, પ્રસન્નેન પ્રસન્ન થયેલા, મયા મેં, આત્મયોગાત્ ઐશ્વર્યના સામર્થ્યથી, તવ તને, દર્શિતમ્ બતાવ્યું, (કે) મેં મારું, યત જે સ્વરૂપ, ત્વદન્યેન તારાથી ભિન્ન અન્ય કોઈએ, હૃદયપૂર્વમ્ પહેલાં જોયેલું, ન નથી.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! અત્યંત શ્રેષ્ઠ, તેજના અંબારથી ભરેલું, આદ્ય, અંતરહિત અને સમસ્ત વિશ્વમય એવું આ મારું વિશ્વરૂપ મેં તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈને મારા ઐશ્વર્યના સામર્થ્યથી તને દેખાડ્યું છે, એ સ્વરૂપ તારા સિવાય બીજા કોઈએ પણ પહેલાં જોયેલું નથી. ૪૭.

અવતરણિકા:—“મારા એ વિશ્વરૂપદર્શનથી તું ખરેખર કૃતાર્થ થઈ ગયો, કારણ કે એનું દર્શન અત્યંત દુર્લભ છે,” એમ વિગતરૂપની પ્રશંસા કરતાં ભગવાન જણાવે છે.

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-

र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ૪૮ ॥

પદચ્છેદ:—ન, વેદયજ્ઞાધ્યયનૈઃ, ન, દાનૈઃ, ન, ચ, ક્રિયાભિઃ, ન, તપોભિઃ, ઉગ્રૈઃ, એવંરૂપઃ, શક્યઃ, અહમ્, નૃલોકે, દ્રષ્ટુમ્, ત્વદન્યેન, કુરુપ્રવીર.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અર્ચયન્તે તાનિ અધ્યયનાનિ, વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ इति વેદયજ્ઞાઃ, તેષામ્ અધ્યયનાનિ इति વેદયજ્ઞાધ્યયનાનિ, તૈ:

વેદ્યજ્ઞાધ્યયનૈઃ । દીયન્તે इति दानानि, तैः दानैः । क्रियन्ते इति क्रियाः,
 तामिः क्रियामिः । तप्यन्ते इति तपांसि, तैः तपोभिः । एवं रूपं यस्य
 सः एवरूपः । नृणां लोकः इति नृलोकः, तस्मिन् नृलोके । प्रकृष्टश्चासौ
 वीरश्च प्रवीरः, कुरूणां प्रवीरः इति कुरुप्रवीरः, तत्संबुद्धौ हे कुरुप्रवीर ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કુરુપ્રવીર હે કુરુકુલધીર ! એવંરૂપઃ
 એવા રૂપવાળો, અહમ્ હું, વેદ્યજ્ઞાધ્યયનૈઃ વેદ તથા મીમાંસા-
 કલ્પાદિ યજ્ઞશ્રેયોના અધ્યયનોથી, દાનૈઃ દાનોથી, ક્રિયામિઃ
 કર્મોથી, (અને) ઉચ્ચૈઃ ઉચ્ચ, તપોમિઃ તપો વડે, (પણ) ત્વદન્યેન
 તારાથી ભિન્ન બીજા વડે, નૃલોકે (આ) મનુષ્યલોકમાં, દ્રઘુન્
 બેવાને, શક્યઃ શક્ય, ન નથી.

ભાવાર્થઃ—હે કુરુવંશના વીર અર્જુન ! આવા વિશ્વરૂપ-
 વાળો હું, વેદ, મીમાંસા, કલ્પાદિ શ્રેયોના અધ્યયનોથી, દાનોથી,
 કર્મોથી કે દુશ્વર તપોથી પણ તારા સિવાય બીજા કોઈને આ
 મનુષ્યલોકમાં સુલભતાથી પ્રત્યક્ષ થતો નથી. અર્થાત્ તારા વિના
 અન્ય કોઈ પણ મારું દર્શન અનેક પ્રયત્નોથી પણ મેળવી શકે
 તેમ નથી. ૪૮.

અવતરણિકાઃ—વિશ્વરૂપદર્શનની એ પ્રમાણે મહત્તા ગાંધને હવે
 તે જ રૂપથી ભયભીત થયેલા અર્જુનને સ્વસ્થ કરવાના આશયથી તે સ્વશ્-
 પને ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢમાવો

દૃષ્ટ્વા રૂપં ઘોરમીદૃઢ્ મમેદમ્ ।

વ્યપેતમીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં

તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપશ્ય ॥ ૪૯ ॥

વદન્છેદઃ—યા, તે, વ્યથા, મા, ચ, વિમૂઢભાવઃ, દૃષ્ટા, રૂપમ્, યોરમ્, ર્દૃક્, મમ, ર્દમ્, વ્યપેતમીઃ, પ્રીતમનાઃ, પુનઃ, ત્વમ્, તત્, ઇવ, મે, રૂપમ્, ર્દમ્, પ્રપશ્ય.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ મૂઢઃ इति विमूढः, વિમૂઢસ્ય ભાવઃ इति विमूढभावः । अनेन सदृशम् इति र्दृक् । विशेषेण अपेता भोः यस्मात् सः व्यपेतमोः । प्रीतिं मनः यस्य सः प्रीतमनाः । प्रकर्षेण पश्य इति प्रपश्य ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મમ મારું, ર્દૃક્ એ પ્રકારનું, ર્દમ્ આ, યોરમ્ ભયંકર, રૂપમ્ રૂપ, દૃષ્ટા જોઈને, તે તને, વ્યથા પીડા, મા ન (થાઓ), ચ તેમ જ, વિમૂઢભાવઃ વ્યાકુલપણું (પણું), મા ન, (થાઓ, અને હવે) વ્યપેતમીઃ ભયરહિત, (તથા) પ્રીતમનાઃ પ્રસન્ન મનઃપાળો, (થઈને) ત્વમ્ તું, પુનઃ ફરી, તત્ તે, ઇવ જ, (પૂર્વના) મે મારા, ર્દમ્ આ, રૂપમ્ સ્વરૂપને, પ્રપશ્ય સારી રીતે જો.

ભાવાર્થઃ—મારું એ પ્રકારનું આ ભયંકર સ્વરૂપ જોઈને તને પીડા છે વ્યાકુલપણું ન થાઓ, અને હવે તું ભયરહિત તેમ જ પ્રસન્નચિત્ત થઈને ફરી મારા તે જ મૂલસ્વરૂપને પાછું મારી રીતે જો. ૪૯.

અવતરણિકાઃ—“એ પ્રમાણે કહી બગવાને ફરી પોતાના પૂર્વ-સ્વરૂપને ધારણ કર્યું,” એમ સંજય હવે ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:

સંજય ઉવાચ । સંજય બોલ્યોઃ—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

આશ્વાસયામાસ ચ ભીતમેનં

ભૂત્વા પુનઃ સૌમ્યવપુર્મહાત્મા ॥ ૫૦ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇતિ, અર્જુનમ્, વાસુદેવઃ, તથા, ઉક્ત્વા, સ્વકમ્, રૂપમ્, દર્શયામાસ, મૂયઃ, આશ્વાસયામાસ, ચ, ભીતમ્, એનમ્, ભૂત્વા, પુનઃ, સૌમ્યવપુઃ, મહાત્મા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વાસુદેવસ્ય અપત્યં પુમાન્ વાસુદેવઃ । સ્વમ્ એવ ઇતિ સ્વકમ્, તત્ । સૌમ્યં વપુઃ યસ્ય સઃ સૌમ્યવપુઃ । મહાન્ આત્મા યસ્ય સઃ મહાત્મા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ઇતિ એ પ્રમાણે, વાસુદેવઃ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુનમ્ અર્જુનને, તથા તેવી રીતે, ઉક્ત્વા કહીને, મૂયઃ દેરી, સ્વકમ્ પોતાનું, રૂપમ્ મૂલસ્વરૂપ, દર્શયામાસ દેખાડતા હવા, ચ અને, સૌમ્યવપુઃ શાંત શરીરવાળા, મૂત્વા થઇને, મહાત્મા મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ, ભીતમ્ બીધેલા એવા, એનમ્ એ અર્જુનને, આશ્વાસયામાસ આશ્વાસન આપવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તે પ્રમાણે કહીને, દેરીથી અર્જુનને તે જ પોતાના મૂલસ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું અને પ્રથમની પેઠે શાંત મૂર્તિવાળા થઇને તે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે ભયભીત થએલા તે અર્જુનને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. ૫૦.

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે ભગવાન્ વડે આશ્વાસન પામેલો અર્જુન ત્યારપછી નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન બોલ્યો—

દૃષ્ટ્વેદં માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં જનાદન ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

પદચ્છેદઃ—દૃષ્ટા, इदम्, માનુષમ્, રૂપમ્, તત્, સૌમ્યમ્, જનાર્દન, इदानीम्, અસ્મિ, સંવૃત્તઃ, સચેતાઃ, પ્રકૃતિમ્, ગતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મનુષ્યસ્ય इदम् इति માનુષમ્, તત્ । સૌમ્યસ્ય ભાવઃ સૌમ્યમ્, તત્ અસ્તિ અસ્ય इति સૌમ્યમ્, તત્ । સમ્યક્ વૃત્તઃ इति સંવૃત્તઃ । ચેતસા સહવર્તમાનઃ इति સચેતાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—જનાર્દન હે જનાર્દન ! તવ આપનું, इदम् આ, સૌમ્યમ્ શાંત, માનુષમ્ મનુષ્યની આકૃતિ-વાળું, રૂપમ્ રૂપ, દૃષ્ટા જોઈને, इदानीम् હવે, (હું) સચેતાઃ સ્વસ્થ ચિત્તવાળો, સંવૃત્તઃ યથો, અસ્મિ હું, (અને) પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને-શાન્તિને, ગતઃ પામ્યો (હું).

ભાવાર્થઃ—હે જનાર્દન ! આપનું આ શાંત મનુષ્યાકૃતિ સ્વરૂપ જોઈને હવે હું સ્વસ્થચિત્ત યથો હું અને સ્વભાવે પણ શાંતિને પામ્યો છું. ૫૧.

અવતરબિંદુઃ—એ પ્રમાણે અર્જુનનું કહેવું સાંભળી પોતે દરેકા અતિ દુર્લભ અનુગ્રહની મહત્તા બતાવતાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ । શ્રી ભગવાન્ કહે છે:—

સુદુર્દર્શમિદં રૂપં દૃષ્ટ્વાનસિ યન્મમ ॥

દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનકાંક્ષિણઃ ॥૫૨॥

પદચ્છેદઃ—સુદુર્દર્શમ્, इदम्, રૂપમ્, દૃષ્ટ્વાન, અસિ, યત્, મમ, દેવાઃ, અપિ, અસ્ય, રૂપસ્ય, નિત્યમ્, દર્શનકાંક્ષિણઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુષ્ટુ અત્યન્તમ્ દુઃસ્થેન દૃશ્યતે ચત્
તત્ સુદુર્દર્શમ્ । દૃષ્ટમ્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ દૃષ્ટવાન્ । દર્શનસ્ય કાઙ્ગા
ઇતિ દર્શનકાઙ્ગા, ॥ અસ્તિ યેષાં તે દર્શનકાઙ્ગિણઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મમ મારા, ચત્ જે, રૂપમ્ વિશ્વ-
રૂપને, દૃષ્ટવાન્ જોનારો, અસ્તિ તું થયો છે, દૃષ્ટમ્ એ, (૩૫)
સુદુર્દર્શમ્ ધણી કહ્યો જોઈ શકાય તેવું (છે, કારણ કે) દેવા, ઇન્દ્રાદિ
દેવો, અપિ પણ, નિત્યમ્ હંમેશાં, અસ્ય આ, રૂપસ્ય વિશ્વ-
રૂપના, દર્શનકાંક્ષિણઃ દર્શનની આકાંક્ષાવાળા, (છે).

ભાવાર્થઃ—તે મારું જે વિશ્વરૂપ જોયું તે વિશ્વરૂપ ધણી
કહ્યો જોઈ શકાય તેવું છે, કારણ કે ઇન્દ્રાદિ દેવો પણ નિરંતર
આ સ્વરૂપના દર્શનની આકાંક્ષા રાખે છે. ૫૨.

અનંતરશ્લોકઃ—“ વેદ, યજ્ઞ, તપ, દાન ઇત્યાદિ ઉપાયો હોવા છતાં
પણ ઉક્ત સ્વરૂપવાળા ભગવાન જોઈ શકાય નહિ, તો ખીન ક્યા ઉપાયથી
તે જાણી અથવા જોઈ શકાય ? ” તે મુખથી અપેક્ષા કરતા ભગવાન કહે છે

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ॥

શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ॥ ૫૩ ॥

ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ॥

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥ ૫૪ ॥

૧ નામમાત્રા પ્રવચન લખ્યો ન મેઘવા ન બહુના શુનેન ।

યમેવેષ વૃણુને તેન લગ્યસ્તસ્યેવ આત્મા વિશુણુને તત્ત્વ સ્વામ્ય ॥

અહ આત્મા-બ્રહ્મ-સ્વરૂપ પ્રવચનવડે મળી શકતો નથી, બુદ્ધિવડે મળી
શકતો નથી તેમ જાહુ અવલુ કરવાથી પણ મળી શકતો નથી, પરંતુ જો વરે છે-
અજ્ઞાતવડે પ્રસન્ન થાય છે તેને જ મળી શકે છે અને જો આત્મા તેનેજ પેતાનું
સગીર અર્પણ કરે છે

પદચ્છેદઃ—ન, અહમ્, વેદૈઃ, ન, તપસા, ન, દાનેન,
ન, ચ, રજ્યયા, શક્યઃ, એવંવિધઃ, દ્રષ્ટુમ્, દૃષ્ટવાન્, અસિ, મામ્,
યથા; મક્ત્યા, તુ, અનન્યયા, શક્યઃ, અહમ્, એવંવિધઃ, અર્જુન,
જ્ઞાતુમ્, દ્રષ્ટુમ્, ચ, તત્ત્વેન, પ્રવેષ્ટુમ્, ચ, પરંતપ.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રજ્યન્તે દેવતાઃ અસ્માદ્ એતિ રજ્યા,
તયા રજ્યયા । એવં વિધઃ પ્રકારઃ યસ્ય સઃ એવંવિધઃ । ન વિચિત્તે અન્યઃ
યસ્માં સા અનન્યા, તયા અનન્યયા । પ્રકર્ષેણ વેષ્ટુમ્ એતિ પ્રવેષ્ટુમ્ । પરં
શરીરસ્યં શત્રુસમુદાયં તાપયતિ એતિ પરંતપઃ, તત્સંતુઙ્ઘૌ હે પરંતપ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—એવંવિધઃ એ પ્રકારનો, યથા જેવી
રીતે, મામ્ મને, દૃષ્ટવાન્ તું ભેદ શક્યો, અસિ છે, તેવી
રીતે, અહમ્ હું, વેદૈઃ વેદો વડે, ન નહિ, તપસા તપ વડે, ન નહિ,
દાનેન દાન વડે, ન નહિ, ચ તેમજ, રજ્યયા યજ્ઞ વડે, (યજ્ઞ)
દ્રષ્ટુમ્ ભેખાને, શક્યઃ સુલભ, ન નથી, તુ પરંતુ, અર્જુન છે
અર્જુન ! પરંતપ છે પરંતપ ! એવંવિધઃ એ પ્રકારે—વિશ્વરૂપધારી,
(તો) અહમ્ હું, અનન્યયા અનન્ય, મક્ત્યા ભક્તિવડે, (જ)
જ્ઞાતુમ્ જાણવાને, ચ અને, દ્રષ્ટુમ્ સાક્ષાત્કાર કરવાને, ચ તેમ,
તત્ત્વેન તત્ત્વપૂર્વક, પ્રવેષ્ટુમ્ પ્રવેશ કરવાને, શક્યઃ શક્ય હું.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રકારે જેવી રીતે તું મને ભેખેલો છે તેવી
રીતે હું વેદ, તપ, દાન તેમજ યજ્ઞો વડે યજ્ઞ ભેખાઈ શકું તેમ
નથી, પરંતુ છે પરંતપ અર્જુન ! એ પ્રકારે વિશ્વરૂપધારી તો હું
જાણવાને, સાક્ષાત્કાર કરવાને તથા તત્ત્વપૂર્વક મારામાં પ્રવેશ
કરવાને અર્થાત્ મોક્ષને મારે અનન્યભક્તિવડે જ સુલભ
હું. ૫૩-૫૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે પોતાના આક્ષાત્રારનો ઉપાય બતાવી હવે “મમસ્ત ભગવદ્ગીતાશાસ્ત્રના સારરૂપ અર્થ તેમજ પરમક્રયાણુ-મોક્ષરૂપ અર્થ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પોતાને કોણુ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ’ તે ભગવાન કહે છે

મૈત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્વક્તઃ સંગવર્જિતઃ ॥

નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાંડવ ॥ ૫૫ ॥

પદચ્છેદઃ—મૈત્કર્મકૃત્, મત્પરમઃ, મદ્વક્તઃ, સદ્ગવર્જિતઃ, નિર્વૈરઃ, સર્વભૂતેષુ, યઃ, સઃ, મામ્, એતિ, પાંડવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મદર્થ કર્મ્મ ઇતિ મૈત્કર્મ્મ, તત્ કરોતિ ઇતિ મૈત્કર્મકૃત્ । અહ એવ પરમઃ પરા ગતિ યસ્ય સ મત્પરમઃ । મમ

૧ નાનારક્ષેનદ્વાયુષમધિલિલિનિલિજિજ્ઞોડ્વ્યાસલગ્ન્યં ।

સૌરાય મૈષ તમિન્ન ચ સરયદ્વર્ચ મળ્દલ ચળ્દરમે ॥

મીર્ચ નેજલિલકી નિમિનિત્તન તદ્વદન વસાન્દ ।

સન્દાસાન્દ્યામમાગો ન સુલભમાવિ તુ શ્રીયદ્વત્તસમસ્તથા ॥

વલિલ્લસ્યૈવત્તમલિલ્લસ્યે ॥

ચિત્કારોએ પોતાના અવયાસના બળ વડે ન્યૂન જ-એતુ એ જન નથી તે કામ દેવના આયુષ-પુરુષનુ-સુમાયુષની કલ્પના કરી નાનાપ્રકારના રંગો વડે ચિત્તરી સર્વ પ્રકારે સુદર બનાવ્યું હોય પણ તેમા સુનથી તો ન જ આવે (કારણુ તે તો ઇશ્વરને આધીન છે), તેમજ ચાકરિમ-એના રરિમ-કિરમે બહુ પ્રચલ-અસક્ષ છે તે શ્રી સુર્યનારાયણના રથ અને ઘોડાઓ સહિત ગૃર્થમડળ પણ તેઓ ચિત્રે-આ લેખે પરતુ તેમા પણ ત્રણે લોકના અધિકારને મચાડનાર તીવ્ર-પ્રબલ તેજ તો ન જ આવે (કારણુ તે પણ ઇશ્વરને આધીન છે) તે પ્રમાણેજ ચોગિઓ અન્યાસના અવયાસના બળ વડે ચોગિયાઓ કરી ચોગસિદ્ધ કરે પરતુ તેમને આનદમદ-આનન્દાતિરાય-મદાનદ હો સુત્ર ન જ થાય, કાણુ તે બ્રહ્મનદ તો શ્રીયાદેવનાં મુકદરૂપ એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનૂતી અનન્યા-અન્યલિચારિણી-એકનાન ઉત્તમ બાન્ધવો જ મળી શકે છે.

મક્તઃ ઇતિ મદ્ધક્તઃ । સદ્ધેન વર્જિતઃ ઇતિ સદ્ધવર્જિતઃ । નિર્ગતં વૈરં યસ્માત્
સઃ નિર્વૈરઃ । સર્વાણિ ચ તાનિ મૂતાનિ ચ સર્વમૂતાનિ, તેષુ સર્વમૂતેષુ ।

અન્ય અને અર્થઃ—પાણ્ડવ હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! યઃ જે
મનુષ્ય, મત્કર્મકૃત્ ભારી પ્રીતિને માટે જ કર્મ કરનારો, (હોય)
મત્પરમઃ મનેજ પોતાની પરમ ગતિ માનનારો, (હોય) મદ્ધક્તઃ
મારું જ લજન કરનારો, (હોય) સદ્ધવર્જિતઃ આસક્તિરહિત,
(હોય અને) સર્વમૂતેષુ પ્રાણિમાત્રમાં, નિર્વૈરઃ વૈરરહિત, (હોય)
સઃ તે, મામ્ મને, ઇતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! જે મનુષ્ય ભારી પ્રસ-
ન્નતા ખાતર જ કર્મ કરે છે, મને જ પોતાની અન્તિમ ગતિ
માને છે, મારું જ લજન કરે છે, દરેક વસ્તુમાંથી આસક્તિરહિત
થઈ જાય છે તથા પ્રાણિમાત્રમાં લગવદ્દૃષ્ટિથી સમાનતા સખી
રાગદ્વેષરહિત જને છે, તે મનુષ્ય અવશ્ય મને પામે છે.
અર્થાત્ તું પણ મારો લક્ષ્ય જની ભારી આજ્ઞા પ્રમાણે અન્ય
આસક્તિ છોડી યુદ્ધરૂપી કર્મ કરવા તૈયાર થા ! જે તેમ કરીશ
તો કર્મમાં તું લિપ્ત ન થતાં અન્તે મને જ પામીશ—પ્રદ્ધાનંદ
મેળવીશ એમાં સંશય નથી. ૫૫.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्ण-
र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकौर्त्तान्तिकप्रणीतसाम्यवबोधिन्यां गुर्जर-
टीकायां विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥

દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકાઃ—ખીજ અધ્યાયથી શરુ કરીને વિભૂતિયોગ મુખી એટલે દશમા અધ્યાયપર્વત, સમસ્ત વિશેષણથી નિર્મુક્ત, અક્ષર અને પરમાત્મરૂપ એવા બ્રહ્મનો ઉપાસનાપ્રકાર કહ્યો, તેમ તે તે પ્રકરણોમા સાથે આથે જ સર્વ યોગેશ્વર, સર્વજ્ઞ, તેમ સાત્ત્વિક-ઉપાધિ સહ ઇશ્વરનો ઉપાસનાપ્રકાર પણ કહ્યો. વળી ‘વિશ્વરૂપ’ અધ્યાયમા ઇશ્વરિ, આધિ, મમસ્ત જગતના આત્મારૂપ એવુ વિશ્વરૂપ પણ બતાવ્યુ, અને ઉપાસના માટે જ “મત્કર્મકૃન્મત્પરમઃ” ઇત્યાદિ કહ્યુ, પંતુ “આ બન્ને—અર્થાત્ એક તો સર્વોપાધિમુક્ત, સર્વવ્યાપક, અક્ષર-બ્રહ્મની ઉપામના, અને ખીજ સાત્ત્વિક ઉપાધિસહવર્તમાન, વ્યક્ત પરમેશ્વરની ઉપામનાના માર્ગ-માર્ગી ખાસ વિશિષ્ટ-પ્રધાન માર્ગ કયો છે?” તે જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન જગવાન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—एवम्, સતતયુક્તાઃ, ये, भक्ताः, त्वाम्, पर्युपासते, ये, च, अपि, अक्षरम्, अव्यक्तम्, तेषाम्, के, योगवित्तमाः.

व्युत्पत्तिसमासाः—सततं युक्ताः योगनिष्ठा इति सततयुक्ताः । परितः उपासते इति पर्युपासते । क्षरति इति क्षरम्, न क्षरम् इति अक्षरम्, नत् । न व्यक्तम् इति अव्यक्तम्, तत् । अतिशयेन योगं विद्वन्ति ते योगवित्तमाः ।

અન્વય અને અર્થ:—एवम् એ પ્રમાણે, (મત્કર્મકૃત ઇત્યાદિ પદ્ધતિ પ્રમાણે) સતતયુક્તા. હમેશ સાવધાનચિત્તવાળા, જે જે, મત્કારા ભક્તો, ત્વામ્ આપને, પર્યુપાસતે સર્વપ્રકારે ઉપાસે છે, ચ તથા, જે જેઓ, અક્ષમ્ અવિનાશિ, (એવા) અવ્યક્તમ્ ઇન્દ્રિયોથી અગોચર પ્રદ્ધને (ઉપાસે છે), તેવામ્ તેઓમાં, યોગવિત્તમાઃ વિશિષ્ટ યોગને ભણુનારા, કે કોણ ?

ભાવાર્થ:—એ પ્રમાણે આપને અર્થે જ કામ કરનારા જે ભક્તો નિરંતર સાવધાન ચિત્તયુક્ત થઈને આપની ઉપાસના કરે છે તે, તથા જેઓ અવિનાશિ અને ઇન્દ્રિયોથી અગમ્ય પરમ-પ્રદ્ધને ઉપાસે છે, તે બંનેમાંથી વિશિષ્ટ યોગને ભણુનાર કોણ ? તે આપ મને કહો. ૧.

અવતારણિકા —ઉપરોક્ત અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રાપ્તતામા અર્જુનનો સગુણપ્રદ્ધની ઉપામનામા જ અધિકાર ભોધને, ‘અધિકાર પ્રમાણે જ રહસ્ય અને માધનો અતાવાય તો તે યોગ્ય છે’ એમ માની પ્રથમ માર્ગ એવે સગુણ પ્રદ્ધની ઉપામનાની પ્રશ્નમા કગ્તા બગવાન્ કહેવા લાગ્યા

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે —

મय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ॥

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—મયિ, આવેશ્ય, મનઃ, યે, મામ્, નિત્યયુક્તાઃ, ઉપાસતે, શ્રદ્ધયા, પરયા, ઉપેતાઃ, તે, મે, યુક્તતમાઃ, મતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—મન્યતે અનેન ઇતિ મનઃ, તત્ । નિત્યં યુક્તા ઇતિ નિત્યયુક્તા । અતિશયેન યુક્તા ઇતિ યુક્તતમા ।

અન્વય અને અર્થ:—જે જેઓ, મયિ મારામાં, મન મનને, આવેશ્ય સારી રીતે એકાગ્ર કરીને, નિત્યયુક્તા નિરંતર મારામાં

જ સંજ્ઞા રહ્યા થકા, પરયા અત્યંત શ્રેષ્ઠ, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, ઉપેતાઃ
યુક્ત, (થઈને) મામ્ મને, ઉપાસતે ઉપાસે છે, તે તેઓ, મે મારા
યુક્તતમાઃ અત્યંત શ્રેષ્ઠ, (લક્ષ્મી) મતાઃ માનવામાં આવેલા (છે).

ભાવાર્થ:— હે અર્જુન ! જેઓ મારામા જ મનને સારી
રીતે એકાગ્ર કરીને નિરતર મારામાજ પરાયણ રહ્યા થકા
અપ્રતિમ શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈને મારી ઉપાસના કરે છે તેઓને
જ હું મારા અત્યંત શ્રેષ્ઠ (લક્ષ્મી) માનુ છું ૨.

અવતરણિકા.—“ ત્યારે નિરિગેયણ, સર્વોપાધિમુક્ત, અવ્યક્ત-
બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારાઓનો અધિકાર કેવો હોઈ શકે ? ” એ કહેવાની
દિગ્દાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નિર્ગુણ-ઉપાસનાની કલિનતા તેમજ સગુણ-
ઉપાસનાની સહેવાઈ બતાવતા કહે છે

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ॥

सर्वत्रगमर्चित्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ૩ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ॥

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ૪ ॥

केलेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ॥

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ૫ ॥

૧ તથા ન તે માધવ માધવ કવિદ્ બ્રહ્મણિ માર્ગાત્માવિ ચદ્ધયોદ્દા ॥

તયામિષ્ટા વિચરન્તિ નિર્મેયા વિનાયકાનીરુપમુર્ધ્વમ્ મયો । ॥ માગવને.

હે ભગવન ! હે લક્ષ્મીપતિ-માધવ ! (નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારાઓને

જેમ કદ સહન કરવું પડે છે તેમ) તમારા સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારા બહુ
કેમ પણ માર્ગથી ભ્રમ થતા નથી અને તમારી માથે મુદ્દવેણ બાધી, તમારાથી
નન પ્રગટે રક્ષણને પામી, નિર્નય થઈ વિપ્રકર્તાઓની સેનાના સ્વામીઓના માથાપર
વિચરણ કરે છે અર્થાત્ તેમને મદ પણ વિનો નહતા નથી.

पदच्छेदः—ये, तु, अक्षरम्, अनिर्देश्यम्, अव्यक्तम्, पर्युपासते, सर्वत्रगम्, अचिन्त्यम्, च, कूटस्थम्, अचलम्, ध्रुवम्; संनियम्य, इन्द्रियग्रामम्, सर्वत्र, समबुद्धयः, ते, प्राप्नुवन्ति, माम्, एव, सर्वभूतहिते, रताः; क्लेशः, अधिकतरः, तेषाम्, अन्यक्तासक्तचेतसाम्, अन्यक्ता, हि, गतिः, दुःखम्, देहवद्भिः, अवाप्यते.

व्युत्पत्तिसमासाः—न क्षरम् इति अक्षरम्, तत् । निर्देष्टुं शक्यम् इति निर्देश्यम्, न निर्देश्यम् इति अनिर्देश्यम्, तत् । न व्यज्यते इति अव्यक्तम्, तत् । सर्वस्मिन् इति सर्वत्र, सर्वत्र गच्छति इति सर्वत्रगम्, तत् । चिन्तितुं योग्यम् चिन्त्यम्, न चिन्त्यम् इति अचिन्त्यम्, तत् । कूटवन् तिष्ठति इति कूटस्थम्, तत् । न चलम् इति अचलम्, तत् । समं सम्यक् नियम्य इति संनियम्य । इन्द्रियाणां ग्रामः इति इन्द्रियग्रामः, तम् इन्द्रियग्रामम् । समा बुद्धिः येषां ते समबुद्धयः । प्रकर्षेण आप्नुवन्ति इति प्राप्नुवन्ति । सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि, तेषां हितम् इति सर्वभूतहितम्, तस्मिन् सर्वभूतहिते । क्लेशयति इति क्लेशः । अतिशयेन अधिकः इति अधिकतरः । अन्यक्ते आसक्तानि चेतांसि येषां ते अन्यक्तासक्तचेतसः, तेषाम् अन्यक्तासक्तचेतसाम् । देहः अस्ति येषां ते देहवन्तः, तैः देहवद्भिः ।

अन्वयः अने अर्थः—तु पक्षे, ये ज्ञेयाः, सर्वत्र पक्षी वस्तुभां, समबुद्धयः समानबुद्धिवाणाः, (अने) सर्वभूतहिते प्राप्नु-
मात्रना हितभां, रताः प्रीतिवाणा यथा, इन्द्रियग्रामम् ईर्ष्येन्द्रिय तथा
ज्ञानेन्द्रियोना समुदायने, संनियम्य सारी रीते नियमभां रक्षिणे,

અક્ષરમ્ અવિનાશિ, અનિર્દેશ્યમ્ અવર્ણનીય, અદ્યક્તમ્ રૂપહીન, સર્વવ્રગમ્ સર્વ જગ્યાએ વ્યાપ્ત, જ તેમ, અચિન્ત્યમ્ ચિંતનમાં ન આવી શકે તેવા, ક્ષેત્રસ્થમ્ માયા-પ્રપંચના ઢગલાની પેઠે સ્થિત રહેલા, (અને) અચલમ્ નિશ્ચલ, (એવા) ધ્રુવમ્ નિત્ય-પ્રહરને, પર્યુ-પાસતે (શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસથી) ઉપાસે છે, તે તેઓ, મામ્ મને, ઇવ જ, પ્રાપ્નુવાન્તિ પામે છે, (પરંતુ) અદ્યક્તાસક્તચેતસામ્ અવ્યક્ત-નિર્વિશેષ પ્રહ્લમાં જેમણે મન લગાડેલું છે એવા, તૈવામ્ તેઓને, કલેશઃ પીડા, અધિકત્તરઃ ઘણી વધારે, (અનુભવવી પડે છે), હ કારણ કે, દેહરદ્ધિઃ દેહાભિમાનવાળાં પ્રાણિઓ વડે, અદ્યક્તા નિર્વિશેષ-નિરાકાર-પ્રહ્લસંબંધિની, ગતિઃ નિષ્ઠા, દુઃરામ્ દુઃખઃ પૂર્વક, અવાપ્યતે પ્રાપ્ત કરાય છે.

ભાવાર્થઃ—પણ જે પુરુષો સર્વ વસ્તુમાં સમાનબુદ્ધિવાળા અને સમસ્ત પ્રાણિઓના કલ્યાણમાં પ્રીતિવાળા થકા ઈન્દ્રિયે ના સમુદાયને સારી રીતે વશમાં રાખીને અવિનાશિ, અવર્ણનીય, રૂપહીન અગોચર સર્વવ્યાપિ, તેમજ અચિંત્ય, માયા-પ્રપંચના ઢગલાની પેઠે અથવા હુદારની એરણીની પેઠે સ્થિર રહેલ તથા નિશ્ચલ-નિત્ય-પ્રહરને, શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસથી ઉપાસે છે તેઓ જ મને પામે છે, પરંતુ નિર્વિશેષ પ્રહ્લમાં લગાડેલા મનવાળાઓને કષ્ટ વિશેષ લોગવવું પડે છે, કારણ કે દેહાભિ-માનવાળાં પ્રાણિઓને નિર્વિશેષ-નિરાકાર-પ્રહ્લના સંબંધવાળી

૧ અવિદ્યનતય દેહરદ્ધિવાચ્યત્વેન ।

સૂત્રચરિત્રવિશેષેન જિવન કુચ્ચ ઇચ્છાને ૩ પચ્ચદશાય ॥

પર્યોક્ત-વસ્તુ અને અપર્યોક્ત-તત્ત્વ દેહના આધાર ઉપે એ બંને દેહોવડે ઉપહિત-જેવિત વચ્ચેના આપા હોદારની એરણી પેઠે વિહાર વિના રહેલો દેહાધી દ્વરેષ હોવાય છે.

(નદા ઘણું દુઃખ સહન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ સગુણ-
બ્રહ્મ કરતાં નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના ઘણુ દુઃખથી કરી શકાય
તેવી છે. ૩-૫

અવતરણિકા:—“એ પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના દુઃખપૂર્વકની
છે જ્યારે મારા ભક્તોને તો મારા અનન્યશસ્ત્રથી મારી કૃપા વડે અનાયાસે
મોક્ષરૂપી અર્થની સિદ્ધિ થાય છે,” એમ જણાવતા ભગવાન કહે છે:

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ॥

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ૭ ॥

પદ્મહોદઃ—યે, તુ, સર્વાણિ, કર્માણિ, મયિ, સંન્યસ્ય,
મત્પરાઃ, અનન્યેન, એવ, યોગેન, મામ્, ધ્યાયન્તઃ, ઉપાસતે;
તેષામ્, અહમ્, સમુદ્ધર્તા, મૃત્યુસંસારસાગરાત્, ભવામિ, ન,
ચિરાત્, પાર્થ, મયિ, આવેશિતચેતસામ્.

૧ માલિતા ઘટ્ટનપ્રાણા ધોષયન્તઃ વસ્ત્રવર્મ ।

છયમન્નશ્ચ માં નિત્યં તુષ્ણન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥

તેષાં સત્ત્વગુણાનાં મજનાં ધીનિર્વૃત્તકમ્ ॥

વદામિ બુદ્ધિયોગે તં યેન શાશ્વત્વમાન્તિ તે ॥

માતાપિતે એમનું ચિત્ત છે, મારામાં લેમના પ્રાણ રહ્યા છે, અને પરસ્પર મારા
સંબંધને જ બોધ આપતા, તેમ હમેશાં મારી જ કયા કરતા એઓ સંતોષ પામે
છે અને રમી રહે છે તે નિરંતર મારામાં જ એવમેશત ઘણેલા તથા પ્રીતિપૂર્વક મને જ
ભગવાનાઓને હું એવો બુદ્ધિયોગ આપું છું કે, જેથી તેઓ મારી સમીપ જ આવે-
છે, અર્થાત્ મારી સામીપ્યમુક્તિને પામે છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ ન્યસ્ય ઇતિ સંન્યસ્ય । અહં પરઃ
 યેષાં તે મત્પરાઃ । ન વિદ્યતે અન્યદ્ આલમ્બનં યસ્ય સઃ અનન્યઃ, તેન
 અનન્યેન । ધ્યાયન્તિ તે ધ્યાયન્તઃ । સમ્પ્ર સમ્યક્ ઉત્ ઊર્ધ્વ ધરાતિ ઇતિ
 સમુદ્વર્તા । મૃત્યુના યુક્તઃ સંસારઃ ઇતિ મૃત્યુસંસારઃ, સ એવ સાગરઃ ઇતિ
 મૃત્યુસંસારસાગરઃ, તસ્માત્ મૃત્યુસંસારસાગરાત્ । આવેશિતાનિ ચૈતાંસિ
 યેષાં તે આવેશિતચેતસઃ, તેષામ્ આવેશિતચેતસામ્

અનન્ય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! તુ પશુ, જે જેઓ,
 સર્વાણિ સધળાં, કર્માણિ કર્મોને, મારિ મારામાં, સંન્યસ્ય અર્પણ
 કરીને, મત્પરાઃ મારામાંજ તત્પર રહેલા, (અને) અનન્યેન અનન્ય,
 યોગેન સમાધિયોગ વડે, (મારું) એવ જ, ધ્યાયન્તઃ ચિન્તન
 કરતા, મામ્ મને, ઉપાસતે ઉપાસે છે, તેષામ્ તે, મારિ મારામાં,
 આવેશિતચેતસામ્ સર્વ પ્રકારે પ્રવિષ્ટ ચિત્તવાળાઓને, મૃત્યુસંસાર-
 સાગરાત્ મૃત્યુયુક્ત સંસારરૂપી સાગરમાંથી, અદમ્ હું, ન, ચિરાત્
 શીઘ્ર, સમુદ્વર્તા સારી રીતે ઉદ્ધાર કરનાર, મવામિ થાઉં છું.

બાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! જેઓ પોતાનાં જાંઘાં કર્મો મને
 અર્પણ કરીને, મને જ પોતાનો પરમ આશ્રય માની, મારામાં
 તત્પર રહી, અનન્ય સમાધિયોગ વડે મારું જ ચિન્તન કરતા
 મને ઉપાસે છે, તે મારામાં સર્વ પ્રકારે પ્રવિષ્ટચિત્તવાળાઓને,
 આ મૃત્યુયુક્ત સંસારરૂપી સાગરમાંથી હું તત્કાલ ઉદ્ધાર
 કરું છું. ૬-૭૪

અવતરણિકાઃ—“ આ પ્રમાણે પોતાની ઉપાસના જ વિગિંટ
 દશવાળી હોવાથી તેમા જ તત્પર રહેવું ” એમ ઉપદેશ આપતા ભગવાન
 શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશય ॥
નિવસિપ્યસિ મય્યેવ અતઃ કુર્ધ્વં ન સંશયઃ ॥૮ ॥

પદચ્છેદઃ—મયિ, એવ, મનઃ, આધત્સ્વ, મયિ,
બુદ્ધિમ્, નિવેશય, નિવસિપ્યસિ, મયિ, એવ, અતઃ, કુર્ધ્વમ્,
ન, સંશયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ ધત્સ્વ ઇતિ આધત્સ્વ ।
નિ નિશ્ચયેન વેશય ઇતિ નિવેશય । નિ નિશ્ચયેન વસિપ્યસિ ઇતિ
નિવસિપ્યસિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મયિ મારામાં, એવ જ, મનઃ મન,
આધત્સ્વ રાખ, મયિ મારામાં, બુદ્ધિમ્ બુદ્ધિને, નિવેશય પ્રવૃત્ત
કર, અતઃ તેથી, કુર્ધ્વમ્ શરીરના પતન પછી, તું મયિ મારામાં,
એવ જ, નિવસિપ્યસિ નિશ્ચયપૂર્વક રહીશ, (એમાં) સંશયઃ
સંશય, ન નથી.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! તું મારામાં જ મન રાખ, તેમ
મારામાંજ બુદ્ધિ ભેડી રાખ; એમ કરવાથી આ શરીર છુટ્યા
પછી—મૃત્યુ પછી તું મારામાં જ મારા આત્મસ્વરૂપે અવશ્ય
નિવાસ કરીશ એમાં સંશય નથી. ૮.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે વાણી અને બુદ્ધિથી પોતાના એક
નિષ્ઠાવાળા યદ્દ જવાનું એ ન જની શકે તો પોતાની પ્રાપ્તિ માટે
અર્જુનને એ ઉપાધના અભાવે અન્ય ઉપાયો દર્શાવતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ
કહે છે:

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોપિ મયિ સ્થિરમ્ ॥

અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છાપ્તું ધનંજય ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અથ, ચિત્તમ્, સમાધાતુમ્, ન, શક્નોપિ, મયિ, સ્થિરમ્, અભ્યાસયોગેન, તતઃ, મામ્, ઇચ્છ, આપ્તુમ્, ધનંજયઃ

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ આધાતુમ્ इति સમાધાતુમ્ । અભ્યાસશ્ચાસૌ યોગશ્ચ અભ્યાસયોગઃ, તેન અભ્યાસયોગેન । ધન જયતિ इति ધનજય, તત્સવુદ્ધૌ હે ધનજય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ધનંજય હે અર્જુન! અથ એ પ્રમાણે—(જેમ મેં કહ્યું તે પ્રમાણે), મયિ મારામાં, ચિત્તમ્ ચિત્તને, સ્થિરમ્ અચલતાથી, સમાધાતુમ્ સ્થાપવાને, ન, શક્નોપિ તું શક્તિમાન ન હો, તતઃ તો, અભ્યાસયોગેન (ચિત્તને ચારે તરફથી નિગ્રહ કરીને એક જ લક્ષ્યભૂત પદાર્થ પર વારંવાર સ્થાપવા રૂપી જે અભ્યાસ, તે) અભ્યાસ—ચિત્ત-કામતા—રૂપી યોગ વડે, મામ્ મને, આપ્તુમ્ પ્રાપ્ત કરવાને, ઇચ્છ તું ઇચ્છા કર.

સાનાર્થઃ—હે અર્જુન! એ પ્રમાણે જે મેં કહ્યું તેવી રીતે જે મારામાં ચિત્તને અચલતાથી સ્થાપવાને માટે તું શક્તિમાન ન હો તો અભ્યાસરૂપી સમાધયોગવડે મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કર. ૯.

૧ અભ્યાસેડપ્યસમર્થોડસિ મત્કર્મપરમો ભવ ॥

મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—અભ્યાસે, અપિ, અસમર્થઃ, અસિ, મત્કર્મ-
પરમઃ, ભવ, મદર્થમ્, અપિ, કર્માણિ, કુર્વન્, સિદ્ધિમ્,
અવાપ્સ્યસિ.

હ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ન સમર્થઃ इति અસમર્થઃ । મહં કર્મ
इति મત્કર્મ, મત્કર્મ એવ પરમં યસ્ય સઃ મત્કર્મપરમઃ । મહ્યમ્ इति
મદર્થમ્ । કરોતિ इति કુર્વન્ । અવ-સર્ગપમ્-શીઘ્રમ્-આપ્સ્યસિ इति
અવાપ્સ્યસિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અભ્યાસે અભ્યાસમાં, અપિ પણ,
(જો તું) અસમર્થઃ અશક્ત, અસિ હો, (તો) મત્કર્મપરમઃ મારા
માટે જ કર્મ કરનારો, મવ થા, (ઠારણુકે એ પ્રમાણે) મદર્થમ્
મારે માટે, કર્માણિ કર્મો, કુર્વન્ કરતો થકો, અપિ પણ, (તું)
સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, અવાપ્સ્યસિ પામીશ.

૧ ચેતો મનમનદુર્ગ મનમરધ્વાન્ પ્રમન્નં વિશે

૨ કુસુમવિકલ્પદન્નદલિતપોદ્ધમધૈર્દ્રુપમ્ ॥

૩ વદાદિતરખ્વોધનિગદં સૂચઃ સમાકામિતું

ધાત્રા મોક્ષિનમદુર્ગ નાદોગ્ધાનમહુષ્ણિદ્રુપમ્ ॥

દુષ્ટ સંકલ્પ અને નિકલ્પરૂપી દાંતવડે જેણે મહા ભરમાર વેગરૂપી વૃક્ષને
કચરી નાંખેલ છે અને હૃદય પામતા અતિદુઃસ્વાનના જે બધનરૂપ છે તેના મહના
ભાર વડે દાંત થઈ દિશાઓમાં—ચોતરફ સરકતા ચિત્તરૂપી મરત હાથીને વારંવાર
નિયમમાં—વશમાં લાવવા વિધાતાએ પરમાત્માના જન્મે ચરણરૂપી મહા ચમત્કારી
સાંકળ યોજેલ છે. અર્થાત્ પરમાત્માના ચરણના ચરણમાં રહેતો મનરૂપી મરત
હાથી પ્રભુના ચરણરૂપી સાંકળથી બંધાયેલ રિધર રહે છે.

ભાવાર્થ:—એ પ્રમાણે પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ કરવાને માટે પણ જો તું અશક્ત હો તો મારે માટે જ કર્મ કરનારો યા, કારણ કે એ પ્રમાણે મારે અર્થે કર્મ કરવાથી પણ તું તત્કાલ સિદ્ધિને પામીશ. ૧૦.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત રીતિએ કર્મો કરવાને પણ જો અશક્ત હોય તો અર્જુનને બીજા ઉપાયો બતાવતા ભગવાન કહે છે:

અથૈતદપ્યશક્તોઽસિ કર્તુ મધોગમાશ્રિતઃ ॥

સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અથ, एतत्, अपि, अशक्तः, असि, કર્તુમ્, મધોગમ્, આશ્રિતઃ, સર્વકર્મફલત્યાગમ્, તતઃ, કુરુ, યતાત્મવાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ન શક્તઃ इति અશક્તઃ । મમ યોગઃ इति મધોગઃ, તં મધોગમ્ । આ સમન્તાત્ શ્રિતઃ इति આશ્રિતઃ । સર્વાણિ च तानि कर्माणि च सर्वकर्माणि, तेषां फलानि इति સર્વકર્મફલોપાનિ, तेषां त्यागः इति સર્વકર્મફલત્યાગઃ, તં સર્વકર્મફલત્યાગમ્ । યતશ્ચાસૌ આત્મા च यतात्मा, यतात्मा अस्ति अस्य इति યતાત્મવાન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અથ અથવા જો, एतत् એ (કર્મ), अपि પણ, કર્તુમ્ કરવાને, (તું) अशक्तः અશક્ત, असि હો, તતઃ તો, મધોગમ્ મને થયેલા આવવા રૂપ યોગના, આશ્રિતઃ આશ્રયવાળો, (અને) યતાત્મવાન્ નિયમિત ચિત્તવાળો, (યદને) સર્વકર્મફલત્યાગમ્ સર્વ કરવા યોગ્ય કર્મોના ફલનો ત્યાગ કરુ કર.

ભાવાર્થ:—અથવા જો એ કર્મ પણ કરવાને માટે તું અશક્ત હો, તો મારે શરણ આવી તો મારા શરણરૂપી યોગનો આશ્રય કરીને ચિત્તને નિયમમાં રાખી બધાં કરવા યોગ્ય કર્મોના ફલનો ત્યાગ કર. અર્થાત્ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરવાથી પણ કર્મ તને બંધન કરવાનાં નથી અને તેથી પણ તું સિદ્ધિને પામીશ. ૧૧.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયો બતાવતાં, સૌથી મુકર માર્ગ કર્મના ફલનો ત્યાગ કહ્યો. હવે ફરી ઉપર કહેલા બધા માર્ગોનો ઉપસંહાર કરીને સર્વના તારતમ્યરૂપ ફલત્યાગરૂપ માર્ગની પ્રશંસા કરતા બગવાન કહે છે:

શ્રેયો हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ॥

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાંતિરનંતરમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદ્મચ્છેદ:—શ્રેયઃ, હિ, જ્ઞાનમ્, અભ્યાસાત્, જ્ઞાનાત્, ધ્યાનમ્, વિશિષ્યતે, ધ્યાનાત્, કર્મફલત્યાગઃ, ત્યાગાત્, શાન્તિઃ, અનંતરમ્.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—અતિશયેન પ્રશસ્યમ્ इति શ્રેયઃ । ધીયતે અનેન इति ધ્યાનમ્ । ત્યજ્યતે અનેન इति ત્યાગઃ, કર્મણાં ફલानि इति કર્મફલानિ, તેષામ્ ત્યાગઃ इति કર્મફલત્યાગઃ । ન અન્તરં યસ્મિન્ કર્મણિ યસ્ય સ્યાત્તથા इति અનંતરમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—અભ્યાસાત્ (સંપૂર્ણ જ્ઞાનરહિત) અભ્યાસથી, જ્ઞાનમ્ આત્મનિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન, ધેયઃ બધાં પ્રશંસાપાત્ર (છે), જ્ઞાનાત્ જ્ઞાનથી, ધ્યાનમ્ જ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાન-ચિન્તન, વિશિષ્યતે વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે, (અને) ધ્યાનાત્ ચિંતનથી, કર્મફલ-

ત્યાગઃ કર્મોનાં ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ (વિશિષ્ટ છે), હિ કારણ કે, ત્યાગાત્ ત્યાગથી, અનન્તરમ્ પછી, (તરત જ) શાન્તિઃ (સંસારમાથી ઉપરામ પામવારૂપી) શાંતિ, (પ્રાપ્ત થાય છે)

ભાવાર્થઃ—સંપૂર્ણ જ્ઞાન તથા વિવેકરહિત અભ્યાસથી આત્મનિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન અધિક પ્રચસ્ત છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન વધારે શ્રેષ્ઠ છે અને ધ્યાનથી કર્મોના ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ અધિક શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે સર્વ કર્મના ફલની વાસનાના ત્યાગ પછી એટલે મનુષ્ય ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરે છે કે તરત જ તેને અવિનાશિ એવા બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ શાંતિ આપે આપ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨.

અવતરણિકાઃ—ઉપગ્ના વક્તવ્યમા આત્મા અને હૃદયનો ભેદ લક્ષ્યમા રાખીને, વિશ્વરૂપ પરમાત્મામા ચિત્તની સમાધિરૂપ યોગ, તેમજ હૃદય-પ્રીત્યર્થજ કર્મો તથા અનુષ્ઠાન કરવા એમ સૂચ્યું, “અથેતદવ્યક્તોડસિ” એ શ્લોકથી અજ્ઞાનના કાર્યને સૂચવીને, ભેદરહિત દૃષ્ટિવાળા અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકને જેમ કર્મયાગ સેવવો યોગ્ય નથી, તેમજ કર્મયોગીને અક્ષરોપાસના પણ ઇષ્ટ થતી નથી એ પણ “તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ સર્વભૂત-હિતે રતાઃ” ઇત્યાદિ વચનોથી કહ્યું, વળી અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસના કરનારા-એને કેવલ્ય-પરમ આનંદ-મોક્ષની પ્રાપ્તિમા સ્વતન્ત્રતા છે તેમ કહ્યું, અને ઇતર માર્ગાવક્ષ્યમીએ પોતાની મોક્ષપ્રાપ્તિમા પોતે સ્વતંત્ર નથી એમ પણ જણાવ્યું અને તે “તેપામહં સમુદ્ધર્તા” ઇત્યાદિ વચનોથી પ્રતીત થાય છે, કારણ કે હૃદયમા અભેદદૃષ્ટિથી જોનારા એટલે હૃદયસ્વરૂપ જ થયેલા તે અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકો પોતે જ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. એટલા માટે જ તેમનો ઉદ્ધાર કોઈ બીજી શક્તિથી થાય છે એ કહેવું અસંભવ છે. વળી આત્મા અને હૃદયને ચારી રીતે જાણ્યા પછી કોઈપણ મુમુક્ષુ નસ્ત્વ, જગ, તમ ઇત્યાદિ ગુણોના ભાવોને આધીન થાય એ પણ બનવા જોગ નથી, તેથી જ ભેદ દૃષ્ટિવાળા અર્જુન પ્રતિ પૂર્વોક્ત કર્મત્યાગનો ઉપદેશ ભગવાને કરેલો છે, પરંતુ હવે ભેદદૃષ્ટિરહિત, પાપ-પુણ્યની અપેક્ષાગરહિત, રાગદોષ-ગદિત, અક્ષરબ્રહ્મના માયા ઉપામોની એ આનંદમય ગતિની પ્રાપ્તિમા

અગ્નિનૃત લક્ષણોરૂપી ધર્મો નીચે કહેવામાં આવે છે, કે જે બ્રહ્મીને પ્રદક્ષીની ઉપાસનાના આધનક્રાંતિની અવસ્થા દરેક સુમુક્ષુ-કર્મયોગીની આત્મ આગળ તરી આવે, અને એથી પૂર્ણતાને ન પામેલો એ કર્મયોગી પણ, દૃષ્ટાત્મી ~~અર્થાત્ આત્મા લક્ષણો સમજી તેનું અનુકરણ કરે~~ આ દેવપ્રીતિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વયે અક્ષરના ઉપાસકના લક્ષણોનું વર્ણન કરતા કહે છે

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાના મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ॥

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ॥

મર્યપિતમનોબુદ્ધિર્યો મદ્ગત્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અદ્વેષ્ટા, સર્વભૂતાનામ્, મૈત્રઃ, કરુણઃ, એવ, ચ, નિર્મમઃ, નિરહંકારઃ, સમદુઃખસુખઃ, ક્ષમી, સંતુષ્ટઃ, સત-તમ્, યોગી, યતાત્મા, દૃઢનિશ્ચયઃ, મયિ, અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ, યઃ, મદ્ગત્તઃ, સઃ, મે, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દ્વેષ્ટિ ઇતિ દ્વેષ્ટ, ન દ્વેષ્ટા અદ્વેષ્ટા । સર્વોગિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, તેષા સર્વભૂતાનામ્ । મિત્રવત્ વર્તતે ઇતિ મૈત્ર । નિર્મત મમ મમભાવ યન્માત્ સ નિર્મમ । નિર્મત અહ-કારો યન્માત્ સ નિરહંકાર । દુઃખ ચ સુખ ચ ઇતિ દુઃખમુખે, મમે તુલ્યે દુઃખમુખે યમ્ય સ સમદુઃખસુખ । ક્ષમા ઋમ્તિ અમ્ય ઇતિ ક્ષમી । સમ્ સમ્યક્ તુષ્ટ સતુષ્ટ । યોગ ઋમ્તિ અમ્ય ઇતિ યોગી । યત આત્મા યમ્ય સ યતાત્મા । દૃઢ નિશ્ચય યસ્ય સ દૃઢનિશ્ચય । મનશ્ચ બુદ્ધિશ્ચ મનોબુદ્ધી, અર્પિતે મનોબુદ્ધી યેન સ અર્પિતમનોબુદ્ધિ । મમ મનત્ ઇતિ મદ્ગત્ત ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે પુરુષ, સર્વભૂતાનામ બધાં પ્રાણિઓનો, અદ્વેષ્ટા જરા પણ દ્વેષ ન કરનાર, મૈત્રઃ (બધાની સાથે) મિત્રની સમાન વર્તનાર, ચ, એવ તેમ જ, કરુણઃ કરુણાળુ, નિર્મમઃ મમત્વરહિત, નિરહંકારઃ અહંકાર વિનાનો, સમદુઃખસુખઃ દુઃખ તથા સુખ જેને તુલ્ય છે તેવો, ક્ષમા ક્ષમાવાન, સન્તુષ્ટઃ (આજીવિકા અર્થે જે કંઈ મળે તેથી) સંતોષી, સતતમ નિરંતર, યોગી યોગાભ્યાસમાં લાગેલો, યતાત્મા નિગૂહીત ચિત્તવાળો, દ્વંદ્વનિશ્ચયઃ (આત્મતત્ત્વ મેળવવામાં) દ્વંદ્વનિશ્ચયવાળો, (અને) મયિ મારામાં, અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ અર્પણ કરેલાં છે મન અને બુદ્ધિ જેણે એવો, મજ્જક્તઃ મારો ભક્ત, મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય, (છે).

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષ પોતાને ઉદ્વેગ કરનાર પ્રાણિઓ તરફ પણ અર્થાત્ સર્વ પ્રાણિઓ તરફ દ્વેષ-અનુભાવ ન રાખતો હોય, સર્વની સાથે મિત્રની સમાન વર્તતો હોય, તેમ જ સર્વની ઉપર દયા રાખતો હોય, મમત્વ અને અહંકારના મદથી રહિત હોય, દુઃખ અને સુખને સમાન માનનારો હોય, પોતાનો દ્રોહ કરનારની ઉપર પણ ક્ષમા રાખનારો હોય, અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલા દ્રવ્યથી સંતોષ માનનારો, નિરંતર યોગાભ્યાસમાં લાગેલા મનને નિશ્ચલમાં રાખનારો, આત્મતત્ત્વમાં દ્વંદ્વનિશ્ચયવાન, અને મારામાં જ મન તથા બુદ્ધિને જેણે અર્પણ કરેલાં છે એવો હોય તે જ મારો ઉપાસક મને પ્રિય છે. ૧૩-૧૪.

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ॥

हर्षामर्षमयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—યસ્માત્, ન, ઉદ્વિજતે, લોકઃ, લોકાત્, ન, ઉદ્વિજતે, ચ, યઃ, હર્ષામર્ષમયોદ્વેગૈઃ, મુક્તઃ, યઃ, સ, ચ, મે, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—હર્ષશ્ચ અમર્ષશ્ચ મયં ચ ઉદ્વેગશ્ચ इति
हर्षामर्षमयोद्वेगाः, तैः हर्षामर्षमयोद्वेगैः ।

અન્ય અને અર્થઃ—યસ્માત્ જે પુરુષથી, લોકઃ લોક,
ન, ઉદ્વિજતે ઉદ્વેગ પામતો નથી, ચ તેમ યઃ જે, લોકાત્
લોકોથી, ન, ઉદ્વિજતે ઉદ્વેગ પામતો નથી, ચ તથા હર્ષામર્ષમયોદ્વેગૈઃ
હર્ષ, અહંભાઈ, ભય અને ચિંતા એ સઘળાથી, મુક્તઃ મુક્ત,
(હોય) સઃ તે (લોકત), મે અને, પ્રિયઃ પ્રિય (છે).

ભાવાર્થઃ—વળી જેનાથી આ લોક ઉદ્વેગ પામતો નહો
તેમ જે આ લોકથી પણ ઉદ્વિગ્ન થતો નથી, તથા હર્ષ, ઈર્ષ્યા,
ભય અને ચિંતાક્ષોભ ઇત્યાદિ વિકારોથી જે નિરંતર મુક્ત છે તે
જે લોકત મને પ્રિય છે. ૧૫.

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्ययः ॥

सर्वारम्भपरित्यागो यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥૧૬॥

પદચ્છેદઃ—અનપેક્ષઃ, શુચિઃ, દક્ષઃ, ઉદાસીનઃ, ગત-
વ્યયઃ, સર્વારમ્ભપરિત્યાગી, યઃ, મદ્ભક્તઃ, સઃ, મે, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિચિતે અપેક્ષા यस्य सः अनपेक्षः ।
शुच्यति इति शुचिः । दक्षते असौ दक्षः । उत् ऊर्ध्वं तटस्थतया
आसीनः इति उदासीनः । गताः व्यायाः यस्मात् सः गतव्ययः । परि सर्वतः
त्यागः इति परित्यागः, आरम्भ्यन्ते ते आरम्भाः, सर्वे च ते आरम्भाश्च
सर्वारम्भाः, तेषां परित्यागः अस्ति अस्य इति सर्वारम्भपरित्यागी ।
मम भक्तः इति मद्भक्तः ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, અનપેક્ષઃ (દેહ, ઇન્દ્રિય, વિષયાદિ અપેક્ષિત વિષયોમાં) અપેક્ષા-રૂપહારહિત. શુચઃ બાહ્ય અને આભ્યન્તર શૌચયુક્ત, દક્ષઃ પ્રાપ્ત થયેલાં કાર્યોના થયાયોગ્ય નિવેડો કરવાનું સામર્થ્ય રાખનારો. (તથા) ઉદાસીનઃ પક્ષપાતરહિત-તટસ્થ, ગતવ્યથઃ ચિત્તની પીડાઓથી રહિત, (અને) સર્વાર્થમપરિત્યાગી આ લોક તેમજ પરલોકમાં ફલ ભોગવવા માટે કરવામાં આવતા સર્વ ક્રમેનો પરિત્યાગ કરનાર, (છે તે) મદ્ભક્તઃ મારો ભક્ત, મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય, (છે).

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ રૂપહારહિત, બાહ્ય તેમજ આન્તરિક પવિત્રતાયુક્ત, સર્વ કાર્યમાં કુશળ, પક્ષપાતરહિત, ચિત્તની પીડાઓ વિનાનો અને ફલભોગની ઇચ્છાવાળાં કામ્યક્રમેનો પરિત્યાગ કરનાર હોય તે જ મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૬.

યો ન હૃપ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ॥

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્ યઃ સ મે પ્રિયઃ॥૧૭॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, ન, હૃપ્યતિ, ન, દ્વેષ્ટિ, ન, શોચતિ, ન, કાંક્ષતિ, શુભાશુભપરિત્યાગી, ભક્તિમાન્, યઃ, સઃ, મે, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શુભં ચ અશુભં ચ શુભાશુભે, પરિતઃ ત્યાગઃ પરિત્યાગઃ, સઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ પરિત્યાગી, શુભાશુભયોઃ પરિત્યાગો ઇતિ શુભાશુભપરિત્યાગી । ભક્તિઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ભક્તિમાન્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, ન, હૃપ્યતિ (ઇષ્ટ-પ્રાપ્તિમાં) હર્ષ પામતો નથી, ન, દ્વેષ્ટિ (ઇષ્ટ વસ્તુની અપ્રાપ્તિમાં) દ્વેષ કરતો નથી, ન, શોચતિ (પ્રિયના

વિયોગમાં) શોક કરતો નથી, ન, કાઠ્ઠસતિ (અપ્રાપ્ત
વસ્તુની) આકાંક્ષા કરતો નથી, (તેમ) શુભાશુભપરિત્યાગી
શુભ અને અશુભ અર્થાત્ પુણ્યપાપનો પરિત્યાગ કરનાર, (અને)
મક્તિમાન્ લક્ષિતવાળો, (હોય) સઃ તે (જ લક્ષત), મેં મને,
મિયઃ પ્રિય, (છે).

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ યતાં હર્ષ પામતો નથી, કે ઇષ્ટ વસ્તુની અપ્રાપ્તિથી ક્રોધે ભરાતો નથી, પ્રિય વસ્તુના વિયોગથી શોક કરતો નથી કે અપ્રાપ્ત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી, તેમ પુણ્યપાપ સઘળાંને જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે, અને ભક્તિમાન છે તે જ ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૭.

सैमः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ॥

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ १८ ॥

१. सर्वथं उज्जुमपगत वा उपादिभिर्विभक्तिभिः कर्तव्यम् ।

इक्षो यथा नद्वदौ च मित्रे समन्वयायो हरिडासवर्य ॥

એમ વૃક્ષ તેના પોષણનાર-મોઢું કરનારને તથા કાષ્ઠના આપનારને સમાન્તાથી
 ઊંચા વિશે આપી તેમના ધાનને મટાડે છે તેમજ લેતમ દુરિયાસ સત્રુ અને
 મિત્રના સમાન સેવકાવ જ રાખે છે.

२ येनकेनचिदादिउज्जो येन केनचिदागिन ।

मन्त्रे कृत्स्नं शार्या स्थानं देव्यं व्याहृण विदुः ॥

જો કાંઈ મનુષ્ય તેથી શરીર ઢાકનાર, જો કાંઈ મનુષ્ય તે ખાઈ ચલાવી લેનાર અને જ્યાં ત્યાં સુવાસી નિખાવી લેનારને જ દેવતાઓ પ્રાણી કહે છે.

१ न कइये नोइके सद्गो न बैले न त्रिपुष्करे ।

नामो नासये वाञ्छे यस्य वै मोक्षविज्जु सः ॥

જેને ન ભીંતની સાથે, ન જળ સાથે, ન વસ સાથે, ન પલાવડિયો સાથે, ન ધરની સાથે, ન આસન સાથે, અને ન અન્ન સાથે સખ છે. તે જ મોક્ષાવિન કલેવાય છે

તુલ્યનિંદાસ્તુતિમૌની સંતુષ્ટો येनकेनचित् ॥

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

પદચ્છેદઃ—સમઃ, શત્રૌ, ચ, મિત્રે, ચ, તથા, માના-
પમાનયોઃ, શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ, સમઃ, સદ્ગવિવર્જિતઃ, તુલ્ય-
નિંદાસ્તુતિઃ, મૌની, સંતુષ્ટઃ, येनकेनचित્, अनिकेतः, स्थिरमतिः,
भक्तिमान्, मे, प्रियः, नरः.

व्युत्पत्तिसमासाः—शातयाति इति शत्रुः, तस्मिन् शत्रौ । मानश्च
अपमानश्च मानापमानौ, तयोः मानापमानयोः । शतिं च उष्णं च
सुखं च दुःखं च शीतोष्णसुखदुःखानि, तेषु शीतोष्णसुखदुःखेषु ।
मद्गः विशेषेण वर्जितः येन सः सद्गविवर्जितः । निन्दा च स्तुतिश्च
निन्दास्तुती, तुल्ये निन्दास्तुती यस्य सः तुल्यनिन्दास्तुतिः । मुनेः भावः
कर्म वा मौनम्, तत् अस्ति अस्य इति मौनी । न विद्यते निकेतः
यस्य सः अनिकेतः । स्थिरा मतिः यस्य सः स्थिरमतिः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—શત્રૌ શત્રુમાં, ચ અને, મિત્રે
મિત્રમાં, તથા તેમ, માનાપમાનયોઃ માન અને અપમાનમાં,
સમઃ તુલ્ય, (હોય) શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ ટાહું, ઉનું, સુખ-
દુઃખ ઇત્યાદિમાં, (પણ) સમઃ સમાન, (હોય) સદ્ગવિવર્જિતઃ

१ एकान्तभक्तियोगो विन्दे यन् सर्वत्र तदीक्षणम् ।

अहेतुकव्यववाङ्मना या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥

लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ध्युवाहनम् ॥

ગોવિંદ-અગવનમાં એકાંત-અટલ ભક્તિ, અને ને સર્વત્ર પ્રભુરૂપ ને જોવું તે,
તથા નિમિત્ત-કારણ વિનાની અવિચ્છિન્ના ને પરમાત્માના ભક્તિ તે નિર્ગુણ ભક્તિ-
યોગનું લક્ષણ કહ્યું છે.

કેઈ પણ વસ્તુમાં આસક્તિ નહિ રાખનાર, તુલ્યનિન્દાસ્તુતિઃ પોતાની નિંદા અને પ્રશંસા જેને સમાન લાગે છે તેવો, મૌની વાચાને નિયમમાં રાખનાર, યેનકેનચિત્ત જે કંઈ અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ આવે તેવડે, સંતુષ્ટઃ પ્રસન્ન રહેનાર, અનિકેતઃ કેઈ પણ નિશ્ચિત આશ્રય-ઘર જેને વિધમાન નથી તેવો, (અને) સ્થિરમતિઃ સ્થિર બુદ્ધિવાળો, ભક્તિમાન્ ભક્તિવાળો, નરઃ પુરુષ, મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય, (છે).

ભાવાર્થઃ—શત્રુ તેમ જ મિત્ર, માન અને અપમાન, તેમ જ ટાકું, ઉતું, સુખ, દુઃખ ઇત્યાદિમાં જેનું વર્તન સમાન થઈ ગયું હોય તેવો, વસ્તુમાત્રમાંથી આસક્તિના જેણે ત્યાગ કરેલો હોય તેવો, પારકા વડે થયેલી પોતાની નિંદા તેમ જ સ્તુતિ જેને સમાન છે એવો, પોતાની વાણીને નિયમમાં રાખનારો, કેઈ પણ પ્રકારના નિશ્ચિત નિવાસસ્થાન વિનાનો તથા બ્રહ્મમાં સ્થિર બુદ્ધિવાળો એવો ભક્તિમાન્ જે પુરુષ છે તે મને પ્રિય છે. ૧૮-૧૯.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે મુમુક્ષુ અથવા ઉપાસકનાં લક્ષણોને ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન્ મુમુક્ષુનાં સાધનનું વર્ણન કરે છે:

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

† अत्यन्तात्मनोऽप्यस्य इदंદ્રव્યવहारो गुणाः ।

अप्यत्यन्तो भवन्त्येष न तु सापेक्षविधाः ॥

જેને આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તેને દ્વેષરહિતપણું વિગેરે મુક્તિ થતાં કર્યા વિના જ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ સ્વાત્માવિષ્ઠ જ ઉત્પન્ન છે, પણ સાધનપે-તે માટે વલ્લ કરવાથી થતા નથી

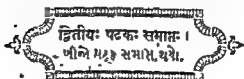
પદચ્છેદઃ—યે, તુ, ધર્મ્યામૃતમ્, શ્વમ્, યથોક્તમ્, પર્ય-
પાસતે, શ્રદ્ધાનાઃ, મત્પરમાઃ, ભક્તાઃ, તે, અતીવ, મે, પ્રિયાઃ.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધર્માદ્ અનપેતં ધર્મ્યમ્, ધર્મ્યં ચ તત્
અપૃતં ચઃ ધર્મ્યામૃતમ્ । શ્રદ્ધાન્તિ ઇતિ શ્રદ્ધાનાઃ । અહમેવ પરમઃ
નિરતિશયા ગતિઃ યેષા તે મત્પરમાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તુ વળી, યે જે (ભક્તો), શ્રદ્ધાનાઃ
શ્રદ્ધાવાળા, (અને) મત્પરમાઃ હું જ જેમને ઉત્તમ-સૌથી
શ્રેષ્ઠ ગતિ હું તેવા, ભક્તાઃ ભક્તો, શ્વમ્ આ, (ઉપર કહેવામાં
આવેલા) ધર્મ્યામૃતમ્ ધર્મરૂપી અમૃતને, યથોક્તમ્ જેમ કહ્યું છે,
(તેમ જ) પર્યપાસતે સારીરીતે આચરે છે (તે પ્રમાણે વર્તે છે),
તે તે, મક્તાઃ ભક્તો, મે મને, અતીવ બહુ જ, પ્રિયાઃ પ્રિય, (છે).

ભાવાર્થઃ—ઉપરોક્ત અક્ષરોપાસકેથી ભિન્ન જે ભક્ત
પુરુષો આ અમૃતગુણ ધર્મનું જેવી રીતે કહેવામાં આવ્યું તેવી
રીતે અત્યંત શ્રદ્ધાળુ થઈને તેમ જ મને જ પોતાની પરમ ગતિ
માંનીને સેવે છે તે મારા ભક્તો મને અત્યંત પ્રિય છે. ૨૦ ✓

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकमणीत-
सान्वय-बोधिन्त्यां गुर्जरटीकायां विभूति-
योगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ

અવતરણિકા:—સાતમા અધ્યાયમાં ઇશ્વરની બે પ્રકારની પ્રકૃતિ કહેવામાં આવી છે; એક તો ત્રિગુણાત્મિકા, આદ્ય પ્રકારે-વહેંચાયેલી અને સંસારના હેતુરૂપ એવી ‘અપરા’ નામની પ્રકૃતિ, અને બીજી છવ્વભૂત-ક્ષેત્રજ લક્ષણવાળી-ઇશ્વરાત્મિકા—‘પરા’ નામની પ્રકૃતિ. એ બે પ્રકૃતિથી ઇશ્વર જગતની ઉત્પત્તિ, રચિત અને લયના કારણરૂપ બને છે. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ લક્ષણવાળા એ બે પ્રકૃતિના નિરૂપણથી તે પ્રકૃતિના અધિપતિ ઇશ્વરના તત્ત્વનો નિશ્ચય થઇ જાય એ હેતુથી બારમા અધ્યાયમાં ‘અદ્વૈત્ત્વા સર્વભૂતાનામ્’ ઇત્યાદિ શ્લોકોથી બારમા અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને સંન્યાસીઓ કેવી રીતે વર્તે છે તે પણ કહ્યું, પરંતુ જે તત્ત્વજ્ઞાનથી તેઓ તેમાં કહેવામાં આવેલા ધર્મોનું આચરણ કરે છે, અને ભગવાનને પ્રિય થાય છે તેવા તત્ત્વજ્ઞાનનું કોઈ સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું નથી તેથી, તે ઇશ્વરસંબંધી જ્ઞાનની રૂપરેખાનો સ્પષ્ટ આદર્શ બતાવવાના હેતુથી આ તેરમા ક્ષેત્રાધ્યાયની શરૂઆત કરવામાં આવે છે. પહેલા છ અધ્યાયો (પ્રથમ પૃષ્ઠ) માં ‘લઘુ’ પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું અને બીજા છ અધ્યાયો (દ્વિતીય પૃષ્ઠ) માં ‘તત્ત્વ’ પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું, હવે છેલ્લા છ અધ્યાયો (તૃતીય પૃષ્ઠ) માં એ ‘લઘુ’ પદ અને ‘તત્ત્વ’ પદના અર્થના અભેદરૂપ મહાવાક્યનો અર્થ કે, જેમાં તત્ત્વ-આત્મજ્ઞાન મુખ્ય છે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (તેમાં પ્રથમ તેનાં અદ્ભૂત ક્ષેત્રક્ષેત્રજાદિનાં લક્ષણ બાજુવાની પ્રગટથી અર્જુન ભગવાનને કહે છે)

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ ક્ષેત્રં ક્ષેત્રજમેવ ચ ।

ઇતદ્વેદિતુમિચ્છામિ જ્ઞાનં જ્ઞેયં ચ કેશવ ॥ ૧ ॥

૧ આ શ્લોક ભગવાન સામ્યકારના સામ્યમાં અને કેટલીક પ્રાચીન ગીતાઓમાં તેવામાં આવતો નથી, છતાં કેટલીક ગીતાઓમાં તે હોવાથી અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃતિમ્, પુરુષમ્, ચ, એવ, ક્ષેત્રમ્, ક્ષેત્રજ્ઞમ્, એવ, ચ, એતત્, વેદિતુમ્, ઇચ્છામિ, જ્ઞાનમ્, જ્ઞેયમ્, ચ, કેશવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્ષેત્રં જાનાતિ ઇતિ ક્ષેત્રજ્ઞઃ, તમ્ ક્ષેત્રજ્ઞમ્ જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, તત્ । જ્ઞાતું યોગ્યમ્ જ્ઞેયમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કેશવ હે કેશવ ભગવન્ ! પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, પુરુષમ્ પુરુષને, ચ, એવ તેમ જ, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્રને, ચ, એવ અને, ક્ષેત્રજ્ઞમ્ ક્ષેત્રજ્ઞને, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, ચ અને, જ્ઞેયમ્ ભણવા યોગ્ય-પ્રણ-ને, (એ પ્રમાણે) એતત્ એ (સર્વ)ને, વેદિતુમ્ ભણવાને, ઇચ્છામિ હું ઇચ્છું છું.

ભાવાર્થઃ—હે કેશવ ભગવન્ ! પ્રકૃતિ, પુરુષ, ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રજ્ઞ, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ સર્વ વસ્તુસ્વરૂપને હું આપની પાસેથી ભણવાને ઇચ્છું છું માટે આપ મને તે કહો. ૧.

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છેઃ—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇદમ્, શરીરમ્, કૌન્તેય, ક્ષેત્રમ્, ઇતિ, અભિધીયતે, એતત્, યઃ, વેત્તિ, તમ્, પ્રાહુઃ, ક્ષેત્રજ્ઞઃ, ઇતિ, તદ્વિદઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સિળોતિ આત્માનમવિદ્યાયા, વ્રાતિ તં વિદ્યાયા
 इति क्षेत्रम्, वा क्षीयते नश्यति क्षरति इति, वा अपक्षीयते इति क्षेत्रम्,
 क्षेत्रवदस्मिन्કर्मफलं निष्पद्यते इति वा क्षेत्रम् । प्रकर्षेण आहुः इति प्राहुः ।
 क्षेत्रम् जानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति, वा स्वाभाविकेन
 'औपदेशिकेन वा वेदनेन विभागशः विषयीकरोति इति क्षेत्रज्ञः । तौ—
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ विदन्ति ते तद्विदः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૌન્તેય હે કુંતીપુત્ર અર્જુન !
 इदम् आ, शरीरम् डेहेन्द्रियना समूहश्च शरीर, क्षेत्रम् क्षेत्र,
 अभिधीयते કહેવાય છે, एतत् એને, यः જે, वेत्ति જાણે છે,
 तम् તેને, तद्विदः क्षेत्र અને क्षेत्रज्ञને જાણનારાઓ, क्षेत्रज्ञः (પગથી
 भस्तक पर्यन्त शरीरने प्रत्यक्ष अथवा स्वाभाविक हे उपदेशजन्य
 જ્ઞાનવડે 'આ શરીર' એમ વિભાગપૂર્વક જાણનાર-ક્ષેત્રજ્ઞ-
 આત્મા, इति એ પ્રમાણે, प्राहुः કહે છે.

ભાવાર્થઃ—હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! આ શરીરને ક્ષેત્ર
 કહેવામાં આવે છે, તથા આ શરીરને જે આત્મા અને
 અનાત્માના ભેદથી જાણે છે, અર્થાત્ તેના સત્ય સ્વરૂપને સમજે
 છે તેને ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ એ બંનેને જાણનારા જ્ઞાનીઓ 'ક્ષેત્રજ્ઞ'
 એ પ્રમાણે કહે છે. ૧

અનતરરુચિઃ—એ પ્રમાણે ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનું લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું.
 હવે વિશેષમાં 'ક્ષેત્રજ્ઞ' કોણ છે તથા ખાસ કરીને 'જ્ઞાન'થી વસ્તુ છે તે
 બગવાન અર્જુનને કહે છે

ક્ષેત્રજ્ઞં चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદઃ—ક્ષેત્રજ્ઞમ્, ચ, અપિ, મામ્, વિદ્ધિ, સર્વક્ષે-
ત્રેષુ, ભારત, ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ, જ્ઞાનમ્, યત્, તત્, જ્ઞાનમ્, મતમ્, મમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્ષેત્ર જાનાતિ ઇતિ ક્ષેત્રજ્ઞ., ત ક્ષેત્રજ્ઞમ્ ।
સર્વાણિ ચ તાનિ ક્ષેત્રાણિ ચ સર્વક્ષેત્રાણિ, તેષુ સર્વક્ષેત્રેષુ । ક્ષેત્રં ચ
ક્ષેત્રજ્ઞાશ્ચ ઇતિ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞૌ, તયોઃ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ । જ્ઞાયતે ઐનેન
ઇતિ જ્ઞાનમ્.

અન્યથા અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત ! ચ વળી,
સર્વક્ષેત્રેષુ સમસ્ત ક્ષેત્રોમાં, ક્ષેત્રજ્ઞમ્ ક્ષેત્રજ્ઞ-ક્ષેત્રને બાણુનાર,

૧ નાન્ત પ્રહ ન વહિ પ્રજ્ઞ નોમયપ્રજ્ઞ ન પ્રજ્ઞાનયન ન પ્રજ્ઞ માપ્રજ્ઞમદુર્યમબ્ધવ-
હાર્યમપ્રાહ્યમશ્વનમસિન્ધવમ્વ્યવેદ્યમેક્ષામગ્ન્યવશ્ચાર મવશ્વોવશય શિશમદ્વેન વતુર્થ
મન્યન્તે ન આત્મા સ વિદ્યેય ॥ શ્રુતિ ॥

જે અન પ્રજ્ઞ નથી, બદ્ધિપ્રજ્ઞ નથી તેમ ઉભયન. પ્રજ્ઞ પણ નથી, જે પ્રજ્ઞાન-
ધન નથી, પ્રજ્ઞ નથી અને અપ્રજ્ઞ પણ નથી વળી જે અદૃશ્ય, અવ્યવહાર્ય, અગ્રાહ્ય,
અવશ્યાલુ, અવિત્ય, અપ્રમેય, એક જ સ્વયસમાધિના સારરૂપ, પ્રપચ-જગત્ક
વિરામ-ગાતિરૂપ, શિવસ્વરૂપ, અદ્વૈત અને એને જ્ઞાનજ્ઞેનાં પુરીય માને છે, તે
આત્મા છે, તે બધુંવા યોગ્ય છે.

૨ સર્વાન્ કુશાગ્રાણિ તથોદયાન જ્ઞાત્વા મનુષ્યા પારિર્જયાન્તિ ।

અજ્ઞાનતસ્ત્રજ પતાન્તિ કોચિત્ જ્ઞાને કલ વશ્ય યથા વિશિષ્ટમ્ ॥

મ. મા શાંતિ. મે. સ. ૨૦૧-૧૧ ॥

માર્ગમા સર્પ, રત્નના કાટા અથવા બલારાયો આવેલાં બહી જ્ઞાતા માણુમે
તે માર્ગને ત્યાગ કરે છે, પરંતુ કોઈક અજ્ઞાતાએ તો તેમા પડે છે. એ પ્રમાણે
જ્ઞાનમા વિશેષ ઉત્તમ કૃણ છે તે વ્યવર્થ રીતે ને ।

અપિ યજ્ઞ, મામ્ મને, વિદ્ધિ તું જાણ, (અને) ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ ક્ષેત્ર
અને ક્ષેત્રજ્ઞતું, યત્ જે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, તત્ તે (જ), જ્ઞાનમ્
જ્ઞાન, (છે, એમ) મમ મારું, મતમ્ માનવું, (છે.)

ભાવાર્થ:—હે ભારત ! વળી સર્વ ક્ષેત્રો-શરીરો-માં
શરીરરૂપ ક્ષેત્રને જાણનાર ' ક્ષેત્રજ્ઞ ' તો મને જ તું જાણ, અને
' ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ સંબંધી જે જ્ઞાન તે જ ખરું જ્ઞાન છે ' એમ
મારું માનવું છે. ૨.

અવતરણિકા:—હવે ' इदं शरीरम् ' ઇત્યાદિ વાક્યથી શરૂ કરેલા
આ અધ્યાયનો કુમ કહેવામાં આવે છે, તથા ચોવીસ પ્રકારના બેદોથી બિન્ન
પ્રકૃતિ એ જ ' ક્ષેત્ર ' એમ કહેવાનો અભિપ્રાય હોવા છતાં, શરીરને બધા
ચોવીસે તત્ત્વોનો સમૂહ જાણી ' ક્ષેત્ર ' કહ્યું છે, તેથી હવે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના
વિસ્તારથી તે સધળાનો વિવેક કહે છે.

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ॥

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—તત્, ક્ષેત્રમ્, યત્, ચ, યાદૃક્, ચ, યદ્વિ-
કારિ, યતઃ, ચ, યત્, સઃ, ચ, યઃ, યત્પ્રભાવઃ, ચ, તત્,
સમાસેન, મે, શૃણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—येन सदृशम् इत्यादृक् । यः विकारः
अस्ति अस्य इति यद्विकारि । ये प्रभावाः दृष्टाधिकृताः शक्तयः यस्य
सः यत्प्रभावः ।

અન્વય અને અર્થ:—તત્ તે, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્ર, યત્ જે
(છે), યાદૃક્ (પોતાના પર્વોથી) જેવા પ્રકારનું, ચ તથા,

ચદ્વિકારિ જે વિકારોવાળું (છે), ચ તેમ, યતઃ જે (વિકારો) માંથી (ઉત્પન્ન થયેલું છે), ચ અને, યત્ જેવા સ્વરૂપનું (છે), ચ તેમ, સઃ તે-ક્ષેત્રજ્ઞ, ય જેવા સ્વરૂપનો (છે), ચ તથા, યત્પ્રમાણ જેવી શક્તિઓથી સંપન્ન (છે), તત્ તે સધળું, સમાસેન સંલેપથી, મે ભારી પાસેથી, જણ તું સાંભળ.

ભાવાર્થ:—ઉપર કહેવામાં આવેલું તે ક્ષેત્ર જે છે, પોતાના ધર્મોથી જેવા પ્રકારનું, જેવા વિકારોવાળું, જે વિકારો-માંથી ઉત્પન્ન થયેલું તથા જેવા સ્વરૂપનું છે, તેમ ઉક્ત ક્ષેત્રજ્ઞ જે સ્વરૂપનો તથા જે શક્તિઓથી સંપન્ન છે, તે બધું તું દુઃકમાં ભારી પાસેથી સાંભળ. ૩.

અવતરણિકા:—“તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ કે જે હવે કહેવામાં આવશે, તે પ્રાચીન પરંપરાથી આશ્ચર્ય આવતું હોવાથી પ્રચર્ય છે, ” એમ જાણાવી સાંભળનારને તેમાં ગ્હ ઉપભવવા માટે તેની સ્મૃતિ કરત ભગવાન કહે છે

ઋપિભિર્વહુધા ગીતં છન્દોભિર્વિવિધૈઃ પૃથક્ ॥

બ્રહ્મસૂત્રપદૈશ્વૈત્ર હેતુમઙ્ગિર્વિનિશ્ચિતૈઃ ॥ ૪ ॥

પદ્જ્ઞેદઃ—ઋપિભિઃ, વહુધા, ગીતમ્, છન્દોભિઃ, વિવિધૈઃ, પૃથક્, બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ, ચ, ઇવ, હેતુમઙ્ગિઃ, વિનિશ્ચિતૈઃ.

૧ અત્યાહતામતન્દિગ્ધ સાતર્થદિવનો પ્રસન્ન ॥

અત્યોત્તમમનસ્ય એ સૂત્ર સૂત્રવિશે વિદુઃ ॥ મુગ્ધબોધ (ટીકા)

ધોડા બ્રહ્મરોવાળું, સદેહરહિત, સારવાળું, સર્વ બાહ્ય મુખવાળું (યોગ્ય અન્યથ થવા જેવું—સર્વ તરફ પ્રેરણ), કેઈથી રોધી ન શકાય તેવું, નિર્ધન સમૃદ્ધીથી સદિન અને નિર્દોષ હોય તેને સૂત્રવેદાન્તો સૂત્ર બને છે—કહે છે .

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વહુપ્રકારેણઈતિ વહુવા । વિશેષેણ વિવાઃ પ્રકારાઃ યેષાં તાનિ વિવિધાનિ, તૈઃ વિવિધૈઃ । સૂચ્યતે એમિઃ ઇતિ સૂત્રાણિ, પદ્યતે—ગમ્યતે—જ્ઞાયતે એમિઃ ઇતિ પદાનિ, સૂત્રાણિ ચ પદાનિ ચ ઇતિ સૂત્રપદાનિ, બ્રહ્મણઃ સૂત્રપદાનિ ઇતિ બ્રહ્મસૂત્રપદાનિ, તૈઃ બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ । હેતુઃ અસ્તિ યેષાં તાનિ હેતુમન્તિ, તૈઃ હેતુમદ્भिઃ । વિશેષેણ નિશ્ચિતાનિ ઇતિ વિનિશ્ચિતાનિ, તૈઃ વિનિશ્ચિતૈઃ ।

અન્ય અને અર્થઃ—(એ ક્ષેત્રક્ષેત્રજનું સ્વરૂપ) અપિમિઃ વસિષ્ઠ વિગેરે ઋષિઓએ, વહુવા ઘણા પ્રકારે, ગીતમ્ કહેલું, (છે, તેમ જ) વિવિધૈઃ નાના પ્રકારના, હિન્દોમિઃ ઋક્-યજુષ્, સામ ઇત્યાદિ વેદમંત્રો વડે, પૃથક્ પ્રત્યેક શાખામાં જુદી જુદી રીતે, (ગીતમ્ ગાએલું-વર્ણવેલું છે,) ચ અને, વિનિશ્ચિતૈઃ અત્યંત નિશ્ચયપૂર્વકનાં, હેતુમદ્भिઃ પ્રમાણપુરઃસરનાં, બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ બ્રહ્મનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરતાં સૂત્રો તેમ જ પદો વડે, એવ પણ, (ગીતમ્ ગાએલું-વર્ણવેલું છે.)

હાવાર્થઃ—ક્ષેત્રક્ષેત્રજનું એ સ્વરૂપ વસિષ્ઠાદિ મહર્ષિઓએ અનેક પ્રકારે કહેલું છે, તેમજ ઋગ્વેદાદિ વેદોના મંત્રો વડે પ્રત્યેક શાખામાં જુદી જુદી રીતે અનેક રૂપે કહેવામાં આવેલું છે, તથા નિશ્ચય તેમ જ હેતુપુરઃસરનાં બ્રહ્મસૂત્રક સૂત્રો (વેદાંતદર્શનસૂત્રો) અને પદો વડે પણ એ ગાવામાં આવેલું છે. અર્થાત્ એ પ્રાચીન હોવાથી અવશ્ય જાણવા યોગ્ય છે એમ તું માન. ૪.

અવતરણિકાઃ—હવે ‘ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે’ તે એ સ્તોત્રથી કહે છે; તેમાં પણ જીજ્ઞાસોક્તમાં જેને વૈશેષિક મતપ્રાણાઓ આપમાના ધર્મો કહે છે, તે પણ મનના જ ધર્મો હોવાથી ક્ષેત્રધર્મો જ છે તેથી તેનો પણ સાથે સાથે નિર્દેશ કરે છે:

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ॥

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

पदच्छेदः—महाभूतानि, अहंकारः, बुद्धिः, अव्यक्तम्, एव, च, इन्द्रियाणि, दश, एकम्, च, पञ्च, च, इन्द्रियगोचराः, इच्छा, द्वेषः, सुखम्, दुःखम्, संघातः, चेतना, धृतिः, एतत्क्षेत्रम्, समासेन, सविकारम्, उदाहृतम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—महान्ति च तानि भूतानि च महाभूतानि । अहं क्रियते अनेन इति अहंकारः । बुद्ध्यते ज्ञायते अनया सा बुद्धिः । न व्यक्तम् इति अव्यक्तम् । इन्द्रियाणां गोचराः इति इन्द्रियगोचराः । देहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यते इति संघातः । देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते यया सा धृतिः । विकारेण सह वर्तमानं सविकारम् ।

अन्वयः—महाभूतानि (पृथ्वी, जल, तेज, वायु अने आकाश अने) पांच महाभूतानि, अहंकारः (महाभूतानां कारणरूप) अव्यक्तम्, बुद्धिः बुद्धि-विज्ञानात्मकं महाभूतत्वं, च, एव तेभ्यः, अव्यक्तम् भूतं प्रकृतिः, दश दश, इन्द्रियाणि

१ नरे रसादिक्रियां दुःखं साक्षिणा का विष्णोर्गतिः ।

धीविक्रियासहस्रानां साक्षिणोऽहमविक्रियः ॥

विक्रिया-विकार विना दुःखी न थाय अने न विकारी छ तेने साक्षिणरूपेण हेतुः पक्ष दुःखं तो हनने बुद्धिनी विक्रियायो-विकारोने साक्षी छुं भट्ट ७८ अविकारी छुं.

ઇન્દ્રિયો—(પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય—શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, બિહ્વા, નાસિકા; પાંચ કર્મેન્દ્રિય—વાણી, હસ્ત, પાદ, ગુદા, શિશ્ન), એકમ એક મન, ચ તથા, વજ્ર પાંચ, ઇન્દ્રિયગોચરાઃ ઇન્દ્રિયોથી બાણી શકાય તે—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ વિષયો, (એમ કુલ મળીને ચોવીસ તન્માત્રા તથા) હચ્છા સુખ અથવા સુખોના સાધનની સ્પૃહા, દ્વેષઃ દુઃખ અથવા દુઃખની પ્રાપ્તિમાં અણુગમો—વિરોધતા, સુખમ્ અતુકૂલ વસ્તુસ્થિતિ, દુઃખમ્ પ્રતિકૂલ વસ્તુસ્થિતિ, સંઘાતઃ દેહ તથા ઇન્દ્રિયોના સમુદાય—શરીર, ચેતના જ્ઞાનસ્વરૂપ મનોવૃત્તિ, ઘૃતિઃ જેના વડે વૃત્તિથી ખિન્ન—નિરુત્સાહ થયેલાં શરીરેન્દ્રિયોને ધારણ કરવામાં આવે છે તે, ઇતત્ એ, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્ર, સર્વિકારમ્ મહત્તત્વાદિ વિકારસહિત, સમાસેન સંક્ષેપમાં, ઉદાહૃતમ્ કહેલું, (છે).

ભાવાર્થઃ—પંચમહાભૂત, મહદહંકાર, બુદ્ધિ, મૂલ પ્રકૃતિ, ૬૨ ઇન્દ્રિયો, એક મન અને ઇન્દ્રિયોના શબ્દસ્પર્શાદિ પાંચ વિષયો એમ કુલે મળીને ચોવીસ તત્ત્વો, તથા ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, શરીર, જ્ઞાનાત્મિકા ચૈતન્યવૃત્તિ, અને ધૃતિ (એ પણ અંતઃકરણના ધર્મો હોવાથી ક્ષેત્રના પિંડરૂપે જ છે), એ પ્રમાણે આ ‘ક્ષેત્ર’ તેના મહત્તત્વાદિ વિકારોસહિત સંક્ષેપમાં તને મેં કહ્યું. અર્થાત્ એ સર્વ મળીને ‘ક્ષેત્ર’ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ૫-૬.

અવતરણિકાઃ—‘ક્ષેત્ર’ કે જેનું વર્ણન હવે કરવામાં આવ્યું, તથા ચક્રિતઓમહિત જેના પરિજ્ઞાનથી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ‘જ્ઞેય’ પદાર્થને પણ આગળ જ્ઞાતાં કહેવાએ, પરંતુ હમણાં તો તે ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનમાં ગ્રહેણ માધનોના મમ્હનો ઉદ્દેશ કરતા ભગવાન કહે છે.

અમાનિત્વમદમ્ભિત્વમર્હિસા ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ॥

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥ ૭ ॥

૧ યાનાયમાને દુઃસ્ત્રી સ્વાચ્છેદ સાધારણો જનઃ ।

અતો દુઃસ્ત્રીનિદાનત્વાન્માન યોગી પરિવ્રજેત્ ॥

માન અને અપમાનમા સાધારણ-સાધી માણસ દુઃસ્ત્રી થતો નથી, મારે
દુઃખનું કારણ એ માન હોવાથી થોડીએ તેને સર્વથા તનનું ભેદએ

૨ કૃત દમ્ભાદદમ્ભાદ્વા કર્મ તુલ્યમમ મથેત્ ।

અમેકફલમાય સ્વાદુદ્વિતીય છુલ્લમાયનમ્ ॥

દલ-છગ-કપટથી અથવા દલ વિના કરેલા કર્મમા અમ-મહેનત સમાન-
મરખી ન પડે છે, પરંતુ પહેલું દલથી કરેલું કાચ દવાવિનાનું થાય છે અને
ખીનું-અદલ-દલ વિના કરેલું કર્મ સુખનું સાધન થાય છે

૩ આચાર્યો વેદતત્ત્વજ્ઞો વિષ્ણુમન્ત્રો વિશત્સરઃ ।

મન્ત્રજ્ઞો મન્ત્રમન્ત્રસ્ય સર્વઃ મન્ત્રામયઃ શુચિઃ ॥

ગુરુવક્તિસમીપુક્તઃ પુણ્યજ્ઞા વિરોધનઃ ।

ઈષં સમ્પન્નસમ્પન્નો ગુરુસ્મિમિષીયતે ॥ સ્મૃતિઃ ॥

સપૂર્ણ-આરે-વેદને ભજનાર, પુરમાત્માનો ભક્ત, ઈર્ષ્યાથી રહિત, મનોને
ભજનાર, મનોને અદ્યાપૂર્વક આત્મી મનોની ભક્તિ કરનાર, હંમિશ મનોનો આશય
કરનાર, ખવિત, સારી રીતે અદ્યાપૂર્વક ગુરુભક્તિથી સુખમ, અને વિશેષે કરી પુરા
જોના ભજનાર-એ પ્રભાણેના હક્ષણોથી સુખમ એ આચાર્ય તે ન ગુરુ કહેવાય છે.

યત્પુણ્યમગુદ્ધિઃ પટનપાગિમદ્દેશસાક્ષરાર્યા ।

ન દ્યાચાર્ય વિનાઽસી તદ્વિ પરિચિનોત્થેનદુઃખ રહસ્યમ્ ॥

જ્ઞે મામાનિ યદપ્યગિરનિવસતામન્યવસ્થાચ્છુનાનિ ।

માયસ્ય ત વદાર્ય ન હિ કથકમૃતે વેયુષોદ્વાપ્યોત્ત્રિ ॥

જનસ્તોષે ॥

જેમ ઉપર ટપકે ભજનાર ખીનઓના મુખથી સાલજેલા આનંદામા સ્તેષ્ટી
વસ્તુઓનાં નામ જોઈ કહે, પરંતુ પણ કરી તે તે પદાર્થના તેના ભજનારના જાણના
વિના ગુણદોષાદિના રહસ્યને તે ભણી રાખતો નથી, તેમ વિષ્ણુ બુદ્ધિવાળો માણસ
અભ્યાસના પરિણામે વેદો તથા શાસ્ત્રોના અર્થ જાણે ચક્રવર્તિ ભણી શકે, પરંતુ
આચાર્ય ન જાણના વિના તેમ કહેવા તેના રહસ્ય-વસ્તુને તો ચક્રાચ ન જ
ભણી શકે.

પદચ્છેદઃ—અમાનિત્વમ્, અદમ્ભિત્વમ્, અહિંસા, જ્ઞાન્તિઃ, આર્જવમ્, આચાર્યોપાસનમ્, શૌચમ્, સ્થૈર્યમ્, આત્મવિનિગ્રહઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—માનઃ અસ્તિ અસ્ય इति मानी, मानिनः भाव. માનિત્વમ્, ન માનિત્વમ્ इति अमानित्वम् । दम्भः अस्ति अस्य इति दम्भी, दम्भिनः भावः दम्भित्वम्, न दम्भित्वम् इति अदम्भित्वम् । हिंस्यन्ते प्राणिनः अनया इति हिंसा, न हिंसा इति अहिंसा । क्रजोः भाव. आर्जवम् । आचार्यस्य उपासनम् इति आचार्योपासनम् । शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । स्थिरस्य भावः स्थैर्यम् । विशेषेण नितान्तं गृह्यते अनेन इति विनिग्रहः, आत्मनः विनिग्रहः इति आत्मविनिग्रहः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અમાનિત્વમ્ આત્મશ્રદ્ધાધાનો અભાવ—(નિરશિમાનપણું), અદમ્ભિત્વમ્ મિથ્યા ઢોંગનો અભાવ, અહિંસા પારકાને ખીડા ન કરવી તં, જ્ઞાન્તિઃ ધીમે કાંઈ અપરાધ કરે તો પણ ચિત્તમાં વિકારનો અભાવ-ક્ષમા, આર્જવમ્ સરલતા, આચાર્યોપાસનમ્ આચાર્ય-ગુરુની સેવા, શૌચમ્ બાહ્ય અને આંતર શૌચ, સ્થૈર્યમ્ સ્થિરભાવ-એકનિષ્ઠા, (અને) આત્મવિનિગ્રહઃ શરીરનો સંયમ;

લાવાર્થઃ—આત્મશ્રદ્ધાધાનો અભાવ, ઢંભ ન કરવો તે, અહિંસા, ક્ષમા, સરલતા, ગુરુની સેવા, બાહ્ય તથા આંતર પવિત્રતા, સ્થિરભાવ, અને શરીરનો સંયમ; ૭.

४ शौचं तु द्विविधं शौकं बाह्यमाप्यन्तर्गं तथा ।

मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं बाह्यशुद्धिवाचकम् ॥ स्पृति ॥

દ્રાવ્ય બે પ્રકારનું કર્ણું છે-બહારનું અને અંદરનું, તેમાં માત્રી અને નવવટે બહારનું તથા બાહ્યશુદ્ધિ તે અંતર શૌચ કહેલું છે.

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ॥

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

पदच्छेदः—इन्द्रियार्थेषु, वैराग्यम्, अनहंकारः, एव,
च, जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—इन्द्रियाणाम् अर्थाः इति इन्द्रियार्थाः,
तेषु इन्द्रियार्थेषु । विगतः रागः यस्मात् सः विरागः, विरागस्य भावः
वैराग्यम् । न अहंकारः इति अनहंकारः । दोषाणाम् अनुदर्शनम् इति
दोषानुदर्शनम्, जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखानि, तेषु दोषानुदर्शनम् इति जन्ममृत्युजरा-
व्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्, अथवा दुःखानि एव दोषाः दुःखदोषाः,
तेषाम् अनुदर्शनम् इति दुःखदोषानुदर्शनम्, जन्ममृत्युजरान्याधिपु
दुःखदोषानुदर्शनम् इति जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ।

अन्वयः अने अर्थः—इन्द्रियार्थेषु धिन्द्रियोना विषयोभां,
वैराग्यम् विरहित, च, एव तेभ ७, अनहंकारः गर्वने। सर्वथा
अभाव, जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ७-भ, मृत्यु,
वृद्धावस्था, भस्तरदेशादि शरीरपीडा, तथा आध्यात्मिक,
आधिसौतिक अने आधिदैविक धत्यादि दुःखे, अे प्रत्येकभां
दोषोने जेवा ते;

सांवार्थः—धिन्द्रियोना विषयोभां वैराग्य, अहंकाररहित-
पक्ष, जन्म, मृत्यु, जरा, व्याधिओ तथा आध्यात्मिकादि दुःखे,
अे प्रत्येकभां संपूर्ण रीते दोषोनी संसाधना करी ते, ८.

અસક્તિરનભિષ્વંગઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ॥

નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમિષ્ટાનિષ્ઠોપપત્તિષુ ॥ ૧ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—અસક્તિઃ, અનભિષ્વઙ્ગઃ, પુત્રદારગૃહાદિષુ,
નિત્યમ્, ચ, સમચિત્તત્વમ્, ઇષ્ટાનિષ્ઠોપપત્તિષુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ન સક્તિઃ इति असक्तिः । अभि परितः

સુ વિશેષેણ અઙ્ગઃ इति अभिष्वङ्गः, न अभिष्वङ्गः इति अनभिष्वङ्गः ।
પુત્રાશ્ચ દારાશ્ચ ગૃહાણિ ચ આદૌ યેષાં તે પુત્રદારગૃહાદયઃ, તેષુ
પુત્રદારગૃહાદિષુ । સમં ચ તત્ ચિત્તં ચ इति समचित्तं, तस्य भावः
સમચિત્તત્વમ્, वा समं चित्तं यस्य सः समचित्तः, तस्य भावः सम-
ચિત્તત્વમ્ । ઇષ્ટાનિ ચ અનિષ્ટાનિ ચ इति इष्टानिष्टानि, तेषां उपपत्तयः
इति इष्टानिष्टोपपत्तयः, तेषु इष्टानिष्टोपपत्तिषु ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અસક્તિઃ વિષયોમાં આસક્તિ
ન શક્યવી તે, પુત્રદારગૃહાદિષુ પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર, (ઇષ્ટમિત્રો)
વગેરેમાં, અનભિષ્વઙ્ગઃ અનન્ય આત્મભાવનાનો અભાવ, ચ
અને, ઇષ્ટાનિષ્ઠોપપત્તિષુ ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટની સંપ્રાપ્તિમાં,
નિત્યમ્ સદા, સમચિત્તત્વમ્ ચિત્તનો સમાન ભાવ;

ભાવાર્થઃ—વિષયોમાં અપ્રીતિ, પુત્ર, સ્ત્રી અને ઇષ્ટમિ-
ત્રાદિમાં આત્મભાવવાળી બુદ્ધિનો અભાવ અર્થાત્ તેમને સુખે
સુખી અને તેમને દુઃખે દુઃખી એ પ્રકારની વિક્રિયાનો પોતા-
નામાં અભાવ તથા ઇષ્ટ કે અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં ચિત્તનો
સર્વદા સમાનભાવ—(નિર્વિકારપણું);

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

पदच्छेदः—मयि, च, अनन्ययोगेन, भक्तिः, अव्यभिचारिणी, विविक्तदेशसेवित्वम्, अरतिः, जनसंसदि.

व्युत्पत्तिसमासाः—न विद्यते अन्यः आश्रयः यस्य यस्मिन् वा सः अनन्यः, अनन्यश्चासौ योगश्च इति अनन्ययोगः, तेन अनन्ययोगेन । अभिचरणम् अभिचारः, विशेषेण अभिचारः इति व्यभिचारः, सः अस्ति अस्याः इति, वा विविधेषु अभिचरणं शीलम् अस्ति अस्याः इति व्यभिचारिणी, न व्यभिचारिणी अव्यभिचारिणी । विविक्तश्चासौ देशश्च इति विविक्तदेशः, तं सेवितुं शीलम् अस्ति अस्य इति विविक्तदेशसेवी, तस्य भावः विविक्तदेशसेवित्वम् । न रतिः इति अरतिः । जनानां प्राकृतिकानां संसद् इति जनसंसद्, तस्यां जनसंसदि ।

१ समे शुची शर्करावह्निवातुकाविजिने शब्दजन्माशयादिविः ।

मनोऽनुकूले न तु चतुर्विधेन एहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥ श्रुतिः ॥

ज्ञानी भगुप्ते समान, पवित्र, सांकेतिक, अग्नि के देवी विनाश तोम ज्यों शब्द अपने लक्ष्मणाय बिदेदेनी अनुकूलता होय तेवा शेषजभां मनने योजभां नैऋतुं, पक्ष ज्यों नेत्रेने जाय याय तेवाभां अथवा शुद्धभा के ज्यों वायुने संसार न होय त्यां नैऋतुं नहिं.

२ सद्गुरुः सर्वोत्तमो न्यायः स च न्यस्तु न शक्यते ।

स सद्भिः सह कर्त्तव्यं सतां सद्गा हि मेवजम् ॥

योगी-प्राणीके सब प्रकारे सजने तन्त्रो नैष्ठिके, धरन्तु ते त्याग करी शक्य तेवा नथी, तेही नै ते त्याग न करी शक्य तेम होय तो ते सत्पुरुषो साथे न भरेने, कारण सत्पुरुषोने संग साक्षात् (स साक्षात्पी रोचना) आध्यात्मिक छे.

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, અનન્યયોગેન અનન્ય-
યોગ વડે, મયિ મારામાં, અલ્પમિચારિણી બીજાઓનો આશ્રય
જેમાં નથી એવી, મક્તિ: ભક્તિ, વિવિક્તદેશસેવિત્વમ્ એકાંત-
દેશના નિવાસનું સેવન, (અને) જનસસાદિ (તત્ત્વજ્ઞાનવિમુખ અને
સંસ્કારશૂન્ય) મનુષ્યોની મંડળીમાં, અરતિ: પ્રીતિનો અભાવ;

ભાવાર્થ:—વળી અનન્ય સમાધિયોગથી મારામાં પરા-
શ્રય વિનાની અન્યભિચારિણી ભક્તિ, એકાંતદેશનું સેવન, તત્ત્વ-
જ્ઞાનશૂન્ય પ્રાકૃત મનુષ્યોના સમુદાયમા પ્રીતિનો અભાવ; ૧૦.

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ॥

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

પદચ્છેદ:—અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વમ્, તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શ-
નમ્, એતત્, જ્ઞાનમ્, ઇતિ, પ્રોક્તમ્, અજ્ઞાનમ્, યત્, અતઃ, અન્યથા.

व्युत्पत्तिसमासाः—नित्यस्य भावः नित्यत्वम्, आत्मानम्
अधिकृत्य इति, आत्मनि अधि इति वा अध्यात्मम्, अयात्मं च तत् ज्ञानं
ष अध्यात्मज्ञानम्, तस्मिन् नित्यत्वम् इति अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् ।
तस्य भावः इति तत्त्वम्, तत्त्वस्य ज्ञानम् इति तत्त्वज्ञानम्, तस्य अर्थः
तत्त्वज्ञानार्थः, तस्य दर्शनम् आलोचनम् इति तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
न ज्ञानम् इति अज्ञानम् ।

અન્વય અને અર્થ:—અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વમ્ નિરંતર
આત્મા સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે, (અને) તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્
તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ જે મોક્ષ તેનું દર્શન-મનન, એતત્ એ સધળું,
(અર્થાત્ 'અમાનિત્યમ્'થી લઈને 'તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્' સુધીનાને)

જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, શતિ એ પ્રમાણે, પ્રોક્તમ્ કહેવામાં આવ્યું, (છે)
અતઃ એનાથી, અન્યથા બીજું, યત્ જે, (તે સધળું) અજ્ઞાનમ્
અજ્ઞાન, (છે)

ભાવાર્થ:—અધ્યાત્મજ્ઞાનનું નિત્ય પરિસેવન અને
તત્ત્વજ્ઞાનના પરિણામરૂપ મોક્ષનું આલોચન, ઇત્યાદિ એ
'અમાનિત્યમ્' થી લઈને 'તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્' સુધી જે કહે-
વામાં આવ્યું તે બધું 'જ્ઞાન' કહેવાય છે, અને એ ઉપદેશક
વર્ણનરૂપ જ્ઞાનથી ભિન્ન બીજું જે કંઈ હોય તે અજ્ઞાન છે. ૧૧.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કહી, તો તે જ્ઞાનરૂપી
માધન-૫૩ે 'જ્ઞેય-ભણવા યોગ્ય થુ છે' એવી આકાશના ઉત્તરમાં
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ૪ સ્લોકથી કહે છે

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વામૃતમશ્નુતે ॥

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તજ્ઞાસદુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદ:—જ્ઞેયમ્, યત્, તત્, પ્રવક્ષ્યામિ, યત્, જ્ઞાત્વા,
અમૃતમ્, અશ્નુતે, અનાદિમત્, પરમ્, બ્રહ્મ, ન, સત્, તત્, ન,
અસત્, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જ્ઞાતુમ્ યોગ્યમ્ જ્ઞેયમ્ । પ્રસ્પેષ
વક્ષ્યામિ શતિ પ્રવક્ષ્યામિ । ન મૃતમ્ શતિ અમૃતમ્, તત્ । આદિઃ અસ્તિ
અસ્ય શતિ આદિમત્, ન આદિમત્ શતિ અનાદિમત્ । અસ્તિ શતિ સત્ । ન
સત્ શતિ અસત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યત્ જે, જ્ઞેયમ્ ભણવા યોગ્ય-બ્રહ્મ,
(કે) યત્ જેને, જ્ઞાત્વા ભણીને, (મનુષ્ય) અમૃતમ્ અમૃત-મોક્ષને,

અગ્ર્યુતે અનુલવે છે, તત્ તે, (તને) પ્રવક્ત્યામિ હું કહીશ, તત્ તે, અનાદિમત્ જેના આદિભૂત કોઈ નથી એવું—સ્વયં અનાદિ, (અને) પરમ્ નિરતિશય, વ્રહ્મ બ્રહ્મ, સત્ પ્રધાન પરમાણુવત્, ન નથી, (તેમ) અસત્ શૂન્યવત્, (પણ) ન નથી, (એ પ્રમાણે) ઉચ્ચતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—હવે જે બાણવા યોગ્ય બ્રહ્મ, કે જેને બાણીને મનુષ્ય અમૃતત્વને—મોક્ષને પામે છે, તે વિષે યથાર્થ શું છે તે હું તને કહીશ. તે આદિરહિત અને સૌથી પર બ્રહ્મ છે, અને તે ‘સત્ અથવા અસત્’ એમ વાસ્તવિક રીતે કોઈપણ સ્વરૂપે નથી, એમ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ તે બંને સ્વરૂપે છે અને બંને સ્વરૂપે નથી પણ બંને, એમ માનવામાં આવ્યું છે. ૧૨.

સર્વતઃપાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ॥ .

સર્વતઃશ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૩ ॥ .

પદ્મચ્છેદઃ—સર્વતઃપાણિપાદમ્, તત્, સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્, સર્વતઃશ્રુતિમત્, લોકે, સર્વમ્, આવૃત્ય, તિષ્ઠતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પાણયશ્ચ પાદાશ્ચ इति પાણિપાદમ્, સર્વતઃ પાણિપાદં यस્ય તત્ સર્વતઃપાણિપાદમ્ । અક્ષીણિ શિરાંમિ મુખાનિ ચ इति એતેષાં સમાહારઃ અક્ષિશિરોમુખમ્, સર્વતઃ અક્ષિશિરોમુખં यस્ય તત્ સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ । સર્વતઃ શ્રુતિઃ અસ્તિ અસ્ય इति સર્વતઃશ્રુતિમત્ । આ સમંતાત્ વૃત્વા इति આવૃત્ય ।

અન્વય અને અર્થ:—તત્ તે બ્રહ્મ, સર્વતઃપાણિપાદમ્ સર્વ તરફ હાથ અને પગવાળું, સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ સર્વ બાજુ

આંખ, મસ્તક અને મુખવાળું, (તથા) સર્વતઃશ્રુતિમત્ સર્વ તરફ શ્રવણેન્દ્રિયવાળું, (છે અને) લોકે લોકને વિષે, સર્વમ્ બધાને, આવૃત્ય સારી રીતે વ્યાપીને, તિષ્ઠતિ (નિર્વિકારપણે) રહેલું છે.

ભાવાર્થ:—તે શ્રદ્ધા ચેતરફ હાથ અને પગ તથા આંખ, મસ્તક, મુખ તેમ જ શ્રવણેન્દ્રિયવડે યુક્ત છે અને તે પ્રાણિમાત્રના સમૂહમાં બધે વ્યાપ્ત થઈને નિર્વિકારપણે રહેલું છે. ૧૩.

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

પદરહેદ:—સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસમ્, સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્, અસક્તમ્, સર્વભૃત્, ચ, એવ, નિર્ગુણમ્, ગુણભોક્તૃ, ચ.

व्युत्पत्तिसमासाः—सर्वाणि च तानि इन्द्रियाणि च सर्वेन्द्रियाणि, सर्वेन्द्रियाणि च गुणाश्च इति सर्वेन्द्रियगुणाः, तान् आभासयति इति सर्वेन्द्रियगुणाभासम् । सर्वाणि च तानि इन्द्रियाणि इति सर्वेन्द्रियाणि, तैः विशेषेण वर्जितम् इति सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । न सक्तम् इति असक्तम् । सर्वं विभर्ति इति सर्वभृत् । निर्गताः गुणाः यस्मात् तत् निर्गुणम् । गुणान् भुनक्ति इति गुणभोक्तृ ।

૧ અપાણિપાદો જવનો ગૃહીતા પદ્યત્યચતુઃ સ શુણોત્યકર્ણઃ ।

સ જેનિ શેષ ન પ તપ્યાન્તિ શેષા તેમાદુરર્થ્ય પુરુષ મહાન્તમ્ ॥ શુનિઃ ॥

હાથ અને પગ વિના તે ચાલવાવાળો અને મદણ કરનારો-પ્રકાશી રાકનાર છે, તે નેત્ર વિના દેખે છે અને કાન વિના સાંભળે છે. તે ભણવા યોગ્ય સમથુ ભણે છે પણ તેને ભણનાર કોઈ નથી, તેને જ સર્વથી પ્રથમ, મદાન્-મેટો પુરુષ મુનિઓએ કહેવ છે.

અન્યથા અને અર્થઃ—(વળી તે બ્રહ્મ) સર્વેન્દ્રિયગુણ-
માસમ્ બધી ઈન્દ્રિયો તથા તેના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન
વિગેરે ગુણોને પ્રકાશિત કરનાર, (છતાં) સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ બધી
ઈન્દ્રિયોથી રહિત, (છે) અસક્તમ્ સંગશૂન્ય, ચ, એવ છતાં પણ,
‘સર્વમૃત્ બધાં પ્રાણિમાત્રને ધારણ કરનાર, (છે અને) નિર્ગુણમ્
ગુણરહિત ચ છતાં, ગુણમોક્તૃ ગુણોને લોગવનાર, (છે).

ભાવાર્થઃ—વળી તે બ્રહ્મ સઘળી ઈન્દ્રિયો તથા તેના શ્રવણ,
મનન અને નિદિધ્યાસન વિગેરે ગુણોને પ્રકાશ આપનાર છતાં
પણ, ઈન્દ્રિયોથી રહિત છે, કોઈનો પણ સંગ ન રાખતું છતાં
પ્રાણિમાત્રનું આધારભૂત છે અને તત્ત્વાદિ ગુણોથી રહિત હોવા
છતાં ગુણોને લોગવનાર છે. ૧૪.

વહિરંતશ્ચ ભૂતાનામચરં ચરમેવ ચ ॥

સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિજેયં દૂરસ્થં ચાંતિકે ચ તત્ ॥૧૫॥

પદચ્છેદઃ—વહિઃ, અન્તઃ, ચ, ભૂતાનામ્, અચરમ્,
ચરમ્, એવ, ચ, સૂક્ષ્મત્વાત્, તત્, અવિજેયમ્, દૂરસ્થમ્, ચ,
અંતિકે, ચ, તત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ચરતિ ઇતિ ચરમ્, ન ચરમ્ અચરમ્ ।
સૂક્ષ્મસ્ય ભાવઃ સૂક્ષ્મત્વમ્, તસ્માત્ સૂક્ષ્મત્વાત્ । વિશેષેણ જ્ઞાતુમ્ અર્હમ્
ઇતિ વિજેયમ્, ન વિજેયમ્ ઇતિ અવિજેયમ્ । દૂરે તિષ્ઠતિ ઇતિ દૂરસ્થમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તત્ તે બ્રહ્મ, ભૂતાનામ્ પ્રાણિ-
ઓની, વહિ બહાર, (અને) અન્તઃ અંદર, (બ્યાપી રહેલું)
છે, (તેમ જ) અચરમ્ સ્થાયર-ભૂતસમૂહરૂપ, ચ તથા, ચરમ્

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, તત્ તે બ્રહ્મ, મૂતેષુ પ્રાણિ-
ઓમાં, અવિમક્તમ્ ન વહે'ચાયલું, ચ છતાં, વિમક્તમ્ વહે'ચા-
યલું, ઇવ હોય તેમ, સ્થિતમ્ રહેલું, (છે) ચ વળી, (તે) મૂતમર્ત્વ
પ્રાણિઓને પોષણ આપી ધારણ કરનાર, પ્રસિષ્ણુ પ્રલયકાળ
વખતે ંસી જનાર, ચ તથા, પ્રમચિષ્ણુ ઉત્પત્તિ કરવાના
સામર્થ્યવાળું, (છે).

ભાવાર્થ:—વળી તે બ્રહ્મ પ્રાણિઓમાં વહે'ચાયલું ન હોવા
છતાં વહે'ચાયેલા જેવું રહેલું છે, તેમ જ તે બ્રહ્મ પ્રાણિઓને પોષણ
આપી ધારણ કરનાર, પ્રલય વખતે સર્વનો શ્વાસ કરી જનાર
તથા ઉત્પત્તિ કરવાના સામર્થ્યવાળું છે. અર્થાત્ સર્વ વસ્તુમાત્રની
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય એ બ્રહ્મથી જ થાય છે. ૧૬.

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદ:—જ્યોતિષામ્, અપિ, તત્, જ્યોતિઃ, તમસઃ,
પરમ્, ઉચ્યતે, જ્ઞાનમ્, જ્ઞેયમ્, જ્ઞાનગમ્યમ્, હૃદિ, સર્વસ્ય,
ધિષ્ઠિતમ્.

૧ એન સર્વસ્તપનિ નેજતેદ્ ૧ ન ચક્ર છર્ષો ન ચ ચન્દ્રતારકમ્ । નેમા વિદ્યુતો માન્તિ
ક્ષુતોઽપમાત્રિ ॥ તમેવ માન્તમનુમાત્રિ સર્વં તસ્ય માણા સર્વમિદં વિમાત્રિ ॥ શ્રુતિ ॥

જેવડે તેજથી વૃદ્ધિ પામેરો સૂર્ય તથે છે. ન્યા સૂચ નથી, ચંદ્ર અને તારાઓ
નથી અને આ આકાશમાં રહેલી વિદ્યુતો પણ પ્રકાશથી નથી તો ત્યાં આ અગ્નિ
ક્યાંથી પ્રકાશે ? તે પ્રકાશતા જ સધળું પ્રકાશમાન થાય છે અને તેના જ પ્રકાશવડે
આ સધળું જગત્ પ્રકાશે છે.

૨ ધણા ંથો અને તેના બાબો તથા દીકાઓમા 'વિદિતમ્' એવો ખાદ છે.
તેનો સમાસ વિશેષેણ સ્થિતમ્ ઇતિ વિદિતમ્ એવો થાય છે અને અપ વિશેષરૂપે-
પ્રકારે રહેલું, એવો થાય છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાનેન ગન્તું પ્રાપ્તું શક્યમ્ इति જ્ઞાનગમ્યમ્ । અધિ ઉત્કૃષ્ટતયા સ્થિતમ્ इति ષિષ્ઠિતમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તત્ તે બ્રહ્મ, જ્યોતિષામ્ સૂર્યાદિ પ્રકાશમાન પદાર્થોભાં, અપિ પણ્, જ્યોતિઃ સત્ય પ્રકાશરૂપ છે, તમસઃ અધિકાર-અવિવેકરૂપી અજ્ઞાનથી, પરમ ન સ્પર્શ કરાયેલું, ઉચ્ચતે કહેવાય છે, (તેમ) જ્ઞાનમ્ બુદ્ધિમાં વ્યક્ત થતા જ્ઞાનરૂપ, જ્ઞેયમ્ જાણવા લાયક વસ્તુરૂપ, (અને) સર્વસ્ય પ્રાણિ-માત્રના, હૃદિ હૃદયમાં, ષિષ્ઠિતમ્ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે અર્થાત્ નિયંતૃ-સ્વરૂપે સ્થિત થએલું, (છે).

ભાવાર્થઃ—સૂર્યાદિ પ્રકાશમાન પદાર્થોભાં પણ્ તે બ્રહ્મ જ પ્રકાશસ્વરૂપ અથવા સર્વ પ્રકાશોને પણ પ્રકાશિત કરનાર તેજોરૂપ છે, અને તે અવિવેકરૂપી અજ્ઞાનના અધિકારથી અત્યંત દૂર-અસ્પૃષ્ઠ એમ કહેવાય છે, એટલે કે એની પ્રાપ્તિ પછી અજ્ઞાન રહેતું જ નથી એવું છે. વળી જેના વડે જાણી શકાય તે જ્ઞાનરૂપ, જાણવા યોગ્ય-જ્ઞેય જે વસ્તુ તે વસ્તુરૂપ તેમ જ પ્રાણિ-માત્રના હૃદયમાં નિયંતૃરૂપે રહેલું પણ્ તે બ્રહ્મ જ છે. ૧૭.

અવતરણિકાઃ—ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા બ્રહ્મના લક્ષણોનો ઉપ-સંહાર કરતા હવે ભગવાન કહે છે:

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥

मैकत્ત एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ ૧૮ ॥

૧ જાગ્રો વ્યવદ્યુત સર્વવર્ણિતેવ મયેવમ્ ।

વિદિત વિદિત વેદ્યં સંવિદેવ મયેવમ્ ॥

જેમ અગ્નિમાં દોમેયુ ધી સપ્ત અગ્નિજ થઈ જાય છે તેમ વેદ-અણુવા યોગ્ય આત્મા જાણતાં જાણતાં જ્ઞાનરૂપ જ થઈ જાય છે.

પદચ્છેદઃ—ઇતિ, ક્ષેત્રમ્, તથા, જ્ઞાનમ્, જ્ઞેયમ્, ચ, ઉક્તમ્, સમાસતઃ, મદ્વક્તઃ, एतत्, વિજ્ઞાય, મદ્દાવાય, ઉપપચતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમાસેન ઇતિ સમાસતઃ । મમ મક્તઃ ઇતિ મદ્વક્તઃ । વિશેષેણ જ્ઞાત્વા ઇતિ વિજ્ઞાય । મમ ભાવઃ ઇતિ મદ્દાવાઃ, તસ્મૈ મદ્દાવાય ।

અન્યથા અને અર્થઃ— ઇતિ એ પ્રમાણે, 'ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્ર, તથા તેમ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, ચ અને, જ્ઞેયમ્ જાણવા યોગ્ય વસ્તુરૂપ ગ્રંથ, (એ) સમાસતઃ સંક્ષેપથી, ઉક્તમ્ કહેવામાં આવ્યું, (છે) મદ્વક્તઃ મારો જાણત, एतत् એ (સર્વ)ને, જ્ઞાત્વા જાણીને, મદ્દાવાય મારા જાવને-મારા સ્વરૂપને, ઉપપચતે પામે છે.

જાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર, જ્ઞાન, તેમજ જ્ઞેયનું સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કર્યું. મારો જાણત એ સર્વ-ક્ષેત્ર, જ્ઞાન તથા જ્ઞેયને જાણીને મારા જાવને-મારા સ્વરૂપને અર્થાત્ મોક્ષને પામે છે. ૧૮.

અનતરેણિકાઃ—માનમાં અંશાશ્રયમાં ધ્રુવે પોતાની એ પ્રશાન્તી ૧૨-ક્ષેત્રજ્ઞાણ અને અપગ-ક્ષેત્રજ્ઞાણ પ્રકૃતિ, "ઇત્યોનીનિ-એ બને ન જૂતમાત્રમાં બીજા-કારણ છે," ઇત્યાદિ કહ્યું છે, પણ પ્રાણિમાત્રના મૂળ કારણરૂપે તે બને પ્રકૃતિ કેવી રીતે છે તે વિશે દ્વે નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરતા બગવાન કહે છે:

! "મદાસતાનિ" એ શ્લોકથી "સંપાતખેતના ઇતિ" સુધી ક્ષેત્ર ૩ વર્ણન કર્યું, તેમ "અમાનિત્યમ્" થી લઈને "તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્" સુધી જ્ઞાન ૩ અને "જેવં વદ્" થી શરૂ કરીને "તમમઃ વસુધતે" સુધી જ્ઞેય એ જગત્ તેડું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, એને એ સારી રીતે જોઈ તે જગત્ સ્વરૂપ સમજે સમર્થ થાય છે.

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વ્યનાદી ઉભાવપિ ॥

વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંભવાન્ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃતિમ્, પુરુષમ્, ચ, એવ, વિદ્ધિ, અનાદી, ઉભૌ, અપિ, વિકારાન્, ચ, ગુણાન્, ચ, એવ, વિદ્ધિ, પ્રકૃતિસંભવાન્,

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિચિત્રે આદિર્યયોઃ તૌ અનાદી, તૌ । પ્રકૃતિ—માયા—સંભવ યેષા તે પ્રકૃતિસંભવા, તાન્ પ્રકૃતિસંભવાન્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, ચ અને, પુરુષમ્ પુરુષને, (એમ) ઉભો બંનેને, અપિ પણ, અનાદી આદિરહિત, એવ જ, વિદ્ધિ તું જાણ, ચ અને, વિકારાન્ વિકારોને ચ તથા, ગુણાન્ ગુણોને, પ્રકૃતિસંભવાન્ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા, એવ જ, વિદ્ધિ તું જાણ

ભાવાર્થઃ—પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ બંનેને તું આદિરહિત જાણ, એટલે કે એ કોઈનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં નથી એમ તું સમજ, પણ બુદ્ધિ, શરીર અને ઇન્દ્રિયોના વિકારો, તેમ સુખ, દુઃખ મોહાદિ જે ગુણો છે તેઓને તો પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થયેલા તું જાણ. ૧૯

અવતરણિકાઃ—‘પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો અને વિકારો ક્યા છે ?’ એ જાણવાની અર્જુનની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરતા ભગવાન્ તેમનું વ ન કરી પ્રકૃતિનું મહાર પ્રતિ કે રણ દર્શાવે છે

કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ॥

પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદઃ—કાર્યકારણકર્તૃત્વે, હેતુઃ, પ્રકૃતિઃ, ઉચ્યતે,
પુરુષઃ, સુખદુઃખાનામ્, ભોક્તૃત્વે, હેતુઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્તુઃ માવઃ કર્તૃત્વમ્, કાર્યં ચ કાર-
ણાનિ ચ इति કાર્યકારણાનિ, તેષાં કર્તૃત્વમ્ इति કાર્યકારણકર્તૃત્વમ્,
તસ્મિન્ કાર્યકારણકર્તૃત્વે । સુખાનિ ચ દુઃખાનિ ચ इति સુખદુઃખાનિ, તેષામ્
સુખદુઃખાનામ્ । ભોક્તુઃ માવઃ ભોક્તૃત્વમ્, તસ્મિન્ ભોક્તૃત્વે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કાર્યકારણકર્તૃત્વે કાર્ય-શરીર,
અને કારણ (જ્ઞાનેન્દ્રિયપચ્ચક્ર, કર્મેન્દ્રિયપચ્ચક્ર તથા મન, બુદ્ધિ
અને અર્હકાર એ તેર)ના કર્તાપણામાં, હેતુઃ કારણ, પ્રકૃતિઃ
પ્રકૃતિ, ઉચ્યતે કહેવાય છે, (અને) સુખદુઃખાનામ્ સુખ અને
દુઃખોના, ભોક્તૃત્વે ભોક્તાપણામાં, હેતુઃ કારણ પુરુષઃ પુરુષ,
ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—કાર્ય-શરીર અને કારણ-ઇન્દ્રિયો, એ બંનેના
કર્તાપણામાં પ્રકૃતિ કારણરૂપે કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ
પોતે જ તે રૂપે પરિણામ પામે છે, અને સુખ તેમ જ દુઃખો
ઇત્યાદિના ભોક્તાપણામાં પુરુષ કારણરૂપે કહેવાય છે. ૨૦.

અવતરબિંદુઃ—ઉપરના સ્ત્રોત્રમાં પુરુષાનું સુખદુઃખોમાં ભોક્તાપણું-
બેનારિપણું ક્યું, પરંતુ તે ક્યા નિમિત્તથી છે તેનું કારણ દર્શાવતાં બગવાન
કહે છે:

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ મુંક્તે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્ ॥
કારણં ગુણસદ્ગોઽસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—પુરુષઃ, પ્રકૃતિસ્થઃ, હિ, મુંક્તે, પ્રકૃતિજાન્,
ગુણાન્, કારણમ્, ગુણસદ્ગઃ, અસ્ય, સદસઘોનિજન્મસુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકૃતૌ તિષ્ઠતિ ઇતિ પ્રકૃતિસ્થ । પ્રકૃત્યા
જાયન્તે ઇતિ પ્રકૃતિજા, તાન્ પ્રકૃતિજાન્ । ગુણેષુ સદ્ગઃ ઇતિ ગુણસદ્ગઃ ।
સત્યશ્ચ અસત્યશ્ચ સત્યાસત્ય, તાશ્ચ યોનય ઇતિ સદસઘોનય,
અથવા સચ્ચ અસચ્ચ સદસઘી, તયો યોનય ઇતિ સદસઘોનય, તાસુ
જન્મનિ ઇતિ સદસઘોનિજન્માનિ, તેષુ સદસઘોનિજન્મસુ ।

અન્વય અને અર્થઃ—હિ કારણ છે, પુરુષ લોકતા-
પુરુષ, પ્રકૃતિસ્થ અવિઘાલક્ષણા પ્રકૃતિમા રહેલો થકો, પ્રકૃતિ-
જાન્ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા, ગુણાન્ ગુણોને, મુંક્તે ભોગવે છે,
(તથા) સદસઘોનિજન્મસુ સારી અને ખરાબ યોનિઓમા
જન્મો (થવા)નુ, કારણમ્ કારણ, અસ્ય આ પુરુષનો, ગુણસદ્ગઃ
ગુણો—દેહ, ઇન્દ્રિય, વિષય ઇત્યાદિ—ભેડેનો સગ, (છે)

ભાવાર્થ—પુરુષ મુખદુ ખોનો લોકતા છે એનું કારણ એ
કે, પુરુષ અવિઘાલક્ષણા પ્રકૃતિમા રહેલા પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા
ગુણોને ભોગવે છે, તથા તેનો સારી અને નરસી યોનિમા જન્મ
થવાનું કારણ પણ તેનો દેહ, ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયો સાથેનો
સગ જ છે અર્થાત્ પ્રકૃતિના ગુણોને ભોગવવાથી અને
દેહાદિના સગથી જ તે મુખદુ ખોનો લોકતા અને જન્મ લેનાર
થાય છે ૨૧.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે પ્રકૃતિના વશમાં રહેવાથી પ્રકૃતિના-
જ અવિવેકથી પુરુષને સંસાર છે, વાસ્તવિક રીતે તેને કંઈ પણ નથી, એવા-
આશયથી તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા ભગવાન અર્જુનને કહે છે:

उपद्रष्टाऽनुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ ૨૨ ॥

પદ્મચેદ:—ઉપદ્રષ્ટા, અનુમન્તા, ચ, મર્તા, મોક્તા, મહેશ્વર:,
પરમાત્મા, ઇતિ, ચ, અપિ, ચક્ત:, દેહે, અસ્મિન્, પુરુષ:, પર:.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઉપ સમોપે પશ્યતિ ઇતિ ઉપદ્રષ્ટા ।
અનુ પશ્વાત્ મન્યતે ઇતિ અનુમન્તા । વિમર્તિ ઇતિ મર્તા । મુનાક્તિ
ઇતિ મોક્તા । મહાંશ્વાસૌ ઈશ્વરશ્ચ મહેશ્વર: । પરમશ્વાસૌ આત્મા
ચ પરમાત્મા ।

અન્વય અને અર્થ:—અસ્મિન્ આ, દેહે શરીરમાં,
(રહેલો) પર: સૌથી પરમ—અવ્યક્તથી પણ પર, પુરુષ: પુરુષ—
પરમાત્મા, (પ્રકૃતિના શુદ્ધોને) ઉપદ્રષ્ટા અત્યંત સંનિધિમાં રહી
સાક્ષાત્ દ્રષ્ટા-સાક્ષી, અનુમન્તા (કાર્યકારણ પ્રવૃત્તિઓમાં પોતે
પ્રવૃત્ત ન હોવા છતાં પણ પ્રવૃત્ત હોય તેમ) અનુકૂલ રહેનારો, ચ
તથા, મર્તા (દેહ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ, ઇત્યાદિ બધાં જે
ચૈતન્યના આશ્રયમાત્ર છે, તેમને પોતાની સત્તા તેમજ સકૃત્તિથી)
ધારણ કરનાર-પોષણ કરનાર, મોક્તા (નિત્ય ચૈતન્યસ્વરૂપથી
બુદ્ધિના સુખ, દુ:ખ અને મોહવાળા બધા વિષયોને વિભાગપૂર્વક)
લોગબનાર, મહેશ્વર: (સર્વાત્મા અને સ્વતંત્ર હોવાથી) મહાન્
ઈશ્વર, ચ અને પરમાત્મા પરમાત્મા. ઇતિ એ પ્રમાણે, અપિ પણ,
ઉક્ત: કહેવાયલો, (છે).

ભાવાર્થ:—આ શરીરમાં રહેલો સૌથી પરમ પુરુષ પ્રકૃતિના શુભોની સમીપમાં રહીને સાક્ષિરૂપે દ્રષ્ટા, કાર્યકારણની પ્રવૃત્તિઓને અનુમોદન આપનાર, દેહાદિને ધારણ કરનાર, વિષયોને ભોગવનાર, મહેશ્વર તેમ જ પરમાત્મા કહેવાયતો છે, અર્થાત્ સર્વ સત્તાધારક તે પરમ પુરુષ જ છે એમ તું માન. ૨૨.

અવતરણિકા:—એ પ્રભાણે પ્રકૃતિ તથા પુરુષના વિવેકનું જ્ઞે જ્ઞાન હોય તેવાની પ્રશંસા કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

‘ય एवं वेत्ति’ પુરુષં પ્રકૃતિं च गुणैः सह ॥

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

પદચ્છેદ:—યઃ, એવમ્, વેત્તિ, પુરુષમ્, પ્રકૃતિમ્, ચ ‘ગુણૈઃ’, સહ, સર્વથા, વર્તમાનઃ, અપિ, ન, સઃ, ભૂયઃ, અભિજાયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્વપ્રકારેણ इति सर्वथा । वर्तते असौ वर्तमानः । अभितः जायते इति अभिजायते ।

અન્યથા અને અર્થ:—યઃ જે મનુષ્ય, એવમ્ એ પ્રભાણે, પુરુષમ્ પુરુષને, ચ અને, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, ગુણૈઃ તેના શુભો અને વિકારો, સહ સહિત, વેત્તિ જાણે છે, સઃ તે, સર્વથા સર્વ પ્રકારે, વર્તમાનઃ (સંસારમાં) વર્તેલો, (હોવા છતાં) અપિ પણ, ભૂયઃ ફરી, ન, અભિજાયતે જન્મ પામતો નથી.

१ बीजान्यन्युपद्रव्यानि न रोहन्ति यथा पुनः ।

ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सपद्यते पुन ॥

જેમ અગ્નિવડે બળી અગ્નેશ બીજે ફરીથી વૃક્ષનાં નથી તેમ જ આત્માનાં ક્લેશો જ્ઞાનવડે દગ્ધ થતાં ફરી તે આત્મા જન્મ ધારણ કરતો નથી.

• ભાવાર્થ:—જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે પુરુષ તથા પ્રકૃતિને તેના ગુણ અને વિકારો સહિત જાણે છે તે હરેક રીતે સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરતો હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવેકથી ફરી જન્મ પામતો નથી. અર્થાત્ તેને પ્રકૃતિપુરુષનું સત્ય જ્ઞાન થતાં તે બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાનયુક્ત થાય છે અને તેથી મોક્ષ મેળવવા સમર્થ થાય છે. ૨૩.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાનની વાત કહી દેવે તેના સ્વરૂપ "આત્મદર્શન" માટે બીજા ઉપાયો દર્શાવતા ભગવાન કહે છે.

ધ્યાનેનાત્મનિ પર્યંતિ કેચિદાત્માનમાત્મના ।

અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદ:—ધ્યાનેન, આત્મનિ, પર્યન્તિ, કેચિત્, આત્મા-નમ્, આત્મના, અન્યે, સાંખ્યેન, યોગેન, કર્મયોગેન, ચ, અપરે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ધીયતે અનેન इति ધ્યાનમ્, તેન ધ્યાનેન । કર્મેવ યોગઃ इति કર્મયોગઃ, તેન કર્મયોગેન ।

અન્વય અને અર્થ:—કેચિત્ દેહલાક, ધ્યાનેન ધ્યાન વડે, અન્યે બીજા કોઈ, સાંખ્યેન સાંખ્યવડે, ચ તથા, અપરે બીજા દેહલાક, કર્મયોગેન (ઇન્ધરને અર્પણ કરવાની બુદ્ધિથી કરવામાં આવતા) કર્મરૂપી યોગવડે, આત્મના આત્માથી, આત્માનમ્ આત્માને, આત્મનિ આત્મામાં-પોતામાં (જ) પર્યન્તિ જુએ છે.

૧ સખ્યવર્ણાદિ દ્વિયોના નિરયોમાથી દ્વિયોને મન પ્રત્યે એ થીને તથા મનને પૃથક્ નૈતન્ય-પરમાત્મામાં એકાગ્રતાથી દયાગને જે ચિંતન કરવામાં આવે તે 'ધ્યાન' કહેવાય છે.

૨ 'સાંખ્ય, સ્મ, વમ એ ગુણો માતા વડે જોવાય છે, કું તેમનાથી જુદો છ, ગુણોના બ્યવસાયનો સાક્ષિમાન, તેમજ ગુણો થી રહિત આત્મા છે 'એવી જાનતું જે ચિંતન તે 'સાંખ્ય' કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—કેટલાક પુરુષો ધ્યાનથી, કેટલાક સાંખ્યથી અને બીજા કેટલાએક ઈશ્વરને અર્પણ કરેલા કર્મયોગ વડે આત્મજ્ઞાનથી અખંડ આત્માને પોતાનામાં જ જુએ છે. આ પ્રમાણે પુરુષો ભિન્ન ભિન્ન રીતે આત્મદર્શન કરવા સમર્થ થાય છે. ૨૪.

અવતરણિકા:—‘ અત્યંત મંદ અધિકારવાળા મુમુક્ષુઓને આત્મ-દર્શનનો ઉપાય કયો છે ’ તે હવે કહે છે:

અન્યે ત્વેવમજાનંતઃ શ્રુત્વાઽન્યેભ્ય ઉપાસતે ॥

તેઽપિ ચાતિતરંત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥ ૨૫ ॥

પદ્મચ્છેદ:—અન્યે, તુ, એવમ્, અજાનન્તઃ, શ્રુત્વા, અન્યેભ્યઃ, ઉપાસતે, તે, અપિ, ચ, અતિતરન્તિ, એવ, મૃત્યુમ્, શ્રુતિપરાયણાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન જાનન્તિ તે અજાનન્તઃ । અતિશયેન તરન્તિ ઇતિ અતિતરન્તિ । શ્રુતિઃ શ્રવણં પરમ્ અયનં સાધનં યેષાં તે, વા શ્રુતિષુ પરાયણાઃ તત્પરા ઇતિ શ્રુતિપરાયણાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અન્યે બીજા કેટલાક, તુ તો, એવમ્ એ પ્રમાણે, (ઉપર કહેલા ઉપાયોમાંથી એક પણ ઉપાય વડે યથોક્ત આત્માને) અજાનન્તઃ ન જાણતા, અન્યેભ્યઃ અન્ય- (આચાર્યો) પાસેથી, (તે આત્મજ્ઞાન) શ્રુત્વા સાંશળીને, (તેને) ઉપાસતે ઉપાસે છે—શ્રદ્ધાળુ યદ્દ તેનું ચિંતન કરે છે, ચ અને, (તેથી) શ્રુતિપરાયણાઃ (મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં) શ્રવણ એ જ જેમનું પરમ સાધન છે એવા, તે તેઓ, અપિ પણ, મૃત્યુમ્ મૃત્યુને—મૃત્યુયુકત સંસારને, અતિતરન્તિ ઓળંગી જાય છે, એવ જ.

ભાવાર્થ:—ખીજ કેટલાક તો ઉપર કહેલા ઉપાયોમાંથી એકે ઉપાયથી પણ યથોક્ત આત્માને નહિ જાણતાં આચાર્યે પાસેથી તે આત્માનું શ્રવણ કરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક તેનું ચિંતન કરે છે તેથી મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં શ્રવણ એ જ જેમનું પરમ સાધન છે એવા તેઓ પણ મૃત્યુયુક્ત આ-સંસારને અવશ્ય તરી જાય છે, એટલે તેઓ પણ સમયે મોક્ષ મેળવવા શક્તિ-માન થાય છે. ૨૫.

અવતરણિકા:—“ક્ષેત્ર-અદ્વિતીય ઇશ્વરવિષયક-જ્ઞાન એ મોક્ષનું સાધન છે, જેને જાણીને પ્રાણી અમૃત અનુભવે છે ” ઇત્યાદિ કહ્યું છે તે શા હેતુથી કહેલું છે ! તે જાણવા માટે હવે ભગવાન કહે છે:

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ॥

ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાદ્વિદિ ભરતર્પમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદ:—યાવત્, સંજાયતે, કિંચિત્, સત્ત્વમ્, સ્થાવરજન્મમ્, ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાત્, તત્, વિદિ, ભરતર્પમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ જાયતે इति સંજાયતે । સતઃ માવઃ સત્ત્વમ્ । તિષ્ઠતિ इति સ્થાવરમ્, ગચ્છતિ इति જન્મમ્, સ્થાવરં ચ જન્મં च इति સ્થાવરજન્મમ્ । ક્ષેત્રં ચ ક્ષેત્રજસંયોગાદ્વિદિ ક્ષેત્રક્ષેત્રજૈ, તયોઃ સંયોગઃ ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગઃ, તસ્માત્ ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાત્ । ભરતેષુ ઋપમઃ इति ભરતર્પમ્, તત્સંવૃદ્ધૌ હે ભરતર્પમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—ભરતર્પમ્ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! યાવત્ જેટલું-જે સ્થાવરજન્મમ્ જડ અને ચૈતન્ય, કિંચિત્ કંઈ પણ, સત્ત્વમ્ પ્રાણિસમૂહ, સંજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે, તત્ તે બધું,

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્ ક્ષેત્ર-પ્રકૃતિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ-પુરુષના સંયોગથી જ, (ઉત્પન્ન થાય છે એમ) વિદ્ધિ તું બાણુ.

ભાવાર્થ:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જોટલું—જે સ્થાવરજંગમ કંઈ પણ પ્રાણિઓનો સમુદાય ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ ક્ષેત્ર-પ્રકૃતિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ-પુરુષના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ બાણુ. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્રની ઉત્પત્તિ ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના સંબંધને આધીન હોવાથી, ક્ષેત્રજ્ઞાત્મક પરમાત્મા સિવાય આ પ્રાણિસમૂહનો સર્વથા લોપ થાય છે, એમ ઐક્યજ્ઞાન થવાથી પ્રાણિમાત્રમાં ઐક્ય તથા સમદૃષ્ટિ થાય છે, અને તેથી તેવી દૃષ્ટિવાળાને જ મુક્તિ પણ મુલભ છે. ૨૬.

અવતરણિકા:—આત્માના સમ્યગ્દર્શનનું ક્ષણ ‘ ન સ મૂયોઽમિ-જાયતે ’ ઇત્યાદિ વચનો વડે કહ્યું છે, તેમ તે દર્શનના પરિણામે અવિદ્યાદિ મંભારનાં કારણોની નિવૃત્તિ દ્વારા પુનર્જન્મનો અભાવ પણ કહ્યો છે, જન્મનું કારણ અવિદ્યાનિમિત્ત ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનો અયોગ છે, તેથી એ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરાવનાર બ્રહ્મનું વલન પણ કયું, તોપણ ફરી બીજા શબ્દોમાં તેનું વર્ણન કરતાં સમ્યગ્દર્શને દોષ કહેવાય છે તે હવે ભગવાન કહે છે:

સમં, સર્વેષુ મૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ॥

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યન્તં ચ: પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥૨૭॥

પદચ્છેદ:—સમમ્, સર્વેષુ, મૂતેષુ, તિષ્ઠન્તમ્, પરમેશ્વરમ્, વિનશ્યત્સુ, અવિનશ્યન્તમ્, ચ:, પશ્યતિ, સ:, પશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—તિષ્ઠતિ ઇતિ તિષ્ઠન, તં તિષ્ઠન્તમ્ । પર-મશ્ચાસૌ ર્દેશ્વરશ્ચ પરમેશ્વર:, તં પરમેશ્વરમ્ । વિશેષેણ નશ્યન્તિ: ઇતિ વિનશ્યન્તિ, તેષુ વિનશ્યત્સુ । ન વિનશ્યન્તિ ઇતિ અવિનશ્યન્, તમ્ અવિનશ્યન્તમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, વિનશ્યત્સુ નાશવંત
(એવા) સર્વેષુ સર્વ, મૂતેષુ ભૂતોમાં, અવિનશ્યન્તમ્ અવિનાશી,
પરમેશ્વરમ્ પરમેશ્વરને, સમમ્ સમાન, (પછે) તિગ્રન્તમ્ રહેલા,
પદ્યતિ બુઝે છે, સઃ તે, (જ) પદ્યતિ બુઝે છે.

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ નાશવંત એવા સર્વે પ્રાણિઓમાં
અવિનાશી પરમેશ્વરને સમાનપછે રહેલા બુઝે છે તે જ ખરી
રીતે બુઝે છે. અર્થાત્ નાશવંત પ્રાણીઓ પછુ પ્રજામાં જ લીન
થવાથી તે પછુ પ્રજામય જ છે એમ જે બુઝે છે તે જ સમ્યગ્દર્શી
કહેવાય છે. ૨૭.

અવતરણિકા:—સમ્યદ્દર્શનના ફલનું વર્ણન કરતા હવે ભગવાન
કહે છે:

સંમં પદ્યન્હિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ॥

ન હિનસ્ત્યાત્મનાત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૨૮॥

પદ્મછેદ:—સમમ્, પદ્યન્, હિ, સર્વત્ર, સમવસ્થિતમ્
ઈશ્વરમ્, ન, હિનસ્તિ, આત્મના, આત્માનમ્, તતઃ, યાતિ,
પરામ્, ગતિમ્.

૧ યોગ્યતા સન્નિપાત્માનમગ્યતા પ્રતિપદ્યતે ।

કિં તેન ન વૃત્ત વાર્પ ચૌરિણાત્માપહારિણા ॥

મહામારતે શક્તંતહાસ્વાને ॥

જે પુરુષ પ્રકાશાંતરથી રહેલા-સ્વસ્વરૂપે રહેલા આત્માને પ્રકાશાંતરે-સ્વસ્વ
રૂપે માનવા લાગે છે તે આત્માનું અપહરણ-અગોચ્ય ચોરી કરનારા ચોર
કયું પાપ ન કયું કહેવાય ? અર્થાત્ જે સ્વરૂપને ન જાણવા કય ચોરી કરે છે તે
જરૂર પાપ કરે છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પશ્યતિ इति पश्यन् । सर्वस्मिन् इति सर्वत्र । अव समीपे स्थितः इति अवस्थितः, सम्यक् अवस्थितः इति समवस्थितः, तम् समवस्थितम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—હિ કારણ કે, (પુરુષ) સર્વત્ર સર્વપ્રાણીમાં, સમવસ્થિતમ્ સમાનપણે રહેલા, ઈશ્વરમ્ ઇન્ધરને, સમમ્ સમાન, (ભાવથી) પશ્યન્ જોતો થકે, આત્મના આત્મા વડે, આત્માનમ્ આત્માને, ન, હિનસ્તિ હણતો નથી, (અને) તતઃ ત્યાર પછી, પરમ્ પરમ, ગતિમ્ ગતિને, યાતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—કારણ કે જે મનુષ્ય આ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીમાં સમાનપણે રહેલા ઇન્ધરને સમાનભાવથી જુએછે તે પુરુષ આત્મા વડે પોતાના આત્માનો નાશ-અધઃપાત-કરતો નથી એટલે તેની અધોગતિ થતી નથી, પણ એવા ઉત્તમ જ્ઞાનના પરિણામે તે મોક્ષની પરમ ગતિને પામે છે. ૨૮.

અવતરણિકાઃ—“સર્વભૂતોમાં રહેલા ઇન્ધરને મમતાથી જોતો પુરુષ આત્માથી આત્માનો નાશ કરતો નથી.” એમ કહ્યું છે તે વાસ્તવિક નથી, કારણ કે “મુખદુઃખાદિ પોતાના ગુણો, તથા પોતાનાં ધર્મ અધર્માદિ કર્મોની ભિન્નતાથી પ્રત્યેક દેહમાં રહેલા ભિન્નપરમાણુવિશિષ્ટ આત્માઓમાં કયી રીતે માખ્યદર્શન થઈ શકે ?” એવી સંશયના પરિહારમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ—

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ॥

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃત્યા, એવ, ચ, કર્માણિ, ક્રિયમાણાનિ, સર્વશઃ, યઃ, પશ્યતિ, તથા, આત્માનમ્, અકર્તારમ્, સઃ, પશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્રિયન્તે અહર્નિશમ્ इति क्रियमाणानि, तानि । सर्वेण प्रकारेण इति सर्वशः । करोति इति कर्ता, न कर्ता इति अकर्ता, तम् अकर्तारम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ અને, યઃ જે પુરુષ, પ્રકૃત્યા ભગવાનની ત્રિશુણાત્મિકા માયા વડે, એવ જ, સર્વશઃ સર્વ પ્રકારે, કર્માણિ કર્મો, ક્રિયમાણાનિ કરવામાં આવે છે, (એમ) વ્યવિતિ જુએ છે, તથા તથા, આત્માનમ્ આત્માને, અકર્તારમ્ અકર્તા, (વ્યવિતિ જુએ છે) સઃ તે, વ્યવિતિ (સત્ય) જુએ છે.

ભાવાર્થઃ—ભગવાનની ત્રિશુણાત્મિકા માયા જ સર્વ પ્રકારે બધાં કર્મો કરે છે, પણ ખીજું કંઈ કરતું નથી, અર્થાત્ તેને જ આધારે મનુષ્યો સર્વ કાર્યો કરે છે એવી રીતે જે પુરુષ જુએ છે, તેમ આત્માને સર્વ ઉપાધિરહિત—અકર્તા જુએ છે તે જ વાસ્તવિક રીતે જુએ છે. અર્થાત્ આત્મા ભિન્નપરમાણુ-વિશિષ્ટ કે કર્તા ભોકતા નથી, પરંતુ પ્રકૃતિ જ આત્માની સત્તાથી બધું તંત્ર ચલાવે છે, એથી જ આત્મા નિર્લેપ અને નિર્વિકાર તથા સમાન છે, અને તેથી જ તેમાં આત્મજ્ઞાનીઓ સામ્યદર્શન કરી શકે છે. એટલે આવી રીતે સામ્યદર્શન કરનાર જ જ્ઞાની સત્ય રીતે સમદર્શક માનવામાં આવે છે. ૨૬✓

અવતરણિકાઃ—પુનઃ પણ તે જ સમદર્શનનો મહિમા ખીજા શાસ્ત્રોથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपश्यते तदा ॥ ૩૦ ॥

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પશ્યતિ इति पश्यन् । सर्वस्मिन् इति सर्वत्र । अव समीपे स्थितः इति अवस्थितः, सम्यक् अवस्थितः इति समवस्थितः, तम् समवस्थितम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—હિ કારણ કે, (પુરુષ) સર્વત્ર સર્વપ્રાણીમાં, સમવસ્થિતમ્ સમાનપણે રહેલા, ઈશ્વરમ્ ઇશ્વરને, સમમ્ સમાન, (ભાવથી) પશ્યન્ જોતો થકો, આત્મના આત્મા વડે, આત્માનમ્ આત્માને, ન, હિનસ્તિ હણતો નથી, (અને) તતઃ ત્યાર પછી, પરામ્ પરમ, ગતિમ્ ગતિને, યાતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—કારણ કે જે મનુષ્ય આ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીમાં સમાનપણે રહેલા ઇશ્વરને સમાનભાવથી જુએછે તે પુરુષ આત્મા વડે પોતાના આત્માનો નાશ-અધઃપાત-કરતો નથી એટલે તેની અધોગતિ થતી નથી, પણ એવા ઉત્તમ જ્ઞાનના પરિણામે તે મોક્ષની પરમ ગતિને પામે છે. ૨૮.

અવતરણિકાઃ—“ સર્વભૂતોમા રહેલા ઇશ્વરને સમતાથી જોતો પુરુષ આત્માથી આત્માનો નાશ કરતો નથી. ” એમ કહ્યું છે તે વાસ્તવિક નથી, કારણ કે “ સુખદુઃખાદિ પોતાના ગુણો, તથા પોતાનાં ધર્મ અધર્માદિ કર્મોની ભિન્નતાથી પ્રત્યેક દેહમા રહેલા ભિન્નપરમાણુવિશિષ્ટ આત્માઓમાં કૃપી રીતે માન્યહર્ષન થઈ શકે ! ” એવી શકના પરિહારમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.—

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ॥

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃત્યા, एव, च, कर्माणि, क्रियमाणानि, सर्वशः, यः, पश्यति, तथा, आत्मानम्, अकर्तारम्, सः, पश्यति.

પદચ્છેદઃ—અનાદિત્વાત્, નિર્ગુણત્વાત્, પરમાત્મા, અયમ્, અવ્યયઃ, શરીરસ્યઃ, અપિ, કૌન્તેય, ન, કરોતિ, ન, લિપ્યતે.

• વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિચિતે આદિઃ કારણં યસ્ય સઃ અનાદિઃ, અનાદેઃ માવઃ અનાદિત્વમ્, તસ્માત્ અનાદિત્વાત્ । નિર્ગત ગુણાઃ યસ્માત્ સઃ નિર્ગુણઃ, નિર્ગુણસ્ય માવઃ નિર્ગુણત્વમ્, તસ્માત્ નિર્ગુણત્વાત્ । ન વિચિતે વ્યયઃ યસ્ય સઃ અવ્યયઃ । શરીરે તિષ્ઠતિ ઇતિ શરીરસ્યઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૌન્તેય હે અર્જુન ! અયમ્ આ, પરમાત્મા પરમાત્મા, અનાદિત્વાત્ અનાદિભાવથી, (અને) નિર્ગુણત્વાત્ શુદ્ધોરહિતપદ્ધતી, અવ્યયઃ ક્રિયા અને વ્યયરહિત, (છે, તેથી) શરીરસ્યઃ શરીરમાં રહેલો છતાં, અપિ પણ, ન, કરોતિ (કંઈ પણ) કરતો નથી, (તેમ જ) ન, લિપ્યતે લેખાતો નથી.

ભાવાર્થઃ—હે કંતેય-અર્જુન ! આ પરમાત્મા અનાદિ અને શુદ્ધરહિત હોવાથી ક્રિયાપ્રાપનાને અને કોઈ પણ જાતના વિકારથી રહિત છે, એથી એ શરીરમાં રહેલો હોવા છતાં પણ કંઈ કરતો નથી તેમ કશાથી લેખાતો પણ નથી. અર્થાત્ એ નિષ્ક્રિય અને નિર્લેપ હોવાથી શારીરિક કોઈપણ દોષો એને સ્પર્શ કરી શકતા નથી. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—હવેના શ્લોકમાં “ન કરોતિ ન લિપ્યતે-આત્મા કંઈ કરતો નથી તેમ જ લેખાતો પણ નથી.” એમ જે કશું તેને હવે બમતાનું દેખાતી સ્પષ્ટ મમજાવે છે.

પદચ્છેદઃ—યદા, ભૂતપૃથગ્ભાવમ્, એકસ્થમ્, અનુપ-
શ્યતિ, તતઃ, એવ, ચ, વિસ્તારમ્, બ્રહ્મ, સંપદ્યતે, તદા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભૂતાનાં પૃથગ્ભાવઃ ઇતિ ભૂતપૃથગ્ભાવઃ, તં
ભૂતપૃથગ્ભાવમ્ । એકસ્મિન્ તિષ્ઠતિ ઇતિ એકસ્થઃ, તમ્ એકસ્થમ્ । અનુ
પશ્ચાત્ પશ્યતિ ઇતિ અનુપશ્યતિ । વિશેષેણ તારઃ ઇતિ વિસ્તારઃ । સમ્યક્
પદ્યતે ઇતિ સંપદ્યતે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યદા જ્યારે, (મુમુક્ષુ) ભૂતપૃથ-
ગ્ભાવમ્ આકાશાદિ પંચમહાભૂતોના પૃથક્ભાવ-ભિન્નપણા-ને,
એકસ્થમ્ એક જ આત્મામાં રહેલો, અનુપશ્યતિ જુએ છે, ચ તથા,
તતઃ તે આત્માથી, એવ જ, (ફરી તેને) વિસ્તારમ્ ઉત્પત્તિ અથવા
વિકાસને પામેલો, (અનુપશ્યતિ જુએ છે,) તદા તે વખતે, (તે)
બ્રહ્મ પ્રદક્ષસ્વરૂપને, સંપદ્યતે પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થઃ—જ્યારે આ મુમુક્ષુ પંચમહાભૂતોના ભિન્ન-
ભાવને પ્રલયસમયમાં એક જ આત્મામાં રહેલો જુએ છે તેમ
જ મૃદ્ધિના આદિકાલમાં આત્મામાંથી જ તેને વિકાસ પામેલો
એટલે ઉત્પન્ન થયેલો જુએ છે, ત્યારે જ તે સાક્ષાત્ પ્રદક્ષ-
સ્વરૂપ થઈ જાય છે. અર્થાત્ વસ્તુમાત્ર આત્મસ્વરૂપ જ છે એવું
સમઘર્ષિપણું થાય ત્યારે જ તે પ્રદક્ષસ્વરૂપને પામે છે. ૩૦.

અવતરણિકાઃ—“ મરે દેહોમા એક જ આત્માના અસ્તિત્વથી
તેનામા દોગોનો મંત્ર થવો જોઈએ ” એવી શકાના પગિહારમાં ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માઽયમવ્યયઃ ॥

શરીરસ્થોઽપિ કૌંતેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ॥

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—યથા, પ્રકાશયતિ, એકઃ, કૃત્સ્નમ્, લોકમ્, હમમ્, રવિઃ, ક્ષેત્રમ્, ક્ષેત્રી, તથા, કૃત્સ્નમ્, પ્રકાશયતિ, ભારત.

હ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ કાશયતિ ઇતિ પ્રકાશયતિ ।
ક્ષેત્રમ્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ક્ષેત્રી ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મારત હે ભારત ! યથા જેવી રીતે, એકઃ એક, રવિઃ સૂર્ય, હમમ્ આ, કૃત્સ્નમ્ સમસ્ત, લોકમ્ લોકને, પ્રકાશયતિ પ્રકાશિત કરે છે, તથા તેવી રીતે, ક્ષેત્રી આત્મા, (પશુ) કૃત્સ્નમ્ સમસ્ત, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્રરૂપી શરીરને, પ્રકાશયતિ પ્રકાશિત કરે છે.

સામાર્થ્યઃ—હે ભારત ! જેવી રીતે આ એક જ સૂર્યનારાયણ સમસ્ત લોકને પ્રકાશ આપે છે તેવી રીતે પરમાત્મા પશુ સમસ્ત ક્ષેત્રરૂપી શરીરને પ્રકાશિત કરે છે. અર્થાત્ એ પોતે કોઈનાથી પશુ લિપ્ત ન થતાં પોતાના પ્રકાશથી સર્વને લિપ્ત કરી પ્રકાશિત કરે છે, અને તેથી જ એ કોઈ પણ પ્રકારના શારીરિક દોષોથી રહિત અને નિર્લિપ્ત છે. ૩૩.

અવતરલ્લિક્ષઃ—હવે ઉપમંદાર કરતાં આખા અંખાયનો અર્થ નીચેના પ્રોત્પત્તિ ભવવાનુ કહે છે:

૧ કપા હીનઃ સ્વકાષ્ણે વીત્યમ્ભાઃ પ્રકાશયે ।

૨૧મેવ કારિતામિ પ્રકાશયતિ ચેતન ॥ અવગતિ ॥

જેમ રીતે પોતાના રૂપાનુસારમાં તેને પ્રકાશમનુ કરતો પ્રકાશે છે તે પ્રમાણે જ ચેતનાત્મા પણ શરીરને પ્રકાશિત કરતો પોતે તેજોમાં પ્રકાશે છે.

યથા સર્વગતં સૌક્મ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે ॥

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહૈ તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥ ૩૨ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, સર્વગતમ્, સૌક્મ્યાત્, આકાશમ્, ન, ઉપલિપ્યતે, સર્વત્ર, અવસ્થિતઃ, દેહૈ, તથા, આત્મા, ન, ઉપલિપ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વસ્મિન્ ગતમ્ इति સર્વગતમ્ ।
સૂક્ષ્મસ્ય ભાવઃ સૌક્મ્યમ્, તસ્માત્ સૌક્મ્યાત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યથા જેવી રીતે, સર્વગતમ્ બધે ઠેકાણે વ્યાપ્ત થયેલું, આકાશમ્ આકાશ, સૌક્મ્યાત્ સૂક્ષ્મતાને લઇને, ન, ઉપલિપ્યતે લેખાતું નથી, તથા તેવી રીતે, આત્મા આત્મા, (પણ) સર્વત્ર સર્વ દેહોમાં, અવસ્થિતઃ રહેલો (હોવા છતાં પણ), ન, ઉપલિપ્યતે લેખાતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જેવી રીતે સર્વ ઠેકાણે વ્યાપ્ત થયેલું છતાં આકાશ પોતાના સૂક્ષ્મપણાને લીધે લેખાતું નથી તેવી જ રીતે આત્મા પણ પ્રાણિમાત્રનાં શરીરોમાં રહેલો હોવા છતાં—સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ કશાથી લિપ્ત થતો નથી. ૩૨.

અપતરણિકાઃ—ફક્ત એમજ સ્વભાવથી જ આત્મા લિપ્ત થતો નથી એમ નહિ, પણ પોતાના પ્રકાશપણાને લીધે દ્રાવ્યનાથી પણ લિપ્ત ન થતા મૂર્ચની પેઠે મર્ચને પ્રકાશિત કરનાર છે એમ દર્શાવતી ભગવાન અર્જુનને મમબાવે છે:

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ॥

: ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, પ્રકાશયતિ, એકઃ, કૃત્સ્નમ્, લોકમ્, હિમમ્, રવિઃ, ક્ષેત્રમ્, ક્ષેત્રી, તથા, કૃત્સ્નમ્, પ્રકાશયતિ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ કાશયતિ ઇતિ પ્રકાશયતિ ।
ક્ષેત્રમ્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ક્ષેત્રી ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મારત હે ભારત ! યથા જેવી રીતે, એકઃ એક, રવિઃ સૂર્ય, હિમમ્ આ, કૃત્સ્નમ્ સમસ્ત, લોકમ્ લોકને, પ્રકાશયતિ પ્રકાશિત કરે છે, તથા તેવી રીતે, ક્ષેત્રી આત્મા, (પણ) કૃત્સ્નમ્ સમસ્ત, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્રરૂપી શરીરને, પ્રકાશયતિ પ્રકાશિત કરે છે.

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! જેવી રીતે આ એક જ સૂર્યનાશયણ સમસ્ત લોકને પ્રકાશ આપે છે તેવી રીતે પરમાત્મા પણ સમસ્ત ક્ષેત્રરૂપી શરીરને પ્રકાશિત કરે છે. અર્થાત્ એ પોતે કોઈનાથી પણ વિશ ન થતાં પોતાના પ્રકાશથી સર્વને વિશ કરી પ્રકાશિત કરે છે, અને તેથી જ એ કોઈ પણ પ્રકારના ધારીરિક કોપોથી રહિત અને નિર્વિશ છે. ૩૩.

અપતરણિકાઃ—હવે ઉપમંદાર કરતાં આખા અધ્યાયનો અર્થ નીચેના શ્લોકથી બમવાનું કરે છે:

૧ યદા દીપઃ સ્વશત્રો દીપ્યમાનઃ પ્રગમતિ ।

૨ જ્યેષ્ઠ શક્તિઃ પ્રકાશયતિ ચેનનાઃ ॥ અનુગાતા ॥

જેમ રીતે પોતાના સ્વપ્ન-પરમાં તેને પ્રકાશમન કરતો પ્રકાશે તે પ્રમાણે જ જેનનાત્મા પણ મતીરોને પ્રકાશિત કરતો પોતે તેનેમાં પ્રકાશે છે.

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમંતરં જ્ઞાનચક્ષુષા ॥

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાંતિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદઃ—ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ, એવમ્, અન્તરમ્, જ્ઞાનચક્ષુષા,
ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષમ્, ચ, યે, વિદુઃ, યાન્તિ, તે, પરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્ષેત્રં જાનાતિ ઇતિ ક્ષેત્રજ્ઞઃ, ક્ષેત્રં ચ
ક્ષેત્રજ્ઞશ્ચ ઇતિ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞૌ, તયોઃ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ । જ્ઞાનમ્ એવ ચક્ષુઃ
જ્ઞાનચક્ષુઃ, તેન જ્ઞાનચક્ષુષા । ભૂતાનાં પ્રકૃતિઃ ભૂતપ્રકૃતિઃ, તત્પ્રકૃતિઃ
મોક્ષઃ ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષઃ, તં ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અયમ્ એ પ્રમાણે, યે જેઓ,
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો, અન્તરમ્ ભેદ, ચ તથા,
ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષમ્ ભૂતમાત્રના ઉપાદાનકારણરૂપ (ત્રિશુભાત્મિકા
અવિદ્યાલક્ષણ) પ્રકૃતિના મોક્ષ-અત્યંતાભાવને, વિદુઃ જાણે છે,
તે તેઓ, પરમ્ પરમાર્થ તત્ત્વ-બ્રહ્મને, યાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે આ (અધ્યાયમાં કહ્યું તેમ) જે
મનુષ્યો ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ કોને કહેવામાં આવે છે અને
તેમાં શો ભેદ છે તે ભેદને તથા ભૂતમાત્રના ઉપાદાનકારણરૂપ
ત્રિશુભાત્મિકા અવિદ્યાલક્ષણ પ્રકૃતિના મોક્ષ-અત્યંતાભાવને
જાણે છે, તેઓ પરમાર્થ તત્ત્વરૂપ બ્રહ્મને પામે છે. અર્થાત્ તેઓ
મોક્ષ પામી ક્યારે પણ પુનર્જન્મ ધારણ કરતા નથી. ૩૪.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत-

सान्त्वयत्रोधिण्यां गुर्जरटीकायां प्रकृतिपुरुष-

विवेकयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

અવતરણિકાઃ—‘ આ જગતમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુમાત્ર ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, ’ એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું. તેને જ સારી રીતે સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી “ પરં મૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ ” ઇત્યાદિ શ્લોકોથી ભગવાન કહેવાનું શરુ કરે છે, અથવા ‘ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જગત્પ્રતિ કારણત્વ હંધરની આધીનતા હેઠળ છે, પરંતુ સાંખ્યવાદીઓ તેને જેમ સ્વતંત્ર માને છે તેમ તે સ્વતંત્ર કારણભૂત નથી. ’ એ જણાવવા તેમ જ “ પુરુ-
- પનો પ્રકૃતિ સાથે એક્યાધ્યાસ, પુરુષ-આત્મા-નો ગુણોમાં સંગ, અને એ જ પ્રત્યેક જીવાત્માઓને ઉત્તમ અથવા અધમ ચેતનિઓમાં જન્મ આપવાનું એટલે કે મંસારનું કારણ છે, ’ એમ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં તે ક્યા ગુણમાં ? (૧), તેને કેવી રીતે સંગ છે ? (૨), કેટલા ગુણો છે ? (૩), કેવી રીતે આત્માનું બંધન કરે છે ? (૪), ગુણોમાંથી મુક્ત કેમ થવાય ? (૫), અને મુક્ત થયે-લાનાં લક્ષણો કેવાં હોય ? (૬), એ છ પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર આપવાના હેતુથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ ઓદ્યો અધ્યાય કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१॥

પદચ્છેદઃ—પરમ્, મૂયઃ, પ્રવક્ષ્યામિ, જ્ઞાનાનામ્, જ્ઞાનમ્, ઉત્તમમ્, યત્, જ્ઞાત્વા, મુનયઃ, સર્વે, પરામ્, સિદ્ધિમ્, ઇતઃ, ગતાઃ.

૧ અધ્યાત્મોજનકાપાત્મોર્જેન્દ્રો સ્વાયંપ્રભઃ ।

આત્મગુણાન્મનો યાતો દેહેઽં મયતા તતઃ ॥

નદિ જે તે (વસ્તુ તે) માં તે (વસ્તુ) નું બાસવું તે અધ્યાસ છે જેમ રત્નનુમાં સર્પનો પ્રભ અને આત્મા-સ્વરૂપ-પ્રભમાં અનાત્મા-જન-દેહાદિને બાસ થાય છે, અને તેથી જ દેહમાં અદ્વૈતા અને મયતા થાય તે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ વક્ષ્યામિ પ્રવક્ષ્યામિ । સિધ્ધ્યન્તિ
કાર્યાણિ યસ્યાં સા સિદ્ધિઃ, તાં સિદ્ધિમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(હે અર્જુન !) મૂયઃ ફરી
(હું તને) જ્ઞાનાનામ્ સર્વ જાતનાં જ્ઞાનોમાં, ઉત્તમમ્ ઉત્તમ, પરમ
શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, પ્રવક્ષ્યામિ કહીશ, (કે) યત્ જેને, જ્ઞાત્વા
જાણીને, સર્વે ધણા, મુનયઃ (મનનશીલ) મુનિઓ, હતઃ આ
લોકમાંથી, પરમ્ પરમ, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, ગતાઃ પામેલા છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! ફરીથી હવે સર્વ જ્ઞાનમાં ઉત્તમ
એવું શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન કે જેને જાણીને સઘળા મનનશીલ-મુનિઓ આ
લોકમાંથી પૂરકસંબંધી પરમ સિદ્ધિને પામ્યા છે, તે હું તને કહીશ.
અર્થાત્ તે જાણીને તું પણ પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકીશ. ૧.

અવતરણિકાઃ—એ પરમસિદ્ધિ આપનાર જ્ઞાનતુ ફક્ત કર્મના
ફલથી કેટલું ઉત્તમ પ્રકારનું છે, તે દર્શાવવા બ્રહ્માનુ કહે છે.

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

પદચ્છેદઃ—इदम्, જ્ઞાનમ્, ઉપાશ્રિત્ય, મમ, સાધર્મ્યમ્,
આગતાઃ, સર્ગે, અપિ, ન, ઉપજાયન્તે, પ્રલયે, ન, વ્યથન્તિ, ચ.

૧ પરાગર્યંભયેષુ ચા ફલતેન સંગતા ।

સાવિતૈવેહ શ્રેયોર્ણો વેદાન્તોક્તપ્રમણત ॥ વાર્તિકવર્ણના ॥

ઉપરના 'લોકમાં' જ્ઞાનાના જ્ઞાનમુલનમ્ એટલે જ્ઞાનોમાં ઉત્તમ જ્ઞાન' એમ જે
કહ્યું તે અમાનિત્વાદિ જ્ઞાનના સાધનોવાં ફળરૂપ જ્ઞાન નહિ, પણ કિત્ત સિન્ન યજ્ઞા-
દિના જ્ઞાનોમાં જે ફળરૂપે સંપ્રાપ્ત આત્મશુદ્ધિ-મોક્ષરૂપ સાધન જ્ઞાન તે જ 'અર્થ'
વેદાંતપ્રાકર્યના પ્રમાણથી ક્રિય વસ્તુ છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધર્મેણ સહ વર્તમાનઃ સધર્મઃ, સધર્મસ્ય માવઃ સાધર્મ્યમ્, તત્ । સૃજ્યન્તે અસ્મિન્ ઇતિ સર્ગઃ, તસ્મિન્ સર્ગે । પ્રકર્યેણ લયઃ પ્રલયઃ, તસ્મિન્ પ્રલયે ।

અન્ય અર્થઃ—દ્વમ્ આ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનનો, ઉપાશ્રિત્ય અત્યંત આશ્રય કરીને, મમ મારા, સાધર્મ્યમ્ સમાનરૂપને, આગતાઃ પ્રાપ્ત થયેલા (જનો), સર્ગે સૃષ્ટિના આરંભકાલમાં, અપિ પણ, ન, ઉપજાયન્તે ઉત્પન્ન થતા નથી, ચ તેમ, પ્રલયે સૃષ્ટિના નાશ વખતે, (પણ) ન, દ્વથન્તિ પીડા પામતા નથી.

ભાવાર્થઃ—મારા આ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને ઠેઠલાઠ મારા રૂપને—સાધુજન્ય મોક્ષને પામ્યા છે, અને એવા મારા રૂપને પામેલા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં ક્યારે પણ ઉત્પન્ન થતા નથી, તેમ જ સૃષ્ટિના વિનાશકાલે પણ સૃષ્ટિ સંબંધી પીડા પામતા નથી. અર્થાત્ એવા જ્ઞાનયુક્ત તત્ત્વવેત્તાઓને જન્મમરણનાં અસદ્ધા બંધને ક્યારે પણ પ્રાપ્ત થતાં નથી, કારણ કે તેઓ મોક્ષને પામી ગયેલા હોય છે. ૨.

અવતરણિકાઃ—પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ‘ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનો મંયોગ જ પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિનું કારણ છે’ તે ફરીથી બગવાન પ્રમંગલચાત્ કહે છે:

મેમ યોનિર્મહદ્રહ તસ્મિન્ ગમં દુધામ્યહમ્ ॥

સંભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ॥ ૩ ॥

૧ વિષ્ણોર્યોનિર્ગમસથળાયાં મહામયા સર્વદુ સ્તેવિર્દિના ॥

તદપ્પાત્મનં દુઃસ્થિત્યોદ્ધતાર્યં પ્રકાશયન્તી સહ વિષ્ણુસા સા ॥ સમપુત્રિ ॥

૫૫ પાતમ્ કરવાની દુઃસ્થિતિની ચરમાત્માની યોનિ જે મદામ. થતે સર્વ દુઃખોથી રહિત છે, તથાપિ જાતે દુઃખચણી હોય તેમ આત્માને મોહ પમાડવા માટે પદ્માત્માએ પ્રકાશ કરતી વડેની નજાય છે.

પદચ્છેદઃ—મમ, યોનિઃ, મહદ્બ્રહ્મ, તસ્મિન્, ગર્ભમ્, વધામિ, અહમ્, સંભવઃ, સર્વભૂતાનામ્, તતઃ, ભવતિ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મહત્ ચ તત્ બ્રહ્મ ઇતિ મહદ્બ્રહ્મ । ભવતિ ઇતિ ભવઃ, સમ્યક્ ભવઃ ઇતિ સંભવઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મારત હે ભારત ! મમ ભારી, યોનિઃ ત્રિશુલ્લાત્મિકા માયા-પ્રકૃતિ, મહદ્બ્રહ્મ (સર્વ કાર્યમાં વિશિષ્ટ હોવાથી મહત્ અને પોતાના વિકારોને પોષણ કરવાથી બ્રહ્મ એ પ્રમાણે) મહદ્બ્રહ્મ છે, તસ્મિન્ તે મહદ્બ્રહ્મ-યોનિ-પ્રકૃતિમાં, અહમ્ હું, ગર્ભમ્ હિરણ્યગર્ભ-બ્રહ્માના જન્મનું બીજ, વધામિ નાખું છું, તતઃ તેથી (બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ દ્વારા), સર્વભૂતાનામ્ સર્વ પ્રાણિઓની, સંભવઃ ઉત્પત્તિ, ભવતિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! ભારી ત્રિશુલ્લાત્મિકા પ્રકૃતિ-યોનિ મહદ્બ્રહ્મ છે, અને તે મહદ્બ્રહ્મ-યોનિ-માં હું બ્રહ્માના જન્મનું બીજ રાખું છું. એ પ્રમાણે તે બીજના આરોપણથી તે બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ દ્વારા સર્વ પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૩.

અવતરણિકાઃ—“ ઉપર જણાવેલા કારણ પ્રમાણે હિરણ્યગર્ભ દ્વારા ભૂતમાત્રની ઉત્પત્તિ છે એમ કહી ચક્રાયઃ કારણ કે દેવાદિ તથા વિશિષ્ટ જાતિઓમાં અને વિશિષ્ટ દેહોમાં બીજનાં કારણોથી પણ ઉત્પત્તિ અતી જોવામાં આવે છે. ” તો તેવી ચંકાના પરિહારમાં “ પ્રકૃતિ તે યોનિ અને ગર્ભાધાનકર્તા તે હું ” એવો ક્રમ પ્રત્યેક વખતે પ્રત્યેક કાર્યમાં માનવો જોઈએ, એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

સર્વયોનિષુ કૌંતેય મૂર્તયઃ સંભવંતિ યાઃ ॥

તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં બીજપ્રદઃ પિતા ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વયોનિષુ, કૌંતેય, મૂર્તયઃ, સંભવંતિ, યાઃ, તાસામ્, બ્રહ્મ, મહત્, યોનિઃ, અહમ્, બીજપ્રદઃ, પિતા.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—સર્વાશ્ચ તા યોનયશ્ચઃ સર્વયોનયઃ, તાસુ સર્વયોનિષુ । સમ્યક્ ભવન્તિ ઇતિ સંભવન્તિ । બીજં પ્રકર્યેણ દદાતિ ઇતિ બીજપ્રદઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૌંતેય હે કૌંતેય ! સર્વયોનિષુ (દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય, પશુ, મૃગાદિ) સર્વ યોનિઓમાં, યાઃ જે, મૂર્તયઃ દેહાકૃતિઓ, સંભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તાસામ્ તે સઘળીનું, યોનિઃ કારણ, (માતા) મહત્ ત્રિશુણાત્મિકા, બ્રહ્મ માયા-પ્રકૃતિ છે, (અને) બીજપ્રદઃ બીજ ધારણ કરાવનાર, પિતા પિતા, અહમ્ હું, (હું).

ભાવાર્થઃ—હે કૌંતેય ! દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય, પશુ, વગેરે સર્વ યોનિઓમાં જે જે મૂર્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સઘળીનું યોનિ-ઉત્પત્તિસ્થાન-કારણ (માતા) ત્રિશુણાત્મિકા-માયા-પ્રકૃતિ છે, અને પ્રકૃતિને ગર્ભાધાન કરાવનાર પિતા હું હું. અર્થાત્

૧ (સ હૈતાવનાસ) યથા સૌપ્તિકાસ્તૌ સપતિષ્વક્તૌ ના હૈમમેવાત્માન દ્વૈથાપાનયત્ ।
જનઃ પતિશ્ચ પત્ની ચામવતામ્ ॥ છુત્તિઃ ॥

સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં પ્રથમ બિન્ન થવાની ઇચ્છા કરી, જેમ કશું તે એક જ આત્મા હતો. જેમ કે સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને મનુષ્ય-એક જ યથા પત્ની સૃષ્ટિ થવા માટે આત્માએ પોતે જ એ માથાપાધિવાન આત્મા-સરીરને એકમાથી બે પ્રકારનું કર્યું અને (નીચી પાયરી પર ગયું) તેથી તે સ્ત્રી અને પુરુષ થયા.

તે સર્વ મૃતિઓ મારી પ્રકૃતિમાં મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તું માન. ૪.

અવતરણિકા:—“એ સર્વ આપનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તેમાં દેહોમા આત્માઓને બંધનકરક ક્યા ક્યા ગુણો છે ? અને તે દેવી રીતે પ્રાણિઓને બંધન કરે છે ?” એવા પ્રશ્નના સમર્થમાં ભગવાન કહે છે

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસંભવાઃ ॥

નિબધ્નન્તિ મહાવાહો દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—સત્ત્વમ્, રજઃ, તમઃ, ઇતિ, ગુણાઃ, પ્રકૃતિ-સંભવાઃ, નિબધ્નન્તિ, મહાવાહો, દેહે, દેહિનમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકૃતેઃ સંભવં યેષાં તે પ્રકૃતિસંભવાઃ । નિશ્ચયેન બધ્નન્તિ ઇતિ નિબધ્નન્તિ । દેહઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ દેહી, તં દેહિનમ્ ।

૧ અગમેઝાં લોહિતશ્ચક્રવર્ણાં વર્ણી પ્રજા જનયન્તીં સર્ણમ્ ।

અગ્રો દ્યૌકો ગ્રથમાણોઽદ્યુરોતે જહાત્યેના બુક્તમોગામજોઽન્ય ॥ તૈસરીયે ॥

એક લાવ, સફેદ અને કાળા રંગની સરખા-સરસ રૂપવાળી, અને બહુ પ્રભને જન્મ આપતી એવી અગ્ર-બકરીને એક જ અગ્ર-બકરે બેઠવતો તેની સાથે સૂએ છે, પણ બીજો અગ્ર બોગ ભોગવેલી માની તેનો ત્યાગ કરે છે

સારારા —રજ, સત્ત્વ અને તમોગુણવાળી માયા એક છતાં નિજ નિજ કર્મનુ-સાર જુદી જુદી ભતની પ્રભને ઉત્પન્ન કરનારી છે તે અન્ન-માયાને તેના કાર્યને એક જ અન્ન-અન્ન-મા-સેવણ-જવ ભોગવતો તેની સાથે સૂએ છે-મોહનિદ્રા ભોગવે છે, અને બીજો અન્ન-અન્ન-મા-તેનાથી વિવશજી જવ-તેનો ત્યાગ કરે છે અર્થાત્ એક અજ્ઞાનવશ જવ માયામા લેપાય છે જ્યારે બીજો જ્ઞાનવશ જવ તેને તન્મે છે (એવી રીતે અજ્ઞાન દશામા અવિનાશી જવને માયાથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણો બધનમા નાખે છે, પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા તે ગુણોના બધનથી મુક્ત થાય છે)

અન્વય અને અર્થ:—મહાબાહો હે મહાબાહો ! સત્ત્વમ્
સત્ત્વશુષ્ણુ, રજઃ રજોશુષ્ણુ, (અને) તમઃ તમોશુષ્ણુ, इति એ
પ્રમાણે, પ્રકૃતિસંમવાઃ (મારી) માયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા,
(ગુણાઃ) ત્રણ શુષ્ણુ, દેહે શરીરમાં, અવ્યયમ્ અવિનાશી, (એવા)
વેદિનમ્ આત્માને, નિવૃણ્ણન્તિ જકડીને બાંધે છે.

ભાવાર્થ:—હે મહાબાહુ અર્જુન ! સત્ત્વ, રજ અને તમ
એ પ્રમાણે ત્રણ શુષ્ણુ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે અને તે
શુષ્ણુ આ અવિનાશી આત્માને શરીરમાં બાંધે કે સચોટ બંધન
કરીને રહેલા હોય તેમ તેને બાંધે છે. અર્થાત્ વાસ્તવિકમાં
આત્માને બંધન નથી, પણ શુષ્ણુના બંધનથી તે દેહમાં
બંધાય છે. ૫.

અવતરણિકા:—હવે જે શુષ્ણુ આત્માને બંધનકર્તા છે તે સત્ત્વાદિ
શુષ્ણુમાં 'સત્ત્વશુષ્ણુનું લક્ષણ કેવા પ્રકારનું છે' તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્ પ્રકાશકમનામયમ્ ॥

સુખસંગેન વધ્નાતિ જ્ઞાનસંગેન ચાનય ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદ:—તત્ર, સત્ત્વમ્, નિર્મલત્વાત્, પ્રકાશકમ્ ।
અનામયમ્, સુખસદ્ગેન, વધ્નાતિ, જ્ઞાનસદ્ગેન, ચ, અનય.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિર્ગતઃ મલઃ યસ્માત્ સઃ નિર્મલઃ,
નિર્મલસ્ય માવઃ નિર્મલત્વમ્, તસ્માત્ નિર્મલત્વાત્ । પ્રકર્પેણ કાશયતિ
इति પ્રકાશકમ્ । ન વિચ્યતે આમયઃ યસ્મિન્ તત્ અનામયમ્ । સુખે
સંગઃ इति સુખસંગઃ, તેન સુખસંગેન । જ્ઞાને સંગઃ इति જ્ઞાનસંગઃ, તેન
જ્ઞાનસંગેન । ન વિચ્યતે અયં યસ્મિન્ સઃ અનયઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે અનય ।

અન્વય અને અર્થ:—અનઘ હે નિષ્પાપ ! તત્ર તે શુણોમાં, સત્ત્વમ્ સત્ત્વશુણુ, નિર્મલત્વાત્ સ્વચ્છપણાથી, પ્રકાશકમ્ પ્રકાશ કરનાર, (તથા) અનામયમ્ ઉપદ્રવ-હુઃખથી રહિત (છે, અને) સુલસઙ્ગેન સુખના સંગ વડે, ચ તથા, જ્ઞાનસઙ્ગેન જ્ઞાનના સંગ વડે, (છવાત્માને) વધ્નાતિ બાંધે છે.

ભાવાર્થ:—હે નિષ્પાપ અર્જુન ! જો ત્રણે શુણોમાં પ્રથમ સત્ત્વશુણુ અત્યંત સ્વચ્છ હોવાથી ભાસ્વર-દેહીપ્યમાન અને ઉપદ્રવ-હુઃખથી રહિત-પ્રથાંત છે, અને તેથી તે સુખ તથા જ્ઞાનના સંગવડે છવાત્માને દેહને વિધે બાંધે છે. ૬.

અવતરણિકા:—હવે ‘રજ્જેશુણુ’ લક્ષણુ અને તે કેવી રીતે છવાત્માનું બંધન કરે છે ’ તે સમઘમા ભગવાન કહે છે

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્ ॥

તન્નિવધ્નાતિ કૌંતેય કર્મસંગેન ચાનઘ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદ:—રજઃ, રાગાત્મકમ્, વિદ્ધિ, તૃષ્ણાસઙ્ગ-સમુદ્ભવમ્, તત્, નિવધ્નાતિ, કૌંતેય, કર્મસઙ્ગેન, ચ, અનઘ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—રાગઃ આત્મા यस્ય તત્ રાગાત્મકમ્, તત્ । તૃષ્ણા ચ સંગશ્ચ તૃષ્ણાસંગૌ, તામ્યાં સમ્યક્ ઉદ્ભવો यस્ય તત્ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્, તત્ । કર્મણિ સંગઃ કર્મસંગઃ, તેન કર્મસંગેન ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌંતેય હે કૌંતેય ! રજઃ રજ્જે-શુણુને, રાગાત્મકમ્ રાગ-આસક્તિરૂપ, (અને) તૃષ્ણાસઙ્ગસમુ-દ્ભવમ્ તૃષ્ણા-અપ્રાપ્ત વિષયમાં અભિલાષા, અને અંગ-પ્રાપ્ત વિષયમાં વિશિષ્ટ પ્રીતિ, તે થકી ઉત્પન્ન થએલું, વિદ્ધિ બાલુ, ચ

અને, અન્ય હે નિષ્પાપ અર્જુન ! તત્ત્વે, (રજોગુણ) કર્મસંજ્ઞેન કર્મમાં આસક્તિ પડે, (આત્માને દેહમાં) નિવઘ્નાતિ બાંધે છે.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય ! રજોગુણને આસક્તિરૂપ તેમ જ તૃષ્ણા-અપ્રાપ્ત વિષયને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા, અને પ્રાપ્ત થએલા વિષયમાં નિયેષ પ્રીતિ થવી તે રૂપી સંગ, એ બેથી ઉત્પન્ન થયેલો જાણુ; અને હે નિષ્પાપ ! તે રજોગુણ કર્મમાં આસક્તિ પડે જ જીવાત્માને દેહને વિષે બાંધે છે. ૭.

અવતરણિકા:—હવે 'તમોગુણનાં લક્ષણો અને તે કૃપી રીતે બન્ધનકારક થાય છે' તેનો નિર્દેશ કરતા ભગવાન કહે છે:

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ॥

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિસ્તન્નિવઘ્નાતિ ભારત ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—તમઃ, તુ, અજ્ઞાનજમ્, વિદ્ધિ, મોહનમ્, સર્વદેહિનામ્, પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિઃ, તન્, નિવઘ્નાતિ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અજ્ઞાનાત્ જાયતે इति અજ્ઞાનજમ્, તત્ । મોહયતિ इति મોહનમ્, તત્ । સર્વે ચ તે દેહિનઃ इति સર્વદેહિનઃ, તેષાં સર્વદેહિનામ્ । પ્રમાદશ્ચ આલસ્યં ચ નિદ્રા ચ પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાઃ, તામિઃ પ્રમાદાલસ્યનિદ્રામિઃ । નિ નિતરાં મઘ્નાતિ इति નિવઘ્નાતિ ।

અન્વય અને અર્થ:—મારત હે ભારત ! તુ વળી, તમઃ તમોગુણને, અજ્ઞાનજમ્ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો, (અને) સર્વદેહિનામ્ સર્વ દેહધારીઓને, મોહનમ્ મોહ થમાડનાર, વિદ્ધિ તું જાણુ, (તેમ) તત્ત્વે, (તમોગુણ) પ્રમાદાલસ્યનિદ્રામિઃ પ્રમાદ, આલસ્ય અને નિદ્રાપડે, (જીવાત્માને) નિવઘ્નાતિ બાંધે છે.

ભાવાર્થ:—હે ભારત ! વળી તમોશુષ્ઠ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો તથા સર્વ પ્રાણિઓને મોહ પમાડનાર છે એમ તું જાણ, અને તે તમોશુષ્ઠ પ્રમાદ, આલસ્ય અને નિદ્રાથી જીવાત્માને દેહનેવિષે બાંધે છે. ૮.

અવતરણિકા:—ફરી પણ એ ત્રણે ગુણોના બ્યાપાર સંક્ષેપથી ભગવાન કહે છે

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ॥

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९ ॥

પદચ્છેદ:—સત્ત્વમ્, સુખે, સંજયતિ, રજઃ, કર્મણિ, ભારત, જ્ઞાનમ્, આવૃત્ય, તુ, તમઃ, પ્રમાદે, સંજયતિ, ઉત.

વ્યુપત્તિસમાસા:—સઘ સમ્યક્તયા જયતિ इति संजयति । આ સમન્તાત્ વૃત્ત્યા इति आवृत्य । પ્રકર્ષેણ માદઃ इति प्रमादः, તસ્મિન્ પ્રમાદે ।

અન્વય અને અર્થ:—ભારત હે ભારત ! સત્ત્વમ્ સત્ત્વ-શુષ્ઠ, (જીવાત્માને) સુખે સુખમાં, સંજયતિ જોડે છે, રજઃ રજે-શુષ્ઠ, કર્મણિ કર્મમાં (જોડે છે), તુ પણ, તમઃ તમોશુષ્ઠ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, આવૃત્ય ઢાંકી દઈને, ઉત અવશ્ય, પ્રમાદે પ્રમાદને વિષે, સંજયતિ જોડે છે.

ભાવાર્થ:—હે ભારતવંશી અર્જુન ! સત્ત્વશુષ્ઠ જીવાત્માને સુખમાં જોડે છે તથા રજોશુષ્ઠ કર્મમાં જોડે છે, પણ તમોશુષ્ઠ તો તેના જ્ઞાનને ઢાંકી દઈને તેને પ્રમાદમાં જ જોડે છે. અર્થાત્ સત્ત્વ અને રજોશુષ્ઠ કરતાં પણ તમોશુષ્ઠ તેને વધારે અધી-ગતિએ જવામાં પ્રેરે છે. ૯.

અવતરણિકા:—‘ ઉપર કહેલા ગુણો પરસ્પર પોતપોતાના કર્તવ્ય સમયે અન્ય ગુણોનું અતિક્રમણ કરી ક્યારે વૃદ્ધિ પામે છે અને ક્યારે અસર કરે છે, તે હવે જાગવાનું કહે છે:

રજસ્તમશ્ચાભિભૂય સત્ત્વં ભવતિ ભારત ॥

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—રજઃ, તમઃ, ચ, અભિભૂય, સત્ત્વમ્, ભવતિ, ભારત, રજઃ, સત્ત્વમ્, તમઃ, ચ, એવ, તમઃ, સત્ત્વમ્, રજઃ, તથા.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અપિતઃ અતિશયેન મૂત્વા इति અભિ-મૂય । ભરતસ્ય ગોત્રાપત્યં પુમાન્ ભારતઃ, તત્સંવૃદ્ધૌ હે ભારત ।

અન્ય અને અર્થઃ—મારત હે ભારત! સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણ, રજઃ રજોગુણને, ચ અને, તમઃ તમોગુણને, અભિમૂય હટાવીને, (પોતાના કર્તવ્ય સમયે) ભવતિ વધે છે, ચ તથા, રજઃ રજોગુણ, સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણને, (અને) તમઃ તમોગુણને, એવ પણ, (એ પ્રમાણે હટાવીને અધિક બલવાન થાય છે), તથા તેવી જ રીતે, તમઃ તમોગુણ, સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણને, (અને) રજઃ રજોગુણને, અભિમૂય હટાવીને, (ભવતિ પ્રધાન બને છે.)

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશી અર્જુન! સત્ત્વગુણ, રજોગુણને, અને તમોગુણને હટાવીને પોતાના સાત્ત્વિક કર્તવ્યસમયે અધિક થાય છે, તથા રજોગુણ, સત્ત્વગુણને અને તમોગુણને હટાવીને

૧ આમોક્ષઃ પ્રજા રેણઃ કાલઃ કર્મં ચ જન્ય ચ ।

જનન મન્વોઽય મેરજાતો રેરેને દુગદેતથ ॥ મન્વને ॥

શાસ, જલ, પ્રભ, દેશ, કાલ, કર્મ, જન્મ, જ્ઞાન, મૃત અને તરંગ, એ દસ ગુણના દેગુ-કારણ-કહેવાય છે

પોતાના રત્નેશુણ્ણસાધ્ય કર્તવ્યસમયે અધિક બલવાન્ થાય છે, તેવી જ રીતે તમોશુણ્ણ, સત્ત્વશુણ્ણને અને રત્નેશુણ્ણને દબાવીને પોતાના તમોશુણ્ણસાધ્ય કર્તવ્યસમયે પ્રધાન બને છે. અર્થાત્ એ દરેક પોતપોતાના અડગીભૂત કર્તવ્યસમયે બલવાન્ થઇ પોતાનું કર્તવ્ય કરે છે. ૧૦

અવતરણિકા:—‘ન્યારે જે શુણ્ણ પ્રધાન હોય છે તે સમયે તેનાં ક્યાં લક્ષણો હોય છે,’ તે કહેતા ‘પ્રથમ સત્ત્વશુણ્ણપ્રધાન ક્યાં મનાય છે’ તે હવે ભગવાન્ જણાવે છે

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્ પ્રકાશ ઉપજાયતે ॥

જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાદ્ વિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥૧૧॥

પદચ્છેદ:—સર્વદ્વારેષુ, દેહે, અસ્મિન્, પ્રકાશ:, ઉપ-
જાયતે, જ્ઞાનમ્, યદા, તદા, વિદ્યાત્, વિવૃદ્ધમ્, સત્ત્વમ્, ઇતિ, ઉત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્વાણિ ચ તાનિ દ્વારાણિ ઇતિ સર્વદ્વારાણિ,
તેષુ સર્વદ્વારેષુ । વિશેષેણ વૃદ્ધમ્ ઇતિ વિવૃદ્ધમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યદા ન્યારે, અસ્મિન્ આ, દેહે
દેહમાં, સર્વદ્વારેષુ (શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોર્ણી) સર્વ દ્વારોમાં, જ્ઞાનમ્
જ્ઞાનર્ણી, પ્રકાશ: પ્રકાશ, ઉપજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે, તદા ત્યારે
સત્ત્વમ્ સત્ત્વશુણ્ણ, ઉત્ત અવશ્ય, વિવૃદ્ધમ્ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો,
(છે) ઇતિ એમ, વિદ્યાત્ બળવું.

ભાવાર્થ:—ન્યારે આ શરીરને વિષે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિ-
યોર્ણી દ્વારોમાં જ્ઞાનર્ણી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે અવશ્ય
સત્ત્વશુણ્ણ પ્રણે જ વૃદ્ધિ પામેલો છે એમ બળવું. ૧૧.

અવતરણિકા:—હવે ‘ રજ્જેગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય ત્યારે તેનાં લક્ષણો કેવાં હોય છે,’ તે ભગવાન કહે છે:

લોભઃ પ્રવૃત્તિરાંભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ॥

રજસ્યેતાનિ જાયંતે વિવૃદ્ધે ભરતર્પમ ॥ ૧૨ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—લોભઃ, પ્રવૃત્તિઃ, આરંભઃ, કર્મણામ્, અશમઃ, સ્પૃહા, રજસિ, એતાનિ, જાયન્તે, વિવૃદ્ધે, ભરતર્પમ,

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—લુપ્યતે અનેન ઇતિ લોભઃ । પ્રકૃષ્ટા વૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિઃ । આરમ્યતે ઇતિ આરમ્યઃ । ન શમઃ અશમઃ । વિશેષેણ વૃદ્ધઃ વિવૃદ્ધઃ, તસ્મિન્ વિવૃદ્ધે । ભરતાનાય ઋપમઃ ભરતર્પમઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ભરતર્પમ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ભરતર્પમ હે ભરતર્પલ ! રજસિ રજ્જેગુણ, વિવૃદ્ધે વિશેષ વૃદ્ધિ પામતાં, લોભઃ પારકાના દ્રવ્યને લઈ લેવાની ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિઃ નિરંતર વ્યવસાયમાં રહેવું, કર્મણામ્ ગૃહ, ઉઘાનાદિ કામોનો, આરંભઃ નવીન ઉદ્યમ, અશમઃ ‘ આ કરીશ અને તે કરીશ ’ ઇત્યાદિ સંકલ્પ-વિકલ્પોની પરંપરા-અશાંતિ, (અને) સ્પૃહા સર્વ સામાન્ય વસ્તુ સંબંધી ઇચ્છા, એતાનિ એ ચિહ્નો, જાયન્તે ઉદ્ભવે છે.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતર્પલ અર્જુન ! રજ્જેગુણની જ્યારે વિશેષ વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે લોભ, સતત વ્યવસાય, કામોનો નવો નવો આરંભ, અશાન્તિ અને સ્પૃહા, એ ચિહ્નો (મનુષ્યોમાં) ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨.

અવતરણિકા:—હવે ‘ વૃદ્ધિ પામેલા તમોગુણનાં ચિહ્નો ’ ભગવાન કહે છે:

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ॥
તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુનંદન ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—અપ્રકાશઃ, અપ્રવૃત્તિઃ, ચ, પ્રમાદઃ, મોહઃ, એવ, ચ, તમસિ, એતાનિ, જાયન્તે, વિવૃદ્ધે, કુરુનન્દન.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન પ્રકાશઃ અપ્રકાશઃ । ન પ્રવૃત્તિઃ અપ્રવૃત્તિઃ । પ્રકર્યેણ માદયતિ इति પ્રમાદઃ । મોહયતિ इति મોહઃ । નન્દયતિ इति નન્દનઃ, કુરુણાં નન્દનઃ કુરુનન્દનઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે કુરુનન્દન ।

અન્વય અને અર્થઃ—કુરુનન્દન હે કુરુવંશને આનંદ આપનાર! તમસિ તમોગુણ, વિવૃદ્ધે, ઘણો વૃદ્ધિ પામતાં, અપ્રકાશઃ અવિવેક, ચ તથા, અપ્રવૃત્તિઃ નિરુદ્ધમપણું, પ્રમાદઃ કર્તવ્ય કર્મમાં આતસ્ય, ચ અને, મોહઃ મૂઢતા, એવ પણ, એતાનિ એ ચિહ્નો, જાયન્તે ઉત્પન્ન થાય છે.

સાધાર્થઃ—હે કુરુનંદન! તમોગુણની વિશેષ વૃદ્ધિ જ્યારે શરીરમાં થાય છે ત્યારે અવિવેક, નિરુદ્ધમપણું, પ્રમાદ તથા મૂઢતા એ ચિહ્નો મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૩.

અવતરણિકાઃ—હવે ‘મરણુમમયે સત્ત્વ, રજઃ, અને તમ ગુણો-માંથી જે ગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય તો તેનું કેવું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે,’ તે એ શ્લોકથી ભગવાન કહે છે:

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ॥
તદોત્તમવિદાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંગિષુ જાયતે ॥

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—યદા, સત્ત્વે, પ્રવૃદ્ધે, તુ, પ્રલયમ્, યાતિ, દેહમૃત્, તદા, ઉત્તમવિદામ્, લોકાન્, અમલાન્, પ્રતિપદ્યતે; રજસિ, પ્રલયમ્, ગત્વા, કર્મસાક્ષિષુ, જાયતે, તથા, પ્રલીનઃ, તમસિ, મૂઢયોનિષુ, જાયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ વૃદ્ધમ્ પ્રવૃદ્ધમ્, તસ્મિન્ પ્રવૃદ્ધે । પ્રકર્ષેણ લયઃ પ્રલયઃ, સંપ્રલયમ્ । દેહં ત્રિભર્તિં ઇતિ દેહમૃત્ । ઉત્તમં મહદાદિત્ત્વં વિદન્તિ ઉપાસતે ઇતિ ઉત્તમવિદઃ, તેષામ્ ઉત્તમવિદામ્ । ન વિચ્યતે મલં યેષુ તે અમલાઃ, તાન્ અમલાન્ । સજ્ઞઃ અસ્તિ યેષાં તે સજ્ઞિનઃ, કર્મસુ સજ્ઞિનઃ કર્મસાક્ષિનઃ, તેષુ કર્મસાક્ષિષુ । પ્રકર્ષેણ લીનઃ પ્રલીનઃ । મૂઢાશ્ચ તાઃ યોનયશ્ચ મૂઢયોનયઃ, તાસુ મૂઢયોનિષુ ।

અન્વય અને અર્થઃ—દેહમૃત્ દેહને ધારણ કરનાર—પ્રાણી, યદા જ્યારે, સત્ત્વે સત્ત્વગુણ, પ્રવૃદ્ધે વધેલો હોય, (અને) પ્રલયમ્ મૃત્યુને, યાતિ પામે છે, તદા ત્યારે (તે) ઉત્તમવિદામ્ મહત્ત્વત્ત્વનું ઉપાસન કરનારા જ્ઞાતીઓના, અમલાન્ નિર્મલ, લોકાન્ લોકોને, પ્રતિપદ્યતે પામે છે, રજસિ રજ્જેગુણ, પ્રવૃદ્ધે વૃદ્ધિ પામેલો હોય, (ત્યારે) પ્રલયમ્ મૃત્યુ, ગત્વા પામીને, કર્મસાક્ષિષુ કર્મોમાં આસક્તિવાળા મનુષ્યોમાં, જાયતે જન્મ પામે છે, તથા તેમ જ, તમસિ તમોગુણ, (વૃદ્ધિ પામતાં) પ્રલીનઃ શરીર છોડી જનાર—દેહધારી, મૂઢયોનિષુ યશુ ઇત્યાદિ મૂઢ્યોનિઓમાં, જાયતે જન્મ પામે છે.

ભાવાર્થ:—પ્રાણી જ્યારે સત્ત્વગુણ અત્યંત વધેલો હોય અને તે સમયે જો શરીર છોડી જાય છે તો તે મહત્ત્વત્ત્વનું ઉપાસન કરનારા જ્ઞાનીઓના નિર્મલ-પવિત્ર લોકોને પામે છે, શરીરમાં રહેલુગુણની પ્રબલતા થઈ હોય અને તે સમયે જો પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે તો કર્મોમાં આસક્તિ રાખનારા મનુષ્યોમાં જન્મ પામે છે અને જો તમોગુણની પ્રબલતાના સમયમાં શરીર છોડી જાય છે તો પશુ ઇત્યાદિ મૂઢ યોનિઓમાં જન્મ પામે છે. અર્થાત્ સત્ત્વાદિ ગુણોની વૃદ્ધિ યતાં સાત્ત્વિક, રાજસ અથવા તામસ યોનિમાં તે જન્મ ધારણ કરે છે. ૧૪-૧૫

અવતરણિકા:—હવે 'સાત્ત્વિક ઇત્યાદિ કર્મોના પરિણામ દ્વારા ગુણોનું કેવા પ્રકારનું ફલ છે,' તે સંબંધમાં ભગવાન કહે છે:

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ॥

રજસસ્તુ ફલં દુઃસ્વમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદ:—કર્મણઃ, સુકૃતસ્ય, આહુઃ, સાત્ત્વિકમ્, નિર્મલમ્, ફલમ્, રજસઃ, તુ, ફલમ્, દુઃસ્વમ્, અજ્ઞાનમ્, તમસઃ, ફલમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સુષ્ટુ કૃતમ્ સુકૃતમ્, તસ્ય સુકૃતસ્ય । સત્ત્વસ્ય ઇદમ્ સાત્ત્વિકમ્, તત્ । નિર્ગતઃ મલઃ યસ્માત્ તત્ નિર્મલમ્, તત્ । ન જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—(શિષ્યપુરુષો) સુકૃતસ્ય સારા-પુણ્યરૂપ, કર્મણઃ કર્મનું, સાત્ત્વિકમ્ સત્ત્વપ્રધાન, અને નિર્મલમ્ સ્વચ્છ-દોષરહિત, ફલમ્ ફલ, આહુઃ કહે છે, તુ તેમ,

રજસઃ રન્નેશુષ્કયુક્ત કર્મનું, ફલમ્ ફલ, દુઃખમ્ દુઃખ, (અને)
તમસઃ તમોશુષ્કવિશિષ્ટ કર્મનું, ફલમ્ ફલ, અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન,
(કહે છે).

ભાવાર્થઃ—શિષ્ટજનો સારા—પુણ્યશાલી—કર્મોના ફલને
સાત્ત્વિક તથા સ્વચ્છ—નિર્દોષ—કહે છે, તેમ રન્નેશુષ્કયુક્ત કર્મોનું
ફલ દુઃખ, અને તમોશુષ્કવિશિષ્ટ કર્મોનું ફલ અજ્ઞાન કહે
છે. અર્થાત્ એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન ગુણોને અંગે ઉત્તમ,
મધ્યમ તથા અધમ એમ ત્રણ પ્રકરનાં ફલ મનુષ્યને પ્રાપ્ત
થાય છે. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—ઉપરોક્ત ગુણોના ફલની ભિન્નતામાં પહેલાં કહેલો
હેતુ પણ તેની દલતા બતાવવાની ખાતર પુનઃ ભગવાન કહે છે:

સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ॥

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—સત્ત્વાત્, સંજાયતે, જ્ઞાનમ્, રજસઃ, લોભઃ,
એવ, ચ, પ્રમાદમોહૌ, તમસઃ, ભવતઃ, અજ્ઞાનમ્, એવ, ચ.

દ્યુત્પત્તિસમાસઃ—સમ્યક્ જાયતે સંજાયતે । પ્રમાદશ્ચ
મોહશ્ચ પ્રમાદમોહૌ । ન જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સત્ત્વાત્ સત્ત્વગુણથી, જ્ઞાનમ્
જ્ઞાન, સંજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે, ચ અને, રજસઃ રન્નેશુષ્કથી,
લોભઃ લોભ, એવ જ, (ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ) તમસઃ તમોશુષ્કથી,
પ્રમાદમોહૌ પ્રમાદ અને મોહ, ભવતઃ ઉત્પન્ન થાય છે, ચ અને,
અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન, એવ પણ, (તમોશુષ્કથી જ થાય છે.)

ભાવાર્થ:—સત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજોગુણ લોભ થાય છે અને તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭.

અવતરણિકા:—હવે 'સત્વાદિ વૃત્તિનું સેવન કરનારા પુરુષો ભિન્નભિન્ન ગુણો પ્રમાણે જુદી જુદી ઈઈ ઈઈ ગતિને પામે છે,' તે કહે છે

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ॥
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥૧૮॥

પદચ્છેદ:—ऊर्ध्वम्, ગચ્છન્તિ, સત્ત્વસ્થાઃ, મધ્યે, તિષ્ઠન્તિ, રાજસાઃ, જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થાઃ, અધઃ, ગચ્છન્તિ, તામસાઃ.

व्युत्पत्तिसमासा:—સત્ત્વે તિષ્ઠન્તિ તે સત્ત્વસ્થાઃ । રજસ-
ઈમે રાજસાઃ । જઘને મવઃ જઘન્યઃ, જઘન્યશ્વાસૌ ગુણશ્ચ જઘન્યગુણઃ,
-તસ્ય વૃત્તિઃ જઘન્યગુણવૃત્તિઃ, તસ્યા તિષ્ઠન્તિ તે જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થાઃ ।
-તમસઃ ઈમે તામસાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—સત્ત્વસ્થાઃ સત્વગુણનો આશ્રય કરીને રહેલાઓ, ऊर्ध्वम् ઉપરના-દેવાદિ લોકોમાં, ગચ્છન્તિ જાય છે, રાજસાઃ રજોગુણનો આશ્રય કરીને રહેલાઓ, મધ્યે મધ્ય લોક-મનુષ્યલોકમાં, તિષ્ઠન્તિ રહે છે-ઉત્પન્ન થાય છે, (અને) જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થાઃ સૌથી હલકો જે તમોગુણ તેની નિદ્રા આલસ્યાદિ વૃત્તિમાં રહેલા, તામસાઃ તમોગુણનું સેવન કરનારાઓ, અધઃ નીચી ગતિને-પશુ વિગેરે યોનિને, ગચ્છન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—સત્વગુણનો આશ્રય કરીને રહેનારાં મનુષ્યો દેવાદિ લોકોમાં ઉચ્ચ ગતિને પામે છે, રજોગુણની વૃત્તિવાળાં મધ્યલોક-મનુષ્યલોકમાં જન્મ ધારણ કરીને રહે છે અને તમોગુણની નિદ્રા, આલસ્યાદિ વૃત્તિનું સેવન કરનારાં તમોગુણી મનુષ્યો પશુ ઇત્યાદિ અધમ યોનિમાં જન્મ ધારણ કરી અધો-ગતિને પામે છે. ૧૮.

અવતરણિકા:—“ પુરુષ પ્રકૃતિમાં રહેલો હોય ત્યારે મિથ્યા-જ્ઞાનયુક્ત હોવાથી, ગુણોથી ઉત્પન્ન થતા મુખ્ય, દુઃખ, મોહાદિ ભોગોમાં, “હું મુખી છું, હું દુઃખી છું, હું મૂઢ છું.” ઇત્યાદિ લક્ષણવાળો રાગ તેનામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે પુરુષનો સારી નરસી યોનિમાં જન્મ થાય છે,” એ આગલા અધ્યાયમાં કહ્યું, તેમ આ અધ્યાયમાં પણ “સત્ત્વં રજસ્તમ इति गुणाः प्रकृतिसम्भवान्” ઇત્યાદિથી શરુ કરી “ગુણોનું સ્વરૂપ, ગુણોના ભાવ, પુરુષનાં પોતાનાં આચરણથી જૂદા જૂદા વિષયોમાં તેનું ગુણોથી યત્ન બંધન, અને અમુક ગુણનો આશ્રય કરનારની અમુક ગતિ થાય છે” ઇત્યાદિ સમજાવું, તેમજ “મિથ્યાજ્ઞાન અને અજ્ઞાનમૂલક સંસારમાં જીવાત્માને બંધનનાં કારણો” એ સર્વ વિસ્તારપૂર્વક કહી, હવે “તેનાથી વિરુદ્ધ રહેલું સમ્યક્દર્શન જે માણસને થાય તો તેથી તે મોક્ષ પામે છે” એ પ્રભાણે સમ્યક્દર્શનથી થતા મોક્ષસંબંધમાં પણ બગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ॥

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥૧૯॥

પદછેદ:—ન, અન્યમ્, ગુણેભ્યઃ, કર્તારમ્, યદા, દ્રષ્ટા, અનુપશ્યતિ, ગુણેભ્યઃ, ચ, પરમ્, વેત્તિ, મદ્ભાવમ્, સઃ, અધિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કરોતિ અસૌ કર્તા, તં કર્તારમ્ ।
પર્યાતિ અસૌ દ્રષ્ટા । મમ માવઃ મદ્માવઃ, તં મદ્માવમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યદા જ્યારે, દ્રષ્ટા આત્મદર્શી,
(જીવાત્મા) ગુણેભ્યઃ સત્ત્વ, રજ, તમ એ શુદ્ધોત્થી, અન્યમ્
બીજા-અન્ય કોઈને, કર્તારમ્ કર્તા તરીકે, ન, અનુપદ્યયતિ
જેતો નથી, ચ અને, ગુણેભ્યઃ શુદ્ધોત્થી, પરમ્ પર રહેલા
(શુદ્ધવ્યાપારના સાક્ષીભૂત આત્મા) ને, ઘેત્તિ જાણે છે, (ત્યારે)
સઃ તે, (જીવાત્મા,) મદ્માવમ્ મારા ઇશ્વરભાવને, અધિગચ્છતિ
પામે છે.

ભાવાર્થઃ—જ્યારે આ જીવાત્મા આત્મદર્શી થઈને
શુદ્ધો વિના અન્ય કોઈને પણ કર્તા જોડ્યા તરીકે જોતો નથી,
તેમ શુદ્ધોત્થી પર-દૂર એટલે શુદ્ધવ્યાપારના સાક્ષીભૂત આત્માને
જાણે છે, અર્થાત્ તેના સત્યસ્વરૂપને સમજે છે ત્યારે તે મારા
આત્મભાવ-ઇશ્વરભાવને પામે છે. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—“ ઉપર કહેવામાં આવ્યો તેવો આત્મદર્શી ભગ-
વાનના આત્મભાવને-ઇશ્વરત્વને પામે છે, પશું તે કેવી રીતે પામે છે ? ”
તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

ગુણાનેતાનર્તાત્ય ત્રીન્ દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ॥

જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદઃ—ગુણાન્, એતાન્, અર્તાત્ય, ત્રીન્, દેહી,
દેહસમુદ્ભવાન્, જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈઃ, વિમુક્તઃ, અમૃતમ્, અશ્નુતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દેહઃ અસ્તિ અસ્ય इति देही । देहाना
समुद्भवः येभ्यः ते देहसमुद्भवाः, तान् देहसमुद्भवान् । जन्म
च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च जन्ममृत्युजरादुःखानि, तैः जन्ममृत्यु-
जरादुःखैः । विशेषेण मुक्तः विमुक्तः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—દેહી શરીરધારી-જીવાત્મા, દેહ-
સમુદ્ભવાન્ શરીરોની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ, જતાન્ એ, મીન્
ત્રણે, ગુણાન્ ગુણોને, અતીત્ય બોળંગીને-તણને, જન્મમૃત્યુ-
જરાદુઃખૈઃ જન્મ, મરણ, જરાવસ્થા અને જીવનનાં દુઃખો
થકી, વિમુક્તઃ અત્યંત મુક્ત થઈને, અમૃતમ્ અમૃતને, અમૃતે
લોગવે છે, અર્થાત્ જીવતો છતાં પ્રજ્ઞના આનંદરૂપ પરમ
કેવલ્યને લોગવે છે.

ભાવાર્થઃ—આ શરીરધારી જીવાત્મા શરીરની ઉત્પત્તિના
બીજરૂપ એવા એ ત્રણે ગુણોનું અતિક્રમણ કરીને, એટલે કે
તેમને પોતાને વશ કરીને જ્યારે રહે છે ત્યારે તે જીવતો છતાં
જન્મ, મૃત્યુ, ઘટપણ અને જીવંતીનાં દુઃખોમાંથી તદ્દન મુક્ત
થઈને એટલે ગુણરહિત અને રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વથી રહિત થઈને
અમૃત-મોક્ષ-કેવલ્ય-ને લોગવે છે. અર્થાત્ પોતે જ્યારે નિર્ગુણ
અવસ્થા લોગવે છે ત્યારે જ તે નિર્ગુણપ્રજ્ઞને મેળવવા
શક્તિમાન્ થાય છે. ૨૦.

અવતરણિકા—“મનુષ્ય જીવતો છતાં જ ગુણોનું અતિક્રમણ
કરી અમૃતત્વને અનુભવે છે.” એ ભગવાનના કથનને પ્રશ્નનું બીજ મમણ
“તેવા જીવ-મુક્ત પ્રજ્ઞાગનો લક્ષણો કેવા હોઈ શકે ?” તે અર્જુન ભગવાનને
પૂછે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:-

કૌર્લિગૌસ્ત્રીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રમો ॥

કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તેતે ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—કૌઃ, લિઙ્ગૈઃ, સ્ત્રીન્, ગુણાન્, એતાન્, અતીતઃ, ભવતિ, પ્રમો, કિમાચારઃ, કથમ્, ચ, એતાન્, સ્ત્રીન્, ગુણાન્, અતિવર્તેતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—લિંગયંતિ તાનિ લિંગાનિ, તૈઃ લિંગૈઃ । પ્રકોપેણ ભવતિ इति પ્રમુઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે પ્રમો । કઃ આચારઃ યસ્ય સઃ કિમાચારઃ । અતિ અતિક્રમ્ય વર્તેતે इति અતિવર્તેતે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રમો હે પ્રમો ! (પુરુષ) કા કેવા પ્રકારનાં, લિઙ્ગૈઃ (આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલાં) ચિદ્ગો વડે, એતાન્ એ, સ્ત્રીન્ ત્રણ, ગુણાન્ ગુણોને, અતીતઃ અતિક્રમણ કરી ગએલાં, ભવતિ થાય છે, (તેમ તે) કિમાચારઃ કેવી રીતનાં આચરણવાળો (હોય છે), ચ તથા, એતાન્ એ, સ્ત્રીન્ ત્રણ, ગુણાન્ ગુણોને, કથમ્ કેવી રીતે, અતિવર્તેતે ઉલ્લંઘન કરી શકે છે ?

વાક્યાર્થઃ—હે પ્રમો ! આ પુરુષ કેવા પ્રકારનાં લક્ષણો વડે એ ત્રણ ગુણોને ઝોળાળી જાય છે ? તેમ તેનાં આચરણ કેવા પ્રકારનાં હોય છે ? અને તે કેવી રીતે એ ત્રણ ગુણોનું ઉલ્લંઘન કરી શકે છે ? તે આપ કૃપા કરીને મને કહો. ૨૧.

અવતરણિકાઃ—“ગુણોથી અતીત થયેલા પુરુષનાં લક્ષણો, અને ગુણાતીત મત્રાનો ઉપાય,” એ ઉપરના શ્લોકમાં અર્જુને ને પૂછ્યું તેનાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા પ્રત્યુત્તર આપે છે

શ્રીમગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંડવ ॥

ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥૨૨॥

પદચ્છેદ:—પ્રકાશમ્, ચ, પ્રવૃત્તિમ્, ચ, મોહમ્, एव,
ચ, પાંડવ, ન, દ્વેષ્ટિ, સંપ્રવૃત્તાનિ, ન, નિવૃત્તાનિ, કાંક્ષતિ.

૧ જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ:—

જ્ઞાનશ્રુતિ: શ્રુતિચાલ્યા પ્રથમા સમુદાહતા । વિન્નાણા દ્વિતીયા દ્વ મૃતીયા તદુપાનતા ૩
સ્ત્વાપતિપ્રતુષી સ્વાત્તનોડસંસ્ક્રિતામિકા । પદાર્પભાષની ચત્વી સમમી તુર્દગા સ્મૃતા ॥

॥ વાસિહે ॥

‘શ્રુતેચ્છા’ નામની જ્ઞાનની પહેલી ભૂમિકા છે, ‘વિચારણા’ નામની બીજી,
‘તતુમાનસા’ ત્રીજી, ‘સ્ત્વાપતિ’ ચોથી, ‘અસંસકિત’ નામની પાંચમી, ‘પદાર્પ-
ભાષની’ છઠી અને ‘તુર્વજા’ એ સાતમી ભૂમિકા કહેલી છે.

એ ભૂમિકાઓમાં એ વિવેક, વૈરાગ્ય, ધર્સપતિ (રામ, દમ, ઉપરતિ, વિતિક્ષા,
મજ્ઞા અને સમાધાન) તથા મુમુક્ષુતા એ ચાર સાધનથી સંપન્ન હોય તે ‘શ્રુતેચ્છા’
નામની પહેલી ભૂમિકા છે, મનસુ અને મનનરૂપ વિચારાભિક્ષા ‘વિચારણા’ નામની
બીજી, નિદિધ્યાસન (ધ્યાન) રૂપી ‘તતુમાનસા’ નામની ત્રીજી, એ ત્રણ સાધનભૂમિ-
કાઓ છે. અઘસાસાત્કારરૂપ ‘સ્ત્વાપતિ’ નામની ચોથી ભૂમિકા-ફલભૂમિકા છે, એ
ભૂમિકામાં યોગી કૃતાર્થ ધાય છે, છતાં પણ અલંબ તત્ત્વનમુકિતવું સુખ અનુભવી શકતો
નથી, એ ઉપરાંત ત્રણ ભૂમિકાઓ છવનમુકિતના અવાંતર ભેદો છે. તેમાં પણ
પાંચમી ‘અસંસકિત’ નામની ભૂમિકામાં રહેલો યોગી ‘અઘવિદ્વર’ કહેવાય છે અને તે
પોતે જ ઉઠે છે, છઠી ‘પદાર્પભાષની’ ભૂમિકામાં રહેલો યોગી ‘અઘવિદ્વરીયાન્’
કહેવાય છે, તે બીજાના પ્રચલનથી વ્યુત્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે, અને સાતમી ‘તુર્વજા’માં
રહેલો યોગી ‘અઘવિદ્વરિષ્ઠ’ કહેવાય છે, તે પોતાના કે પરના પ્રયાસે પણ
ઉત્થાન પામતો નથી. અર્થાત્ તે નિત્ય સમાધિરૂપ હોવાં અંત્ય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત
થએલો હોવાથી એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રકાશાદિનો દ્વેષ કે નિવૃત્ત કરોની
આકાંક્ષા વિગેરે કંઈ પણ કરતો નથી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકૃષ્ટા વૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિઃ, તાં પ્રવૃત્તિમ્ ।
સમ્યક્ પ્રવૃત્તાનિ સંપ્રવૃત્તાનિ, તાનિ । નિશ્ચયેન વૃત્તાનિ इति
નિવૃત્તાનિ, તાનિ ।

અર્થ—આને અર્થઃ—પાણ્ડવ હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! (જે
ગુણાતીત પુરુષ) પ્રકાશમ્ (સત્ત્વગુણનું ચિદ્ર) પ્રકાશ, ચ તથા,
પ્રવૃત્તિમ્ (રજોગુણનું ચિદ્ર) પ્રવૃત્તિ, ચ અને, મોહમ્ (તમો-
ગુણનું ચિદ્ર) મોહ, (જેમ એ) સંપ્રવૃત્તાનિ સારી રીતે પ્રવૃત્ત
થએલાં કાર્યોને, ન, દેષ્ટિ દેષ કરતો નથી, (તેમ) નિવૃત્તાનિ
ઉપરામ પામેલાં એ કાર્યોને, ન, કાંક્ષતિ ઇચ્છતો પણ નથી.

સાધાર્થઃ—હે અર્જુન ! જે પુરુષ જેમ ગુણાતીત થએલો
હોય છે તે સત્ત્વગુણના લક્ષણરૂપ પ્રકાશ, રજોગુણના લક્ષણરૂપ
પ્રવૃત્તિ અને તમોગુણના લક્ષણરૂપ મોહ, ઇચ્છાદિ એ ગુણોનાં
અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલાં કાર્યોને દેષ કરતો નથી, તેમ જ તેનાં
કાર્યો ને નિવૃત્ત થએલાં હોય એટલે પોતાને પ્રાપ્ત ન થએલાં
હોય તો તેનાં એ કાર્યોની આકાંક્ષા પણ કરતો નથી. ૨૨.

અવતરણિકા—હવે ગુણાતીત પુરુષનું આચરણ કેવું હોય છે તેનો
પ્રત્યુત્તર આપતા ભગવાન કહે છે

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ॥

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नैगते ॥ २३ ॥

પદચ્છેદઃ—उदासीनवत्, आसीनः, गुणैः, यः, न,
विचाल्यते, गुणाः, वर्तन्ते, इति, एव, यः, अवतिष्ठति, न, इह ते.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—उद् ऊर्ध्वं तटस्थतया आसीनः इति उदा-
सीनः, उदासीनः इव इति उदासीनवत् । विशेषेण आच्यते इति विचाल्यते ।

અન્યથા અને અર્થ:—ય: જે પુરુષ, ઉદાસીનવત્ તટસ્થ પુરુષની માફક, આસીન: રહેલો, ગુણે: સત્વાદિ ગુણો વડે, ન, વિચાલ્યતે ચલાયમાન થતો નથી, (અને) ગુણા: ગુણો, (પરસ્પર) વર્તન્તે વર્તે છે, હિતિ એમ, એવ જ, (બાણીને), ય: જે, અવતિગ્રતિ સ્થિર થઈને રહે છે, (પરંતુ) ન, રૂઢતે જરાપણ થેડા કરતો નથી;

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ તટસ્થની માફક સંસારનાં કાર્યોમાં વતતો થકો સત્વાદિ ગુણોવડે ચલાયમાન થતો નથી, પણ ગુણો જ પરસ્પર પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવર્તે છે એમ બાણીને સ્થિર રહે છે, પરંતુ જરા પણ અસ્થિર થતો નથી; ૨૩.

સમદુ:સ્વસુખ: સ્વસ્થ: સમલોષ્ટાશ્મકાંચન: ॥

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિ: ॥ ૨૪ ॥

પદ્મચ્છેદ:—સમદુ:સ્વસુખ:, સ્વસ્થ:, સમલોષ્ટાશ્મકાંચન:, તુલ્યપ્રિયાપ્રિય:, ધીર:, તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિ:.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—દુ:સ્વં ચ સુસ્વં ચ દુ:સ્વસુખે, સમે દુ:સ્વસુખે યસ્ય સ: સમદુ:સ્વસુખ:। સ્વે આત્મનિ સ્થિતિશ્ચિતિ સ્વસ્થ:। લોષ્ટં ચ અશ્મા ચ કાંચનં ચ લોષ્ટાશ્મકાંચનાનિ, સમાનિ લોષ્ટાશ્મકાંચનાનિ યસ્ય સ: સમલોષ્ટાશ્મકાંચન:। પ્રિયં ચ અપ્રિયં ચ પ્રિયાપ્રિયે, તુલ્યે પ્રિયાપ્રિયે યસ્ય સ: તુલ્યપ્રિયાપ્રિય:। સમ્યક્ સ્તુતિ: સંસ્તુતિ:, આત્મન: સંસ્તુતિ: આત્મસંસ્તુતિ:, નિન્દા ત્વ આત્મસંસ્તુતિશ્ચ નિન્દાત્મસંસ્તુતી, તુલ્યે નિન્દાત્મસંસ્તુતી યસ્ય સ: તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિ:।

અન્વય અને અર્થ:—(વળી જે) સમદુઃખસુખ: દુઃખ અને સુખ જેને સમાન છે એવો, સ્વસ્થ: આત્મામાં સ્થિત-પ્રસન્ન, સમલોષ્ટાદમકાચન: માટી, પથ્થર અને સોનાને સમાન માનનારો, તુલ્યાપ્રિયાપ્રિય: જેને પ્રિય અને અપ્રિય એ બંને સમાન છે એવો, ધીર: ધીરજવાળો, (તેમ) તુલ્યાનિન્દાત્મસંસ્તુતિ: પોતાની નિંદા અને પ્રશંસાને સમાન બાણુનારો;

બાવાર્થ:—વળી જેને દુઃખ તથા સુખ સમાન છે, જે સદા પ્રસન્ન છે, જેને માટી, પથ્થર અને સોનામાં સમાન લાગે છે, પ્રિય તથા અપ્રિય પણ જેને તુલ્ય છે, જે ધૃતિમાન છે, તથા જેને પોતાની નિંદા તેમ જ પ્રશંસા પણ સમાન છે; ૨૪.

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ॥

સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદ:—માનાપમાનયોઃ, તુલ્યઃ, તુલ્યઃ, મિત્રારિ-પક્ષયોઃ, સર્વારંભપરિત્યાગી, ગુણાતીતઃ, સઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—માનશ્ચ અપમાનશ્ચ માનાપમાનો, તયોઃ માનાપમાનયોઃ । મિત્રં ચ અરિશ્ચ મિત્રારી, તયોઃ પક્ષૌ ઇતિ મિત્રારિપક્ષૌ, તયોઃ મિત્રારિપક્ષયોઃ । આરમ્બ્યન્તે ઇતિ આરમ્બાઃ, સર્વે ચ તે આરમ્બશ્ચ સર્વારમ્બાઃ, તેષાં પરિતઃ સર્વશઃ ત્યાગઃ ઇતિ સર્વારમ્બપરિત્યાગઃ, સઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ સર્વારમ્બપરિત્યાગી । ગુણાન્ અતીતઃ ગુણાતીતઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—(જે) માનાપમાનયોઃ માન અને અપમાનમાં, તુલ્યઃ સમાન, મિત્રારિપક્ષયોઃ મિત્ર અને શત્રુઓના પક્ષમાં, (પણ) તુલ્યઃ સમાન, (અને) સર્વારમ્બપરિત્યાગી

અત્યક્ષ, તથા પરોક્ષ હેતુવાળાં કર્મોના ત્યાગવાળો પુરુષ છે, સઃ તે, ગુણાતીતઃ ગુણોનું અતિક્રમણ કરી ગએલો, ઉચ્ચતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—વળી જે માન અને અપમાનમાં તુલ્ય માનનારો, મિત્ર તથા શત્રુના પક્ષમાં સમાન રહેનારો અને અત્યક્ષ કે પરોક્ષ હેતુવાળાં કર્મોના ત્યાગી બનેલો છે, તે પુરુષ ગુણોથી પર કહેવાય છે, અર્થાત્ એવો પુરુષ જ ગુણોને ઓળાંધી ગએલો હોય છે અને તે જ મોક્ષ મેળવવા સમર્થ થાય છે, એટલે એ પ્રમાણે ઉપર કહેલાં ગુણાતીતનાં લક્ષણો સંપાદન કરવા પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ મથવું જોઈએ. ૨૫.

અવતરણિકા:—હવે ‘બ્રાણી તથા ગુણોનું અતિક્રમણ કરી તેનાથી પર કેવી રીતે યાય છે ?’ તે મંબધમાં પ્રત્યુત્તર આપતાં બંધવાનું કહે છે.

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ॥

સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૨૬॥

૧ યે તુ સામાન્યમાણેન મન્યન્તે પ્રવૃત્તિમયઃ ।

તે વે શાસ્ત્રજિજ્ઞો જ્ઞેવા નરકાદ્દાં નરાધમાઃ ॥ બ્રહ્મહતુતાણં ॥

જે લોકો બીજા દેવોની પેઠે જ તેમની સમાન ભાવનાવડે પરમાત્માને માને છે-સેવે છે તે પાખંડીઓને ચોક્કસ નરકને લાયક, અધમ પુરુષો બનવા. અર્થાત્ પરમાત્માને અવ્યભિચાર-અનન્થશ્રાવણે જે બને તે જ શ્રદ્ધ-સાધુન્યપદને જામે છે.

૨ મત્કલ્પાક્રુતિમાણેન મયિ સર્વદુઃસાધયે ॥ મનોમતિર્નિષ્કિલ્બા યથા શદ્ધામ્મતોઽનુયો ॥

અદેશસ્વમ્પ્રહિતા યા મક્તિઃ પ્રવૃત્તોત્તમે ॥ લક્ષણં મક્તિયોગસ્ય નિર્ઘનસ્ય શુભાદતમ્ ॥

મારી કથા-નામમાત્ર-ના અવલૂપી સર્વેના નિવાસસ્થાન એવા મારામાં, જેમ અંતરાત્મનું જ જોડણું છે એક જ સમુદ્ર વરફ મતિ કરે છે તેમ જે મનની અવિ-ચિન્ન મતિ થાય છે, તથા સંસારાદિદિન, વ્યવધાનરદિય અને એકનિષ્ઠાવાળા પુરુષોત્તમ ભગવાનના જે અદિત થાય છે તેને જ નિર્મલ મક્તિવધોત્તમ કહવા કદાં છે.

પદચ્છેદઃ—મામ્, ચ, યઃ, અવ્યભિચારેણ, ભક્તિ-
યોગેન, સેવતે, સઃ, ગુણાન્, સમર્તીત્ય, એતાન્, બ્રહ્મભૂયાય,
કલ્પતે.

૧. વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વ્યામિચરતિ એનેન ઇતિ વ્યભિચારઃ, ન
વ્યામિચારઃ અવ્યભિચારઃ, તેન અવ્યભિચારેણ । ભક્તિઃ એવ યોગઃ
ભક્તિયોગઃ, તેન ભક્તિયોગેન । સમ્યક્ અર્તીત્ય ઇતિ સમર્તીત્ય ।
બ્રહ્મણઃ 'ભૂયઃ ભાવઃ બ્રહ્મભૂયઃ, તસ્મૈ બ્રહ્મભૂયાય ।

અનન્ય અને અર્થઃ—યઃ જે (યતિ અથવા કર્મયોગી
પુરુષ), ચ માદ્ધૂણ્યર્થ, અવ્યભિચારેણ એકનિષ્ઠાવાળા—અનન્ય
એવા, ભક્તિયોગેન ભક્તિરૂપી યોગવડે, મામ્ મને, સેવતે
ઉપાસે છે, સઃ તે, એતાન્ એ, ગુણાન્ ગુણોને, સમર્તીત્ય ઉલ્લંઘી
જીધને, બ્રહ્મભૂયાય બ્રહ્મના ભાવને (પ્રાપ્તકરવા) માટે,
કલ્પતે સમર્થ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—જે યતિ અથવા કર્મયોગી પુરુષ નિરંતર
અનન્ય એવા ભક્તિરૂપી યોગવડે મને ઉપાસે છે, તે ઉપર
કહેલા સત્વાદિ, ગુણોને ઝાળીજીધને સાક્ષાત્ બ્રહ્મભાવ-
મોક્ષ-ને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત
કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે અવશ્ય ગુણાત્મીત યવું જોઈએ,
ત્યારે જ તે બ્રહ્મમૂત થવા શક્તિમાન્ થાય છે. ૨૬.

અવતરણિકાઃ—“ અવ્યભિચરતિ ભક્તિયોગી મારી ઉપાસના
કરનારાઓ મારા ભાવને પામે છે, પરંતુ તેમાં મારી ઉપાસના કેમ કરવી ”
તેનું કારણ જતાવવા માટે ભગવાન કહે છે:

આનંદ-મુખ-ની સ્થિતિરૂપ હું છું. અર્થાત્ સર્વને ઉપાસના કરવા યોગ્ય હું છું અને તેથી જ એવા સર્વના સ્થિતિરૂપ મને ભજનારા ભક્તો અવશ્ય મારા ભાવને પામે છે એમાં સંશય નથી. ૨૭.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्ण-
 अर्जुनसंवादे श्रीकृष्णकामार्त्तान्तिकप्रणीतसाम्ययबोधिण्यां गुर्ज-
 णीकायां गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

અધ્યાય પંદરમો.

અવતરણિકા:—“કર્મયોગીઓનાં કર્મોનું ફલ, તેમ જ જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનનું ફલ મારે આધીન હોવાથી, જેઓ મને ભક્તિયોગવડે ઉપાસે છે, તેઓ મારા પ્રસાદથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ક્રમવડે શુભોથી રહિત થઈ મોક્ષને પામે છે,” એમ આગણા અધ્યાયના અંતના “માં ચ યૌડ્વ્યમિચારેણ-” એ શ્લોકથી કહ્યું. હવે ભક્તિયોગવડે જો એમ મુક્તમતાથી મોક્ષ મેળવી શકાય છે તો પછી આત્માના તત્ત્વને સારી રીતે જાણનારની ગતિની વાત જ શી કરવી? અર્થાત્ તેને તો મોક્ષ ભક્તિયોગની અપેક્ષાએ અધિક મુક્તમ છે, કેમકે ભક્તિયોગના સેવનથી કાલે કરી સંસ્કારોનો ઉદય થતાં આત્મજ્ઞાન થાય છે, પરંતુ આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તો તત્કાળ મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. એ પ્રમાણે ભક્તિયોગ કરતાં આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન વિશિષ્ટ છે તેથી અર્જુને કૃષ્ણ ન પૂછવા છતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આત્મતત્ત્વને કહેવાની શરૂઆતથી બોલવા લાગ્યા, તેમાં પ્રથમ વૈગવ્યને ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી મંસા-નું સ્વરૂપ, તેને વૃક્ષની ઉપમા આપી કલ્પનાથી ભગવાન કહે છે, કારણ કે મંસારથી વિરક્ત થયેલાનો જ ભગવન્તત્ત્વ જાણવામાં અધિકાર છે, પણ બીજા હોઈને નથી, આથી તે મંસારવૃક્ષનું સ્વરૂપ જ ભગવાન કહે છે:

શ્રીમગવાનુવાચ । શ્રીસગવાન્ ઠહે છે:—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरन्ययम् ॥

छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

१ अगस्तमृतमभवत्तमेष्टानुग्रहोऽपि । सुदृष्टकन्दमयमेव इन्द्रियान्तरकोटर ॥ १ ॥

महामुनिपिशस्यश्च विचरे पत्रवाग्मया । धर्माधर्मसमुपपन्नं शास्त्रं व्यपत्योदय ॥ १ ॥

आर्जुनः सर्वभूतानां महावृक्ष-समानम् । पतद्गच्छन्त्येष ब्रह्मा वासि नृसिंहम् ॥ १ ॥

एतादृशता च भित्ता च इत्येव वायासिना । तत्राहमिति शब्दस्य तस्याव्यावर्तनेषु ॥५॥

३०४५—३०५५—३०६५—विश्वी भूतशक्ति वृत्तान्त वन्दे ते भूतानि

॥ अथ भद्र-आर्या-प्राप्त्यर्थे त्रिभिः पात्रैः, त्रिभिः पात्रैः, त्रिभिः पात्रैः ॥

પદચ્છેદઃ—ઊર્ધ્વમૂલમ્, અધઃશાખમ્, અશ્વત્યમ્, પ્રાહુઃ, અવ્યયમ્, છન્દાંસિ, યસ્ય, પર્ણાનિ, યઃ, તમ્, વેદ, સઃ, વેદવિત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઊર્ધ્વ ઉત્તમઃ ક્ષરાક્ષરાભ્યામુત્કૃષ્ટઃ મૂલં યસ્ય સઃ ઊર્ધ્વમૂલઃ, તમ્ ઊર્ધ્વમૂલમ્ । અધઃ અર્વાચીનાઃ કાર્યો-પાધયઃ હિરણ્યગર્ભદયઃ શાખાઃ ઇવ શાખાઃ યસ્ય સઃ અધઃશાખઃ, તમ્ અધઃશાખમ્ । શ્વઃ તિષ્ઠતિ ઇતિ શ્વત્યઃ, ન શ્વત્યઃ અશ્વત્યઃ, તમ્ અશ્વત્યમ્ । પ્રકર્ષેણ પ્રાહુઃ ઇતિ પ્રાહુઃ । વેદાન્ વેત્તિ ઇતિ વેદવિત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ઊર્ધ્વમૂલમ્ (ક્ષર અને અક્ષર એ બંનેથી) ઊપર-ઉત્કૃષ્ટ-પરમપુરુષ જેનું મૂલ છે, અધઃશાખમ્ નીચે પ્રસરેલી (તે પરમ પુરુષથી પછીના કાર્યોપાધિભૂત બ્રહ્માદિ સ્તબ્ધપર્યંત) જેની શાખાઓ છે, છન્દાંસિ વેદો, યસ્ય જેનાં, પર્ણાનિ પાંદડાંઓ, (છે, એવા) અશ્વત્યમ્ (બીજે દિવસે ન રહેનારા સંસારરૂપી વૃક્ષ) અશ્વત્યને, (તત્વજ્ઞાનીઓ) અવ્યયમ્ (અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત હોવાથી) અવિનાશી, પ્રાહુઃ કહે છે, યઃ જે પુરુષ, તમ્ તે (સંસારવૃક્ષ)ને, (સમૂલ) વેદ જાણે છે, સઃ તે, વેદવિત્ વેદોને જાણનાર (છે).

કોટર—(ઝાટના યદમાં જે કોટર પડે છે) બાકોવા વાળુ (૧); આકાશાદિ પાંચ મહા ભૂતરૂપી મોટી શાખાવાળુ, સપ્તાદિ ત્રિપચરૂપી પાંદડાવાળુ, ધર્મ અને અધર્મરૂપી પુષ્પ-પૂલોવાળુ તથા સુખદુઃખરૂપી ફળવાળુ (૨); અને સનાતન-પ્રાચીન-પુરાણ એવું બ્રહ્મરૂપ સર્વભૂતોને આજીવ્ય-પોષક-વાસાદ-વસવાયોગ્ય છે, એ બ્રહ્મના અધિષ્ઠાનવાળું હોવાથી બ્રહ્મરૂપ કહેવાય છે. એ બ્રહ્મવનમાં બ્રહ્મ સાક્ષિની પેઠે ચિયરે છે. (૩); એ વનનું જ્ઞાનરૂપી ખરૂબ-તણવાર અથવા કુવાડાથી છેદન અને ભેદન કરીને (પુરુષ) પછી આત્મજાતિ-સ્વસ્વરૂપને પામી ફરી તેથી પુનરાવૃત્તિને પામતો નથી. (૪)

સાવાર્થઃ—ક્ષર અને અક્ષર એ બંનેથી ઉત્કૃષ્ટ પરમ-પુરુષ જેનું મૂલ છે, બ્રહ્માદિ સ્તમ્ભપર્યંતની વિવિધ સૃષ્ટિ જેની શાખાઓ છે, તથા વેદો જેનાં માંદશાં છે એવા આ સંસારરૂપી વૃક્ષને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અત્યંત્ય-નશ્વર તથા અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત હોવાથી અવિનાશી કહે છે. જેઓ એ સંસારવૃક્ષને જળમૂળથી જાણે છે, તે જ વેદોનાં અર્થની વાસ્તવિકતાને જાણનારા કહેવાય છે. ૧.

અવતરણિકાઃ—ઉપરોક્ત સંસારવૃક્ષના ખીલ પશુ જે જે અવયવો છે તે ક્રમવાચી બગવાન કહે છે.

અધશ્ચોર્ધ્વ પ્રસૃતાસ્તસ્ય શાखा

ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાલાઃ ॥

અધશ્ચ મૂલાન્યનુસંતતાનિ

કર્માનુબંધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદઃ—અધઃ, ચ, ઊર્ધ્વમ્, પ્રસૃતાઃ, તસ્ય, શાखाઃ, ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ, વિષયપ્રવાલાઃ, અધઃ, ચ, મૂલાનિ, અનુસંતતાનિ, કર્માનુબંધીનિ, મનુષ્યલોકે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્યેણ સૃતાઃ इति પ્રસૃતાઃ । ગુણૈઃ પ્રવૃદ્ધાઃ इति ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ । વિષયાઃ एव પ્રવાલાઃ યાસાં તાઃ વિષયપ્રવાલાઃ । અનુ પશ્યાત્ સમ્પ્ર સમ્યક્ તતાનિ इति અનુસંતતાનિ । કર્મ ધર્માધર્મલક્ષણમ્ एव અનુબંધઃ પશ્યાદ્ભાવિ આસ્તિ યેષાં તાનિ કર્માનુબંધીનિ । મનુષ્યાણા લોકે इति મનુષ્યલોકઃ, તસ્મિન્ મનુષ્યલોકે ।

અન્વય અને અર્થ:—તસ્ય તે સંસારરૂપી વૃક્ષની, ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ સત્ત્વ, રજઃ, તમ એ ગુણોપડે વધીને સ્થૂલ થએલી, (અને) વિષયપ્રવાલાઃ ઇન્દ્રિયોના શબ્દરૂપશાંદિ વિષયોરૂપી અંકુરોવાળી, શાસ્ત્રાઃ શાખાઓ, અઘઃ નીચે (મનુષ્યાદિ સ્થાવરજંગમ પર્યંત), ચ તથા, ઝર્ધ્વમ્ ઊપર (મનુષ્યથી વિશિષ્ટ દેવગધર્વાદિથી લઈને બ્રહ્મા પર્યંત), પ્રસૃતાઃ ફેલાએલી (છે), ચ તેમ, કર્માનુવન્ધીનિ (ધર્મઅધર્મરૂપી લક્ષણવાળાં) કર્મને ઉત્પન્ન કરી રહેલાં, (તે સંસારવૃક્ષનાં) મૂલાનિ મૂળો, અઘઃ નીચે, મનુષ્યલોકે મર્ત્યલોકમાં, અનુસન્તતાનિ ક્રમાનુસાર સારી રીતે ફેલાએલાં છે.

ભાવાર્થ:—તે સંસારરૂપી વૃક્ષની ગુણોધી વૃદ્ધિ પામીને સ્થૂલ થએલી અને શબ્દરૂપશાંદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોરૂપી અંકુરોવાળી અનેક શાખાઓ મનુષ્યલોકથી માંડીને ઊપર બ્રહ્મલોક પર્યંત ફેલાએલી છે, તથા ધર્માધર્મલક્ષણાત્મક કર્મને ઉત્પન્ન કરનારાં તેનાં મૂળો આ નીચેના મનુષ્યલોકમાં દૃઢતાથી પ્રસરેલાં છે. અર્થાત્ એ સંસારવૃક્ષ ગુણો, ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને કર્મોથી ચારે તરફ વૃદ્ધિગત થઈ ફેલાયલું છે. ૨

અવતરણિકા:—“ આવતી કાલ સુધી પણ રહેવામાં અનિશ્ચિત એવો આ સંસારરૂપી વૃક્ષ નશ્વર છે તેથી જ તેને ‘ અથત્ય ’ એપ્રમાણે કહે છે તેમ જ તે અવ્યય-વિનાશરહિત છે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. એ ઊપરથી આ સંસાર પ્રતિલક્ષુ વિનાશશીલ-વિજ્ઞાનવૃદ્ધિરૂપ હોય, અથવા નીહિ આદિ ધાન્યના સશિરૂપે નિર્દાર પ્રવાહરૂપ હોય તો પણ એ ન છેદી શકાય તેવો છે, તથા બીજાના અંકુરો જેમ વૃક્ષના ઊગવામાં હેતુરૂપ છે તેમ વાસનાઓ અને કર્મો ઉત્તરોત્તર જન્મમાં હેતુરૂપ હોવાથી નિત્ય અપ્રતિહત છે.” એવી શંકાના સમાધાનમાં સંસારનું અસ્તિત્વ અને અનસ્તિત્વ એ બંને હોવાથી સામાન્ય વચનોથી વ્યાખ્યાન કરી તેના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ મમ-

જલવા યોગ્ય આ મંસાર નથી, અર્થાત્ 'તેનું સ્વરૂપ, આકૃતિ કે વચનોથી અગમ્ય છે, ' એમ કહી એવા અપરિમેય અને સુદૃઢમૂલ સંસારના ઉચ્છેદના આધનરૂપ વૈરાગ્યને જાણવી તેનાથી એ સંસારવૃક્ષનું ઉચ્છેદન કરી મનુષ્યને ત્યાગપંથી શુ પ્રાપ્ત વસ્તુ રહે છે તે જાણાવતાં ભગવાન કહે છે:

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે

નાંતો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ॥

અશ્વત્થમેનં સુવિરૂઢમૂલ-

મસંગશસ્ત્રેણ દઢેન છિત્ત્વા ॥ ૩ ॥

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં

યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તન્તિ ભૂયઃ ॥

તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે

યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૃતા પુરાણી ॥ ૪ ॥

પદ્છેદઃ—ન, રૂપમ્, અસ્ય, ઇહ, તથા, ઉપલભ્યતે, ન, અન્તઃ, ન, ચ, આદિઃ, ન, ચ, સંપ્રતિષ્ઠા, અશ્વત્થમ્, એનમ્, સુવિરૂઢમૂલમ્, અસંગશસ્ત્રેણ, દઢેન, છિત્ત્વા; તતઃ, પદમ્, તત્, પરિમાર્ગિતવ્યમ્, યસ્મિન્, ગતાઃ, ન નિવર્તન્તિ, ભૂયઃ, તમ્, એવ, ચ, આદ્યમ્, પુરુષમ્, પ્રપદ્યે, યતઃ, પ્રવૃત્તિઃ, પ્રસૃતા, પુરાણી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રૂપ્યતે અનેન ઇતિ રૂપમ્ । ઉપ સમીપે લભ્યતે ઇતિ ઉપલભ્યતે । સમ્યક્ પ્રતિષ્ઠા સંપ્રતિષ્ઠા । સુદૃઢ વિશેષેણ રૂઢાનિ મૂલાનિ યસ્ય સઃ સુવિરૂઢમૂલઃ,

તં સુવિરુદ્ધમ્ । ન સંગઃ અસંગઃ, અસંગઃ એવ શસ્ત્રમ્
અસંગશસ્ત્રમ્, તેન અસંગશસ્ત્રેણ । પરિતઃ માર્ગયિતું યોગ્યમ્ इति
પરિમાર્ગિતવ્યમ્ । નિશ્ચયેન વર્તન્તિ इति નિવર્તન્તિ । આદૌ ભવઃ આદ્યઃ,
તમ્ આદ્યમ્ । પુરુષે શેતે इति પુરુષઃ, તં પુરુષમ્ । પ્રકર્ષેણ પદ્મે इति
પ્રપદ્મે । પ્રકૃષ્ટા વૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિઃ । પ્રકર્ષેણ સૃતા इति પ્રસૃતા । પુરા
નવી इति પુરાણી ।

અર્થઃ—અસ્ય આ સંસારરૂપી વૃક્ષતું, જે
આ લોકમાં, રૂપમ્ સ્વરૂપ-આકૃતિ, તથા (જેવી રીતે વર્ણન
કરવામાં આવ્યું) તેવી રીતે, ન, ઉપલબ્ધતે પ્રાપ્ત થતું નથી,
(તેમ જ તેની) અન્તઃ સમાપ્તિ, ન નથી, જ તેમ, આદિઃ પ્રારંભ,
(પદ્મ જણાતો) ન નથી, જ તથા, સંપ્રતિષ્ઠા મધ્યમાં સ્થિતિ, (પદ્મ
કેન્દ્રને બાહ્યવામાં આવતી) ન નથી, (માટે) ઇત્યમ્ એ, સુવિ-
રુદ્ધમૂલમ્ અત્યંત દૃઢ મૂલવાળા, અશ્વત્થમ્ સંસારરૂપી વૃક્ષને,
દ્વેદેન (વારંવાર તત્ત્વવિવેક અને અભ્યાસરૂપી સરાણુ પર
તીક્ષ્ણ કરેલા એટલે) દૃઢ (એવા), અસંગશસ્ત્રેણ (પુનઃ,
વિત્ત, લોકપ્ર્યાપ્તિ, ઇત્યાદિથી) વિરહિતરૂપ શસ્ત્ર વડે, હિત્ત્યા
છેદીને, તતઃ ત્યાર પછી, જ પદ્મ, યતઃ જેમાંથી, પુરાણી
પ્રાચીન-શાશ્વત, પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિ, પ્રસૃતા ફેલાએલી છે, તમ્ તે,
એવ જ, આદ્યમ્ આદિ, (પરમ) પુરુષમ્ પુરુષને, પ્રપદ્મે શરણે ભરું
હું, (એવી ભાવના વડે) તત્ત્વ તે, પદ્મ પરમપદ્મને, પરિમાર્ગિતવ્યમ્
સારી રીતે જોળવું, (કે) યસ્મિન્ જેને વિષે, ગતાઃ ગયેલા,
મૃયાઃ ફરી, ન, નિવર્તન્તિ સંસારમાં પાછા આવતા નથી.

ભાવાર્થઃ—આ સંસારરૂપી વૃક્ષતું સ્વરૂપ જેવી રીતે
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેવી રીતે પ્રાપ્ત થતું નથી, એટલે કે

જાણી શકાતું નથી. તેમ જ એનાં અન્ત, પ્રારંભ કે મધ્ય સ્થિતિ પણ કોઈવડે જાણી શકાતાં નથી, એવા એ અત્યંત દૃઢતાથી ઉગેલાં મૂલોવાળા સંસારવૃક્ષને વારંવાર તત્ત્વવિવેક અને અભ્યાસરૂપી સરાલુ પર વીક્ષુ કરેલા એવા દૃઢ અવરક્તરૂપ હૃદયિયાર વડે છેદીને, ત્યાર પછી વળી “ તે જ આદિપુરુષ કે જેમાંથી આ પ્રાચીન-શાશ્વત પ્રવૃત્તિ પ્રસરેલી છે તેને જ હું શરણુ જાઉં છું.” એવી ભાવનાવડે તે પરમપદનું અન્વેષણ કરવું કે, જે પદને પામેલા ફરી આ સંસારની પુનરાવૃત્તિમાં પડતા નથી. અર્થાત્ આદિપુરુષને પ્રાપ્ત થવાની ભાવનાથી મોક્ષ મેળવવા હરેક વ્યક્તિએ ચત્ન કરવો એ શ્રેયસ્કર છે. ૩-૪.

અવતરણિકા:—હવે ‘ પરમપુરુષ સંબંધી પદને પ્રાપ્ત કરવા કેાણુ અધિકારી છે’ તે જણાવવા માટે ભગવાન અધિકારીઓનાં લક્ષણો કહે છે:

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા

અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ॥

દ્વૈર્દૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજ્ઞૈ-

ર્ગચ્છંત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—નિર્માનમોહાઃ, જિતસદ્ગદોષાઃ, અધ્યાત્મનિત્યાઃ, વિનિવૃત્તકામાઃ, દ્વૈર્દૈર્, વિમુક્તાઃ, સુખદુઃખસંજ્ઞૈ, ગચ્છન્તિ, અમૂઢાઃ, પદમ્, અવ્યયમ્, તત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—માનશ્ચ મોહશ્ચ માનમોહૌ, નિર્મતૌ માનમોહૌ યેમ્યઃ તે નિર્માનમોહાઃ । સદ્ગઃ એવં દોષઃ ઇતિ સદ્ગદોષઃ, જિતઃ સદ્ગદોષઃ યૈઃ તે જિતસદ્ગદોષાઃ । આત્માનિ ઇતિ

અધ્યાત્મમ્, નિત્યમ્ અધ્યાત્મં યેષાં તે અધ્યાત્મનિત્યાઃ । વિશેષેણ
નિવૃત્તાઃ કામાઃ યેષાં તે વિનિવૃત્તકામાઃ । વિશેષેણ મુક્તાઃ इति
વિમુક્તાઃ । સુખં ચ દુઃખં ચ સુખદુઃખે, સુખદુઃખે સંજ્ઞે યેષાં તાનિ
સુખદુઃખસંજ્ઞાનિ, તૈઃ સુખદુઃખસંજ્ઞૈઃ । ન મૂઢાઃ અમૂઢાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—નિર્માનમોહાઃ માન તથા મોહ
જેઓમાંથી નીકળી ગયાં છે, જિતસદ્ગુણાઃ સંસારની આસ-
ક્તિના હોષોને જેમણે છુટ્યા છે, અધ્યાત્મનિત્યાઃ જેઓ સદા
પરમાત્માના સ્વરૂપને વિચારવામાં તત્પર છે, વિનિવૃત્તકામાઃ
જેમની કામનાઓ-તૃષ્ણાઓ નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે, (અને) સુખ
દુઃખસંજ્ઞૈઃ સુખ અને દુઃખ નામવાળાં, દ્વન્દ્વૈઃ દ્વંદ્વો વડે, (જેઓ)
વિમુક્તાઃ મુક્ત થએલા, (છે, તે) અમૂઢાઃ મોહરહિત, (પુરુષો
જ) તત્તે, અવ્યયમ્ અવિનાશિ, પદમ્ પદને, ગચ્છન્તિ પ્રાપ્ત
થાય છે.

ભાવાર્થ:—જેઓ માન તથા મોહથી રહિત, સંસારની
આસક્તિના હોષોને છુટનારા, સદા પરમાત્માના સ્વરૂપને વિચાર-
વામાં તત્પર, જેમની કામનાઓ શાંત થઈ ગઈ છે એવા તથા
જેઓ સુખદુઃખ-સંસારાત્મક સાંસારિક હર્ષશોકાદિ દ્વંદ્વોથી મુક્ત
થયેલા છે તેવા મોહરહિત પુરુષો જ તે અવિનાશિ પદને પામે છે. ૫૪

અવતરણિકા:—“ પતનાન્તાઃ સમુચ્ચૃયાઃ ” અર્થાત્ ‘ ગર્હ્ય-
ગમન-ઉંચી પાયરી પર ચડવું તે અધઃપતન માટે જ. ’ એ ન્યાય પ્રમાણે
જો વિષ્ણુમક્તો હોય તો રહેલા પરમપદને પામે તો તેમને નીચે અવગ્ર્ય
આવવું પડે, તો પછી ‘ ચક્ત્વા ન નિવર્તન્તે ’ એ કહેવું અનુચિત છે.
એવી સંકેતના સમાધાનમાં તે પદના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં “ તે પદ
મામાન્ય નિયમોથી અબાધ્ય છે, અને તે અમાધારણ તથા અવકિર પદ
છે, ” એમ ભગવાન જણાવે છે.

ને તદ્માસયતે સૂર્યો ન શશાંકો ન પાવકઃ ॥

યદ્રત્વા ન નિવર્તતે તદ્ધામ પરમં મમ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, તત્, માસયતે, સૂર્યઃ, ન, શશાંકઃ,
ન, પાવકઃ, યત્, ગત્વા, ન, નિવર્તન્તે, તત્, ધામ, પરમમ્, મમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—શશઃ અઢ્ઢે यस્ય સઃ શશાઢ્ઢઃ ।
પવતે અસૌ પાવકઃ । નિતરાં વર્તન્તે ઇતિ નિવર્તન્તે ।

અન્વય અને અર્થઃ—તત્ તે પદને, સૂર્યઃ ભગવાન્
સૂર્યનારાયણ, ન, માસયતે પ્રકાશિત કરી શકતા નથી, શશાઢ્ઢઃ
ચંદ્રમા, (પણ) ન (માસયતે પ્રકાશી શકતો) નથી, (તેમ) પાવક.
અગ્નિ, (પણ) ન, (માસયતે પ્રકાશી શકતો) નથી, (તથા) યત્
જે પદને, ગત્વા પામીને (યોગીઓ) ન, નિવર્તન્તે પુનરાવૃત્તિ
પામતા નથી, તત્ તે (જ), મમ મારું, પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, ધામ
સ્થાન અથવા સ્વરૂપ (છે).

ભાવાર્થઃ—તે પદને ભગવાન્ સૂર્યનારાયણ, ચંદ્રમા કે
અગ્નિ કેાઈ પણ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી તથા જે પદને
પામી યોગીઓ સંસારમાં પુનરાવૃત્તિ પામતા નથી, તે જ
મારું શ્રેષ્ઠસ્થાન અથવા સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ મારા તે ધામને
પ્રાપ્ત કરવાનો જ યત્ન અમુકજો કરવો જોઈએ ૬

૧ ન તત્ સૂર્યો માતિ ન ચન્દ્રતાક નેમા વિશુતો માન્તિ કુનોડ્યમાગ્નિ ।

તનેજ માન્તમનુષ્યતિ સર્વં તત્ત્વ મન્તા સર્વાવિદ્ વિવાનિ ય શુનિ ॥

ત્યા સૂર્યપ્રકાશતો નથી, ચન્દ્ર અને તારાઓ પ્રકાશતા નથી એ વીરળઓ
પણ પ્રકાશતી નથી તેના આ અગ્નિ કયાથી પ્રકાશે ? તેના જ પ્રકાશવાથી આ સુધર્મ
જન્મ પ્રકાશે છે અને તેના જ પ્રકાશવરે આ સધણ બાતે છે.

અવતરણિકા:—‘ જે સ્થાને પહેંચીને યોગીઓ ફરી સંસારમાં આવતા નથી ’ એમ કહ્યું, પણ “ જે વસ્તુનો સંયોગ થાય તેનો વિયોગ થવો જ નેઈએ એ જગત્માં સુપ્રસિદ્ધ વાત છે, તો પછી તે ધામને પહોંચેલાનો તેની સાથે સદા સંયોગ કેમ બન્યો રહે ? ” એવી શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

મમૈવાંશો जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

પદચ્છેદ:—મમ, એવ, અંશઃ, જીવલોકે, જીવભૂતઃ, સનાતનઃ, મનઃષષ્ઠાણિ, ઇન્દ્રિયાણિ, પ્રકૃતિસ્થાનિ, કર્ષતિ.

व्युत्पात्तिसमासाः—જીવાનાં લોકઃ જીવલોકઃ, તસ્મિન્ જીવલોકે । ન જીવઃ અજીવઃ, અજીવઃ જીવઃ ઇવ ભૂતઃ ઇતિ જીવભૂતઃ । મનઃ ષષ્ઠં યેષુ તાનિ મનઃષષ્ઠાણિ, તાનિ । પ્રકૃતૌ વિષ્ણન્તિ તાનિ પ્રકૃતિસ્થાનિ, તાનિ ।

અન્વય અને અર્થ:—મમ મારો, એવ જ, સનાતનઃ નિત્ય, અશઃ અંશ, જીવલોકે આ સંસારમાં, જીવભૂતઃ છવા-ત્મા-કર્તાસિકતા-રૂપે રહેલો થકો, પ્રકૃતિસ્થાનિ પ્રકૃતિમાં રહેલી, મનઃષષ્ઠાણિ મનસહિત છે, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયોને, કર્ષતિ આકર્ષે છે.

ભાવાર્થ:—મારો જ નિત્ય અંશ આ સંસારમાં છવા-ત્મારૂપે રહેલો છે, અર્થાત્ જેવી રીતે જલમાં રહેલા સૂર્યનો અંશ સૂર્યથી ભિન્ન ગણાતો નથી, પણ જલનું ચોપણ કરી સૂર્યમાં જ તે મળી જઈને પાછો ફરતો નથી, તેવી જ રીતે મારો

અંશ પણ મારા ધામને પામી ફરી પાછો ફરતો નથી. પરંતુ તે અંશ પોતપોતાના સ્થાનમાં રહેલી મનસહિત છ ઇન્દ્રિયોને જોડે છે. અર્થાત્ તે દ્વારા તે આ સંસારમાં આવે છે એમ તું માન. ૭.

અવતરણિકા:—“ પોતાના સ્થાનમાં રહેલી ઇન્દ્રિયોને જીવ ક્યારે આકર્ષે છે ? ” તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્છાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ॥

ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગંધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥

પદ્મછેદઃ—શરીરમ્, યત્, અવાપ્નોતિ, યત્, ચ, અપિ, ઉત્ક્રામતિ, ईश्वरः, ગૃહીત્વા, एतानि, સંયાતિ, વાયુઃ, ગન્ધાન્, ઇવ, આશયાત્.

ઘ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉત્ ઊર્ધ્વમ્ ક્રામતિ इति ઉત્ક્રામતિ । સમ્યક્ યાતિ इति સંયાતિ । આ સમન્તાત્ શેરતે અસ્મિન્ इति આશયઃ, તસ્માત્ આશયાત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ईश्वरः શરીરાદિ સમૂહનો સ્વામી, યત્ બધારે, વેહાત્ શરીરથી, ઉત્ક્રામતિ બહાર નીકળે છે, ચ અને, યત્ બધારે, શરીરમ્ (ખીજા) શરીરને, અવાપ્નોતિ પામે છે, (ત્યારે તે) વાયુઃ પવન, આશયાત્ પુષ્પના સ્થાનમાંથી, ગન્ધાન્

૧ સર્વે સંયોગા નિવૃત્તિઃ પતમાન્તાઃ સમુચ્ચુતાઃ ।

સંયોગા વિવિધોગાન્તા પાળાન્તાં હિ જીવિન્તમ્ ॥

સમૂહો—વસ્તુસમુદાયો સઘર્ષાં દ્વારાંત-નાશવંત છે, ઉદ્ધાર્યો-ઉચ્ચપણાં-સઘર્ષાં પતનાંત-પડવાનાં ન છે, સંયોગો સર્વ નિયોગાંત-બુદ્ધા થવાનાં ન છે અને અવિત મરણાન્તા-મરણપર્યંત ન છે.

સુગંધોને, ઇવ જેમ, (જેથી જાણ છે તેમ) एतानि એ મન સહિત ॥ ઈન્દ્રિયોને ગૃહીત્વા લઇને, સંયાતિ જાણ છે.

ભાવાર્થ:—શરીરાદિ સમૂહનો સ્વામી આ આત્મા જ્યારે શરીરથી બહાર નીકળે છે અને બીજા શરીરને પામે છે ત્યારે પવન જેમ પુષ્પના સ્થાનમાંથી સુગંધને લઈ જાય છે, તેવી રીતે મનસહિત બધી ઈન્દ્રિયોને સાથે લઈ જઈને અન્ય શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ પૂર્વના શરીરમાંથી મનસહિત ઈન્દ્રિયોને લઈને તે બીજા શરીરને મેળવે છે. ૮

અવતરણિકા:—“મનસહિત છ ઈન્દ્રિયો તે કહ્યું તેમ જીવાત્મા શા માટે તેમને લઈને અન્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે ?” એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે.

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

પદચ્છેદ:—શ્રોત્રમ્, ચક્ષુઃ, સ્પર્શનમ્, ચ, રસનમ્, ઘ્રાણમ્, એવ, ચ, અધિષ્ઠાય, મનઃ, ચ, અયમ્, વિષયાન્, ઉપસેવતે.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—શ્રૂયતે એનેન ઇતિ શ્રોત્રમ્, તત્ । ચષ્ટે એનેન ઇતિ ચક્ષુ, તત્ । સ્પૃશતિ એનેન ઇતિ સ્પર્શનમ્, તત્ । રસતિ એનેન ઇતિ રસનમ્, તત્ । નિઘ્રાતિ એનેન ઇતિ ઘ્રાણમ્, તત્ । અધિ સ્થિત્વા ઇતિ અધિષ્ઠાય ।

અન્વય અને અર્થ:—અયમ્ આ ઈશ્વર-જીવાત્મા, શ્રોત્રમ્ કાન, ચક્ષુ આંખ, ચ, તેમ, સ્પર્શનમ્ ત્વચા, રસનમ્ જિહ્વા, ચ અને, ઘ્રાણમ્ નાસિકા, ચ, એવ તેમ જ, મનઃ મનને, અધિષ્ઠાય

સાથે લઇને, વિષયાન (ઇન્દ્રિયોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ) વિષયોને, ઉપસેવતે લોગવે છે.

ભાવાર્થ:—જીવાત્મા કાન, આંખ, ચામડી, નિહા અને નાસિકા એ યાંચ ઇન્દ્રિયો અને છકું મન એ પ્રત્યેકનો આશ્રય કરીને જ ઇન્દ્રિયોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ વિષયોને લોગવે છે. અર્થાત્ એનો ઉપલોભ કરીને તેમને સાથે લઇને જ તે દેહાન્તરને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯.

અવતરણિકા:—“શરીરં ચક્રવાવ્નોતિ” ધર્માદિ સ્લોકથી આત્મા, દેહ તથા ઇન્દ્રિયોથી તદ્વન ભિન્ન છે એમ જણાવ્યું, ‘ઓઞ્ચં ચક્ષુઃ’ એ સ્લોકથી આત્માને બધી ઇન્દ્રિયોનો પ્રવર્તક તથા નેમનાથી પણ ભિન્ન કહેવો, પરંતુ જો એ એપ્રમાણે સર્વથી ભિન્ન હોય તો પછી એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં જતી વખતે દેહાદિથી ભિન્ન એવા એ આત્માને બધાકેમ જોઈ શકતા નથી ?” તેના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાપિ મુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ॥

વિમૂઢા નાનુપદ્યંતિ પશ્યંતિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદ:—ઉત્ક્રામન્તમ્, સ્થિતમ્, વા, અપિ, મુંજાનમ્, વા, ગુણાન્વિતમ્, વિમૂઢાઃ, ન, અનુપદ્યન્તિ, પશ્યન્તિ, જ્ઞાનચક્ષુષઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉત્ક્રામતિ इति ઉત્ક્રામન્, તમ્ ઉત્ક્રામન્તમ્ । મુઢ્ઢે અસૌ મુંજાનઃ, તમ્ । ગુણૈઃ અન્વિતઃ इति ગુણાન્વિતઃ, તં

૧ દૃશ્યાકાશમાત્રસ્ય વિનાશો દેહનાશતઃ ।

અર્થ મુક્તાને શોષન્તિ નહ આત્મેનિશદ્વયા ॥

કેવળ દૃશ્યાકાશના વિનાશથી દેહનો નાશ થાય છે, અને દેહનો નાશ થતાં આત્માનો નાશ થયો એવી સંકાપી ભ્રાંતી વ્યય થઈ શકે છે.

ગુણાન્વિતમ્ । વિશેષેણ મૂઢાં ઇતિ વિમૂઢાઃ । જ્ઞાનમ્ એવ ચક્ષુઃ યેષાં તે જ્ઞાનચક્ષુષઃ ।

અન્વય અને અર્થ —ઉત્ક્રામન્તમ્ એક શરીર છોડી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરતા, સ્થિતમ્ શરીરમાં રહેલા, વા અથવા, મુક્તમ્ વિષયોને લોગવતા, (કે) ગુણાન્વિતમ્ સત્ત્વ, રજ, તમ ઇત્યાદિ શુદ્ધોપકે ચુકત, (એવા આત્માને) અપિ પણ, વિમૂઢા અનેક પ્રકારના મૂઢ લોકો, ન, અનુપદ્યન્તિ જોઈ શકતા નથી, (પરંતુ) જ્ઞાનચક્ષુષઃ જ્ઞાન એ જ જેમનાં નેત્ર છે તેવા-જ્ઞાનીઓ, પદ્યન્તિ જોઈ શકે છે.

ભાવાર્થઃ—એક શરીર છોડી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરતા, શરીરમાં રહેલા, વિષયોને લોગવતા, અથવા સત્ત્વાદિ શુદ્ધો ચુકત એવા આત્માને પણ અત્યંત મૂઢ લોકો જોઈ શકતા નથી, પણ જ્ઞાનરૂપી નેત્રવાળા જ્ઞાનીઓ જ જોઈ શકે છે અર્થાત્ આત્માનું વિશુદ્ધ દર્શન જ્ઞાનીઓ સિવાય અન્ય કોઈ કોઈપણ સમયે કરી શકતા નથી. ૧૦

અવતરણિકાઃ—‘આત્મા ન જાણી શકાય તેવો હોવાથી, જ્ઞાન વાન વિવેકીઓ જ તેને જોઈ શકે છે, પણ બીજા અવિવેકીઓ જોઈ શકતા નથી’ તે વાતને હૃદ કળ્પા માટે પુનઃ ભગવાન જાણાવે છે

યતંતો યોગિનશ્ચૈનં પશ્યંત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ॥

યતંતોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યંત્યચેતસઃ ॥ ૧૧ ॥

! ભક્ત્યૈકતાં સમાસાય નિવિકારતયામ ને । મનસો નિશ્ચલત્વેન સ્થિતિયોગેન ઇતીક્તિ ॥
લક્ષ્યની સાથે એકતા કરીને નિવિકારપણાવડે આત્મા-શુદ્ધિ-માં નિમ્મલપણે
જે મનની સ્થિતિ તે જ યોગ એમ કહેવાય છે

પદ્મચ્છેદઃ—યતન્તઃ, યોગિનઃ, ચ, એનમ્, પદ્યન્તિ, આત્મનિ, અવસ્થિતમ્, યતન્તઃ, અપિ, અકૃતાત્માનઃ, ન, એનમ્, પદ્યન્તિ, અચેતસઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યતન્તિ તે યતન્તઃ । યોગઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ । અકૃતઃ આત્મા યેષાં તે અકૃતાત્માનઃ । ન વિદ્યન્તે ચેતાંસિ યેષાં તે અચેતસઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ વળી, યતન્તઃ પ્રયત્ન કરનારા, યોગિનઃ (એકાગ્રચિત્તવાળા) યોગીઓ, એનમ્ એ આત્માને, આત્મનિ આત્મામાં-પોતાની બુદ્ધિમાં, અવસ્થિતમ્ સ્થિર રહેલો, પદ્યન્તિ (‘આ આત્મા તે હું ’ એમ નિશ્ચય પૂર્વક) જુએ છે, (પરંતુ) અકૃતાત્માનઃ તપ, ઇન્દ્રિયજન્ય ઇત્યાદિ સંસ્કારથી રહિત આત્માવાળા, અચેતસઃ અવિવેકી લોકો, (તે) યતન્તઃ યત્ન કરતા થકા, અપિ પણ, એનમ્ એ આત્માને, ન, પદ્યન્તિ જોઈ શકતા નથી.

સાધાર્થઃ—વળી પ્રયત્નશીલ એવા એકાગ્રચિત્તવાળા યોગીઓ એ આત્માને પોતાની બુદ્ધિમાં “ આ આત્મા તે હું ” એમ સ્થિર રહેલો નિશ્ચયપૂર્વક જોઈ શકે, પણ તપ, ઇન્દ્રિયજન્ય ઇત્યાદિ સંસ્કારોથી હીન આત્માવાળા અવિવેકી પુરુષો તેા યત્ન કરતા થકા પણ એ આત્માને જોઈ શકતા નથી. ૧૧.

અવતરણિકાઃ—“ આત્માનું દર્શન જ્ઞાનીઓ વિના અન્ય કોઈ કરી શક્યું નથી અને તેથી મુમુક્ષુએ તે આત્મસ્વરૂપ એવા મારા દ્યુનને માટે મારી ઉપાસના કરવી જ યોગ્ય છે. ” એમ જણાવવા માટે ભગવાન પોતાનું મર્વાતમપણું દર્શાવતા ચાર શ્લોકોથી કહે છે :

યદાદિત્યગતં તેજો જગન્નાસયતેઽખિલમ્ ॥

યચ્ચંદ્રમસિ યચ્ચાગ્નૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥૧૨॥

પદચ્છેદઃ—યત્, આદિત્યગતમ્, તેજઃ, જગત્, નાસયતે, અખિલમ્, યત્, ચંદ્રમસિ, યત્, ચ, અગ્નૌ, તત્, તેજઃ, વિદ્ધિ, મામકમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આદિત્યે ગતમ્ इति આદિત્યગતમ્ । ગચ્છતિ इति જગત્ । ન ખિલમ્ અખિલમ્ । મમ इदમ્ મામકમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યત્ જે, આદિત્યગતમ્ સૂર્યનારાયણમા રહેલું, તેજ તેજ, અખિલમ્ સમસ્ત, જગત્ જગત્ને, નાસયતે પ્રકાશિત કરે છે, ચ તેમ, યત્ જે ચંદ્રમસિ ચંદ્રમામા, (રહેલું તેજ) ચ અને, યત્ જે અગ્નૌ અગ્નિમા, (રહેલું તેજ છે) તત્ તે, તેજ તેજ, મામકમ્ મારું, વિદ્ધિ તું જાણ.

ભાવાર્થઃ—સૂર્યનારાયણમા રહેલું તેજ કે જે આ સમસ્ત જગત્ને પ્રકાશ આપે છે તથા જે તેજ ચંદ્રમામા તેમ જ અગ્નિમા રહેલું છે, તે તેજ મારું છે એમ તું જાણ. ૧૨

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ॥

પુષ્ણામિ ચૌપર્ધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—ગામ્, આવિશ્ય, ચ, ભૂતાનિ, ધારયામિ, અહમ્, ઓજસા, પુષ્ણામિ, ચ, ઔપર્ધીઃ, સર્વાઃ, સોમઃ, ભૂત્વા, રસાત્મકઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રસ એવ આત્મા યસ્ય સ રસાત્મક ।

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, અહમ્ હું, મામ્ પૃથ્વીમાં, આવિશ્ય પ્રવેશ કરીને, (પૃથ્વીસ્વરૂપે) મૃતાનિ પ્રાણીઓને, ઓજસા (મારા) બલ-તેજ વડે, ધાર્યામિ ધારણ કરું છું, ચ તેમ, રસાત્મક: રસસ્વરૂપ એવો, સોમ: ચંદ્રમા, મૃત્વા થઈને, સર્વા: બધી, ઔષધી: (વ્રીહિ, યવ, પુષ્પ વિગેરે) ઔષધિઓને, પુષ્પામિ પુષ્ટિ આપું છું.

ભાવાર્થ:—વળી હું પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને પૃથ્વીસ્વરૂપે પ્રાણીઓને મારા બલ વડે ધારણ કરું છું તેમ જ રસસ્વરૂપ ચંદ્રમા થઈને વ્રીહિ, યવ, પુષ્પ વિગેરે બધી ઔષધિઓને પણ પોષું છું. ૧૩.

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ॥

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદ:—અહમ્, વૈશ્વાનર:, ભૂત્વા, પ્રાણિનામ્, દેહમ્, આશ્રિત:, પ્રાણાપાનસમાયુક્ત:, પચામિ, અન્નમ્, ચતુર્વિધમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રાણા: સન્તિ ચેષાં તે પ્રાણિન:, તેષાં પ્રાણિનામ્ । આ સમન્તાત્ શ્રિતઃ ઇતિ આશ્રિતઃ । પ્રાણશ્ચ અપાનશ્ચ

૧ “ અપમન્નિવૈશ્વાનરો ચોડ્યમન્ન-કુલે ચેનેદમન્ન પચ્યતે આ વૈશ્વાનર નામનો અગ્નિ કે જે એ પુરુષની અંતર રહે છે અને એવડે અન્ન પકાવાય છે ” “ વામ્યામુપરિ નિષ્ઠતિ તે નાભિના ઉપરના ભાગમાં રહે છે ” આથી ઉદરમાં રહેલા જઠરાગ્નિને વૈશ્વાનર નામનો અગ્નિ કહેવામાં આવે છે.

૨ જે દાંતથી તોડીને ખાવામાં આવે છે તે ‘ ભક્ષ્ય ’, જિહ્વાથી ખાવામાં આવે છે તે ‘ ભોજ્ય ’, ચાકીને ખાવામાં આવે છે તે ‘ લેણ ’, અને ચૂસીને ખાવામાં આવે છે તે ‘ શોષ્ય ’ એમ ચાર પ્રકારનું અન્ન કહેવામાં આવે છે.

પ્રાણાપાનૌ, તામ્યાં સમ્યક્ આયુક્તઃ ઇતિ પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ । અદ્યતે યત્
તત્ અન્નમ્, તત્ । ચત્સ્રઃ વિદ્યાઃ પ્રકારાઃ યસ્ય તત્ ચતુર્વિધમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(પળી) અહમ્ હું, વૈશ્વાનર
જઠરાગ્નિ, મૂત્યા ચર્ધને, પ્રાણિનામ્ પ્રાણિઓના, દેહમ્ શરીરને,
આશ્રિતઃ આશ્રય કરીને—તેમાં પ્રવેશ કરીને, ચતુર્વિધમ્ ચાર
પ્રકારના—(ભક્ષ્ય, લોભ્ય, લેહ્ય અને ચોષ્ય), અન્નમ્ અન્નને,
પચામિ પચાવું છું.

સાવાર્થઃ—હું વૈશ્વાનર અગ્નિ—જઠરાગ્નિ—ચર્ધ પ્રાણી-
ઓનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરીને ભક્ષ્ય, લોભ્ય, લેહ્ય, અને ચોષ્ય
એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના અન્નનું પાચન કરું છું. ૧૪.

સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો

મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ ॥

વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદ્યો

વેદાન્તકૃદ્દેવિદેવ ચાહમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વસ્ય, ચ, અહમ્, હૃદિ, સન્નિવિષ્ટઃ,
મત્તઃ, સ્મૃતિઃ, જ્ઞાનમ્, અપોહનમ્, ચ, વેદૈઃ, ચ, સર્વૈઃ, અહમ્,
એવ, વેદ્યઃ, વેદાન્તકૃત્, વેદવિત્, એવ, ચ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—છત્તમ્ અનેન વિશ્વમ્ ઇતિ સર્વમ્, તસ્ય
સર્વસ્ય । સમ્યક્ નિવિષ્ટઃ ઇતિ સન્નિવિષ્ટઃ । મત્ ઇતિ મત્તઃ । વેદિતું યોગ્યઃ
વેદ્યઃ । વેદાનામ્ અન્તઃ ઇતિ વેદાન્તઃ, તં કરોમિ ઇતિ વેદાન્તકૃત્ । વેદાન
વેત્તિ ઇતિ વેદવિત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ વળી, અહમ્ હું, સર્વસ્ય સર્વ પ્રાણિના, હૃદિ હૃદયમા, સન્નિવિષ્ટ સારી રીતે પ્રવેશ કરીને રહેલો, (છુ તેમને) મત્ત મારાથી જ, સ્મૃતિ સ્મૃતિ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, ચ અને, અપોહનમ્ અપોહન તથા જ્ઞાનનુ વિસ્મરણ થાય છે, ચ તેમ, સર્વેઃ બધા, વેદે વેદો વડે, વચ્ચ બાણવા યોગ્ય, અહમ્ હું, એવ જ, (છુ, તેમ) વેદાન્તકૃત્ વેદાન્ત-તત્ત્વજ્ઞાનનો કર્તા, ચ તથા, યેવચિત્ વેદોને બાણનાર, એવ પણ, અહમ્ હું (છુ).

ભાવાર્થઃ—વળી હું પ્રાણિમાત્રના હૃદયમા એટલે બુદ્ધિમા પ્રવેશ કરીને રહેલો છુ તેમને મારાથી જ સ્મૃતિ અને જ્ઞાન થાય છે, તેમ તેમના સ્મૃતિ અને જ્ઞાનનો લોપ પણ મારાથી જ થાય છે, વળી બધા વેદોમા બાણવા યોગ્ય હું જ છુ, તેમ વેદાન્તનો કર્તા અને વેદોને બાણનાર પણ હું જ છુ ૧૫.

અવતરણિકા — ભગવાને નાગયજુની ત્રિચિદ ઉપાધિયુક્ત વિનૂ તિઓવાણુ પોતાનુ સ્વરૂપ ‘યદાદિત્યગત તેજઃ’ ઇત્યાદિ સ્તોત્રે વડે શ્રુતિ, હવે તે જ ભગવાનનુ નિરૂપણ એવન યન્મહસ્વરૂપનુ નિર્ધારણ કરવા માટે પોતાના ક્ષત્ર અને અખત્ર એ ઉપાધિયુક્ત વિબક્ત સ્વરૂપનુ વર્ણન કરતા ભગવાન મહે છે

દ્વાનિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર एन च ॥

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઇત્યેતે ॥ ૧૬ ॥

પટલ્લેહઃ—દ્વૌ, રૂપૌ, પુરુષૌ, લોકે, ક્ષરઃ, ચ, અક્ષરઃ, એવ, ચ, ક્ષરઃ, સર્વાણિ, ભૂતાનિ, કૂટસ્થઃ, અક્ષરઃ, ઇત્યેતે.

દ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ક્ષરતિ ઇતિ ક્ષર । નક્ષર અક્ષર । કૂટ ઇતિ કૂટતિ ઇતિ કૂટમ્ય અથવા કૂટ —માયા-તમ્બિન્ તિષ્ઠતિ ઇતિ કૂટમ્ય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—લોકે આ લોકમાં, ક્ષમો આ, દ્વૌ બે, પુરુષો પુરુષો, एव જ (છે), (એક) ક્ષરઃ ક્ષર, ચ અને, (બીજો) અક્ષરઃ અક્ષર, (તેમાં) સર્વાણિ બધાં, મૃતાનિ પ્રજ્ઞાદિ સ્થાવરાન્ત શરીરો, ક્ષરઃ ક્ષર-વિનાશશીલ, (અને) ક્લૃતસ્થ. (શરીરોનો નાશ થવા છતાં) હુહારની એરણી પેઠે અચળ રહેલો, (અનેક માયા-પ્રપંચોમાં સ્થિત રહેલો જીવાત્મા) અક્ષરઃ (સંસાર-બીજના અનંતપણાને લીધે) અક્ષર-અવિનાશી, उच्यते કહેવાય છે

ભાવાર્થઃ—આ લોકમાં આ બે પુરુષો છે, એક તો ક્ષર અને બીજો અક્ષર; તેમાં પ્રજ્ઞાદિ સ્થાવરપર્યંત શરીરમાત્ર તે “ક્ષર”-વિનાશશીલ પુરુષ કહેવાય છે અને શરીરોનો નાશ થવા છતાં હુહારની એરણી પેઠે અચળ રહેલો, અથવા અનેક માયાપ્રપંચોમાં સ્થિત રહેલો જે જીવાત્મા તે સંસાર બીજના અનંતપણાને લીધે ‘અક્ષર’-અવિનાશી કહેવાય છે. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—હવે આ પ્રમાણે ‘ક્ષર’ અને ‘અક્ષર’ પુરુષોનું વર્ણન કરી તેમનાથી ભિન્ન એટલે ઉપરોક્ત “ક્ષર” અને “અક્ષર” એ બંને પુરુષથી જુદા જ-ક્ષર અને અક્ષર એ બંને ઉપાધિના દોષથી અસ્પૃષ્ઠ, નિત્ય, શુદ્ધપુદ્ગલ, મુગ્ધસ્વભાવ પરમાત્મા કે જે તૃતીય પુરુષ છે તેનું વર્ણન કરતા ભગવાન કહે છે

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉત્તમઃ, પુરુષઃ, તુ, અન્યઃ, પરમાત્મા, इति, उदाहृतः, यः, लोकत्रयम्, आविश्य, विभर्ति, अव्ययः, ईश्वरः.

व्युत्पत्तिसमासाः—परमश्चासौ आत्मा च, वा परमः आत्मा
यस्य सः परमात्मा । लोकानां त्रयम् इति लोकत्रयम्, तत् । न विद्यते
व्ययः यस्य सः अव्ययः । इष्टे असौ ईश्वरः ।

અન્યથા અને અર્થ:—તુ પરંતુ, પરમાત્મા “પરમાત્મા”
 હિતિ એ પ્રમાણે, ઉદાહરતઃ (વેદાન્તાદિ શાસ્ત્રોમાં) કહેવાયલા,
 ઉત્તમઃ (સૌથી) શ્રેષ્ઠ, પુરુષઃ પુરુષ, (તે) અન્યઃ (ક્ષર અક્ષર એ
 બંનેથી) ભુદા, (જ છે, કે) યઃ જે, અવ્યયઃ અવિનાશી, હિંચરઃ
 હિંચર, લોકત્રયમ્ (પૃથ્વી અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ એ) ત્રણે
 લોકમાં, આવિદ્ય (પોતાની ચેતન્યરૂપી માયા વડે) પ્રવેશ
 કરીને, (તેમને) વિમાર્તિ ધારણ કરે છે.

ભાવાર્થ:—પરંતુ “પરમાત્મા” એ પ્રમાણે વેદાન્તાદિ શાસ્ત્રોમાં કહેવાયલા સૌથી શ્રેષ્ઠ પુરુષ તો ક્ષર અને અક્ષર એ બંનેથી જુદા જ છે, કે જે અવિનાશી ધર્મશ્વર ‘મૃધુવાસ્ત્વ:’—પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ એ ત્રણે લોકમાં પોતાની ચૈતન્ય-રૂપી માયા વડે પ્રવેશ કરીને તે લોકોને ધારણ કરે છે. અર્થાત્ સર્વ વડે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય તેજ તૃતીય પુરુષ છે એમ તું માન. ૧૭.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે તે પરમાત્માને જે = પુરુષોત્તમ ”
એ પ્રસિદ્ધ નામથી કહેવામાં આવે છે, તે નામની અર્થમૂલક મિદ્ધિ દ્વારા તે
નામની અવર્ણ્યતા બનાવવાં બગવાન્ પોતાના નિન્તિશ્ય સ્વરૂપનું વર્ણન
કરતા કહે છે:

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥

अतोऽग्निं लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥१८॥

पदज्येष्ठः—यस्मान्, सस्म, अतीतः, अहम्, अज्ञान्,
अपि, च, उत्तमः, अतः, अस्मि, लोक, वेद, च, मयिनः, पुरुषोत्तमः.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અતિ અતીત્ય ઇતઃ ગતઃ ઇતિ અર્તીતઃ ।
પુર્ણ સીદન્તિ તે પુરુષાઃ, પુરુષેષુ ઉત્તમઃ પુરુષોત્તમઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—યસ્માત્ જે કારણથી, અહમ્ હું, કારમ્ ક્ષર પુરુષથી, અતીતઃ ઉત્કૃષ્ટ, ચ તેમ, અક્ષરાત્ અક્ષર પુરુષથી, અપિ પણ ઉત્તમઃ ઉત્તમ, (હું) અતઃ તેથી, લોકે લોકમાં, ચ અને, વેદે વેદમાં, પુરુષોત્તમઃ "પુરુષોત્તમ-પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ, " (એમ) પ્રથિતઃ પ્રસિદ્ધ, અસ્મિ હું.

ભાવાર્થ:—જે કારણથી હું ક્ષર-જડવર્ગ તેમજ અક્ષર-ચેતનવર્ગથી પણ ઉત્કૃષ્ટ છું, તેથી જ લોકમાં અને વેદમાં હું "પુરુષોત્તમ" એ નામથી પ્રસિદ્ધ છું. ૧૮.

અવતરણિકા:—"ઉપર કહેવામાં આવેલા એ પ્રમાણેના આત્મ-સ્વરૂપ એવા મારા-પુરુષોત્તમના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જે જાણે છે તે જ મારો ખરો ભક્ત છે, " એમ જણાવવા ભગવાન કહે છે:

યો મામેવમસંમૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ॥

સ સર્વવિઙ્ગજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદ:—યઃ, મામ્, એવમ્, અસંમૂઢઃ, જાનાતિ, પુરુષોત્તમમ્, સઃ, સર્વવિત્, ભજતિ, મામ્, સર્વભાવેન, ભારત.

૧ ધંશીવિશ્વપિત્રાભવનીરૂપામાત્ પીતામ્બરાવરુણવિષ્ણુફલાધરોદયમ્ ।

પૂર્ણ-કુણ્ડામુખાદરાતેન્દ્રનેત્રાત્ કૃષ્ણાત્પર કિમપિ નન્નમહં ન જાને ॥

વંશી-મોરલી વડે જેમના હાથ વિશ્વપિત્ર છે, નવા મેઘની કાંતિ જેવા જે ધન-રૂપામ છે, પીતામ્બર જેમણે ધારણ કરેલું છે, જિભડળ જેવા જેમના અધરોઠ છે, પૂણ્ણી માના પૂર્ણચંદ્ર જેવું મુંદર જેમનું મુખ છે અને કમળ જેવાં જેમનાં નેત્રા છે એવા શ્રીકૃષ્ણ જ દ્રવી સિન્ધા ઉત્તમ વત્તવ હું બીજા કંઈ પણ બાણતો નથી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ મૂઢઃ સંમૂઢઃ, ન સમૂઢઃ
અસંમૂઢઃ । સર્વં વોત્તે ઇતિ સર્વવિત્ । સર્વશ્ચાસૌ માવશ્ચ સર્વમાવઃ,
તેન સર્વમાવેન.

અન્યથા અને અર્થઃ—મારત હે ભારત, યઃ જે પુરુષ,
અસંમૂઢઃ અવિવેકરહિત એટલે કે જ્ઞાનયુક્ત થઈને, મામ્ મને,
અવમ્ એ પ્રમાણે, પુરુષોત્તમમ્ “પુરુષોત્તમ”સ્વરૂપે, જાનાતિ
જાણે છે, સઃ તે, સર્વવિત્ સઘળું જાણનાર—સર્વજ્ઞ થયો થકો,
મામ્ મને, સર્વમાવેન બધી જાતના ભાવો વડે, મજાતિ લાજે છે.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષ અવિવેકરહિત એટલે જ્ઞાનયુક્ત
થઈને મને એ પ્રમાણે “પુરુષોત્તમ” સ્વરૂપે જાણે છે, તે જ
સર્વજ્ઞ થયો થકો સર્વ ભાવ વડે મને લાજે છે, એમ હું માનું
હું. અર્થાત્ તે જ મારા સત્યસ્વરૂપને સમજી મારા સ્વરૂપને
આસ્ત થવા માટે શક્તિમાન થાય છે. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે આ અધ્યાયમા પોતાના પુરુષોત્તમ
સ્વરૂપનું તેમ જ તેની ઉપાસનાથી તત્ત્વજ્ઞાનના ફલરૂપ મોક્ષનું વર્ણન કરીને
અતર્મા તે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રશંસા કરતા ભગવાન કહે છે:

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ॥

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्કृतकृत्यश्च भारत ॥ ૨૦ ॥

† एतद्धि जन्मसामग्र्य ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

मय्यैव तद्धनकृत्यो हि द्विजो यवति नान्यथा ॥ मउ ॥

બ્રાહ્મણને વિરોધમાં એ (બ્રાહ્મણ જ) જન્મનું સર્વસ્વ-સફળ કરવાનું સાધન છે,
અને એ જ બ્રાહ્મણને પ્રાપ્ત કરી દ્વિજ-બ્રાહ્મણ કૃતકૃત્ય થાય છે, બીજા કોઈ પણ
પ્રકારે તે કૃતકૃત્ય થતો નથી

પદચ્છેદઃ—ઇતિ, ગુહ્યતમમ્, શાસ્ત્રમ્, ઇદમ્, ઉક્તમ્, મયા, અનઘ, એતત્, બુદ્ધા, બુદ્ધિમાન્, સ્યાત્, કૃતકૃત્યઃ, ચ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગૂહ્યતમમ્ યોમ્યમ્ ગુહ્યમ્, અતિશયેન ગુહ્યમ્ ઇતિ ગુહ્યતમમ્ । ન વિદ્યતે અઘં યસ્મિન્ સઃ અનઘઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે અનઘ । બુદ્ધિઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ બુદ્ધિમાન્ । કૃતં કૃત્યં યેન સઃ કૃતકૃત્યઃ ।

અનઘ અને અર્થઃ—અનઘ હે નિષ્પાપ અર્જુન ! ઇતિ એ પ્રમાણે, ઇદમ્ આ, ગુહ્યતમમ્ અત્યંત રહસ્યપૂર્ણ—ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય, શાસ્ત્રમ્ શાસ્ત્ર, મયા મેં, ઉક્તમ્ કહ્યું, ભારત હે ભારત ! એતત્ એ શાસ્ત્રને, બુદ્ધા જાણીને, (કેઈપણ પુરુષ) બુદ્ધિમાન્ આત્મસંબંધિની બુદ્ધિ-જ્ઞાન-વાળો, એ અને, કૃતકૃત્યઃ પોતાનું કર્તવ્ય જોણે પૂર્ણ કર્યું છે તેવો, સ્યાત્ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે નિષ્પાપ અર્જુન ! એ પ્રમાણે આ અત્યંત રહસ્યપૂર્ણ—ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય શાસ્ત્ર મેં તને કહ્યું, હે ભરતવંશી અર્જુન ! એ શાસ્ત્રને જાણીને કેઈ પણ મનુષ્ય આત્મસંબંધિ જ્ઞાનવાળો અને કૃતકૃત્ય થાય છે. અર્થાત્ જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે માત્ર એ પુરુષોત્તમસ્વરૂપને યોગ્ય રીતે સમજે છે તે જ્ઞાન-યુક્ત થઈને અન્તમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારો થાય છે એમાં સંશય નથી. ૨૦

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकामार्त्तान्तिकप्रणीतसान्ध्यवर्गोधिन्त्यां गुर्जर-
टीकायां पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥

ષોડશોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય સોળમો.

અવતરણિકા — નવમા અધ્યાયમાં “દેવી” અને “આસુરી” સપત્તિ વિષે “મોઘાશા મોઘકર્માણો- ઇત્યાદિ” શ્લોકથી સહજ સૂચના કરી છે, તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવા તેમ પદ્મમાં અધ્યાયમાં પણ ‘યો મામે ચમસમુદ્ધો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્-અસમૃદ્ધ એટલે અવિવેકરહિત-જ્ઞાનપુક્ત થઈને જે મનુષ્ય મને-પુરુષોત્તમને મારા કહેવા પ્રમાણે યથાર્થ રીતે જાણે છે” એ પ્રમાણે ભગવાને કહેનું હોવાથી અને તે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપને-બ્રહ્મ સ્વરૂપને જાણવાને યોગ્ય ‘અધિકારી થવા માટે અસમૃદ્ધ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા દેવી સપત્તિની પ્રાપ્તિ અને આસુરી સપત્તિનો ત્યાગ એ મનુષ્યોને આવશ્યક હોવાથી તે દેવી તથા આસુરી સપત્તિ કેવા પ્રકારની છે તે જણાવના માટે ભગવાન આ સોળમો અધ્યાય શરૂ કરે છે તેમાં પ્રથમ ત્રણ શ્લોકથી દેવીસપત્તિના લક્ષણો કહે છે

શ્રીમન્મહાવાચ । શ્રી ભગવાન્ કહે છે —

અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ॥

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ ॥ ૧ ॥

! અગ્નિર્ગિર્માશાસ્ત ફલસિદ્ધિર્વિગોપત ।

ગ્રામા દશકાલગ્યા સન્ત્યજ સદ્ગુણેભ્યઃ ॥ વિવેકનૃદામણો ।

ફળની સિદ્ધિ વિશેષે કરી અધિકારીની અપેક્ષા રાખે છે તેમાં દેરા અને કાલ વિગેરે ઉપાયો પણ સહાય કરનારા છે અર્થાત્ અધિકારીને ફળની સિદ્ધિ યાવ છે પણ તે અધિકારી યથા વિના થતી નથી

વિષેષિનો વિષ્ણુસ્વ રમ્યાર્જુનશાલેન ।

મુમુક્ષુરેવ હિ વદ્યજિજ્ઞાસાચોમ્યતા યતા ॥ વિવેકનૃદામણો ॥

વિવેકવાળા, વિરાગવાળા ચમોદિ બદ્ધસપત્તિથી મુક્તવાળા અને મુમુક્ષુ-સોજાની ઇચ્છાવાળા પુરુષને જ બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છાની ચોખ્ખતા માનેલી છે અર્થાત્ સધનચતુષ્ટય સંપન્ન મુમુક્ષુ જ બ્રહ્મજ્ઞાનનો અધિકારી

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ॥

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥

भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

पदच्छेदः—अभयम्, सत्त्वसंशुद्धिः, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः, दानम्, दमः, च, यज्ञः, च, स्वाध्यायः, तपः, आर्जवम्; अहिंसा, सत्यम्, अक्रोधः, त्यागः, शान्तिः, अपैशुनम्, दया, भूतेषु, अलोलुप्त्वम्, मार्दवम्, ह्रीः, अचापलम्; तेजः, क्षमा, धृतिः, शौचम्, अद्रोहः, नातिमानिता, भवन्ति, सम्पदम्, दैवीम्, अभिजातस्य, भारत.

व्युत्पत्तिसमासाः—विभेति अस्मात् इति भयम्, न भयम् अभयम् । सम्यक् शुद्धिः संशुद्धिः, सत्त्वस्य संशुद्धिः सत्त्व-संशुद्धिः । विशेषेण अवस्थितिः इति व्यवस्थितिः, ज्ञानं च योगश्च ज्ञानयोगौ, तयोः व्यवस्थितिः इति ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दीयते इति दानम् । दम्यन्ते इन्द्रियाणि अनेन इति दमः । इज्यते अनेन इति यज्ञः । सुष्ठु अधीयते अस्मिन् इति स्वाध्यायः । तप्यते इति तपः । ऋनोः भावः आर्जवम् । हिंस्यन्ते सत्त्वानि अस्याम् इति हिंसा, न हिंसा अहिंसा । न क्रोधः अक्रोधः । पिशुनस्य भावः पैशुनम्, न पैशुनम् अपैशुनम् । लोलुपस्य भावः लोलुप्त्वम्, न लोलुप्त्वम् अलोलुप्त्वम् । मृदोः भावः मार्दवम् । अपलस्य भावः

ચાપલમ્, ન ચાપલમ્ અચાપલમ્ । કમ્યન્તે અપરાધિનઃ અનયા इति
ક્ષમા । પ્રિયન્તે પ્રાણેન્દ્રિયાદયઃ યયા સા ધૃતિઃ । શુભેર્માવઃ શૌચમ્ ।
ન દ્રોહઃ અદ્રોહઃ । અત્યર્થ માનઃ અતિમાનઃ, અતિમાનઃ અસ્તિ અસ્ય
इति અતિમાની, તસ્ય માવઃ અતિમાનિતા, ન અતિમાનિતા
નાતિમાનિતા । દેવાનામ્ ઇયમ્ દૈવી, તાં દૈવીમ્ । અમિતઃ જાતઃ
અમિજાતઃ, તસ્ય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અમયમ્ સચરહિતપણું, સત્ત્વ-
સંશુદ્ધિઃ અંતઃકરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ જ્ઞાન-આચાર-
ચોપાસના તથા શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત આત્મજ્ઞાન, તેમ ઇન્દ્રિ-
યાદિના ઉપસંહારથી આત્મામાં એકાગ્રતા સંપાદન કરવી તે
યોગ, એ બંનેમાં નિષ્ઠા રાખવી, વ્રતમ્ અભાદિ વસ્તુઓનું
યથાશક્તિદાન આપવું, ચ તથા, વ્રમઃ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ,
ચ તેમ, યજ્ઞઃ શ્રૌતસ્માર્તયજ્ઞ, સ્વાધ્યાયઃ વેદાધ્યયનાદિ તથા
જપયજ્ઞ, તપઃ (શારીરિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રણ
પ્રકારનું) તપ, આર્જવમ્ સરલપણું, અહિંસા પ્રાણિમાત્રને બાધા
ન કરવી તે, સત્યમ્ (સર્વભૂતના દ્રોહરહિત) યથાર્થ ભાષણ
તથા આચરણ, અક્રોધઃ ક્રોધનો અભાવ, ત્યાગઃ ઉદારતા, શાન્તિઃ
ચિત્તનિગ્રહ, અપૈશુન્યમ્ અન્યની પાસે પારકાનાં છિદ્રો પ્રકટ
ન કરવાં તે, મૂત્તેષુ પ્રાણીઓમાં, વયાં કૃપા, અલોલુપ્ત્યમ્ વિષય
સમીપમાં હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોની અવિક્રિયા, માર્દવમ્ સુકેમળ
ભાવ, હ્રીઃ લોકલજ્ઞતા, અચાપલમ્ અચલતાનો અભાવ, તેજઃ
પ્રગલ્ભતા, ક્ષમા (ક્રોધનું કારણ મલવા છતાં પણ) અંતઃ-

૧ અક્રોધ અને ક્ષમામાં એકલો ફરક છે કે, 'ક્ષમા'ની વ્યાખ્યા ચિત્તનો વિકાર
પણ ન યોગ્ય એવો તે, જ્યારે 'અક્રોધ' ની વ્યાખ્યા ચિત્તવિકાર યથા પછી તેનું
પ્રશમન કરવું તે.

કરણુમાં વિક્રિયાનો અભાવ, ઘૃતિઃ દુઃખોથી નિરાશ થયેલાં
ચિત્ત અને શરીરને સ્થિર કરવાં તે-ધીરજ, શૌચમ્ મૃત્તિકા
તથા જલથી બાદ્ય, અને ભાવશુદ્ધિ તે આંતરિક એમ બે પ્રકારનું
શૌચ, અદ્રોહઃ પારકાની ક્ષતિ કરવાની ઇચ્છાનો અભાવ,
નાતિમાનિતા અત્યંત માનીપણું નહિ તે, ભારત હે ભારત !
(એ લક્ષણો) દૈવીમ્ દૈવી, સંપદમ્ સંપત્તિને, અભિજાતસ્ય
અનુલક્ષી જન્મેલાનાં, મયન્તિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—નિર્ભયતા, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા
નિષ્કામ કર્મયોગમાં પરાયણ રહેવું, અન્ન વિગેરે વસ્તુઓનો
યથાશક્તિ વિભાગપૂર્વક ઉપયોગ કરવારૂપ દાન, કર્મેન્દ્રિય તથા
જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, ઔતર્યમાર્ત યજ્ઞ, વેદાધ્યયનાદિ તથા
જપયજ્ઞ, કામિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રણ પ્રકારનું તપ,
સરલતા, અહિંસા, સત્ય, ક્રોધોપશમ, ઉદારતા, અંતઃકરણનો
નિગ્રહ, પારકાની નિંદા ન કરવી તે, પ્રાણિમાત્ર પર દયા રાખવી,
વિષય સમીપમાં હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોની અવિક્રિયા, ક્રામજ-
ભાવ, લોકલજ્ઞ, નિષ્પ્રયોજન આંચલ્યનો અભાવ, પ્રગલ્ભતા—
પ્રતિભા, ક્ષમા, ધૈર્ય, બાદ્ય અને આશ્રયંતર શૌચ, પારકાની
ક્ષતિ કરવાની ઇચ્છાનો અભાવ અને પોતાને વિષે અત્યંત
નિરભિમાનપણું, હે ભારત ! એ લક્ષણો દૈવીસંપત્તિને
અનુલક્ષી જે મનુષ્ય જન્મેલું છે તેનાં હોય છે. ૧-૩

અવતરણિકાઃ—હવે ‘આસુરી સંપત્તિનાં લક્ષણો કેવાં હોય છે’ તે
બગવાન કહે છે:

દંભો દેપોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ॥

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્યં સંપદમાસુરીમ્ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—દમ્ભઃ, દર્પઃ, અભિમાનઃ, ચ, ક્રોધઃ, પારુષ્યમ્, એવ, ચ, અજ્ઞાનમ્, ચ, અભિજાતસ્ય, પાર્યં, સંપદમ્, આસુરીમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દમ્યન્તે એનેન ઇતિ દમ્ભઃ । દપ્યન્તે એનેન ઇતિ દર્પઃ । અમિતઃ માનઃ ઇતિ અભિમાનઃ । પરુષસ્ય માવઃ પારુષ્યમ્ । અસુરાણામ્ હ્યમ્ આસુરી, તામ્ આસુરીમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્યં હે પાર્યં ! કંમઃ ધર્મનિષ્ઠ વગેરે હોવાનો ડોળ કરવો તે, દર્પઃ ધન અથવા સ્વજન નિમિત્તનો મદ, ચ તથા, અભિમાનઃ પોતાને માટે અત્યંત માનથી વિચિત્ર પૂજાની ભાવના, ક્રોધઃ ક્રોધ, ચ તેમ, પારુષ્યમ્ કઠોર ભાવ, એવ તેમ, અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન, (એ લક્ષણો) આસુરીમ્ આસુરી, સંપદમ્ સંપત્તિને, અભિજાતસ્ય અનુલક્ષી જન્મેલાનાં, મવન્તિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્યં ! ધર્મનિષ્ઠ હોવાનો મિથ્યા ડોળ કરવો તે—દંભ, મદ, પોતાને માટે અત્યંત માન, ક્રોધ, અત્યંત કઠોર ભાવ, તેમ અજ્ઞાન એ પ્રમાણેનાં લક્ષણો આસુરી સંપત્તિને અનુલક્ષી જન્મ પામેલાનાં હોય છે. અર્થાત્ આસુરી સંપત્તિમાં જન્મેલા પુરુષો એવાં લક્ષણોવાળા હોય છે. ૪.

૧ પરીવદ્યહેતુનાં હોવાનો પેઢાનં વચઃ । રાજાદેસુ મદાદ્ગતિરિદિર્ધં વચ્યતે ॥

પરથી યતા ઉપદ્રવેના ક્ષરણીય દેશિકું રાજા વિગેરે અધિકારીઓ આજળ આડી યુગથી કરવાનાં વચનો રૂપે કહેડું અને મદથી ભયની અ દૃષ્ટિ—વહાવેલોડન તે દર્પ કહેવાય છે.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે દેવી અને આસુરી એ બન્ને સપત્તિનાં લક્ષણો કહી હવે તેનું પૃથક્ પૃથક્ કલ કહે છે, સાથે દેવી તથા આસુરી સપત્તિનાં લક્ષણોનું શ્રવણ કર્યા પછી પોતે કઈ સપત્તિવાળો હશે તેની શક્તિ અર્જુનને થતા તેનું પણ સમાધાન કરતા ભગવાન કહે છે.

દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિબંધાયાસુરી મતા ॥

મા શુચઃ સંપદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાંડવ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—દૈવી, સંપદ, વિમોક્ષાય, નિવન્ધાય, આસુરી, મતા, મા, શુચઃ, સંપદમ્, દૈવીમ્, અભિજાતઃ, અસિ, પાંડવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—વિશિષ્ટઃ મોક્ષઃ વિમોક્ષઃ, તસ્મૈ વિમોક્ષાય । નિયતઃ બન્ધઃ નિવન્ધઃ, તસ્મૈ નિવન્ધાય ।

અન્વય અને અર્થ:—દૈવી દેવી, સમ્પદ સંપત્તિ, વિમોક્ષાય મુક્તિને માટે છે, અને આસુરી આસુરીસંપત્તિ, નિવન્ધાય સંસારમાં બંધન માટે, મતા માનવામાં આવેલી, (છે, પરંતુ) પાંડવ હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! (તું) દૈવીમ્ દેવી, સંપદમ્ સંપત્તિને અનુલક્ષી, અભિજાતઃ જન્મ પામેલો, અસિ છે, (માટે) મા શુચઃ શોક કર નહિ.

ભાવાર્થ:—દેવીસંપત્તિ સંસારમાંથી મુક્તિને માટે છે, અને આસુરીસંપત્તિ સંસારમાં બંધન કરાવનારી છે, એમ માનવામાં આવ્યું છે, (પરંતુ) હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! તું તો દેવીસંપત્તિને અનુલક્ષી જન્મેલો છે, માટે શોક ન કર. ૫૫

અવતરણિકા:—“ત્રયાહ પ્રાજાપત્યા પ્રજાપતૌ પિતરિ વ્રહ્મચર્યમુપદેવા મનુષ્યા આસુરાઃ—પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવ, મનુષ્ય અને અસુર એમ ત્રણેએ પ્રજાપતિ પામે વેદાધ્યયન કર્યું ” એ કૃતિ ઉપરથી

દેવ, અસુર અને મનુષ્ય સંબંધિની ત્રણ પ્રકારની મપત્તિઓનું વર્ણન કરવું જોઈએ, અને માનુષી સપત્તિ પણ ઉત્તમ અથવા દુનિષ્ટ પ્રકારે જ્ઞાન્ય અથવા ગ્રાહ્ય એમ બતાવવી જોઈતી હતી, પરંતુ તે ક્રમ બતાવવામાં આવી નથી ! એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “ આદિકાલથી એ જ મપત્તિ પ્રચલિત છે ” એમ જણાવતા ભગવાન કહે છે :

દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર એવ ચ ॥

દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્તઃ આસુરં પાર્થ મે શ્રુણુ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—દ્વૌ, ભૂતસર્ગો, લોકે, અસ્મિન્, દૈવઃ, આસુરઃ, એવ, ચ, દૈવઃ વિસ્તરશઃ, પ્રોક્તઃ, આસુરઃ, પાર્થ, મે, શ્રુણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—સૃજ્યન્તે અનયોઃ इति સર્ગોઃ, મૂતાના સર્ગો ભૂતસર્ગો । દેવાનામ્ અયમ્ इति દૈવઃ । અસુરણામ્ અયમ્ इति આસુરઃ । વિસ્તરેણ इति વિસ્તરશઃ । પ્રકર્ષેણ ઉક્ત પ્રોક્તઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! અસ્મિન્ આ, લોકે લોકમાં, મૂતસર્ગો મનુષ્યોની સૃષ્ટિ, દ્વૌ એ પ્રકારની, પદ જ, (છે. એક તો) દૈવઃ દેવીસંપત્તિયુક્ત, ચ અને, (બીજી) આસુરઃ આસુરીસંપત્તિયુક્ત, (તેમાં) દેવી દેવીસંપદ્યુક્ત સૃષ્ટિ, વિસ્તરશઃ વિસ્તારપૂર્વક, પ્રોક્તઃ કહેવામાં આવી, (અને) આસુરમ્ આસુરી સૃષ્ટિને, મે મારીપાસેથી, શ્રુણુ તું સાંભળ.

! દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્ દૈવ આસુર એવ ચ ।

વિષ્ણુમન્ત્રિપરો દૈવો વિપરીતસ્તદાસુર ॥ વિષ્ણુચર્મ ॥

આ જનતમાં એ પ્રકારે જુદોની ઉત્પત્તિ છે એક દેવી અને બીજી આસુરી, તેમાં પરમાત્માની શક્તિપ્રસયજી ઉત્પત્તિ દેવી છે અને તેથી વિપરીત ઉત્પત્તિ આસુરી છે.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! આ લોકમાં પહેલાંથી મનુષ્યોની સૃષ્ટિ બે પ્રકારની જ પ્રચલિત છે, એક તો દૈવી સંપત્તિયુક્ત અને બીજી આસુરી સંપત્તિયુક્ત. તેમાં તે બે સૃષ્ટિમાંથી દૈવી સૃષ્ટિ તો વિસ્તાપૂર્વક મેં તને કહી અને હવે તું આસુરી સૃષ્ટિ ભારીપાસેથી સાંભળ. ૬.

અવતરણિકા:—હવે આ સોળમા અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી ‘આસુરી સંપત્તિ’નું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થવાથી કલ્યાણની ધમ્મજા કરનાર દરેક પ્રાણી તેને સહેલાઈથી ઓળખી શકે, અને તેનો ત્યાગ પણ કરી શકે એવા હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આસુરી સંપત્તિયુક્ત સૃષ્ટિનું જ ઉદાહરણ સહિત વિશેષ વર્ણન કરે છે.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ॥

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

પદચ્છેદ:—પ્રવૃત્તિમ્, ચ, નિવૃત્તિમ્, ચ, જનાઃ, ન, વિદુઃ, આસુરાઃ, ન, શૌચમ્, ન, અપિ, ચ, આચારઃ, ન, સત્યમ્, તેષુ, વિદ્યતે.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—प्रवृत्त्या वृत्तिः प्रवृत्तिः, तां प्रवृत्तिम् ।

असुराः एव आसुराः । शूचेः भावः शौचम् ।

અનુવ્ય અને અર્થ:—આસુરાઃ આસુરી સંપત્તિનાં, જનાઃ માણસો, પ્રવૃત્તિમ્ ધર્મની પ્રવૃત્તિને, ચ તેમ, નિવૃત્તિમ્

૧ સપ્તપાદોઽષ્ટાધિનિત્યમનહં સર્વકર્મણુ ।

યદન્યત્કુરુતે કર્મ ન તત્ય ફળમાપન્તે ॥ સ્મૃતિઃ ॥

માણસ સહ્યા કર્મ વિના હમેશ અશુભિ-અપવિત્ર રહે છે અને તેથી સપ્તમાં કર્મોમાં તે અયોગ્ય ગણાય છે. એથી તે એ કદ બીજું કર્મ કરે છે તેના ફળને પણ તે બોગવી શકતો નથી.

નિષિદ્ધ ક્રિયાની—અધર્મથી નિવૃત્તિને. ન, વિદુઃ જાણતા નથી, (તેમ) તેણે તેમનામાં, શૌચમ્ પવિત્રતા, ન નહિ, આચારઃ આચાર, ન નહિ, ચ અને, સત્યમ્ સત્ય, અપિ પણ, ન, વિદ્યતે હોતું નથી.

ભાવાર્થ:—આસુરી સંપત્તિનાં મનુષ્યો શાસ્ત્રવિહિત ધર્મની પ્રવૃત્તિને તેમ જ શાસ્ત્રનિષિદ્ધક્રિયાની—અધર્મથી નિવૃત્તિને જાણતા નથી, તેમ તેઓમાં પવિત્રતા, આચાર કે સત્ય કંઈ પણ હોતું નથી. ૭.

અવતરણિકા:—આસુરીયોનિમાં જન્મેલાનાં બીજાં પણ વધારે સક્ષણો જગવાનું કહે છે:

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ॥

અપરસ્પરસંભૂતં કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—અસત્યમ્, અપ્રતિષ્ઠમ્, તે, જગત્, આહુઃ, અનીશ્વરમ્, અપરસ્પરસંભૂતમ્, કિમ્, અન્યત્, કામહૈતુકમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન સત્યમ્ અસત્યમ્, તત્ । ન વિદ્યતે ધર્માર્ધમરૂપા પ્રતિષ્ઠા યસ્ય તત્ અપ્રતિષ્ઠમ્, તત્ । ન વિદ્યતે ईશ્વરઃ શાસિતા યસ્ય તત્ અનીશ્વરમ્, તત્ । અપરશ્ચ પરશ્ચ ઇતિ અપરસ્પરમ્, તસ્માત્ સમ્યક્ મૂતમ્ ઇતિ અપરસ્પરસંભૂતમ્, તત્ । કામઃ એવ હેતુઃ યસ્ય તત્ કામહૈતુકમ્, કામહૈતુકમ્ એવ કામહૈતુકમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તે તે—આસુરી સંપત્તિનાં મનુષ્યો, જગત્ જગત્ને, અસત્યમ્ મિથ્યા, અપ્રતિષ્ઠમ્ ધર્મ અને અધર્મ-રૂપી પ્રતિષ્ઠાવિહિત, અનીશ્વરમ્ ईશ્વરવિનાનું—શાસન કરના-રની સત્તા વિનાનું, અપરસ્પરસંભૂતમ્ એક બીજાના સંયોગથી

ઉત્પન્ન થયેલું, કામહતુકમ્ કામ એ જ જેમાં (પ્રાણીઓના) કારણરૂપ છે તેવું, (છે) અન્યત્ર એ સિવાય બીજું, કિમ્ શું? એમ આહુ: કહે છે.

ભાવાર્થ:—તે આસુરી સંપત્તિનાં મનુષ્યો આ જગત્ને મિથ્યા, ધર્મઅધર્મરૂપી વ્યવસ્થા વિનાનું, ઈશ્વરવિનાનું—શાસન કરનારની વિશિષ્ટ સત્તારહિત, સ્ત્રીપુરુષના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થયેલું, તથા કામ એ જ જેના કારણરૂપ છે તેવું, એટલે કે વિષયોપભોગ સિવાય બીજું એમાં શું હોઈ શકે? ઇત્યાદિ સ્વરૂપોવાળું કહે છે. ૮.

અવતરણિકા:—આસુરી સંપત્તિવાળાના વધુ લક્ષણો કહે છે:

ૐતાં દૃષ્ટિમવષ્ટ્ય નષ્ટાત્માનોડ્લપ્તબુદ્ધયઃ ॥

પ્રભવંત્યુગ્રકર્માણઃ ક્ષયાય જગતોડહિતાઃ ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદ:—ૐતામ્, દૃષ્ટિમ્, અવષ્ટ્ય, નષ્ટાત્માનઃ, અલ્પબુદ્ધયઃ પ્રભવન્તિ, ઉગ્રકર્માણઃ, ક્ષયાય, જગતઃ, અહિતાઃ

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—નષ્ટ: આત્મા યેષાં તે નષ્ટાત્માનઃ। અલ્પા વિષયવિષયા બુદ્ધિઃ યેષાં તે અલ્પબુદ્ધયઃ। પ્રકર્ષેણ ભવન્તિ ઇતિ પ્રભવન્તિ। ઉગ્રં કર્મ યેષાં તે ઉગ્રકર્માણઃ। હિતમ્ અસ્તિ યેષાં તે હિતાઃ, ન હિતાઃ અહિતાઃ।

૧ સત્તાર દાક્ષસપદામપિ વૃદ્ધસત્તારમન્નર્ગત સ્વામાન વારિદ્યાય મુદ્ધધિવળો દેહાત્મવાદો જન ॥
પિણ્ડ પોષયન્તિ પ્રતિજ્ઞાપરદ્રોહાનૃતૈરેવ તદ્ રાક્ષા-નૈરપરાધમસ્તિ કિમહો મોહાદિકાનામિદ્ ॥
પૌતાની સુખસપદાઓના સેવનાર અને આન્દ્ર રહેલા દેહના દૃષ્ટા પૌતાના આત્મા પ્રદક્ષસ્વરૂપને પણ ત્યજીને, મૂઢ બુદ્ધિવાળો દેહને જ આત્મા માનનારો મનુષ્ય પ્રતિક્ષુ પારકો દ્રોહ અને જીહાઈઓ રૂપી પૌતાના સિદ્ધિતો-નિશ્ચયથી પૌતાના પિંડ-શરીરને પોષે છે તો પણ નાસ્તિક બનવામાં બૌદ્ધ ચાર્વાક વિગેરેનો શો વાક છે? કઈજ નહિ અર્થાત્ તે તેમનો સ્વભાવ જ છે.

અન્વય અને અર્થ:—(આસુરી જીવો એ પ્રભાણે) પતામ એવી, દષ્ટિમ્ દષ્ટિનો, અવષ્ટમ્ય આશ્રય કરીને, નષ્ટાત્માનઃ નષ્ટ સ્વભાવવાળા, અત્પવુદ્ધયઃ (વિષયો સંબંધી) હુદ્ર બુદ્ધિવાળા, (અને) ઉગ્રકર્મણઃ હિંસાચુક્ત કર્મવાળા થકા, જગતઃ જગત્ના, અહિતાઃ શત્રુઓ થઈને, હયાય (જગત્ના) નાશ માટે, પ્રવર્તન્તિ પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થ:—આસુરી-સંપત્તિના જીવો એ પ્રભાણે પુર્વોક્ત લૌકિકદષ્ટિનો આશ્રય કરીને નષ્ટ સ્વભાવવાળા, વિષયસંબંધી હુદ્ર બુદ્ધિવાળા, તેમજ ઉગ્ર-હિંસાત્મક-કર્મ કરતા થકા જગત્ના શત્રુઓ થઈને જગત્ના નાશને માટે પ્રવર્તે છે. ૯.

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દંભમાનમદાન્વિતાઃ ॥

મોહાદૃહીત્વાઽસદ્ગ્રાહાન્પ્રવર્તેતેઽશુચિવ્રતાઃ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—કામમ્, આશ્રિત્ય, દુષ્પૂરમ્, દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ, મોહાત્, દૃહીત્વા, અસદ્ગ્રાહાન્, પ્રવર્તેન્તે, અશુચિવ્રતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—આ સમન્તાત્ શ્રિત્વા ઇતિ આશ્રિત્ય । દુઃખેન પૂરઃ પૂર્ણં યસ્ય સઃ દુષ્પૂરઃ, તેં દુષ્પૂરમ્ । દમ્ભશ્ચ માનશ્ચ મદશ્ચ દમ્ભમાનમદાઃ, તૈઃ અન્વિતાઃ ઇતિ દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ । ગ્રાહાન્તે એમિઃ ઇતિ ગ્રાહાઃ, ન સન્તઃ અસન્તઃ, અસન્તશ્ચ તે ગ્રાહાશ્ચ અસદ્ગ્રાહાઃ, તાન્ । પ્રકર્ષેણ વર્તેન્તે ઇતિ પ્રવર્તેન્તે । ન શુચીનિ અશુચીનિ, અશુચીનિ વ્રતાનિ યેષાં તે અશુચિવ્રતાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—(વળી આસુરી મનુષ્યો) દમ્ભ-માનમદાન્વિતાઃ દંભ-આદ્ય આડંબર, માન-પાત્રતા વિના પશુ

પૂજ્યત્વનો આગ્રહ તથા મદ ઇત્યાદિથી યુક્ત થએલા, ધમ, હુબ્બૂરમ્ મહા કષ્ટે પણ ન વૃત્ત કરી શકાય તેવા કામમ્ કામનો, આશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, મોહાત્ અવિવેકથી, અસદ્માહાર અસત્ય આગ્રહોને, ઘૂહીત્વા પકડીને, અશુચિવ્રતા (શ્મશાનસેવન, મધ, માસ, બલિ ઇત્યાદિના ભક્ષણયુક્ત-અપવિત્ર) વ્રતોવાળા, (થઈને) પ્રવર્તન્તે (જગત્મા) પ્રવર્તે છે

ભાવાર્થ:—વળી આસુરી સપત્તિવાળા છવે કલ, માન અને અહ કારથી યુક્ત થઈને મહા કષ્ટે પણ ન વૃત્ત કરી શકાય તેવા કામનો આશ્રય કરીને, અવિવેકથી અત્યંત દુરાગ્રહોને પકડી, અપવિત્ર વ્રતોને ધારણ કરીને આ લોકમા પ્રવર્તે છે અર્થાત્ નિરતર અધર્મમા જ પ્રવૃત્ત થઈને રહે છે ૧૦.

ચિંતામપરિમેયા ચ પ્રલયાંતામુપાશ્રિતાઃ ॥

કામોપભોગપરમા એતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદ:—ચિન્તામ્, અપરિમેયામ્, ચ, પ્રલયાન્તામ્, ઉપાશ્રિતાઃ, કામોપભોગપરમાઃ, એતાવત્, इति, નિશ્ચિતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પરિમાતુ શક્યા इति પરિમેયા, ન પરિમેયા અપરિમેયા, તામ્ અપરિમેયામ્ । પ્રલયે અન્ત યમ્યા સા પ્રલયાન્તા, તા પ્રલયાન્તામ્ । કામ્યન્તે इति કામા, કામાનામ્ ઉપભોગ કામોપભોગ, કામોપભોગ એવ પરમ યેષા તે કામોપભોગપરમા । એતત્ પરિમાણમ્ અમ્ય इति એતાવત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—(વળી તેઓ) કામોપભોગપરમા શબ્દાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો જ જેમના મનમા પરમ પુરુષાર્થ

છે તેવા, (અને) છતાંવત્ એટલું જ અર્થાત્ કામોપલોગ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, इति એમ, નિશ્ચિતાઃ નિશ્ચયવાળા થએલા, અપરિમેયમ્ અપાર, ચ અને, પ્રત્યાનતામ્ મરણપર્યંતની, ચિન્તામ્ ચિંતાનો, ઉપાશ્રિતાઃ આશ્રય કરી રહેલા (હોય છે).

ભાવાર્થઃ—વળી આસુરી સંપત્તિના છુવે શબ્દાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જ પરમ પુરુષાર્થ માનનારા, અને એટલું જ એટલે કે વિષયોપલોગ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, એવા નિશ્ચયવાળા થયા થકા પાર વિનાની અને મૃત્યુ પર્યંતની ચિન્તામાં મગ્ન થઈને રહેલા હોય છે. ૧૧✓

આશાપાશશતૈર્વદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ॥

ઈહંતે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાન્ ॥ ૧૨ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—આશાપાશશતૈઃ, વદ્ધાઃ, કામક્રોધપરાયણાઃ, ઈહંતે, કામભોગાર્થમ્, અન્યાયેન, અર્થસંચયાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—આશાઃ એવ પાશાઃ इति આશાપાશાઃ, તેષાં શતાનિ इति આશાપાશશતાનિ, તૈઃ આશાપાશશતૈઃ । કામશ્ચ ક્રોધશ્ચ કામક્રોધૌ, તૌ પરમ્ અયનં યેષાં તે કામક્રોધપરાયણાઃ । કામાનાં ભોગાઃ इति કામભોગાઃ, કામભોગેભ્યઃ इति કામભોગાર્થમ્ । ન ન્યાયઃ અન્યાયઃ, તેન અન્યાયેન । સમ્યક્ ચીયન્તે इति સંચયાઃ, અર્થાનાં સંચયાઃ અર્થસંચયાઃ, તાન્ અર્થસંચયાન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(વળી) આશાપાશશતૈઃ આશા-ઓના સેંકડો પાશોધી, વદ્ધાઃ બંધાએલા, (અને) કામક્રોધ-પરાયણાઃ કામ તથા ક્રોધ જ લેખનો પરમ આશ્રય છે એવા, (તેઓ) કામભોગાર્થમ્ વિષયોના ભોગને માટે, અન્યાયેન-

અન્યાયથી, અર્થસંચયના દ્રવ્યના સમૂહોને, રૂંદાંતે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ:—વળી આશાઓના સેંકડા પાશોથી બંધા એલા અને કામ તથા ક્રોધ જ જેમનો પરમ આશ્રય છે, એવા તે લોકો વિષયોનું સેવન કરવાને માટે અન્યાયથી જ દ્રવ્ય એકઠું કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ૧૨.

અવતરણિકા:—હવે ‘આસુરી સપત્તિવાળા જીવાત્માઓ શાથી જોળખી શકાય છે ? અર્થાત્ તેમના મનોરથો કેવા હોય છે ?’ તે ભગવાન કહે છે

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्त्ये मनोरथम् ॥

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ ૧૩ ॥

૧ મુઘા મનોરથભ્રેષ્ઠીમાધુર્ગાન્મોહિનો દિશા ।

રાત્રી સ્વાપ્નસુખ મુજ્જગ્રો જયતિ જીવિતમ્ ॥

દિવસે ખોટા મનોરથોની શ્રેણીની મધુરતામાં મોહિત થએલો મનુષ્ય રાત્રે તે મનોરથના સ્વપ્નજન્ય સુખોને જોખવતો પોતાના જીવિતને ઉત્તમ માને છે.

સ્વાપ્ન સુખ વુ સમસત્ત્વમેવ તથાપિ તસ્માન્નુમવસ્તદાનીમ્ ।

તથેવ શુક્લૌ રજતસ્ય મિથ્યા મનોરથોત્થ ॥ વિનાશુક્તમ્ ॥

જે કે સ્વપ્નાનું સુખ હુ અરૂપ અને અસત્ત્વ જ છે તોપણ તે સમયે તેના અનુભવ હોય છે—સાચુ બાસે છે તેમ જ શીપમાં રૂપાનું બાસતુ પણ અનુભવ્યા વિના મનોરથોથી ઉદ્ભવેલું મિથ્યા જ છે છતાં સાચુ જણાય છે.

સર્વતત્ત્વજ્ઞતામશ્વિલોડ્ધિ સ્વામનોરથમયો વ્યવહાર ।

યુક્તિતત્ત્વજ્ઞમવાદતુલ્યેલ તન્મુખાત્મયુદ્ધિન મુનિવર્ચ ॥ દિવ્યનિકામ્ ॥

શરીરધારી પ્રાણીઓનો સર્વ પ્રકારે સધજો વ્યવહાર મનોરથમય જ હોય છે માટે જ મુનીશ્વરોએ યુક્તિથી અને અનુભવથી વારવાર તેનું અસત્યપણું કહેલું છે.

મનોરથાણાં ન સમાપ્તિરાણિ વર્ષાયુતૈરપ્યયથાપિ લસે ।

પૂર્ણેષુ પૂર્ણેષુ પુનર્નવાનામુત્પન્નય સાં ન મનોરથાણામ્ ॥ વિષ્ણુરાણે

હમરો અથવા લાખો વધે પણ મનોરથોની સમાપ્તિ થતી જ નથી એક એક મનોરથ પૂર્ણ થતા ફરી નવીન મનોરથોની ઉત્પત્તિઓ થતી જ રહે છે.

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

पदच्छेदः—इदम्, अद्य, मया, लब्धम्, इमम्, प्राप्स्ये, मनोरथम्, इदम्, अस्ति, इदम्, अपि, मे, भविष्यति, पुनः, धनम्; असौ, मया, हतः, शत्रुः, हनिष्ये, च, अपरान्, अपि, ईश्वरः, अहम्, अहम्, भोगी, सिद्धः, अहम्, बलवान्, सुखी; आढ्यः, अभिजनवान्, अस्मि, कः, अन्यः, अस्ति, सदृशः, मया, यक्ष्ये, दास्यामि, मोदिष्ये, इति, अज्ञानविमोहिताः; अनेकचित्तविभ्रान्ताः, मोहजालसमावृताः, प्रसक्ताः, कामभोगेषु, पतन्ति, नरके, अशुचौ.

व्युत्पत्तिसमासाः—मनसः रयः इति, वा मन एव रयः इति मनोरयः, तं मनोरथम् । शतयाति इति शत्रुः । भोगाः अस्य सन्ति इति भोगी । बलम् अस्य अस्ति इति बलवान् । सुखम् अस्य अस्ति इति सुखी । अभिजनः अस्य अस्ति इति अभिजनवान् । विशेषेण मोहिताः इति विमोहिताः, अज्ञानेन विमोहिताः इति अज्ञानविमोहिताः । विविधं भ्रान्ताः इति विभ्रान्ताः, अनेकेषु मनोरथेषु प्रवृत्तं चित्तम् इति अनेकचित्तम्, तेन विभ्रान्ताः इति

अनेकचित्तविभ्रान्ताः । सम् सम्यक् आवृताः इति समावृताः, मोहः
अविवेकः अज्ञानं तदेव जालम् इति मोहजालं, तेन समावृताः इति
मोहजालसमावृताः । प्रकर्षेण सक्ताः इति प्रसक्ताः । कामानां भोगाः इति
कामभोगाः, तेषु कामभोगेषु । न शुचिः अशुचिः, तस्मिन् अशुचौ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(આસુરી ભવે) અથા આજે, મયા
મેં, હદમ્ આ, લઘ્વમ્ મેળવ્યું, હમમ્ આ, મનોરથમ્ ઇચ્છાને, પ્રાપ્ત્યે
હું પ્રાપ્ત કરીશ, હદમ્ આટલું, (ધન મારી પાસે) અસ્તિ છે, પુનઃ
ફરી, અપિ પશુ, મે મને, હદમ્ આ-આટલું, ધનમ્ ધન, મવિષ્યતિ
થશે, અસૌ આ, શત્રુઃ શત્રુ, મયા મેં, હતઃ હણ્યો, ચ તેમ,
અપરાન્ બીજા (શત્રુઓ) ને, અપિ પશુ, હનિષ્યે હું હણીશ,
અહમ્ હું, હિંસ્વરઃ સમર્થ હું, અહમ્ હું, મોગી ભોગવાળો હું, અહમ્
હું, સિદ્ધઃ સિદ્ધિસંપન્ન હું, બલવાન્ બલવાળો હું, સુખી સુખી હું,
આદ્યઃ ધનથી ભરેલો હું, અભિજનવાન્ ઉચ્ચ કુલવાન્, અથવા
મોટા કુટુંબવાળો, અસ્મિ હું, મયા મારા, સદૃશઃ સમાન, અન્યઃ
બીજો, કઃ કોણ, અસ્તિ છે? યક્ષ્યે હું યજ્ઞ કરીશ, વાસ્યામિ હું
દાન કરીશ, (અને) મોક્ષિષ્યે હું અત્યંત આનંદ ભોગવીશ, इति
એ પ્રમાણે અજ્ઞાનવિમોહિતાઃ અજ્ઞાનથી નાના પ્રકારના અવિ-
વેકને પામેલા, અનેકચિત્તવિભ્રાન્તાઃ ઉક્ત પ્રકારના અનેક
મનોરથોમાં ચિત્ત લાગવાથી વિવિધ પ્રકારે જ્ઞાન ભૂલેલા,
મોહજાલસમાવૃતાઃ મોહ-અવિવેક-અજ્ઞાનરૂપી જાલથી સારી
રીતે વીંટાએલા, (અને) કામભોગેષુ વિષયભોગોમાં, પ્રસક્તાઃ
અત્યંત આસક્ત થયા થકા અશુર્ચા મલિન-અપવિત્ર એવા નરકે
નરકને વિષે, પતન્તિ પડે છે.

ભાવાર્થઃ—આસુરી સંપત્તિના ભવે “આજે મેં આટલું
ધન મેળવ્યું, આ અમુક મનોરથને હું પામીશ, આટલું ધન

તો મારી પાસે છે, અને, ફરી પણ આટલું ધન મને પ્રાપ્ત થશે, આ શત્રુને મેં માર્યો અને જીભ શત્રુઓને પણ હું હણીશ, હું ઈશ્વર, હું ભોગી, હું સિદ્ધ, હું બલવાન, હું સુખી, હું ધનાઢ્ય, તથા હું જ કુલીન છું, મારા સમાન જીભે કોણ છે? હું યજ્ઞ કરીશ, હું દાન આપીશ અને હું અત્યંત આનંદ ભોગવીશ,” એ પ્રમાણે અજ્ઞાનથી નાના પ્રકારના અવિવેકને પામેલા, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અનેક મનોરથોમાં ચિત્તના પરોવાથી વિવિધ પ્રકારે ભાન ભૂલેલા, મોહરૂપી જાલમાં સારી રીતે સપડાયેલા, અને વિષય ભોગોમાં અત્યંત આસક્ત થયેલા થકા અપવિત્ર એવા નરકને ત્રિષે પડે છે. ૧૩-૧૬.

અવતરણિકા:—‘આસુરી સંપત્તિને અનુલક્ષીને જન્મ પામેલા છવાત્માઓ અધર્મનો જ સંગ્રહ કરે છે, અને કદાચિત્ ધાર્મિક-વૈદિકકર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય તો પણ તેઓ તમોગુણને પ્રધાન રાખીને કર્મ કરતા હોવાથી, સત્વગુણ-જન્ય નિર્મલ એવું વિશુદ્ધ પુણ્ય તો તેમને કદી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી.’ તે વાત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તब्ધા ધનમાનમદાન્વિતાઃ ॥

યજન્તે નામયજ્ઞૈસ્તે દમ્ભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદ:—આત્મસંભાવિતાઃ, સ્તબ્ધાઃ, ધનમાનમદાન્વિતાઃ, યજન્તે, નામયજ્ઞૈઃ, તે, દમ્ભેન, અવિધિપૂર્વકમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ ભાવિતાઃ સંભાવિતાઃ, આત્મનિ સંભાવિતાઃ इति આત્મસંભાવિતાઃ । માનશ્ચ મદશ્ચ માનમદૌ, ધનેન માનમદૌ इति ધનમાનમદૌ, તામ્યામ્ અન્વિતાઃ इति ધનમાનમદાન્વિતાઃ । નામ્ના એવ યજ્ઞાઃ इति નામયજ્ઞાઃ, તૈઃ નામયજ્ઞૈઃ । વિવે:

પર્વે યમ્મિન્ કર્મણિ યથા સ્યાત્તથા રૂતિ વિધિપૂર્વમ્, વિધિપૂર્વમેવ વિધિપર્વકમ્, ન વિધિપૂર્વકમ્ અવિધિપૂર્વકમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તે તે—આસુરી ભવો, આત્મ-સમાવિતા: પોતાનામાં પોતાની મેળે વિશિષ્ટતા ધરાવતા, સ્તવ્યા નમૃતાઈ રહિત, (તથા) ધનમાનમદાન્વિતા ધનથી ઉત્પન્ન થતાં અત્યંત માન અને ગર્વથી સુકત થયા થકા, નામયજ્ઞે નામ માત્રના યજ્ઞોથી, દમ્ભેન દંભ વડે, અવિધિપૂર્વકમ્ તદ્દન વિધિ-રહિત રીતે, યજન્તે યજન કરે છે.

હાવાર્થ:—તે આસુરીસંપત્તિના ભવાત્માઓ પોતાનામાં પોતાની મેળે જ ‘હું મહાન્ હુ’ જ્યેમ વિશિષ્ટતા ધરાવતા, ઉદ્ભવ, તેમ જ ધનથી ઉત્પન્ન થતા અત્યંત માન અને ગર્વથી સુકત થઈને નામમાત્રના યજ્ઞોથી વાસ્તવિકમાં દંભ વડે, તદ્દન વિધિરહિત રીતે જ દેવોનું યજન કરે છે. ૧૭.

અવતરણિકા—“યશ્ચે દાસ્યામિ મોદિષ્યે ॥ ઇત્યાદિ મનો રયોથી દભ તથા અદ્ધકારપ્રધાનતાના કારણથી આસુરીસંપત્તિના મનુષ્યે, કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયા છતા, પણ તેમનું બહિર્ભગસાધનરૂપ યજ્ઞ દાન ઇત્યાદિ કર્મે સિદ્ધ થવું નથી, તે પછી જ્ઞાન વેરાગ્ય, ભગદ્વભજન ઇત્યાદિ અતન્ગ સાધનની તે વાત જ ક્યા કરવી ? કારણ કે અતન્ગ સાધનમાં આશ્રય લેવા યોગ્ય કર્મો અને આવોને બદને તેઓ તેનાથી ઉચ્ચ આવોને જ આધીન થએલા હોવાથી ભારી પણ અવગણના કરનારા હોય છે.” તે વાત ભગવાન કહે છે

અહંકારં ચલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ॥

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદિપંતોઽમ્યસૂચકાઃ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અહંકારમ્, વલમ્, દર્પમ્, કામમ્, ક્રોધમ્
ચ, સંશ્રિતાઃ, મામ્, આત્મપરદેહેષુ, પ્રદિપન્તઃ, અમ્યસૂયકાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ શ્રિતાઃ સંશ્રિતાઃ । આત્મા
ચ વરે ચ આત્મપરે, આત્મપરેષાં દેહાઃ, ઇતિ આત્મપરદેહાઃ, તેષુ
આત્મપરદેહેષુ । પ્રકર્ષેણ દિપન્તિ ઇતિ પ્રદિપન્તઃ । અભિ સર્વતઃ અસૂયન્તે
તે અમ્યસૂયકાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અહંકારમ્ અહંભાવ, વલમ્
(પારકાને હરાવવા નિમિત્તનું) સામર્થ્ય, દર્પમ્ (જેના ઉદ્ભવથી
પ્રાણી ધર્મનું પણ અતિક્રમણ કરે છે તે) ગર્વ, કામમ્
શ્રીનિષયક અભિલાષ, ચ તથા, ક્રોધમ્ ક્રોધને, સંશ્રિતાઃ આશ્રય
કરીને રહેલા, (તે આશુરી જીવો) આત્મપરદેહેષુ પોતાના શરીરમાં
અને બીજાઓના શરીરોમાં, (નિવાસ કરતા) મામ્ મને-મારો
પ્રદિપન્તઃ દેવ કરનારા, (અને) અમ્યસૂયકાઃ અદેખાઈ કરનારા,
(યદને રહે છે.)

લાવાર્થઃ—અહંકાર, ખલ, ગર્વ તથા કામ અને
ક્રોધનો આશ્રય કરીને રહેલા તે આશુરી જીવાત્માઓ પોતાના
સેમ જ બીજાઓનાં શરીરોમાં નિવાસ કરતો એવો જે હું ઈશ્વર!
તેનો પણ દેવ કરનારા અને અદેખાઈ કરનારા થઈ રહે છે
અર્થાત્ પોતે નિષ્કૃષ્ટ સાધનોનો આશ્રય કરે છે એટલું જ નહિ,
પણ સર્વનો ઈશ્વર એવો જે હું તેનો પણ તેઓ સદા વિરોધ
કરતા રહે છે. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—“તેના ચતુષ્ચોનો કોઈ વખતે તે ઉદ્ધાર થઈ શકે
કે નહિ ?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “તેમના એવા ઈશ્વરવિદેહા-
ઓની તો અવતરણી જ પાપરાયા છે.” તે બે શ્લોકથી અગત્યનું સ્થાપે છે.

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यात्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

पदच्छेदः—तान्, अहम्, द्विषतः, क्रूरान्, संसारेषु, नराधमान्, क्षिपामि, अजस्रम्, अशुभान्, आसुरीषु, एव, योनिषु; आसुरीम्, योनिम्, आपन्नाः, मूढाः, जन्मनि, जन्मनि, माम्, अप्राप्य, एव, कौन्तेय, ततः, यान्ति, अधमाम्, गतिम् ।

व्युत्पत्तिसमासाः—द्विषन्ति ते द्विषन्त, तान् द्विषत नरेषु अधमा इति नराधमा, तान् नराधमान् । न शुभा अशुभा, तान् अशुभान् । असुराणाम् इमा इति आसुर्य, तासु आसुरीषु । न प्राप्य इति अप्राप्य ।

अन्वयः अने अर्थः—तान् ते, द्विषतः द्वेष करना, (तथा) क्रूरान् क्रूर, (अथवा) नराधमान् नराधमाने—नीच पुरुषाने, अहम् I, अजस्रम् निरत, संसारेषु संसारभां, आसुरीषु आसुरी, योनिषु योनिओभां, एव ए, क्षिपामि डेंडु डु, (अने) कौन्तेय हे कौन्तेय । (अथवा) जन्मनि, जन्मनि जन्म

॥ इहेव नरकस्थाये छिफि तां न करोति य ।

गवा निरीषध स्थान सकुज किं करिप्यानि ॥

अर्थात् न के भासुस नरकस्थ व्याधिनी विहितता-उपाय-उपचार करते।
नयी ते दोषयुक्त यज्जे। औषध विनाना स्थानभा नष्ट ॥ करते ? अर्थात् नष्ट
पक्ष उपाय करी सको नहि

જન્મમાં, આસુરીમ્ આસુરી, યોનિમ્ યોનિને, આપન્નાઃ પ્રાપ્ત થયેલા, (તે) મૂઢાઃ મૂઢ લોકો, મામ્ મને, અપ્રાપ્ય ન પામતાં, તતઃ તે (આસુરી યોનિ) થી, (પશુ) અધમામ્ અધમ, ગતિમ્ ગતિને, एव જ, ચાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—તે દ્વેષ કરનારા તથા ઘાતકી એવા અત્યંત નીચ પુરુષોને હું નિરંતર સંસારમાં આસુરી યોનિઓમાં જ ફેંકું છું. અને હે કૌન્તેય ! એ પ્રમાણે પ્રત્યેક જન્મમાં આસુરી યોનિને જ પ્રાપ્ત થયેલા તે મૂઢ લોકો, મને ન પામતાં તેની પૂર્વની આસુરીયોનિ કરતાં પશુ ઉત્તરોત્તર અધમ ગતિને પામે છે. ૧૬-૨૦.

અવતરણિકા:—હવે સમસ્ત આસુરીસંપત્તિનો ઉપસંહાર કરતાં તેના સાંરાંશ રૂપે જે રહેલું છે કે જેમાં તે આસુરીસંપત્તિના અનંત ભેદો અંતર્ગત થઈ જાય છે અને જે સર્વ અનર્થપરંપરાનું મૂલ છે અને તેથી જ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, તે જગવાનું કહે છે:

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ॥

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતચ્ચયં ત્યજેત્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—ત્રિવિધમ્, નરકસ્ય, इदम्, દ્વાસ્મ્, નાશનમ્, આત્મનઃ, કામઃ, ક્રોધઃ, તથા, લોભઃ, તસ્માત્, एतत्, ત્રયમ્, ત્યજેત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તિલ્લઃ ત્રિષ્ઠાઃ યસ્ય તત્ ત્રિવિધમ્ । નાશયતિ ઇતિ નાશનમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—(હે અર્જુન !) કામઃ કામ, ક્રોધઃ ક્રોધ, તથા તથા, લોભઃ લોભ, इदम् જે, આત્મનઃ આત્માનું, નાશનમ્ નાશ કરનાર—(અધોગતિએ લઈ જનાર), નરકસ્ય

નરકનુ, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારનું, દ્વારમ્ બારણું છે, તસ્માત્ તેથી, એતત્ એ, ત્રયમ્ ત્રય (ત્રણ)ને, (મનુષ્યે) ત્યજેત્ તજવું બોધ્યે.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! કામ, ક્રોધ અને લોભ એ આત્માનો નાશ કરનાર અર્થાત્ તેને અધોગતિએ લઈ જનાર નરકનુ ત્રણ પ્રકારનું દ્વાર છે, તેથી આત્મકલ્યાણની ઇચ્છા વાળાએ એ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો બોધ્યો ૨૧

અવતરણિકા:—આસુરીસપત્તિના મૂલભૂત એ ત્રણ કોષોના યાગથી કેવુ સુદૃઢ સાત્ત્વિક પરિણામ આવે છે, તે હવે ભગવાન જણાવે છે

एतैर्विमुक्तः कान्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

પદ્ચ્છેદ:—એતૈ, વિમુક્તઃ, કાન્તેય, તમોદ્વારૈઃ, ત્રિભિઃ, નરઃ, આચરતિ, આત્મનઃ, શ્રેયઃ, તતઃ, યાતિ, પરામ્, ગતિમ્.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ મુક્ત ઇતિ વિમુક્ત । તમસઃ દ્વારાણિ ઇતિ તમોદ્વારાણિ, તૈ તમોદ્વારે ।

અન્વય અને અર્થ:—કાન્તેય હે કાન્તેય ! એતૈ એ, ત્રિભિઃ ત્રણ, તમોદ્વારૈ નરકના દ્વારોથી, વિમુક્ત વિમુક્ત, નરઃ પુરુષ, આત્મન. આત્માના, શ્રેય. કલ્યાણને, આચરતિ આચરે છે—કરી શકે છે, (અને) તત તેથી, પરામ્ પરમ, ગતિમ્ ગતિ-મોક્ષને, યાતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હે કાન્તેય ! એ ત્રણ નરકનાં દ્વારોથી જે પુરુષ વિમુક્ત થયેલો હોય છે તે પુરુષ જ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરી શકે છે, અને તેથી જ તે અન્તમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ ગતિરૂપ મોક્ષને પામે છે. ૨૨.

એવતરણિકા:—“ ઉપર કહેવી એ મધળી આશુરીમંથનિનો ત્યાગમાં અને આત્મકથાણની સિદ્ધિમાં કરણ શું છે ? ” એ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં એ સર્વના કરણરૂપ શાસ્ત્ર જ છે, અને શાસ્ત્રના પ્રમાણથી જ અશુભનું પરિવર્તન અને શુભનું આચરણ થઈ શકે છે, તેથી શાસ્ત્રનો સ્વીકાર કરીને જ મનુષ્યે સર્વદા પોતાની પ્રવૃત્તિ ગંખવી નેમળે, પરંતુ ને તેનો સ્વીકાર ન કરીને શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરે તો તો તેને અનર્થનો જ પ્રથંગ પ્રાપ્ત થાય છે ” તે ભગવાન જણાવે છે:

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કૌમકારતઃ ॥

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥૨૩॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, શાસ્ત્રવિધિમ્, ઉત્સૃજ્ય, વર્તતે, કૌમકારતઃ, ન, સઃ, સિદ્ધિમ્, અવાપ્નોતિ, ન, સુખમ્, ન, પરામ્, ગતિમ્.

૧ આજકાલ કેટલાક લોકો ભગવાનના આ ‘યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય’ એ વચનનો ત્યાગ કરી પોતે શાસ્ત્ર ભણવા ન હોવા છતાં પણ શાસ્ત્ર ભગવાનો મિથ્યા આડંબર રાખી શાસ્ત્રનો મધ પણ પોતાનામાં ન હોવા છતાં તેમ શાસ્ત્ર સમજવાની પ્રણાલિકાને પણ ન સમજવડા, વળી ભગવાનના ‘મ શુદ્ધિમેવ જનસેવ-જ્ઞાતાં કર્મસંહિનામ્’ એ વચનને પણ તિલાંશવિ આપી ધર્માધર્મવિષયમાં લોકોની બુદ્ધિમાં ભેદ ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે, અને સ્વેચ્છાપ્રમાણે પોતાનું પ્રવર્તન કરી રહેલા છે તેથી બિચારા અજ્ઞાની છબીભાવે આવા દાંભિકોની આડંબરી રીતિમાં કૃષાર્ક લય છે અને કર્તવ્ય કર્મથી વિમુખ થઈ પોતાના અન્તરાત્માનો અધઃપાત કરી રહેલા છે. આથી જણાવવાનું કે જનસમાજે આવા દાંભિક મનુષ્યોથી સ્વપાતન રતી શસ્ત્રનું સત્ય તત્ત્વ શું છે ? ધર્માધર્મની અજાણિત પ્રણાલિકા કેવા પ્રકારની રહેલી છે ? તેનું સત્યસ્વરૂપ શું છે ? અને આપણી મનુષ્યજાતિ પ્રમાણે આપણી ઉન્નતિના માર્ગમાં પ્રયાણ અને અવનતિના માર્ગથી નિરોધ કરી રીતે થઈ શકે છે તેકાંઈ સારા ઉત્તમ વિદ્વાન ધાર્મિકો સમઘ સ સારમાં પોતાની પ્રવૃત્તિ રાખવી એઈએ, તો જ તે પોતાનું કલ્પણ સધી શકે છે બાકી રાજકીય અને ધાર્મિક વિષયના તત્ત્વો જાણવા શિવાય તેનો ખોયડો કરી સ્વેચ્છાપ્રમાણે વર્તન એ કરવામાં આવે તો આ ભગવદ્વચનાનુસાર કરીપણ સિદ્ધિ પામે નહિ. એ નિઃસંશય છે અને તેથી આ ભગવાનના વચનપર પરિપૂર્ણ વિચાર કરી ઉત્તમ મનુષ્યે પોતાનું જાન રાખવું એ અવરકર છે એટલું જ નહિ પરંતુ થનિપૂણ છે, પડી તો પરમપ્રેમા કમ પ્રમત્તે એને ને બુદ્ધિ આવે તે ખરું.”

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શિષ્યતે અનુશિષ્યતે બોધ્યતે અનેન જ્ઞાતઃ અર્થઃ ઇતિ શાસ્ત્રમ્, શાસ્ત્રસ્ય વિધિઃ શાસ્ત્રાવિધિઃ, તં શાસ્ત્રવિધિમ્ । કારયતિ ઇતિ કારઃ, કામસ્ય કારઃ કરણમ્ ઇતિ કામકારઃ, તસ્માત્ કામકારતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે પુરુષ, શાસ્ત્રવિધિમ્ શાસ્ત્રના વિધિ (આશા) ને, ઉત્સૃજ્ય છોડીને, કામકારતઃ સ્વેચ્છાનુસાર, ચર્તતે વર્તે છે, સઃ તે, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, ન, અવાપ્નોતિ મેળવતો નથી, સુખમ્ સુખને, ન નહિ, (તેમ) પરામ્ ઉત્કૃષ્ટ, ગતિમ્ ગિતને, (પણ) ન (અવાપ્નોતિ) પામતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષ શાસ્ત્રના વિધિ (આશા) ને છોડીને અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં કહેલાં ધર્માધર્મનો અને વિધિનિષેધનો ત્યાગ કરીને સ્વેચ્છાનુસાર વર્તે છે, તે ચિત્તશુદ્ધિ વગેરે સિદ્ધિ, સુખ કે ઉત્કૃષ્ટ ગતિ-મોક્ષ-ને કદી પણ પામતો નથી. ૨૩.

અવતરણિકાઃ—“ શાસ્ત્રની આશાનુસાર કર્મ નહિ કરનારને ચિત્તશુદ્ધિ ઇલાદિ ઉપરોક્ત પ્રાપ્ત થતા નથી, તેથી શુદ્ધિની કામના-વાળાએ વિધિ નિષેધ તથા કર્તવ્યકર્તવ્યના પરિણામ માટે શાસ્ત્રને જ પ્રમાણુ માનવું જોઈએ, શાસ્ત્રની મંત્રણા લેવી જોઈએ, અને તેથી જ પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, ” એમ કહી શાસ્ત્રનું માહાત્મ્ય દર્શાવનાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે.

તરમાચ્છાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ॥

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥૨૪॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, શાસ્ત્રમ્, પ્રમાણમ્, તે, કાર્યા-કાર્યવ્યવસ્થિતૌ, જ્ઞાત્વા, શાસ્ત્રવિધાનોક્તમ્, કર્મ, કર્તુમ્, ઇદ્, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકરેણ મીયતે અનેન ઇતિ પ્રમાણમ્ ।

કાર્યં ચ અકાર્યં ચ કાર્યાકાર્યે, તયોઃ વિશિષ્ટા અવસ્થિતિઃ ઇતિ કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતિઃ, તસ્યાં કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ । વિશેષેણ ધીયતે અનેન ઇતિ વિધાનમ્, શાસ્ત્રમ્ય વિધાનમ્ ઇતિ શાસ્ત્રવિધાનમ્, તેન ઉક્તમ્ ઇતિ શાસ્ત્રવિધાનોક્તમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તસ્માત્ તે કરણ થી, તે તારા માટે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ કરવા યોગ્ય શું અને ન કરવા યોગ્ય શું ? તેનો નિર્ણય કરવામાં, શાસ્ત્રમ્ શાસ્ત્ર (જ), પ્રમાણમ્ પ્રમાણ, (છે) (તેથી) હહ આ કર્મભૂમિમાં, શાસ્ત્રવિધાનોક્તમ્ શાસ્ત્રની વિધિ-નિયેધાત્મક આજ્ઞા વડે કહેલું, કર્મ કર્મ, કર્તુમ્ કરવાને, અર્હસિ તું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થઃ—માટે હે અર્જુન ! તારે કરવા યોગ્ય શું અને ન કરવા યોગ્ય શું ? તેનો નિર્ણય કરવામાં શાસ્ત્રને જ પ્રમાણ માનવું જોઈએ, અને આ કર્મભૂમિમાં શાસ્ત્રના વિધાનથી કહેવામાં આવેલું કર્મ જ તારે કરવું જોઈએ. અર્થાત્ તું જે તને યુદ્ધ કરવા માટે કહું છું તે તારા ક્ષત્રિયના ધર્મ પ્રમાણે શાસ્ત્ર-વિહિત જ કર્મ છે માટે તે આજ્ઞા કથનાનુસાર તારે ક્ષત્રિયને માટે શાસ્ત્રમાં કહેલું યુદ્ધરૂપી કર્મ કરવા તું તત્પર થા અને તેમાં જ તારું કલ્યાણ છે એમ તું માન. ૨૪./

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकामार्त्तान्तिकप्रणीत-
सान्त्वयवोधिन्यां गुर्जरटीकायां दैवासुरसंप-
द्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ।

સત્તદશોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય સત્તરમો.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે દેવી અને આસુરી સપત્તિઓનો વિભાગ, તેમના સ્વરૂપ, તેમના ફળ તેમ જ તે આસુરી મપત્તિવાળાનો શાનાધિકાર, કામ, સકરૂપ, ગુણ, કર્મ અને ફલ વગેરેનું પણ કથન કરી અંતમાં મુમુક્ષુએ શાસ્ત્રજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી તદ્દનુસાર જ સર્વ કર્મ કરવા એમ પણ કહ્યું, હવે શાસ્ત્રને ન જાણવા છતાં પણ શાસ્ત્રયુક્ત કર્મ નિષ્કામવૃત્તિથી શ્રદ્ધાપૂર્વક કરનારા જે મુમુક્ષુઓ છે તેઓની સાત્ત્વિક ક્રમમાં પ્રીતિ હોવાથી તે કર્મદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા તેમને પણ મોક્ષાધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવવા આ મત્તરમાં અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પણ “તસ્માદ્દેહાન્ન પ્રમાણં તે” એ સોળમાં અધ્યાયના અંતમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલા વચનથી શાસ્ત્રવિધિને છોડીને સ્વેચ્છાપૂર્વક વર્તન કરનારાને જ્ઞાનમાં અધિકાર નથી એમ જાણાય છે, તેથી શાસ્ત્રવિધિને છોડીને પણ શ્રદ્ધાથી વર્તનારાઓનો કેવો અધિકાર છે ?” તે જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે —

ये शास्त्रविधिमुत्सज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥૧॥

પદ્મચ્છેદઃ—એ, શાસ્ત્રવિધિમ્, ઉત્સજ્ય, યજન્તે, શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ, અન્વિતાઃ, તેષામ્, નિષ્ઠા, તુ, કા, કૃષ્ણ, સત્ત્વમ્, આહો, રજઃ, તમઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શાસ્ત્રસ્ય વિધિઃ શાસ્ત્રવિધિઃ, તં શાસ્ત્ર-
વિધિમ્ । उत्तु सृष्टा इति उत्सृज्य । कर्षयति इति कृष्णः, तत्सं-
बुद्धौ हे कृष्ण ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! જે ને પુરુષો,
શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, અન્વિતાઃ યુક્ત, (પણ અજ્ઞાનને લીધે) શાસ્ત્ર-
વિધિમ્ શાસ્ત્રના વિધિને, ઉત્સૃજ્ય છોડીને, યજન્તે (દેવોનું) યજન
કરે છે, તેપામ્ તેમની, નિષ્ઠા નિષ્ઠા-સ્થિતિ, કા ઠેવી, (હોય છે),
સત્ત્વમ્ સાત્ત્વિકી, આહો અથવા, રજઃ રાજસી, (કે) તામસી
તામસી હોય છે ? (તે આપ કહો).

ભાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! ને પુરુષો શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોવા
છતાં શાસ્ત્રના અજ્ઞાનને લીધે જ માત્ર શાસ્ત્રવિધિને છોડીને
દેવાદિકોને પૂજે છે, તેમની નિષ્ઠા સાત્ત્વિકી, રાજસી, કે તામસી
એમાંથી કેવા પ્રકારની હોય છે ? તે આપ કહો. ૧.

અવતરશ્લોકાઃ—અર્જુનનો આ મામાન્યવિષયક પ્રશ્ન હોવાથી
તેમાથી કંઈ પણ ન્યાયિક્યનો વિચાર કર્યા વિના મામાન્ય રીતે જ
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેનો ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે -

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ॥

સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ॥ ૨ ॥

૧ આદ્યુ કર્મ ચ વિતત્ત વિદ્યા ત્રિવિદેષ ચ ।

ચત્રેવાન્યપિ ત્રિતરંગે વર્ણયસ્યેવ દેહિના ॥

આદ્યુ, કર્મ, ધન, વિદ્યા અને મરણ એ પાંચ દેહી-છવ-મનુષ્ય પ્રત્યા
હોય છે ત્યારથી જ જાણ્ય છે. અર્થાત્ એ સપટ્ટાં બાવી સ્વભાવજન્ય જ ૮.

પદચ્છેદઃ—ત્રિવિધા, ભવતિ, શ્રદ્ધા, દેહિનામ્, સા, સ્વભાવજા, સાત્ત્વિકી, રાજસી, ચ, એવ, તામસી, ચ, ડતિ, તામ્, શૃણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તિલ્લો વિધા પ્રકારાઃ યમ્યા સા ત્રિવિધા । દેહા સન્તિ ચેષા તે દેહિન, તેષામ્ દેહિનામ્ । સ્વભાવાત્ જાયત સા સ્વભાવજા । સત્ત્વગુણેન તત્કાર્યેણ મનસઃ વા નિર્વૃત્તા ઇતિ સાત્ત્વિકી । રજોગુણેન તત્કાર્યેણ વા નિર્વૃત્તા ઇતિ રાજસી । તમોગુણેન તત્કાર્યેણ વા નિર્વૃત્તા ઇતિ તામસી ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(હે અર્જુન !) દેહિનામ્ દેહ ધારીઓની, સ્વભાવજા સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી, સા તે, શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા, સાત્ત્વિકી સત્ત્વગુણપ્રધાન, રાજસી રજોગુણપ્રધાન, ચ અને, તામસી તમોગુણપ્રધાન, ઇતિ એ પ્રમાણે ત્રિવિધા ત્રણ પ્રકારની (હોય છે) તામ તેને શૃણુ તુ સાભળ

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! દેહધારીઓની સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી તે શ્રદ્ધા સત્ત્વગુણપ્રધાન, રજોગુણપ્રધાન તથા તમોગુણપ્રધાન એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની હોય છે, હવે તે શ્રદ્ધા સબધી વિશેષ હું તને કહું છું તે તુ મારી પાસેથી સાભળ ૨

અવતરણકાઃ—શ્રદ્ધાન્વિતો મૃત્વા આત્મન્યેવાત્માન પડ્યેત્-તત્ત્વજ્ઞાનીએ શ્રદ્ધાશુક્ત યદને આત્માવડે આત્માને જ્ઞેવો ” એ વચનથી આત્મદર્શનના સાધનોમા શ્રદ્ધાનું અવરગપણુ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી તેના રાજસિક અને તામસિક એવા બેદો કેમ હોઈ શકે ? ” એવી શ મના ઉત્તરમા “ પ્રાપ્તનર્મના સ રક્ષાયી જ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી જ તે ભિન્ન પ્રકારની છે ” એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ॥

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—સત્ત્વાનુરૂપા, સર્વસ્ય, શ્રદ્ધા, ભવતિ, ભારત,
શ્રદ્ધામયઃ, અયમ્, પુરુષઃ, યઃ, યચ્છ્રદ્ધઃ, સઃ, એવ, સઃ.

ઘટ્ટપત્તિસમાસાઃ—સત્ત્વેન અનુરૂપા સત્ત્વાનુરૂપા । શ્રદ્ધા
પ્રાપ્ત્યેણ વિષતે યસ્મિન્ સઃ, વા શ્રદ્ધયા પ્રવુરઃ વ્યાસઃ ।તિ
શ્રદ્ધામયઃ । યા શ્રદ્ધા યસ્ય સઃ યચ્છ્રદ્ધઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મારત હે ભારત ! સર્વસ્ય સૌની,
શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા, સત્ત્વાનુરૂપા પોતપોતાના પ્રાકૃતન સંસ્કારયુક્ત
અંતઃકરણને અનુરૂપ, ભવતિ હોય છે, અયમ્ આ, પુરુષઃ સંસારી
શુવ, શ્રદ્ધામયઃ શ્રદ્ધામય, (છે) યઃ જે, યચ્છ્રદ્ધઃ જેવી શ્રદ્ધાનો,
(છે) સઃ તે, સઃ તે, એવ જ (શ્રદ્ધાનુકૂળ છે).

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! પ્રાણિમાત્રની શ્રદ્ધા પોતપોતાના
પ્રાકૃતન સંસ્કારયુક્ત અંતઃકરણ પ્રમાણેની જ હોય છે, આ
સંસારી શુવ શ્રદ્ધામય જ છે અને તેથી જે પુરુષ જેવી શ્રદ્ધાનો
હોય, તેવી જ શ્રદ્ધાનુકૂળ—તેવા જ સત્ત્વનો તે ગણાય છે. અર્થાત્

૧ શમો વ્યગ્નિનિક્ષેપ્યા નયઃ સત્યં વૃથા સ્મૃતિઃ ।

તુલિત્યાગોઽપૃથ્વા શ્રદ્ધા ફોલેષા નિર્વૃત્તિર્મૂળે ॥

સત્ત્વસ્ય ધૃતયસ્ત્વેતા મુનિભિઃ સંપ્રકીર્તિતાઃ ॥

સમ (મનોનિગ્રહ), દમ (ઈન્દ્રિયનિગ્રહ), તિલિપ્તા (સદનશીલતા), ધન્ય
(પૂર્ણ-સંતોષ), તપ, સત્ય, દયા, રમુનિ (રમણ), વૃષ્ટિ (સતેષ-નૃપિ),
ત્યજ, અરપૃદ્ધા (અનિચ્છા), શ્રદ્ધા, લગ્ન, દયા, નિર્વૃત્તિ (સમ્પન્ન) અને
મુનિ (ધૈર્ય-સિયરતા) એ મુનિઓએ સત્ત્વની શ્રુતિઓ કહેલી છે.

તેથી જ સાત્ત્વિક, રાજસ, અને તામસ, એમ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા કહેવામાં આવી છે ૩.

અવતરણિકા — “સાત્ત્વિક, રાજસિક કે તામસિક એ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધામાંથી મનુષ્ય કયા પ્રકારની શ્રદ્ધા યુક્ત છે ?” તે જાણવા માટે કાર્યના અનુમાનથી નિર્ણય કરતા ભગવાન કહે છે

યજન્તે સાત્ત્વિકા દૈવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ॥

પ્રેતાન્ભૂતગણાશ્ચાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥ ૪ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—યજન્તે, સાત્ત્વિકાઃ, દેવાન્, યક્ષરક્ષાંસિ, રાજસાઃ, પ્રેતાન્, ભૂતગણાન્, ચ, અન્યે, યજન્તે, તામસાઃ, જનાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સત્ત્વે નિષ્ઠા યેષા તે સાત્ત્વિકા । યક્ષાશ્ચ રક્ષાસિ ચ યક્ષરક્ષાસિ, તાનિ યક્ષરક્ષાસિ । રજસિ નિષ્ઠા યેષા તે રાજસા । ભૂતાના ગણા ભૂતગણા, તાન્ ભૂતગણાન્ । તમસિ નિષ્ઠા યેષા તે તામસા ।

અન્વય અને અર્થઃ—સાત્ત્વિકા સત્ત્વગુણનિષ્ઠ (મનુષ્યો), દેવાન્ દેવોને, યજન્તે પૂજે છે, રાજસા રજોગુણનિષ્ઠ (મનુષ્યો), યક્ષરક્ષાસિ યક્ષો તથા રાક્ષસોને, (પૂજે છે, અને) અન્યે બીજા, તામસા તમોગુણનિષ્ઠ, જના મનુષ્યો, પ્રેતાન્ પ્રેતોને, ચ તેમ, ભૂતગણાન્ (સસ માતૃકા વગેરે) ભૂતગણોને, યજન્તે પૂજે ॥

ભાવાર્થઃ—સત્ત્વગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો દેવોનું પૂજન કરે છે, રજોગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો યક્ષો તથા રાક્ષસોને પૂજે છે અને બીજા તમોગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો પ્રેતોને તથા સસ માતૃકા વગેરે ભૂતગણોને પૂજે છે અર્થાત્ તે ઉપરથી જ કયું મનુષ્ય કયા ગુણયુક્ત શ્રદ્ધાવાળું છે તે જાણી શકાય છે. ૪.

અવતરણિકા:—‘ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સત્વાદિગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો કર્મથી ઓળખી શકાય છે, તેમાં ત્રણે ગુણમાંથી સત્ત્વગુણનિષ્ઠ મનુષ્ય તો હનગેમાં કોઈ એકાદ જ હોય છે, વિશેષે કરીને તો પ્રાણિઓ રજ્જેગુણનિષ્ઠ અથવા તમોગુણનિષ્ઠ જ હોય છે. હવે તે કેવી રીતે જાણી શકાય છે ’ તે બે સ્તોત્રથી બગવાન જણાવે છે:

અશાસ્ત્રવિહિતં ઘોરં તપ્યંતે ये तपो जनाः ॥

दंभाहंकारसंयुक्ता कामरागबलान्विताः ॥ ૫ ॥

कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ॥

मां चैवांतःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ૬ ॥

પદ્છેદ:—અશાસ્ત્રવિહિતમ્, ઘોરમ્, તપ્યન્તે, યે, તપઃ, જનાઃ, દમ્બાહંકારસંયુક્તાઃ, કામરાગબલોન્વિતાઃ, કર્ષ-યન્તઃ, શરીરસ્થમ્, ભૂતગ્રામમ્, અચેતસઃ, મામ્, ચ, એવ, અન્તઃશરીરસ્થમ્, તાન્, વિદ્ધિ, આસુરનિશ્ચયાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ હિતમ્ इति વિહિતમ્, શાસ્ત્રેણ વિહિતમ્ શાસ્ત્રવિહિતમ્, ન શાસ્ત્રવિહિતમ્ અશાસ્ત્રવિહિતમ્, તત્ । સમ્યક્ યુક્તાઃ इति સંયુક્તાઃ, દમ્પશ્ચ અહંકારશ્ચ દમ્બાહંકારૌ, તામ્યાં સંયુક્તાઃ इति દમ્બાહંકારસંયુક્તાઃ । ક્રમશ્ચ રાગશ્ચ કામ-રાગૌ, તયોઃ બલમ્ इति કામરાગબલમ્, તેન અન્વિતાઃ इति કામરા-ગબલોન્વિતાઃ । કર્ષયન્તિ તે કર્ષયન્તઃ । શરીરે તિષ્ઠતિ इति શરીરમ્, તં શરીરસ્થમ્ । ભૂતાનાં ગ્રામઃ ભૂતગ્રામઃ, તં ભૂતગ્રામમ્ । ન વિદ્યતે ચેતઃ યેષાં તે અચેતસઃ । શરીરસ્ય અન્તઃ इति અન્તઃશરીરમ્, તમ્મિન્

તિષ્ઠતિ ઇતિ અન્તઃશરીરસ્યઃ, તમ્ । અસુરાણામ્ અયમ્ ઇતિ આસુરઃ,
આસુરઃ નિશ્ચયઃ યેષાં તે આસુરનિશ્ચયાઃ, તાન્ આસુરનિશ્ચયાન્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—એ જે, જનાઃ મનુષ્યે, કામરા
ગચ્છાન્વિતાઃ અભિલાષા તથા આસક્તિના બળથી યુક્ત, (તેમ)
દમ્ભાહંકારસંયુક્તાઃ દંભ અને અહંકારથી યુક્ત, (થયા થકા)
અશાસ્ત્રવિહિતમ્ શાસ્ત્રમાં નહિ કહેલું, ધોરમ્ ભયંકર-અધમ, તપઃ
તપ, તપ્યન્તે આચરે છે, (તેમ) અચેતસઃ અવિવેકીઓ, (થઈને)
શરીરસ્યમ્ શરીરમાં રહેલા, મૃતગામમ્ પૃથ્વ્યાદિ પંચમહા-
ભૂતોના સમૂહને, ચ તથા, અન્તઃશરીરસ્યમ્ શરીરની અંદર
રહેલા, મામ્ મને, एव પણ, કર્પયન્તઃ કૃશ કરતા રહે છે, તાન્
તેમને, આસુરનિશ્ચયાન્ આસુરી નિશ્ચયવાળા, વિદ્ધિ તું જાણ.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્યે અભિલાષા તથા આસક્તિના
બળથી તેમજ દંભ અને અહંકારથી યુક્ત થઈને શાસ્ત્રમાં નહિ
કહેલું ભયંકર-અધમ તપ આચરે છે, તેમ અવિવેકી થઈને
શરીરમાં રહેલા પૃથ્વ્યાદિ પંચમહાભૂતને અને મને પણ કૃશ
કરતા રહે છે, તેવાઓને તું આસુરી નિશ્ચયવાળા જાણ. અર્થાત્
એવાં મનુષ્યે ઉત્તમ શ્રદ્ધાયુક્ત હોતાં નથી. ૫-૬.

અવતરણિકાઃ—“આદાર, યજ્ઞ, તપ તથા દાન વિગેરેની ભિન્નતાથી
પણ સર્વાદિગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો તત્કાળ ઓળખી શકાય છે” તે વાત ભગવાન
હવે કહે છે:

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ॥

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં ભેદમિમં શ્રુણુ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—આદારઃ, તુ, અપિ, સર્વસ્ય, ત્રિવિધઃ, ભવતિ,
પ્રિયઃ, યજ્ઞઃ, તપઃ, તથા, દાનમ્, તેષામ્, ભેદમ્, ઇમમ્, શ્રુણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આહ્નિયતે इति आहारः । दीयते इति दानम् ।

અન્યથે અને અર્થઃ—મારત હે ભારત ! તુ વળી, આહારઃ આહાર, અપિ પણ, સર્વસ્ય બધાં પ્રાણિઓને, ત્રિવિધઃ ત્રણ પ્રકારે, પ્રિયઃ પ્રિય, મળતિ હોયછે, (તેમ) યજ્ઞઃ યજ્ઞ, તપઃ તપ, તથા અને, દાનમ્ દાન (પણ ત્રણ પ્રકારનાં હોયછે), તેષામ્ તે સઘળાંના, ઇમમ્ આ, ભેદમ્ ભેદને, શૃણુ તું સાંભળ.

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! વળી સત્ત્વદિગુણોના આશ્રયથી આહાર પણ બધાં પ્રાણિઓને ત્રણ પ્રકારનો પ્રિય હોય છે, તેમ યજ્ઞ, તપ અને દાન પણ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રિય હોય છે. હવે તે સઘળાંનો આ ભેદ હું તને કહું છું તે તું મારી પાસેથી સાંભળ. ૭.

અવતરણિકાઃ—હવે પંદર શ્લોકથી ભગવાન આહાર, યજ્ઞ, તપ તથા દાનના ત્રિવિધ-ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન કરે છે, તેમાં પ્રથમ ત્રણ શ્લોકથી આહારનું વર્ણન કરે છે.

આયુઃસત્ત્વવલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ॥

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥૮॥

પદચ્છેદઃ—આયુઃસત્ત્વવલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ,

રસ્યાઃ, સ્નિગ્ધાઃ, સ્થિરાઃ, હૃદ્યાઃ, આહારાઃ, સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ વર્ધયન્તે તે વિવર્ધનાઃ, આયુશ્ચ સત્ત્વં ચ બલં ચ આરોગ્યં ચ સુખં ચ પ્રીતિશ્ચ આયુઃસત્ત્વવલારોગ્ય-સુખપ્રીતયઃ, તાસાં વિવર્ધનાઃ इति આયુઃસત્ત્વવલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ । રસયિતું યોગ્યાઃ રસ્યાઃ । હૃદયસ્ય પ્રિયાઃ હૃદ્યાઃ । સાત્ત્વિકાનાં પ્રિયાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—આયુઃસત્ત્વલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ આયુષ્ય (દીર્ઘ જીવન), સત્ત્વ (ધૈર્ય), બલ (શરીર-સામર્થ્ય), આરોગ્ય, સુખ-ચિત્તની પ્રસન્નતા, તથા પ્રેમ ઇત્યાદિની અત્યંત વૃદ્ધિ કરનારા, રસ્યાઃ રસિક (મધુર રસવાળા), સ્નિગ્ધાઃ ઘૃત ઇત્યાદિ રનેહયુક્ત, સ્થિરાઃ ચિરકાલ પર્યન્ત શરીરનું પોષણ કરનારા, (અને) હૃદ્યાઃ હૃદયને પ્રિય લાગે તેવા, આહારાઃ આહારો, સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ સાત્ત્વિક મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે.

ભાવાર્થ:—આયુષ્ય, ઉત્સાહ-ધૈર્ય, શક્તિ, આરોગ્ય, ચિત્તની પ્રસન્નતા તથા પ્રેમ-હર્ષ ઇત્યાદિની અત્યંત વૃદ્ધિ કરનારા, રસિક, ઘૃત ઇત્યાદિ રનેહયુક્ત, ચિરકાલ પર્યન્ત શરીરનું પોષણ કરનારા તથા હૃદયને પ્રિય લાગે તેવા આહારો સાત્ત્વિક મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે. અર્થાત્ જે મનુષ્યોને એવા આહારો પ્રિય હોય છે તે સાત્ત્વિક મનુષ્યો કહેવાય છે. ૮.

કટુમ્લલવણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ ॥

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—કટુમ્લલવણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ,

આહારાઃ, રાજસસ્ય, ઇષ્ટાઃ, દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ દહતિ ઇતિ વિદાહી, કટુશ્ચ અમ્લશ્ચ લવણશ્ચ અત્યુષ્ણશ્ચ તીક્ષ્ણશ્ચ રૂક્ષશ્ચ વિદાહી ચ કટુમ્લલવણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ । દુઃસ્વં ચ શોકશ્ચ આમયશ્ચ દુઃસ્વશોકામયાઃ, તાન્ પ્રકર્ષેણ દદતે ઇતિ દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ।

અન્ય અને અર્થ:—કદમ્બલલવણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરુક્ષાવિ-
વાહિનઃ અતિ કડવા (કડવો લીમડો વિગેરે), અત્યંત ખાટા
(કાગદી લીંબુ વિગેરે), અતિ ખારા (લૂણ-નિમક-મીઠું વિગેરે),
અતિ ઉષ્ણ (બહુ ગરમ), અતિ તીખા (કાળાં મરી વિગેરે),
અતિ સૂકા (ચણા, મસૂર, કાંગ, ડોહરા વિગેરે), અત્યંત
ઢાહ કરે તેવા (સર્પપ-સરસી આદિ તેમ) દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ
દુઃખ, શોક અને રોગોને ઉપજાવનારા, આહારાઃ આહારો,
રાજસસ્ય રાજસિક મનુષ્યને, દૃષ્ટાઃ પ્રિય (હોય છે).

ભાવાર્થ:—અતિ કડવા, અતિ ખાટા, અતિ ખારા,
અતિ ઉષ્ણ, અતિ તીખા, અતિ સૂકા, અતિ ઢાહ કરે તેવા,
તેમ દુઃખ, શોક અને રોગોને ઉત્પન્ન કરનારા આહારો રાજસિક
મનુષ્યને પ્રિય હોય છે. અર્થાત્ એવા આહારો જેને પ્રિય હોય
તે મનુષ્ય રાજસિક ગણાય છે. ૯.

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુપિતં ચ યત્ ॥

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—યાતયામમ્, ગતરસમ્, પૂતિ, પર્યુપિતમ્,
ચ, યત્, ઉચ્છિષ્ટમ્, અપિ, ચ, અમેધ્યમ્, ભોજનમ્, તામસપ્રિયમ્.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યાતઃ યામઃ પ્રહરઃ યસ્ય તત્ યાતયા-
મમ્ । ગતઃ રસઃ યસ્માત્ તત્ ગતરસમ્ । મેધાયૈ હિતમ્ ઇતિ મેધ્યમ્,
ન મેધ્યમ્ અમેધ્યમ્ । તમસિ નિષ્ઠા યેષાં તે તામસાઃ, તામસાનાં
પ્રિયમ્ તામસપ્રિયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યાતયામમ્ એક પ્રહર જેને વીતી ગયેલો તેવું, ગતરસમ્ સ્વાદ ઉડી ગયેલું, પૂતિ દુર્ગંધવાળું, ચ તથા, પર્યુષિતમ્ રાત્રિનુ* રાધેલું ઉચ્છિષ્ટમ્ એકું-લોજન કર્યા પછી શેષ રહેલું, ચ તથા, અમેઘ્યમ્ અપવિત્ર, યત્ જે, મોજનમ્ લોજન, (છે તે) અપિ પણ, તામસપ્રિયમ્ તમોશુણી મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે

ભાવાર્થઃ—એક પ્રહર વીતી ગયેલું, સ્વાદરહિત, દુર્ગંધ-યુક્ત, રાત્રિનુ ગધેલું, એકું-લોજન કર્યા પછી શેષ રહેલું તથા અપવિત્ર એવું જે લોજન તે પણ તમોશુણી મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે અર્થાત્ એવા આહારવાળા મનુષ્યોને તમોશુણી ગણવામા આવે છે ૧૦.

અવતરણિકા—હવે ત્રણ મોકળી ભગવદ્ ગણના આશ્ર-યથી ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞોનું વર્ણન કરે છે

અફલાકાક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિદૃષ્ટો ય ઇજ્યતે ॥

યદ્યવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥૧૧॥

પદચ્છેદઃ—અફલાકાક્ષિભિઃ, યજ્ઞઃ, વિધિદૃષ્ટઃ, યઃ, ઇજ્યતે, યદ્યવ્યમ્, એવ, ઇતિ, મનઃ, સમાધાય, સઃ, સાત્ત્વિકઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—યજ્ઞ આકાન્તે તેફલાકાક્ષિણ, ન ફલાકાક્ષિણ અફલાકાક્ષિણ, સૈ અફલાકાક્ષિભિ । વિધિના દૃષ્ટ વિધિદૃષ્ટ । સમ્યન્ આધાય ઇતિ સમાધાય । યદ્યવ્ય ઉચિત યદ્યવ્યમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અફલાકાક્ષિમિ ફલની ઈન્દ્રિય રહિત પુનઃ વડે, વિધિદૃષ્ટ શાસ્ત્રની આસપ્રમાણે વિધિત

(અને) યદ્વ્યયમ્, એવ યજ્ઞ કરવો જ જોઈએ (એ પોતાનું કર્તવ્ય છે), ઇતિ એ, પ્રમાણે, મનઃ મનને, સમાધાય એકાથ કરીને, યઃ જે, ઇજ્યતે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, સઃ તે, સાત્ત્વિકઃ સાત્ત્વિક (યજ્ઞ છે).

ભાવાર્થઃ—ફલની ઇચ્છારહિત પુરુષોવડે, શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વિધિપૂર્વક યજ્ઞ કરવો જ જોઈએ એ પોતાનું કર્તવ્ય છે, એ પ્રમાણે મનને સ્થિર કરીને જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક કહેવામાં આવે છે. ૧૧.

અવતરણિકાઃ—હવે ભગવાન રાજસિક યજ્ઞનું વર્ણન કરે છે.

અભિસંધાય તુ ફલં દંભાર્યમપિ ચૈવ યત્ ॥

ઇજ્યતે ભરતશ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—અભિસંધાય, તુ, ફલમ્, દમ્ભાર્યમ્, અપિ, ચ, એવ, યત્, ઇજ્યતે, ભરતશ્રેષ્ઠ, તમ્, યજ્ઞમ્, વિદ્ધિ, રાજસમ્.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અમિતઃ સંધાય ઇતિ અભિસન્ધાય । દમ્ભાય ઇતિ દમ્ભાર્યમ્ । ભરતાનાં શ્રેષ્ઠઃ ભરતશ્રેષ્ઠઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ભરતશ્રેષ્ઠ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ફલમ્ ફલને, તુ જ, અભિસન્ધાય ઉદ્દેશીને, ચ, એવ તેમ જ, દમ્ભાર્યમ્ દંભની ખાતર, અપિ પણ, ઇજ્યતે જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તમ્ તે, યજ્ઞમ્ યજ્ઞને, રાજસમ્ રાજસિક, (યજ્ઞ) વિદ્ધિ તું જાણ.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશીજોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! ફલને ઉદ્દેશીને તેમ જ દંભની ખાતર પણ જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞને તું રાજસિક યજ્ઞ જાણ. ૧૨.

અવતરણિકા:—હવે ભગવાન તામસિક યજ્ઞનું વર્ણન કરતા કહે છે

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નં મંત્રહીનમદક્ષિણમ્ ॥

શ્રદ્ધાવિરહિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદ:—વિધિહીનમ્, અસૃષ્ટાન્નમ્, મંત્રહીનમ્, અદક્ષિણમ્, શ્રદ્ધાવિરહિતમ્, યજ્ઞમ્, તામસમ્, પરિચક્ષતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિધિના હીન વિધિહીન, ત વિધિહીનમ્ । ન સૃષ્ટ—ન નિષ્પાદિતમ્ વા બ્રાહ્મણેભ્યો ન દત્તમ્ અન્ન યસ્મિન્ સ અસૃષ્ટાન્ન, તમ્ અસૃષ્ટાન્નમ્ । મંત્રૈ હીન રહિત વા દુષ્ટશબ્દ પ્રયુક્તો મંત્ર યસ્મિન્ સ, વા સ્વરતો વર્ણતો હીન મનો યસ્મિન્ સ મંત્રહીન, ત મંત્રહીનમ્ । ન દીયન્તે યથોક્તા દક્ષિણા યસ્મિન્ સ અદક્ષિણ, તમ્ અદક્ષિણમ્ । વિશેષેણ રહિત વિરહિત, શ્રદ્ધયા વિરહિત શ્રદ્ધાવિરહિત, ત શ્રદ્ધાવિરહિતમ્ । તમસા નિર્વૃત્ત તામસ, ત તામસમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—વિધિહીનમ્ શાસ્ત્રેકતવિધિ રહિત, અસૃષ્ટાન્નમ્ અન્નદાનરહિત, મંત્રહીનમ્ મંત્ર વિનાનો, અદક્ષિણમ્ દક્ષિણારહિત, (તથા) શ્રદ્ધાવિરહિતમ્ શ્રદ્ધાથી ખણી રહિત, યજ્ઞમ્ યજ્ઞને, તામસમ્ તામસિક, (યજ્ઞ) પરિચક્ષતે કહે છે.

૧ કુટ શબ્દ સ્વરતો વર્ણના વા મિથ્યા પ્રયુક્તો ન તમથમાહ ।

૨ વાગ્વજ્ઞા યજમાન દિવસિ યજન્દ્રશત્રુ સ્વરતાવરાધાત્ ॥

અકારાદિ સ્વરથી અથવા કકારાદિ વશ્તુથી દૂષિત ખોટા પ્રયોગવાળો શબ્દ મંત્રના તે-કહેવામાં ઇચ્છેલા અર્થને કહેતો નથી પણ તે વાણીરૂપી વળ ખની યજ્ઞમાનને મારે છે એમ 'ઇન્દ્રશત્રુ' એમાં સ્વરના અપરાધથી ઉન્દ્રે રત્નાશુરને મર્યાદિતો તેમ.

ભાવાર્થ:—શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી રહિત, અત્યાદાનવિનાનો તેમ મંત્ર, હાંસિણ અને શ્રદ્ધાથી પણ રહિત હોય તેવા યજ્ઞને તામસિક યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. ૧૩✓

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આહાર તથા યજ્ઞને કહી હવે સત્વાદિ ગુણોના બેદરે ત્રણ પ્રકારના તપ વિશે કહે છે; તેમાં પ્રથમ સાત્વિક તપનાં અંગીભૂત કાયિક, વાયિક અને માનસિક એ ત્રિવિધ તપની વ્યાખ્યા ત્રણ શ્લોકથી કરનાં પ્રથમ ભગવાન કાયિક તપની વ્યાખ્યા કરે છે:

દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શાંચિમાર્જવમ્ ॥

બ્રહ્મચર્યમર્હિસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદ:—દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનમ્, શૌચમ્, આર્જવમ્, બ્રહ્મચર્યમ્, અર્હિસા, ચ, શારીરમ્, તપ:, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—દ્વિર્નાયન્તે તે દ્વિજા:, પ્રકર્યેણ જાનન્તિ તે પ્રાજ્ઞા:, દેવાશ્ચ દ્વિજાશ્ચ ગુરુશ્ચ પ્રાજ્ઞાશ્ચ દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞા:, તેષાં પૂજનમ્ इति દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનમ્ । શુચેર્માવ: શૌચમ્ । ઋત્નોર્માવ: આર્જવમ્ । બ્રહ્મણિ ચર્યમ્ इति બ્રહ્મચર્યમ્ । ન હિંસા અર્હિમા । શારીરસ્ય ર્દ શારીરમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનમ્ દેવ, પ્રાજ્ઞણ, ગુરુ તથા વત્સવેતાઓનું પૂજન, શૌચમ્ મૃત્તિકા તથા જલ ઇત્યાદિથી શરીરનું શોધન, આર્જવમ્ સરલતા, બ્રહ્મચર્યમ્ વેદાભ્યાસમાં રત રહી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો તે, ચ અને, અર્હિસા અહિંસા, (એ) શારીરમ્ શરીરસંબંધી, તપ: તપ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—દેવ, પ્રાણણ, શુરુ તથા અન્ય તત્ત્વવેત્તાઓનું પૂજન, મૃત્તિકા, જલ ઇત્યાદિથી શરીરનું શોધન, સરલતા, વેદાભ્યાસમા તત્પર રહી ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો તે અને અહિંસા એ સઘળું શરીરસંબંધી તપ કહેવાય છે. ૧૪.

અવતરણિકા—હવે વાણીસંબંધી તપની વ્યાખ્યા આપતા ભગવાન કહે છે

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ॥

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥૧૫॥

પદ્મચ્છેદ:—અનુદ્વેગકરમ્, વાચ્યમ્, સત્યમ્, પ્રિયહિતમ્, ચ, યત્, સ્વાધ્યાયાભ્યસનમ્, ચ, એવ, વાઙ્મયમ્, તપઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અદ્વેગ ક્રોધોતિ ઇતિ અદ્વેગકરમ્, ન અદ્વેગકરમ્ અનુદ્વેગકરમ્ । હિતમ્ આસ્તિ અનેન ઇતિ હિતમ્, પ્રિયં ચ તત્ હિત ચ પ્રિયહિતમ્ । અભ્યસ્યતે ઇતિ અભ્યસનમ્, સ્વાધ્યાયમ્ અભ્યસનમ્ સ્વાધ્યાયાભ્યસનમ્ । વાચા પ્રચુરમ્ વાઙ્મયમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—અનુદ્વેગકરમ્ ક્રોધને પણ દુઃખ ઉત્પન્ન ન કરે તેવું, સત્યમ્ માત્ર, ચ તથા, યત્ એ, પ્રિયહિતમ્ પ્રિય હોવા સાથે પરિણામે કલ્યાણકારી, વાક્યમ્ વાક્ય, ચ, એવ તેમ જ, સ્વાધ્યાયાભ્યસનમ્ વેદાદિ સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ, (તે) વાઙ્મયમ્ વાણીસંબંધી, તપ તપ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

। મય ત્વપ્રિય વચાન્ન ત્વાસન્માપયમ્ ।

પ્રિયજ્ઞ નાતૃત્વ ત્વદેવ ધમ સનાતન ॥ મત્ ॥

સત્ય-સાત્ત્વ મોહક પણ પ્રિય જોતલુ માત્ર હોય પણ અત્રિય મોહક નહિ તેમ પ્રિય પણ અનત્ય-ઓદ ન મોહક, એ સનાતન વર્ત્ત છે

ભાવાર્થ:—કોઈને પણ દુઃખ ઉત્પન્ન ન કરે તેવું, સત્ય, તેમ જ જે પ્રિય હોવા સાથે પરિણામે કલ્યાણકારી હોય એવું વાક્ય બોલવું તે તથા વેદોના સ્વાધ્યાયપૂર્વક નિરંતર અભ્યાસ કરવો તે વાણીસંબંધી તપ કહેવામાં આવે છે. ૧૫.

અવતરણિકા:—દેવે ભગવાન માનસિક તપની વ્યાખ્યા કહે છે:

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—મનઃપ્રસાદઃ, સૌમ્યત્વમ્, મૌનમ્, આત્મવિનિગ્રહઃ, ભાવસંશુદ્ધિઃ, इति, एतत्, तपः, मानसम्, उच्यते.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકરેણ સીદન્તિ इन्द्रियाणि मनश्च अस्मिन् इति प्रसादः, मनसः प्रसादः मनःप्रसादः । सौमो देवता अम्य इति सौम्यम्, सौम्यस्य भावः सौम्यत्वम् । मुनेः भावः मौनम् । आत्मनः विशेषेण निग्रहः इति आत्मविनिग्रहः । सम्यक् शुद्धिः संशुद्धिः, भावस्य हृदयस्य संशुद्धिः भावसंशुद्धिः । मनसः इदम् मानसम् ।

અન્યથા અને અર્થ:—મનઃ પ્રસાદઃ ચિત્તની પ્રસન્નતા, સૌમ્યત્વમ્ શાંતભાવ, મૌનમ્ મૌન, આત્મવિનિગ્રહઃ આત્મ-સંયમ, (અને) માયસંશુદ્ધિઃ અંતઃકરણની શુદ્ધિ, इति એ, માનસમ્ માનસિક, તપઃ તપ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—ચિત્તની પ્રસન્નતા, સૌમ્યપણું—શાંતભાવ મૌન, આત્મસંયમ કરવો તે તથા અંતઃકરણની શુદ્ધિ એ માનસિક તપ કહેવામાં આવે છે. ૧૬.

અવતરણિકા — ઉપરોક્ત કાયિક, વાયિક અને માનસિક તપ સત્વાદિ ગુણોના ભેદવડે ટેવી રીતે ત્રણ પ્રકારનું થાય છે તે ભેદ હવે ભગવાન બધાએ છે, તેમા પ્રથમ સાત્ત્વિક તપની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે

શ્રદ્ધયા પરયા તસં તપસ્તાન્નિવિધં નરૈઃ ॥

અફલાકાંક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રદ્ધયા, પરયા, તપ્સમ્, તપઃ, તત્, ત્રિવિધમ્, નરૈઃ, અફલાકાંક્ષિભિઃ, યુક્તૈઃ, સાત્ત્વિકમ્, પરિચક્ષતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તિસ્ર. વિધાઃ યસ્ય તત્ ત્રિવિધમ્ । ફલમ્ આકાંક્ષન્તે તે ફલાકાંક્ષિણઃ, ન ફલાકાંક્ષિણઃ અફલાકાંક્ષિણઃ, તૈઃ અફલાકાંક્ષિભિઃ । સત્ત્વેન નિર્વૃત્તમ્ સાત્ત્વિકમ્ । પરિતઃ ચક્ષતે इति પરિચક્ષતે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અફલાકાંક્ષિભિઃ ફલની આકાંક્ષા વિનાના, યુક્તૈઃ યોગયુક્ત, નરૈઃ પુરુષોએ, પરયા પરમ, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, તપ્સમ્ આચરવામાં આવેલા, તપઃ તપને, સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક (તપ), પરિચક્ષતે કહે છે.

સામાર્થ્યઃ—ફલની આકાંક્ષારહિત એવા યોગયુક્ત પુરુષોએ પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરેલા ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારના તપને શિષ્ટવર્ગ ‘સાત્ત્વિક તપ’ એ પ્રમાણે કહે છે. ૧૭.

અવતરણિકાઃ—હવે ભગવાન ગર્જનિક તપની વ્યાખ્યા કરે છે

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દંભેન ચૈવ યત્ ॥

ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—સત્કારમાનપૂજાર્થમ્, તપઃ, દમ્ભેન, ચ, એવ, યત્, ક્રિયતે, તત્, રૂઢ, પ્રોવત્તમ્, રાજસમ્, ચલમ્, અધ્રુવમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સત્કારશ્ચ માનશ્ચ પૂજા ચ સત્કારમાનપૂજાઃ, તામ્યઃ ઇતિ સત્કારમાનપૂજાર્થમ્ । પ્રકર્ષેણ ઉક્તમ્ ઇતિ પ્રોક્તમ્ । રજસા નિર્વૃત્તમ્ રાજસમ્ । ચલતિ ઇતિ ચલમ્ । ન. ધ્રુવમ્ અધ્રુવમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સત્કારમાનપૂજાર્થમ્ સત્કાર, માન અને પૂજના હેતુથી, ચ, એવ તેમ જ, દમ્ભેન બાહ્યાડંબરની ખાતર, યત્ જે, તપઃ તપ, ક્રિયતે કરવામાં આવે છે, તત્ તે, રાજસમ્ રજોશુષ્ણી, ચલમ્ નાશવંત, (અને) અધ્રુવમ્ અનિશ્ચિત. (રૂઢ આપવાવાળું), (તપ) પ્રોક્તમ્ કહેલું છે.

ભાવાર્થઃ—કેવળ લોકસત્કાર, માન તથા લોક તરફથી પૂજન પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી, તેમ જ બાહ્ય આડંબરની ખાતર ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારનું જે તપ કરવામાં આવે છે, તે તપ રજોશુષ્ણી, વિનાશિ તથા અનિશ્ચિત રૂઢ આપનારું કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—હવે ભગવાન્ તામસિકે તપની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવે છે:

મૃદગ્રાહેણાત્મનો યત્પીડયા ક્રિયતે તપઃ ॥

પરસ્યોત્સાદનાર્થ વા તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—મૃદગ્રાહેણ, આત્મનઃ, યત્, પીડયા, ક્રિયતે, તપઃ, પરસ્ય, ઉત્સાદનાર્થમ્, વા, તત્, તામસમ્, ઉદાહૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મૂઢશ્ચાસૌ ગ્રાહશ્ચ મૂઢગ્રાહઃ, તેન મૂઢ-ગ્રાહેણ । ઉત્સાદનમ્ એવ અર્થઃ યસ્ય તત્, ઉત્સાદનાય્મ્ ઇતિ વા ઉત્સાદનાર્થમ્ । તમસા નિર્વૃત્તમ્ તામસમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મૂઢગ્રાહેણ અવિવેકવડે થએલા દુરાગ્રહથી, આત્મન પોતાને, પીઢયા પીડા કરીને, વા અથવા, પરસ્ય પરના, ઉત્સાદનાર્થમ્ વિનાશને માટે, યત્ જે, તપઃ તપ, ક્રિયતે કરવામા આવે છે, તત્ તે, તામસમ્ તામસિક, (તપ) ઉદાહતમ્ કહેવામા આવેલું છે.

ભાવાર્થઃ—અવિવેકવડે ઉત્પન્ન થયેલા દુરાગ્રહથી પોતાને પીડા કરીને, અથવા પર (ખીજ)ના વિનાશને માટે જે તપ કરવામા આવે છે તેને તામસિક તપ કહેવામા આવેલું છે. અર્થાત્ જો પ્રમાણે તપના બેઢવડે પણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસિક મનુષ્યો જાણવામા આવી શકે છે. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—હવે ભગવાન નરનાદિ ગુણના બેદ પ્રમાણે દાનનું પણ ત્રણ પ્રકારે વર્ણન કરે છે, તેમા પ્રથમ નાસ્તિક દાનનું કથન કરે છે

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેऽનુપકારિણે ॥

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥

પદચ્છેદઃ—દાતવ્યમ્, ઇતિ, યત્, દાનમ્, દીયતે, અનુપકારિણે, દેશે, કાલે, ચ, પાત્રે, ચ, તત્, દાનમ્, સાત્ત્વિકમ્, સ્મૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દાતુમ્ યોગ્યમ્ દાતવ્યમ્ । ઉપકાર અસ્ય અન્તિ ઇતિ ઉપકારી, ન ઉપકારી અનુપકારી, તસ્મિ અનુપકારિણે । સત્ત્વેન નિર્વૃત્તમ્ સાત્ત્વિકમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—દાતવ્યમ્ (પોતાનો ધર્મ સમજી) . દાન આપવું જ જોઈએ, इति એ પ્રમાણે (માનીને), અનુપકારિણે પ્રત્યુપકાર કરવામાં અસમર્થ હોય તેવાને, દેશે કુરુક્ષેત્રાદિ દેશમાં, ચ તથા, કાલે ગ્રહણાદિ કાલમાં, ચ તેમ, પાત્રે સત્પાત્ર જાણીને યત્ન જે, દાનમ્ દાન, દીયતે અપાય છે, તત્ તે, દાનમ્ દાન, સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક, સ્મૃતમ્ માનવામાં આવ્યું, (છે).

ભાવાર્થ:—“ દાન કરવું, એ પોતાનું કર્તવ્ય છે, ” એમ સમજીને, પોતાના તરફ પ્રત્યુપકાર કરવામાં અસમર્થ હોય તેવાને અથવા પ્રત્યુપકારની આશા વિના, કુરુક્ષેત્રાદિ દેશમાં, સંક્રાંતિ તેમ ગ્રહણાદિ કાલમાં, તથા સત્પાત્ર જાણીને, જે દાન આપવામાં આવે છે, તે દાનને સ્મૃતિકારોએ સાત્ત્વિક દાન માનેલું છે. ૨૦

અવતરણિકા:—હવે ભગવાન ગન્ધર્વ દાનની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે:

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ॥

દીયતે ચ પરિક્ષિપ્તં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદ્મચ્છેદ:—યત્, તુ, પ્રત્યુપકારાર્થમ્, ફલમ્, ઉદ્દિશ્ય, વા, પુનઃ, દીયતે, ચ, પરિક્ષિપ્તમ્, તત્, રાજસમ્, ઉદાહતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રતિ વિનિમયેન ઉપકાર: इति પ્રત્યુપકાર:, પ્રત્યુપકારાય इति પ્રત્યુપકારાર્થમ્. પરિતઃ વિરુદ્ધમ્ इति પરિક્ષિપ્તમ્.

અન્વય અને અર્થ:—તુ વળી, પ્રત્યુપકારાર્થમ્ પ્રત્યુપકાર માટે, વા અથવા, પુનઃ ફરી, ફલમ્ ફલને, ઉદ્દિશ્ય

ઉદ્દેશીને, યત્ જે દાન, પરિક્ષિત્રમ્ સર્વ પ્રકારે કલેશયુક્ત થઈને, દીયતે અપાય છે, તત્ તે દાન, રાજસમ્ રાજસિક, ઉદાહૃતમ્ કહેવામાં આવ્યું (છે).

ભાવાર્થ:—વળી પ્રત્યુપકાર કરવાને સમર્થ હોય તેવાને અથવા પ્રત્યુપકારની આશાથી, કે દાનના ભવિષ્યમાં થનારા ફલની ઇચ્છાથી, જે દાન સર્વ પ્રકારે કલેશ પામીને આપવામાં આવે છે તે દાન રાજસિક કહેવામાં આવ્યું છે. ૨૧.

અવતરશિક્ષા:—હવે ભગવાન તામસિક દાનની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે:

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ॥

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨॥

પદ્મચેદ:—અદેશકાલે, યત્, દાનમ્, અપાત્રેભ્યઃ, ચ, દીયતે, અસત્કૃતમ્, અવજ્ઞાતમ્, તત્, તામસમ્, ઉદાહૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—દેશશ્ચ કાલશ્ચ ઇતિ એતયોઃ સમાહારઃ દેશકાલમ્, ન દેશકાલમ્ અદેશકાલમ્, તસ્મિન્ અદેશકાલે । ન પાત્રાણિ અપાત્રાણિ, તેભ્યઃ અપાત્રેભ્યઃ । ન સત્કૃતમ્ અસત્કૃતમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—અદેશકાલે અપવિત્ર દેશમાં અને અનુચિત કાલમાં, અપાત્રેભ્યઃ અયોગ્ય મનુષ્યોને, અસત્કૃતમ્ સત્કારરહિત, ચ, અને, અવજ્ઞાતમ્ તિરસ્કારપૂર્વક, યત્ જે, દાનમ્ દાન, દીયતે આપવામાં આવે છે, તત્ તે, તામસમ્ તામસિક (દાન), ઉદાહૃતમ્ કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—અપવિત્ર દેશમાં, અનુચિત સમયમાં, અયોગ્ય મનુષ્યોને, સત્કારરહિત, તથા કોઈની અવજ્ઞાપૂર્વક જે દાન આપવામાં આવે છે, તે તામસિક દાન કહેવાય છે. ૨૨.

અવતરણિકા:— એ પ્રમાણે આહાર, યજ્ઞ, તપ, તેમ જ દાનનું વિવિધ કથન કર્યું, તેમા માત્તિક આહારાદિ ઉત્તમ હોવાથી તે ગ્રહણ કરવા જોઈએ અને રાજસિક તથા તામસિકનો ત્યાગ કરવો જોઈએ તેમા માત્તિક કાદિ આહારના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી માગ અથવા માગ પગિલામની આગ્રહા જેવું કાઠિજ નથી, પણ યજ્ઞ, તપ, તથા દાનના ફોનો અદ્દ તેમ જ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી કદાચ તેમના ફોનોનો અભાવ માની જેવામા આવે, તો સત્વ-ગુણવાળા મનુષ્યોને તેમ જ ગ્નેગુણવાળા મનુષ્યોને ફક્તની વ્યવસ્થામા અનર્થનો પ્રભવ ઉત્પન્ન થાય, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના અભાવે કોનું શું ફક્ત છે તે મમજી શકતું નથી તેથી એવા ત્રિપર્યય મતના પગિલાગ માટે તથા સદ્વસ્તુના પ્રતિપાદન માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરમ કરુણાથી નીચેનો ઉપદેશ આપતા અર્જુનને કહે છે

ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ॥

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ૐ, તત્, સત્, ઇતિ, નિર્દેશઃ, બ્રહ્મણઃ, ત્રિવિધઃ, સ્મૃતઃ, બ્રાહ્મણાઃ, તેન, વેદાઃ, ચ, યજ્ઞાઃ, ચ, વિહિતાઃ, પુરા.

૧. વૈકાતર પર બ્રહ્મ શાવાળામ પર વદ ।

બ્રહ્મણાદ્યતત્ત્વા વેદાઃ પ્રજ્ઞે વચસ્તપતા ॥ સ્મૃતિ ॥

એક (ૐ) અક્ષર તે પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા છે, અને પ્રાણાયામ તે પરમ-ઉત્તમ તપ છે તથા ઐકાર એમા મુખ્ય-અર્થ-પ્રથમ પ્રોણાય છે તે વેદો પ્રભુવમા સમાયજા-રહેલા છે

મદ્ એવ સમ કિંચિદોષક જગતિ સ્મૃતમ્ ।

યે વિનાશકર્ત્તાસ્તે સ્વર્ગાર્થ મ પ્રવ્રજન્તે ॥ સ્મૃતિ ॥

ઉત્તીય-ઐકાર સમાન જનનમા રોધક વસ્તુ કઈ પણ નથી, કેમ કે એ (ઐકાર) વિના આગનાય-વેદોપદેશમાળી પણ પે વાના (ય જ્ઞિઃ ત્રિમેરે) કાર્યમા પ્રવર્તી નથી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિર્દિશ્યતે અનેન ઇતિ નિર્દેશઃ । તિસ્રઃ
વિધાઃ યસ્ય સઃ ત્રિવિધઃ । વિશેષેણ હિતાઃ ઇતિ વિહિતાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—“ ઓમ ”, “ તત્ ” અને “ સત્ ”,
ઇતિ એ પ્રમાણે, ત્રિવિધઃ ત્રણ પ્રકારનો, વ્રહ્મણઃ બ્રહ્મનો, નિર્દેશઃ
નામવ્યવહાર, સ્મૃત સ્મૃતિઓમાં કહેવામાં આવ્યો છે, (અને)
તેન તે—બ્રહ્મના ત્રિવિધ નિર્દેશથી, (જ) પુરા પૂર્વે, બ્રાહ્મણાઃ
બ્રાહ્મણો, વેદાઃ વેદો, ચ અને, યજ્ઞાઃ યજ્ઞો, વિહિતાઃ સરભયેલા છે.

ભાવાર્થઃ—“ ઓમ તત્સત્ ” એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો
પરબ્રહ્મનો નામવ્યવહાર, સ્મૃતિઓમાં કહેવામાં આવ્યો છે,
અને તે ત્રણ પ્રકારના બ્રહ્મના નિદેશથી જ પૂર્વે બ્રાહ્મણો, વેદો
તથા યજ્ઞો ઉત્પન્ન થયેલા છે. ૨૩.

અવતરણિકાઃ—બ્રાહ્મણ, વેદ, તેમ જ યજ્ઞોનું પણ કારણ, અને
બ્રહ્મનો પણ નિર્દેશ હોવાથી “ ઓમ, તત્, સત્, ” એ ત્રણે પદ શ્રેષ્ઠ છે, એમ
તેમના શ્રેષ્ઠત્વનું દર્શન કરાવતા ભગવાન કહે છે

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ॥

પ્રવર્તંતે વિધાનોક્તાઃ સતતં વ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, ઓમ્, ઇતિ, ઉદાહૃત્ય, યજ્ઞદાન-
તપઃક્રિયાઃ, પ્રવર્તંતે, વિધાનોક્તાઃ, સતતમ્, વ્રહ્મવાદિનામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યજ્ઞશ્ચ દાનં ચ તપશ્ચ યજ્ઞદાન-
તપાસિ, તેષાં ક્રિયાઃ ઇતિ યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ । પ્રકરણેણ વર્તંતે ઇતિ
પ્રવર્તંતે । વિધાનૈઃ ઓક્તાઃ વિધાનોક્તાઃ । વ્રહ્મ વદન્તિ તે વ્રહ્મવાદિનઃ,
તેષાં વ્રહ્મવાદિનામ્ ।

ભાવાર્થ:—મુમુક્ષુઓવડે યજ્ઞ તથા તપની ક્રિયાઓ તેમ જ જુદા જુદા પ્રકારની દાનની ક્રિયાઓ “તત્” એ પ્રમાણે નામોચ્ચારપૂર્વક ફલનું અનુસંધાન નહિ રાખીને કરવામાં આવે છે અર્થાત્ ‘તત્’ શબ્દના ઉચ્ચારસહિત ફલની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ મુમુક્ષુઓ સર્વ ક્રિયાઓ કરે છે. ૨૫.

અવતરણિકા:—“ ઓ ” અને “ તત્ ” એ બે શબ્દોનો વિનિયોગ કહી, હવે ભગવાન બે શ્લોકથી “ સત્ ” શબ્દનો વિનિયોગ કહે છે

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ॥

પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છન્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥૨૬॥

પદચ્છેદ:—સદ્ભાવે, સાધુભાવે, ચ, સત્, इति, एतत्, પ્રયુજ્યતે, પ્રશસ્તે, કર્મણિ, તથા, સત્, શબ્દઃ, પાર્થ, યુજ્યતે.

હ્યુત્પત્તિસમાસા:—સતઃ માવ સદ્ભાવઃ, તસ્મિન્ સદ્ભાવે । સાધોઃ માવઃ સાધુમાવઃ, તસ્મિન્ સાધુભાવે । પ્રકર્ષેણ યુજ્યતે इति પ્રયુજ્યતે । પ્રકર્ષેણ શસ્ત્રમ્ इति પ્રશસ્તમ્, તસ્મિન્ પ્રશસ્તે । સત્ એવ શબ્દઃ સચ્છન્દઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ ! સદ્ભાવે સત્યભાવમાં, ચ અને, સાધુમાવ સાધુભાવમાં, સત્ “ સત્ ”, इति

૧ દીનાદ્વાનનિરિકાદ્વાન્વિદ્યાદીનાન્વયોડ્ધિકાન્ ।

રૂપદ્રવ્યવિહીનોશ્ચ જ્ઞાનિહીનોશ્ચ નાશયેત્ ॥ મત્તુ ॥

કાણુ, છુદા, કુંઠા, અન્ધા, બેહેરા, વિગેરે ઓછા અજવાળા, છકકડ (છ આજવાળા), ॥ માધાવાળા કે વધેલા અજવાળા વિગેરે વિરોધ અજવાળા, વિદ્યાર્થસા વિનાના, મોટી ઉમરના, કૃષ્ણા, ધનવિનાના—મરીબ નથા ઉતરતી બતિ અથવા દીન કુલના લોકોને આશ્વચિત્ત-નિહિત કરવા નહિ-તિરસ્કારવા નહિ.

એ પ્રમાણે, દત્તવ એ, પ્રયુજ્યતે યોજવામાં આવે છે. તથા તેમ,
પ્રશસ્તે શ્રેષ્ઠ, કર્મણિ કર્મમાં, (પણ) સત્ “સત્”, શબ્દઃ
શબ્દ, યુજ્યતે યોજવામાં આવે છે.

સાવાર્થઃ—હે પાર્થ! સત્યભાવમાં, અને સાધુભાવમાં
“સત્” શબ્દને યોજવામાં આવે છે તેમ જ શ્રેષ્ઠ-માંગલિક
કર્મમાં પણ, “સત્” શબ્દને યોજવામાં આવે છે. ૨૬.

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિતિ ચોચ્યતે ॥

કર્મ ચૈવ તદર્થાયં સદિત્યેવાભિધીયતે ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યજ્ઞે, તપસિ, દાને, ચ, સ્થિતિઃ, સત્, इति,
ચ, ઉચ્યતે, કર્મ, ચ, एव, તદર્થાયમ્, સત્, इति, एव, અભિધીયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તેષામ્ અર્થઃ તદર્થઃ, તદર્થસ્ય इदं
તદર્થાયમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(વળી) યજ્ઞે યજ્ઞમાં, તપસિ
તપમાં, ચ અને, દાને દાનમાં, (જે) સ્થિતિઃ સ્થિતિ, (તે) સત્
“સત્”, इति એમ, ઉચ્યતે કહેવાય છે, ચ તેમ, તદર્થાયમ્
તેઓના માટે, કર્મ (કરવામાં આવતું) કર્મ, एव પણ, સત્
“સત્”, इति એ પ્રમાણે, एव જ, અભિધીયતે કહેવાય છે.

સાવાર્થઃ—શ્રીતાદિ યજ્ઞ, તપ તથા દાનમાં (રહેલી જે)
સ્થિતિ તે “સત્” એ પ્રમાણે કહેવાય છે, તેમ જ યજ્ઞાદિ
માટેનાં કર્મો પણ “સત્” નામથી જ કહેવામાં આવે છે. ૨૭.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરેનું સાત્ત્વિકાદિ વિભાગથી વર્ણન કર્યું, પરંતુ તે યજ્ઞ, તપ, દાન ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ કાર્યોમાં “શ્રદ્ધા” જ સલા વસ્તુ, અને સત્ત્વ છે, તેથી શ્રદ્ધાથી રહિત સધળું કર્મ અસત્ય એટલે વૃથા છે, માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે ‘સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાથી યુક્ત રહી સર્વ યજ્ઞાદિ કર્મ કરવા ભોધએ’ એવા ઉપદેશનો ધ્વનિ કાઢતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તસં કૃતં ચ યત્ ॥

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો ઇહ ॥૨૮॥

પદચ્છેદ:—અશ્રદ્ધયા, હુતમ્, દત્તમ્, તપઃ, તપ્તમ્, કૃતમ્, ચ, યત્, અસત્, इति, उच्यते, पार्थ, न, च, तत्, प्रेत्य, नो, इह.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધા, તયા અશ્રદ્ધયા । ન સત્ અસત્ । પૃથાયાઃ અપત્યં પુમાન્ પાર્થઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે પાર્થ ।

અન્યથા અને અર્થ:—પાર્થ હે અર્જુન ! અશ્રદ્ધયા શ્રદ્ધા વિના, હુતમ્ હોમેલું, દત્તમ્ દાન કરેલું, તપ્તમ્ તપવામાં આવેલું, તપઃ તપ, ચ તથા, યત્ જે કંઈ, કૃતમ્ કરવામાં આવેલું હોય તે, અસત્ “અસત્” इति એ પ્રમાણે, उच्यते કહેવાય છે, ચ અને, તત્ તે-કર્મ, પ્રેત્ય મરણ થયા પછી, (પરલોકમાં ફલદાયક થતું) ન નથી, (તેમ) इह આ લોકમાં, (પણ) નો (ફલ આપવા વાળું થતું) નથી.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! શ્રદ્ધા વગર જે કંઈ હોમ કરવામાં આવ્યું હોય, દાન આપવામાં આવ્યું હોય, તપ

૧ યથા માતરપાથિત્વ સર્વે જીવન્તિ જતવ ।

વર્તન્તે મુદ્ધિર્ન તદ્વક્ષ્યમિત્યેતર આશ્રયાઃ ॥

એમ માતાના આશ્રયથી સર્વે જીવ-પ્રાણી ઇત્યે ઉ તેમ જ અદરયામનીના આશ્રયથી બીજા આશ્રમે-શ્રદ્ધાચારી, વાનપ્રસ્થ, અને સન્યાસિઓ ઇત્યે છે.

કરવામાં આવ્યું હોય અથવા બીજું પણ જે કંઈ કરવામાં આવેલું હોય તે, “અસત્” જે પ્રભાણે કહેવામાં આવે છે, અને તે અશ્રદ્ધાથી થયેલું કર્મ, મરણ થયા પછી પરલોકમાં અથવા ઓ લોકમાં કંઈ પણ ફલ આપનારું થતું નથી. અર્થાત્ હે અર્જુન ! તું, પણ જે કંઈ કર્મ કરે તે શ્રદ્ધાથી કર અને તે પ્રભાણે જ અત્યારે તારા સ્વધર્મરૂપે રહેલું તારું આ યુદ્ધરૂપી કર્મ પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક જ કરવા માટે તૈયાર થા. ૨૮✓

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे श्रीकृष्णकार्त्तिकप्रणीत-
 सान्वयबोधिण्यां गुर्जरटीकायां श्रद्धात्रय-
 विभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

અષ્ટાદશોઽધ્યાય ।

અધ્યાય અઢારમો.

અવતરણિકાઃ—આ અષ્ટાદશ અધ્યાયયુક્ત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પ્રથમ અધ્યાયમા ઉપોદ્ધાતરૂપે કહેલા વિષયના, બીજા અધ્યાયમા સત્તરૂપે સંગઠિત કરેલા વિષયના તેમ બાકીના અધ્યાયોમા સમાખ્યાતરૂપે કથન કરેલા વિષયોના સંપૂર્ણ ઉપસહારમાટે આ છેલ્લો અધ્યાય શરૂ કરવામાં આવે છે. સત્તરમા અધ્યાયના અન્તમા “અશ્રદ્ધાચરિ કરેલુ સધળુ વ્યર્થ છે,” એમ જણાવ્યું છે, તેમા ફતની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ શ્રદ્ધા માનવામા આવી છે અને તે શ્રદ્ધા ફલ આપનારા કર્મોનું જ અગ છે, પણ કર્મરહિત અને ભાવરૂપ એવા ફલવર્જિત સંન્યાસનું અગ નથી, તેથી શ્રદ્ધાસાપેક્ષ કર્મની સરખામણીએ શ્રદ્ધાની આવશ્યકતા વિનાનો સંન્યાસ જ શ્રેષ્ઠ છે, અને તેથી શ્રદ્ધાના ત્રિવિધ વિભાગથી આ સંન્યાસમા ત્રણ ભેદનો સભવ નથી, છતા ફલ આપનારા કર્મોની માફક જ અંતમા પરિણામ સરખું જ આપનારો સંન્યાસ અગર કર્મસાગ હોય, તો અમારું ઇચ્છિત સિદ્ધ છે, કારણ કે ફલસામ્ય થતું હોય તો સાધનસામ્યની કઈ જરૂર નથી, અગર કર્માત્મક કર્મયોગ અને કર્મસાગાત્મક સંન્યાસયોગ એ બન્ને બુદ્ધા હોય, તો તેની પરસ્પરની વિનશ્લિષ્ટતા અવશ્ય વિચારવી જોઈએ અને તે જ પ્રમાણે તેમનું દિગ્દર્શન થવું જોઈએ, એવા આશયથી તે સમ્બંધમા કઈ વિગત સ્પષ્ટતર નિરાસા થતા અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે—

સંન્યાસસ્ય મહાબાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ॥

ત્યાગસ્ય ચ હર્ષીકેશ પૃથક્કેશિનિપૂદન ॥ ૧ ॥

૧ બુદ્ધો પૃષ્ઠ ૩૪૩.

૨ ન કર્મણા, ન પ્રજયા, ન ધનેન, ત્યાગેનેકેનામૃતત્વમાનસ્ય ॥ શુનિ ॥

પદચ્છેદઃ—સંન્યાસસ્ય, મહાવાહો, તત્ત્વમ્, ઇચ્છામિ, વેદિતુમ્, ત્યાગસ્ય, ચ, હૃષીકેશ, પૃથક્, કેશિનિષ્પદન.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—સમ્યક્ ન્યાસઃ સંન્યાસઃ, તસ્ય સંન્યાસસ્ય । મહાન્તૌ માહુ યસ્ય સઃ મહાનાહુઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે મહાવાહો । તસ્ય માવઃ તત્ત્વમ્, તત્ । હૃષીકાણામ્ ઈશઃ હૃષીકેશઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે હૃષીકેશ । કેશિનામાનં દૈત્યં નિષ્પદ્યતિ ઇતિ કેશિનિષ્પદનઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે કેશિનિષ્પદન ।

અન્વય અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મહાનાહો । હૃષીકેશ હે ઇન્દ્રિયોના સ્વામિન્ । કેશિનિષ્પદન હે કેશિનામના દૈત્યને હણનાર ભગવન્ ! સંન્યાસસ્ય કર્મત્યાગરૂપ સંન્યાસના, ચ તેમ, ત્યાગસ્ય કર્મના ફલના ત્યાગરૂપ-ત્યાગના, તત્ત્વમ્ તત્ત્વને, પૃથક્ જુદું-જુદું, વેદિતુમ્ જાણવાને, ઇચ્છામિ હું ઇચ્છું છું.

ભાવાર્થઃ—હે મહાનાહો ! હે હૃષીકેશ ! હે કેશિનિષ્પદન ! સંન્યાસના એટલે કર્મત્યાગના તેમ જ કર્મના ફલના ત્યાગરૂપ ત્યાગના તત્ત્વને હું જુદું-જુદું આપની પાસેથી જાણવા ઇચ્છું છું અને તે આપ મને કહો. અર્થાત્ “ સંન્યાસ ” અને

કર્મવડે નહિ, પ્રભવડે નહિ, ધનવડે નહિ, ખજા એક ત્યાગવડે જ પુરપેા અમૃત-મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે ત્યાગવડે જ (કર્મફલની વાસનાનો ત્યાગ કરવા વડે જ) મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

મોક્ષાર્થો જ પ્રવર્તેત નત્ર કામ્યનિષિદ્યયોઃ ।

નિત્યમેમિત્તિકે કૃત્યોત્પત્તવાયનિહાસત્વા ઃ મનુઃ ॥

મેક્ષાર્થો અનુભ્વ તે કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મોમાં પ્રવર્તિ કરે નહિ, પરંતુ નિત્ય અને મેમિત્તિક કર્યો, તે કર્મમાં અવરોધક વિષ્ણુ-આપની નિવત્તિ માટે અવશ્ય કરે.

“ત્યાગ” એ એ શબ્દો “ઘટ” તથા “પટ” શબ્દની માફક ભિન્નભેદનીય છે? કિંવા “પ્રાક્ષણ” “પરિત્યાગ” શબ્દોની માફક સભતીય એટલે કે એકબીજામાં અંતર્ગત ઘર્ષ-જાય તેવા છે? અથવા ભિન્નભેદનીય હોય તો ત્યાગનું તત્ત્વ સંન્યાસથી ભુદ્ધ છે? તે જાણવા હું ઇચ્છું છું, અર્થાત્ જનને સભતીય હોય તો તેમની અંદર રહેલા અવાન્તર ભેદો માત્ર એકની જ સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાથી જાણવામાં આવી શકે? તે સમજી શીતે વિસ્તારથી મને કહો. ૧.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત અર્જુનનો પ્રશ્ન સામયિક અને ઉચિત છે, કારણ કે પહેલાના બધા અધ્યાયોમાં ભિન્નભિન્ન રચણે વપરાયેલા “ત્યાગ” અને “સંન્યાસ” શબ્દોની સ્પષ્ટ ભિન્ન વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી, આથી તેના નિર્ણય માટે હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યુત્તરરૂપે અર્જુનને કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

કૌમ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ॥

સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥ ૨ ॥

૧ તાવત્કર્માણિ કુર્વાત ન નિર્વિશેષ વાચના ।

મત્કયાચરણાદો વા મદ્વા વાચન જાવને ॥

જ્ઞાનનિષ્ઠો વિરક્તો વા મદ્ગતો વાન્વેશક ।

સલિદ્વાનામર્મારુચક્ત્વા શ્વેદવિધિગોચર ॥ માગવને ॥

જ્યાં સુધી વેરાગ્ય ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી અથવા મારી કથાના અવસ્થા વિચરેમાં અદ્વા ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી કર્મ કરવાં

જ્ઞાનનિષ્ઠ, વિરક્ત અથવા અનુવેશક—અર્થાત્ રહિત થએલો મારો ભક્ત ચિદ્રા સદિત આમનેનો ત્યાગ કરી વિધિ-કર્તવ્ય રહિત થઈને વિચરતો કરે

પદચ્છેદઃ—કામ્યાનામ્, કર્મણામ્, ન્યાસમ્, સંન્યાસમ્, કવયઃ, વિદુઃ, સર્વકર્મફલત્યાગમ્, પ્રાહુઃ, ત્યાગમ્, વિચક્ષણાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કામયિતું યોગ્યાનિ ક્રામ્યાનિ, તેષાં કામ્યાનામ્ । સમ્યક્ નિશ્ચયેન અસ્યન્તે રાગદ્વેષાદિશત્રવઃ યસ્મિન્ સઃ સંન્યાસઃ, તં સંન્યાસમ્ । કવન્તે इति કવયઃ । સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તેષાં ફલ્યાનિ इति સર્વકર્મફલ્યાનિ, તેષાં ત્યાગઃ इति સર્વકર્મફલત્યાગઃ, તં સર્વકર્મફલત્યાગમ્ । પ્રકર્ષેણ પ્રાહુઃ इति પ્રાહુઃ । સ્વપ્યન્તે સર્વાણિ કર્મફલ્યાનિ યસ્મિન્ સઃ ત્યાગઃ, તં ત્યાગમ્ । વિશેષેણ વક્ષન્તે તે વિચક્ષણાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(હે અર્જુન !) કવયઃ (કૈટલાક) પંડિતો, કામ્યાનામ્ સકામ, કર્મણામ્ કર્મેના, ન્યાસમ્ પરિત્યાગને, સંન્યાસમ્ સંન્યાસ, (એ પ્રમાણે) વિદુઃ બધે છે, (ન્યારે બીજા કૈટલાક) વિચક્ષણાઃ પંડિતો—વિચારશીલ પુરુષો, સર્વકર્મફલત્યાગમ્ બધાં કર્મેનાં ફલોના ત્યાગને, ત્યાગમ્ ત્યાગ, (એમ) પ્રાહુઃ કહે છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! પંડિતો સકામ કર્મેનો પરિત્યાગ કરવો તેને સંન્યાસ કહે છે, ન્યારે વિચાર કુશલ પુરુષો બધાં કર્મેનાં ફલોનો ત્યાગ કરવો તેને ત્યાગ કહે છે. ૨.

અવતરણિકાઃ—ઉપર કહેલા બન્ને પદોનો મત હવે બજવાન કહે છે:

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીપિણઃ ॥

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ત્યાજ્યમ્, દોષવત્, इति, एके, કર્મ, પ્રાહુઃ, મનીપિણઃ, યજ્ઞદાનતપઃકર્મ, ન, ત્યાજ્યમ્, इति, ચ, અપરે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ત્યક્તુષ્ઠ ડચિત્તુષ્ઠ ત્યાજ્યષ્ઠ । દોષાઃ સન્તિ અસ્ય ઇતિ દોષવત્ । પ્રકર્ષેણ આહુ. ઇતિ પ્રાહુઃ । મનીષા અસ્તિ ઇપાદ્ તે મનીપિણઃ । યજ્ઞાશ્ચ દાનાનિ ચ તપાસિ ચ ઇતિ ઇતેષાં સમાહારઃ યજ્ઞદાનતપઃ, તદેવ કર્મ ઇતિ યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—એકે દોષ એક, મનીપિણઃ બુદ્ધિ-શાળી—સાંખ્યમત વાદીઓ, કર્મ (સમગ્ર) કર્મ, દોષવત્ દોષવાળું, (દોષવાળી) ત્યાજ્યમ્ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, ઇતિ એમ, પ્રાહુઃ કહે છે, ચ તથા, અપરે બીજા—મીમાંસામતવાદીઓ, યજ્ઞદાનતપઃકર્મ

૧ મૌનચારિ તથા સ્માર્ત કર્માલમ્બ્ય વહેદુરિજ ।

તદ્વિહીન પતર્યેષ હ્યાલમ્બરહિતાન્ધવત્ ॥ સ્મૃતિ ॥

બ્રાહ્મણ મૌન તથા સ્માર્ત કર્મનું અવલમ્બન કરીને જ વસે, જો તે કર્મોથી વિહીન-રહિત થાય તો આલમ્બ્ય-આશ્રય-ટંકા વિના જેમ આંધળો માણસ પડી જાય તેમ અવશ્ય પડી જાય છે-અધોગતિને પામે છે

૨ ઇકાદ્ જગદીનસ્તુ સધ્યાહીનો દિનપ્રવચ્ ।

દ્વાવશાહમનિશ્ચ શુદ્ધ એવ ન સશય ॥

તસ્માન્ન સપ્તયેત્સધ્યાં સાયમાન સમાહિન* ।

ઉલ્લખણાનિ યો મોહાન્ત યાતિ નરક છુવચ્ ॥

જો બ્રાહ્મણ અથવા દ્વિજ-બ્રાહ્મણ, દાત્રી અને વૈશ્ય એક દિવસ જપ ન કરે, ત્રણ દિવસ સધ્યા ન કરે અને બાર દિવસ અગ્નિહોત્ર-વેશ્વદેવ ન કરે તો તે શુદ્ધ જ છે એમાં સરાય નથી. માટે જ ત્રેવર્ણિકે સધ્યાદિ કર્મોનું ઉલ્લેખન ન કર્યું. તથા સાને અને પ્રભાતે સાવધાન-નિયમસર રહી કર્મ કરવા, પણ જો મોડથી-પ્રમાદવશ થઇને કર્મોને ઉલ્લેખ છે તો તે અવશ્ય નરકમાં જાય છે

યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી કરવામાં આવતું કર્મ, ત્યાગ્યમ્ ત્યાગ કરવા યોગ્ય, ન નથી, इति એમ (કહે છે).

સાવાર્થ:—કોઈક બુદ્ધિશાળી સાંખ્યમતવાદિઓ, સમગ્ર કર્મ દોષવાળું જ હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ કહે છે, ત્યારે બીજા કેટલાક મીમાંસામતવાદિઓ, યજ્ઞ, દાન તથા તપરૂપી કરવામાં આવતું કર્મ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી, એમ કહે છે. અર્થાત્ તે કર્મ નિર્દોષ ગણાતું હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી. ૩.

અપતરણિકા:—એ પ્રમાણે સર્વકર્મત્યાગરૂપ “સંન્યાસ” એ સાંખ્યોનો, અને “શાસ્ત્રવિદિત કરવા યોગ્ય કર્મો, ક્ષણ ત્યાગપૂર્વક કરવાં ” એ મીમાંસકોનો મત છે, એમ બન્ને મત કહી હવે તેમાં પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતો ભગવાન્ કહે છે:

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ॥

ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાઘ્ર ત્રિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ ॥ ૪ ॥

૧ ક્ષાલિસંધિ-ફેલેચ્છાનો ત્યાગ સાત્ત્વિક, ૨ ક્ષાલિસંધિ દોષા કર્તા કર્મનો ત્યાગ, તે બે પ્રકારનો છે, એક દુઃખની બુદ્ધિથી જે ત્યાગ તે સજસ છે અને વિપર્યય-જન્યની જે ત્યાગ તે તામસ છે, એ બન્ને ત્યાગવા યોગ્ય છે. એ બે પ્રકારના કર્મો-ધિકારીએ કરાતા ત્યાગ માટે જ અર્જુનનો પ્રશ્ન છે. ૩ કર્મના અનધિકારીએ કરાતો નયું વ્યયરૂપ જે ત્યાગ તે માટે અર્જુનનો પ્રશ્ન નથી એ ત્રીજો ત્યાગ બે પ્રકારનો છે:

૧ સાત્ત્વિક-ક્ષાલિસંધિના ત્યાગપૂર્વક કર્મના અનુષ્ઠાનરૂપ ત્યાગવડે-અંતા-કરણની શુદ્ધિવાળા વિનિષ્પિ-જ્ઞાનેષુને આત્મજ્ઞાનના સાધનભૂત સ્વભૂ નામક. વેદાત વિચાર માટે તે ક્ષાલિસંધિરહિત મુમુક્ષુના અંત કરણની શુદ્ધિ થતાં તેના સાધનરૂપ કર્મનો વેતુબ્ધ-અસંતોષ થવાની પેઠે અવદુનન-અવજ્ઞા-નો જે પરિત્યાગ તે “ વિવિદિષાસંન્યાસ ” કહેવાય છે. તે આગળ “ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ વામાય ” એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યો.

૨ જન્મંતરે કરેલા સાધનોના અભ્યાસના પરિપાકથી આ જન્મમાં પ્રથમ જ જેને આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે એવા કૃતાર્થ મનુષ્યને પોતાની મેળે જ જે ક્ષાલિસંધિ અને કર્મનો ક્ષલભૂત પરિત્યાગ થાય છે તે ‘ વિદ્વત્ સંન્યાસ ’ કહેવાય છે. તે ‘ યત્સવાત્મતિરેક સ્યાત્ ’ ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે પ્રથમ કહેલ છે.

પદચ્છેદઃ—નિશ્ચયં, શૃણુ, મે, તત્ત્વ, ત્યાગે, ભરત-
સત્તમ, ત્યાગઃ, હિ, પુરુષવ્યાઘ્ર, ત્રિવિધઃ, સંપ્રકીર્તિતઃ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મગ્તેષુ સત્તમ ભરતસત્તમ, તત્સં-
બુદ્ધૌ હે ભરતસત્તમ । વ્યાઘ્ર ઇવ પુરુષ. ઇતિ પુરુષવ્યાઘ્ર, તત્સંબુદ્ધૌ હે
પુરુષવ્યાઘ્ર । તિલ્લ વિધા પ્રકારા, યસ્ય સ ત્રિવિધ । સમ્યક્ પ્રકર્ષેણ
કીર્તિત ઇતિ સમ્પ્રકીર્તિત ।

આન્વય અને અર્થઃ—ભરતસત્તમ હે ભરતકુલમાં ઉત્તમ
અર્જુન ! તત્ત્વ તે, ત્યાગે ત્યાગ (ના વિષય) માં, મે મારો,
નિશ્ચયમ્ નિશ્ચય, શૃણુ સાંભળ. પુરુષવ્યાઘ્ર હે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર
સમાન શ્રેષ્ઠ । ત્યાગઃ ત્યાગ, હિ પણ, ત્રિવિધ ત્રણ પ્રકારનો,
સંપ્રકીર્તિત કહેવામાં આવ્યો, (છે).

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ત્યાગના
વિષયમાં તું મારો નિશ્ચય સાંભળ. હે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર-
સમાન ! ત્યાગ પણ સાત્ત્વિકાદિ વિભાગે કરી ત્રણ પ્રકારનો
કહેવામાં આવેલો છે. ૪.

અવતરણિકા—ત્યાગનું એ પ્રમાણે સામાન્ય કથન કરી સારપછી
તેના ભેદ જણાવતા પહેલાં તે વિષયમાં પોતાનો નિશ્ચિત મત ભગવાન
એ પ્રલોકથી જણાવે છે

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ત્વ ॥

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—યજ્ઞદાનતપઃકર્મ, ન ત્યાજ્યમ્, કાર્યમ્,
એવ, તત્ત્વ, યજ્ઞઃ, દાનમ્, તપઃ, ચ, એવ, પાવનાનિ, મનીષિણામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્રિયન્તે તાનિ કર્માણિ । કર્તુ યોગ્યાનિ કર્તવ્યાનિ । ટૃયાયાઃ અપત્યં પુમાન્ પાર્યઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે પાર્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્ય હે પાર્ય ! તુ વળી, एतानि એ, કર્માણિ કર્મો, અપિ પણ સદ્ગુણ આસક્તિ, ચ તથા, ફલોને ફલોને, સ્વકૃત્વા છોડીને, કર્તવ્યાનિ કરવા યોગ્ય, (છે) इति એમ, મે મારે, નિશ્ચિતમ્ નિર્ધારિત, ઉત્તમમ્ શ્રેષ્ઠ, મતમ્ અભિપ્રાય (છે) .

હાવાર્થઃ—હે પાર્ય ! વળી મુમુક્ષુએ એ કર્મો પણ આસક્તિ તથા ફલની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને અવશ્ય કરવાં જોઈએ, એ પ્રમાણે મારે નિશ્ચિત કરેલો શ્રેષ્ઠ અભિપ્રાય છે. અર્થાત્ કર્મના ત્યાગ કરતાં સંગરહિત થઈ નિષ્કામ કર્મ કરવાં એ વધારે શ્રેષ્ઠ છે એમ તું માન. ૬.

અવતરણિકાઃ—ભગવાને પહેલા ત્યાગની ત્રિવિધતા કહેવા માટે જણાવેલું હોવાથી, હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગુણાશ્રયના હેતુથી ત્રિવિધ ત્યાગનું વર્ણન કરતા કહે છે:

‘નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ॥

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૭ ॥

૧ જપરત્ન સર્વધર્મેભ્યઃ વર્યો ધર્મ ઉચ્યતે]

અર્હિસયા હિ મુક્તાનાં જપયજ્ઞ પ્રવર્તતે ॥ માર્તિ ॥

જપ તો સર્વધર્મોથી ઉત્તમ ધર્મ કહેવાય છે, કારણ કે જપયજ્ઞ જૂતોનાં પ્રાણિઓની અર્હિસાથી કરાય છે.

અપ્યેનૈવ તુ સંસિદ્ધ્યેદ્વાદાણો નાવ સંશય ।

કુર્યાદન્યન્ન ના કુર્યાન્મેત્રો વ્રાહ્મણ ઇચ્યતે ॥ મનુઃ ॥

બ્રાહ્મણ તો જપ કરવાથી જ સંપૂર્ણ સિદ્ધિને પામે છે. તે જીનું કંઈ કરે કે ન કરે તો પણ જપ કરવાથી બ્રાહ્મણ મૈત્ર-મિત્ર ભાવવાળો-અર્હિસક કહેવાય છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કાયસ્ય ક્લેશઃ કાયક્લેશઃ, તસ્ય મયમ્ કાયક્લેશમયમ્, તસ્માત્ કાયક્લેશમયાત્ । ત્યાગસ્ય ફલમ્ ત્યાગ-ફલમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કર્મ કર્મ, દુઃસ્વમ્ દુઃખરૂપ, एव જ, (છે) શ્ચિત્તિ એમ (સમજીને), કાયક્લેશમયાત્ શરીરને ક્લેશ થવાના ભયથી, યત્ જ (કર્મને), ત્યજેત્ છોડે, સઃ તે મનુષ્ય, (કર્મને) રાજસમ્ રાજસિક, ત્યાગમ્ ત્યાગ, કૃત્વા કરીને, ત્યાગફલમ્ (ચિત્તની શુદ્ધિદ્વારા થતા મોક્ષરૂપી) ત્યાગનું ફલ, ન ન, एव જ, લભેત્ મેળવે.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્ય ‘કર્મ દુઃખરૂપ જ છે,’ એમ સમજીને, માત્ર શરીરને કષ્ટ થવાના ભયથી કર્મને ત્યાગ કરે, તે મનુષ્ય, તે તે કર્મને રજોગુણાત્મક ત્યાગ કરીને, ચિત્ત શુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષરૂપી ત્યાગનું ફલ કદાપિ મેળવતો નથી, અર્થાત્ તેનો તે ત્યાગ ઉત્તમ ગણાતો નથી. ૮.

અવતરણિકાઃ—હવે ભગવાન સાત્ત્વિક ત્યાગની વ્યાખ્યા કહે છે.

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેર્જુન ॥

સંગં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥૧॥

૧ આત્રે ફલાર્થે નિર્મિતિ હયાગમ્બ્વેત્યનુવચેતે ।

एव धर्म चर्यमाणमर्था अनुत्पद्यन्ते ॥ आपस्तम्बશ्रुति ॥

આંખાનું ગ્રાહ ફળમાટે નિર્માણ કરાય છે એટલે રોપાય છે, પરંતુ જેમ તે ફળ મળવા પડેલા જ છાયા અને પૂલની સુગંધ ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રમાણે ધર્મ આચરણ કરનારને પણ ધર્માચરણ સાથે જ અર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ નેષ્ઠમ્ય-ફલેન્ધારદિત્ કર્મ-ધર્માચરણ કરવાથી નેષ્ઠમ્યફલસિદ્ધિ એટલે અંતઃ કરણની શુદ્ધિ સાથે કર્મકિત-વદિત ફળોની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે જ

પદચ્છેદઃ—કાર્યમ્, ઇતિ, એવ, યત્, કર્મ, નિયતમ્,
ક્રિયતે, અર્જુન, સન્નમ્, ત્યક્ત્વા, ફલમ્, ચ, એવ, સઃ, ત્યાગઃ,
સાત્ત્વિકઃ, યતઃ.

દ્યુત્પત્તિસમાસઃ—કતું યોગ્યમ્ કાર્યમ્ । સત્ત્વેન સત્ત્વ-
ગુણેન યુક્તઃ સાત્ત્વિકઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! કાર્યમ્
(પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને) કરવું જોઈએ, એવ જ, ઇતિ એમ, યત્
જે, કર્મ, કર્મ, સન્નમ્ આસક્તિને, ચ અને, ફલમ્ ફલને, એવ
પણ, ત્યક્ત્વા છોડી દીધેને, નિયતમ્ નિયમપૂર્વક, (નિત્ય-દરરોજ)
ક્રિયતે કરવામાં આવે છે, સઃ તે, ત્યાગઃ ફલેચ્છાનો ત્યાગ,
સાત્ત્વિકઃ સાત્ત્વિક, યતઃ માનવામાં આવ્યો, (છે) .

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને, “ કરવું
જ જોઈએ ” એમ જે કર્મ, આસક્તિ તેમ જ ફલેચ્છાનો પણ
ત્યાગ કરીને નિયમપૂર્વક પ્રતિદિન કરવામાં આવે છે તે
ફલેચ્છાના ત્યાગને, શુદ્ધ, સાત્ત્વિક ત્યાગ માનેલો છે. અર્જુન
સંગરહિત થઈ ફલેચ્છાનો ત્યાગ કરીને કરવામાં આવતું કર્મ
જ ઉત્તમ માનવામાં આવે છે. હા ✓

અવતરણિકા—જો પ્રભાણે સાત્ત્વિક ત્યાગનું કર્મ કરાવેલું હોય
“ સાત્ત્વિક ત્યાગનો અધિકારી જે મનુષ્ય, આશ્રમિ અને ફલેચ્છાને
ત્યાગ કરીને નિત્ય કર્મ કરતો રહે છે, તેનું આંકડું ફલેચ્છાને ત્યાગ
રહિત હોવાથી સર્વદા સ્વચ્છ-વિશુદ્ધ રહે છે, અને આ નિયમપૂર્વક
મંરકાર પામવું, તે વધારે વિશુદ્ધ પણ થવું જોઈએ ” એ પ્રભાણે સાત્ત્વિક
ત્યાગના નિર્મલ ફલનું વિવેચન કરતાં બચાવ્યું છે કે

ન દ્વેષ્યકુશલં કર્મ કુશલે નાનુપજ્જતે ॥

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો મેઘાવી છિન્નસંશયઃ ॥૧૦॥

પદચ્છેદઃ—ન, દ્વેષ્ટિ, અકુશલમ્, કર્મ, કુશલે, ન, અનુપજ્જતે, ત્યાગી, સત્ત્વસમાવિષ્ટઃ, મેઘાવી, છિન્નસંશયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન કુશલમ્ અકુશલમ્, । ત્યાગ અસ્તિ અસ્ય इति ત્યાગી । સત્ત્વેન સમ્ સમ્યક્ આવિષ્ટ इति સત્ત્વસમાવિષ્ટ । મેઘાન્નુઅસ્તિ અસ્ય इति મેઘાવી । છિન્ના સંશયા यस્ય સ છિન્નસંશય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ત્યાગી સાત્ત્વિક ત્યાગવાનુ મનુષ્ય, સત્ત્વસમાવિષ્ટ સત્ત્વશુભ્રથી સારી રીતે વ્યાપ્ત થયેલો, છિન્ન-સંશય જેના સંશયો છેદાઈ ગયા છે તેવો, (અને) મેઘાવી પ્રજ્ઞાવાનુ, (હોવાથી) અકુશલમ્ અશુભ-દુ ખાવહુ, કર્મ કર્મના, ન, દ્વેષ્ટિ દ્વેષ કરતો નથી, (તેમ) કુશલે શુખાવહુ કર્મના, ન, અનુપજ્જતે આસક્તિ રાખતો નથી.

ભાવાર્થઃ—સાત્ત્વિકત્યાગવાળો પુરુષ સત્ત્વશુભ્રથી અત્યંત વ્યાપ્ત થયેલો, અને જેના સંશયો નાશ પામેલા છે એવો પ્રજ્ઞાવાનુ હોવાથી અશુભ એટલે દુ ખ ઉત્પન્ન કરે તેવા કર્મોના દ્વેષ કરતો નથી, તેમ જ શુખ આપે તેવા કર્મોના આસક્તિ પણ રાખતો નથી. ૧૦

૧ વાણિજ્યોપમાર્ગ તા વિવેચાન્ન નિવર્તતે ।

શુભવુદ્ધયા ચ વિહિત ન કરોતિ ચવાર્થક ॥

જેમ બાલક દુ ખકારક કાચથી તેને નિવેધરૂપ માની અડકતો નથી અને શુખ કારક-કરવાયોગ્યકાચ પણ કરતો નથી તેમ શુભ અને અશુભ એ બન્ને કર્મોના ત્યાગ કરનાર પુરુષ દોષ શુદ્ધિ માની નિવેધરૂપ અશુભ કર્મથી નિવર્તતો નથી-તેનો ત્યાગ કરતો નથી તથા શુભ શુદ્ધિથી વિદિત-શુભ કર્મ પણ કરતો નથી

અવતરણિકા:—“આત્મજ્ઞાનવાળો મનુષ્ય જ મર્ત્ય કર્મનો ત્યાગ કરી શકે છે, કારણ કે સર્વ કર્મનું મૂલ્ય જે રાગ અને દ્વેષ તે તેના નિવૃત્ત થઈ ગયા હોય છે, પણ એથી વિરુદ્ધ કે જોને આત્મજ્ઞાન નથી તેણે પુરૂષ તો રાગ-દ્વેષાદિ દોષોથી ક્ષિત હોવાને સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરી શકવા કદીપણ સમથ થતો નથી,” તે ભગવાન જણાવે છે:

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદ:—ન, હિ, દેહમૃતા, શક્યમ્, ત્યક્તુમ્, કર્માણિ, અશેષતઃ, યઃ, તુ, કર્મફલત્યાગી, સઃ, ત્યાગી, ઇતિ, અભિધીયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—દેહ વિમર્તિ ઇતિ દેહમૃત, તેન દેહમૃતા । ન શેષમ્ અશેષમ્, અશેષેન ઇતિ અશેષતઃ । કર્મણાં ફલાનિ કર્મફલાનિ, તેપાં ત્યાગઃ ઇતિ કર્મફલત્યાગઃ, સઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ કર્મફલત્યાગી ।

અન્વય અને અર્થ:—હિ કારણ કે, દેહમૃતા દેહધારી—જીવાત્મા વડે, અશેષતઃ સંપૂર્ણ રીતે, કર્માણિ કર્મો, ત્યક્તુમ્ ત્યાગવાને, શક્યમ્ શક્ય, ન નથી, (અને તેથી) યઃ જે, કર્મફલત્યાગી કર્મોનાં ફલોનો ત્યાગ કરનાર છે, સઃ તે, તુ જ, ત્યાગી ત્યાગી, (છે) ઇતિ એમ, અભિધીયતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—કારણ કે દેહધારી જીવાત્મા, સંપૂર્ણ રીતે કર્મનો ત્યાગ કરવા શક્તિમાન નથી, તેથી જે મનુષ્ય કર્મોનાં ફલનો ત્યાગ કરી શકે છે, તે જ ખરો ત્યાગી છે એમ કહેવાય છે. ૧૧.

અવતરણિકા:—હવે વિપરોક્ત પ્રજ્ઞત્યાગરૂપ સંન્યાસનું ફલ કહે છે:

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां कचित् ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—અનિષ્ટમ્, ઇષ્ટમ્, મિશ્રમ્, ચ, ત્રિવિધમ્, કર્મણઃ, ફલમ્, ભવતિ, અત્યાગિનામ્, પ્રેત્ય, ન, તુ, સંન્યાસિનામ્, ક્વચિત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન ઇષ્ટમ્ અનિષ્ટમ્ । તિલ્લઃ વિષાઃ પ્રકારાઃ યસ્ય તત્ ત્રિવિધમ્ । ત્યાગઃ અસ્તિ યેષામ્ તે ત્યાગિનઃ, ન ત્યાગિનઃ અત્યાગિનઃ, તેષામ્ અત્યાગિનામ્ । સંન્યાસઃ અસ્તિ યેષાં તે સંન્યાસિનઃ, તેષાં સંન્યાસિનામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અત્યાગિનામ્ કર્મનાં ફલનો ત્યાગ નહિ કરનારાઓને, કર્મણઃ કરેલા કર્મનું, અનિષ્ટમ્ અશુભ (નરકાદિ), ઇષ્ટમ્ શુભ (સ્વર્ગાદિ), ચ અને, મિશ્રમ્ શુભાશુભ (પુત્ર, પશુ અને અન્નાદિ જોમ) ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારનું, ફલમ્ ફલ, પ્રેત્ય મુઆ પછી, ભવતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તુ પણ, સંન્યાસિનામ્ કર્મનાં ફલનો ત્યાગ કરનાર સંન્યાસિઓને, (તે) ક્વચિત્ કયાંય પણ, ન, (ભવતિ) પ્રાપ્ત થતું નથી.

ભાવાર્થઃ—કર્મના ફલને ત્યાગ નહિ કરનારાઓને કરેલાં કર્મોનું અશુભ, શુભ અને શુભાશુભ મિશ્રિત, જોમ ત્રણ પ્રકારનું ફલ, મૃત્યુ પછી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ કર્મફલનો ત્યાગ કરનારા સંન્યાસિઓને તેા તે કયાંય પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. અર્થાત્ કર્મોના ફલનો ત્યાગ કરીને જ કર્મ કરવાં ઉત્તમ છે. ૧૨.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે સંન્યાસિઓને કર્મોનાં ત્રિવિધ ફલો અમર કરતાં નથી, એમ કહીને હવે વાસ્તવિક-સંન્યાસના અધિકારમાં પ્રાપ્ત હેતુરૂપ એવા આત્મામાં ગહેલા અકર્તૃત્વભાવનાં જ્ઞાનની આવશ્યકતા વિચારી, બધા કર્મોમાં જે પદાર્થોનું ફલપાત્ર છે તે મંબંધનું કથન કરતાં ભગવાન કહે છે:

પંચૈતાનિ મહાવાહો, કારણાનિ નિવોધ મે ॥

સાંખ્યે કૃતાંતે પ્રોક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્ ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—પન્ચ, પૃતાનિ, મહાવાહો, કારણાનિ, નિવોધ, મે, સાંખ્યે, કૃતાંતે, પ્રોક્તાનિ, સિદ્ધયે, સર્વકર્મણામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—નિશ્ચયેન વોધ ઇતિ નિવોધ । જ્ઞાતવ્યાઃ પદાર્થાઃ, સંસ્થાયન્તે યસ્મિન્ શાસ્ત્રે તત્ સાંખ્યમ્, તસ્મિન્ સાંખ્યે । કૃતાંતસ્ય (કર્મણઃ) અન્તઃ પરિસમાપ્તિઃ યત્ર સઃ કૃતાન્તઃ, તસ્મિન્ કૃતાન્તે । પ્રકર્ષેણ ઉક્તાનિ ઇતિ પ્રોક્તાનિ । સિદ્ધચન્તે કાર્યાણિ યયા સા સિદ્ધિઃ, તસ્યૈ સિદ્ધયે । સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તેષાં સર્વકર્મણામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મોટી બુદ્ધિઓવાળા અર્જુન ! સર્વકર્મણામ્ સર્વકર્મની, સિદ્ધયે સિદ્ધિનેમાટે, કૃતાન્તે કૃતકર્મની 'પરિસમાપ્તિ જેમાં આવી જાય તેવા, સાંખ્યે સાંખ્ય-શાસ્ત્રમાં, પૃતાનિ એ (હુમણું કહેવામાં આવશે તે) પન્ચ પાંચ, કારણાનિ કારણો, મે મારા (કથન) થી, નિવોધ નિશ્ચય-પૂર્વક તું જાણ.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો અર્જુન ! સમગ્ર કર્મની સિદ્ધિમાં, કૃત કર્મની પરિસમાપ્તિ જેમાં આવી જાય છે એવા સાંખ્યશાસ્ત્રમાં, હુમણું જે કહેવામાં આવશે તે પાંચ કારણો તું મારી પાસેથી નિશ્ચય પૂર્વક જાણ. ૧૩.

૧ “ સર્વ કર્માર્થિલે પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્તે ” હે પાંચ । અહીં રીતે સર્વ કર્મની જ્ઞાનમાં જ પરિસમાપ્તિ થાય છે.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત પાત્ર કારણે ક્યાં ક્યાં છે તે હવે ભગવાન કહે છે

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ॥

વિવિધાશ્ચ પૃથક્ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદ્ચ્છેદ:—અધિષ્ઠાનમ્, તથા, કર્તા, કરણમ્, ચ, પૃથગ્વિધમ્, વિવિધાઃ, ચ, પૃથક્, ચેષ્ટાઃ, દૈવમ્, ચ, એવ, અત્ર, પંચમમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અધિષ્ઠીયતે અસ્મિન્ इति અધિષ્ઠાનમ્ । કરોતિ इति કર્તા । ક્રિયતે એનેન इति કરણમ્ । પૃથગ્ વિધાઃ યસ્ય તત્ પૃથગ્વિધમ્ । પૃથગ્મૂતાઃ ચેષ્ટાઃ इति પૃથક્ચેષ્ટાઃ । દેવેભ્યઃ સંજાતમ્ इति દૈવમ્ । અસ્મિન્ इति અત્ર ।

અન્વય અને અર્થ:—અત્ર સર્વ કર્મોની સિદ્ધિમાં, અધિષ્ઠાનમ્ (ઇન્દ્રિયા, દેવ તથા સુખદુઃખાદિનું) આશ્રયભૂત-શરીર, તથા તેમ, કર્તા ઉપાધિલક્ષણ-લોકતા, ચ અને, પૃથગ્વિધમ્ જુદા જુદા પ્રકારની, કરણમ્ ઇન્દ્રિયો, ચ તથા, વિવિધાઃ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની, ચેષ્ટાઃ ક્રિયાઓ, ચ અને, દૈવમ્ ચક્ષુ ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોની અભિમાની આદિત્યાદિ દેવતાઓથી ઉદ્ભવેલું દેવ, (એ) પંચમમ્ પાંચમું, એવ ખાસ, (કારણ છે).

ભાવાર્થ:—સર્વ કર્મોની સિદ્ધિમાં ઇન્દ્રિયા, દેવ અને સુખદુઃખાદિનું આશ્રયભૂત શરીર, કર્તા, જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ક્રિયાઓ, અને ચક્ષુ ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોના અભિમાની આદિત્યાદિ દેવતાઓથી ઉદ્ભવેલું દેવ, એ પાંચમું ખાસ કારણ છે. ૧૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે એ પાંચે કારણોનું સ્વરૂપ કહી તેમ રહેલું સર્વકર્મનું હેતુપણું હવે લગવાનું બતાવે છે:

શરીરવાદ્મનનોભિર્યત્કર્મ પ્રારમ્ભતે નરઃ ॥

ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા પંચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

પદ્મચેદ:—શરીરવાદ્મનનોભિઃ, યત્, કર્મ, પ્રારમ્ભતે, નરઃ, ન્યાય્યમ્, વા, વિપરીતમ્, વા, પંચ, એતે, તસ્ય, હેતવઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—શરીરં ચ વાક્ ચ મનઃચ્ચેતિ શરીર-વાદ્મનોભિઃ, તૈઃ શરીરવાદ્મનોભિઃ । પ્રકર્ષેણ આરમ્ભતે ઇતિ પ્રારમ્ભતે । ન્યાયાત્ અનપેતસ્ય ન્યાય્યમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—શરીરવાદ્મનનોભિઃ શરીર, વાણી અને મનવડે, ન્યાય્યમ્ ન્યાયયુક્ત, વા અથવા, વિપરીતમ્ અન્યાયયુક્ત, વા પણ, યત્ એ, કર્મ કર્મ, નરઃ મનુષ્ય, પ્રારમ્ભતે આરંભે છે, તસ્ય તે કર્મનાં, એતે એ, પંચ પાંચ, હેતવઃ કારણો (છે).

સામાર્થ:—શરીર, વાણી તથા મનવડે, ન્યાયયુક્ત, કે અન્યાયયુક્ત પણ એ કંઈ કર્મ મનુષ્ય આરંભે છે, તે સધળા કર્મનાં ઉપરોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચવસ્તુઓ જ કારણ છે. ૧૫.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે અધિષ્ઠાનાદિ વસ્તુઓનું ક્રિયાઓમાં કર્તૃત્વ પ્રતિપાદન કરી, આત્માને કર્તાપણું છે જ નહિ તે બતાવતા ભગવાન કહે છે:

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ॥

પદ્યત્યકૃત્તત્ત્વદ્વિત્વાન્ન સ પદ્યતિ દુર્મતિઃ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—તત્ર, એવમ્, સતિ, કર્તારમ્, આત્માનમ્, કેવલમ્, તુ, યઃ, પશ્યતિ, અકૃતબુદ્ધિત્વાત્, ન, સઃ, પશ્યતિ, દુર્મતિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તસ્મિન્ ઇતિ તત્ર । કરોતિ ઇતિ કર્તા, તં કર્તારમ્ । ન કૃતા અકૃતા, અકૃતા ચાસૌ બુદ્ધિશ્ચ અકૃતબુદ્ધિઃ, અકૃતબુદ્ધેઃ ભાવઃ અકૃતબુદ્ધિત્વમ્, તસ્માત્ અકૃતબુદ્ધિત્વાત્ । દુષ્ટા મતિઃ યમ્ય સઃ દુર્મતિઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તત્ર તે કર્મોમાં, એવમ્ એ પ્રમાણે (યથોક્ત પાંચ હેતુઓથી જ નિર્વૃત્તિ થતી,) સતિ હોવા છતાં, (પણ) યઃ જે મનુષ્ય, અકૃતબુદ્ધિત્વાત્ અસંસ્કારી બુદ્ધિ પણ વડે, કેવલમ્ શુદ્ધ-નિરુપાધિક, આત્માનમ્ આત્માને, કર્તારમ્ કર્તા, (તરીકે) પશ્યતિ બુદ્ધે છે, સઃ તે દુર્મતિઃ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો-પુરુષ, ન, પશ્યતિ (સત્ય રીતે) જોતો નથી.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે ઉપરોક્ત પાંચ હેતુઓથી જ કર્મોની નિર્વૃત્તિ થતી હોવા છતાં પણ જે મનુષ્ય અસંસ્કારી બુદ્ધિ વડે, શુદ્ધ એવા નિરુપાધિક આત્માને કર્તા તરીકે જુએ છે, તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો પુરુષ સત્ય રીતે જોતો નથી. અર્થાત્ તેની લૌકિક ચક્રુથી તે સત્ય વસ્તુસ્વરૂપને જોઈ શકતો નથી. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—“પંતુ ઉતમ બુદ્ધિવાળો પુરુષ નો વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોઈ શકે. દોષથી ને કટીપણુ બંધન પામતો નથી,” તે જગ્યાવાળાં ભગવાન્ કહે છે:

યસ્ય નાહંકૃતો માવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ॥

હત્વાપિ સ ઇમાંલ્લોકાન્ન હંતિ ન નિવધ્યતે ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યસ્ય, ન, અહંકૃતઃ, માવઃ, બુદ્ધિઃ, યસ્ય, ન, લિપ્યતે, હત્વા, અપિ, સ, ઇમાન્, લોકાન્, ન, હન્તિ, નં, નિવધ્યતે,

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—અહ્ય અહંકારેણ કૃતઃ इति अहंकृतः ।
 બુદ્ધચેતે જ્ઞાયતે અનયા સા બુદ્ધિઃ । નિતરાં વધ્યતે इति निवध्यते ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યસ્ય જેને, અહંકૃતઃ ‘હું કરતાં હું’ એવી જાતનો, માવઃ ભાવ, ન નથી, (તેમ) યસ્ય જેની, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ-અંતઃકરણ, ન, લિપ્યતે લેખાતી નથી, સઃ તે પુરુષ, ઇમાન્ આ, લોકાન્ લોકોને, હત્વા હણીને, અપિ પણ, ન, હન્તિ હણતો નથી, (તેમ) ન, નિવધ્યતે તેના ધર્મધર્મરૂપી ફલોપદે બંધાતો (પણ) નથી.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્યના હૃદયમાં ‘હું કરતાં હું’ એવી જાતનો ભાવ નથી, તેમ જ કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ જેની બુદ્ધિ લેખાતી નથી, તે પુરુષ આ લોકોનો નાશ કરતો છતાં પણ નાશ કરનારો મનાતો નથી, અને તેથી જ અહંભાવ તથા

૧ ૧૫ નિત્યો મહિમા વ્રાહ્મણસ્ય ન વર્ધને કર્મણા જો કનીયાન્ ।

તસ્યેવ સ્વાત્મવૃત્તિરિન્દિત્વા ન લિપ્યતે કર્મણા પાપકેન ॥ શુનિઃ ॥

એ પ્રસવેતા-ગ્રાહણનો સહાનો મહિમા-માહાત્મ્ય છે કે પુરુષ કર્મવડે વધતો નથી અને પાપ કર્મવડે ઘટતો નથી તે પોતાના પદ-સ્વરૂપને જાણનાર હોય છે તેથી તે પોતાના જ્ઞાતબ્ય પદને જાણીને તે જ્ઞાતી-ગ્રાહણ પાપ કર્મવડે લેખાતો નથી. યથા પ્રજ્ઞાવત્તાશ આપો ન શિષ્યને જ્યેષ્ઠ વિદિ પાપકર્મ ન શિષ્યને. જેમ કર્મજના પત્રને પાણી સ્પર્શ કરતું નથી તેમ જ્ઞાતીને પાપકર્મ લેખાતું નથી.

ફલાસકિતથી શૂન્ય હોવાથી ધર્માધર્મરૂપી ફલવડે બંધાતે નથી. અર્થાત્ તેવા પુરુષને કર્મનું બંધન પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૭.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં આત્માને કર્તાપણું અથવા કર્મના ફલનો સમ્બંધ નથી એમ કહ્યું, તે જ વાતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કર્મોની પ્રવર્તક ત્રણુટી અને કર્મોનોસમૂહ, તેનું કથન કરના ભગવાન કહે છે:

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ॥

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદ:—જ્ઞાનમ્, જ્ઞેયમ્, પરિજ્ઞાતા, ત્રિવિધા, કર્મ-
ચોદના, કરણમ્, કર્મ, કર્તા, ઇતિ, ત્રિવિધઃ, કર્મસંગ્રહઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્ । જ્ઞાતુમ્
ઉચિત જ્ઞેયમ્ । પરિતઃ જ્ઞાનાતિ ઇતિ પરિજ્ઞાતા । તિસ્રઃ વિધાઃ યસ્યાઃ સા
ત્રિવિધા । ચોદન્તે અનયા ઇતિ ચોદના, કર્મણા ચોદના કર્મ-
ચોદના । ક્રિયતે અનેન ઇતિ કરણમ્ । ક્રિયતે ઇતિ કર્મ । કરોતિ ઇતિ
કર્તા । ત્રયઃ વિધાઃ યસ્ય સઃ ત્રિવિધઃ । સંગૃહ્યન્તે અસ્મિન્ ઇતિ સંગ્રહઃ ।
કર્મણાં સંગ્રહઃ કર્મસંગ્રહઃ ।

૧ જ્ઞાન જ્ઞેય જ્ઞાનિન ચ દ્વાપેક્ષ્ય વિધિરુપિતઃ ।

કરણં ચેવ કર્મ ચ કર્મકારણસંગ્રહ ॥ કર્મચેદે ॥

જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ વિધિ ઉત્પન્ન થયો છે, તેમ જ કરણ-
સાધન-કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા આંતરેન્દ્રિય-બુદ્ધિવાદિ ચાર, તે કરણ, કર્તા-
પ્રયોક્તા અને કર્મેણી કારણસૂત્ર સમૂહ પણ તેમની અપેક્ષાએ જ ઉત્પન્ન થયો છે.

કર્મનોરૂપે ચ ચાર્કર્મ નાનર્થનાનુવચ્યતે । કેવલગ્રાંથિહેતુત્વાતદર્મ ઇતિ કથ્યતે ॥
ફલેન્ધ્યાથી પણ કાર્યવત્ત્વે કર્મ અનર્થવડે અનુબદ્ધ થતું નથી તે કેવળ
જ કારણરૂપ હોવાથી 'કર્મ' એમ કહેવાય છે.

અન્યથા અને અર્થઃ—જ્ઞાનમ્ જે વડે જાણી શકાય તે જ્ઞાન, જ્ઞેયમ્ જાણવા યોગ્ય વસ્તુ તે જ્ઞેય, (અને) પરિજ્ઞાતા ઉપાધિલક્ષણ—અવિદ્યાકલ્પિત લોકતા તે જ્ઞાતા, (એમ એ) ત્રિવિધા ત્રણ પ્રકારની, કર્મચોદના કર્મોની પ્રેરણા—ઉપદેશ કરનારી ત્રિપુટી, (છે અને) કરણમ્ શ્રોત્રાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયો (તથા બુદ્ધિ ઇત્યાદિ) કરણ, કર્મ (કર્તાની પરમ ઇપ્સિત ક્રિયા તે) કર્મ, (તથા) કર્તા (કર્મોનો વ્યાપાર કરનાર) કર્તા, હિતિ એ પ્રમાણે, ત્રિવિધઃ ત્રણ પ્રકારનો, કર્મસંગ્રહઃ કર્મોનો આશ્રય, (છે). અર્થાત્ તે ત્રણના યોગથી જ સર્વ ક્રિયા થઈ શકે છે.

હોવાર્થઃ—જ્ઞાન, જ્ઞેય, અને ઉપાધિલક્ષણ—અવિદ્યા—કલ્પિત લોકતા એટલે જ્ઞાતા, એ ત્રિપુટી જ કર્મોમાં પ્રેરક છે, અને બાહ્યભ્યન્તર ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિ ઇત્યાદિ કરણ, કર્મ અને કર્મોનો વ્યાપાર કરનાર કર્તા એ ત્રણપ્રકારનો કર્મોનો સંગ્રહક વર્ગ છે. અર્થાત્ એ ત્રણથી જ સર્વ પ્રકારની ક્રિયા થતી. હોવાથી એ જ ક્રિયાનો આશ્રયલત વર્ગ છે. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—હવે જ્ઞાન, કર્મ, અને ક્રિયા—પ્રવતક સર્વ ગુણાત્મક હોવાથી ભત્વ, રજ, અને તમ એ ત્રણ ગુણોના બેદથી તેમના પણ બેદ છે એટલે તેનું વર્ણન કરતાં ભગવાન કહે છે:

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણભેદતઃ ॥

પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને યથાવચ્છણુ તાન્યપિ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—જ્ઞાનમ્, કર્મ, ચ, કર્તા, ચ, ત્રિધા, એવ, ગુણભેદતઃ, પ્રોચ્યતે, ગુણસંખ્યાને, યથાવત્, ગુણુ, તાનિ, અપિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગુણાનાં ભેદઃ ગુણભેદઃ, તસ્માત્ ગુણ-
ભેદતઃ । પ્રકર્યેણ ઉચ્યતે इति પ્રોચ્યતે । ગુણાઃ સમ્યક્ કાર્યભેદેન
સ્થાયન્તે પ્રતિપાદ્યન્તે અસ્મિન્ इति ગુણસંખ્યાનં—સાંખ્યશાસ્ત્રમ્, તસ્મિન્
ગુણસંખ્યાને । યથા ઉક્તપ્રકારેણ તુલ્યમ્ इति યથાવત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, કર્મ કર્મ, ચ અને,
કર્તા કર્તા, (એ) ગુણસંખ્યાને (કપિલઋષિના) સાંખ્યશાસ્ત્રમાં,
ગુણભેદતઃ સાત્ત્વિકાદિ ગુણોના ભેદથી, ત્રિધા ત્રણ પ્રકારનાં,
એવ જ, પ્રોચ્યતે કહેવામાં આવે છે, તાનિ તેમને, અપિ પણ,
યથાવત્ યથાર્થ રીતે, (મારીપાસેથી) ગૃણુ તું સાંભળ.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા એ પણ કપિલઋષિના
સાંખ્યશાસ્ત્રમાં, સાત્ત્વિકાદિ ગુણોના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનાં જ કહે-
વામાં આવેલાં છે. તેમને પણ તું મારી પાસેથી યથાર્થ રીતે
સાંભળ. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—ત્વે ત્રણ સ્વોક્તી પહેલાં સાત્ત્વિકાદિ ભેદથી
જ્ઞાનની ત્રિવિધતા વિશે ભગવાન કહે છે:

સર્વભૂતેષુ येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥૨૦॥

પદચ્છેદઃ—સર્વભૂતેષુ, યેન, એકમ્, માવમ્, અવ્યયમ્,
દક્ષતે, અવિભક્તમ્, વિભક્તેષુ, તત્, જ્ઞાનમ્, વિદ્ધિ, સાત્ત્વિકમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ,
તેષુ સર્વભૂતેષુ । ન વ્યેતિ इति અવ્યયઃ, તમ્ અન્યયમ્ । ન વિભત્તઃ

અવિમક્તઃ, તમ્ અવિમક્તમ્ । વિશેષેણ મક્તાનિ ઇતિ વિમક્તાનિ, તેષુ વિમક્તેષુ । સત્ત્વેન નિર્વૃત્તમ્ સાત્ત્વિકમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(મનુષ્ય) જેન જે (જ્ઞાન) વડે, વિમક્તેષુ (પ્રતિશરીરરૂપે) બિન્ન જણાતાં સર્વભૂતેષુ સર્વેપ્રાણિ-ઓમાં, અઘ્યયમ્ અવિનાશી, (અને) અવિમક્તમ્ અવિભક્ત, એવા એકમ્ એક જ, માયમ્ પરમાત્મતત્ત્વને, દેક્ષતે ભેદ શકે છે, તત્ તે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક (જ્ઞાન), વિદ્ધિ તું જાણુ.

ભાવાર્થઃ—મનુષ્ય, જે જ્ઞાનવડે પ્રત્યેક શરીરરૂપે બિન્ન જણાતાં પ્રાણિમાત્રમાં અવિનાશી, અને અવિભક્ત, એવા એક જ—સમાન—પરમાત્મતત્ત્વને ભેદ શકે છે, તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જ્ઞાન જાણુ. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે અદ્વૈતવાદી વેદાન્તિઓએ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સાત્ત્વિક જ્ઞાન વિશે કહી, હવે ત્યાગ કરવા યોગ્ય તર્કવાદિઓના રાજસિક જ્ઞાન મંડેષમાં ભગવાન કહે છે:

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં નાનાભાવાન્પૃથગ્વિધાન્ ॥

વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥૨૧॥

પદ્ચ્છેદઃ—પૃથક્ત્વેન, તુ, યત્, જ્ઞાનમ્, નાનાભાવાન્, પૃથગ્વિધાન્, વેત્તિ, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, તત્, જ્ઞાનમ્, વિદ્ધિ, રાજસમ્.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પૃથક્ ભાવઃ પૃથક્ત્વમ્, તેન પૃથક્ત્વેન । નાના વિવિધાઃ ભાવાઃ નાનામાવાઃ, તાન્ । પૃથક્ વિધાઃ પ્રકારાઃ યેષાં તે પૃથગ્વિધાઃ, તાન્ પૃથગ્વિધાન્ । રાજસા નિર્વૃત્તમ્ ઇતિ રાજસમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તુ પશુ, યત્ જે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, સર્વપુ સર્વ, મૃતેષુ પ્રાણિઓમાં, પૃથક્ત્વેન (પ્રતિશરીરના) ભિન્ન-પણાવડે, નાનામાવાન અનેક પ્રકારના ભાવોને, પૃથગ્વિધાન બુદ્ધિ બુદ્ધિ પ્રકારના, વેત્તિ બાણે છે, તત્ તે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, ગજસમ્ રાજસિક, (જ્ઞાન) વિદ્ધિ તું બાણ.

ભાવાર્થ:—જે જ્ઞાન સર્વ પ્રાણિમાં પ્રત્યેક શરીરના ભિન્ન-પણાવડે અનેક પ્રકારના ભાવોને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના બાણે છે, તે જ્ઞાનને તું રાજસિક જ્ઞાન બાણ. અર્થાત્ એ પ્રમાણે સર્વમાં જે જ્ઞાનથી ભેદભાવ જણાવવામાં આવે છે તે જ્ઞાન રાજસ જ્ઞાન છે એમ તું બાણ. ૨૧.

અવતરણિકા:—હવે તામસિક જ્ઞાનના સમ્બંધમાં ભગવાન કહે છે.

યત્તુ કૃત્સ્નવદેકસ્મિન્કાર્યે સક્તમહૈતુકમ્ ॥

અતત્ત્વાર્થવદલ્પં ચ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, તુ, કૃત્સ્નવત્, એકસ્મિન્, કાર્યે, સક્તમ્, અહૈતુકમ્, અતત્ત્વાર્થવત્, અલ્પમ્, ચ, તત્, તામસમ્, ઉદાહતમ્.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—કૃત્સ્નમ્ એવમ્ એવમ્ એવમ્ । હૈતુ. અર્ય અસ્તિ એવમ્ હૈતુકમ્, ન હૈતુકમ્ અહૈતુકમ્ । તત્ત્વસ્ય અર્થ: તત્ત્વાર્થ:, તત્ત્વાર્થ: એવમ્ એવમ્ તત્ત્વાર્થવત્, ન તત્ત્વાર્થવત્ અતત્ત્વાર્થવત્ । તમસા નિર્વૃત્તમ્ તામસમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તુ વળી, યત્ જે-જ્ઞાન, એકસ્મિન્ એક જ, કાર્યે કાર્ય-વસ્તુ કે પદાર્થમાં, અહૈતુકમ્ હૈતુ વિના,

(પણ) કૃત્સ્નવત્ સંપૂર્ણની સમાન, સક્તમ્ આસક્ત, (હોય તેમ) અતત્વાર્થવત્ તત્વાર્થરહિત, ચ અને, અલ્પમ્ ક્ષુદ્ર, (હોય) તત્ તે-જ્ઞાન, તામસમ્ તામસિક, ઉદાહૃતમ્ કહેવાયલું, (છે).

ભાવાર્થ:—જે જ્ઞાન એક જ કાર્ય-વસ્તુ કે પદાર્થમાં આવશ્યક હેતુ વિના પણ બાણે તે સંપૂર્ણ હોય તેમ આસક્ત રહે છે, તથા જે તત્વાર્થરહિત અને ક્ષુદ્ર છે, તે જ્ઞાનને તામસિક જ્ઞાન કહેલું છે. અર્થાત્ તેવા જ્ઞાનથી મનુષ્ય અધોગતિને જ પામે છે એમ સમજ. ૨૨.

અવતરણિકા:—જે પ્રમાણે જ્ઞાનની ત્રિવિધતા કહીને હવે કર્મની ત્રિવિધતા કહેતા પ્રથમ ભાત્તિક કર્મ વિષે ભગવાન કહે છે

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ॥

અફલપ્રેપ્સુના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદ:—નિયતમ્, સદ્ગરહિતમ્, અરાગદ્વેષતઃ, કૃતમ્, અફલપ્રેપ્સુના, કર્મ, યત્, તત્, સાત્ત્વિકમ્, ઉચ્યતે.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—નિ નિયમેન યતમ્ ઇતિ નિયતમ્ । સજ્યન્તે પ્રાણિન. અનેન ઇતિ સદ્ગઃ, સદ્ગેન રહિત સદ્ગરહિતમ્ । રાગશ્ચ દ્વેષશ્ચ રાગદ્વેષૌ, રાગદ્વેષામ્યામ્ ઇતિ રાગદ્વેષતઃ, ન રાગદ્વેષતઃ અરાગદ્વેષતઃ । ફલં પ્રકર્ષેણ ઈપ્સંતિ ઇતિ ફલપ્રેપ્સુ, ન ફલપ્રેપ્સુઃ અફલપ્રેપ્સુ, તેન અફલપ્રેપ્સુના ।

અન્યથા અને અર્થ:—નિયતમ્ નિયમપૂર્વક, સદ્ગરહિતમ્ અભિમાનરહિત, અરાગદ્વેષતઃ રાગદ્વેષવિના, અફલપ્રેપ્સુના ફલની

ઈચ્છા નહિ કરનારે યત્ જે કર્મ, કૃતમ્ કર્યું, (હોય) તત્ તે, સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક, (કર્મ) ઉચ્ચતે કહેવાય છે

ભાવાર્થ:— નિયમપૂર્વક નિત્ય, તેમ અભિમાન, આસક્તિ અથવા દ્વેષના લેશ માત્રથી પણ રહિત થઈને ફક્તની ઈચ્છા નહિ કરનાર મનુષ્યના હાથે જે કર્મ કરવામા આવ્યું હોય તે સાત્ત્વિક કર્મ કહેવાય છે. ૨૩

અવતરાણુકા:—સાત્ત્વિક કર્મ વિષે કહીને હવે ભગવાન શાસ્ત્રિકે કર્મસમ્બંધમા કહે છે

યત્તુ કામેષ્વના કર્મ સાંકારેણ વા પુનઃ ॥

ક્રિયતે બહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, તુ, કામેષ્વના, કર્મ, સાંકારેણ, વા, પુનઃ, ક્રિયતે, બહુલાયાસમ્, તત્, રાજસમ્, ઉદાહતમ્ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—કામાન્ ઈષ્તતિ ઇતિ કામેષ્વ, તેન કામેષ્વના । અહકારેણ સત્તિ સાહકાર, તેન સાહકારેણ । બહુલ, આયાસ યસ્મિન્ તત્ બહુલાયાસમ્ ।

૧ દારા ઇમે મે તનવા હમે મે શુદ્ધા ઇમે મે વડાવલ્લિમે મે ।

૨૧૧૦ મેવતમ નરુપે મે મે કુલ કાલકૃત્તેણ મીત ॥

૧ આ સ્ત્રિઓ મારી, આ પુત્રો મારા આ ધરો મારા અને આ પશુ-શીખર મારા એમ મેંદા જેવા રૂપવાળો-અદ્દ દારી મે મે-માર માર કરતો કાલકૃત્તે ૨૩-નાદર-અગાડિઆવડે પડાઈ-લેવાઈ ભય છે

અગ્નિ મ વસન મે જડવા મે પશુગા મે ।

હતિ મે મે કુષાળ કાલકૃત્તો હતિ પુરુષ જમ્ ॥

અન્ન માર, વસ્ત્ર માર, રતી મારી અને બધુવજ-બાધ બાડર-કુટુબ કબીલો મારો એમ મે મે-માર માર કન્યાતા-અદ્દ દારી પુરુષાપી બકરાને કાલકૃત્તે બગાડિઓ માગી નાખે છે

અન્યથા અને અર્થ:—તુ વળી, કામેષ્વના ફલની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યવડે, અહંકારેણ અહંકારપૂર્વક, વા અથવા, બહુલાયાસમ્ ઘણા જ શ્રમવાળું, યત્ જે, કર્મ કર્મ, પુનઃ વારંવાર, ક્રિયતે કરાય છે, તત્ તે (કર્મ), રાજસમ્ રાજસિક, ઉદાહૃતમ્ કહેલું, (છે).

ભાવાર્થ:—વળી ફલની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યવડે અહંકારપૂર્વક, અથવા ઘણા જ પરિશ્રમવાળું જે કર્મ વારંવાર કરવામાં આવે છે, તે રાજસિક કર્મ કહેવાય છે. ૨૪.

અપતરણિકા:—હવે તામસિક કર્મ વિષે ભગવાન કહે છે:

અનુવંધં ક્ષયં હિંસામનવેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ॥

મોહાદારમ્બ્યતે કર્મ યત્તત્તામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદ:—અનુવન્ધમ્, ક્ષયમ્, હિંસામ્, 'અનવેક્ષ્ય, ચ, પૌરુષમ્, મોહાત્, આરમ્બ્યતે, કર્મ, યત્, તત્, તામસમ્, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અનુવન્ધ્યતે इति અનુવન્ધઃ, તમ્ અનુવન્ધમ્ । ન અવેક્ષ્ય અનવેક્ષ્ય । પુરુષસ્ય ભાવઃ પૌરુષમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—અનુવન્ધમ્ ભવિષ્યમાં ધનારા પરિણામને, ક્ષયમ્ શકિતના અથવા ધનના નાશને, હિંસામ્ પ્રાણીને ધનારી પીડાને, ચ અને, પૌરુષમ્ પોતાના સામર્થ્યને, અનવેક્ષ્ય જોયા વિના, મોહાત્ મોહથી, યત્ જે, કર્મ કર્મ, આરમ્બ્યતે આરંભવામાં આવે છે, તત્ તે, તામસમ્ તામસિક, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—ભવિષ્યમાં થનારા પરિણામને, શક્તિના કે દ્રવ્યના વ્યયને, પ્રાણીને થનારી પીડાને અને પોતાના સામર્થ્યને જોયા વિના એટલે તે સંબંધી વિચાર કર્યા સિવાય, મોહથી જે કર્મ આરંભવામાં આવે છે, તે તામસિક કર્મ કહેવાય છે ૨૫.

અન્યતઃ-શ્લોક:—એ પ્રમાણે કર્મની ત્રિવિધતા કહી હવે સાત્ત્વિકાદિ ગુણમેદવડે કર્તા પણ ત્રણ પ્રકારનો કહેવામાં આવે છે, તે જણાવવા માટે તેના પણ સાત્ત્વિકાદિ લક્ષણો ભગવાન કહે છે

મુક્તસંગોઽનહંવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ॥

સિદ્ધયસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ૨૬

પદ્મચ્છેદ:—મુક્તસદ્ગ:, અનહંવાદી, ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ, સિદ્ધયસિદ્ધ્યોઃ, નિર્વિકારઃ, કર્તા, સાત્ત્વિકઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મુક્ત. પરિત્યક્તઃ સદ્ગઃ એન સઃ મુક્તઃ સદ્ગઃ । ‘અહમ્’ इति वक्तुं शीलम् अस्य इति, अहम् इति वक्ति इति, અહંવાદઃ અસ્તિ અસ્ય इति वा अहवादी, न अहंवादी अनहंवादी । ધૃતિશ્ચ ઉત્સાહશ્ચ ધૃત્યુત્સાહૌ, તામ્યા સમ્યક્ અન્વિતઃ इति ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ । સિદ્ધિશ્ચ અસિદ્ધિશ્ચ સિદ્ધયસિદ્ધ્યો, તયોઃ સિદ્ધયસિદ્ધ્યો । નિર્ગતઃ વિકારઃ યમ્માત્ સઃ નિર્વિકારઃ । કરોતિ इति કર્તા ।

અન્યથા અને અર્થ:—મુક્તસદ્ગઃ આસક્તિરહિત, અનહંવાદી અહંકારના લેશમાત્રથી પણ મુક્ત, ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ધીરજ અને ઉત્માહવડે મુક્ત, (અને) સિદ્ધયસિદ્ધ્યો. સિદ્ધિ તેમ જ અસિદ્ધિમાં, નિર્વિકાર. હર્ષ અને શોકના વિકારરહિત (ચઇ), કર્તા કાર્ય કરનાર (પુરુષ), સાત્ત્વિક સાત્ત્વિક (કર્તા), ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—આસક્તિ તેમ જ અહંકારના લેશથી રહિત, ધીરજ અને ઉત્સાહથી યુક્ત, તેમ જ સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં પણ જે હર્ષશોકાદિ વિકારથી રહિત હોય તેવો કોઈકર્તા પુરુષ સાત્ત્વિક-સત્ચતુષ્વી કર્તા કહેવાય છે. ૨૬.

અન્ય. શ્રુતિ:—હવે રાજસિક કર્તાનાં લક્ષણો ભગવાન કહે છે:

રાગી કેર્મફલપ્રેપ્સુર્લુબ્ધો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ॥

હર્ષશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદ:—રાગી, કર્મફલપ્રેપ્સુઃ, લુબ્ધઃ, હિંસાત્મકઃ, અશુચિઃ, હર્ષશોકાન્વિતઃ, કર્તા, રાજસઃ, પરિકીર્તિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—રાગઃ અસ્તિ અસ્ય इति રાગી । કર્મણઃ ફલં કર્મફલમ્, કર્મફલં પ્રરૂપેણ ઈપ્સતિ इति કર્મફલપ્રેપ્સુઃ । હિંસા એવં આત્મા યસ્ય સઃ હિંસાત્મકઃ । ન શુચિઃ અશુચિઃ । હર્ષશ્ચ શોકશ્ચ હર્ષશોકૌ, તામ્યામ્ અન્વિતઃ इति હર્ષશોકાન્વિતઃ । પરિતઃ કીર્તિતઃ પરિકીર્તિતઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—રાગી વિષયાસક્ત, કર્મફલપ્રેપ્સુઃ કર્મનાં ફલની ઇચ્છા રાખનારો, લુબ્ધઃ લોભી, હિંસાત્મકઃ પારકાને ખીડા કરવાની પ્રકૃતિવાળો, અશુચિઃ અપવિત્ર, (તથા) હર્ષશોકાન્વિતઃ હર્ષ અને શોકવડે યુક્ત, કર્તા કર્તા, રાજસઃ રાજસિક, પરિકીર્તિતઃ કહેવાયો (૫).

ભાવાર્થ:—વિષયોમાં આસક્ત, કર્મનાં ફલની ઇચ્છા કરનાર, લોભી, અન્યને ખીડા કરવાની હિંસક પ્રકૃતિવાળો, અપવિત્ર, તેમ જ હર્ષયોગાદિ ભાવોથી યુક્ત જે કર્તા છે તે રજોગુણી કર્તા કહેવાય છે. ૨૭.

અવતરણિકા:—હવે તમોગુણી કર્તાનાં લક્ષણો ભગવાન કહે છે:

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્કૃતિકોઽલસઃ ॥

વિપાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અયુક્તઃ, પ્રાકૃતઃ, સ્તબ્ધઃ, શઠઃ, નૈષ્કૃતિકઃ, અલસઃ, વિપાદી, દીર્ઘસૂત્રી, ચ, કર્તા, તામસઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન યુક્તઃ અયુક્તઃ । પ્રકર્ષેણ અતિ ઇવ ન કૃતઃ ન સંસ્કૃતઃ इति પ્રાકૃતઃ । નિષ્કૃતિઃ પરવૃત્તિચ્છેદઃ અસ્તિ અસ્ય इति નૈષ્કૃતિકઃ । વિપાદઃ અસ્તિ અસ્ય इति વિપાદી । દીર્ઘ સૂત્રયિતું શીલમ્ અસ્તિ અસ્ય इति દીર્ઘસૂત્રી ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અયુક્તઃ અસાવધાન, પ્રાકૃતઃ અત્યંત અસંસ્કારી બુદ્ધિવાળો, સ્તબ્ધઃ ઉદ્ધત, શઠઃ માયાવી, નૈષ્કૃતિકઃ પારકાની વૃત્તિનું છેદન કરનાર, અલસઃ આળસુ, વિપાદી નિરંતર અસંતુષ્ટ સ્વભાવવાળો, ચ તથા, દીર્ઘસૂત્રી વિચારોમાં જ કર્મને લંબાવ્યા કરનાર, કર્તા કર્તા, તામસઃ તામસિક, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—અસાવધાન, અત્યંત અસંસ્કારી બુદ્ધિવાળો, ઉદ્ધત, માયાવી, પારકાની વૃત્તિ છેદનારો, આળસુ, નિરંતર અસંતુષ્ટ, તથા દીર્ઘસૂત્રી—માત્ર વિચારોથી મનોરથો ઘડનાર કર્તા તમોગુણી કર્તા કહેવાય છે, ૨૮.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે જ્ઞાન, કર્મ, અને કર્તાના ત્રિવિધ ભેદો કહી, હવે બુદ્ધિ તથા ધૃતિના ભેદો કહેવા માટે પદોનાં તેના ઉપોદ્ધાતરપે ભગવાન કહે છે:

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ॥

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

पदच्छेदः—बुद्धेः, भेदम्, धृतेः, च, एव, गुणतः, त्रिविधम्, शृणु, प्रोच्यमानम्, अशेषेण, पृथक्त्वेन, धनञ्जय ।

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—गुणैर्भ्यः इति गुणतः । प्रकर्षेण उच्यते असौ प्रोच्यमानः, तम् । न शेषम् अशेषम्, तेन अशेषेण । पृथग् भावः पृथक्त्वम्, तेन । धनं जयति इति धनंजयः, तत्संबुद्धौ हे धनंजय ।

अनन्य अने अर्थः—धनञ्जय हे धनंजय—अर्जुन ! बुद्धेः बुद्धिना, च अने, धृतेः धीरज्ञाना, एव पण्य, गुणतः गुणोद्गी, पृथक्त्वेन लुद्धी लुद्धी रीते, (अने) अशेषेण संपूर्ण रीते, (पण्य) प्रोच्यमानम् (भारथी) कडेवाता, त्रिविधम् त्रय प्रकाशना, भेदम् वेदने, शृणु तु सांख्य ।

सावार्थः—हे अर्जुन ! बुद्धिना अने धीरज्ञाना पण्य गुणो प्रभाणो लुद्धी लुद्धी रीते तथा संपूर्ण रीते भारथी कडेवाता त्रय प्रकाशना वेदने सावधानता पूर्वकं तु सांख्य । २६,

अनतरङ्गिकाः—हवे अभां प्रथम सात्त्विक बुद्धिनां लक्षणे भगवान् कडे छे:

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ॥

बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्य सात्त्विकी ॥३०॥

પદચ્છેદઃ—પ્રવૃત્તિમ્, ચ, નિવૃત્તિમ્, ચ, કાર્યાકાર્યે, મયામયે, વન્ધમ્, મોક્ષમ્, ચ, યા, વેત્તિ, બુદ્ધિઃ, સા, પાર્થ, સાત્ત્વિકી ।

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રસ્પર્ષેણ વૃત્તિ વર્તનમ્ इति પ્રવૃત્તિ, તામ્ પ્રવૃત્તિમ્ । નિ પ્રતિબન્ધકા વૃત્તિ इति નિવૃત્તિ, તામ્ નિવૃત્તિમ્ । વર્તુ યોગ્ય કાર્યમ્, ન કાર્યમ્ અકાર્યમ્, કાર્ય ચ અકાર્ય ચ કાર્યાકાર્યે, તે કાર્યાકાર્યે । વિભેતિ અસ્માત્ इति મયમ્, મય ચ અમય ચ મયામયે, તે મયામયે ।

અન્યથ અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! યા જે, બુદ્ધિ બુદ્ધિ, પ્રવૃત્તિમ્ ધર્મની પ્રવૃત્તિને, ચ તથા, નિવૃત્તિમ્ ઉપરતિ-મોક્ષહેતુ-સન્યાસમાર્ગને, કાર્યાકાર્ય કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્યને, ચ તેમ, મયામયે ભય અને અભયને, વન્ધમ્ સસારના બંધનને, ચ અને, મોક્ષમ્ મોક્ષને, યવ પશુ, વેત્તિ જાણે છે, સા તે બુદ્ધિ, સાત્ત્વિકી સત્ત્વગુણવાળી, (છે)

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિ ધર્મની પ્રવૃત્તિ, મોક્ષ માર્ગના હેતુભૂત નિવૃત્તિ-ઉપરતિ, તેમ જ કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્ય, ભય તેમ જ અભય તથા બંધ અને મોક્ષને જાણે છે, તે બુદ્ધિને સત્ત્વગુણવાળી બુદ્ધિ કહેવાય ॥ ૩૦

અવતરણિકા —હવે રાજસી બુદ્ધિના લગણો ભગવાન મ્હે છે

યયા ધર્મમધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્યમેવ ચ ॥

અયથાત્પ્રજાનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥૩૧॥

પદચ્છેદઃ—ચયા, ધર્મમ્, અધર્મમ્, ચ, કાર્યમ્, ચ, અકાર્યમ્, ઇવ, ચ, અયથાવત્, પ્રજાનાતિ, બુદ્ધિઃ, સા, પાર્થ, રાજસી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધારયતિ ઇતિ ધર્મઃ, તં ધર્મમ્ । ન ધર્મઃ અધર્મઃ, તમ્ અધર્મમ્ । કર્તું યોગ્યં કાર્યમ્, ન કાર્યમ્ અકાર્યમ્ । ન યથાવત્ અયથાવત્ ।

અન્ય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! ચયા જે બુદ્ધિથી, (મનુષ્ય) ધર્મમ્ ધર્મને, ચ અને, અધર્મમ્ અધર્મને, કાર્યમ્ કરવા યોગ્ય કર્મને, ચ અને, અકાર્યમ્ ન કરવા યોગ્ય કર્મને, અયથાવત્ જેવું હોય તેનાથી બુદ્ધી રીતે અર્થાત્ અસત્ય રીતનું, પ્રજાનાતિ જાણે છે, સા તે, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, રાજસી રજો-શુભ્રવાળી, (છે).

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિથી મનુષ્ય, ધર્મને અને અધર્મને, તેમજ કાર્ય તથા અકાર્યને જેવું હોય તેવું મથાર્થ રીતે ન જાણતાં તેનાથી ભિન્ન રીતે જ જાણે તે બુદ્ધિ, રજોશુભ્રવાળી બુદ્ધિ કહેવાય છે. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—હવે તામસી બુદ્ધિનાં લક્ષણો બતાવવાનું કહે છે:

અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા ॥

સર્વાર્થાન્વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥૩૨॥

પદચ્છેદઃ—અધર્મમ્, ધર્મમ્, ઇતિ, યા, મન્યતે, તમસા, આવૃતા, સર્વાર્થાન્, વિપરીતાન્, ચ, બુદ્ધિઃ, સા, પાર્થ, તામસી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન ધર્મઃ અધર્મઃ, તમ્ અધર્મમ્। સર્વે ચ તે અર્થાશ્ચ સર્વાર્થાઃ, તાન્ સર્વાર્થાન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્ય હે પાર્ય! યા જે બુદ્ધિ, તમસા તમોગુણથી, આવૃતા ઢંકાએલી થકી અધર્મમ્ અધર્મને, ધર્મમ્ ધર્મ, इति એ પ્રમાણે, ચ તથા, સર્વાર્થાન્ સઘળા અર્થોને, વિપરીતાન્ વિપરીત—ઉલટા જ, મન્યતે માને છે, સા તે, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, તામસી તમોગુણવાળી (છે).

ભાવાર્થઃ—હે પાર્ય! જે બુદ્ધિ તમોગુણથી વ્યાપ્ત થઈ થકી અધર્મને ધર્મ એ પ્રમાણે તેમ જ બધા સાત્ત્વિકાદિ ભાવોને વાસ્તવિકતાથી સર્વથા ઉલટા જ માને છે, તે બુદ્ધિ તમોગુણવાળી બુદ્ધિ છે. અર્થાત્ તેવી બુદ્ધિથી મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ સાધવા શક્તિમાન્ થતો નથી. ૩૨.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે બુદ્ધિની ત્રિવિધતા કહી હવે ભગવાન ધૃતિની ત્રિવિધતા કહે છે, તેમા પ્રથમ સાત્ત્વિક ધૃતિના લક્ષણો કહે છે:

ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃપ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ ॥

યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્ય સાત્ત્વિકી ॥૩૩॥

પદચ્છેદઃ—ધૃત્યા, યયા, ધારયતે, મનઃપ્રાણેન્દ્રિય-ક્રિયાઃ, યોગેન, અવ્યભિચારિણ્યા, ધૃતિઃ, સા, પાર્ય, સાત્ત્વિકી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મનશ્ચ પ્રાણાશ્ચ इन्द्रियाणि ચ મન-પ્રા-ણેન્દ્રિયાણિ, તેષાં ક્રિયાઃ મન-પ્રાણેન્દ્રિયક્રિયા, તાઃ મન-પ્રાણેન્દ્રિય-ક્રિયાઃ । વિશેષેણ અભિચરતિ સા વ્યભિચારિણી, ન વ્યભિચારિણી અન્યભિચારિણી, તયા અવ્યભિચારિણ્યા ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ ! યોગેન ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવારૂપ યોગવડે, અવ્યમિચારિણ્યા ખીજે કયાંય નહિ જનારી-વ્યાપ્ત એવી, ચયા જે, ઘૃત્યા ધીરજથી, (મનુષ્ય) મન પ્રાણેન્દ્રિયક્રિયા: મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને, ધારયતે ધારણ કરે છે, સા તે, ધૃતિ: ધીરજ, સાત્ત્વિકી સાત્ત્વિકી, (કહેવાય છે).

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવા રૂપ યોગવડે નિત્ય સમાધિયુક્ત-ખીજે કયાંય નહિ જનારી-વ્યાપ્ત એવી જે ધીરજવડે, મનુષ્ય મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને યોગને અનુકૂલ થાય તેવી રીતે ધારણ કરી રાખે છે, તે ધીરજ સાત્ત્વિકી કહેવાય છે. ૩૩.

અવતરણિકા:—હવે રાજસિક ધૃતિના લક્ષણો વિષે બગવાન કહે છે:

યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ધૃત્યા ધારયતેઽર્જુન ॥

પ્રસન્નેન ફલાકાઙ્ક્ષી ધૃતિ: સા પાર્થ રાજસી ॥૩૪॥

પદ્મચ્છેદ:—યયા, તુ, ધર્મકામાર્થાન્, ધૃત્યા, ધારયતે, અર્જુન, પ્રસન્નેન, ફલાકાઙ્ક્ષી, ધૃતિ:, સા, પાર્થ, રાજસી.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ધર્મશ્ચ વામશ્ચ અર્થશ્ચ ધર્મ કામાર્થા:, સાન્ ધર્મકામાર્થાન્ । ફલમ્ આકાઙ્ક્ષકે ઇતિ ફલાકાઙ્ક્ષી ।

અન્વય અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! તુ વળી, ચયા જે, ઘૃત્યા ધીરજવડે, (મનુષ્ય) પ્રસન્નેન પ્રસંગને અનુસરીને, ફલાકાઙ્ક્ષી ફલની આકાંક્ષાયુક્ત, (યર્ધને) ધર્મકામાર્થાન્ ધર્મ, કામ, તેમ જ અર્થેની, ધારયતે ધારણ કરે છે-પ્રાપ્ત કરે છે, પાર્થ હે પાર્થ ! સા તે, ધૃતિ: ધીરજ, રાજસી રાજસી, (છે).

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! વળી જે ધૃતિવટે મનુષ્ય પ્રસંગાનુસાર ફેલતી આકાંક્ષા રાખીને, ધર્મ, અર્થ, કૌંતર્યા કામને મેળવતો રહે છે હે પાર્થ ! તે ધૃતિ રાજસી ધૃતિ છે એમ તું માન. ૩૪.

અવતરણિકા:—હવે તામસિક ધૃતિનાં લક્ષણો ભગવાન કહે છે:

यया स्वप्नं भयं शोकं विपादं मदमेव च ॥

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥૩૫॥

પદચ્છેદ:—યયા, સ્વપ્નમ્, ભયમ્, શોકમ્, વિપાદમ્, મદમ્, એવ, ચ, ન, વિમુચ્ચતિ, દુર્મેધાઃ, ધૃતિઃ, સા, પાર્થ, તામસી.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ મુચ્ચતિ ઇતિ વિમુચ્ચતિ । દુષ્ટા મેધા યસ્ય સઃ દુર્મેધાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ ! દુર્મેધાઃ દુષ્ટબુદ્ધિવાળો માણસ, યયા જે ધૃતિવટે, સ્વપ્નમ્ સ્વપ્ન-નિદ્રા, ભયમ્ ભય, શોકમ્ શોક, વિપાદમ્ (ઇન્દ્રિય તેમ જ ચિત્તની) ખિન્નતા, ચ તથા મદમ્ ગર્વને, એવ પણ ન, વિમુચ્ચતિ છોડતો નથી, સા તે, ધૃતિઃ ધૃતિ, તામસી તામસી, (છે).

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! દુર્બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, જે ધૃતિથી સ્વપ્ન-નિદ્રા, ભય, શોક, ઇન્દ્રિય તેમ જ ચિત્તની ખિન્નતા, તથા ગર્વ ઇત્યાદિ ત્યાગ કરવા ચોગ્ય દુર્ગુણોને પણ છોડતો નથી, તે ધૃતિ તામસી ધૃતિ છે એમ તું સમજ. ૩૫.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ધૃતિના પણ ત્રિવિધ ભેદ કહી હવે મુખ્યની ત્રિવિધતા વિષે ભગવાન કહે છે:

સુખં ત્વિદાનીં ત્રિવિધં શૃણુ મે भरतर्षभ ॥

અભ્યાસાદ્રમતે યત્ર દુઃખાંતં ચ નિગચ્છતિ ॥૩૬॥

પદચ્છેદઃ—સુખમ્, ત્વ, શ્વદાનીમ્, ત્રિવિધમ્, શૃણુ, મે, भरतर्षभ, અભ્યાસાત્, રમતે, યત્ર, દુઃખાંતમ્, ચ, નિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—તિસ્રઃ વિધાઃ યસ્ય તત્ ત્રિવિધમ્, તત્ મરતાનામ્ ઋષભઃ भरतर्षभઃ, તત્તન્નુદ્વૌ હે भरतर्षभ । દુઃખાનામ્ અન્તઃ દુઃખાન્તઃ, તમ્ દુઃખાન્તમ્ ।

અન્ય અર્થઃ—તુ વળી, भरतर्षभ હે ભરતકુળમાં ઉત્તમ ! શ્વદાનીમ્ હવે, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારના, સુખમ્ સુખને, મે મારી પાસેથી, શૃણુ તું સાંભળ, (કે) યત્ર જેમાં, (મનુષ્ય) અભ્યાસાત્ પુનઃ. પુનઃ અભ્યાસથી, રમતે આનંદપૂર્વક રમણ કરે છે, ચ અને, દુઃખાન્તમ્ દુઃખોના અંતને, નિગચ્છતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—વળી હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! હવે સુખ પણ સાત્ત્વિકાદિ શુભોના લેહવડે ત્રણ પ્રકારનું છે તે તું મારી પાસેથી સાંભળ, કે જે સુખમાં પુનઃ પુનઃ અનુભવથી મનુષ્ય પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે અને દુઃખોના અંતને પામે છે. ૩૬.

અન્યતરશુદ્ધિઃ—એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે સુખનો દ્વલ્લેષ ઉપોદ્ધાત કરી હવે બગવાનુતેમાંના સાત્ત્વિક સુખનું લક્ષણ કહે છે.

યત્તદગ્રે વિષમિવ પરિણામેऽમૃતોપમમ્ ॥

તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥૩૭॥

પદચ્છેદઃ—યત્, તદગ્રે, વિષમ્, ઇવ, પરિણામે, અમૃતોપમમ્, તત્, સુખમ્, સાત્ત્વિકમ્, પ્રોક્તમ્, આત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તસ્ય અગ્ર તદગ્રમ્, તસ્મિન્ તદગ્રે ।
અમૃતમ્ इव उपमा यस्य तत् अमृतोपमम् । आत्मन बुद्धि आत्म
बुद्धि, तस्या प्रसाद आत्मबुद्धिप्रसाद, तस्मात् जायते इति
आत्मबुद्धिप्रसादजम् । प्रवर्णेण उक्तम् इति प्रोक्तम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યત્ જે સુખ, તદગ્રે તેની શરૂ
આતમા, વિષમ્ વિષના, इव જેવું, (અને) પરિણામે અન્તમા,
અમૃતોપમમ્ અમૃતતુલ્ય, (છે) તત્ તે આત્મપ્રસાદજમ્ આત્મ
નિષ્ઠ બુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી ઉત્પન્ન થએલા, સુખમ્ સુખને,
સાત્ત્વિકમ્ સાર્ત્ત્વિક (સુખ), પ્રોક્તમ્ કહેલું, (છે)

ભાવાર્થઃ—જે સુખ તેની શરૂઆતમા કર્તવ્યની કઠિન
તાથી વિષતુલ્ય હોય, પણ અતે અમૃતસમાન લાગે છે,
તે આત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી ઉત્પન્ન થએલા સુખને
સાર્ત્ત્વિક સુખ કહેલું છે. ૩૭

અવતરશ્રિક્ષાઃ—હવે શબ્દસિક્ષા સુખના વક્ત્રલો ભગવાન કહે છે

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ॥

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદઃ—વિષયેન્દ્રિયસંયોગાત્, યત્, તદગ્રે, અમૃ-
તોપમમ્, પરિણામે, વિષમ્, इव, તત્, સુખમ્, રાજસમ્, સ્મૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિષયાઞ્ચ ઇન્દ્રિયાણિ ચ વિષયેન્દ્રિયાણિ,
તૈષા સયોગ વિષયેન્દ્રિયસયોગ, તસ્માત્ વિષયેન્દ્રિયસયોગાત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યત્ જે સુખ, વિષયેન્દ્રિયસ
યોગાત્ વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી, તદગ્રે તેની શરૂ

આત્માં, અમૃતોપમમ અમૃતસમાન, (પણ) પરિણામે અંતમાં, વિષમ વિષના, ઇચ તુલ્ય (હોય), તવ તે, સુખમ સુખને, રાજસમ રાજસિક, સ્મૃતમ માનેલું, (છે).

ભાવાર્થ:—જે સુખ, વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી, શરૂઆતમાં અમૃતસમાન લાગતું હોય પણ અંતે વિષતુલ્ય બન્યાય તે સુખને રાજસિક સુખ કહેવામાં આવ્યું છે. ૩૮.

અવતરણિકા:—હવે તામસિક સુખનાં લક્ષણો ભગવાન કહે છે:

યદગ્રે ચાનુવંધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ ॥

નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, અગ્રે, ચ, અનુવંધે, ચ, સુખમ્, મોહનમ્, આત્મનઃ, નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થમ્, તત્, તામસમ્, ઉદાહૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મોહયતિ ઇતિ મોહનમ્, તત્ । નિદ્રા ચ આલસ્યં ચ પ્રમાદશ્ચ ઇતિ નિદ્રાલસ્યપ્રમાદાઃ, તેમ્યઃ उत्तिष्ठति ઇતિ નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યત્ જે સુખ, અગ્રે આરંભમાં, ચ અને, અનુવંધે અંતમાં, ચ પણ, આત્મનઃ આત્માને, મોહનમ્ મોહ પમાડનારું, (તથા) નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થમ્ નિદ્રા, આલસ્ય અને પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થએલું હોય, તવ તે સુખને, તામસમ્ તામસિક, ઉદાહૃતમ્ કહેલું, (છે).

ભાવાર્થ:—જે સુખ આરંભમાં તેમ જ અંતમાં પણ, આત્માને મોહ પમાડનારું તથા નિદ્રા, આલસ્ય અને પ્રમાદથી

ઉત્પન્ન થએલું હોય, તે સુખને તામસિક સુખ કહેવામાં આવ્યું છે. ૩૯.

અવતરણિકા:—સત્, રજ અને તમ એ ગુણમેદવડે, ત્રિગુણાત્મિક સૃષ્ટિનાં મુખ્ય પાત્રોનું વર્ણન કરી, તેમનાથી કાષ્ઠપણ મુક્ત નથી એમ કહેતાં હવે તેનો ઉપસંહાર કરતા ભગવાન કહે છે:

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यान्निर्गुणैः ॥ ૪૦ ॥

૧. નાથનેન્દ્રકૃત અર્ધસમૃદ્ધ નામની ટીકામાં લખ્યું છે કે.—સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ બેઠી છવો ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં વળી સાત્ત્વિક વિગેરે છવો પણ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ પ્રકારના છે. એટલે પિતૃ અને મધર્વ વિગેરે સાત્ત્વિક, તામસ, મુનિઓ સાત્ત્વિક, રાજસ; દેવતાઓ સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક એ સાત્ત્વિક સાત્ત્વિક દેવતાઓમાં પણ બૃહસ્પતિ વિગેરે સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, તામસ; ઈદ્ર સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, રાજસ, અને બ્રહ્માદિ રુદ્રપર્યંત સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક છે. તેમાં પણ રુદ્ર સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, તામસ, બ્રહ્મણી અને ભારવી—સરસ્વતી સા, સા, સા, રાજસી તથા બ્રહ્મા અને વાયુ સા., સા., સા, સાત્ત્વિક છે. માથુસોમાં પણ મધ્યમ અને ઉત્તમ તે રાજસ, તે પણ પ્રત્યેક ત્રણ પ્રકારના છે. બ્રાહ્મણ આદિ અને પુરુષ પર્યંત ને ને ભાગવતો છે તે રાજસ, સાત્ત્વિક, તે રાજસ, સાત્ત્વિકોમાં પણ બ્રાહ્મણો રાજસ, સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, ક્ષત્રિઓ તે યોદ્ધા રત્નેયુક્ત હોવાથી રા, રા., સાત્ત્વિક; વૈશ્યો રાજસ અને સત્ત્વવટે સમાન હોવાથી રા, રા, સાત્ત્વિક; અને શૂદ્રો તામસથી યોદ્ધા સત્ત્વવટે તથા રાજસ અધિકવટે યુક્ત હોવાથી તામસ, રાજસ, સાત્ત્વિક છે, રા, સા, સા, વિગેરેમાં પણ ને શુદ્ધ સત્ત્વાત્મક છે તે ‘પરમહંસ’ કહેવાય છે, તે શિખા કે યજ્ઞોપવીતથી ગદિત હોય છે અને એક હંડને ધારણ કરનારા છે. યોદ્ધા રત્નેયુક્ત સત્ત્વવાળા ‘હંસ’ કહેવાય છે, તે યજ્ઞોપવીત રાખે છે અને એક હંડ રાખે છે, પણ શિખા રાખતા નથી. તેથી પણ રત્નેયુક્ત સત્ત્વવાળા ત્રિવંદી-ત્રણ હંડ ધારણ કરનારા, શિખા અને યજ્ઞોપવીત રાખનારા, પ્રત્યેક ગામમાં એક રાત્ર ન રહેનારા ‘અદૂટક’ કહેવાય છે તેથી પણ વિશેષ સમ્મતિવાળા સાત્ત્વિક ત્રિદિગ્ગો, શિખા અને યજ્ઞોપવીતવાળા, છદ્મીપર્યંત પુત્રે અપાતા બોજનવાળા તે ‘કુટી-ચક્ર’ કહેવાય છે. વળી તામસો પણ સાત્ત્વિકાદિ બેન્ડે ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં નરાધમ તે સાત્ત્વિક, તામસ; દેહીના ભૂત-અધમ નોકરો તે રાજસ, તામસ, અને મદાદિત્યો તે તામસ, તામસ, કહેવાય છે.

પદ્છેદઃ—ન, તત્, અસ્તિ, પૃથિવ્યામ્, વા, દિવિ,
દેવેષુ, વા, પુનઃ, સત્ત્વમ્, પ્રકૃતિજૈઃ, મુક્તમ્, યત્, ઇમિઃ, સ્યાત્,
ત્રિમિઃ, ગુણૈઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકૃતિમ્યઃ જાયન્તે इति પ્રકૃતિનાઃ,
તૈઃ પ્રકૃતિજૈઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પ્રકૃતિજૈઃ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા,
ઇમિઃ એ, ત્રિમિઃ ત્રણ, ગુણૈઃ ગુણોથી, મુક્તમ્ મુક્ત, યત્ જે,
(હેય) તત્ તે-તેણું, સત્ત્વમ્ સત્ત્વ (પદાર્થ), પૃથિવ્યામ્ પૃથ્વી
ઉપર, દિવિ સ્વર્ગલોકમાં, વા અથવા, દેવેષુ દેવોમાં, (પણ)
ન, અસ્તિ નથી.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા એ
ત્રણ ગુણોથી મુક્ત હોય તેવાં કેઈ પણ પ્રાણી કે પદાર્થ પૃથ્વીમાં,
દેવલોકમાં કે દેવોમાં પણ નથી. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્ર એ પ્રકૃ-
તિના ગુણોથી મુક્ત છે એમાં સંશય નથી. ૪૦.

અવતરણિકાઃ—“એ પ્રમાણે સમસ્ત ક્રિયાઓ, ક્રિયાના કર્તાઓ,
અને ફલ તથા પ્રાણિમાત્ર એ ત્રિગુણાત્મક જ હોય, તો પ્રાણીનો મોક્ષ
અર્થાત્ ત્રિગુણાત્મિક માયાથી પર નિસ્ત્રેગુણ પદની પ્રાપ્તિ તેને કેમ
સંભવે ? ” એવા પ્રશ્નના સમાધાનમાં “આદ્ય, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર
મહાદિ પૃથક્ વર્ણો બુદ્ધાં બુદ્ધાં અનુષ્ઠેય કર્મોના આદેશપૂર્વક સગળ્યા છે,
અને તે તે જાતવચામા આવેલા પોતપોતાના અનુષ્ઠેય કર્મોનું દરેક વર્ણનાં
પ્રાણીઓ જે યથાર્થ પાલન કરે, તો કર્તવ્યનિષ્ઠતાને લીધે શ્રીપરમેશ્વરના
પ્રમાદથી તેઓ જ્ઞાન ઉપલબ્ધ કરીને મુક્ત થઈ શકે છે.” એમ કહેવાના
ઉદ્દેશથી આખી ગીતાના મારના સંગ્રહરૂપે નવીન પ્રકરણનો આરંભ
કરતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ॥

कैर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

૧ આ શ્લોકમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યો એ ત્રણે એક જ સમાસમાં પડે છે, અને શૂદ્રોનું જુદું પદ છે તેનું કારણ—એક ‘દ્વિજ’ ભતિ’ અને બીજી ‘શૂદ્ર ભતિ’ એમ બે જ ભતિ બતાવવા માટેનું છે તે માટે ભગવાન મનુએ કહેલું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે

નાહ્યાના ક્ષત્રિયા વૈશ્યાશ્ચયો વર્ણા દિજાનય । ચતુર્થે વકજાતિસ્તુ શૂદ્રો નાસ્તીતિ વચ્ચમ ॥

બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો એ ત્રણ વર્ણો ‘દ્વિભતિઓ’ છે તથા ચોથો શૂદ્ર તે એક ભતિ ‘શૂદ્રભતિ’ જ છે પાચમે માર્ગે વર્ણ છે જ નહિ

એ ચારે વર્ણોના કર્મવિભાગો પણ જુદા જુદા તેમના સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે, તે પણ ભગવાન મનુ કહે છે

માતૃપ્રેરણેજનન દ્વિતીય મૌઞિવધનાત્ । સ્ત્રાણ્ય માતા ગાયત્રી પિતા વાચાર્ય ઉચ્ચતે ॥

પ્રથમ માતાથી જન્મ અને બીજે મોછનધનથી જન્મ હોવાથી “દ્વાવ્યો જન્મ-સંસ્કારાભ્યાં જાયતે ઝસો દ્વિજ એટલે જન્મ અને સરકાર એ બંનેથી જ જન્મે છે તે ‘દ્વિજ’ કહેવાય છે” અહિં એ દ્વિજની માતા તે માયત્રી અને પિતા તે આચાર્ય કહેવાય છે

૨ માહાશ્વરિના કર્મો પણ ભગવાન મનુએ આ પ્રમાણે કહ્યા છે

અધ્યાવનમન્યયન યજન યાજર્ન તથા । વાન પ્રતિપ્રહથેવ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયત્ ॥

વેદ બાણવો તથા બાણાવનો, યજ્ઞ કરવો તથા કરાવવો, દાન આપવું તથા લેવું, આ છ કર્મો બ્રાહ્મણ માટે નિર્માણ કર્યા છે

પ્રજાતા રક્ષણ વાનમિઝ્યાધ્યયનમેવ ચ । વિવેચ્યવસન્તિશ્ચ ક્ષત્રિયસ્ય સમાસત ॥

પ્રભવું રક્ષણ કરવું, દાન દેવું, યજ્ઞ કરવો, વેદ બાણવો અને સંસારના વિષયો ઉપર આસક્તિ ન રાખવી એ કર્મો ક્ષત્રિયોને માટે દુઃકામાં કહેવાયાં છે

પશુર્ના રક્ષણ વાનમિઝ્યાધ્યયનમેવ ચ । વનિઞ્ચય કુસીઢ ચ વૈદવસ્ય કૃતિમેવ ચ ॥

પશુઓનું રક્ષણ—પાલન કરવું, દાન દેવું, યજ્ઞ કરવો, વેદ બાણવો, વ્યાપાર કરવો, વ્યાજવટાગરનો ધર્મો કરવો, તથા ખેતીવાગી કરવી, એ કર્મો વૈશ્ય માટે કહેવાયાં છે.

વકમેવ ત્વ શૂદ્રસ્ય પ્રજ્ઞ કર્મ સમાવિશત્ । શ્લેષામેવ વળાનાં શાસ્ત્રામનચૂપયા ॥

સદ્ગુણે માટે પ્રજ્ઞાએ એક જ કર્મ કહેવાયું છે, અને તે એ કે તેલે બ્રાહ્મણ આદિ ત્રણે વર્ણોની સર્વા કર્યા વિના સેવ્ય કરવી

પદ્મચેદઃ—બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશામ્, શૂદ્રાણામ્, ચ, પરંતપ, કર્માણિ, પ્રવિમક્તાનિ, સ્વભાવપ્રમથૈઃ, ગુણૈઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—બ્રાહ્મણાશ્ચ ક્ષત્રિયાશ્ચ વિશશ્ચ इति ब्राह्म-
णક્ષત્રિયविशः, તેમાં બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશામ્ । પરં શત્રુગર્ણં તાપયતિ
इति परंतपः, તત્સંચુદ્ધૌ હે પરંતપ । પ્રકર્ષેણ વિભાગેન મક્તાનિ इति
प्रविमक्तानि । પ્રકર્ષેણ ભવતિ અસ્માત્ इति प्रभवः, સ્વસ્ય યાવઃ
स्वभावः, સ્વભાવઃ એવ પ્રભવઃ યેષાં ગુણાનાં તે સ્વભાવપ્રમથાઃ, તૈઃ
स्वभावप्रमथैः ।

અન્વય અને અર્થઃ—પરંતપ હે પરંતપ ! બ્રાહ્મણક્ષત્રિ-
યવિશામ્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોનાં, ચ તેમ, શૂદ્રાણામ્
શૂદ્રોનાં, (૫૭) કર્માણિ કર્મો, સ્વભાવપ્રમથૈઃ સ્વભાવ એ જ જેની
ઉત્પત્તિનું કારણ છે તેવા, ગુણૈઃ ગુણોવડે, પ્રવિમક્તાનિ (વિભાગ
પૂર્વક) વહેંચી નાખવામાં આવેલાં, (છે).

ભાવાર્થઃ—હે પરંતપ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને
શૂદ્ર, એમ ચારે વર્ણનાં કર્મો સ્વભાવ એટલે પ્રકૃતિ એ જ
જેમની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, તેવા સત્વાદિ ગુણોવડે ખાસ
વિભાગપૂર્વક વહેંચી નાખવામાં આવ્યાં છે. અર્થાત્ તે સર્વનાં
ગુણોના ભેદ પ્રમાણે જુદાં જુદાં કર્મો નિર્માણ કરેલાં છે
એમ તું જાન. ૪૧.

અવતરણિકાઃ—બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણનાં તે વિમક્ત કર્મો ક્યાં ક્યાં
છે, તે હવે ભગવાન જણાવે છે; તેમાં પ્રથમ બ્રાહ્મણનાં કર્મો કહે છે:

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરાર્જવમેવ ચ ॥

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૨॥

૧ વયા ક્ષમાડનસૂચા ચ શૌચાડનાયાસમગલમ્ । અકાર્પણ્યમસ્ટુહત્વં સર્વસાધારણાનિ ચ ॥

દયા, ક્ષમા, અનશૂચા, શૌચ, અનાયાસ, મગલ, અકાર્પણ્ય અને અસ્ટુહતા, એ આઠ સર્વ ગુણોના સાધારણ ધર્મો છે. એ દરેકનાં લક્ષણો ભગવાન્ બુદ્ધરૂપતિએ નીચે પ્રમાણે કહેલા છે

પરે વા વયુષર્ષે વા મિત્રે દ્વેષરિ વા સદા । આપન્ને રક્ષિતવ્યં તુ દયેવા પરિકીર્તિતા ॥

આપત્તિમા આવી પડેલા કોઈ પણ અન્યનું કે બધુવર્ગનું, મિત્રનું અથવા શત્રુનું પણ મહા રક્ષણ કરવું તેનું નામ 'દયા' છે.

વાદો વા વ્યામિકે વૈષ્ણુ ત્વે ચોત્પાદિકે ક્ષયિત્ । ન કુપ્યન્નિ ન વા હન્તિ સા ક્ષમા પરિકીર્તિતા ॥

આશ્ર અથવા આધ્યાત્મિક કુખ પણ કવચિત્ આવી પડતાં તે કુખો ઉપ-
ભવનારા પર કોપ ન કરવો. અથવા તેનું હનન ન કરવું તે 'ક્ષમા' કહેવાય છે.

ન ઘુણાન્ ઘુણિનો હન્તિ સ્તોતિ મન્વઘુણાનપિ । નામ્યદોષેષુ રમતે સ્થાનસૂચા મર્કીર્તિતા ॥

ગુણીઓના ગુણોનું હનન-ખ કનન કરે, તેમના મંત્ર-ધોડા-ગુણોને પણ વખાણે, તથા ખીલઓના ઢોખોમા ન રમે-પ્રીતિ ન કરે તે 'અનશૂચા' કહેવાય છે

અમક્ષપરિહારશ્ચ સત્તર્ગશ્રાવ્યનિર્ગુણે । સ્વર્ધમે ચ દ્યવસ્થાન શૌચમેતત્યક્ષીર્તિતમ્ ॥

માત્ર વિગેરે અખાદ્ય અને મદિરા વિગેરે અપેય પદાર્થોના સંવંધ પરિહાર-
ત્યાગ, સદ્ગુણી પુરુષોના સસર્ગ અને પોતાના ધર્મમા રિયતિ, એ 'શૌચ' કહેવાય છે.

શરીરં પીલ્યતે યેન મુશ્મન્નેનાડવે કર્મણા । અત્યન્ત તપ્ત કર્તવ્યમસાયાત્ સ વચ્યતે ॥

અતિ શુભ કમ દોષ તો પણ જે કરવાથી શરીર પીડાય તે કમ અત્યંત ન
કરવું તે 'અનાયાસ' કહેવાય છે

મશક્તાચરણ નિત્યમપ્રકાશવિસર્જનમ્ । જતદ્ધિ મદ્ગલં પ્રીત્યં સુખિભિસ્તત્ત્વદર્શિમિ ॥

શારંગોકત-વપણુ-ઉત્તમ આચરણ કરવું અને શારંગે નિહિત કરેલું
આચરણ સ્વયં તત્ત્વ, તેને તત્ત્વદર્શી ગુણિઓ 'મગલ' કહે છે

સ્ત્રોત્કાદપિ પ્રકાશત્ત્વમર્જનિનાન્તરાત્મના । અહન્વહનિ ચર્ચિચિદકાવેણ્યં દ્વિ તત્ત્વમુતમ્ ॥

ધોડામાંથી પણ મનમા દીનતા લાગ્યા વિના દરેકને ચત્તિ ચિત્-ધોડું પણ
આપવું તે 'અકાર્પણ્ય' કહેવાય છે.

યથોત્પન્નેન મતેષ કર્તવ્યો હ્યર્થસ્તુના । વસ્ત્યાચિન્તયિત્વાર્થ માત્ત્વદ્વા પરિકીર્તિતા ॥

પારકા ધનનું ચિંતન કર્યા વગર પોતાને જે કદ અથ અથવા વસ્તુ પ્રાપ્ત
યાય તેનાથી અને માનવો ને 'અસ્ટુહતા' કહેવાય છે.

પદચ્છેદઃ—શમઃ, દમઃ, તપઃ, શૌચમ્, ક્ષાન્તિઃ, આર્જવમ્, એવ, ચ, જ્ઞાનમ્, વિજ્ઞાનમ્, આસ્તિક્યમ્, બ્રહ્મકર્મ-સ્વભાવજમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દમ્યન્તે નિયમ્યન્તે ઇન્દ્રિયાણિ અનેન ઇતિ દમઃ । શુચેઃ માવઃ શૌચમ્ । ઋજોઃ માવઃ આર્જવમ્ । જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્ । વિશિષ્ટં જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમ્ । અસ્તિ સર્વેશ્વરઃ કશ્ચિત્ નિયંતા ઇતિ મતિઃ યસ્ય સઃ આસ્તિકઃ, આસ્તિકસ્ય માવઃ આસ્તિક્યમ્ । બ્રહ્મણાં બ્રાહ્મણાનાં કર્મ બ્રહ્મકર્મ । સ્વમાવાત્ જાયતે ઇતિ સ્વભાવજમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—શમઃ અંતઃકરણનો નિગ્રહ, દમઃ બાહ્યેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, તપઃ (સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાથી કરવામાં આવતું મન, વાણી અને શરીરનું ત્રિવિધ) તપ, શૌચમ્ (મૃત્તિકા જલ વિગેરેથી બાહ્ય તથા ભાવશુદ્ધિથી આસ્થાંતર એમ બે પ્રકારનું) શૌચ, ક્ષાન્તિઃ ક્ષમા, ચતુર્થા, આર્જવમ્ સરલતા, એવ તેમ, જ્ઞાનમ્ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન, વિજ્ઞાનમ્ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના આચરણથી થએલું અનુભવાત્મક જ્ઞાન, (અને) આસ્તિક્યમ્ આસ્તિકયજ્ઞ, (એ) સ્વભાવજમ્ (સાત્ત્વિકશુભયુક્ત) સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થએલું, બ્રહ્મકર્મ બ્રાહ્મણજાતિનું કર્મ, (છે).

ભાવાર્થઃ—અંતઃકરણનિગ્રહ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, મન, વાણી અને શરીરનું એમ ત્રણ પ્રકારનું તપ, બાહ્ય અને આસ્થાંતર એમ બે પ્રકારનું શૌચ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરલતા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને આસ્તિકતા, એ નવ બ્રાહ્મણ જાતિનાં સાત્ત્વિકશુભયુક્ત સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલાં વિશિષ્ટ કર્મ છે. ૪૨.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણનાં સ્વભાવજન્ય કર્મ કદી નવે શત્રિયોનાં સ્વભાવજન્ય કર્મો બનવાનું કહે છે.

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ॥

દાનમીશ્વરમાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદચ્છેદઃ—શૌર્યમ્, તેજઃ, ધૃતિઃ, દાક્ષ્યમ્, યુદ્ધે, ચ, અપિ, અપલાયનમ્, દાનમ્, ઈશ્વરમાવઃ, ચ, ક્ષાત્રમ્, કર્મ, સ્વભાવજમ્,

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શૂરસ્ય માવઃ શૌર્યમ્ । દક્ષસ્ય માવઃ દાક્ષ્યમ્ । ન પલાયનમ્ અપલાયનમ્ । ઈશ્વરસ્ય માવઃ ઈશ્વરમાવઃ । ક્ષત્રસ્ય હં ક્ષાત્રમ્ । સ્વભાવાત્ જાયતે इति સ્વભાવજમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—શૌર્યમ્ શૂરવીરપણું, તેજઃ તેજ, ધૃતિઃ (મહાઆપત્તિમાં પણ દેહ તથા ઇન્દ્રિયોને ટકાવી રાખવાની શાંત ચિત્તવૃત્તિરૂપી) ધૈર્ય, દાક્ષ્યમ્ કુશલતા, ચ તથા, યુદ્ધે યુદ્ધમાં, અપિ પણ, અપલાયનમ્ ભાગી ન જવું, દાનમ્ દાન, ચ તેમ, ઈશ્વરમાવઃ પ્રભુત્વ, (એ) સ્વભાવજમ્ (રત્નેશુભ્યુચ્ચુક્ત) સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલું, ક્ષાત્રમ્ ક્ષત્રિયોનું, કર્મ કર્મ, (છે).

ભાવાર્થઃ—શૂરવીરપણું, તેજ, ધૃતિ, કુશલતા, યુદ્ધમાંથી પ્રાણાન્તે પણ ભાગી ન જવું, દાન તથા પ્રભુત્વ એ સાત, રત્નેશુભ્યુચ્ચુક્ત સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલાં ક્ષત્રિયોનાં કર્મ છે. ૪૩.

૧ પ્રસન્ન વિનાશકા ગ્રાસીતે જગદ એવ ચ ।

આશિદાનાં શાસન ચ તમેયાર્પવિનાશનમ્ ॥

૧૧ ઈશ્વરમાવ સ્વાસ્ય કાર્પ ક્ષત્રિયેતૈઃ ॥ સ્મૃતિ-૧ ॥

બલાત્કારથી ધન લઈ લેવું, શરીર સંબંધી ૮૩ કર્મો—ફટકાનો ખાર અથવા ફાંસી દેવી વિગેરે, લુપ્ત્યા લક્ષ્યાને શિક્ષા કરવી તેમ જ તેમના ધનનો નાશ કરવો, એ ઇશ્વરમાવ છે, તે ક્ષત્રિયોથી શિત્ર જોડે કરવો નહિ.

અવતરણિકા:—ક્ષત્રિયોનાં સ્નેહગુણન્ય સ્વાભાવિક કર્મો કહી, હવે વૈશ્યોનાં તથા શૂદ્રોનાં કર્મો વિષે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

કૃપિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદચ્છેદ:—કૃપિગોરક્ષવાણિજ્યમ્, વૈશ્યકર્મ, સ્વભાવજમ્, પરિચર્યાત્મકમ્, કર્મ, શૂદ્રસ્ય, અપિ, સ્વભાવજમ્.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—ગાં રક્ષતિ इति ગોરક્ષ:, તસ્ય ધાવ: ગોરક્ષ્યમ્, ઘણિન: કર્મ વાણિજ્યમ્, કૃપિશ્ચ ગોરક્ષ્યં ચ વાણિજ્યં ચ કૃપિગોરક્ષવાણિજ્યમ્ । વૈશ્યાનાં કર્મ વૈશ્યકર્મ । પરિચર્યા એ આત્મા યસ્ય તત્ પરિચર્યાત્મકમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—(વળી) કૃપિગોરક્ષવાણિજ્યમ્ ખેતી, ગાયોનું પાલન તથા વાણિજ્ય, (એ) સ્વભાવજમ્ સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થએલું, વૈશ્યકર્મ વૈશ્યોનું કર્મ, (છે તથા) પરિચર્યાત્મકમ્ (પ્રાદક્ષણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણેવર્ણની) શુશ્રૂષા—સેવારૂપી, કર્મ કર્મ, શૂદ્રસ્ય શૂદ્રનું, અપિ પણ, સ્વભાવજમ્ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થએલું, (કર્મ છે).

ભાવાર્થ:—ખેતીવાડી, ગાયો વગેરે ચશુઓનું પાલન કરવું તથા વાણિજ્ય, એ વૈશ્ય જાતિનું સ્વાભાવિક કર્મ છે, તેમ પ્રાદક્ષણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણેવર્ણની સેવા કરવી, એ શૂદ્રજાતિનું પણ સ્વાભાવિક જ કર્મ, છે. ૪૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે પ્રત્યેક વર્ણનાં કર્મ કહી હવે તે પ્રત્યેક વર્ણને તેમનાં પોતાનાં કર્મ પ્રમાણે વર્તવાથી જે ફલ થાય છે, તે ભગવાન કહે છે:

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ॥

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિંદતિ તચ્છ્રુણુ ॥ ૪૫ ॥

પદચ્છેદઃ—સ્વે, સ્વે, કર્મણિ, અભિરતઃ, સંસિદ્ધિમ્, લભતે, નરઃ, સ્વકર્મનિરતઃ, સિદ્ધિમ્, યથા, વિન્દતિ, તત્, શ્રુણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અભિરતઃ રતઃ इति અભિરતઃ । સમ્યક્ સિદ્ધિઃ સંસિદ્ધિઃ, તાં સંસિદ્ધિમ્ । નિતરાં રતઃ નિરતઃ, સ્વસ્ય કર્મ સ્વકર્મ, તસ્મિન્ નિરતઃ इति સ્વકર્મનિરતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સ્વે, સ્વે પોતપોતાના, કર્મણિ કર્મમાં, અભિરતઃ નિરંતર લાગેલો, નરઃ પુરુષ, સંસિદ્ધિમ્ મોક્ષરૂપી ઉત્તમસિદ્ધિને, લભતે પ્રાપ્ત કરે છે, (હવે) સ્વકર્મનિરતઃ પોતાના કર્મમાં સારી રીતે તત્પર રહેલો પુરુષ, સિદ્ધિમ્ જ્ઞાનસિદ્ધિને, યથા જેવી રીતે, લભતે મેળવે છે, તત્ તે, શ્રુણુ તું સાંભળ.

ભાવાર્થઃ—પોતપોતાના કર્મમાં સાવધાન રહેલો પુરુષ, મોક્ષરૂપી પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. હે પાર્થ ! હવે પોતાના કર્મમાં તત્પર રહેલો પુરુષ, જ્ઞાનસિદ્ધિને જેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે, તે હું તને કહું હું તે તું ભારી પાસેથી સાંભળ ૪૫.

અન્યતરણિકાઃ—જ્ઞાનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રકાર વિષે જ હવે ભગવાન વિવેચન કરે છે.

યતઃ પ્રવૃત્તિર્મૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥

સ્વકર્મણા તમમ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિંદતિ માનવઃ ॥ ૪૬ ॥

પદચ્છેદઃ—યતઃ, પ્રવૃત્તિઃ, મૂતાનામ્, યેન, સર્વમ્, ઇદમ્, તતમ્, સ્વકર્મણા, તમ્, અમ્યર્ચ્ય, સિદ્ધિમ્, વિન્દતિ, માનવઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વસ્ય કર્મ સ્વકર્મ, તેન સ્વકર્મણા ।
અમિતઃ અર્ચયિત્વા ઇતિ અમ્યર્ચ્ય । મનોઃ અપત્યં પુમાન્ માનવઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યત્ જેનાથી, મૂતાનામ પ્રાણી-
ઓની, પ્રવૃત્તિઃ ઉત્પત્તિ, ચેષ્ટા, ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિ, (થાય છે તથા)
યેન જે વડે, इदम् આ, સર્વમ્ સઘળું જગત્, તતમ્ વ્યાપ્ત (છે),
તમ્ તેને, સ્વકર્મણા પોતાના કર્મથી, અમ્યર્ચ્ય પૂજાને, માનવઃ
મનુષ્ય, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, વિન્વતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—જે ઇશ્વરથી સમસ્ત પ્રાણિમાત્રની ઉત્પત્તિ,
ચેષ્ટા વિગેરે પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તથા જે ઇશ્વરવડે આ આખું
જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે, તે ઇશ્વરની પોતાનાં પૂર્વોક્ત કર્મથી
આરાધના કરીને મનુષ્ય પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૬.

અવતરણિકાઃ—“ એ પ્રમાણે સ્વધર્મનાં નિર્ધારિત કર્મો કરવાથી
મનુષ્ય પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, કે તેણે મોહ-
વશ થઈ પારકા ધર્મને વિશિષ્ટ માનીને, પોતાના ધર્મની અવગણના કરવી
નહિ, અને જો એમ કરે તો તેમાં જ તેનું અરૂં શ્રેય રહેલું છે, ” એ ઘાત
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:

શ્રેયોન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ॥

સ્વમાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્વિપમ્ ॥૪૭॥

૧ ધર્મઃ મેયઃ સમુદિદ્ધ મેયોઽપ્યુચ્યતક્ષણમ્ । સ તુ પદ્મવિષાઃ મોક્ષો વેદમૂલઃ સમાનન ॥૧॥

વર્ગધર્મઃ સ્મૃતસ્ત્રેફ આમયાનાયતઃ પામ્ । વર્ણામપસ્તૂતીયત્તુ મોક્ષો નૈમિત્તિકસતયા ॥૨॥

શાસ્ત્રવિદિત ધર્મ એ જ કલ્યાણરૂપ કહેલો છે, અને કલ્યાણ એ અવ્યુદયનું
સ્રસ્ટુ છે એટલે અવ્યુદયના કારણરૂપ તે વેદમૂલક તથા સમાનન ધર્મ પાંચ
પ્રકારનો કહેલો છે. ૧.

એક વર્ણધર્મ, બીજો આશ્રમોનો—આશ્રમધર્મ, ત્રીજો વર્ણાશ્રમ (મિત્ર) ધર્મ
ચોથો મોક્ષ-શુદ્ધિવડે પ્રાપ્ત-ધર્મ અને પાંચમો નૈમિત્તિક ધર્મ છે. ૨.

પદચ્છેદઃ—શ્રેયાન્, સ્વધર્મઃ, વિગુણઃ, પરધર્માત્, સ્વનુષ્ટિતાત્, સ્વભાવનિયતમ્, કર્મ, કુર્વન્, ન, આપ્નોતિ, કિલ્વિપમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિશયેન પ્રશસ્યઃ इति શ્રેયાન્ । સ્વસ્ય ધર્મઃ સ્વધર્મઃ । વિગતાઃ ગુણાઃ યસ્માત્ સઃ વિગુણઃ । પરસ્ય ધર્મઃ પરધર્મઃ,

એ પાંચે પ્રકારના ધર્મના લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે.

વર્ણત્વમક્રમાભિત્ય ચો ધર્મ સપવર્તતે । વર્ણધર્મ સ ઇત્યન્તુ યથોપનયન નૃપ ॥ ૩ ॥

હે રાજન્ ! કેવલ પ્રાકૃત્ય આદિ એક જ વર્ણપણ્યનો આશ્રય કરીને જે ધર્મ પ્રવર્તે છે તે ‘વર્ણધર્મ’ કહેવાય છે, જેમ ઉપનયન (ચત્વેઽપવીત-જનેઽઃ) કે

યસ્ત્વાધર્મ સમાભિત્ય આધિકાર પ્રવર્તતે । સ ત્વસ્વાધર્મધર્મ સ્વાધિક્ષાવર્ણકાદિકો યથા ॥ ૪ ॥

જે કેવલ આશ્રમનો જ આશ્રય કરીને અધિકારરૂપે પ્રવર્તે છે—પ્રાપ્ત થાય છે, તે ‘આશ્રમધર્મ’ કહેવાય છે, જેમ શિક્ષાચરણ અને ૬ ઉધારણ ૪

વર્ણત્વમાધર્મત્વચ્ચ યોગ્યિકૃત્ય પ્રવર્તતે । સ વર્ણાધર્મધર્મસુ યૌગ્યાદ્યા મેલતા યથા ॥ ૫ ॥

જે ધર્મ વર્ણને તથા આશ્રમનો એમ બંનેનો આશ્રય કરીને પ્રવર્તે છે તે ‘વર્ણાશ્રમધર્મ’ કહેવાય છે, જેમ મોઘ આદિની જુદી જુદી મેખલા. ૫.

યો ણોગ પ્રવર્તન ણુણધર્મ સ ઇત્યતે । યથા યુક્તાભિવિક્તસ્ય પ્રજાનો પરિચાલનમ્ ॥ ૬ ॥

જે ધર્મ યુક્તનો આશ્રય કરીને પ્રવર્તે છે તે ‘યુક્તધર્મ’ કહેવાય છે, જેમ રાજ્યાભિષેક કરાવવા ક્ષત્રિએ સર્વથા પૂર્ણ પાલન કરવું. ૬.

નિમિત્તમેકમાભિત્ય ચો ધર્મ સપવર્તતે । નૈમિત્તિક સ વિલેય પ્રાયશ્ચિત્તવિધિર્યથા ॥ ૭ ॥

જે ધર્મ કેવલ નિમિત્તનો આશ્રય કરીને પ્રવર્તે તે ‘નૈમિત્તિકધર્મ’ જાણવો, જેમ પાપની નિવૃત્તિનિમિત્ત કરણ પ્રાયશ્ચિત્ત. ૭

સર્વ સામાન્ય ધર્મનું લક્ષણ —

આનુશાસ્યમર્હિસા વાગ્મદ સવિમર્ગિના । શાસ્ત્રકર્માનિયેય ચ સત્યવક્ત્રોઽય દય ચ ॥ ૮ ॥

સ્વેષ્ટ દ્વારેષુ સતોષ શૌચ નિયમનમુદ્ગતાઃ । આચનાન નિતિસા ચ ધર્મ સાધારણો નૃપ ॥ ૯ ॥

હે રાજન્ ! અકુરુતા, અદિ સા, અપ્રમાદ, અન્નાદિકનુ વિભાગ પ્રમાણે શુભ-પ્રાણિઓને પ્રદાન, શ્રદ્ધકર્મ, અતિથિનો સત્કાર, સત્ય, અક્રોધ, પેલાની સ્ત્રીઓ-મા જ સતોષ, શૌર્ય, દુમેશ ઉપરિદિત રહેવું, આત્મજ્ઞાન અને તિતિશા એ સર્વ વર્ણને એક સરખો ધર્મ છે. ૮-૯.

તેમાંત્ પરધર્માત્ । મુષ્ટુ અનુષ્ઠિતઃ इति स्वनુષ્ઠિતઃ, તમાત્ સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।
સ્વભાવેન નિયતમ્ સ્વભાવનિયતમ્, । કલોતિ इति कुर्वन् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સ્વનુષ્ઠિતાત્ સુખથી પાલન કરા-
યલા, પરધર્માત્ પારકા-બીજા ના ધર્મથી, વિગુણઃ ઓછી વિશિ-
ષ્ટતાવાળો-શુભ વિનાનો, (પણ) સ્વધર્મઃ પોતાનો ધર્મ, ધ્રેયાન્
અતિશય કલ્યાણકારક, (છે કારણ કે) સ્વભાવનિયતમ્ (શુભોના
લેહ પ્રમાણે પોતાના વર્ણનું) સ્વાભાવિક નિયમિત, કર્મ કર્મ,
કુર્વન્ કરતો (પુરુષ), કિલ્વિપમ્ પાપને, ન, આપ્નોતિ
પામતો નથી.

ભાવાર્થઃ—સુખથી પાલન કરાયલા પારકા-બીજાના
ધર્મ કરતાં ઓછી વિશિષ્ટતાવાળો-શુભ વિનાનો પણ પોતાનો
ધર્મ અતિશય કલ્યાણકારક છે, (કારણ કે) શુભોના લેહ પ્રમાણે
પોતપોતાના વર્ણનાં સ્વાભાવિક રીતે નિયમિત કરેલાં કર્મો
જો પુરુષ કરતો રહે, તો તેને જરા પણ પાપ લાગતું નથી. ૪૭.

અવતરણિકાઃ—“પોતપોતાના વર્ણ તથા આત્મ પ્રમાણે શાસ્ત્ર-
વિહિત નિયત કર્મો કરવામાં મનુષ્યને કર્મબંધન કે પાપ નથી, પણ જો
પોતાના વર્ણ કે ધર્મથી જરા પણ વિપરીત આચરણ કરે, તો તે મનુષ્ય
પોતાને હાથે જ પોતાને બધમાં મૂકે છે, ” આવી બ્યવસ્થા હોવાથી તથા
“આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત ન કરેલો કોઇ પણ મનુષ્ય કર્મ ક્યાં મિત્વાય રહી શકતો
જ નથી, તેથી પોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મો કોઇ પણ ભ્રમથી દોષદષ્ટિ ન ગણીને
કરવાં જોઈએ, અને એમ જો કરવામાં આવે તો મનુષ્ય ક્યારે પણ કર્મનાં
બંધનમાં આવતો નથી, ” તે વાત બગવાન અર્જુનને કહે છે:

सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥

सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

પદચ્છેદઃ—સહજમ્, કર્મ, કૌન્તેય, સદોપમ્, અપિ, ન, ત્યજેત્, સર્વારમ્ભાઃ, હિ, દોષેણ, ધૂમેન, અગ્નિઃ, ઇવ, આવૃતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સહ જાતમ્ इति સહજમ્, તત્ । દોષૈ સહવર્તમાન સદોપમ્, તત્ । આરમ્બ્યન્તે इति આરમ્ભા, સર્વે ચ તે આરમ્ભાશ્ચ સર્વારમ્ભા । આ સમન્તાત્ વૃતા આવૃતા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૌન્તેય હે કૌન્તેય ! સહજમ્ સ્વભાવજન્ય, કર્મ કર્મ, સદોપમ્ દોષવાળુ હોય, અપિ તો પશુ, (મનુષ્યે તેનો) ન, ત્યજેત્ ત્યાગ કરવો નહિ, હિ કારણ કે, ધૂમેન ધૂમાડા વડે, અગ્નિ અગ્નિ, ઇવ જેવી રીતે, (ઢંકાયેલા છે તેવી રીતે) સર્વારમ્ભા બધા જ આરંભરૂપ કર્મો, દોષેણ દોષથી, આવૃતા ઢંકાયેલાં, (છે).

ભાવાર્થઃ—હે કૌન્તેય ! સ્વભાવજન્ય કર્મ ભલે દોષયુક્ત હોય, તો પશુ મનુષ્યે તેનો ત્યાગ કરવો નહિ, કારણ કે ધૂમાડા વડે જેવી રીતે અગ્નિ ઢંકાયેલા છે, તેવી રીતે બધાં જ કર્મો દોષથી ઢંકાયેલા એટલે કે દોષયુક્ત છે, માટે કર્મથી રહિત-અક્રિય-થવાની સ્થિતિથી પહેલાં કર્મ કરતા રહેવાની સ્થિતિમાં પ્રત્યેક જીવાત્માએ પોતાના સ્વભાવનિયત, શાસ્ત્રવિદિત કર્મો અવશ્ય કરતા રહેવું જોઈએ. અર્થાત્ પોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મોને મનુષ્યે કદીપણ ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ ૪૮.

અવતરણિકા—‘નિષ્કામ કર્મયોગથી મનુષ્યને જ્ઞાનયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તેના પરિણામે થતા અને આત્માની એકતાસન્ધિની નૃકમ્બ સિદ્ધિ તે જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનીને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ?’ તે મનમમા ભગવાન કહે છે

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ॥

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ૪૯ ॥

પદચ્છેદઃ—અસક્તબુદ્ધિઃ, સર્વત્ર, જિતાત્મા, વિગત-સ્પૃહઃ, નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્, પરમામ્, સંન્યાસેન, અધિગચ્છતિ ।

હ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અસક્તા બુદ્ધિઃ યસ્ય સઃ અસક્તબુદ્ધિઃ । સર્વસ્મિન્ ઇતિ સર્વત્ર । જિતઃ આત્મા યેન સઃ જિતાત્મા । વિશેષેણ ગતા સ્પૃહા યસ્માત્ સઃ વિગતસ્પૃહઃ । નિર્ગતાનિ કર્માણિ યસ્માત્ સઃ નિષ્કર્મા, તસ્ય ભાવઃ નૈષ્કર્મ્યમ્, નૈષ્કર્મ્યસ્ય સિદ્ધિઃ નૈષ્કર્મ્ય-સિદ્ધિઃ, તાં નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્ । સમ્યક્ ન્યાસઃ સંન્યાસઃ, તેન સંન્યાસેન ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સર્વત્ર પુત્ર, સ્ત્રી, ઇત્યાદિ સર્વભાં, અસક્તબુદ્ધિઃ આસક્તિરહિત બુદ્ધિવાળો, જિતાત્મા અંતઃકરણને વશ રાખનારો, (અને) વિગતસ્પૃહઃ (શરીર, જીવિત, તથા ભોગોમાં) જેની સ્પૃહા નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે તેવો આત્મજ્ઞાની, સંન્યાસેન (સમ્યક્દર્શનપૂર્વક) સર્વ કર્મના સંન્યાસવડે, પરમામ્ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ જોવી, નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્ (કર્મજન્ય સિદ્ધિથી જુદા જ પ્રકારની) નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ—સધોમુક્તિ—પારશ્રામદાયિની સિદ્ધિને, અધિગચ્છતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થઃ—પુત્ર, સ્ત્રી, ઇત્યાદિ સર્વ પ્રિય વસ્તુઓમાં આસક્તિરહિત, અંતઃકરણને વશમાં રાખનારો, તથા ભોગ્ય-વસ્તુઓમાં સ્પૃહારહિત જોવો આત્મજ્ઞાની, સમ્યક્દર્શનપૂર્વક સર્વ કર્મના સંન્યાસવડે, સૌથી ઉત્કૃષ્ટ જોવી કર્મજન્ય સિદ્ધિથી ભિન્નપ્રકારની સધોમુક્તિરૂપ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને પામે છે. ૪૯.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને માટે કહેલા અનામકિત, સયમ, નિરપૃહા તથા ત્યાગ, એ ચારે આધનોથી યુક્ત “નર્વ-કર્મના સન્યાસી” ને બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં આધનક્રમ કેવા પ્રકારનો હોય છે? તે હવે બગવાન કહે છે

સિદ્ધિં પ્રાપ્તો યથા બ્રહ્મ તથાપ્રોતિ નિબોધ મે ॥

સમાસેનૈવ કૌંતેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥ ૫૦ ॥

પદચ્છેદ:—સિદ્ધિમ્, પ્રાપ્તઃ, યથા, બ્રહ્મ, તથા, આપ્રોતિ, નિબોધ, મે, સમાસેન, એવ, કૌંતેય, નિષ્ઠા, જ્ઞાનસ્ય, યા, પરા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સિદ્ધયન્તિ કાર્યાણિ અનયા સા સિદ્ધિઃ, તામ્ સિદ્ધિમ્ । નિશ્ચયેન બોધ ઇતિ નિબોધ ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌંતેય હે કૌંતેય ! સિદ્ધિમ્ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને, પ્રાપ્તઃ પ્રાપ્ત થયેલો (મુમુક્ષુ), યથા જેવી રીતે, બ્રહ્મ બ્રહ્મને, આપ્રોતિ પામે છે, તથા તેમ, જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનની, યા જે, પરા ઉત્કૃષ્ટ, નિષ્ઠા સ્થિતિ, (છે તે) મે મારી પાસેથી, સમાસેન સંક્ષેપમાં, નિબોધ તું સાંભળ.

ભાવાર્થ:—હે કૌંતેય ! નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો મુમુક્ષુ જેવી રીતે બ્રહ્મને પામે છે, તથા જ્ઞાનની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તે વિષે સંક્ષેપમાં હું તને કહું છું તે તું મારી પાસેથી સાંભળ. ૫૦.

અવતરણિકા:—“ તે જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠ નિષ્ઠા-સ્થિતિ-પશ્ચિમપ્રાપ્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી ? ” તે હવે બગવાન કહે છે

बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो घृत्यात्मानं नियम्य च ॥
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥
विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाक्कायमानसः ॥
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥
विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

पदच्छेदः—बुद्ध्या, विशुद्ध्या, युक्ता, धृष्ट्या, आत्मा-
नम्, नियम्य, च, शब्दादीन्, विषयान्, त्यक्त्वा, राग-
द्वेषौ, व्युदस्य, च; विविक्तसेवी, लब्धाशी, यतवाकायमानसः,
ध्यानयोगपरः, नित्यम्, वैराग्यम्, समुपाधितः; अहंकारम्,
बलम्, दर्पम्, कामम्, क्रोधम्, परिग्रहम्, विमुक्त्य, निर्ममः,
शान्तः, ब्रह्मभूयाय, कल्पते.

व्युत्पत्तिसमासाः—विशेषेण शुद्धा इति विशुद्धा, तया विशुद्धया । शब्दः आदौ येषां ते शब्दादयः, तान् शब्दादीन् । रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ, तौ । विशेषेण उदस्य इति व्युदस्य । विशेषेण वित्तान् देशान् सेवितुं शीलम् अस्ति अस्य इति विवित्तसेवी । लघ्नु अशनं शीलं अस्ति

१. करोतु कर्मणि स माकरोत् ॥ वेदद्वयसाय विमुक्तविग्रहः ।

गृहे बने वा निवसन् तथा प्रतिमे ब्रह्मेव योऽनुष्ठिततत्त्वसंग्रहः ॥

જે શ્રદ્ધપ્રાપ્તિ સાથે સર્વ પ્રકારના નિષિદ્ધ-વ્યવહારથી મુક્ત હોય તો તે પુરુષ ધર્મમાં કે વનમાં અથવા સંન્યાસમાં પણ વસતો કર્મ કરેો અથવા ન કરેો, તોપણ નહોતે તત્ત્વોના સમઘટ્ટન-અનુદાન-સાધન કર્યું કે તેવો તે પુરુષ શ્રદ્ધરૂપ ન હોવાથી તેને કંઈ પણ કર્મવ્યવહાર હોતો નથી.

અસ્ય ઇતિ લઘ્વાશી । વાક્ ચ કાયશ્ચ મનશ્ચ વાકાયમનાસિ, યતાનિ
વાકાયમનાસિ યસ્ય સ યતવાકાયમાનસ । ધ્યાનમ્ આત્મસ્વરૂપચિ
ન્તન ચ યોગ આત્મસ્વરૂપવિષયે એવ ચિત્તસ્ય એકાગ્રીકરણ ચ
ધ્યાનયોગો, ધ્યાનયોગયો પર ધ્યાનયોગપર । વિગત રાગ યસ્માત્
સ વિરાગ, વિરાગસ્ય ભાવ વૈરાગ્યમ્, તત્ । સમ્ સમ્યક્ ઉપાશ્રિત
ઇતિ સમુપાશ્રિતઃ । વિશેષેણ મુક્ત્વા ઇતિ વિમુચ્ય । નિર્ગત મમ મમમાદ
યસ્માત્ સ નિર્મમ । બ્રહ્મણ મૂયમ્ બ્રહ્મમૂયમ્, તસ્મે બ્રહ્મમૂયાય ।

અન્વય અને અર્થ:—વિશુદ્ધિયા માધારહિત અત્યંત
શુદ્ધ, શુદ્ધિયા શુદ્ધિથી, યુક્ત યુક્ત યજ્ઞેલો (પુરુષ), ધૃત્યા ધૈર્યથી,
આત્માનમ્ આત્માને, નિયમ્ય નિયમમા રાખીને, ચ તથા,
ગદ્ગદાદીન્ શબ્દ સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આદિ, વિષયાન્
(ઇન્દ્રિયોના) વિષયોને, ત્યક્ત્વા છોડીને, ચ તથા, રાગદ્વેષો
આસક્તિ અને દ્વેષને, વ્યુદસ્ય સર્વથા ત્યાગીને, વિચિત્તસવી
એકાત પ્રદેશોને સેવવાવાળો, લઘ્વાશી અત્થ લોજન કરવા
વાળો, યતવાકાયમાનસ વાણી, શરીર અને મન જેના પરમ
સયમમા છે તેવો, નિત્યમ્ નિરંતર, ધ્યાનયાગપર આત્મસ્વરૂપ
પરુધ્યાન-ચિન્તન, આત્મસ્વરૂપની એકાગ્રતા અને તેમા
નિમગ્ન થવામા જ તત્પર રહેલો, વૈરાગ્યમ્ વિરક્તિને,
સમુપાશ્રિત નિરંતર એવનારો (તેમ) અહંકારમ્ (શરીર
ઇન્દ્રિયો ઇત્યાદિમાના) અહંકારને, વલમ્ કામરાગાદિયુક્ત
સામર્થ્યને, કર્પમ્ લૌકિક હર્ષ પછી ઉત્પન્ન થતી ઉન્મૂઘલતાને,
કામમ્ કામનાઓ-ઇચ્છાઓ-અભિલાષાઓને ક્રોધમ્ ક્રોધને,
(તેમ) પરિવ્રટમ્ (શરીરધારણ કરવાના પ્રસંગના બહાના દેહનના)
અસુસમ્પ્રહને-સર્વ દર્ગણોને, વિમુચ્ય છોડીને, નિર્મમ બિલકુલ

મમતારહિત થએલો, (અને) જ્ઞાન્તઃ પ્રશાન્ત અંતઃકરણ-
વાળો થયો થકો, વ્રહ્મમૂયાય બ્રહ્મસ્થિતિરૂપ થવાને માટે કલ્પતે
સમર્થ થાય છે.

સ્વાર્થઃ—અત્યંત વિશુદ્ધ પુદ્ગિયુક્ત સુમુક્ષુ, ધીરજથી
પોતાના આત્માને નિયમમાં રાખીને, તથા ચન્દ્ર, સ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિ-
યોના વિષયોને, તેમ આસક્તિ અને દ્વેષને પણ સમૂલ ત્યાગ
કરીને; જ્યેષ્ઠ પ્રદેશનું સેવન કરતો, સૂક્ષ્મક્ષોબન કરતો, વાણી,
શરીર, અને મનને વશમાં રાખતો, તથા આત્મચિન્તાન, અને
આત્મસ્વરૂપમાં જ્યેષ્ઠતા રાખી તેમાં જ નિમગ્ન થઈ રહેવામાં
જે પરમ કર્તવ્ય સમજે છે તેવો, વિરક્તિને નિરંતર સેવનારો
તથા અહંકાર, બલ, ઉછુંબલતા, કામનાઓ, ક્રોધ, બહુસંબંધની
વૃત્તિ, ઇત્યાદિ સર્વ દુર્શુભો ઊડીને, મમત્વરહિત અને પ્રશાન્ત
ચિત્તવાળો થાય છે ત્યારે જ તે બ્રહ્મસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે
સમર્થ થાય છે, જોમાં સંશય નથી. ૫૧-૫૩.

અવતરણિકાઃ—“ઉપરોક્ત ક્રમથી બ્રહ્માવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલાને,
જ્યેષ્ઠક દૃષ્ટિએ જાણાતું શોચ્યનો શોચ કરવો વિગેરે કંઈ પણ રહેતું નથી,
અર્થાત્ “યો વ્રહ્મ વેદ સ વ્રહ્મૈવ ભવતિ—જે બ્રહ્મને જાણે તે બ્રહ્મ જ થાય છે”
જે સ્મૃતિવાક્ય પ્રમાણે, તેમાંથી મનુષ્યના બધા સાધારણુ ધર્મો દૂર થઈ
જતાં તે મમદૃષ્ટિવાળો અને મારો પરમ બક્ષ થાય છે” તે દૃષ્ટીકા બગવાન
અર્જુનને કહે છે:

વ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ॥

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્ ॥ ૫૪ ॥

પદચ્છેદઃ—વ્રહ્મભૂતઃ, પ્રસન્નાત્મા, ન, શોચતિ, ન,
કાંક્ષતિ, સમઃ, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, મદ્ભક્તિમ્, લભતે, પરામ્ ।

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વ્રહ્મ અવ્રહ્મ, અવ્રહ્મ વ્રહ્મ इव મૂતઃ
इति વ્રહ્મમૂતઃ । પ્રસન્ન આત્મા યસ્ય સઃ પ્રસન્નાત્મા । મમ મક્તિઃ
મદ્મક્તિઃ, તા મદ્મક્તિમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વ્રહ્મમૂત. પ્રહ્મને પામેલો—પ્રહ્મ-
સ્વરૂપ-જ્ઞાની, પ્રસન્નાત્મા પ્રસન્ન—આનંદમય જેનો આત્મા
યઈ ગએલો છે એવો થકો, ન, શોચતિ શોક કરતો નથી, ન
કાઠક્ષતિ આકાંક્ષા પણ રાખતો નથી, (પરંતુ) સર્વેષુ સમસ્ત, મૂતેષુ
પ્રાણિઓમાં, સમ સમાનદષ્ટિવાળો (થઈને), પરામ્ શ્રેષ્ઠ-જ્ઞાન-
લક્ષણા, (એવી) મદ્મક્તિમ્ મારી ભક્તિને, લખતે પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થઃ—પ્રહ્મને પામેલો અર્થાત્ પ્રહ્મસ્વરૂપ જ થયેલો
જ્ઞાની આનંદમય જેનો આત્મા છે એવો થકો થકોનો શોક
કરતો નથી, કે કોઈ વસ્તુની આકાંક્ષા રાખતો નથી, પરંતુ
ભૂતમાત્રમાં સમાન દષ્ટિવાળો થઈને મારી જ્ઞાનલક્ષણા એવી
પરમ ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૪

અવતરણિકાઃ—ઉપરોક્ત ક્રમથી આત્મતત્ત્વપ્રદર્શિકા જ્ઞાનલક્ષણા
ભક્તિ ને મુમુક્ષુને પ્રાપ્ત થાય તો તેનું સુ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે હવે
બગવાન કહે છે

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ॥
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ॥ ૫૫ ॥

इ तीर्थ शपथगृह वा नटमृतिरपि परित्यज देहम् ।

ज्ञानसमकालमुक्तं केवल्य याति हतशोक ॥

જે જ્ઞાનની પરિધાન અવસ્થામાં મુક્ત છે—પ્રહ્મસ્વરૂપ થએલો છે તે તીર્થમાં
અથવા આકાંક્ષે ત્યાં પણ રહેતો નહીં રહી દેહ છોડી દેલ ત્યાં જ કરે તોપણ તે
શોકથી મુક્ત થઈ કેવલ્યને પામે છે

પદચ્છેદઃ—મક્ત્યા, મામ્, અભિજાનાતિ, યાવાન્, યઃ, ચ, અસ્મિ, તત્ત્વતઃ, તતઃ, મામ્, તત્ત્વતઃ, જ્ઞાત્યા, વિશતે, તદનન્તરમ્.

દ્વુત્પત્તિસમાસાઃ—અમિતઃ જાનાતિ ઇતિ અમિજાનાતિ । યાવત્ પરિમાણમ્ અસ્મિ અસ્ય ઇતિ યાવાન્ । તત્ત્વેન ઇતિ તત્ત્વતઃ । તસ્માત્ અનન્તરમ્ ઇતિ તદનન્તરમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(મુમુક્ષુ) મક્ત્યા (મારી કૃપાએ મેળવેલી) ભક્તિના પ્રભાવે, યાવાન્ હું જેટલા પ્રમાણમાં, ચ તથા, યઃ જે રૂપ, અસ્મિ હું, (તે) તત્ત્વતઃ તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક, અભિજાનાતિ સમથતાથી જાણે છે, (અને એપ્રમાણે) મામ્ મને, તત્ત્વતઃ તત્ત્વથી, જ્ઞાત્યા જાણીને, તતઃ પછી, તદનન્તરમ્ તે જ્ઞાનની પણ ઉપરતિ થતાં મામ્ મારામાં, વિશતે પ્રવેશ કરે છે એટલે મારાસ્વરૂપ જ થઈ જાય છે.

ભાવાર્થઃ—મુમુક્ષુ-જ્ઞાની મારી કૃપાએ મેળવેલી પરમ ભક્તિના પ્રભાવે હું જેટલી મહત્તાવાળો તથા જે રૂપ છું, તે સઘળું તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જાણે છે, અને એવી રીતે મને તત્ત્વથી જાણ્યા પછી—તે તત્ત્વજ્ઞાનની પણ ઉપરતિ થતાં, તે મારામાં પ્રવેશ કરે છે, અર્થાત્ ત્યારપછી મારામાં અને તેનામાં દોઈપણ ભેદ ન હોય, એટલે તે મારામાં એક સ્વરૂપ જ થઈ જાય છે. ૫૫.

અવતરણિકાઃ—વર્ણ તથા આશ્રમના ધર્મો પ્રમાણે પોતપોતાના કર્મઅર્થી પ્રત્યેક પ્રાણી, ભગવાનના ભક્તિયોગની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે, કે જેનું ફલ તે મુમુક્ષુને જ્ઞાનનિષ્ઠામાં યોગ્યતા યવારૂપી મળે છે. તેથી હવે જે ભક્તિયોગના પ્રભાવે-પરિણામે મોક્ષાદ્યદાવક જ્ઞાનનિષ્ઠા મનુષ્યને હાય લાગે છે, તે ભક્તિયોગની પ્રશ્નના કરના ભગવાન કહે છે:

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્વપાશ્રયઃ ॥

મત્પ્રસાદાદવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥ ૫૬ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વકર્માણિ, અપિ, સદા, કુર્વાણઃ, મદ્વપાશ્રયઃ, મત્પ્રસાદાત્, અવાપ્નોતિ, શાશ્વતમ્, પદમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ— સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તાનિ । કુરુતે અસૌ કુર્વાણઃ । અહમ્ એક વિશેષેણ અપ-સર્માપમ-આશ્રયઃ યસ્ય સઃ મદ્વપાશ્રયઃ । મમ પ્રસાદઃ મત્પ્રસાદઃ, તસ્માત્ મત્પ્રસાદાત્ । શશ્વત્ ભવ શાશ્વતમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(પુરુષ) સદા નિરંતર, મદ્વપાશ્રય. મારા જ આશ્રય રાખીને, સર્વકર્માણિ બધા ક્રમેની, કુર્વાણઃ કરતો થકો, અપિ પણ, મત્પ્રસાદાત્ મારા અનુગ્રહથી, શાશ્વતમ્ નિત્ય, (અને) અવ્યયમ્ અવિનાશિ, પદમ્ પદને, અવાપ્નોતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—પુરુષ નિરંતર મારા પસાયણ રહીને, પોતાનાં બધાં ક્રમે કરતો થકો તે મારા અનુગ્રહથી નિત્ય અને અવિનાશિ એવા મારા પરમ વેણુવ પદને પામે છે. ૫૬.

અવતરણિકાઃ—“ ઇશ્વરભક્તિ, ઇશ્વર-ચરણ, અનન્યભાવ તથા અકર્માનુષ્ઠાન, ઇત્યાદિ માધનોથી પન્મપદની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, તેથી તે તે માધનોમા તારે અવગ્રહ પ્રયત્ન ચાલુ રાખવા ” એમ ભગવાન બ્રહ્મણ્ય અર્જુનને કહે છે

ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ ॥

સુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય મચ્ચિત્તઃ સતતં મત્ત્ર ॥ ૫૭ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—ચેતસા, સર્વકર્માણિ, મયિ, સંન્યસ્ય, મત્પરઃ, બુદ્ધિયોગમ્, ઉપાશ્રિત્ય, મચ્ચિત્તઃ, સતતમ્, ભવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તાનિ । સમ્યક્ ન્યમ્ય ઇતિ સન્યસ્ય । અહમ્ એવ પર યમ્ય સ મત્પરઃ. અથવા મયિ એવ પર. મત્પર । બુદ્ધિઃ—સમાહિતા બુદ્ધિઃ એવ યોગઃ ઇતિ બુદ્ધિયોગ, ત બુદ્ધિયોગમ્ । ઉપ આ સમન્તાત્ શ્રિત્વા ઇતિ ઉપાશ્રિત્ય । મયિ એવ ચિત્ત યસ્ય સ મચ્ચિત્ત ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચેતસા આતઃકરણથી, સર્વકર્માણિ સધળા કર્મેણિ, મયિ મારામાં, સન્યસ્ય અર્પણ કરીને, મત્પર મારે પરાયણ રહીને—હું જ જેને શ્રેષ્ઠ છું એવો યદને, બુદ્ધિયોગમ્ સ્થિરબુદ્ધિરૂપી નૈષ્કર્મ્ય યોગને, ઉપાશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, સતતમ્ નિરંતર, મચ્ચિત્ત મારામાં લાગેલા ચિત્તવાળો, ભવ તું થા

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! અંત કરણથી સધળાં કર્મે મને અર્પણ કરીને, મારે પરાયણ જ રહી, સ્થિરબુદ્ધિરૂપી નિષ્કામ કર્મયોગને આશ્રય કરીને, નિરંતર મારામાં જ ચિત્તને નિમગ્ન કરનારો થા ૫૭.

અવતરણિકાઃ—“ મારામાં નિમગ્ન ચિત્ત ધરાથી, જે શુભ કવની પ્રાપ્તિ થાય છે તે, તથા તેમ ન કરવાથી જે અનિષ્ટ પશ્ચિમામ આવે કે, તે તુ જાણી ને ” એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે

મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તારિપ્યાસિ ॥

અથ ચેત્ત્વમહંકારાન્ન શ્રોપ્યાસિ વિનંશ્યસિ ॥ ૫૮ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—મચ્ચિત્તઃ, સર્વદુર્ગાણિ, મત્પ્રસાદાન્, તારિ-પ્યાસિ, અથ, ચેત્, ત્વમ્, અહંકારાત્, ન, શ્રોપ્યાસિ, વિનંશ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મયિ એવ ચિત્ત યસ્ય સ મચિત્ત ।
 સર્વાણિ ચ તાનિ દુર્ગાણિ ચ સર્વદુર્ગાણિ, તાનિ સર્વદુર્ગાણિ । મમ
 પ્રસાદ મત્પ્રસાદઃ, તસ્માત્ મત્પ્રસાદાત્ । અહકરોતિ ઇતિ અહકારઃ,
 તસ્માત્ અહકારાત્ । વિશેષણ નદ્દક્ષ્યસિ ઇતિ વિનદ્દક્ષ્યસિ ।

અન્યથા અને અર્થ —મચિત્ત મારામા ચિત્તને અર્પણ
 કરતો થકો, મત્પ્રસાદાત્ મારા અનુશ્રવણે, સર્વદુર્ગાણિ બધી
 આપત્તિઓને, તરિપ્યસિ તું તરી જઈશ, અથા અને, જેતુ કદાચિત્ત
 ને, ત્યમ્ તુ, અહકારાત્ અહકારથી (મારુ કહેલુ) ન, શ્રોપ્યસિ
 સાક્ષણીશ નહિ, (તો) વિનદ્દક્ષ્યસિ સર્વથા નહ થઈ જઈશ

ભાવાર્થઃ—(હે અર્જુન !) જો તુ મારામા ચિત્તને અર્પણ
 કરનારો થઈશ તો મારો અનુશ્રવ પ્રાપ્ત કરી તેવડે બધી આપ
 ત્તિઓને સુગમતાથી તરી જઈશ, અને કદાચિત્ત જો અહકારથી
 મારુ કહેલુ નહિ સાક્ષણે તો અવશ્ય તું નાશ પામીશ ૫૮

આવતરણિકા—અથવા અર્જુન મહે કે, “ હુ સ્વતત્ર હુ બીજાનુ
 મહેનુ શા માટે મરુ? તો તેના પ્રત્યુત્તરમા ભગવાન તેની પ્રકૃતિની પર
 તત્ત્વા બતાવે છે

યદહંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય ઇતિ મન્યસે ॥

મિથ્યૈવ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વા નિયોક્ષ્યતિ ॥૫૯॥

પદચ્છેદઃ—યત્, અહંકારમ્, આશ્રિત્ય, ન યોત્સ્યે, ઇતિ,
 મન્યસે, મિથ્યા, એવઃ, વ્યવસાયઃ, તે, પ્રકૃતિઃ, ત્વામ્, નિયોક્ષ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ શ્રિત્વા ઇતિ આશ્રિત્ય ।
 નિશ્ચયેન યોક્ષ્યતિ ઇતિ નિયોક્ષ્યતિ ।

અન્યથા અને અર્થ:—અહંકારનો આશ્રય કરીને, આશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, ન, ચોત્સ્યે હું યુદ્ધ કરીશ નહિ, इति એમ, એ જ મન્યસે તું માને છે, (તો) એ: એ, તે તારો, વ્યવસાય, વ્યાપાર, મિથ્યા વ્યર્થ છે, (કારણ કે), પ્રકૃતિ (તારી ક્ષાત્ર) પ્રકૃતિ, ત્વામ તને, નિયોક્ષ્યતિ (યુદ્ધમાં) નિયુક્ત કરશે.

સાવાર્થ:—અહંકારનો આશ્રય કરીને “હું યુદ્ધ કરીશ નહિ” એમ જ જે તું માને છે, તે તારો વ્યાપાર તદ્દન વ્યર્થ છે, કારણ કે તારી ક્ષાત્રપ્રકૃતિ જ તને યુદ્ધમાં નિયુક્ત કરશે. અર્થાત્ સર્વ મનુષ્યે પોતાની પ્રકૃતિપ્રમાણે આલતાં હોવાથી તારી પ્રકૃતિ જ તને તેમાં પ્રેરશે, માટે અહંભાવ છોડી મારા કથન પ્રમાણે આવશ્યક કરવા તૈયાર થા. ૫૯

અવતરણિકા:—પ્રાણિમાત્ર પોતાની પ્રકૃતિને અનુસંગતા હોવાથી તે પરાધીન છે એમ દર્શાવતા ભગવાન કહે છે

સ્વભાવજેન કૌંતેય નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ॥

કર્તુ નેચ્છસિ યન્મોહાત્કરિણ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥૬૦॥

૧ માક્ષસ્ત્કાત્પાપરાપરિણત પ્રાયો મન પ્રાણિનામ્ ।

કરતસ્ય પ્રકૃતિ નિરત્ય સદ્ગુણ કર્તાન્વયા સ્વાકર ॥

કૌર્મન્ય લક્ષ્મણાદિકસ્ય સહજ યન્નાસ્તસુ સારવન્ ।

સૌરમ્ય વિતનોતિ ક મુરખિતા કર્પુરમુરવસ્ય વા ॥

પ્રાણિઓનું મન ધણું કરી પૂર્વના સંસ્કારોની પરખસપડે પરિણામ પામેલું હોય છે અને તેથી તેની સાથે જ જન્મેથી તેની સદ્ગુણ પ્રકૃતિને મટાગ-અલ્લાવી તેને ખીલ પ્રકારની કયે માણસ કરી શકે ? શુ વચણ કે હીજ વિગેરેની તેમની સાથે જ ઉત્પન્ન થએલી દુર્ગુણોને કોઈપણ ઉપાયે બલવાળીને સુખધિત કોઈ પરી શકે છે ? અથવા કપૂર કે કસ્તૂરી વિગેરેની સુગંધીપણ કોઈ લાવી શકે છે ? અર્થાત્ સાથે જ જન્મેથી પ્રકૃતિ બદલાવી નથી

પદચ્છેદઃ—સ્વભાવજેન, કૌન્તેય, નિવદ્ધઃ, સ્વેન, કર્મણા, કર્તુમ્, ન ઇચ્છસિ, યત્, મોહાત્, કરિષ્યસિ, અવશઃ, અપિ, તત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વસ્ય માવ સ્વભાવ, તસ્માત્ જાત સ્વભાવજમ્, તેન સ્વભાવજેન । નિતાન્ત બદ્ધ ઇતિ નિવદ્ધ । ન વશ. અવશ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૌન્તેય હે કૌન્તેય ! સ્વભાવજેન પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા, સ્વેન પોતાના, કર્મણા કર્મથી, નિવદ્ધ. બધાયલો છતાં, યત્ જે, મોહાત્ અવિવેકથી, કર્તુમ્ કર્મ કરવાને, ન, ઇચ્છસિ તું ઇચ્છતો નથી, તત્ તે અપિ પણ, અવશ પ્રકૃતિને આધીન ગડેલો, કરિષ્યસિ તુ (અવશ્ય) કરીશ

હાવાર્થઃ—હે કુતીપુત્ર અર્જુન ! પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા પોતાના વર્ણ તથા ધર્મના સ્વાભાવિક કર્મોથી જા બાંધેલો હોવા છતાં, માત્ર અવિવેકથી જે કરવાને તું હમણા ઇચ્છતો નથી, તે પણ પ્રકૃતિને વશ હોવાથી, તું અવશ્ય કરીશ, કારણકે તારી પ્રકૃતિ જ તે તને કરાવશે એમતું સમજ. ૬૦.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે પ્રાણીઓની પ્રકૃતિસબધી પરત્રતા કંઈ હવે અત્યાંતી ધ્રુવર પાસે પણ તે પરત્ર જે તે માત્ર ભગવાન્ કહે છે

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥

भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ૬૧ ॥

પદચ્છેદઃ—ઈશ્વરઃ, સર્વભૂતાનામ્, હૃદેશે, અર્જુન, તિષ્ઠતિ, ભ્રામયન્, સર્વભૂતાનિ, યન્ત્રારૂદાનિ, માયયા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—इष्टे असौ ईश्वरः । सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि, तेषां सर्वभूतानाम् । हृदयस्य देशः हृद्देशः, तस्मिन् हृद्देशे । आमयति इति आमयन् । यन्त्रेषु आरूढानि यन्त्रारूढानि, तानि ।

અન્યથા અને અર્થઃ—अर्जुन हे अर्जुन ! ईश्वरः ईश्वर, मायया पोतानी योगमायापडे, सर्वभूतानि सर्व પ્રાણીઓને, यन्त्रारूढानि यंत्रપર ચઢાવેલાં, (હોય તેમ) આમયન્ ભ્રમણ કરાવતા થકા, सर्वभूतानाम् सर्व પ્રાણીઓના, हृद्देशे હૃદય-પ્રદેશમાં, तिष्ठति રહે છે.

હાવાર્થઃ—हे अर्जुन ! परमात्मा पोतानी योगमायापडे, प्राणिमात्रने જાણે યંત્ર પર બેસાડેલાં હોયની તેની માફક ભ્રમણ કરાવતા થકા પ્રાણિમાત્રના હૃદયપ્રદેશમાં રહે છે. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્રની પ્રવૃત્તિ ઈશ્વરાધીન જ છે અને તેજેમ ચલાવે છે તેમ તેમને ચાલવું પડે છે. અને તેથી તેમની આધીનતાને અંગે પણ તારે તારું સુદ્ધરૂપી કર્મ કરવું જ પડશે એમાં સંશય નથી. ૬૧.

અવતરણિકાઃ—“એ પ્રમાણે પ્રાણિમાત્ર ઈશ્વરને આધીન હોવાથી, સુમુક્ષુએ ઈશ્વરને જ શરણે જવું યોગ્ય છે અને તે પ્રમાણે તું પણ જો જાણ તો પરમ શાંતિને પામીશ ” એમ ઉપદેશ આપતા ભગવાન કહે છે:

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्પરાં શાંતિં સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥૬૨॥

પદચ્છેદઃ—तम्, एव, शरणम्, गच्छ, सर्वभावेन, भारत, तत्प्रसादात्, पराम्, शान्तिम्, स्थानम्, प्राप्स्यसि, शाश्वतम्.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વશ્ચાસૌ માવશ્ચ સર્વમાવઃ, તેન સર્વ-
માવેન । તમ્ય પ્રસાદઃ તત્પ્રસાદઃ, તસ્માત્ તત્પ્રસાદાત્ । પ્રકર્ષેણ
આપ્સ્યસિ ઇતિ પ્રાપ્સ્યસિ । શશ્વત્ મવં શશ્વતમ્ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત ! (તું પણ)
સર્વમાવેન સમગ્રભાવથી, તમ્ તેને, એવ જ, શરણમ્ શરણે, ગઈ
જા, તત્પ્રસાદાત્ તે પરમાત્માના અનુગ્રહથી, પરામ્ પરમ, શા-
ન્તિમ્ શાંતિને, (તથા) શશ્વતમ્ શશ્વત-નિત્ય, (એવા) સ્થાનમ્
(વિષ્ણુના) પરમ પદને, પ્રાપ્સ્યસિ (ઘણી મહેલાઈથી)
પ્રાપ્ત કરીશ.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશી અર્જુન ! તું પણ મન વાળી
અને કર્મના સમગ્ર ભાવથી, ઉપર કહેવામાં આવેલા સર્વાન્ત-
યામી, અને સર્વના પ્રવર્તક એવા પરમાત્માને જ શરણે જા.
તેમ કરવાથી તે પરમાત્માના અનુગ્રહવડે સર્વોત્કૃષ્ટ શાન્તિ,
તેમ જ વિષ્ણુના નિત્ય એવા પરમપદને તું ઘણી મહેલાઈથી
પ્રાપ્ત કરી શકીશ. ૬૨.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રભાણે યુદ્ધથી વિમુખ થએલા અર્જુનને
બમરાને જે કંઈ બયોચિત્ત ઉપદેશ આપવાનો હતો તે આપ્યો અને જે
કંઈ શત્રુવને યોગ્ય કાર્ય હતું તે ઉત્તમ ગીતથી મમતભર્યું અને મનુષ્ય
માત્રને અનિમ મેળવવા યોગ્ય વચ્ચુ પત્ર મળ્ય ગીતે દલી અને નેમાથી
દલે અર્જુનની પોતાની જુદીમમળે પત્ર મળ્ય દગ્ગા વિચારપૂર્ક
જે યોગ્ય જ તે નેજે કરવું એમ નેને જાણવામાં આખી ભગવદ્ગીતાનો
ઉપનિષદ કરતાં બચવાનું કહે છે

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ॥

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇતિ, તે, જ્ઞાનમ્, આલ્યાતમ્, ગુહ્યાત્, ગુહ્ય-
ત્તરમ્, મયા, વિમૃશ્ય, એતત્, અશેષેણ, યથા, ઇચ્છાસિ, તથા, કુરુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ સ્વાતમ્ ઇતિ આલ્યાતમ્ ।
અતિશયેન ગુહ્યમ્ ઇતિ ગુહ્યતરમ્ । વિશેષેણ મૃદ્ધા ઇતિ વિમૃશ્ય । ન
શેષમ્ અશેષમ્, તેન અશેષેણ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ઇતિ એ પ્રમાણે, ગુહ્યાત્ શુભધી,
(પણ) ગુહ્યતરમ્ અત્યંત શુભ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, મયા મેં, તે તને,
આલ્યાતમ્ કહ્યું, (છે) એતત્ એ જ્ઞાનનો, અશેષેણ સંપૂર્ણપણે,
વિમૃશ્ય વિચાર કરીને, યથા જેમ, ઇચ્છાસિ તારી ઇચ્છામાં
આવે, તથા તેમ, કુરુ તું કર.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે અત્યંત શુભમાં શુભ રાખવા
ચોગ્ય જે જ્ઞાન છે તે મેં તને વિસ્તારપૂર્વક કહી દીધું છે, હવે
એ જ્ઞાનનો યથાર્થ રીતે સંપૂર્ણતાથી વિચાર કરીને પછી જેમ
તારી ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે તું કર. ૬૩.

અવતરણિકાઃ—“ એ પ્રમાણે મમન્તા ગીતાના પૂર્વપરના દિગ્દર્શન
દ્વારા તાત્પર્ય નક્કી કરવા કે તેના પરમબાવને યામવાને અર્થુન અમ-
મર્થ છે,” એમ સમજી અતિ વાત્સલ્યથી ભગવાન્ શીકૃષ્ણ પોને જ
પોતાના મમમ વક્તવ્યનો ઉપમંદાર કરતાં ત્રણ શ્લોકથી અર્ચુનને કહે છે.

સર્વગુહ્યતમં મૂયઃ શ્રુણુ મે પરમં વચઃ ॥

ઇષોઽસિ મે દદમિતિ તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ ॥૬૪॥

પદચ્છેદઃ—સર્વગુહ્યતમમ્, મૂયઃ, શ્રુણુ, મે, પરમમ્,
વચઃ, ઇષઃ, અસિ, મે, દદમ્, ઇતિ, તતઃ, વક્ષ્યામિ, તે, હિતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગૂહિતુમ્ ડચિતમ્ ગુહ્યમ્, અતિશયેન ગુહ્યમ્ ઇતિ ગુહ્યતમમ્, મર્વેણુ ગુહ્યતમમ્ ઇતિ સર્વગુહ્યતમમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(હે અર્જુન !) મૂયઃ ફરી પછી, સર્વગુહ્યતમમ્ બધા ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય રહસ્યોમાં અતિ ગુપ્ત, (એવું) મેં મારું, પરમમ્ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ, વચ વચન, જુણ સાંભળ, (કારણ કે તું) મેં મારે, વૃદ્ધમ્ અત્યંત, ઇષ્ટઃ પ્રિય, અસિ છે, ઇતિ એ હેતુથી, તે તારું, હિતમ્ હિત, વક્ષ્યામિ હું (તને) કહીશ.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! ફરી પછી, બધા ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય રહસ્યોમાં અતિ ગુપ્ત એવું મારું વચન સાંભળ, કારણ કે તું મને અનન્ય રીતે અત્યંત પ્રિય છે, એ હેતુથી તારું પરમ હિતકારક જે કંઈ હશે તે હું તને કહીશ. ૬૪.

અવતરણિકાઃ—ઉપરોક્ત અર્થનેતુ હિતકારક એવું પ્રસ્તુત ગુચ્છાન કયું છે તે બગવાન કહે છે

મૈન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ॥

મામેવૈપ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥૬૫॥

પદચ્છેદઃ—મન્મનાઃ, ભવ, મદ્ભક્તઃ, મદ્યાજી, મામ્, નમસ્કુરુ, મામ્, એવ, એપ્યસિ, સત્યમ્, તે, પ્રતિજાને, પ્રિયઃ, અસિ, મે.

૧ અશ્વમેધમહત્ત્રાણાં મહત્ત્વ યઃ સમાચરેત્ ।

માસો નત્કન્માપ્નોતિ મદ્ભક્ત્યા યદ્વાપ્નુવાત્ ॥ માર્ગે ॥

માની બકિતવટે મનુષ્ય એ કૃણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે કૃણ લાખે અશ્વમેધ-
વડા કરે તો પણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—માયે એવ મનઃ સ્વયં સઃ મન્મનાઃ ।

મમ ભક્તઃ મદ્ભક્તઃ । માં યજતે અસૌ મદ્યાજી ।

અન્વય અને અર્થઃ—(હે અર્જુન !) મન્મનાઃ મારામાં મનવાળો, મદ્ભક્તઃ મારો ભક્ત, (અને) મદ્યાજી મારું યજન કરનાર, મમ થા, (તેમ) મામ્ મને, નમસ્કરુ નમસ્કાર કર, (એથી) મામ્ મને, એવ જ, ન્યસિ તું પામીશ, (એ) તે તને, સત્યમ સત્ય રીતે, પ્રતિજ્ઞાનં પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું, (કારણ કે તું) મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય, અસિ છે.

ભાવાર્થઃ—હે, અર્જુન ! તું મારામાં મનવાળો, મારો ભક્ત, અને મારું યજન કરનાર થા, તેમ મને નમસ્કાર કરતો રહે, એમ કરવાથી તું મને જ પામીશ, એ હું તને સત્ય રીતે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું, કારણ કે તું મને પ્રિય છે. અર્થાત્ તું મને પ્રિય હોવાથી જ મેં તને એ તારું હિતકર વચન કહ્યું છે અને તેથી તે પ્રભાણે જ વર્તન કરી તું તારું કલ્યાણ કર. ૬૫/

અનુવર્તણિકાઃ—પગમેવરના યજનરૂપ કર્મયોગ તથા તેના પગમ ગદસ્પનો તેમ જ હિવગચ્છરૂપ ભક્તિયોગનો પણ ઉપવાચ્યોકમાં ઉપમંદાર કરી, હવે કર્મ, તથા ભક્તિ, એ બન્ને યોગના પરિણામરૂપ વ્યાગના કલેયા મારી વેદાંતપ્રતિપાદ્ય અધ્યમ્-દર્શનનો પણ પ્રમેયોપાત્ત ઉપમદાર કરના બગવાનુ કહે છે.

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ॥

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિष्याમિ મા શુચઃ ॥૬૬॥

૧ નરેશઃ મયેવાસી સ રણાદિવિત્તિ ત્રિણા ।

મગધપ્રદારણં ચ રત્નસાધનાદ્યાસયોગતઃ ॥ મધ્યે ॥

તે પ્રભુનો જ હું છું, મારા જ તે પ્રભુ છે અને હું તે જ પ્રભુરૂપ છું એ પ્રભાણે વજ્ર પ્રધારનું અશ્વત્થામનું શરીરપૂર્ણ સ પનોના અન્વયાસ અને યોગથી થઇ રહ્યો છે

પદચ્છેદઃ—સર્વધર્માન્, પરિત્યજ્ય, મામ્, એકમ્, શરણમ્, વ્રજ, અહમ્, ત્વા, સર્વપાપેભ્યઃ, મોક્ષાયિષ્યામિ, મા, શુચઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વે ચ તે ધર્માશ્ચ સર્વધર્માઃ, તન્ સર્વધર્માન્ । પરિતઃ ત્યક્ત્વા इति પરિત્યજ્ય । સર્વાણિ ચ તાનિ પાપાનિ ચ સર્વપાપાનિ, તેભ્યઃ સર્વપાપેભ્યઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સર્વધર્માન્ બધા ધર્મેણિ, પરિત્યજ્ય છેડીને, એકમ્ એકલા, મામ્ મને-મારે, શરણમ્ શરણે, વ્રજ જા, અહમ્ હું, ત્વા તને, સર્વપાપેભ્યઃ સર્વપાપમાથી, મોક્ષાયિષ્યામિ મુક્ત કરીશ, મા, શુચ. તું શોધ કર નહિ

સત્યપિ ભેદાપગમે નાથ તવાહ ન મામકીનસ્ત્વમ્ ।

સામુદ્રો હિ તરજ્ઞ ક્ષત્રવન સમુદ્રો ન તારજ્ઞ ॥ ૧ મુશરણમ્ ॥

એ કે મારે ભેદભાવ નાશ થયો છે. તથાપિ હે નાથ ! હું તમારો છું, પણ તમે મારા નથી કારણ તર ન સમુદ્રનો હોઈ શકે પરંતુ કયાય પણ તરનો સમુદ્ર હોઈ શકે નહિ. એ 'મુશરણ' કહેવાય છે

દસ્તમુક્તિપ્ય ચાતોડ્વિતિ ચલામ્કૃષ્ણ કિમકુતમ્ ।

દ્વિયયદિ નિર્ગોષિ વીરુષ ગણયામિ તે ॥ ૨ મત્ય શરણમ્ ॥

હે શ્રીકૃષ્ણ ! બધા/બરીથી હાથ છેડાવી બાગી ગયા છે 'તેમા શુ અકુતમ્ કર્યું ? પણ ને તમે મારા દ્વિયમાથી નીકળી બચો તેમ તમારે મરદિપણ-બલિષ્ઠ મણુ ગણી શકું' એ 'મત્ય શરણ' કહેવાય છે.

સકલમેદમહ ચ ચામુદેવ પરમપુમાન્ પરમેશ્વર સ એક ।

इति માતિરત્તલા મવયન્તે દ્વિયગતે વ્રજ તાન્ વિદ્યાય દૂરાત્ ॥ ૩

અવધિમાર્ગ શરણમ્ ॥

મે મારા દૂતને કહ્યું છે કે—“આ આપ્તુ જગત્ અને હું તે ચામુદેવ શ્રીકૃષ્ણ-૩૫ છીએ અને પરમ પુરુષ, પરમેશ્વર, તે ચામુદેવ શ્રીકૃષ્ણ એક જ છે” આથી જેમની દ્વિયમા રહેલા અનંત ભગવાનમા અચળ-સ્થિર અતિ થાય છે તેમને દૂરથી જ મુક્તિ દઈને હું ત્યાંથી જાઉં । ‘એ અવધિ માત્ર શરણ’ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—(હે અર્જુન !) સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરીને તું એકલા મને જ શરણે આવ, અને એમ માટે શરણે આવવાથી હું તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ, માટે તું શોક કર નહિ. ૬૬.

અવતરણિકા:—ઉપરપ્રભાણે એ શ્લોકથી “જ્ઞાનયોગેન સાર્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્” એ બીજા અધ્યાયમાં દર્શાવેલા જ્ઞાન અને કર્મ, એ બંને યોગનો ઉપસંહાર કરી હવે ભગવદ્દીપાસાસ્ત્રનો સંપ્રદાયવિધિ કેવા પ્રકારનો છે તે ભગવાન જણાવે છે.

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ॥

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

પદચ્છેદ:—इदम्, ते, न, अतपस्काय, न, अभक्ताय, कदाचन, न, च, अशुश्रूषवे, वाच्यम्, न, च, माम्, यः, अभ्यसूयति, ।

व्युत्पत्तिसमाप्ता:—न विद्यते तपः यस्मिन् सः अतपस्कः, तस्मै अतपस्काय । न भक्तः अभक्तः, तस्मै अभक्ताय । न विद्यते शुश्रूषा यस्मिन् सः अशुश्रूषुः, तस्मै अशुश्रूषवे ।

અનુવચ અને અર્થ:—इदम् આ જ્ઞાન, ते તારે, अतपस्काय તપસ્વી ન હોય તેવાને, न, वाच्यम् કહેવું નહિ, अभक्ताय

। विद्यते च अक्षयजगताम गेवाय वा शेषपिष्टेऽहमस्मि ।

असुखकादां नृजनेऽस्मिन् न मां श्रुयार्थिदं वी नया रक्षाम् ॥ सुनि ॥

નેહ વિષેરે વિદ્યા અનધિકારીને પ્રાપ્ત થતાં તે વિદ્યાર્થી દાન આપનાર-સલાહનાર આદ્ય પારે જઈને કહે છે કે, “તે આદ્યાર્થી અસુખ કરનાર. અસરકારક અને તે ઉપર દોષ અને અર્થદ્રવ્ય ન હોય તેને મારું કથન-અણવચન-વિચારનાર ન કરે કારણ કે તેથી હું બીવંદીન થઈ જઈશ, મારે માર રક્ષણ કર, કારણ હું તને બોલ તથા મોક્ષ આપનારી છું.”

ભગવાન્નો ભક્ત ન હોય તેવાને, ન (કહેવું) નહિ, અશુદ્ધપે
મેવાભાવવાળો ન હોય તેવાને, ચ તથા, યઃ જે, મામ્ મારો,
અમ્યસ્યતિ દ્વેષ કરે છે તેવાને, કદાચન કદિ પણ, ન, (કહેવું) નહિ.

ભાવાર્થ:—આ શુદ્ધ જ્ઞાન, તારે જે તપસ્વી ન હોય તેવાને,
ભગવાન્નો ભક્ત ન હોય તેવાને, સેવાભાવ યુક્ત ન હોય તેવાને,
તથા જે મારો દ્વેષ કરતો હોય તેવાને કદી પણ કહેવું નહિ. ૧૭.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે શાસ્ત્રનો અપ્રાપ્યવિધિ કહી હવે તે અં-
ત્યપ્રવર્તકનું ક્ષણ કહે છે

યં હૃદં પરમં ગુહ્યં મદ્ભક્તેષ્વભિધાસ્યતિ ॥

ભક્તિં મયિ પરાં કૃત્વા મામેવૈષ્યત્યસંશયઃ ॥ ૬૮ ॥

પદચ્છેદ:—યઃ, હૃદમ્, પરમમ્, ગુહ્યમ્, મદ્ભક્તેષુ,
અભિધાસ્યતિ, ભક્તિમ્, મયિ, પરામ્, કૃત્વા, મામ્, એવ,
એપ્યતિ, અસંશયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—મમ ભક્તાઃ મદ્ભક્તાઃ, તેષુ મદ્ભક્તેષુ ।
ન સંશયઃ અસંશયઃ ।

૧ પુલાહપુત્રવિષયેષુ ચ તન્વોઽપિ મદ્ભક્તેષ્વનિહૃદમના હિ યોગી ।

સર્ગોત્તરભાગેષુ વશ ગતાઽપિ યૌન્તિરથકૃમ્પાતિસળધીર્નટીય ॥

યોગી પુત્ર્ય બાણી પછી બાણ અથવા વામા નાપર રહે તેપણુ પ્રદ્ય નિરી-
ક્ષાનુમા અત્યંત હૃદ મનવાળો ન હોય છે એમ સંગીત, તાવ અને ચારે તરફ
નાચવામા વશ થઈ જએલી-તેમા લીન બનેલી છતાં પણ માથા પર ગ્હેલા ઘડાડું
નશાનું કરવાની સુગત રાખનારી નટી ઘડાડું ન્યાણુ કરના નૃકવી નથો

એ ન્યાય પ્રમાણે બીજાઓને જીનાને ઉપદેશ આપવા પ્રવૃત્ત થએલા
છતાં સિદ્ધ થએલો થતિ સર્વેનો આત્મા અને અદ્વિતીય એવો જે દુ પરાબ્રહ્મ, તેમા
ન સમાધાના અન્યાસજનરહે સર્વપ્રકારે નરૂં દૃશ્યને આરોપિત માનને
અને ન પામે છે.

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે મનુષ્ય, હૃદય આ, પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, ગુહ્યમ્ ગુહ્ય (જ્ઞાન), મદ્ગત્તેષુ મારા ભક્તોમાં, અભિધાસ્યતિ કહેશે, (તે મનુષ્ય) મયિ મારાવિષે, પરમ્ પરમ, મક્તિમ્ ભક્તિ, કૃત્વા કરીને, અસંશયઃ સંશયરહિત થયો યકો, મામ્ મને, એવ જ, જ્યતિ પામશે.

ભાવાર્થ:—જે મનુષ્ય આ શ્રેષ્ઠ એવું રહ્યમય જ્ઞાન, મારા ભક્તોમાં ગાળેને સમજાવશે, તે મનુષ્ય મારામાં પરમ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને સંશયરહિત થયો યકો મને જ પામશે, એમાં સંશય નથી. ૬૮

અવતરણિકા:—“ મુક્તિના અનેક માધનોમા ધ્યાન એ મર્મી શ્રેષ્ઠ માધન હોવાથી જ્ઞાનનિષ્ઠ મુમુક્ષુને તેમા—તેના પ્રચારમા પ્રવૃત્તિ થવી અત્યંત આવશ્યક છે ” એમ કદાચ અર્જુન કહે તો તેના પ્રયુક્તરમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ “ એ પ્રમાણેના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર કરનાર મનુષ્ય મને અત્યંત પ્રિય છે. ” એમ કહી જ્ઞાનપ્રચારના માદાત્મ્યનુ દિગ્દર્શન કરાવના કહે છે

ન ચ તસ્માન્મનુષ્યેષુ કશ્ચિન્મે પ્રિયકૃત્તમઃ ॥

ભવિતા ન ચ મે તસ્માદન્યઃ પ્રિયતરો ભુવિ ॥ ૬૯ ॥

પદરોટ્ટેદઃ—ન, ચ, તસ્માન્, મનુષ્યેષુ, કશ્ચિન્, મે, પ્રિયકૃત્તમઃ, ભવિતા, ન, ચ, મે, તસ્માન્, અન્યઃ, પ્રિયતરઃ, ભુવિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રિયં કરોતિ ઇતિ પ્રિયકૃન્, અતિશયેન પ્રિયકૃન્ ઇતિ પ્રિયકૃત્તમઃ । અતિશયેન પ્રિયઃ ઇતિ પ્રિયતરઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—મનુષ્યેષુ મનુષ્યોમાં, તસ્માન્ તે જ્ઞાનપ્રવર્તક મનુષ્યથી, કશ્ચિન્ કોઈ પણ, મે મારું, પ્રિયકૃત્તમઃ વધારે પ્રિય કરનાર, ન નથી, ચ તેમ, તસ્માન્ તેનાથી,

પ્રિયતર વિશેષ પ્રિય, અન્ય જીજ્ઞે કોઈ, સુવિ પૃથ્વીપર, ન,
મવિતા ભવિષ્યમા થશે પણ નહિ

ભાવાર્થ:—મનુષ્યોમા, જ્ઞાનસપ્રદાયપ્રવર્તક જે મનુષ્ય
છે તે મનુષ્યથી મારુ અધિક પ્રિય કરનાર કોઈ પણ નથી,
તેમ જ તે મનુષ્યથી મને વિશેષ પ્રિય જીજ્ઞે કોઈ પૃથ્વી પર
ભવિષ્યમા થશે પણ નહિ ૬૮

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે ભગવદ્ગીતાના જ્ઞાનપ્રચારકના માહા-
ત્મ્યનુ તથા ફલનુ કથન કરી હવે એ જ્ઞાનનુ અધ્યયન કરનારને શુ ફલ
યાય છે તે ભગવાન જણાવે છે

અધ્યેષ્યતે ચ ય ઇમં ધર્મ્ય સંવાદમાવયોઃ ॥

જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥૭૦॥

પદચ્છેદઃ—અધ્યેષ્યતે, ચ, યઃ, ઇમમ્, ધર્મ્યમ્,
સવાદમ્, આવયોઃ, જ્ઞાનયજ્ઞેન, તેન, અહમ્, ઇષ્ટઃ, સ્યામ્,
ઇતિ, મે, મતિઃ.

દ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ધર્માત્ અનપેત ધર્મ્ય, ત ધર્મ્યમ્ ।
સમ્ સમ્યક્ વાદ ઇતિ સવાદ, ત સવાદમ્ । જ્ઞાનમ્ એવં યજ્ઞ ઇતિ
જ્ઞાનયજ્ઞ, તેન જ્ઞાનયજ્ઞેન ॥

અન્વય અને અર્થ:—ય જે મનુષ્ય, આવયો આપણા
બંનેના, ઇમમ્ આ, ધર્મ્યમ્ ધાર્મિક, સવાદમ્ સવાદનુ, અધ્યેષ્યતે
અધ્યયન કરશે, તેન તેનાવડે, ચ ખરેખર, અહમ્ હું જ્ઞાનયજ્ઞેન
(વિધિ, જપ, ઉપાશુ, માનસ, ઇત્યાદિ યજ્ઞોમા વિશિષ્ટ)
જ્ઞાનયજ્ઞથી, ઇષ્ટ પૂજિત, સ્યામ્ થાઉં, (હું) ઇતિ એમ, મે મારું
મતિ માનવું, (છે)

સાવાર્થઃ—જે મનુષ્ય, આપણા બન્નેના આ 'ધાર્મિક' સંવાદનું અધ્યયન કરશે, તેણે સર્વ યજ્ઞોમાં વિશિષ્ટ એવા જ્ઞાનયજ્ઞવટે મને પૂજ્યો છે, એવું મારું માનવું, (છે). ૭૦.

અવતરણિકાઃ—જે પ્રમાણે ગીતાશાસ્ત્રના વક્તા તથા અધ્યેતાના ફલનું કથન કરી હવે શ્રોતાઓને કેવા પ્રકારનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે સંખં-ધમાં ભગવાન કહે છે:

શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ શૃણુયાદપિ યો નરઃ ॥

સોઽપિ મુક્તઃ શુભાંલ્લોકાન્ પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ૭૧

પદચ્છેદઃ—શ્રદ્ધાવાન, અનસૂયઃ, ચ, શૃણુયાત્, અપિ, યઃ, નરઃ, સઃ, અપિ, મુક્તઃ, શુભાન્, લોકાન્, પ્રાપ્નુ-યાત્, પુણ્યકર્મણામ્.

હ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શ્રદ્ધા અસ્તિ અસ્ય इति શ્રદ્ધાવાન્ । ન વિદ્યતે અસૂયા યસ્ય સઃ અનસૂયઃ । પુણ્યાનિ કર્માણિ યેષાં તે પુણ્યકર્મણઃ, તેષાં પુણ્યકર્મણામ્ ।

૧. હનોઽપિ લમતે સ્વર્ગં જિત્વા તુ લમતે યશઃ । કથે ચદ્રુમતે લોકે નાસ્તિ નિષ્કલતા રણે ॥
જે હણાય છે—મરે છે તે સ્વર્ગને મેળવે છે અને નો છતે છે તે યશને પ્રાપ્ત કરે છે. એમ લોકમાં એ બન્ને બહુમતે મનાયા છે, તેથી રણમાં નિષ્કલતા તે નથી ન.

દ્વાવિમો પુરુષવ્યાગ્ર સૂર્યમણ્ડલમેદિનો । પરિમાદ યોગયુક્તશ્ચ રણે ચામિમુલો હતઃ ॥ મારતે ॥
હે પુરુષવ્યાગ્ર ! સૂર્યમણ્ડલને બેઠી કરી અક્ષયોક્તને એ ન પુરુષો પામે છે એક તે યોગયુક્ત સન્ધ્યારી અને બીજો રણમાં-યુદ્ધમાં સન્મુખ લડતો મરી જાય તે બીર પુરુષ.

યાન્ યજ્ઞસંપેતવણા ચ વિગ્રાઃ સ્વર્ગેવિજા પાવચયેશ્ચ ચાન્તિઃ ।

સજેન નાતપ્યતિવાન્તિ શુભ પ્રાણાન્ હિ મુદ્દેષુ પરિત્યજન્ત ॥ કૌટિલ્યે ॥

સ્વર્ગની ઈચ્છા કરવાવાળા આક્ષયો ચઢાવડે, તપવડે અને યજ્ઞપાત્રોવડે જે લોકમાં જાય છે તે લોકોને યુદ્ધમાં પ્રાણ અર્પણ કરનારા સુરવીર પુરુષો એક સણમાં એકાંધી જાય છે. અર્થાત્ યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામનારો પુરુષ તે લોકોથી થયું પર-ઉત્તમ લોકોને વિષે જાય છે.

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જો, નર: પુરુષ, શ્રદ્ધાવાન શ્રદ્ધાશુક્ત, ચ અને, અનસૂયઃ દેશરહિત, (થઈને આ આપણા સંવાદને) અપિ માત્ર, શૃણુયાત સાંભળે છે, સઃ તે, અપિ પણ, મુક્તઃ મુક્ત થયો થકો, પુણ્યકર્મણામ પુણ્યશાલીઓના, જીમાન્ શુભ, લોકાન્ લોકોને, પ્રાપ્નુયાત પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થ:—જો પુરુષ, આપણા આ સંવાદને માત્ર સાંભળે છે તે પુરુષ પણ પાપોથી મુક્ત થઈને પુણ્યશાલીઓને પ્રાપ્ત થતા, એવા ઉત્તમ-દિવ્ય લોકોને પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૧.

અવતરણિકા:—“ શિષ્યને જ્યાં સુધી સંશયનું નિવારણ અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય, ત્યાં સુધી અનેક વખત ઉપદેશ આપવો જોઈએ, ” એ પ્રમાણે ગુરુધર્મની પરપરા બતાવતાં અર્જુનને શાસ્ત્રાર્યની પ્રતિપત્તિ થઈ કે નહિ, તે જાણવાના હેતુથી ભગવાન થીકૃષ્ણ કહે છે:

કચ્છિદેતચ્છ્રુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ॥

કચ્છિદજ્ઞાનસંમોહઃ પ્રનટસ્તે ધનંજય ॥ ૭૨ ॥

પદચ્છેદ:—કચિત્, એતત્, શ્રુતમ્, પાર્થ, ત્વયા, એકાગ્રેણ, ચેતસા, કચિત્, અજ્ઞાનસંમોહઃ, પ્રનટઃ, તે, ધનંજય.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—એકમ્ અગ્રં લક્ષ્યં યસ્ય તત્ એકાગ્રમ્, તેન એકાગ્રેણ । સમ્યક્ મોહઃ સંમોહઃ, અજ્ઞાનેન કૃતઃ સંમોહઃ ઇતિ અજ્ઞાનસંમોહઃ । પ્રકર્ષેણ નટઃ ઇતિ પ્રનટઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ । ત્વયા તો, એકાગ્રેણ એકાગ્ર, ચેતસા ચિત્તથી, એતત્ જો (જ્ઞાન), શ્રુતમ્ સાંભળ્યું, કચિત્ કે કેમ ? (અને) ધનંજય હે ધનંજય । તે તારે, અજ્ઞાનસંમોહઃ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો (અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિરૂપ, તથા સ્વધર્મરૂપી સુદ્ધમાં અધર્મબુદ્ધિરૂપ) મોહ, પ્રનટઃ નાશ પામ્યા, કચિત્ કે કેમ ?

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! હવે હું તને પૂછું છું, કે, તે ચિત્તની એકાગ્રતાપૂર્વક એ જ્ઞાન સાંભળ્યું કે કેમ ? અને તારો અજ્ઞાનજન્ય મોહ નાશ પામ્યો કે કેમ ? અર્થાત્ અત્યારસુધી મેં તને જે જ્ઞાન આપ્યું તે સફલ થયું કે કેમ ? તે તું મને કહે. ૭૨.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પૂછવાથી, પોતાની કૃપાકૃત્યતા પ્રકટ કરતો, અર્જુન નીચે પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપવા લાગ્યો:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન બોલ્યો:—

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાઽચ્યુત ॥

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥૭૩॥

પદચ્છેદ:—નષ્ટઃ, મોહઃ, સ્મૃતિઃ, લબ્ધા, ત્વત્પ્રસાદાત્, મયા, અચ્યુત, સ્થિતઃ, અસ્મિ, ગતસંદેહઃ, કરિષ્યે, વચનમ્, તવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તવ પ્રસાદઃ ત્વત્પ્રસાદઃ, તસ્માત્ ત્વત્પ્રસાદાત્ । ન ચ્યુતઃ અચ્યુતઃ, તત્સંવૃદ્ધૌ હે અચ્યુત । ગતઃ સંદેહઃ યસ્ય સઃ ગતસંદેહઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અચ્યુત હે અચ્યુત ! ત્વત્પ્રસાદાત્ આપની કૃપાથી, મોહઃ (મોહ) મોહ, નષ્ટઃ નાશ પામ્યો (છે), સ્મૃતિઃ સ્મૃતિ, લબ્ધા પ્રાપ્ત થઈ, (છે અને હું) ગતસંદેહઃ સંદેહરહિત, સ્થિતઃ રહેલો, અસ્મિ હું, (તેથી હવે) તવ આપના, વચનમ્ વચન પ્રમાણે, કરિષ્યે કરીશ.

ભાવાર્થ:—“ હે અચ્યુત ! આપની કૃપાથી મોહ નાશ પામ્યો છે, મને સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, અને હું સંદેહરહિત થઈ આપની સામે ઉભો રહ્યો છું, તેથી હવે આપના વચન પ્રમાણે જ વર્તીશ. ૭૩.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનો સંવાદ સમાપ્ત થતાં, ‘ભગવદ્ગીતા’ નો અંતિમ સંબંધ દર્શાવતો સંબંધ ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ કહેવા લાગ્યો:

સંજય ઉવાચ । સંબંધ કહે છે:—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ '

સંવાદમિમમશ્રૌપમદ્ભુતં રોમહર્ષણમ્ ॥ ૭૪ ॥

પદ્ચ્છેદ:—इति, ‘अहम्, वासुदेवस्य, पार्थस्य, च, महात्मनः, संवादम्, इमम्, अश्रौपम्, अद्भुतम्, रोमहर्षणम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—वासुदेवस्य अपत्यं पुमान् वासुदेवः, तस्य वासुदेवस्य । पृथायाः अपत्यं पुमान् पार्थः, तस्य पार्थस्य । महान् आत्मा यस्य सः महात्मा, तस्य महात्मनः । रोमाणि हर्षयति इति रोमहर्षणः, तं रोमहर्षणम् ।

અન્વય અને અર્થ:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજન્ ! અહમ્ હું, इति એ પ્રમાણે, વાસુદેવસ્ય વસુદેવના પુત્ર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના, चतथा, महात्मनः મહાત્મા, पार्थस्य અર્જુનના, अद्भुतम् આશ્ચર્ય-કારક, (अने) रोमहर्षणम् રુવાં ઉભાં કરે એવા, इमम् આ, संवादम् સંવાદને, अश्रौपम् સાંભળતો હવો. अर्थात् મેં સાંભળ્યો.

ભાવાર્થ:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજન્ ! મેં એ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, તથા મહાત્મા અર્જુનનો આશ્ચર્યકારક અને રોમાંચ ઉભાં કરે તેવો આ સંવાદ સાંભળ્યો. ૭૪.

અવતરણિકા:—“એટલા દરથી ભગવાન્ તથા અર્જુનનો સંવાદ તેં કેવી રીતે સાંભળ્યો ?” એમ કદાચ કોઈ સંબંધના કહેવામાં શંકા કરે તો તેના નિવારણ માટે સંબંધ કહે છે:

વ્યાસપ્રસાદાચ્છતવાનેતદુદ્યમહં પરમ ॥

યોગં યોગેશ્વરાત્કૃષ્ણાત્સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥૭૫॥

પદચ્છેદઃ—વ્યાસપ્રસાદાત્, શ્રુતવાન્, एतत्, ગુહ્યમ્, અહમ્, 'પરમ્, યોગમ્, યોગેશ્વરાત્, કૃષ્ણાત્, સાક્ષાત્, કથયતઃ, સ્વયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વ્યાસસ્ય પ્રસાદઃ વ્યાસપ્રસાદઃ, તસ્માત્ વ્યાસપ્રસાદાત્ । શ્રુતમ્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ શ્રુતવાન્ । યોગાનામ્ ઈશ્વરઃ યોગેશ્વરઃ, તસ્માત્ યોગેશ્વરાત્ । કથયતિ ઇતિ કથયન્, તસ્ય કથયતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વ્યાસપ્રસાદાત્ ભગવાન્ વ્યાસની કૃપાથી, एतत् એ, ગુહ્યમ્ શુભ્ર રાખવા યોગ્ય-જ્ઞાન, (તથા) પરમ્ પરમશ્રેષ્ઠ, યોગમ્ યોગ, યોગેશ્વરાત્ યોગોના ઈશ્વર (એવા), સાક્ષાત્ સાક્ષાત્, કૃષ્ણાત્ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના, સ્વયં પોતાના, કથયતઃ કહેવાથી, અહમ્ હું, શ્રુતવાન્ સાંભળતો હોયો.

ભાવાર્થઃ—શ્રીમદ્ વેદવ્યાસની કૃપાથી (મળેલાં દિવ્ય-ચક્ષુ, તથા શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વડે,) એ શુભ્ર રાખવા યોગ્ય જ્ઞાન, તથા પરમ શ્રેષ્ઠ એવો યોગ, યોગોના અધીશ્વર એવા સાક્ષાત્ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના સ્વચ્છાથી જ કહેવાતાં મેં સાંભળ્યો. ૭૫.

૧ એ વાર્તા ભીષ્મપર્વમાં પણ સંભવે મૃતરાખુને કહી છે:

નમતસ્મે મર્તાત્ત્રે પાતાશર્માય ધીમતે । ચરત્ પતાશાદિભ્યં મે મહાવિજ્ઞાનપુત્રમમ્ ॥

દિવિશર્તાન્દ્રિયા રાજન્ દુર્ગચ્છ્રવજમેષ દિ । પરચિન્તય વિજ્ઞાનમતીતાવાગતસ્ય ચ

પુત્રોત્પત્તિવિજ્ઞાનમાવ્રાતો ચ મતિઃ સદા । શરીરતંગો વુદ્ધે ચ વરદાનાન્યદન્યતઃ ॥

હં રાજન્ । પરાશરના પુત્ર બુદ્ધિમાન્ શ્રી વેદવ્યાસજી કે જે તમારા પિતા જે

તેમને દુ નમરકાર કરુ છું, કારણ કે જે મહાત્માની પ્રસન્ના-કૃપા અને વરદાનથી

મને દિવ્યબુદ્ધિ, ઉત્તમ વિજ્ઞાન, ઇન્દ્રિયોને અનિકમલ કરવારી દિવિ-જ્ઞાનચક્ષુ, દૂરથી

સાંભળવું, પાશ્વના વિષયનું વિજ્ઞાન, જૂન અને અવિષ્યનું વિજ્ઞાન, સૂક્ષ્મવાદનું

અમરજ્ઞાન, હમેશા આશરમાં ગમન કરવાની શક્તિ અને બુદ્ધિમાં સત્ત્વથી

અસંખ્ય મહત્ત્વ છે.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે કહી હવે ભગવાન કૈશવ તથા અર્જુનના સંવાદથી તથા વિચરપદ્ધતિથી ઉત્પન્ન થએલા અને પોતે અનુભવેલા આનંદનું વિવરણ, સખ્ય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ બે શ્લોકથી કરે છે:

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમદ્દુતમ્ ॥

કૈશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃષ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૭૬ ॥

પદચ્છેદ:—રાજન્, સંસ્મૃત્ય, સંસ્મૃત્ય, સંવાદમ્, હમમ્, અદ્દુતમ્, કૈશવાર્જુનયોઃ, પુણ્યમ્, હૃષ્યામિ, ચ, મુહુઃ, મુહુઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્ સમ્યક્ સ્મૃત્વા इति સંસ્મૃત્ય ।
કૈશવશ્ચ અર્જુનશ્ચ કૈશવાર્જુનૌ, તયોઃ કૈશવાર્જુનયોઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—રાજન્ હે રાજન્ ધૃતરાષ્ટ્ર !
કૈશવાર્જુનયોઃ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના, હમમ્ આ,
પુણ્યમ્ પુણ્યપ્રદ, અદ્દુતમ્ અદ્ભુત, સંવાદમ્ સંવાદને, સંસ્મૃત્ય,
સંસ્મૃત્ય, સંભારી સંભારીને, (હુ) મુહુઃ, મુહુઃ વારંવાર, હૃષ્યામિ
હર્ષ પામું છું.

ભાવાર્થ:—હે રાજન્ ધૃતરાષ્ટ્ર ! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા
અર્જુનના આ અદ્ભુત અને પુણ્યપ્રદ સંવાદને સંભારી સંભારીને
હું વારંવાર હર્ષ પામું છું. અર્થાત્ મને એટલો આનંદ થયો છે,
કે જેની સીમા નથી. ૭૬.

તच्च સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્દુતં હરેઃ ॥

વિસ્મયો મે મહાન્ રાજન્ હૃષ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥ ૭૭ ॥

પદચ્છેદ:—તત્, ચ, સંસ્મૃત્ય, સંસ્મૃત્ય, રૂપમ્, અત્ય-
દ્દુતમ્, હરેઃ, વિસ્મયઃ, મે, મહાન્, રાજન્, હૃષ્યામિ, ચ,
પુનઃ, પુનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિશયેન અદ્ભુતમ્ इति अत्यद्भुतम्.

અન્યથા અને અર્થઃ—રાજન્ હે રાજન્ ! ચ વળી, હરેઃ ભગવાન્ વિષ્ણુના, તત્ તે, અત્યદ્ભુતમ્ અતિ આશ્ચર્યકારક, રૂપમ્ રૂપને, સંસ્મૃત્ય, સંસ્મૃત્ય ફરી ફરી યાદ કરીને, મે મને, મહાન્ ભારે, વિસ્મયઃ વિસ્મય (થાય છે), ચ અને, (હું) પુનઃ, પુનઃ વારંવાર, હૃદ્યામિ આનંદ પામું છું.

ભાવાર્થઃ—હે રાજન્ ! વળી ભગવાન્ વિષ્ણુના તે અતિ આશ્ચર્યકારક રૂપને વારંવાર યાદ કરીને, મને ભારે અચંખો થાય છે, અને હું રહી રહીને વારંવાર આનંદ પામું છું. ૭૭

અવતરણિકાઃ—“એ પ્રમાણે જો અત્યંત હૃદય થતો હોય તો પછી અનંત ઐશ્વર્યશાલી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, તથા તેમનો અનુમોદિત અર્જુન, એ બંને યુધિષ્ઠિરના પક્ષમાં હોવાથી, મારે જયની આશા કરવી કે નહિ ?” એ પ્રકારની ધૃતરાષ્ટ્રની આંતરિક અભિલાષા જાણુતાં ચેતવણીરૂપે સંજય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ કહે છે.”

૧ યો લાક્ષવેદમદાહાવતિવિષમવિવાદિપ્રશાસાદ્વાન્તે

કુટસ્થતાત્તમાયો યુવતિપતિપાત્સન્નગોપ સ્વમક્ષામ્ ॥

દૂતઃ યતથ મૃત્વા સ યુધિ નિજજમે કિં કરિષ્યત્યુપેક્ષા

સ્ત્યેવ તાવકાનાં ત્રિશુળહતપિયાં જીવિતેચ્છાશ્ચનાશ્રવે ॥

જે ભગવાને ઘાસાગ્રહમાં રહી ચલાયો, અત્યંત હાવાદલ વિવપાનથી, વનમાં બ્રાહ્મણ (દુર્વાસા)ના આપથી, સભામાં મહાકુલ-કર્માર્ચવાળા ધૃત-જુહારથી અને યુવતી-દ્રૌપદીના અપમાનથી પેતાના ભક્તોની સારી રીતે રક્ષા કરી તથા જે દૂત-સમાચાર આપનાર-એપિઓ-નેહર અને સૂત-સારથિ-ઘોડાનો દાંકનાર બન્યા તે ભગવાન્ યુદ્ધમાં શું પેતાના ભક્ત-મિત્રોને ત્યાગ કર્યો? જો એમ જ છે તો તમે શુભે વટે જેમની બુદ્ધિ મારી ગઈ છે એવા વખાસ દુર્યોધનાદિ પુત્રોની દલ પલ્લુ જીવવાની ઈચ્છા જ? અર્થાત્ તમને કહી શકું વિજય મક્કી શકે તેમ નથી એમ તમારે માનવું.

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ॥

તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૭૮ ॥

પદચ્છેદઃ—યત્ર, યોગેશ્વરઃ, કૃષ્ણઃ, યત્ર, પાર્થઃ,
ધનુર્ધરઃ, તત્ર, શ્રીઃ, વિજયઃ, ભૂતિઃ, ધ્રુવા, નીતિઃ, મતિઃ, મમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યોગાનામ્ ईश्वरः યોગેશ્વરઃ । ધનુઃ
ધગતિ ઇતિ ધનુર્ધરઃ । વિશિષ્ટશ્વાસૌ જયશ્ચ વિજયઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યત્ર જ્યાં, યોગેશ્વરઃ યોગેશ્વર.
કૃષ્ણઃ શ્રીકૃષ્ણ, (અને) યત્ર જ્યાં, ધનુર્ધરઃ ગાંડીવ ધનુષ્યને
ધારણ કરનાર અર્જુન (હોય), તત્ર ત્યાં, શ્રીઃ સંપત્તિ, વિજયઃ
વિજય, ભૂતિઃ ઐશ્વર્ય, (અને) ધ્રુવા અટલ, નીતિઃ નીતિ, (હોય
છે એમ,) મમ મારો મતિ. નિશ્ચય, (છે).

ભાવાર્થઃ—જ્યાં યોગેશ્વર—સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન,
તથા ગાંડીવ ધનુષ્યને ધારણ કરનાર પૃથાપુત્ર અર્જુન છે,
ત્યાં જ સંપત્તિ, વિજય, ઐશ્વર્ય તથા અચલ નીતિ રહેલાં

૧ અત્રીતાનામત વસ્તુ વીક્ષ્યને કાશિત્વવત્ ।

યોગી સકલ્પમાત્રોત્થામિતિ શાસ્ત્રેષુ લિખિતમઃ ॥ વેદાન્તકતકે ॥

બ્યતીત થએલું, નહિ આવેલું અને કેવલ મનનો સુકલ્પ થતાં જ ઉત્પન્ન
થએલું કઈ પણ વસ્તુ યોગી હાથમાં નિહવની પેઠે એઈ શકે છે. એમ શાસ્ત્ર
ટોલ વગાડીને પુકારે છે. અર્થાત્ તેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વરફ જ વિજય હોય એમાં
કઈ શકા રાખવી નહિ.

છે, એમ મારો નિશ્ચય છે. અર્થાત્ એ યુદ્ધમાં તો અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ બેમાં રહેલા છે એવા પાંડવપક્ષનો જ અંતે વિજય છે એમ હું માનું છું. ૭૮ ✓

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत-
सान्त्वयन्त्रોधिण्यां गुर्जरटीकायां मोक्षसंन्यास-
योगो नामाष्टादशोऽध्यायः ।

सिन्धुद्वतटकच्छदेशवसुधाह्वारमाण्डव्यपूः-
संस्थानोत्तरदिग्गतेऽतिविलसद्गुर्गान्विते खर्वटे ॥

संख्यातं निगमागमार्थानिपुणैः सारस्यतैः सद्विजै-
र्विलेखात्तसमस्तवैमवयुते श्रीसिंहशीर्षाभिधे ॥ १ ॥

સમુદ્રના ઉત્તર તરફના કાંગાપર આવેલા કચ્છદેશની ભૂમિનાં અગ્રકાર-
રૂપ માંડવી પુરી નામના મંસ્થાનની ઉત્તર દિશામાં, આવેલા અત્યંત શોભાયમાન
એવા વ્યાસપનાગદ યુક્ત, ખર્વટ (પર્વતની તળેટીમાં વસાવેલા) વેદ અને
શાસ્ત્રના અર્થમાં નિપુણ એવા ઉત્તમ સારસ્વત બ્રાહ્મણોવડે પ્રખ્યાત થએલા
અને બિલ્વેશ્વર નામના મહાદેવની કૃપાવડે પ્રાપ્ત થએલા સમસ્ત વૈભવ
વડે યુક્ત એવા શ્રીમદ્ભિદ્ધશીસા નામના ગામને વિષે ॥૧॥

आसीज्ज्योतिषशास्त्रविद्वद्वरादेवावतंकाग्रणी
श्रीपीताम्बरनामधेयचिबुधः स्वज्ञातिमुख्यरसनः ॥

तत्पुत्रो द्विजदेवपूजनपरोऽभूद्भक्तिमाञ्जलिनः

श्रीमन्मोहनजिह्विजो निजगुणैः रघातः स्वकीये कुले ॥ २ ॥

ન્યોતિપશાસ્ત્રજ્ઞાનારાઓમાં ઉત્તમ શ્રી “ધરાદેવ” નામની અવગ્રંથ
(વિપનામ) નુખવાળા બ્રાહ્મણોના અગ્રણી અને પોતાની-સારસ્વત-જ્ઞાતિમાં
જેમનું મુખ્ય આસન છે-એટલે પ્રમુખ એવા શ્રી “પીતાંબર” નામે પુંડિત
હતા તે શ્રી પીતાંબરના પુત્ર બ્રાહ્મણ તથા દેવતાઓની પૂજામાં પ્રીતિવાળા તેમ
જ મહાદેવના પરમ ભક્ત અને પોતાના ઉત્તમ શુણ્યોવડે પોતાના કુળમાં
પ્રખ્યાતિ પામેલા એવા શ્રી “મોહનજી” નામના બ્રાહ્મણ હતા ॥ ૨ ॥

તત્પુત્રઃ સમઘીતશાસ્ત્રનિચયઃ શ્રીકૃષ્ણકાર્તાન્તિકઃ

પ્રાપ્તા યેન મહદ્વ્યવ એવ કચિરા નાનાઃ પદવ્યોડમલાઃ ॥

વિદ્યામાસ્કરસંહિકાઽપિ ચ પરા જ્યોતિર્વિભૂષાભિધા

પ્રાણાચાર્યસુનામિકા વિજયતે યા વૈદ્યવર્યેષુ ચ ॥ ૩ ॥

તે મોહનજીનો પુત્ર અને સદ્ગુરુઓ પાસેથી સારી રીતે શાસ્ત્રોત્તુ અધ્યયન કરનાર એવો (હું) શ્રીકૃષ્ણ કાર્તાન્તિક હું કે જેણે મોટા પુરુષો તરફથી જ એટલે શ્રીકાશીપુરીની પ્રબોધ પાઠશાળા અને વિશ્વવિદ્યાલયના પંડિતો તરફથી “વિદ્યાભારકર” પદવી, શ્રીમદ્ભગવદ્ગુરુ શ્રીશંકરાચાર્ય શારદાપીઠ દ્વારકા તરફથી “જ્યોતિર્વિભૂષણ” પદવી, શ્રીપ્રભુરામઆયુર્વેદ કોલેજ મુમ્બઈ તરફથી “પ્રાણાચાર્ય” નામની કે જે ઉત્તમ વેદાને વિશે પ્રખ્યાત છે તે પદવી, ॥ ૩ ॥

વાચસ્પત્યભિધાઽસ્તિ દેવવિદિ યા દૈવજ્ઞપૂર્વોક્તમા

સત્ત્વર્માર્થમહોપદેશકપદાલઢ્ઠારિકેત્યાદયઃ ॥

તેનાત્મજ્ઞપદેપ્સુશિક્ષણમુદે ગીતાન્વયાચાર્યાર્થિની-

યં વ્યુત્પત્તિસમાસટિપ્પણયુતા ટીકા કૃતા ગુર્જરી ॥ ૪ ॥

શ્રી પંડિતસભા બનારસ તરફથી “દેવપ્રવાચસ્પતિ” કે જે “વને જાણનાર જ્યોતિર્વિદ્યામાં ઉત્તમ છે તે પદવી, અને શ્રી ભારતધર્મ-મહાસંજ્ઞા કાથી-શ્રીમાન્ મહારાજાધિરાજ મહારાજા શ્રીરમેશ્વરસિંહ બહાદુર દર્મગાનરેશ હસ્તક “મહોપદેશક” કે જે ઉત્તમ ધાર્મિક ઉપદેશ માટે આબૂષણરૂપ છે તે પદવી, વિગેરે નાનાપ્રકારની ઉત્તમ નિર્મલ પદવીઓ પ્રાપ્ત કરી છે તે મેં કાર્તાન્તિકે આત્મવિત્-સ્વસ્વરૂપપદને ધ્યેયતા મુમુક્ષુઓને શિક્ષણ અને આનંદ મેળવવા માટે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની અન્વય, અર્થ અને ભાવાર્થવાળી તથા વ્યુત્પત્તિ, મમાસ અને ટિપ્પણયુક્ત આ ગુજરાતી ટીકા કરી ॥ ૪ ॥

સમાપ્તા સા સંવદ્ધિર્વિવેક્ષુર્નવેન્દ્રનિમત્તસમે
શુભે માથે શુક્રે શૈરમિતવિથૌ સદ્ગુણિને ॥

ચયા ઘાલોડ્ડપીયાદ્વિવુષવરસંપ્રાર્થિતપદં
તથેયં શ્રીગીતા મવતુ જનતામુક્તિજનની ॥ ૫ ॥

તે ટીકા સંવત્ ઝોગણીએ સત્સાશીના વર્ષમાં શુભ એવા માધ
મહિનાની સુદી પંચમી (વચંત પંચમી) અને શુક્રવારના દિવસે સમાપ્ત
પદ્મ. બાલક પશુ કે જેણે વેદાંતશાસ્ત્રનું અધ્યયન નથી કર્યું તે પશુ ઉત્તમ
પંડિતો જે પદની પ્રાર્થના કરે તે પદને પામે એ પ્રમાણે મુર્ખર ટીકા સહિત
કરેલી આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સર્વ મનુષ્યોને મુક્તિ-મોક્ષ આપનારી થાઓ.
ઈતિ આશીર્વાદાત્મક અંતિમ મંગલાચરણ ॥ ૫ ॥ ૐ શાંતિ.

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकार्थयोरकारादिकोशः ।

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
अकर्मणश्च बोद्धव्यं	४ १७	अथवा बहुनैतेन	१० ४२
अकीर्तिं चापि भूतानि	२ ३४	अथवा योगिनामेव	६ ४२
अक्षरं ब्रह्म परमं	८ ३	अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा	१ २०
अक्षराणामकारोऽस्मि	१० ३३	अथैतदप्यशक्तोऽसि	१२ ११
अभिज्योतिरहः शुक्लः	८ २४	अहोपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा	११ ४५
अथायुरिन्द्रियारामो	३ १६	अदेशश्चाले यद्दानं	१७ २२
अच्छेद्योऽयमदाहोऽयम्	२ २४	अद्वेषा सर्वभूतानाम्	१२ १३
अज्ञानता महिमानं तवेदं	११ ४१	अधर्मं धर्ममिति या	१८ ३२
अजो नित्यः ज्ञाश्वतोऽयं	२ २०	अधर्माभिभवत्कृष्ण	१ ४१
अजोऽपि सन्नव्यथात्मा	४ ६	अधश्च मूलान्पनुसंततानि	१५ २
अज्ञश्चाश्रद्धानश्च	४ ४०	अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य	१५ २
अज्ञानं चाभिजातस्य	१६ ४	अधिभूतं क्षये भावः	८ ४
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं	५ १५	अधिभूतं च किं प्रोक्तं	८ १
अतत्त्वार्थवदल्पश्च	१८ २२	अधियज्ञः कथं कोऽत्र	८ २
अतोऽस्मि लोके वेदे च	१५ १८	अधियज्ञोऽहमेवात्र	८ ४
अत्यति तत्सर्वमिदं चिदित्वा	८ २८	अधिष्ठानं तथा कर्ता	१८ १४
अत्र शूरा महेश्वासा	१ ४	अधिष्ठाय मनश्चायं	१५ ९
अथ केन प्रयुक्तोऽयं	३ ३६	अज्ञात्मज्ञाननिमित्तं	१३ ११
अथ चित्तं समाधातुं	१२ ९	अज्ञात्माविद्या विद्यानां	१० ३२
अथ चेत्त्वमहंकारात्	१८ ५८	अध्येष्यते च य इमं	१८ ७०
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं	२ ३३	अनन्त देवेश जगन्निवास	११ ३७
अथ चेन्नं नित्यजातं	२ २६	अनन्तविजयं राजा	१ १६

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं	११ ४०	अन्तकाले च मामेव	८ ५
अनन्तश्चास्मि नागानां	१० २९	अन्तवत्तु फलं तेषाम्	७ २३
अनन्यचेताः सततं	८ १४	अन्तवंत इमे देहा	२ १८
अनन्याश्चित्तयंतो मां	९ २२	अन्नाद्भवंति भूतानि	३ १४
अनन्येनैव योगेन	१२ ६	अन्ये च बहवः शूरा	१ ९
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष	१२ १६	अन्ये त्वेवमजानंतः	१३ २५
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे	६ ६	अन्ये सांख्येन योगेन	११ २४
अनादित्वाभिर्गुणत्वात्	१३ ३१	अपरस्परसंभूतं	१६ ८
अनादिमत्परं ब्रह्म	१३ १२	अपरं भवतो जन्म	४ ४
अनादिमध्यांतमनंतवीर्यम्	११ १९	अपरे नियताहाराः	४ ३०
अनार्यजुष्टमस्वर्गधम्	२ २	अपरेयमितस्त्वन्यां	७ ५
अनाशिनोऽप्रमेयस्य	२ १८	अपर्याप्तं तद्रूपाकं	१ १०
अनाश्रितः कर्मफलं	६ १	अपश्यद्देवदेवस्य	११ १३
अनिकेतः स्थिरमतिः	१२ १९	अपाने जुह्वति प्राणं	४ २९
अनिच्छन्नपि वाष्पेण	३ ३६	अपि चेत्सुदुराचारो	९ ३०
अनित्यमसुखं लोकम्	९ ३३	अपि चेदसि पापेभ्यः	४ ३६
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च	१८ १२	अपि त्रैलोक्यपराज्यस्य	१ ३५
अनुद्वेगकरं वाक्यं	१७ १५	अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च	१४ १३
अनुबंधं क्षयं हिंसाम्	१८ २५	अप्रतिष्ठो महाबाहो	६ ३८
अनेकचित्तविभ्रांता	१६ १६	अप्राप्य मां निवर्तन्ते	९ ३०
अनेकजन्मसंसिद्धिः	६ ४५	अप्राप्य योगसंसिद्धिं	६ ३७
अनेकदिव्याभरणं	११ १०	अफलप्रेप्सुना कर्म	१८ २३
अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं	११ १६	अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो	१७ ११
अनेकवक्त्रनयनम्	११ १०	अफलाकांक्षिभिर्यज्ञैः	१७ १७
अनेन प्रसविष्यः च	३ १०	अभयं सत्त्वसंशुद्धिः	१६ १

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
अमितो ब्रह्मनिर्वाणं	५ २६	अव्यक्तादीनि भूतानि	२ २८
अभिसंधाय तु फलं	१७ १२	अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः	८ १८
अभ्यासयोगयुक्तेन	८ ८	अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं	१२ ५
अभ्यासयोगेन ततो	१२ ९	अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः	८ २१
अभ्यासाद्रमते यत्र	१८ ३६	अव्यक्तोऽयमर्चित्योऽयम्	२ २५
अभ्यासेन तु कैंतिय	६ ३५	अज्ञास्त्रविहितं घोरं	१७ ५
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि	१२ १०	अज्ञोऽन्यानन्वशोऽचक्ष्वं	२ ११
अभ्युत्थानमधर्मस्य	४ ७	अभ्रदधानाः पुरुषाः	९ २
अमानित्वमदंभित्वम्	१३ ७	अभ्रद्वया हृतं दत्तं	१७ २८
अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य	११ २६	अभ्युत्थमेनं सुविरूढमूलम्	१५ ३
अमी हि त्वां सुरसंघा	११ २१	अभ्युत्थः सर्ववृक्षाणां	१० २६
अमृतं चैव मृत्युश्च	९ १९	अभ्युत्थामा विकर्णश्च	१ ८
अयतिः भ्रद्धयोपेतो	६ ३७	असक्तबुद्धिः सर्वत्र	१८ ४९
अयथावप्रजानाति	१८ ३१	असक्तं सर्वभुञ्चैव	१३ १४
अयनेषु च सवयु	१ ११	असक्तिरनभिष्वंगः	१३ ९
अयुक्तः कामकारेण	५ १२	असक्तो ह्याचरन्कर्म	३ १९
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः	१८ २८	असक्तमवज्ञातं	१७ २२
अवजानेति मां भूढा	९ ११	असत्यमप्रतिष्ठं ते	१६ ८
अवाच्यवादांश्च बहून्	२ ३६	असादित्युच्यते पार्थ	१७ २८
अवाप्य भूमावसफ्नमृद्धं	२ ८	असंमूढः स मर्त्येषु	१० ३
अविनाशि तु तद्विद्धि	२ १७	असंयतात्मना योगो	६ २६
अविभक्तं च भूतेषु	१३ १६	असंशयं महाबाहो	६ ३५
अविभक्तं विभक्तेषु	१८ २०	असंशयं समग्रं मां	७ १
अव्यक्तनिधनान्येव	२ २८	असितो देवलो व्यासः	१० १३
अव्यक्तं ध्यन्तिमापन्नं	७ २४	असौ मया हतः शत्रुः	१६ १४

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
अस्माकं तु विशिष्टा ये	१ ७	आचार्योपासनं शौचं	१३ ७
अहमात्मा गुडाकेश	१० २०	आढ्योऽभिमजनवानस्मि	१६ १५
अहमादिहि देवानां	१० २	आत्मन्येव च संतुष्टः	३ १७
अहमादिश्च मध्ये च	१० २०	आत्मन्येवात्मना तुष्टः	२ ५५
अहमेवाक्षयः कालो	१० ३३	अद्वैतवन्तं न कर्माणि	४ ४१
अहंकार इतीयं मे	७ ४	आत्मवश्यैर्विधेयात्मा	२ ६४
अहंकारविमूढात्मा	३ २७	आत्मसंभाविताः स्तब्धा	१६ १७
अहंकारं बलं दैवं	१६ १८	आत्मसंयमयोगाग्रा	४ २७
” ” ”	१८ ५३	आत्मसंस्थं मनः कृत्वा	६ २५
अहं कृत्स्नस्य जगतः	७ ६	आत्मैव ह्यात्मनो बंधुः	६ ५
अहं क्रतुरहं यशः	९ १६	आत्मौपम्येन सर्वत्र	६ ३२
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो	१८ ६६	आदित्यानामहं विष्णुः	१० २१
अहं वैश्वानरो भूत्वा	१५ १४	आयंतश्चैनः कौन्तेय	५ २२
अहं सर्वस्य प्रभवो	१० ८	आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं	२ ७०
अहं हि सर्वयज्ञानां	९ २४	आवृणोत्युग्रशूलोऽहोः	८ १६
अहिंसा सयमक्रोधः	१६ २	आयुधानामहं बभूव	१० २८
अहिंसा समता तुष्टिः	१० ५	आयुःसत्त्वत्रयारोग्य-	१७ ८
अहो वत महत्प्रापं	१ ४५	आकुरुक्षुर्मुनेर्योग-	६ ३
आ		आर्तो जिज्ञासुर्यार्थी	७ १६
आख्याहि मे को मवान्	११ ३१	आवृतं ज्ञानमेतेन	३ ३९
आगमापायिनोऽनिद्याः	२ १४	आशापाशशतैर्वेद्धाः	१६ १२
आचरत्यात्मनः श्रेयः	१६ २२	आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति	२ २९
आचार्यमुपसंगम्य	१ २	आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्	२ २९
आचार्यान्मातुल्यन्भ्रातृन्	१ २६	आश्वासयामास च भीतिमेनं	११ ५०
आचार्याः पितरः पुत्राः	१ ३४	आसुरीं योनिमापन्ना	१६ २०
		आस्थितः स हि युक्तात्मा	७ १८

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
आहारस्त्वपि सर्वस्य	१७ ७	इन्द्रियाणि पराण्याहुः	३ ४२
आहारा राजसस्येष्टा	१७ ९	इन्द्रियाणि प्रमार्थानि	२ ६०
आहुस्त्वामृषयः सर्वे	१० १३	इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	३ ४०
इ		इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः	२ ५८
इच्छाद्वेषसमुत्थेन	७ २७	" " "	२ ६८
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं	१३ ६	इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु	५ ९
इज्यते भारतश्रेष्ठ	१७ १२	इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा	३ ६
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं	१३ १८	इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम्	१३ ८
इति गुह्यतमं शास्त्रम्	१५ २०	इमं विवस्वते योगं	४ १
इति ते ज्ञानमाख्यातं	१८ ६३	इष्टुमिः प्रतियेत्स्यामि	२ ४
इति मत्वा भजन्ते मां	१० ८	इष्टान् भोगान् हि वो देवा	३ १२
इति मां योऽभिजानाति	४ १४	इष्टोऽसि मे हृदमिति	१८ ६४
इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा	११ ५०	इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं	११ ७
इत्यहं वासुदेवस्य	१८ ७४	इहैव तैर्जितः सर्गो	५ १९
इदमद्य मया लब्धम्	१६ १३	ई	
इदमस्तीदमपि मे	१६ १३	ईक्षते योगयुक्तात्मा	६ २९
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	१४ २	ईश्वरः सर्वभूतानां	१८ ६१
इदं तु ते गुह्यतमं	९ १	ईश्वरोऽहमहं भोगी	१६ १४
इदं ते नातपस्काय	१८ ६७	ईहन्ते कामभोगार्थम्	१६ १२
इदं शरीरं कैतिय	१३ १	उ	
इदानीमास्मि संवृत्तः	११ ५१	उच्चैःश्रवसमश्वानां	१० २७
इन्द्रियस्पर्धेन्द्रियस्यार्थे	३ ३४	उच्छिष्टमपि चामेत्थं	१७ १०
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि	१० २२	उत्कामन्तं स्थितं वापि	१५ १०
इन्द्रियाणी हि चरतां	२ ६७	उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः	१५ १७
इन्द्रियाणि दशकं च	१३ ५	उत्सन्नकुलधर्माणां	१ ४४

श्लोकार्धप्रतीक	अ	श्लो	श्लोकार्धप्रतीक	अ	श्लो
अस्माकं तु विशिष्टा ये	१	७	आचार्योपासनं शौच	१२	७
अहमात्मा गुडाकश	१०	२०	आह्वयोऽभिजनवानस्मि	१६	१५
अहमादिर्हि देवानां	१०	२	आत्मन्येव च सतुष्ट	३	१७
अहमादिश्च मया ह	१०	२०	आत्म-येवात्मना तुष्ट	२	५५
अहमेवाक्षय कालो	१०	३३	अ त्मवन्त न कर्माणि	४	४१
अहंकार इतीय मे	७	४	आत्मवश्यैर्विधयात्मा	२	६४
अहंकारविमूढा मा	३	२७	आत्मसमाविता स्तब्धा	१६	१७
अहंकार बल वर्ध	१६	१८	आ मसयमये गाम्नी	४	२७
” ” ”	१८	५३	अ त्मसंस्थ मन कुवा	६	२५
अहं कृत्स्नस्य जगत	७	६	आत्मैव ह्यात्मना वधु	६	५
अहं क्रतुरहं यज्ञ	९	१६	आत्मोपम्येन सर्वत्र	६	३२
अहं त्मा सर्वपापेभ्यो	१८	६६	आदि यानामहं विष्णु	१०	२१
अहं वैश्वानरो भूत्वा	१५	१४	आद्यतन्मन्त्रं कौन्तेय	५	२२
अहं सर्वस्य प्रभवो	१०	८	आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठ	२	७०
अहं हि सर्वयज्ञानां	९	२४	आत्रस्तुभुवनाष्टोका	८	१६
अहिंसा सत्यमक्रोध	१६	२	आयुधानामहं वज्र	१०	२८
अहिंसा समता तुष्टि	१०	७	आयु सत्त्वग्निरोग्य	१७	८
अहा वत महपाप	१	४५	आरुक्ष्येऽमुनेर्योग	६	३
आ			आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी	१६	१६
आरयाहि मे को भवान्	११	३१	आवृतं ज्ञानमतेन	३	३९
आगमापायिनोऽनिय	२	१४	आशापाशशतेर्बद्धा	१६	१०
आचरत्यामन श्रेय	१६	२२	आश्चर्यवच्चैनमयं शृणोति	२	२९
आचार्यमुपसंगम्य	१	२	आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिद्दमम्	२	२९
आचार्यन्मातुल्यन्मातुल्य	१	२६	आश्वासयामास च भीतमेन	११	५०
आचार्या पितरं पुत्रा	१	३४	आसुरीं यानिमापन्ना	१६	२०
			आस्थितं स हि युनात्मा	७	१८

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
आहारस्त्वपि सर्वस्य	१७ ७	इन्द्रियाणि पराण्याहुः	३ ४२
आहारा राजसस्येष्टा	१७ ९	इन्द्रियाणि प्रमाथीनि	२ ६०
आहुस्त्वामृषयः सर्वे	१० १३	इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	३ ४०
इ		इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः	२ ५८
इच्छाद्वयसमुत्पयेन	७ २७	" " "	२ ६८
इच्छा द्वेयः सुखं दुःखं	१३ ६	इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु	५ ९
इज्यते मरतश्रेष्ठ	१७ १२	इन्द्रियार्थाभिमूढात्मा	३ ६
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं	१३ १८	इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम्	१३ ८
इति गुह्यतमं शास्त्रम्	१५ २०	इमं विवस्वते योगं	४ १
इति ते ज्ञानमाख्यातं	१८ ६३	इषुभिः प्रतियेत्स्यामि	२ ४
इति मन्वा भजन्ते मां	१० ८	इष्टान् भोगान् हि वो देवा	३ १२
इति मां योऽभिजानाति	४ १४	इष्टोऽसि मे दृढमिति	१८ ६४
इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा	११ ५०	इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं	११ ७
इत्यहं वासुदेवस्य	१८ ७४	इहैव तैर्जितः सर्गो	५ १९
इदमद्य मया लब्धम्	१६ १३	ई	
इदमस्तीदमपि मे	१६ १३	ईक्षते योगयुक्तात्मा	६ २९
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	१४ २	ईश्वरः सर्वभूतानां	१८ ६१
इदं तु ते गुह्यतमं	९ १	ईश्वरोऽहमहं भोगी	१६ १४
इदं ते नातपस्काय	१८ ६७	ईहन्ते कामभोगार्थम्	१६ १२
इदं शरीरं कैतिय	१३ १	उ	
इदानीमास्मि संवृत्तः	११ ५१	उच्चैःश्रवसमश्वानां	१० २७
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे	३ ३४	उच्छिष्टमपि चामेत्थं	१७ १०
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि	१० २२	उत्क्रामन्तं स्थितं वापि	१५ १०
इन्द्रियाणां हि चरतां	२ ६७	उत्तमः पुष्टस्त्वन्यः	१५ १७
इन्द्रियाणि दशैकं च	१३ ५	उत्सन्नकुलधर्माणां	१ ४४

श्लोकार्धप्रतीक	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
काममोघोद्भव वेगं	५ २३	कुरु कर्मैव तस्मात्त्व	४ १५
काममाश्रित्य दुष्पूर	१६ १०	कुर्याद्विदास्तथासक्त	३ २५
कामरूपेण कैतेय	३ १९	कलक्षयकृत दोषं	१ ३८
कामात्मान स्वर्गपरा	२ ४३	" " "	१ ३९
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञाना	७ २०	कुलक्षये प्रणश्यति	१ ४०
कामोपभोगपरमा	१६ ११	कृपया परयाविष्टो	१ २८
काम्यानां कर्मणा न्यास	१८ २	कृपिगोरक्षवाणिज्य	१८ ४४
कायेन मनसा बुद्ध्या	५ ११	केचिद्विलग्रा दशनान्तरेषु	११ २७
कारण गुणसंगोऽस्य	१२ २१	केशवार्जुनयो पुण्य	१८ ७६
कार्पण्यदोषोपहतस्वभाव.	२ ७	केषु केषु च भावेषु	१० १७
कार्यकारणकर्तृत्वे	१३ २०	कैर्मया सह योद्धव्यम्	१ २२
कार्यते ह्यवश. कर्म	३ ५	कैर्लिङ्गस्त्रीन्गुणानेतान्	१४ २१
कार्यमित्येव यत्कर्म	१८ ९	कौतेय प्रतिजानीहि	९ ३१
कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्	११ ३२	क्रियते तदिह प्राक्	१७ १८
काश्यश्च परमेष्वासः	१ १७	क्रियते बहुलायासं	१८ २४
किमाचार. कथं चेता	१४ २१	क्रियाविशेषबहुला	२ ४३
किरीटिन गदिन चक्रहस्तम्	११ ४६	क्रोधाद्भवति संमोहः	२ ६३
किरीटिनं गदिन चक्रिण च	११ १७	क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम्	१२ ५
किं कर्म किमकर्मेति	४ १६	क्लेशं मा स्म गमः पार्थ	२ ३
किं तद्ब्रह्म किमव्यात्मं	८ १	ग	
किं नो राज्येन गोविन्द	१ ३२	गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं	५ १७
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः	९ ३३	गतसंगास्य मुक्तस्य	४ २३
कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां	१० ३४	गतासूनगतासंश्च	२ ११
कुतस्त्वा कश्मलमिदं	२ २	गतिर्भर्ता प्रभु. साक्षी	९ १८

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
गंधर्वयशासुरनिद्धसंधाः	११ २२	जन्ममृत्युजराव्याधि-	१३ ८
गंधर्वाणां चित्ररथः	१० २६	जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि	१० ३६
गाण्डीवं संसते हस्तात्	१ ३०	जरापरणमोक्षाय	७ २९
गामाविश्य च भूतानि	१५ १३	जहि शत्रुं महाबाहो	३ ४३
गुणा गुणेषु वृत्तत	३ २८	जातस्य हि प्रबो मृत्युः	२ २७
गुणानेतानतीत्य ब्रीच	१४ २०	जिज्ञासुरपि योगस्य	६ ४४
गुणा वर्तन्त इत्येव	१४ २३	जितात्मनः प्रज्ञातस्य	६ ७
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति	१४ १९	जीवनं सर्वभूतेषु	७ ९
गुरूनहत्वा हि महानुभावान्	२ ५	जीवभूतां महाबाहो	७ ५
गृहीत्वैतानि संयाति	१५ ८	जोषयेत्सर्वकर्माणि	३ २६
च		जयायसी चैत्कर्माणस्ते	३ १
चतुर्विधा भजंते मां	७ १६	ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः	१३ १७
त्वंचलं हि मनः कृष्ण	६ ३४	ज्ञ	
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं	४ १३	ज्ञाणां मकरध्वास्मि	१० ३१
चित्तामपरिमया च	१६ ११	त	
चेतसा सर्वकर्माणि	१८ ५७	त इमेऽवस्थिता युद्धे	१ ३३
छ		तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य	१८ ७७
छन्दोसि यस्य पणानि	१५ १	तत एव च विस्तारं	१३ ३०
उत्थ्वैनं संशयं योगम्	४ ४२	ततस्ततो नियम्यैतद्	६ २६
• छिन्नद्वेधा यतात्मानः	५ २५	ततः पदं तत्परिभार्गितव्यं	१५ ४
ज		ततः शंसाश्च भेर्यश्च	१ १३
जघन्यगुणवृत्तिस्थाः	१४ १८	ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते	१ १४
जन्म कर्म च मे दिव्यं	४ ९	ततः स विस्मयाविष्टो	११ १४
जन्मबंधविनिर्मुक्तः	२ ५१	ततः स्वर्गं कीर्तिं च	२ ३३
जन्ममृत्युजरादुःखैः	१४ २०	ततो मां तत्त्वतो ज्ञान्वा	१८ ५५

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
ततो युद्धाय युज्यस्व	२ ३८	तदस्य हरति प्रज्ञा	२ २७
तत्किं कर्मणि घोरे मां	३ १	तदर्हं मत्तुष्टुपहतम्	९ २६
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च	१३ ३	तदा मंतासि निर्वेदं	२ ५२
तत्तदेवावगच्छ त्वं	१० ४१	तदित्यनभिसंधाय	१७ २५
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि	४ १६	तदेकं वद निश्चित्य	३ २
तत्त्ववित्त महाबाहो	३ २८	तदेव मे दर्शय देव रूपं	११ ४५
तत्प्रसादात्परां शान्तिं	१८ ६२	तदोत्तमविदा लोकान्	१४ १४
तत्र चाद्रमस ज्योतिः	८ २५	तद्बुद्धयस्तदात्मानः	५ १७
तत्र त बुद्धिसंयोगं	६ ४३	तद्वक्त्रामा यं प्रविशति सर्वे	२ ७०
तत्र प्रयाता गच्छंति	८ २४	तद्विद्धि प्रणिपातेन	४ ३४
तत्र श्रीर्धिजयो भूति-	१८ ७८	तन्निबन्नाति कौतेय	१४ ७
तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्	१४ ६	तपस्विभ्योऽधिको योगी	६ ४६
तत्रापह्यत्स्थितान्पार्थः	१ २६	तपाम्यहमहं वर्ध	९ १९
तत्रैकस्थं जगत्कृच्छ्रं	११ १३	तमस्त्वज्ञानजं विद्धि	१४ ८
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा	५ १२	तमस्येतानि जायन्ते	१४ १३
तत्रैवं सति कर्तारं	१८ १६	तमुवाच हर्षिकेशः	२ १०
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं	१८ ३७	तमेव चायं पुरुषं प्रपद्ये	१५ ४
तत्स्वयं योगसंसिद्धः	४ ३८	तमेव शरणं गच्छ	१८ ६२
तथा त्वामी नरलोकवीरा	११ २८	तथोर्न वशमागच्छेत्	३ ३४
तथा देहान्तरप्राप्तिः	२ १३	तयोस्तु कर्मसंन्यासात्	५ २
तथापि त्वं महाबाहो	२ २६	तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते	१६ २४
तथा प्रलीनमतमसि	१४ १५	तस्माच्च भिन्द्रियाण्यादौ	३ ४१
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-	२ २२	तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो	११ ३३
तथा सर्वाणि भूतानि	९ ६	तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय	११ ४४
तथैव नाशाय विशन्ति लोका-	११ २९	तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म	३ १५
तदर्थं कर्म कौन्तेय	३ ९	तस्मात्सर्वाणि भूतानि	२ ३०

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
तस्मात्सर्वेषु कालेषु	८ ७	तावान्सर्वेषु वेदेषु	२ ४६
" " "	८ २७	तासां ब्रह्म महद्योनि-	१४ ४
तस्मादज्ञानसंभूतं	४ ४२	तस्यनिदास्तुतिमोनी	१२ १९
तस्मादपरिहार्येऽर्थे	२ २७	तुल्यप्रियाप्रियो धीरः	१४ २४
तस्मादसक्तः सततं	३ १९	तेजः क्षमा धृतिः शाचम्	१६ ३
तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय	२ ३७	तेजोमिरापूर्णं जगत्समग्र	११ ३०
तस्मादेवं विदित्वैनं	२ २५	तेजोमयं विश्वमनंतमायं	११ ४७
तस्मादोमिन्युद्रादित्य	१७ २४	ते तं भुञ्चा स्वर्गलोकं	९ २१
तस्मात्प्रत्य महाबाहो	२ ६८	ते दृढभोहनिर्मक्ताः	७ २८
तस्माद्योगाय युज्यस्व	२ ५०	तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन	११ ४६
तस्माज्जार्हा वयं हंतं	१ ३७	तेऽपि चातितरन्त्येव	१३ २५
तस्य कर्तारमपि मा	४ १३	तेऽपि मामेव कौंतेय	९ २३
तस्य तस्याचला श्रद्धां	७ २१	ते पुण्यमासाय सुरेन्द्रलोकं	९ २०
तस्य संजनयन् हर्षं	१ १२	ते प्राप्नुवन्ति मोक्षं	१२ ४
तस्याहं न प्रणश्यामि	६ ३०	ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नम्	७ २९
तस्याहं निग्रहं मन्ये	६ ३४	तेषामहं समुद्धर्ता	१२ ७
तस्याहं सुलभः पार्थ	८ १४	तेषामादित्यवज्ज्ञानं	५ १६
तं तथा कृपयाविष्टम्	२ १	तेषामेवानुकर्यार्थम्	१० ११
तं तमेवैति कौंतेय	८ ६	तेषां ज्ञानो नित्ययुक्त	७ १७
तं तं नियममास्थाय	७ २०	तेषां निष्ठाभियुक्तानां	९ २२
• तं विद्यादुःसंयोग-	६ २३	तेषां निष्ठा तु का कृष्णा	१७ १
ज्ञानकृत्स्नविद्वो मंदान्	३ २९	तेषां सततयुक्तानां	१० १०
तानहं द्विषतः क्रूरान्	१६ १९	तद्विज्ञानप्रदायिभ्यो	३ १२
तानि सर्वाणि संयम्य	२ ६१	त्यक्त्वा कर्मफलसंगं	४ २०
तान्यहं वेद सर्वाणि	४ ५	त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म	४ ९
तान्समीक्ष्य स कौंतेयः	१ २७	त्यागाय च हृषीकेशो	१८ १

श्लोकार्धप्रतीकः	अ श्लो	श्लोकार्धप्रतीकः	अ श्लो.
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो	१८ १०	दिव्यमाल्यावरधर	११ ११
स्थाणो हि पुरुषध्याध	१८ ४	दिव्य ददामि ते चक्षुः	११ ८
त्याज्य दोषवदित्येके	१८ ३	दिशो न जाने नलमे च शर्म	११ २५
त्रिभिर्गुणमयैर्भावे	७ १३	दीयते च परिविष्ट	१७ २१
त्रिविध नरः स्येद्	१६ २१	दु स्वमित्येव यत्कर्म	१८ ८
त्रिविधा भवति श्रद्धा	१७ २	दुःस्वेष्वनुद्विग्नमनाः	२ ५६
त्रैगुण्यविषया वेदा	२ ४५	दूरेण ह्यवर कर्म	२ ४९
त्रैविद्या मा सामया	९ २०	दृष्ट्वा तु पादवानीक	१ २
त्वन कमलपत्राक्ष	११ २	दृष्ट्वाऽद्भुत रूपमुग्र तवेद	११ २०
त्वदन्य सशयस्यास्य	६ ३९	दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा	११ २४
त्वमक्षर परम वेदितव्य	११ १८	दृष्ट्वा मानुष रूप	११ ५१
त्वमन्यय शाश्वतधर्मगोप्ता	११ १८	दृष्टुम स्वजन कृष्ण	१ २८
त्वमाविदेव पुरुष पुराण	११ २८	देवद्विजगुरुपाश	१७ १४
द		देवा अप्स्य रूपस्य	११ ५२
दण्डो दमयतामस्मि	१० ३८	देवान्देवयजो यान्ति	७ २३
ददामि बद्धियोग त	१० १०	देवान्भावयताऽनेन	३ ११
दम्भाहंकारसंयुक्ता	१७ ५	देशे काले च पात्रे च	१७ २०
दम्भो द्रवोऽभिमानश्च	१६ ४	देहिनोऽस्मिन्यथा देहे	२ १३
दया भूतेष्वलोलुप्ध	१६ २	देही नित्यमवध्योऽय	२ ३०
दर्शयामास पार्याय	११ ९	दैवमेवापरे यज्ञ	४ २५
दष्टाकरालानि च ते	११ २५	दैवी सपदिमोक्षाय	१६ ५
दातव्यमिति यद्दान	१७ २०	दैवी होषा गुणमयी	७ १४
दानाक्रियाश्च विविधा	१७ २५	दैवो विस्तरश प्रोक्त	१६ ६
दानमीश्वरभावश्च	१८ ४३	दापैरेतैः कुलघ्नाना	१ ४३
दान दमश्च यज्ञश्च	१६ १	दावापृथिव्योर्दिमन्तर हि	११ २०
दिवि सूर्यसहस्रत्य	११ १२		

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
भूतं छलयतामस्मि	१० ३६	न कर्मणामनारंभात्	३ ४
अव्ययज्ञास्तपोयज्ञा	४ २८	न कर्मफलसंयोगं	५ १४
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपं	११ ३	न कांक्षे विजयं कृष्ण	१ ३२
भूपदो द्रौपदेयाश्च	१ १८	नकुलः सहदेवश्च	१ १६
द्रोणं च भीष्मं च	११ ३४	न च तस्मान्मनुष्येषु	१८ ६९
द्वन्द्वविमुक्ताः सुसदुःखसंज्ञैः	१५ ५	न च मत्स्थानि मृतानि	९ ५
द्वाविमौ पुरुषौ लोके	१५ १६	न च मां तानि कर्माणि	९ ९
द्वा भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्	१६ ६	न च शत्रोम्यवस्थातुं	१ ३०
ध		न च श्रेयोऽनुपश्यामि	१ ३१
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	१ १	न च संन्यसनादेव	३ ४
धर्मसंस्थापनार्थाय	४ ८	न चातिस्वप्नशीलस्य	६ १६
धर्माविरुद्धो भूतेषु	७ ११	न चाभावयतः शान्तिः	२ ६६
धर्मे नष्टे कुलं कुत्सन्म	१ ४०	न चाशुश्रूषे वाच्यं	१८ ६७
धर्म्यादि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्	२ ३१	न चास्य सर्वभूतेषु	३ १८
धार्तराष्ट्रस्य दुर्वृद्धे-	१ २३	न चैतद्विद्मः कतराप्नो	२ ६
धार्तराष्ट्रा रणे हन्तुः	१ ४६	न चैनं क्लेदयन्त्यापो	२ २३
धूमेनाविपते बह्विः	३ ३८	न चैव न भविष्यामः	२ १२
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः	८ २५	न जायते म्रियते वा	२ २०
धृत्या यया धारयते	१८ ३३	न तदस्ति पृथिव्यां वा	१८ ४०
घृष्टकेतुश्चेकितानः	१ ५	न तदस्ति विना यत्स्यात्	१० ३९
घृष्टयुगो विराटश्च	१ १७	न तद्भासयते सूर्यो	१५ ६
ध्यानयोगपरो नित्यं	१८ ५२	न तु मामभिजानन्ति	९ २४
ध्यानात्कर्मफलप्रापः	१२ १२	न तु मां शक्यसे द्रष्टुम्	११ ८
ध्यानेनात्मानि पश्यन्ति	१३ २४	न त्वत्समोऽस्त्यम्यधिकः	
ध्यायतो विषयान्पुंसः	२ ६२		
न			
न कर्तृत्वं न कर्माणि	५ १४	कुतोऽन्यो ११ ४३	

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो	१८ १०	दिव्यमाल्यांबरधरं	११ ११
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र	१८ ४	दिव्यं ददामि ते चक्षुः	११ ८
त्याज्यं दोषवदित्येके	१८ ३	दिशो न जाने न लभे च शर्म	११ २५
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः	७ १३	दीयते च परिक्लिष्टं	१७ २१
त्रिविधं नरकस्येदं	१६ २१	दुःखमित्येव यत्कर्म	१८ ८
त्रिविधा भवति श्रद्धा	१७ २	दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः	२ ५६
त्रैगुण्यविषया वेदा	२ ४५	दूरेण ह्यवरं कर्म	२ ४९
त्रैविद्या मां सोमपाः	५ २०	दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं	१ २
त्वत्तः कमलपत्राक्ष	११ २	दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं	११ २०
त्वदन्यः संशयस्यास्य	६ ३९	दृष्ट्वा हि त्वां प्रत्ययितान्तरात्मा	११ २४
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं	११ १८	दृष्ट्वा मां नृपं रूपं	११ ५१
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता	११ १८	दृष्ट्वा स्वजनं कृष्ण	१ २८
त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणः	११ ३८	देवद्विजगुरुप्राज्ञ-	१७ १४
द		देवा अप्यस्य रूपस्थ	११ ५२
दण्डो दमयतामस्मि	१० ३८	देवान्देवयज्ञो यान्ति	७ २३
ददामि बुद्धियोगं त	१० १०	देवान्मावयताऽनेन	३ ११
दम्भाहंकारसंयुक्ताः	१७ ५	देशे काले च पात्रे च	१७ २०
दम्भो दूषोऽभिमानश्च	१६ ४	देहिनोऽस्मिन्यथा देहे	२ १३
दया भूतेष्वलोलुप्धं	१६ २	देही नित्यमव्योऽयं	२ ३०
दर्शयामास पार्याय	११ ९	देवमेवापरे यज्ञं	४ २५
दंष्ट्राकलानि च ते	११ २५	देवी संपद्दिमोक्षाय	१६ ५
दातॄयमिति यज्ञानं	१७ २०	देवी होषा गुणमयी	७ १४
दानाक्रियाश्च विविधाः	१७ २५	देवो विस्तरशः प्रोक्तः	१६ ६
दानमीश्वरभावश्च	१८ ४३	दोषैरेतैः कुलघ्नानां	१ ४३
दानं दमश्च यज्ञश्च	१६ १	यावाश्चिष्यादिमन्तरं हि	११ २०
दिवि सूर्यसहस्रस्य	११ १२		

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
प्रसादे सर्वदुःस्वानां	२ ६५	बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि	७ १०
प्रहादश्चास्मि देव्यानां	१० ३०	बुद्धेर्मेदं धृतेर्धैव	१८ २९.
प्राणापानतागती रुत्वा	४ २९	बुद्धौ शरणमन्विच्छ	२ ४९
प्राणापानसमायुक्तं	१५ १४	बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ	२ ३९.
प्राणापानौ समौ कृत्वा	५ २७	बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो	१८ ५१
प्राधन्यतः कुष्ठेष्ट	१० १९	बृहत्साम तथा सामां	१० ३५.
प्राप्य पुण्यकृतलोकान्	६ ४१	ब्रह्मचर्यमर्हिसा च	१७ १४
प्रियो हि ज्ञानिनोऽन्यथम्	७ १७	ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्	१४ २७.
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये	१७ ४	ब्रह्मण्याधाय कर्माणि	५ १०.
प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने	१८ १९	ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा	१८ ५४
प्रोच्यमानमशेषेण	१८ २९	मय्यमृण्वद्भैव	१३ ४.
ब		ब्रह्माभावपरे यशं	४ २५.
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति	१८ ३०	ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थं	११ १५
बन्धुरात्मात्मनस्तस्य	६ ६	ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः	४ २४.
बलं बलवतामस्मि	७ ११	ब्रह्मेव तेन गन्तव्यं	४ २४
बहवो ज्ञानतपसा	४ १०	ब्राह्मणक्षत्रियविशां	१८ ४१.
बहिरंतश्च भूतानां	१३ १५	ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च	१७ २३.
बहुशाला क्षन्ताश्च	२ ४१	म	
बहुदरं बहुदंष्ट्राकरालं	११ २३	मार्किं मयि परां कृत्रा	१८ ६८.
बहूनां जन्मनामैते	७ १९	मत्कोऽसि मे सखा चेति	४ ३
बहूनि मे व्यतीतानि	४ ५	भवत्या त्वनन्यथा शक्य	११ ५४
बहून्यदृष्टपूर्वाणि	११ ६	भवत्या मामभिजानाति	१८ ५५
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तत्वा	५ २१	मजन्यनन्यमेनसो	९ १३
बीजं मां सर्वभूतानां	७ १०	मयादृष्टादुपारतं	२ ३५.
बुद्धियुक्तो जहार्ताह	२ ५०	भवत्यत्यागिनां श्रेय	१८ १२
बुद्धियोगमुदाभि-य	१८ ५७	भवन्ति मावा भूतानां	१० ५.
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः	१० ४		

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
पश्यैतां पांडुपुत्राणाम्	१ ३	प्रकृतेर्गुणसंमूढाः	३ २९
पात्रजन्यं हृषीकेशो	१ १५	प्रकृत्यैव च कर्माणि	१३ २९
पापमेवाग्रयेदस्मान्	१ ३६	प्रजनश्चास्मि कंदर्पः	१० २८
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं	३ ४१	प्रजहाति यदा कामान्	२ ५५
पार्थ नैवेह नामुत्र	६ ४०	प्रणम्य शिरसा देवम्	११ १४
पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य	११ ४३	प्रणवः सर्ववेदेषु	७ ८
पिताऽहमस्य जगतां	९ १७	प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं	९ २
पितृणामर्यमा चास्मि	१० २९	प्रमान्त्युपकर्माणः	१६ ९
पितृव पुत्रस्य सखेव सख्युः	११ ४४	प्रभवः प्रलयं स्थानं	९ १८
युग्यो गंधः पृथिव्यां च	७ ९	प्रमादमोहौ तमसः	१४ १७
पुरुजित्कुंतिभोजश्च	१ ५	प्रमादात्स्पर्शनिद्राभिः	१४ ८
पुरुषं शाश्वतं दिव्यं	१० १२	प्रयत्नाद्यतमानस्तु	६ ४५
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि	१३ २१	प्रयाणकाले च कथं	८ २
पुरुषः स परः पार्थ	८ २२	प्रयाणकालेऽपि च मां	७ ३०
पुरुषः सुखदुराणां	१३ २०	प्रयाणकाले मनसाऽचलेन	८ १०
पुरोधसां च मुख्यं मां	१० २४	प्रयाता याति तं कालं	८ २३
पुष्पाणि प्लवङ्गाः सर्वाः	१५ १३	प्रलयन्निशुजन्मृहन्	५ ९
पूर्वाभ्यासेन तेनैव	६ ४४	प्रवर्तन्ते विधानोक्ता	१७ २४
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं	१८ २१	प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	१६ ७
योऽङ्गं दधौ महाशङ्खं	१ १५	” ” ”	१८ ३०
प्रकाशं च प्रवृत्तिं च	१४ २२	प्रवृत्ते शस्त्रसंघाते	१ २०
प्रकृतिं पुरुषं चैव	१३ १)	प्रशस्ते कर्मणि तथा	१७ २६
” ” ”	१३ १९	प्रशान्तमनसं ह्येनं	६ २७
प्रकृतिं याति भूतानि	३ ३३	प्रशान्तात्मा विगतभीः	६ १४
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय	४ ६	प्रमस्ताः काममोगेषु	१६ १६
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य	९ ८	प्रसङ्गेन फल्यकांक्षी	१८ ३४
प्रकृतेः कियमाणानि	३ २७	प्रसन्नचेतसो ह्यशु	२ ६५

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
प्रसादे सर्वदुःखानां	२ ६५	बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि	७ १०
प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां	१० ३०	बुद्धेर्मेदं धृतेश्चैव	१८ २९
प्राणापानतामसी सूत्रा	४ २९	बुद्धौ शरणमन्विच्छ	२ ४९
प्राणापानसमायुक्तं	१५ १४	बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ	२ ३९-
प्राणापानौ समौ कृत्वा	५ २७	बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो	१८ ५१
प्राधान्यतः कुश्रेष्ठ	१० १९	बृहत्साम तथा साम्नां	१० ३५-
प्राप्य पुण्यकृतांछोकान्	६ ४१	ब्रह्मचर्यमहिंसा च	१७ १४
प्रियो हि ज्ञानिनोऽन्यथ्यम्	७ १७	ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्	१४ २७-
प्रेतान्भूतगणाश्चान्ये	१७ ४	ब्रह्मण्याधाय कर्माणि	५ १०
प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने	१८ १९	ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा	१८ ५४
प्रोच्यमानमशेषेण	१८ २९	ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव	१३ ४
च		ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं	४ २५
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति	१८ ३०	ब्रह्माण्मीशं कमलासनस्थं	११ १५
नाभुरात्मात्मनस्तस्य	६ ६	ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः	४ २४-
बलं बलवतामस्मि	७ ११	ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं	४ २४
बहवो ज्ञानतपसा	४ १०	ब्राह्मगक्षत्रियविशां	१८ ४१-
बहिरंतश्च भूतानां	१३ १५	ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च	१७ २३
बहुशाखा ह्यनंताश्च	२ ४१	म	
बहूदूरं बहुदंष्ट्राकारलं	११ २३	मार्कं मायि परां कृत्वा	१८ ६८
बहूनां जन्मनामते	७ १९	मत्तोऽसि मे सखा चेति	४ ३
बहूनि मे व्यतीतानि	४ ५	ममन्या त्वनन्यया शक्य	११ ५४
बहून्यदृष्टपूर्वाणि	११ ६	भवत्या मामभिजानाति	१८ ५५
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा	५ २१	मजन्त्यनन्यमनसो	९ १३
बीजं मा सर्वभूतानां	७ १०	मयाद्रणादुपरतं	२ ३५-
बुद्धियुक्तो जहातीह	२ ५०	मवत्पत्याग्निनां प्रेत्य	१८ १२
बुद्धियोगमुपाश्रित्य	१८ ५७	भवन्ति मावा मृतानां	१० ५.
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः	१० ४		

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो	श्लोकार्धप्रतीकः	अं. श्लो.
भवन्ति संपदं देवसि	१६ ३	म	
भवान् भीष्मश्च कर्णश्च	१ ८	मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि	१८ ५८
भवाप्ययौ हि भूताना	११ २	मच्चित्ता मद्भूतप्राणाः	१० ९
भवामि न चिरात्पार्य	१२ ७	मत्कर्मकृन्मत्परमो	११ ५५
भविता न च मे तस्मात्	१८ ६९	मत्त एवेति तान्बिद्धि	७ १२
भविष्याणि च भूतानि	॥ २६	मत्तः परतरं नान्यत्	७ ७
भागसंशुद्धिरित्येतत्	१७ १६	मत्पसादादवाप्नोति	१८ ५६
भीष्मद्रोणप्रमुखतः	१ २५	मत्स्थानि सर्वभूतानि	९ ४
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु	१ ११	मदनुग्रहाय परमं	११ १
भीष्मो द्रोणः सूतपुनस्तथा.	११ २६	मदर्थमपि कर्माणि	१२ १०
भुञ्जते ते त्वर्घ पाषा	२ १२	मद्भक्त एतद्विज्ञाय	१३ १८
भूतग्राममिदं कुत्स्नं	९ ८	मद्रावा मानसा जाता	१० ६
भूतग्रामः स एवायं	८ १९	मनःप्रसादः सौम्यस्त्वं	१७ १६
भूतप्रकृतिर्नोक्ष ॥	१३ २४	मनसस्तु परा बुद्धिः	३ ४२
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेय	१३ १६	मनसेवेन्द्रियग्रामं	६ २४
भूतभावन भूतेश	१० १५	मनःपश्यानीन्द्रियाणि	१५ ७
भूतभावोद्भवधरो	८ ३	मनः संयम्य मच्चित्तो	६ १४
भूतभृन्न च भूतस्थो	९ ५	मनुष्याणां सहस्रेषु	७ ३
भूतानि याति भूतेज्या	९ २५	मन्त्रोऽहमहमेवाज्यं	९ १६
भूमिरापोऽनरो वायुः	७ ४	मन्मना भव मद्रक्तो	९ २४
भूय एव महाबल	१० १	" "	१८ ६५
भूयः कथय तृप्तिर्हि	१० १८	मन्यमे यादृ सच्छस्यं	११ ४
भोक्तारं यज्ञतपसां	५ २९	मम देहे गुडाकेश	११ ७
भोगैर्ध्वं प्रसक्तानां	२ ४४	मम योनिमहद्ब्रह्म	१४ ३
आमयन्सर्वभूतानि	१८ ६१	मम वर्त्मानुवर्तन्ते	३ २३
भुवोर्मध्ये प्राणमावेक्ष्य सम्यक्	८ १०	" "	४ ११
		ममेवाीशो जीवलोके	१५ ७

श्लोकार्धप्रतीकः	अः श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
मया ततमिदं सर्वं	९ ४	मामकाः पांडवाश्चैव	१ १
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः	९ १०	मामप्राप्यैव कौन्तेय	१६ २०
मया प्रसन्नेन तवार्जुनेन	११ ४७	मामात्मपरदेहेषु	१६ १८
मया हतास्त्वं जहि मा		मामुपेत्य तु कौन्तेय	८ १६
व्यथिताः	११ ३४	मामुपेत्य पुनर्जन्म	८ १५
मायि चानन्ययोगेन	१३ १०	मामेव ये प्रपद्यन्ते	७ १४
मायि सर्वमिदं प्रोतं	७ ७	मामेवैष्यसि युवञ्चैवम्	९ ३४
मायि सर्वाणि कर्माणि	३ ३०	मामेवैष्यसि सत्यं ते	१८ ६५
मयैवैते निहताः पूर्वमेव	११ ३३	माययाऽऽहतज्ञाना	७ १५
मप्यपि तमनोबुद्धिः	८ ७	मा शुचः संपदं देवीम्	१६ ५
” ”	१२ १४	मासानां मार्गशीर्षोऽहं	१० ३५
मायावेद्य मनो ये मां	१२ २	मा च योऽशमिचारेण	१४ २६
मप्यासक्तमनाः पार्थ	७ १	मां चैवान्नःशरीरस्थं	१७ ६
मप्येव मन आधत्स्व	१२ ८	मां हि पार्थ व्यपात्रिभ्यः	९ ३२
मरीचिर्भरतामस्मि	१० २१	भिष्यैष व्यवसायस्ते	१८ ५९
महर्षयः सप्त पूर्वं	१० ६	मुक्तसंगोऽनहंवादी	१८ २६
महर्षीणां भृगुरहं	१० २५	मुनीनामप्यहं व्यासः	१० ३७
महारथानस्तु मा पार्थ	९ १३	मृदुमःहेणान्मनो यत्	१७ १९
महाभूतान्यहंकारेण	१३ ५	मृदोऽयं नाभिजानाति	७ २५
महाशनो महापाप्मा	३ ३७	मूर्ख्याद्यायात्मनः प्राणम्	८ १२
मा कर्मफलहेतुर्भूः	२ ४७	मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं	१० ३०
मातुलाः श्वसुराः पौत्राः	१ ३४	मृत्युः सर्वहरायाहं	१० ३४
मा ते द्यया मा च		मोघाशा मोघकर्माणः	९ १२
विमूढभावा	११ ४९	मोहासम्पत्तिर्यागः	१८ ७
मात्रास्पर्शस्तु कौन्तेय	२ १४	मोहादारभ्यते कर्म	१८ २५
माधवः पांडवाश्चैव	१ १४	मे हाद् गृहीत्वाऽऽद्वाहान्	१४ १०
मानापमानयोस्तुभ्यः	१४ २५	मोहितं नाभिजानाति	७ १३

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
मौनं चैवास्मि गुह्यानां	१० ३८	यज्ञो दानं तपश्चैव	१८ ५
य		यततामपि सिद्धानां	७ ३
य इदं पद्मं गुह्यं	१८ ६८	यतते च ततो भूयः	६ ४३
य एनं वेति हंतारं	२ १९	यततो ह्यपि कौन्तेय	२ ६०
य एवं वेति पुरुषं	१३ २३	यतन्तोऽप्यकृतात्मानो	१५ ११
यक्ष्ये दास्यामि मोक्षिष्य	१६ १५	यतन्तो योगिनश्चैनम्	१५ ११
यश्चंद्रमसि यच्चाग्नौ	१५ १२	यतः प्रवृत्तिर्भूतानां	१८ ४६
यच्चापि सर्वभूतानां	१० ३९	यतेंद्रियमनोबुद्धिः	५ २८
यच्चावहासार्धमसत्कृतोऽसि	११ ४२	यतो यतो निश्चरति	६ १६
यश्छेद्य एतयोरेकं	५ १	यत्करोषि यद्भासि	९ २७
यश्छेद्यः स्यान्निश्चितं ब्रूहि	२ ७	यत्तद्मे विषमिव	१८ ३७
यजन्ते नामयज्ञैस्ते	१६ १७	यत्तपस्यसि कौन्तेय	९ २७
यजन्ते सात्त्विका देवान्	१७ ४	यत्तु कामेषुना कर्म	१८ २४
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहं	४ ३५	यत्तु कुरुष्वदेकस्मिन्	१८ २२
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत्	७ २	यत्तु प्रत्युपकारार्थं	१७ २१
यज्ज्ञात्वा भुनक्तुः सर्वे	१४ १	यत्तेऽहं प्रीयमाणाय	१० १
यज्ञदानतपःकर्म	१८ ३	यत्त्वयोक्तं वचस्तेन	११ १
” ” ”	१८ ५	यत्र काले त्वनावृत्तिम्	८ १३
यज्ञशिष्टाश्रुतभुजो	४ ३१	यत्र चेवात्मनोऽत्मान	६ २०
यज्ञशिष्टाशिनः संतो	३ १३	यत्र योगेश्वरः कृष्णो	१८ ७८
यज्ञस्तपस्तथा दानं	१७ ७	यत्रोपरमते चित्त	६ २०
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो	२ १४	यत्सारथ्यैः प्राप्यते स्थानं	५ ५
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि	१० २५	यथाकाशस्थितो नित्यं	९ ६
यज्ञायाचरतः कर्म	४ २३	यथा दीपो निवातस्थो	६ १९
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र	३ ९	यथा नदीनां वहवोऽवबुवेगाः	११ २८
यज्ञे तपसि दाने च	१७ २७	यथा प्रकाशयत्येकः	१३ ३६

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतद्गन्धः	११ २९	यथा तु धर्मकामार्थान्	१८ २४
यथा सर्वगतं सौदम्यात्	१३ ३०	यथा धर्ममधर्मं च	१८ ३१
यथैवांसि समिद्धोऽग्निः	४ ३७	यथा स्वप्नं मयं शोकं	१८ ३५
यथोत्प्लेनावृतो गर्भः	३ ३८	यद्यप्यभेदेति मनः	१७ ११
यदक्षरं वेदविदो वदन्ति	८ ११	यस्तु कर्मफलत्यागी	१८ ११
यदग्रे चानुबन्धे च	१८ ३९	यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्	३ १७
यदहंकारमाश्रित्य	१८ ५९	यस्मिन्निद्रियाणि मनसा	३ ७
यदा ते मोहकलिलं	२ ५२	यस्मान्धरमर्ततोऽहम्	१५ १८
यदादित्यगतं तेजो	१५ १२	यस्मान्नोद्दिजते लोको	१२ १५
यदा भूतशृङ्गमावं	१३ ३०	यस्मिन्निश्चितो न दुःखेन	६ २२
यदा यदा हि धर्मस्य	४ ७	यस्य नाहंकृतो भावो	१८ १७
यदा विनियतं चित्तं	६ १८	यस्य सर्वे समारम्भाः	४ १९
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु	१४ १४	यस्यान्तःस्थानि भूतानि	८ २२
यदा संहरते चायं	२ ५८	यस्यां जायति भूतानि	२ ६९
यदा हि नैन्द्रियार्थेषु	६ ४	यं प्राप्य न निवर्तन्ते	८ २१
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति	८ ११	यं यं वापि स्मरन्मावं	८ ६
यदि माः सदृशी सा स्यात्	११ १२	यं लब्ध्वा चापरं लाभं	६ २२
यदि मामप्रतीकारम्	१ ४६	यं संन्यासमिति प्राहुः	६ २
यदि ह्यहं न वर्तयं	३ २३	यं हि न व्यथयन्त्येते	२ १५
यदृच्छया चोपपन्नं	२ ३२	यः पश्यति तथात्मानं	१३ २९
यदृच्छालाभसंतुष्टो	४ २२	यः प्रयाति त्यजन्देहं	८ १३
यद्गत्वा न निवर्तन्ते	१५ ६	यः प्रयाति स मद्भावं	८ ५
यद्यदाचरति श्रेष्ठः	३ २१	यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य	१६ २३
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं	१० ४१	यः सर्वत्रानभिश्चरेत्	२ ५७
यद्यप्येते न पश्यन्ति	१ ३८	यः स सर्वेषु भूतेषु	१८ २०
यदाज्यसुखलोभेन	१ ४५	यातयामं गतरसं	१७ १०
		या निशा सर्वभूतानां	२ ६९

श्लोकार्धप्रतीक	अ. श्लो	श्लोकार्धप्रतीक	अ. श्लो
यानेध हत्वा न जिर्जाविषामः २	६	ये शास्त्रविधिमु सृज्य	१७ १
यान्ति दवव्रता देवान्	९ २५	यपामर्थे काक्षितं नो	१ ३३
यामिर्विभूतिमिर्लोकान्	१० १६	येषा च त्व बहुमतो	२ ३५
यामिमां पुष्पिता वाच	२ ४२	येषां त्वत्तगत पापं	७ २८
याव सजायते किञ्चित्	१३ २६	ये हि सस्पर्शजा भोगा	५ २२
यावदेताञ्जिरीक्षेऽह	१ २२	योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म	५ ६
यावानर्थ उदपाने	२ ४६	योगयुक्तो विशुद्धात्मा	५ ७
युक्त इत्युच्यते योगी	६ ८	योगस-यस्तर्कमाणं	४ ४१
युक्तस्वप्नावबोधस्य	६ १७	योगस्थ कुरु कर्माणि	२ ४८
युक्त कर्मफल त्यजत्वा	५ १२	योग योगेश्वरा-कृष्णात्	१८ ७५
युक्ताहारविहारस्य	६ १७	योगारूढस्य तस्यैव	६ ३
युञ्जन्नेव सदात्मान	६ १५	योगिनः कर्म कुर्वन्ति	५ ११
” ” ”	६ २८	योगिनामपि सर्वेषां	६ ४७
युष्मामन्युश्च विनात	१ ६	ये गिनो यतचित्तस्य	६ १९
युयुधानो विराटश्च	१ ४	योगा युजीत सतत	६ १०
ये चाप्यक्षरमन्यक्त	१२ १	योगेनाख्यमिचारिण्या	१८ ३३
ये चैव सात्त्विका भावा	७ १२	योगेश्वर ततो मे त्वं	११ ४
ये तु धर्मामृतमिदं	१० २०	योत्स्यमानानवेक्षेऽह	१ २३
ये तु सर्वाणि कर्माणि	१२ ६	यो न हृष्यति न द्वेष्टि	१२ १७
ये त्वक्षरमनिर्देश्य	१२ ३	योऽन्त सुरोत्तरारामः	५ २४
ये त्वेतदभ्यसूयतो	३ ३२	यो मामजमनादि च	१० ३५
येन भूतान्यशेषेण	४ ३५	यो मामेवमसंमूढो	१५ १९
येऽप्यन्यदवतामक्ता	९ २३	यो मा पश्यति सर्वत्र	६ ३०
ये भजन्ति तु मा मन्त्र्या	९ २९	योऽय योगस्त्वया प्रोक्तः	६ ३३
ये मे मतमिदं नित्यम्	३ ३१	यो यो या या तनुं भक्तः	७ २१
ये यथा मा प्रपद्यते	४ ११	यो लोकत्रयमाविश्य	१५ १७

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
र		लोलिहसे ग्रसमानः	११ ३०
रक्षासि भीतानि दिशो द्रवन्ति	११ ३६	लोकसंग्रहमेवापि	३ २०
रजसस्तु फलं दुःखं	१४ १६	लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा	३ ३
रजसि प्रलय गन्धा	१४ १५	लोमः प्रवृत्तिरारमः	१४ १२
रजस्तमश्चामिभूय	१४ १०	व	
रजस्येतानि जायन्ते	१४ १२	वक्तुमर्हस्यशेषेण	१० १६
रजः सर्वं तमश्चैव	१४ १०	वज्राणि ते त्वरमाणा	११ २७
रजो रागात्मकं विद्धि	१४ ७	वशे हि ययोन्द्रियाणि	२ ६१
रसवर्जं रसोऽप्याम्य	२ ५९	वक्ष्यामना तु यतता	६ ३६
रसोऽम्भु कतिथि	७ ८	वसूनां पायकश्चास्मि	१० २३
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या	१७ ८	वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः	११ ३९
राक्षसीमासुरी चैव	९ १२	वासामि जीर्णानि यथा	२ २२
रागद्वेषविद्युत्तेस्तु	२ ६४	वामुदेवः सर्वमिति	७ १९
रागी कर्मफलप्रेम्भुः	१८ २७	विकारांश्च गुणांश्चैव	१३ १९
राजन् संसृत्य संसृत्य	१८ ७६	विगतेच्छामयक्रोधो	५ २८
राज रिया राजगुह्यं	९ २	विज्ञातुमिच्छामि भवंतमायं	११ ३१
रात्रि युगसहस्रान्तां	८ १७	विधाविनपसंपन्ने	५ १८
राज्यागमे प्रग्रीयन्ते	८ १८	विधिक्षीनमसृष्टाञ्च	१७ १३
राज्यागमेऽशः पार्थ	८ १९	गिनस्य त्वविनश्यन्तं	१३ २७
रुद्राणां शंकरश्चास्मि	१० २३	विनाशनं ययस्यास्य	२ १७
रुद्रादित्या वसवो ये च	११ २२	विमुच्य निर्ममः शान्तो	१८ ५३
रूपं महने बहुवचनेन	११ २३	विमूढा ननुगृह्यन्ति	१५ १०
रु		विमृश्यैतदशेषेण	१८ ६३
रुमने च ततः कामान्	७ २२	विवस्वान् मनवे ग्राह	४ १
रुमने अन्न निर्वाणं	५ २५	विविक्तेनमेतिन्वम्	१३ १०
रुपेते न स पापेन	५ १०	विविक्तमेवां टवाशी	१८ ५२

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
विविधाश्च पृथक्चेष्टाः	१८ १४	व्यामिश्रेणेव वास्येन	३ २
विषया विनिवर्तते	२ ५९	व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान्	१८ ७५.
विषयेन्द्रियसंयोगात्	१८ ३८	व्यूढां द्रुपदपुत्रेण	१ ३
विषादी दीर्घसूत्री च	१८ २८	श	
विषादन्तमिदं वाक्य	२ १	शक्नोतीहैव यः सोढुम्	५ २३
विश्वामित्रमिदं कृतम्	१० ४२	शक्य एवाविधो द्रष्टुं	११ ५३
विमुञ्च्य सहारं चापं	१ ४७	शनैः शनैः परमेत्	६ २५
विस्तरेणात्मनो योगं	१० १८	शब्दादीन्विषयानन्य	४ २६
विस्मयो मे महान् राजन्	१८ ७७	शब्दादीन्विषयांस् यस्त्वा	१८ ५१
विहाय कामान्यः सर्वान्	२ ७१	शमो दमस्तपः शौचं	१८ ४२
वीतरागमयक्रोधः	२ ५६	शरीरयात्राणि च ते	३ ८
वीतरागमयक्रोधा	४ १०	शरीरवाहपनोभिर्भूत	१८ १५
वृष्णिनां वासुदेवोऽस्मि	१० ३७	शरीरस्योऽपि कौन्तेय	१३ ३१
वेत्तासि वेद्यं च परं च धर्मः	११ ३८	शरीरं यद्वाप्नोति	१५ ८
वेत्ति यत्र न चैवायं	६ २१	शान्तिं निर्गणपरमा	६ १५
वेत्ति सर्वेषु भूनेषु	१८ २१	शरीरं केवल कर्म	४ २१
वेदशङ्करताः पार्थ	२ ४२	शाश्वताय च धर्मस्य	१४ २७
वेदानां सामवेदोऽस्मि	१० २२	जीतोष्णमुग्रदुःखेषु	६ ७
वेदाविनाशिनं निह्यं	२ २१		१२ १८
वेदाहं समतीतानि	७ २६	शुक्लं गच्छं गतीं रोते	८ २६
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव	८ २८	शुचीनां श्रीमतां गेहे	६ ४१
वेदश्च सर्वहमेव वेद्यो	१५ १५	शुचो देशे प्रतिष्ठाप्य	६ ११
वेद्यं पवित्रमोङ्कारः	९ १७	शुनि चैव श्रपाके च	५ १८
वेदश्च शरीरे मे	१ २९	शुभाशुमपरित्यागी	१२ १७
व्यपेनभीः प्रीतिमनाः पुनस्तं	११ ४९	शुभाशुमफलैश्च	९ २८
व्यवसायात्मिका बुद्धिः	२ ४१	शौर्य तेजो धृतिर्दाक्ष्यं	१८ ४३
” ” ”	२ ४४	अदधाना मत्परमा	१२ २०

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
अद्भया परया तसं	१७ १७	सत्कारमानपूजार्थ	१७ १८
अद्भया परयोपेताः	१२ २	सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं	१८ ४०
अद्भामयोऽयं पुष्पो	१७ ३	सत्त्वं रजस्तम इति	१४ ५
अद्भावनोऽनसूयन्तो	३ ३१	सत्त्वं सुखे संजयति	१४ ९
अद्भावननसूयश्च	१८ ७१	सत्त्वात्संजायते ज्ञानं	१४ १७
अद्भावात्मजते यो मां	६ ४७	सत्त्वानुरूपा. सर्वस्य	१७ ३
अद्भावोद्धमते ज्ञानं	४ ३९	सदृशं चेष्टते स्वस्याः	३ ३३
अद्भाविरहितं यज्ञं	१७ १२	सद्भावे साधुभावे च	१४ २६
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते	२ ५३	स निश्चयेन योक्तव्यो	६ २३
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात्	४ ३३	स बुद्धिमान्मनुष्येषु	४ १८
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः	३ ३५	स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा	५ २१
" " "	१८ ४७	समदुःखसुखं धीरं	२ १५
श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्	१२ १२	समदुःखसुखः स्वस्थः	१४ २४
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च	१५ ९	समं कायशिरोर्मीवं	६ १३
श्रोत्रादीर्नाद्रियाण्यन्ये	४ २६	समं पश्यन्नि सर्वत्र	१३ २८
श्वशुरान्सुहृदश्चैव	१ २७	समं सर्वेषु भूतेषु	१३ २७
स	४ ३	समः शत्रौ च मित्रे च	१२ १८
स एवायं मया तेऽद्य	४ २	समः सर्वेषु भूतेषु	१८ ५४
स कालेनेह महता	१८ ८	समः सिद्धावासिद्धौ च	४ २२
स कृत्वा राजसं त्यागं	३ २५	समाधावचला बुद्धिः	२ ५३
सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो	११ ४१	समासेनैव कीर्तय	१८ ५०
सखेति मत्वा प्रसमं	१४ २६	समोऽहं सर्वभूतेषु	९ २९
॥ गुणान्समर्पयित्वा	१ १९	स यत्प्रमाणं कुरुते	३ २१
स घोषो धार्तराष्ट्राणां	१३ ३	स योगी ब्रह्मनिर्वाणं	५ २४
स च यो यत्प्रभावश्च	९ १४	सर्गाणामादिरंतश्च	१० ३२
सततं कीर्तयन्ते मां	७ २२	सर्गोऽपि नोपजायन्ते	१४ २
स तथा अद्भया युक्तो			

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
सर्वकर्मफलत्यागं	१२ ११	सर्वस्य घातारमचिन्त्यरूपम्	८ ९
” ” ”	१८ २	सर्व कर्मसिखं पार्थ	४ ३३
सर्वकर्माणि मनसा	५ १३	सर्वं ज्ञानपुत्रेनैव	४ ३६
सर्वकर्माण्यपि सदा	१८ ५६	सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	४ २७
सर्वगुह्यतमं भूयः	१८ ६४	सर्वाभ्यपरित्यागी	१४ २५
सर्वज्ञानविमृष्टांस्तान्	३ ३२	” ” ”	१२ १६
सर्वतः पाणिपाद तत्	१३ १३	सर्वारिभा हि दोषेण	१८ ४८
सर्वतः श्रुतिमल्लोके	१३ १३	सर्वार्थान्विपरीतांश्च	१८ ३२
सर्वत्रगमचिन्त्यं च	१२ ३	सर्वाश्चर्यमयं देवम्	११ ११
सर्वत्रावस्थितो देहे	१३ ३२	सर्वेन्द्रियगुणामासं	१३ १४
सर्वथा वर्तमानोऽपि	१३ २३	सर्वेऽप्येते यज्ञविदो	४ ३०
” ” ”	६ ३१	स सर्वविद्भजति मां	१५ १९
सर्वद्वाराणि संयम्य	८ १२	स संन्यासी च योगी च	६ १
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्	१४ ११	सहजं कर्म कर्तव्य	१८ ४८
सर्वधर्मान्परित्यज्य	१८ ६६	सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा	३ १०
सर्वभूतस्यमात्मानं	६ २९	सहसैवाम्यहन्त्यत	१ १३
सर्वभूतस्थितं यो मां	६ ३१	सहस्रयुगपर्यतं	८ १७
सर्वभूतात्मभूतात्मा	५ ३३	संकरस्य च कर्ता स्यात्	३ २४
सर्वभूतानि कर्तव्य	९ ७	संकरो नरकायेव	१ ४२
सर्वभूतानि संमोहं	७ २७	संकल्पप्रभवान्कामान्	६ २४
सर्वभूतेषु येनैक	१८ २०	संगं त्यक्त्वा फलं चैव	१८ ९
सर्वमेतदृतं मन्ये	१० १४	संगात्संजायते कामः	२ ६२
सर्वयोनियु कर्तव्य	१४ ४	संतुष्टः सततं यागी	१२ १४
सर्वसंकल्पसंन्यासी	६ ४	संनियम्येन्द्रियघामं	१२ ४
सर्वस्य चाहं हृदि	१० १५	संन्यासयोगयुक्तात्मा	९ २८
		संन्यासस्तु महाबाहो	५ ६
		संन्यामस्य महाबाहो	१८ १

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
संन्यासः कर्मयोगश्च	५ २	सुहृदं सर्वभूतानां	५ २९
संन्यासं कर्मणां कृष्ण	५ १	सुहृन्मित्रार्युदासीन-	६ ९
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं	६ १३	सूक्ष्मत्वाच्चद्विज्ञेयं	१३ १५
संभवः सर्वभूतानां	१४ ३	सेनयोरुभयोर्मध्ये	१ २१
संभावितस्य चाक्षीर्णिः	२ ३४	" "	१ २४
संशदमिममग्रौपं	१८ ७४	" "	० १०
सात्त्विकी राजसी चैव	१७ २	सेनानीनामहं स्कंदः	१० २४
साधिभूताधिदैवं मा	७ ३०	सोऽपि मुक्तः शुर्माहोकात्	१८ ७१
साधुर्ग्व स मन्तव्यः	९ ३०	सोऽविक्रमेण योगेन	१० ७
साशुष्वापि च पापेषु	६ ९	सौमद्रश्च महाबाहुः	१ १८
साङ्ख्ययोगो पृथग्वालाः	५ ४	सौमद्रो द्रौपदेयाश्च	१ ६
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि	१८ १३	स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः	९ ३२
सिद्धिं मातो यथा व्रज	१८ ५०	स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय	१ ४१
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः	१८ २६	स्थाने हर्षकिंश तव	११ ३६
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा	२ ४८	स्थितप्रज्ञस्य का भाषा	२ ५४
सिंहनाडं विनशेचैः	१ १२	स्थितधीः किं प्रभाषेत	२ ५४
सर्वान्नि मम गात्राणि	१ २९	स्थितोऽमि गतसंदेहः	१८ ७३
सुखदुःखे समे कृत्वा	२ ३८	स्थित्वा स्थामन्तकालेऽपि	२ ७२
सुखमात्यंतिकं यत्तत्	६ २१	स्थिराब्धिसंमूले	५ २०
सुखसंगेन बध्नाति	१४ ६	स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाधान्	५ २७
सुखं त्रिदानीं त्रिविधं	१८ ३६	स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो	२ ६३
सुखं दुःखं भवो भावो	१० ४	स्वकर्मणा तमप्यर्त्य	१८ ४६
सुखं वा यदि वा दुःखं	६ ३२	स्वकर्मनिरतः सिद्धिं	१८ ४५
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ	२ ३२	स्वजनं हि कथं ह वा	१ ३७
सुखेन वदसंस्पर्श	६ २८	स्वधर्ममापि चात्रेक्ष्य	२ ३१
सुदुर्दर्शमिदं रूपं	११ ५२	स्वधर्मे निधनं श्रेयः	३ ३५

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
स्वभावजेन कैतेय	१८ ६०	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोजनं	१३ २
स्वभावनियतं कर्म	१८ ४७	क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्	१३ २६
स्वयमेवात्मनात्माने	१० १५	क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि	१३ २
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य	२ ४०	क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं	१३ ३३
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षि-		ज्ञ	
सिद्धसंघाः	१२ २१	ज्ञातुं ब्रह्मं च तत्त्वेन	११ ५४
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च	४ २८	ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं	१६ २४
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव	१७ १५	ज्ञानमावृत्य तु तमः	१४ ९
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः	१८ ४५	ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये	९ १५
ह		ज्ञानयज्ञेन तेनाहं	१८ ७०
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं	२ ३७	ज्ञानयोगेन सांख्यानां	३ ३
हतं ते कथयिष्यामि	१० १९	ज्ञानविज्ञानगुप्तात्मा	६ ८
हत्वाऽपि स इमोऽहोकात्	१८ १७	ज्ञानं कर्म च कर्ता च	१८ १९
हत्वार्थकामास्तु गुरुर्निहव	२ ५	ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं	१३ १७
हर्षशोकान्वितः कर्ता	१८ २७	ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता	१८ १८
हर्षामर्षभयोद्वेगैः	१२ १५	ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानं	७ २
दधीकेशं तदा वास्यं	१ २१	ज्ञानं यदा तदा विद्यात्	१४ ११
हेतुनानेन कैतेय	९ १०	ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम्	४ ३९
क्ष		ज्ञानं विज्ञानमस्तिभ्यं	१८ ४२
क्षः सर्वाणि भूतानि	१५ १६	ज्ञानं विज्ञानसहितं	९ १
क्षिगाम्यजन्मप्रशुभान्	१६ १९	ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं	४ १९
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा	९ ३१	ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि	४ ३७
क्षिप्रं हि मानुषे लोके	४ १२	ज्ञानेन तु तदज्ञानं	५ १६
सुदं ददयद्ब्रह्म	२ ३	ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि	१३ १२
क्षेत्रक्षेत्रज्ञधारवम्	१३ ३४	ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी	५ ३

॥ श्री ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीतादिप्यणीस्थपद्यगद्यानामकाराद्य-

नुक्रमकोषः ॥

श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.	श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.
अ.			अनिष्प्रसमाधिस्तु	४१	२९६
अकुर्वन्निहितं कर्म	४	१२४	अनुपात्तस्य उपादानं योगः	४५	९०
अमिदौ गरदक्षेव	३६	३३	अपरोक्षानुभूत्याय	२	३०७
अमिसंगाद्यया लोहम्	६४	११०	अपाणिपादौ जवनो गृहीता	१४	५४८
अमौ प्रास्ताहुतिः सम्यक्	१४	१३६	अप्यव्यपानान्महतः	३४	२८९
अमौ वपद् घृतं सर्वम्	१८	५५२	अप्यानन्दः श्रुतः साक्षात्	२१	२४२
अजामेका स्नेहितशुक्लकृष्णां	५	५७६	अमशपरिहारश्च	४२	७२२
अजीव्यः सर्वभूतानां	१	६०१	अयममिर्वैधानरः	१४	६१७
अज्ञस्याद्वैप्रबुद्धस्य	२६	१४९	अत्याहारमसंदिग्धम्	४	५३६
अज्ञानां ज्ञानदं कर्म	२०	१४३	अविद्यया मृत्युं सीत्वा	३	१२३
अज्ञो जंतुरनीशोऽयम्	१४	२३३	अव्यक्तमूलप्रभवः	१	६०१
अतीतानागतं वस्तु	७८	७६०	अशनं मे वसनं मे	२४	७०४
अथ य इमे इष्टापूर्तौ	२५	३६५	अश्वमेधसहस्राणां	६५	७४६
अधिकारिणमाशास्ते	१	६२५	अश्वस्यैव हि यत्स्याम	८	१०
अधिष्ठानतया देह-	८	२६२	अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य	१०	३८०
" " "	५	५१४	अहमेव परं ब्रह्म	१४	३२५
अध्यात्मविद्याधिगमः	३५	२९०	अहं ब्रह्मेति मां ध्यायन्	३०	४०३
अध्यापनमध्ययनं	४१	७२०	अद्वैतस्यव्यवहिता	२६	५९७
अध्यासोऽतस्तदामासो	१	५७१	आ.		
अनधीत्याक्षित्यन्वेदान्	४	१२४	आगमोऽपः प्रजां देवः	१०	५८१
अनन्तेनैव योगेन	८	१७६	आचार्यो वेदसम्पन्नो	७	५४०
अनिर्मितः पूर्ववदाविशस्ते	१९	३५९	आजीव्यः सर्वभूतानां	१	६०१
अनिर्मिताः केनचिदीश्वरेण	१९	३५९	आततायिनमादान्तं	३६	३३

श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.	श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.
आत्मभावं नयत्येनं	२८	२८२	एतदि जनसामग्र्यं	२०	६२३
आदर्शो प्रतिरूपदर्शनमयी	११	४१९	एष नित्यो महिमा द्वाद्वाणस्य	१७	६९७
आनृशस्यमहिंसा च	४७	७२८	एहोहि बुद्धे भवभीतिशान्त्यै	४७	३०२
आग्ने फलार्थं निर्मिते	९	६८८	ऐ.		
आयुः कर्म च विस्तृतं	२	६५१	ऐश्वर्यस्य समग्रस्य	२	४४
आरुक्षोर्मुनेयोंशं	१	२१८	क.		
आवहः प्रवहश्चैव	३९	४९०	क इति ब्रह्मणो नाम	५४	१००
इ.			कण्ठनी पेपणी जुष्टी	१३	१३५
इडोपहृतं गेहेषु	९	४५५	कर्तुं बन्ध. कर्तुं मोक्षो	३४	२०७
इन्द्रियाभ्यामजय्याभ्यां	१३	३१८	कर्माकर्मविकर्ममर्मसुधिया	१७	१८६
इन्द्रियेभ्यः परा हर्षाः	४२	१६६	करोतु कर्माणि स माकरोतु	५३	७३३
इहैव नरकव्याधो	२०	६४४	कान्दिदृशमोहघूर्तिः		
उ.			परपुण्यरता—	१२	३८२
उत्पन्नात्मावबोधस्य	२०	५२९	काम्येऽपि शुद्धिरस्त्येव	६	६८५
ए.			कालचक्रं जगच्चक्रं	३३	४३८
एक एव तु भूतात्मा	१६	५५०	कुर्वन्नेवेह कर्माणि	४	१२४
एक एव तु शत्रस्य	४१	७२०	कृतं दंभाददभाद्रा	७	५४०
एकस्त्वमारमा पुरयः पुराणः	२७	५९९	कृपिर्भूवाचक्रः शब्दो	३४	२८९
एकाक्षरं परं ब्रह्म	२३	६७१	कौपीनयुगलं वासः	२०	१८९
एकान्तभक्तिर्गोविन्दे	१९	५३८	ग.		
एकान्तवासो लघु भोजनादि	१०	२६५	गगनपवनन्तेजोवारिमहो	८	३७८
एकहं जपहीनस्तु	३	६८२	गुरुभक्तिसमायुक्तः	७	५४०
एको दशसहस्राणि	६	७	च.		
एको देवः सर्वभूतेषु गृह-	११	३८१	चित्तमेकं न शनोति	२६	२८०
एकोऽनेकेः स्वरूपैर्नेष्टति	२४	३९७	क्विसंक्लिप्तस्य आत्मनि	२५	३३२
एतच्छ्रित्वा च भित्वा च	१	६०१	चेतो मत्तमनश्च जं भद्रम-	१०	५१९
एतत्तया न विज्ञेयं	६	१७४	च्युतोपपत्तिविज्ञानं	७५	७५७

श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.	श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.
ज.			श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.
जन्मान्तरेतस्य सतो	४१	२९६	दोषबुद्धयोभवातीति	१०	६९०
जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः	७	६८५	इव्यं कर्म च कास्तथ	९	३७९
जप्येतेषु तु संसिद्धिः	■	६८६	द्वाविमौ पुण्यव्याघ्र	७१	७५३
त.			द्वौ भागौ पूर्येदौ	३०	२०२
तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य			द्वौ भूतसर्गा लोकेऽस्मिन्	६	६३१
वीमहि	३५	४४०	घ.		
तथा न ते माघव तावन्नः क्वचित्	५	५१२	धर्मः भोगः समुद्दिष्टम्	४७	७२७
तद्वा पदं धाम	१२	४२०	धीशोधकमुते कर्म	६	२२४
तत् तपो विविधलोकसिद्ध -	७	४१५	न.		
तस्मात् लङ्घयेत्सन्ध्या	३	६८२	न कर्मणा न प्रजया	१	६७८
तस्मिन्सति क्षासप्रक्षयस्यो-२९	२०१		न कुड्ये नौदके सङ्को	१८	५२७
तस्यैवाहं ममेवासौ	६६	७४७	न गुणान्गुणिनो हन्ति	४२	७२२
तारो धनुः शरो क्षात्मा	११	३५०	न जायते म्रियते वा विपश्चित्	२०	६४
तावत्कर्माणि कुर्वीत	२	६८०	न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र-	६	६०९
तौर्धै श्वपचण्डे वा	५५	७३६	नमस्तस्मै भवतिस्रे	७५	७५७
तेषां सततपुकारा	६	५१५	न याहि केतस्त्वमितस्ततोऽपि	२५	२७९
त्रिगुणमनृतमान्द्यं	१६	२३५	नर्ते स्याद्विक्रिया दुःखी	६	५२८
व.			न शास्त्रेर्नापि गुरुणा	११	४१९
दया समाश्नसूया च	४२	७२२	नातिस्ते न बोधो न	१६	२७१
दारा इमे मे तनया इमे मे	२४	७०४	नाश्रातः क्षुधितः शान्तो	१६	२७१
दु संकल्पविकल्मलसुगम	१५	३२०	नानाङ्गैरनद्रासुधमभिलिखितं	५५	५०८
दुष्टः शब्द. स्वर्तो वर्णतो वा	१३	६६२	नान्त.प्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं	२	५३४
दृष्टिधातीन्द्रिया राजन्	७५	७५७	नायमात्मा अवचनेन लभ्यो	५४	५०६
देशक्षालवयोऽप्रस्था-	२	२१९	न्द्रिदी जागरस्यान्ते	६९	११५
देहप्राणेन्द्रियाण्येष	१२	१३४	निमित्तमेकमाधिय	४७	७२८
देविवानां युगानां ■	१८	३५७	नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं	३	२५६
			नैव धर्मी न चाधर्मी	३	२५६

श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं	पृ.सं	श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं	पृ.सं
नोद्वीधेन सम किञ्चित्	२३	६७१	प्लवा ह्येते बहवः यज्ञरूपा	२१	३९३
प			फ		
पत्न्या दोभ्या च जानुभ्या	१४	३८५	फलतोऽपि च यत्कर्म	१८	३०८
परमात्मा च सर्वेषाम्	४	३०९	व		
परागर्थप्रमेयेषु	२	५७२	बाह्ये वाऽध्यात्मिके चैव	४२	७२२
परेण ब्रह्मणा सार्द्धम्	४	२२१	बीजान्यग्न्युपदग्धानि	२३	५५८
परे वा ब्रह्मवर्गे वा	४२	७००	बुद्धिर्मनो महद्वायु	४	३७४
परोक्षानुभवेनाथ	०	३०६	ब्रह्मवर्च्य समाप्य गृही भवेत्	१	२१७
परोपद्रवहेतूनां	४	६२९	ब्रह्मणा सह ते सर्वे	१५	३५४
पशूनां रक्षणं दानं	४१	७२०	ब्रह्माकारमनोवृत्ति	१२	२६१
पाठो होमश्चातिथीनां	१३	१३५	ब्राह्मण क्षत्रिया वैश्या	४१	७२०
पुङ्गवोऽपुत्रविषयेऽपि च	६८	७५०	भ		
पुनश्चो नरकायस्मात्	०६	२४	भजन भक्तिरित्युक्त	१७	३२३
पूरणं दक्षया नाज्या	२९	२०१	भिक्षादनं जप शौच	३७	७९२
प्रकृतिर्यो समाध्याता	४	३०९	भियते हृदयप्रन्वि-	३०	२८४
प्रजानां रक्षणं दानं	४१	७००	भ्रुवोरतर्गता दृष्टि	०७	०५०
प्रज्ञाप्रसादमाश्रय	१५	२७०	म.		
प्रत्यक्तत्त्वविवेकाय	४	१२४	मच्चित्ता मद्गतप्राणा	६	५१५
प्रमाणतर्कसाधनोपायम्	३२	४३७	मत्प्रयाश्रुतिमात्रेण	२६	५९७
प्रमादितो महिषित्ता	६	२०४	मनु मांसं च मयं च	२१	१९१
प्रशस्ताचरणं नित्यम्	४२	७२२	मन एव मनुष्याणां	६	२६०
प्रसह्यं वित्ताहरणम्	४३	७०४	मनसो वृत्तिश्चैतस्य	१९	२७४
प्रान्तैस्कारपरपराफेरिणं	६०	७४१	मनोरथानां न समाप्तिरस्ति	१३	६३८
प्राणप्राणादपि प्रकृत्यो धर्मः	४६	४१	मरीचिरद्विराद्यानि	६	४१४
प्राणायामश्चाभ्यासे	३५	२९०	महतं परमव्यक्त-	४२	१६६
प्राणे गते यथा देहः	०३	२४५	महान्तश्च समानृत्य	१६	४६०
प्राप्नोति योगी योगाग्नि-	४१	२९६	महामूनविशाखश्च	१	६०१

श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.	श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.
मातुरप्रेधिजननम्	४१	७२०	यान् यज्ञसङ्घैस्तपसा	७१	७५३
मानापमाने दुःखी स्यात्	७	५४०	यावदुष्णं भवेदर्द्रं	२२	४६९
माया होषा मया सृष्टा	६	१७४	युद्धानप्यवसायिनोऽपि	४४	४९६
मायां तु प्रकृतिं विद्यात्	१६	३८७	ये चामी अरण्ये श्रद्धास-		
सृष्टा मनोरयधेनी	१३	६३८	त्यमुपासते	२४	३६४
मेघोदयः सागरसन्निवृत्तिः	६	३७६	ये तु सामान्यभावेन	२६	५९७
मेरुमन्दरमात्रोऽपि	३१	४०४	येन केनचिदाच्छिन्नो	१८	५२७
मोक्षसाधनसामान्या	१७	३२३	येन सूर्यस्तपाति तेजसेन्द्रः	१७	५५१
मोक्षार्थी न प्रवर्तेत	१	६७९	ये प्रपन्ना हृषीकेशं	१४	३१९
य.			यो गुणेन प्रवर्तेत	४७	७२८
यच्च काममुखं लोके	२१	७४२	योऽन्यथा सन्तमात्मानं	२८	५६३
यच्च किञ्चिज्जात्यस्मिन्	७	३१२	यो मोहाद्विष्णुमन्येन	३	४१२
यतो वा इमानि भूतानि	६	३११	यो लाक्षागृहदाहनात्	७८	७६०
यत्सत्यं तदुपासितव्यमधुना	२१	३९३	यो वा एतदक्षरं गार्ग्येविदित्वा	२०	३९१
यथा दीपः स्वशरणे	३३	५६९	र.		
यथा नद्यः स्थन्दमानाः समुद्रे	८	३४६	रागद्वेरी यदि स्याता	१	४४८
यथा पुष्करपलाश आपो	१७	६९७	राहुरदशोऽपि सदा	३८	३११
यथा मातरमाश्रित्य	२८	६७६	ल.		
यथोक्तोपपत्तदलजाति-	३२	४३७	लक्षैकतां समासाद्य	११	६१४
यथोत्पन्नेन संतोषः	४२	७२२	लभ्यविशेषरहितं	२८	२५०
यदा तु विदितं तत्त्वं	२	२५५	लालने ताडने मातुः	८८	१७६
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते	५५	१०१	य.		
यद्यप्युद्गमबुद्धिः पठनपरिणमत	७	५४०	वर्णत्वमाश्रमत्वञ्च	४७	७२८
यमानभिक्षुणं सेवेत्	२०	१८९	वर्णत्वमेकमाश्रित्यं	४७	७२८
यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य	४७	७२८	वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेकः	४७	७२७
यस्य देवे पग भक्तिः	१४	३८५	वर्तमानमतीतञ्च	५	४५२
यस्य सर्वे समारम्भाः	१८	२३९	वसन्देहागारे परमपदनिष्ठो	१३	२३२
यस्याग्निमाश्रितवता	३३	४०७	वंशीविभूषितकरान्वनारदामाद्	१९	६२२
यं न देवा न मुनयो	२४	३३१	याचं यच्छ मनो यच्छ	५	२५९
याः क्रियाः सम्प्रयुक्ताश्च	२६	३९९	विज्ञाय चरमावस्था	७२	११८

श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.	श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.
विद्याऽऽह वै ब्राह्मणमाजगाम	६७	७४९	सम्पद प्रमदाश्चैव	२२	२४४
विपर्यय सशयो वा	२५	२४८	सम्प्राप्यैनमृषयो ज्ञाननृपा	२३	२७९
विनोक्तः विरक्तस्य	१	६२५	सम्प्राप्तात्ममति सत्या	४	२०१
विषयेभ्य समाहृत्य	२८	२८२	सर्पान् कुशाग्राणि तथोदपान	२	५०४
विष्णु समाश्रितो ब्रह्मा	१५	४६१	सर्वकर्माणि कर्षार्थं	१३	६९३
विष्णोर्गोर्नर्गर्भसंधारणार्था	३	१७३	सर्वतस्तनुभूतामाखिलोऽपि	१३	६०८
वेदातीन्द्रज्ञानमुनिधितार्था	५	३४३	सर्वत्र विष्णोस्तु कर्ष	२	३०७
व्याधस्यावरण ध्रुवस्य च ययो	३२	४०५	सर्वे क्षयान्ता निचया	८	८११
श			सर्वर्षक छत्तुमुपागत वा	१८	५०७
शतामु क्षतानन्द एव प्रदिष्ट	१७	३५६	(स हैतावानास)—यथा		
शमो दमस्तितान्नेज्या	३	६५३	स्त्रीपुमांसौ	४	५७५
शरार पाज्यते येन	४२	७२२	सूर्यो यथा सर्वलोकास्य चक्षु	१९	२४०
शस्त्रास्त्रधारिणां मध्ये	३१	४३६	सेय स्वभावदानेन	१५	२३८
शौच तु द्विदिध प्रोक्त	७	५४१	स्तोकादपि प्रदातव्य	४२	७०२
श्रद्धा हानिस्तथाऽसूया	३३	१५६	स्नात तेन समस्ततीर्थसलिले	४०-	७९५
श्रवण कर्तन विष्णो	१७	३२३	स्फटिक प्रतिविम्बेन	१०	२०८
श्रावण श्रवणे परीक्षितिरभूत्	१७	३२३	स्मरण कीर्तन केलि	१४	२६८
श्रीत चापि तथा स्मार्ते	३	६८२	सद्यः मुखसम्पदामपि वपु	९	६३४
स			स्वप्न सुप्त दु समसत्यमेव	१३	६३८
सकलमिदमहम् वामुदेव	६६	७४८	स्वसवेय हि तद्रूप	२९	८८३
सङ्ग सर्वो मना त्याज्य	१०	५४४	स्वेषु दारेषु सन्तोष	४७	७२८
सतो हि मायया जन्म	७	१७५	ह		
सत्त्वापराधतुर्या स्यात्			हतोऽपि लभने स्वर्गे	७१	७०३
सत्यपि भेदापगमे	६६	७४८	हन्ता चे मयते हत	१९	६३
सत्यं मूयादिय मूयात्	१५	६६४	हन्तेत्यनुमतौ द्वेय	१९	४२६
सदभिन्त्यस्तरूपवात्	१९	३९०	हस्तमुत्तिष्ठ्य यातोऽस्ति	६६	७४८
संस्थादीनाऽऽनुचिर्नि यम्	७	६३२	हस्त हस्तेन सम्पाद्य	७७	७८१
संप्रतिप न स्थापना	३२	४३७	हीनाज्ञानतिरिक्ताज्ञान	७६	६७४
समाधिभिर्भूतमलस्य चेतसा	२१	२७५	हृदयाक्रान्तामात्रस्य	१०	६१३
समे पुत्रौ शरैरावाहिवाल्सा	१०	५४४			
समो शत्रवे मे पाणी	३३	४८२			

श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.	श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.
ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा	२	६८०	ज्ञानं हेतुं ज्ञानिनय	१८	६९८
ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या	२२	५९३	ज्ञानामृतेन वृत्तस्य	१८	१४१
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां	५	१२६	ज्ञानिनामपि चेतांसि	१४	३१९

श्रीमद्भगवद्गीताप्रस्तावनास्थपद्यगद्यानां कोषः

अ	पत्र	ग	पत्र
अधिकारां च संययो	६	गीताज्ञानमुपाधित्य	१६
अभिभारिणामाशास्ते	६	गीताधयेऽहं तिष्ठामि	१६
अविदेत्ता अपिच्छन्दो	११	गुणमादेऽपि च पुमान्	१०
अहंकारादिदेहान्तान्	९	प्रयादौ तेन वक्ष्यः	६
आ		घ	
आदौ सर्वेषु प्रयेषु	६	चिन्ताविलापरहितं	९
आदौर्नमीक्ष्यावस्तु-	५	छ	
आशीर्वादमस्कार-	५	छन्दमन्दर्भगर्म प्रमुगद्गिरि	१८
इ		ज	
इदं गीताशास्त्रं	१७	जगद्धयानाङ्गानाद्	१८
उ		त	
उभयेषाभिन्द्रियाणां	८	तथापि धीक्षान्तप्रचुर-	१७
ए		तत्त्वमामि	२३
एतेऽहं बहुस्याम्	१९	तत्समाधानमिच्छुकं	९
एवं हि शास्त्राणि बहून्यपीत्य	२	तद्विशेषं म गुरुमेव	२
क		सद्देवम्यं विहाग्य या	८
कदाचि स्वच्छाच्छं	१७	तमेन वेदानुवचनेन प्राप्ता-	२३
कर्म वाचः कतिविदपला	१९	तस्मात्सर्वेषु शास्त्रेषु	६
किमेवाग्राभिषेदंस्था-	७	प्रियाष्टं येषार्थे सकल-	१८
किमु मितमानोहाह-	१८	ते सर्वे नैव निजाः स्युः	५
कृतोभिरपि कृतं यत्	१८	द	
कृताश्च गीताश्रयं	१७	देवताशब्दाः शब्दा-	५
कचाराकां मुदिः	१७	देवतातो तथा पाठ-	१५
कास्माकं धीरपीत तदपि	१८	देहादिमन्त्रे	८